

H/A 1759 X

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM

2002

ARGUMENTUM KIADÓ

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM 2002. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1709

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

118. évfolyam

2002

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő),
KULCSÁR PÉTER, NAGY LÁSZLÓ,
ROZSONDAI MARIANNE,
P. VÁSÁRHELYI JUDIT, VIZKELETY ANDRÁS

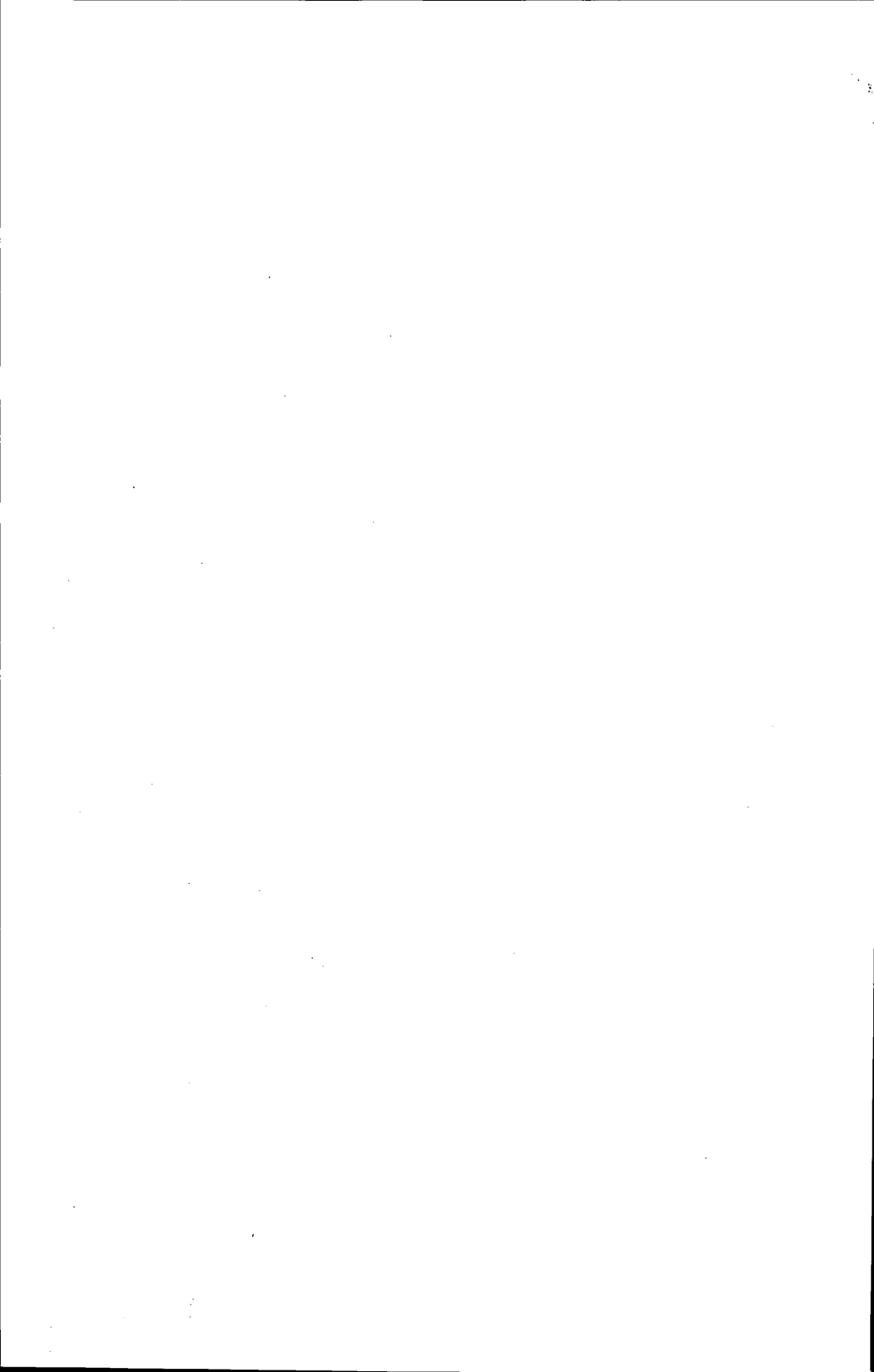
Technikai szerkesztő

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Ecsedy Judit, V.</i> : Az eperjesi nyomdászat kezdetei	10
<i>Fehér Katalin</i> : A Felső Magyar Országí Minerva és a művelődés	373
<i>Gerics József – Ladányi Erzsébet</i> : A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában	1
<i>Gerics József – Ladányi Erzsébet</i> : Források Szent István királlyá avatásának történetéhez	213
<i>Kerekes Imre</i> : A Pécsi Katolikus Tudósító (1921–1944)	146
<i>Köpeczi Béla</i> : A Vatikán és a Rákóczi-szabadságharc	361
<i>Lakatos Éva</i> : A léghajón való kiadástól a csavargók újságjáig	272
<i>Mandl Erika, N.</i> : A Lampel-Wodiáner cég színműsorozat-kiadásai	129
<i>Molnár Antal</i> : A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció	24
<i>Nemes, Balázs</i> : Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. I.	387
<i>Steinmann Judith</i> : 16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában	225
<i>Tatai-Baltá, Cornel</i> : L'imprimerie de Blaj (Balázsfalva) (1747–1830).....	113
<i>Viskolcz Noémi</i> : Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században	249

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bálint Gábor</i> : Gömöri Jenő és a Modern Könyvtár	188
<i>Bálint Gábor</i> : Olvasók és olvasmányok a két világháború között	439
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Segeth Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai	287
<i>Bereényi Zsuzsanna</i> : Egy ismeretlen szabadkőműves közlöny	186
<i>Bessenyei József</i> : Nyomozás eltűnt könyvek után Nyitrán 1758-ban	293
<i>Borda Lajos</i> : Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanáának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684)	46
<i>Csorba Dávid</i> : Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) angliai könyve	159
<i>Dercsényi Dezső</i> : A Képes Krónika egy miniatúrájáról	157
<i>Dörnyei Sándor</i> : „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek”	421
<i>Fehér Katalin</i> : Egy angol népoktatási módszer sajtóvisszhangja a reformkori Magyarországon.....	295
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori bencés szerzetes olvasmányai.....	80
<i>Fekete Csaba</i> : Könyvtáros szenior.....	161
<i>Gömöri György</i> : Magyar szerző műve Dr. Johnson könyvtárában	73
<i>Gömöri György</i> : Recenziók magyar szerzőkről az Acta Eruditorum korai évfolyamaiban	288
<i>Hangodi Ágnes</i> : Hamvas, Powys és Zolnay – összefüggések A száz könyv kapcsán	322
<i>Hornyák Mária</i> : Teleki Blanka és a sajtó	306
<i>Hubay Ilona</i> : Egykorú újságlap Drakula vajdáról	41
<i>Kakucska Mária, H.</i> : Orczy Lőrinc hagyatéka	74
<i>Kereszty Orsolya</i> : Beély Fidél és a sajtó	175
<i>Köpeczi Béla</i> : Klement János Mihály epithalamiuma	68

<i>Lengyel András</i> : A Szegedi Napló hirdetési díjszabása (1908)	86
<i>Orosz Beáta</i> : Milyen könyveket forgatott Csokonai (s miket nem)?	411
<i>Orosz László</i> : Hajnóczy Iván „hagyatéka”. Adalékok Katona-szövegek pontosításához, kiegészítéséhez, forrásaihoz és magyarázatához	301
<i>Ozsváth Judit</i> : Egy katolikus szellemiségű lap az erdélyi magyar nevelésügy szolgálatában: az Erdélyi Iskola	431
<i>Postma, Ferenc – P. Vásárhelyi, Judit</i> : Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker	55
<i>Rózsa Mária</i> : Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban	317
<i>Sárdi Margit, S.</i> : A zágoni református eklézsia könyvtára	165
<i>Veszprémy, László</i> : Friedensbegriff um 1300 in Ungarn	38

FIGYELŐ

<i>Czigány Lóránt</i> : Waltherr László aprónyomtatványai a British Library-ben	90
<i>Ecsedy Judit, V.</i> : Adatbázisok – régi könyvekkel és könyvtörténettel foglalkozóknak	200
<i>Fabó Edit</i> : Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtár dualizmus kori élcslapjaiból	203
<i>Fried István</i> : Megjegyzések egy fontos bibliográfia ürügyén	337
<i>Kilián István</i> : Beszámoló a 17–18. századi magyar dráma- és színház kutatás eredményeiről (1980–2001)	193
<i>Monok István</i> : Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványai újraalapítása óta 1991–2001	328
<i>Vásárhelyi Judit, P.</i> : Kétszáz éves fennállását ünnepelte az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum	451
<i>Rozsondai Marianne</i> : Írók könyvtárai. – Konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban	331

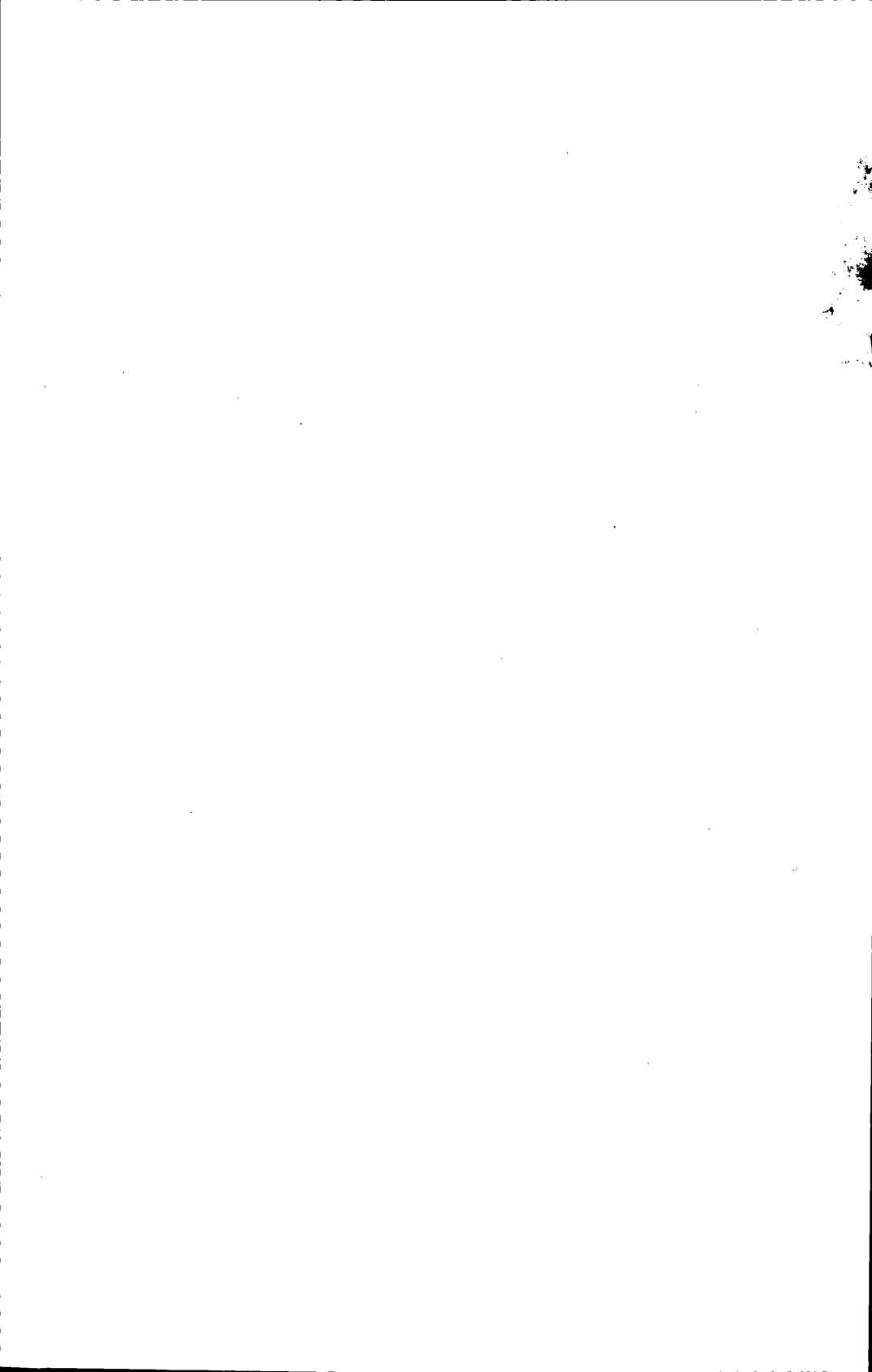
BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2001-ben.	454

SZEMLE

<i>Balsamo, Jean – Simonin, Michel</i> : Abel L'Angelier et Françoise de Louvain (1574–1620). Suivi du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Angelier (1610–1620). Genève, 2002. (<i>Monok István</i>)	354
<i>Barbier, Frédéric</i> : Histoire du livre. Paris, 2000. – Barbier, Frédéric – Bertho Lavenir, Catherine: Histoire des médias de Diderot à Internet. Paris, 1998. 2. kiad. 2000. (<i>Monok István</i>)	356
<i>Czegle Imre</i> : A sajtó (periodika) zsengei. Rölapok – újságok – röpiratok. (1503–1730). Sárospatak, 2001. (<i>Kókay György</i>)	467
<i>Dörnyei Sándor</i> : A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944. Piliscsaba –Bp. 2002. (<i>Magyar László András</i>)	347
<i>Dörnyei Sándor</i> : Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849. I. köt. Bp. 1998. 2. köt. Bp. 2001. (<i>Magyar László András</i>)	345
<i>Első olasz–magyar könyvtáros találkozó</i> . Bp. 2001. (<i>Szelestei N. László</i>)	209
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor. Bp.–Szeged, 2001. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	100

Fehér Katalin – Fodor László: Az erdélyi magyar nevelés évszázadai. Kolozsvár, 2002. (<i>Kókay György</i>)	348
Fehér Katalin: Hatvani István és tanítványai. Bp. 2002. (<i>Kókay György</i>)	471
Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp. 2001. (<i>Németh S. Katalin</i>)	206
Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Vál., szerk. Hudi József. Pápa, 2001. (<i>Körmendy Kinga</i>)	352
Gilly, Carlos: Die Manuskripte in der Bibliothek des Johannes Oporinus. Basel, 2001. (<i>Monok István</i>)	471
Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája (1779–1995). Szerk. Horváth József. Győr, 2000. (<i>Lakatos Éva</i>)	102
Honterus-émlékkönyv. Emlékülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. /Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Szerk./hrsg. Von W. Salgó Ágnes, Stemler Ágnes, Bp. 2001. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	342
Kilián István: A piarista dráma és színháték a XVII–XVIII. században. Bp. 2002. (<i>Czibula Katalin</i>)	349
Klinda Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCBCat.) Bp. 2001. (<i>Szelestei N. László</i>)	208
Lauer, Reinhard: Göttingen und die Slaven. Göttingen, 2002. (<i>Fried István</i>)	475
Les trois revolutions du livre. Catalogue de l'exposition de Conservatoire Nationale des arts et métiers. Paris, 2002. (<i>Monok István</i>)	473
Levél, író, irodalom. Szerk. Kiczenko Judit, Thimár Attila. Piliscsaba, 2000. (<i>Diós Judit</i>)	104
Móró Mária Anna: A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. Bp. 2001. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	105
Olena Rudlovčak. Bibliografija prac ta litopis žittja. Užgorod, 2001. (<i>Fried István</i>)	210
Szirmai, J. A.: The archeology of medieval bookbinding. Aldershot, 1999. (<i>Kastaly Beatrix</i>)	467
Vekene, Emile van der: Reliures des XVI ^e et XVII ^e siècles conservées à la Bibliothèque Nationale de Luxembourg. Luxembourg, 2000. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	106

NÉVMUTATÓ*

- Aalderink, M. J. H. 68
 Aba Sámuel, magyar király 4, 5
 Abderson, James 186
 Ábrám Ferenc 168
 Ábrányi Boldizsár 323
 Acquaviva, Claudio 34, 36
 Ács Mihály 207
 Adalbert von Magdeburg 213, 218
 Adalbert, Szent, vértanú 220
 Ademarus Cabannensis 219–223
 Adorján Sándor 142
 Ady Endre 132, 137, 138, 189, 279, 318, 320
 Aelianus, Claudius 420
 Aesopus → Aiszóposz
 Ágai Adolf 204
 Ágai Irén 449
 Ágoston, Szent 38
 Agyagási Klára 455
 Aikin, Charles Rochmont 429, 430
 Aiszóposz 289
 Ajtai Dániel 167, 168
 Ákos Erzszi 448
 Ákos Ferenc 148, 149, 155
 Ákos Ildikó 324
 Albani-család 361
 Albert, I., osztrák herceg 39
 Albert, Ids 56–58, 66
 Alberti, Idzardus → Alberts, Ids
 Albisi Wass Gábor 167, 168
 Áldásy Antal 371
 Alexander Bernát 142, 327
 Alfieri, Vittorio 141
 Álföldiné Dán Gabriella 136
 Alkaios 429
 Almasi, Ioan 118
 Alsóboldogasszonyi Dió Mihály 166, 174
 Alsted, Johann Heinrich 249, 250, 252, 254,
 257, 258, 261, 263, 266, 268–271
 Alszeghy Zsolt 194
 Alszeghy Zsoltné 198, 199
 Alting, Heinrich 160, 161
 Altingus, Henricus → Alting, Heinrich
 Amalek 214
 Ambrus Zoltán 134, 142, 320
 Amerbach, Basilius 471, 472
 Amerbach, Faustina 472
 Amesius, Guillelmus 259
 Anakreón 411–413, 415–418, 420, 421
 Andersen, Hans Christian 134
 Andorka Júlia 455
 András János, V. 122
 András, III., magyar király 39, 40
 Andrassy György 385
 Angermeier, Johannes Fridericus 167, 168
 Angheliescu, Constantin 432, 434
 Anonymus 1
 Anonymus Gallus 220
 Antalné Tankó Mária 330
 Antoninus Florentinus 101
 Ányos Pál 94, 95
 Apáczai Csere János 259, 261, 262, 266, 267,
 348
 Apafi Mihály II. 168, 207, 208
 Apafi Mihályné Bethlen Katalin 207
 Apianus, Petrus 343
 Apisdorf, Shimon 288
 Apollonios Dyskolos 473
 Apponyi György 312

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkoztunk.

- Aquinói Tamás → Tamás, Aquinói, Szent
 Arany János 95, 104, 319, 326, 327, 415
 Arator, Stephanus → Szántó (Arator) István
 Arcadius, császár 218
 Arcerius, Joannes P. 56, 57, 66, 67
 Argenti, Giovanni 31, 36
 Árkosi Benedek 259, 262
 Arlen, Michael 447
 Armstrong, Paul 133, 135
 Arndes, Steffen 46
 Arnold 214, 220
 Arnold, G. J. 92
 Arnoldus, Nicolaus 67
 Áron 214
 Aron, Petru Pavel 113, 114, 118, 122
 Arouet → Voltaire
 Arrigoni, Pompeo 31, 35, 36
 Athénaiosz 420
 Attavante, Marco degli Attavanti 209
 Attila, hun fejedelem 8
 Augustinus → Ágoston, Szent
 Auguszt István 155
 Aureen, Bengdt 67
 Avramescu, Aurelia 122
- B[orneman], C. H. D. 67**
 Baardt, Petrus 56
 Babits Mihály 104, 105, 132, 318, 334, 337
 Bach, Johann Sebastian 337
 Bächtold, Hans Ulrich 247
 Bacskadi, Josephus 293
 Bajor Gizi 447
 Bajza József 97, 98
 Bakóczy János 163, 164
 Bakonyi Géza 209
 Bakosné Diószegi Mónika 460
 Balajthy József 375, 376
 Bălan, Ioan 117
 Balassi Bálint 68, 101, 209
 Balázs Béla 319
 Balázs Mihály 457
 Balázs Péter 356
 Balck, Idzardus 66
 Baldini, Ugo 25
 Bálint Gábor 188–192, 439–450, 464
 Bálint György 44
 Baló József 168
 Balog Éva 455
 Balogh Béla 75, 80
- Balogh István 161, 163
 Balogh József 40
 Balsamo, Jean 354
 Balugyánszky Mihály 211
 Balzac, Honoré de 189
 Bán Imre 161, 259, 261, 262, 266, 412
 Bán Sára 170
 Bándi László 457
 Bándi Melissa 331
 Bánffy György, Erdély kormányzója 126
 Bánffy György, színművész 451
 Bánffy, Georgius → Bánffy György
 Bánfi Szilvia 457
 Bang, Florio 209, 287, 288
 Bang, Herrmann 189
 Bangha Béla 151
 Barabás Samu 329
 Bárány Boldizsár 301
 Baranyai Decsi János 457
 Baranyai Katalin 335
 Baranyi Bernadett 463
 Baranyi Dóra 143
 Barberini, Francesco 101
 Barbier, Frédéric 356–358, 475
 Barcza József 162
 Barcsaj → Barcsay Ábrahám
 Barcsay Ábrahám 77–80, 104
 Bárdi Ödön 138
 Bardi Terézia 199
 Bárdos Istvánné 455
 Barila Mária 457
 Barițiu, George 117, 125, 126
 Barkóczi Jolán 460
 Barkóczy László 80
 Barlaeus, Caspar 56
 Barlay Ö. Szabolcs 287–288
 Barnes, Josua 416
 Baroni → Baronius, Caesar
 Baronius, Caesar 362
 Baróti Szabó Dávid 94, 95
 Bara Gábor 98, 300
 Bársony Erzszi 449
 Bársony Rózsi 447
 Barsy Adolf 135
 Bart István 464
 Barta Lukács 168
 Bartakovics Pál 293, 294
 Bartha Lajos 343, 458
 Bartha Miklós 138

- Bartók Béla 319
 Bartók István 263, 264, 266
 Bartoniek Emma 389, 391
 Báthori István erdélyi fejedelem 30
 Bátky Károly 83
 Bató Szilvia 459
 Bátor Károly 148, 155
 Batsányi János 76, 95
 Batteux, Charles 411–414
 Batthyány Lajos 309
 Bayer János 12, 13
 Bayer József 96, 97, 194, 321
 Bayer Pál 458
 Bayer, Johannes → Bayer János
 Bayle, Pierre 412, 418–420
 Beatus Ladislaus → László I., Szent, magyar király
 Bebel, August 447
 Beccadelli, Ludovico 28
 Becker, Joseph 214
 Bedeghi Nyáry család 75
 Bedő József 169
 Beély Fidél 80–86, 175–185
 Beer János 423
 Beethoven, Ludwig van 96
 Beheim Mihály → Beheim, Michael
 Beheim, Michael 41, 42
 Beimel József 98
 Beist, Joachim von 208
 Bekány László 284
 Beke István, nagyenyedi 123, 128
 Beke Ödön 419, 420
 Beke, Stefan, d'Aiud → Beke István, nagyenyedi
 Békefi Remig 161, 163
 Béla, III., magyar király 1, 9, 38
 Béla, IV., magyar király 39
 Beleznai generalis → Beleznay Miklós
 Beleznay M. Cecília 373
 Beleznay Miklós 77
 Belezséry Jenő 285
 Beliczay Eva 293, 294
 Belitska-Scholtz Hedvig 209, 387
 Bell, Andrew 295–298, 300
 Bell, Benjamin 428, 429
 Bellarmino, Roberto 31, 34–36
 Bellini, Gentile 46
 Benavente, Jacinto 447
 Benczúr Gyula 333
 Benda Kálmán 93, 161, 362, 367, 467
 Benedek Elek 135
 Benedek István 330
 Benedek Marcell 145
 Benedek, VII., pápa 7
 Beniczkyné Bajza Lenke 446
 Benke Mihály 166
 Benkő György 169
 Benkő Samu 328
 Bennet, Thomas 74
 Benyák Bernát 351
 Bényei Miklós 455, 462, 464, 465
 Beöthy László 131
 Beöthy Zsolt 327
 Berczeli Anzelm Károlyné 131, 133, 138
 Bercsényi Miklós 19, 370
 Berecz Ágnes 198, 332, 463
 Berecz András 451
 Beregi Oszkár 447
 Berényi Zsuzsanna Ágnes 186–187
 Berezovich József 422
 Bergson, Henri 189, 191, 448
 Berlász Jenő 387–389, 405–410, 451
 Bernard, Edward 289
 Bernát, szász herceg 214, 222
 Bernáth Lajos 194
 Bertha Zoltán 460
 Bertho Lavenir, Catherine 356
 Berzeviczy Albert 143, 279
 Berzsényi Dániel 81, 104
 Bessenyei György 80, 94
 Bessenyei József 293–294
 Bethke, Karl Christlieb 428, 429
 Bethlen Farkas 330
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 249, 257, 271
 Bethlen Kata 207, 333, 334
 Bethlen Katalin → Apafi Mihályné Bethlen Katalin
 Bethlen Miklós 262
 Bethlen Sára 168, 169
 Betskereki, Michael 118
 Beumann, Helmut 213, 222
 Beust, Joachim 208
 Beza, Theodor 167
 Bezerédj Amália 83
 Bezerédj István 208, 309, 316
 Bianu, Ioan 115
 Bibarcfalvi Sz. János 169

- Bibliander, Theodor 236
 Bietenholz, Peter G. 472
 Bihari Ferenc 258, 262, 267, 268, 270
 Bilko, Ignaz 306
 Bíró Lajos 137, 189, 320
 Bíró Vencel 436
 Bisterfeld, Johann Heinrich 249–271, 419
 Bitay Árpád 436
 Bitskey István 261, 457, 459
 Biuluta, Gheorghe 124
 Blahó Vince 302, 303
 Blancard, Stephan 419
 Blawiler, Jörg (Georg) 247
 Blazsetin István 464
 Bleyer Jakab 41, 42
 Blumenbach, Johann Friedrich 419
 Blumenthal, Oskar 139
 Bob, Ioan, püspök 126
 Boccaccio, Giovanni 448
 Bocskay István 100, 330
 Bod Péter 170, 419, 451, 465, 466
 Bódiss Tamás 464
 Bodoki Henter László 169
 Bodoki József 169
 Bodoki Mihály 169
 Bodola János 169
 Bodola Sámuel 166
 Boethius, Anicius Manlius Torquatus Severinus 77
 Bogdan, Joan 41, 45
 Bogeng, Gustav Adolf Erich 406
 Bohatta, Hanns 94
 Bok József 155
 Boldizsár Kata Piroska → Ürmösi Boldizsár
     Kata Piroska
 Boleszláv, (Merész), I., lengyel király 220,
     222, 223
 Bolinbrock → Bolingbroke, Henry Saint John
 Bolingbroke, Henry Saint John 78
 Bollók János 5
 Bolyai Farkas 464
 Bolyai János 464
 Bonavente → Benavente, Jacinto
 Bonfini, Antonio 304, 473
 Bonora, Elena 32
 Bor Kálmán 457
 Bora Dávid 169
 Borbándi Gyula 460
 Borda Lajos 46–55, 346
 Borda Lajosné 346
 Borges, Wilhelm Heinrich Ludwig 428
 Born, Friedrich Gottlob 416
 Borosnyai Nagy Zsigmond 174
 Borromeo, Carlo 288
 Borsa Gedeon 14, 47, 106, 207, 344, 346
 Borsa Iván 390
 Borsy Károly 458
 Borus Gábor 463
 Borzsák István 40
 Bossányi László 294
 Botezan, Ioana 127
 Botos Imre 456
 Bottomley, Horatio 275
 Bourbonok 361
 Bourgain, Pascale 220
 Boute, Bruno 25
 Boutroux, Emile 189
 Boxhornius, Marcus Zuerius 56
 Boy, Cornelis 56
 Boyle, Robert 288
 Bozóky Géza 147, 155
 Bőjte Mózes 167, 169
 Bölle Kornél, P. 154
 Bölöni György 133
 Bölöni Szabó Boldizsár 167, 169
 Bracco, Roberto 139, 141, 143
 Brandis, Dietrich Joachim 429
 Brassai Major Márton 252, 268, 270, 271
 Brassai Sámuel 328, 339, 349
 Brates, Radu 125
 Braun, Lily 448
 Braxatoris András 10, 11
 Brecht, Bertolt 139
 Brecska Aurél 85
 Breitenstein, Jakob 247
 Brémai Ádám 218, 221
 Brenner Domokos 361, 362, 364, 367, 370,
     372
 Brentius, Johannes 160
 Breuer, Dieter 199
 Breuker, H. Philippus 55, 68
 Brewer, Samuel 21
 Brewer-nyomda 18, 21
 Breyer, Lucas 355
 Briedl József → Beély Fidél
 Briggs, Henry 47
 Brjun, Jakov V. 463
 Bródy András 460

- Bródy Lili 449
 Bródy Miksa 137
 Bródy Sándor 138, 143, 319, 321
 Brown, John 428, 429
 Brugger, Johann Konrad 242
 Brunszvik Antal 307
 Brunszvik Karolina 307
 Brunszvik Teréz 308, 309, 311, 313, 316
 Brühl, Alois Friedrich 351
 Buchanan, George 101, 167, 258
 Buchner, Rudolf 218
 Bucholtz György 197
 Buda Attila 334, 337, 346
 Budai II. László 154
 Budai-Deleanu, Ioan 113
 Buffon, Georges Louis Leclerc, comte de 78
 Bullinger, Heinrich 226, 246, 247
 Bunea, Augustin 113, 114, 118
 Bunke Zsuzsanna 458
 Bunta Péter 284
 Burrow, Thomas Cory 276
 Bús Fekete László 136
 Busa Margit, V. 340
 Butler, Edward Dundas 90, 91
 Butti, Enrico Annibale 133
 Buttykay Emmy 449
 Buzás Ferenc 458
 Buzás Imre 303
 Buzás Mihály 303
 Buzinkay Géza 203–205
 Byron, George Gordon Noel, 133, 134, 141, 145, 326, 327
- Caesar, Julius, Patavinus 46–55
 Caillavet, Gaston Armand de 137, 139
 Calvin, Jean 168, 226
 Cambell, Herbert 275
 Cambier, Robert 238
 Campell, Henry 274
 Cándea, Virgil 49
 Cantor, Moritz 47
 Čaplovič, Ján 12, 16, 19, 20
 Carberi Anna → Ányos Pál
 Carducci, Giosué 189
 Carpsov, Johann Benedict 394
 Carré, Albert 138
 Caspar, Erich 2
 Cassone, Giuseppe 209
 Cassuto, Umberto 288
- Castellio, Sebastian 472
 Cato 250, 257, 260, 265, 267, 269
 Cats, Jacob 56, 66
 Catullus, Caius Valerius 68
 Cavallo, Guglielmo 356
 Ceglédi János 287, 288
 Celerus, Petrus 242
 Cervantes Saavedra, Miguel 324
 Charles de la maison Habsbourg → Károly, Habsburg
 Charlett, Arthur 289
 Chartier, Roger 356
 Chenot Ádám 426
 Chernák László 471
 Cherubini, Maria Luigi 417
 Chindriș, Ioan 117, 122, 127
 Cholnoky László 189
 Cholnoky Viktor 189
 Christen Ferenc 423
 Christianus Augustus → Keresztély Ágost
 Chrysostomus → Johannes Chrysostomus, S.
 Ciacian, Ioan 123, 128
 Čičaj, Viliam 455
 Cicero, Marcus Tullius 1, 81, 168, 218, 250, 257, 258, 260, 265, 270, 271, 465
 Cifres, Alejandro 25
 Cipariu, Timotei 127
 Clark, Adam 99
 Clellan, George B. 273
 Clemens pp., XI → Kelemen, XI., pápa
 Clément XI → Kelemen, XI., pápa
 Clementis, Johann 169
 Cloppenburg, Johannes 463
 Clusius, Carolus 288
 Coleby, Wilfred T. 133
 Colgate, Henry A. 73
 Collijn, Isak 42
 Comenius, Johannes Amos 160, 252, 254, 258, 261, 262, 265, 266, 268, 270
 Conta, Michel 460
 Copinger, Walter Arthur 43
 Corderius, Maturinus 250, 258, 260, 264, 265, 268, 269
 Corneille, Pierre 141, 145
 Cornides, Daniel 195
 Cotorea, Geronte 123
 Courts-Mahler, Hedwig 445, 446, 449
 Cölller, Martinus 63, 64, 66
 Crane, Walter 458

- Creutziger, Johann 14, 15
 Crispinus, Johann 262
 Cup, Gulielmus 64, 66
 Cushing, George Frederick 98
 Cyprianus, Caecilius, S. 230
 Czapovsky András 430
 Czegle Imre 467
 Czeplédi István 160
 Czeplédi László 463
 Czeke Marianne 333
 Czibula Katalin 198, 349–352
 Czigány Lóránt 90–99
 Czigler Mária 456
 Cziráky Antal 94
 Czirják Zsigmond 169
 Czóbel Minka 333, 334
 Czövek Zoltán 455, 454–466
 Czuczor Gergely 80, 86
- CsaHolczi Pap János 258, 262, 267, 268, 270
 Csajkás Bódog 423
 Csák Leventéné 455
 Csáky Imre 371
 Csanádi Weszprémi István → Weszprémi István
 Csaplár Benedek 412, 416
 Csaplár Ferenc 335
 Csapó Csaba 459
 Csapodi Csaba 161, 333
 Császár Elemér 194
 Császár Ferenc 82, 85
 Csáth Géza 189
 Csathó Kálmán 446
 Csegezi Zsigmond 169
 Cseh Antal 173
 Csehov, Anton Pavlovics 140
 Cseke Vilmos 436
 Cseki Péter 169
 Cselényi Béla 436
 Csengery Antal 309–311
 Csengery János 68
 Csepregi Zoltán 342, 463
 Cserei Mihály 474
 Cserey Farkas 349
 Csernátóni (Török) Mihály 173
 Csernátóni Pál 250, 271
 Csermus Anikó 356
 Csetri Lajos 413
 Csikesz Sándor 161
- Csiky Gergely 143, 145
 Csiszér József 167–169
 Csiszér Mihály 169
 Csiszér Sámuel 167–169
 Csokonai Vitéz Mihály 82, 92, 95, 140, 411–421
 Csoma Zsigmond 464
 Csomafáji Székely István 173
 Csomasz Tóth Kálmán 464
 Csontos János 390
 Csorba Dávid 159–161
 Csorba László 209, 405
 Csorba Sándor 465
 Csulai György 260, 264, 267
 Csúzi Cseh Jakab 159
 Csűry István 465
- D'Annunzio, Gabriele 141
 Daczó József 169
 Daianu, Ilie 125
 Dajbukát Ilona 449
 Dajka Gábor → Dayka Gábor
 Damascenus, Joannes 116
 Daniel István, vargyasi 171
 Daniel Jósa 169
 Daniel Mihály 169
 Dante Alighieri 324, 447
 Darabos Pál 322, 323
 Darvas Ferenc 283
 Darwin, Charles 430
 Darwin, Erasmus 429, 430
 Datzó Lajos 169
 Davout, Louis Nicolas, marsall 93
 Dayka Gábor 76, 81, 418
 De Musset, Alfred → Musset, Alfred de
 Deák Annamária 458
 Deák Eszter 459
 Deák Ferenc 80, 153, 316
 Deáki János 169
 Debreczeni Attila 411, 414, 459, 465
 Decker - Hauff, Hansmartin 215
 Decsy Dámuel 302
 Deé Nagy Anikó 264, 329
 Degen, Johann Friedrich 411, 412, 415–417
 Degenfeld Ottó 301
 Delacieux → Delafield, E. M.
 Delafield, E. M. 447
 Deleanu, Ioan-Budai 128
 Delille, Jacques 420

- Delly Ferenc 447
 Demény Lajos 329
 Demeter József 167, 169
 Demeter Júlia 199, 349
 Demeter Rozália → Száldobosi Demeter Rozália
 Demeter Sámuel → Száldobosi Demeter Sámuel
 Demeter Sándor → Száldobosi Demeter Sándor
 Demski Sámuel 170
 Dénesi Tamás 461
 Dercsényi Dezső 157–159
 Dercsényi János 93
 Derschau, Hans Albrecht von 392, 393, 402, 406, 409
 Dersi Tamás 132–135
 Des Alleurs, Pierre Puchot 364
 Deselvics István 208
 Deselvits István 208
 Deservics István 208
 Dessewffy József 373, 374
 Deumann, Helmut 213
 Deuring, Joannes Fabiani 57
 Devauchelle, Alain 108
 Devauchelle, Roger 108
 Devecseri Gábor 68, 279
 Dezsényi Béla 103
 Dézsi Lajos 94
 Di Francesco, Amedeo 200
 Dickens, Charles 324
 Diderot, Denis 356
 Dienes László 323
 Diest, Henricus 167
 Diesterweg, Friedrich Adolph Wilhelm 83
 Dietrichstein, Franz (1570–1636) 473
 Dillon Bussi, Angela 209
 Dima-Dragan, Cornelius 122, 124
 Diogenes Laertius 420
 Diogenész 168
 Dionüosz Longinosz → Longinosz, Kassziosz
 Diós Judit 104–105
 Dioscorides → Dioskorides Pedakios
 Dioskorides Pedakios 463
 Dióssy, Stephanus 294
 Diósy Adam 293
 Diószegi György 460
 Diószegi K. István 159
 Diószegi Sára 417
 Disraeli, Benjamin 448
 Ditrói Mór 137, 138
 Dlugos → Dlugosz, Joannes
 Dlugosz, Joannes 7
 Dobokay Sándor 25
 Dobrjanskij, Adol'f Ivanovič 210
 Dobszay László 456
 Dóczy (Dux) Lajos 319
 Dóczy Lajos 275
 Dohmeyer, Wilhelm Friedrich 428
 Domanovszky Sándor 8
 Domokos György 209
 Domokos József 170
 Domokos Pál Péter 436
 Domokosné Szalai Zsuzsanna 456
 Domsa, George 123, 128
 Donatus, Aelius 14, 265
 Dos Passos, John 445, 446, 448, 449
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 189, 324, 449
 Döbrentei Gábor 83, 307, 309, 316, 325, 385
 Dömötör Tekla 194, 198
 Dörnyei Sándor 345–348, 421–423, 430
 Döry László 155
 Dracole → Vlad Tepes
 Drakula vajda → Vlad Tepes
 Dreg...., Johannes 167
 Dsida Jenő 461
 Du Pré kiadó 355
 Du Resnel, Abbé de Sept-Fontaines 77
 Du Rieu, Willem Nicolaas 57
 Duchnovič, Oleksandr 210
 Ducret, Rosemarie 226
 Dudás Béla 187
 Dudith András 420, 472, 473
 Duditius Andreas → Dudith András
 Dugonics András 302, 352
 Duici, Serafim 117
 Dukkón Ágnes 207
 Dulházy Mihály 374
 Dumas, Alexandre fils 131, 140, 143
 Dumas, Alexandre père 447
 Dunsiere, Gordon 201
 Durant, Will 448
 Duynterp, Sipke Hendrix 67
 Dümmerth Dezső 100
 Dürer, Albrecht 344
 Ebermayer, Erich 449
 Ebner-Eschenbach, Hieronymus 392–394
 Eccard, Abraham 10–12, 14, 22, 23

- Ecsedy Judit, V. 10 –23, 126, 200–203, 206, 249, 252, 257, 258, 264, 344, 346, 427, 457
 Édes Gergely 416, 418
 Edwards, Rob 273
 Egbert, angol-szász király 223
 Egerváry Ignác 352
 Eggenberger József 98
 Ego (Rózsavölgyiné Fried Margit) 441
 Egyed Ákos 328
 Egyed Emese 78, 80, 200
 Eid, meissenai püspök 217
 Eisler, Alfred 319–321
 Elek Artúr 209
 Elekes Irén 333
 Ellinger István 98, 373
 Előd István 2
 Emerson, Ralf Waldo 324
 Emich Gusztáv 98
 Eminescu, Mihai 117
 Emmeram, Szent 214, 215
 Emmerich, Prinz → Imre, Szent, Árpádházi, herceg
 Ems, Rudolf 159
 Endrédi, Ioanitiu 118, 120–122
 Endreffyné Takács Mária 335
 Engel Lajos 87, 88
 Entz Géza 330, 407
 Enyedi György 457
 Enyedi Sándor 170
 Eölvési Mihály 167, 170
 Eötvös József 82, 95, 309
 Erasmus, Desiderius 26, 250, 258, 260, 264, 265, 268, 269
 Erdei Klára 463
 Erdélyi Erzsébet 316
 Erdélyi János 82, 210
 Erdélyi Károly 351
 Erdmann, Carl 215, 219
 Erdőbényei Deák János 261
 Erdős Renée 333, 446, 448, 449
 Erdősné Márta Mária 460
 Eredics Péter 463
 Erman Michael → Herrmann, Michael
 Ernestus, Frater → Schor Ernő
 Ernst, Rudolf 170
 Ertsey Dániel 385
 Eschenburg, Johann Joachim 411, 413, 414
 Espersit János 463
 Esterházy grófok 296, 352, 371, 382
 Esterházy Pál 351
 Estienne, Charles 419
 Eszéki T. István 159
 Eszterházy József 79
 Etényi Nóra, G. 459
 Étfalvi Imreh Sámuel 174
 Étienne I. → István, I., Szent, magyar király
 Euripidész 324
 Exner, pesti könyvkötő 424
 Fábrián József 164, 419
 Fabian, Claudia 202
 Fabinyi Lukács 12, 14
 Fabó Edit 203, 203–205
 Fabók Ferenc 442
 Fábri Mátyás 11
 Fabricini, késmárki diák 195
 Fabricius, Joannes Albertus 413
 Fagiolo, Marcello 199
 Fái J. Béla 134
 Fáji János 170
 Falk Miksa 319
 Fallada, Hans 448
 Faludi Ferenc 81
 Fantini, Maria Pia 25
 Faragó József 205
 Fári Irén 465
 Farkas András 94
 Farkas Gábor → Farkas Gábor Farkas
 Farkas Gábor Farkas 100–102, 209, 461
 Farkas Imre 449
 Farkas Lajos 389
 Farkas László 170
 Farkas Mária, Cz. 460
 Farkas Zsuzsanna 169
 Fáy András 95, 308, 385, 463
 Fáy Zoltán 462
 Fazakas András 123, 128
 Fazakas István 325
 Fazakas, Andrei → Fazakas András
 Fazekas Csaba 464
 Febvre, Lucien 356, 475
 Fedorow, Iwan → Fjodorov, Ivan
 Fehér Katalin 80–86, 175, 295–301, 315, 317, 348, 373–386, 381, 460, 464, 471
 Fejér Antal 77
 Fejér György 295, 296, 391–404
 Fejér Judit 351
 Fejérváry Gábor 405, 406, 410

- Fejérváry Károly 405
 Fejes Teri 447, 449
 Fekete Csaba 161–165, 415, 461
 Fekete János 76, 77
 Fekete Lajos 347
 Fekete Lia 155
 Fekete Nagy Antal 74, 75
 Feld Zsigmond 131
 Felei György 167, 170
 Felméri Lajos 348
 Fenenna, magyar királyné 39
 Fényes Adolf 205
 Fényes Samu 138
 Fenyő István 308, 314, 373
 Fenyő Mária 460
 Fenyő Miksa 188, 189
 Ferdinánd, I., magyar király 12, 94
 Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király
 94, 275, 277
 Ferenc Károly, főherceg 296
 Ferenc, I., osztrák császár, magyar király 94, 373,
 451
 Ferenc, Szent 461
 Ferenc, Szent, Assisi 150, 196
 Ferenczi Ilona 463
 Ferenczy Endréné 326
 Ferenczy István 99
 Ferenczy József 321
 Festetics László 385
 Feydeau, Georges 137
 Fievée, Joseph 275
 Filip Ferenc 274
 Filotei püspök 117
 Finály Henrik 329
 Fink, Georg 448
 Finta, Dimitrie 118, 120, 128
 Firpo, Massimo 25
 Fitz József 14
 Fjodorov, Ivan 42
 Flaubert, Gustave 446
 Flers, Robert de 139
 Fletcher, Allan 47
 Fockema Andreae, Sybrandus Johannes 55
 Fodor László 138, 348
 Fodorpataki László 330
 Fogarasi Béla 191
 Follinus Aurél 138
 Fontana, Antonia Ida 209
 Fonteyne, Claude 55, 56
 Forgách Ferenc 31, 33, 35, 36, 101, 176
 Forgas, Franciscus → Forgách Ferenc
 Forró György 32, 35–37
 Forró Pál 448
 Forro, Georgius → Forró György
 Fouchardiere, Georges de la 446
 Fouché, Joseph 448
 Földes Anna 465
 Földes Imre 138
 Földi János 415, 416, 418–420
 Földi Mihály 449
 Földvári Sándor 459
 Földyné Virány Judit 463
 Fragnito, Gigliola 25–28
 Frajese, Vittorio 25, 26
 Fraknói Vilmos 4, 43
 France, Anatole 189, 324, 447–449
 Francé, Raoul 458
 Franchi, Cinzia 199, 200
 Francisci, Joannes 170
 François II Rákóczi → Rákóczi Ferenc, II.
 Francsics Károly 353
 Frankenburg Adolf 82, 85, 325
 Freud, Sigmund 139
 Frickius, Joannes 413
 Fried István 210–211, 337–341, 475–476
 Friedhuber Illés 13
 Friedreich Endre 75, 76
 Fries, Johann Jakob 238
 Frigyes, III., német-római császár 41, 43
 Frigyük Katalin 457
 Frobenius-nyomda 472
 Froschauer, Christoph, id. 225, 228, 234
 Froschauer, Christoph, ifj. 228, 234, 242
 Froschauer, Eustach 234
 Froschauer-nyomda 226, 227, 246
 Frölich János 281
 Frölich, David 21
 Fuchs, Johannes 342
 Fuchszné Benák Katalin 462
 Fulford, J. C. 92
 Funke, Carl Philipp 419
 Furdui, Titus 127
 Fügedi Péterné 465
 Fülep Lajos 337
 Fülöp Árpád 194
 Fülöp Géza 80
 Fülöp, Anjou → Fülöp, V., spanyol király
 Fülöp, V., spanyol király 361, 372

- Fűrész Miklós 155
 Füst Milán 189
- Gaál Bernadett 456
 Gaál Endre 458
 Gaál György 339
 Gábor Andor 137
 Gábor Kálmánné 462
 Gábos Zoltán 330
 Gábrriel Pál 155
 Gail, Jean Baptiste 417
 Gál István 334
 Gál Sándor 93
 Gáldi László 95
 Gale, Thomas 288
 Gálfi Erzsébet 170
 Gálné Flórián Mária 462
 Gálos László 155
 Galsworthy, John 139, 445, 447, 449
 Galyas István 170
 Garabánics Ágnes 173
 Garáné Bardóczy Irén 458
 Garay János 95, 96
 Gárdonyi Albert 423, 424, 427
 Gárdonyi Géza 89, 319, 463
 Garrick, David 73, 74
 Gáspár Imre 465
 Gauguin, Paul 189, 319
 Gazda György 170
 Gazda István 347, 348, 421, 464
 Gebauer Miklós 155
 Géczy István 128
 Gécs Béla 457
 Gedényi (Gremesperger) Mihály 325, 326
 Geibel Károly 98
 Gelei Sándor 442, 443
 Geleji Katona István 167, 266, 267
 Gellért Oszkár 189
 Gellert, Christian Fürchtegott 97
 Gellért, Szent 4, 5
 Gemma Frisius, Reinerus 47
 Genersich Antal 330
 Genovéva, Szent 1
 Geoffroy, René 449
 Geontzii, Matthias → Gönczi Mátyás
 Georg, Theophil 260
 George, Henry 189
 Georgescu, Ioan 125
 Geosits Lajos 155
- Geöcze Sarolta 333
 Gerbert → Szilveszter, II., pápa
 Gererich Antal → Genersich Antal
 Géresi Kálmán 162, 164
 Gergely, I., (Nagy Szent), pápa 218
 Gergely, V., pápa 216, 217, 222, 224
 Gergely, VII., pápa 2, 3, 7
 Gergye Győző 155
 Gerics József 1–9, 213–224, 216, 220, 221, 223
 Gerő Gyula 326, 462
 Gerstinger, Hans 473
 Gessner, Konrad 226
 Gesztelyi Tamás 456
 Gevers, Valentin 21
 Geysa → Géza, I., magyar király
 Géza, I., magyar király 1–3, 5, 7, 9
 Ghetaldi, Marino da Ragusa 287
 Ghislieri, Michele 28
 Gide, André 446
 Gidófalvi Csiszér József 165, 170
 Gidófalvi Csiszér Lajos 166, 174
 Gidófalvi Csiszér Mihály 165, 174
 Gidófalvi Csulak Zsigmond 170
 Gidófalvi Jancsó József 170
 Gidófalvi Sámuel 170
 Gilly, Carlos 471–473
 Gillyéni János 166
 Girzik, Xaver Franz 303
 Gisiller, magdeburgi érsek 217
 Giskra János 41
 Glatz Ferenc 452
 Gleim, Johann Ludwig 411, 418
 Glyn, Elinor 446, 447, 449
 Goda Beatrix 462
 Goda Éva 461, 465
 Godefridus Viterbiensis 8
 Goethe, Johann Wolfgang von 81, 134, 140–143, 145, 324, 339, 444
 Goldberger, késmárki diák 195
 Goldoni, Carlo 141, 145
 Golius, Theophilus 258
 Gomarus, Franciscus 56
 Gombaszögi Frida 133, 135
 Gonczi, Matthias → Gönczi Mátyás
 Gondola, Marino 29
 Gorkij, Makszim 189, 283
 Gortvay György 347, 421
 Gosséc, François Joseph 417

- Goswiler (Gossweiler), Felix 234
 Góth Sándor 447
 Gothan, Bartholomaeus 42, 43
 Góthné Kertész Ella 448
 Gottlieb Antal 427
 Gozsdu Elek 105
 Gömöri Braun Irén 319
 Gömöri György 73–74, 159 288–292
 Gömöri Jenő Tamás 188–192
 Gönczi Ferenc 99
 Gönczi Mátyás 55–57, 62, 66, 68
 Görög Demeter 385
 Görög Mihály 168, 170
 Görömbölyi László 460
 Graf, Urs 228, 230, 246
 Gragger Róbert 318, 466
 Gratianus 1, 218
 Grégász Miklós 462
 Grégoire V, pape → Gergely, V., pápa
 Grégoire, VII → Gergely, VII., pápa
 Gregor VII → Gergely, VII., pápa
 Griffin, Nigel 199
 Grillparzer, Franz 321
 Grimm Vince 98
 Gross, Julius 49
 Gruys, Jan Albert 66
 Grynaeus, Simon 101
 Gualtherus, Rudolphus 226, 230, 236, 238,
 240, 242
 Guarini, Guarino 418, 420
 Gubernatis, Angelo de 210
 Gudlibeck, Ott 247
 Gulácsy Irén 445
 Gulátsi Albert 167, 170
 Gulyás Ágnes 460
 Gulyás Pál 14, 16, 19, 22, 95, 473
 Gutberlethus, Tobias 56
 Guthi Soma 138
 Guzmics Izidor 80, 81, 83, 175, 385
 Gwalther, Rudolf → Gualtherus, Rudolphus

 Gy. Szigethy filii → Szigeti Gyula István fiai
 Gy. Szigethy József → Szigeti Gyula József
 Gyárfás Endre 283
 Gyarmati 170
 Gyarmati Zsigáné 333
 Gyóni Gyula 461
 Gyorgyovich Miklós 456
 Gyöngyösi István 68, 79, 95

 Györffi József 164
 Györffy Gábor 456
 György Lajos 433, 434, 436, 438
 Györke József 465
 Györkös József 147, 149–151, 155
 Györy Tibor 346, 347, 426
 Gyselaer, Johannes 289, 292
 Gyulai Ferencné 382
 Gyulai Pál 129, 328
 Gyulassy Józsefné Vadnai Sarolta 464
 Gyulay Lajos 385
 Gyürki László 24, 464
 Gyzelaar → Gyselaer, Johannes

 Habsburg ház 370
 Hadik András 92
 Haebler, Konrad 42, 240, 242
 Hafiz 411, 415, 421
 Hagué, Louis 108
 Hahn Adolf 68
 Hain, Ludovicus 43, 46
 Hainrich György Ulrich 68, 70, 71
 Hajdú Henrik 322
 Hajdú Péter 465
 Hajnóczy Iván 301–306
 Hajnóczy József 465
 Hajós György 149, 150, 155
 Hal Pál 155
 Halicius, Michael 259
 Haller, Albrecht 475
 Haller, Hans Felix 247
 Haller, Konrad 247
 Haller-család 75
 Hamary Dániel 93
 Hamsun, Knut 189, 448, 449
 Hamvas Béla 322–327
 Hänel, Gustav Friedrich 391, 392–406, 408–
 410
 Hangodi Ágnes 322–327, 463, 465
 Hankiss János 327, 339
 Hannulik Ker. János 94
 Hantos Béla 147, 149, 155, 156
 Haraszthy József 279
 Harcos Ottó 155
 Hargitai Henrik 458
 Hargittay Emil 459
 Hari Péter 349
 Hárs János 47
 Harsányi Iván 460

- Harsányi Kálmán 133
 Hartleben, Conrad Adolph 98, 189
 Hartmann, August 405
 Hartvik püspök 3, 6, 7, 216
 Háry Péter, B. 168
 Hatvani (Hirsch) Pál 318
 Hatvani Imre 93
 Hatvany Lajos 188, 189, 192, 317, 337
 Hauck, Karl 213, 214
 Hauptmann, Gerhart 131, 139, 143, 145, 189
 Hauptova, Zoé 210
 Hausner Gábor 332, 464
 Havel Józsefné Sziki Vilma 460
 Haymo von Halberstadt 39
 Haynau, Julius von 94
 Heckenast Gusztáv 95, 98, 99
 Heerman, Franciscus 55–62, 66, 68
 Hefft, Leonhard 45
 Hegedüs Gyula 128, 447
 Heijting, Willem 55
 Heinrich Gusztáv 129, 287, 339
 Heinrich, Rainer 247
 Heinsius, Daniel 56
 Heitz, Paul 45, 238
 Heizmann Károly 458
 Héjja Julianna Erika 465
 Heller, Joh. A. 392–404, 408
 Hellinga, Lotte, dr. 201, 202
 Helnitz K. Albert 167, 170
 Heltai Gáspár 304
 Heltai János 55, 206, 250, 257
 Heltai Jenő 134, 137, 138, 142, 145, 320, 447
 Heltai Nándor 465
 Helvetius, Claude Adrien 419
 Hennequin, Maurice 137
 Henricpetri-nyomda 472
 Henrik I., német király 213
 Henrik II., Szent, német király, római császár
 6, 214, 215, 220, 222, 223
 Henrik, bajor herceg 216
 Henrik, III., német király, római császár 4, 157
 Henrik, IV., német király, római császár 7
 Henszlmann Imre 157, 158
 Heptinstall, John 73, 74
 Herczeg Ferenc 138, 143, 319, 327, 446, 447,
 449
 Herczeg Ferenc (lapszerkesztő) 341
 Herder, Johann Gottfried 81, 380, 414, 415,
 417
 Herepei János 160, 262, 267
 Herepei Károly 382
 Hergott, Johannes 457
 Herman Ferenc → Heerman, Franciscus
 Hermann Antal 339
 Hermann, Emanuel 242
 Hermans, Franciscus → Heerman, Franciscus
 Hermányi Dienes József 170
 Hermányi Jos. → Hermányi Dienes József
 Hermés Trismegistos 324
 Hernádi László Mihály 455
 Herner János 252
 Herrad von Landsberg → Landsberg, Herrade de
 Herrmann család, nyomdász 54, 55
 Herrmann, Michael 49
 Hervay Ferenc 47
 Herz, Markus 428, 430
 Hess András 22
 Hevenes Gábor 371
 Hevesi Sándor 131, 135, 137, 142, 145, 301,
 303, 305, 327
 Heyermans, Hermann 131
 Heyne, Christoph Gottlob 420, 475
 Heynfoegel, Conrad 344
 Hideg Ágnes 455
 Hieronymus, Frank 228
 Hildebrand, Adolf 189
 Hind, Arthur 45, 46
 Hinschius, Paul 221
 Hirsch Margit 209
 Hirsch, August 429
 Hirschgärtner, Matthias 247
 Hochrein József 458
 Hodinka Antal 211
 Hodos, Nerva 115
 Hoelzlin, Jeremias 56
 Hoffhalter Rudolf 47
 Hoffmann Edith 333
 Hofman, Andreas 248
 Hofmeister, Adolph 66
 Holbourne, Rati 274
 Holl Béla 24, 47
 Holler László 457
 Holló Szilvia Andrea 458
 Hollós Róbert 133
 Holovics Flórián 24, 30
 Holzmann, Michael 94
 Home, Franz 428
 Homérosz 73, 324, 420

- Homicskó Atanáz 205
 Honterus János → Honterus, Johannes
 Honterus, Johannes 342–344, 454, 455, 457–459
 Honthy Hanna 447
 Hopp Lajos 97, 197, 198
 Hoppe, Emmerance 282
 Hóra Ferenc 447
 Horatius Flaccus, Quintus 77, 81, 258, 324, 333, 337, 420
 Horhi Juhász Péter → Melius Juhász Péter
 Hornyák Mária 306–317, 308, 312
 Horvát Henrik 318, 319
 Horvát István 98, 389
 Horváth András 10–16, 22, 23
 Horváth Béla 155
 Horváth Csongorné 155
 Horváth Döme 141
 Horváth Endre 80
 Horváth Géza 457, 465
 Horváth Henrik 158, 321
 Horváth Ildikó, T. 456
 Horváth Iván 415
 Horváth János 76, 301
 Horváth József 102–104, 455, 459
 Horváth László 465
 Horváth Mihály 84
 Hotson, Howard 257, 258
 Hörsik Richárd 56
 Hörk József 14, 22
 Hrabovszky László 465
 Hubay Ilona 41–46, 467
 Huber, Ulrich 63
 Hudi József 352, 354, 465
 Huesmann, Henrich 321
 Hufeland, Christoph Wilhelm 428
 Hughes, Richard 449
 Hunfalvy Pál 339
 Hunt, Thomas 162
 Hunyadi-család 390
 Hunyady József 106
 Hunyady Margit 138
 Hur 214
 Husserl, Edmund 475
 Huszár György 347
 Huszi István 118, 119, 128
 Huszi, Ștefan → Huszi István
 Huszti G. 170
 Hyde, Thomas 162
 Ianssen de Fries, Ian 56
 Ibanez, Blasco 447
 Ibsen, Henrik 133, 139, 142, 143, 145, 189, 191, 324
 Iclozan, Paul 118
 Ieremia tipograf 116
 Igaz Kálmán 55
 Ignotus 137, 319
 Il'cenko, L. 210
 Illés Béla 465
 Illésházy Gábor 208
 Illésházy Gáspár 208
 Illyefalvi Kis Ferenc 168, 170
 Illyés Gyula 331, 335, 461
 Illyésfalvi István 101
 Illyésházy Gábor 11, 22
 Imre Pál 170
 Imre, Szent, Árpádházi, herceg 38
 Imreh István 329
 Imreh Sámuel 166, 168, 170
 Ince, III., pápa 216
 Incze József 174
 Incze Sándor 133, 136, 145
 Inczédi Pál 171
 Infelise, Mario 26
 Ingarden, Roman 475
 Intze József 167, 170
 Intzédi József (1710) 171
 Intzédi József lib.b. (1787) 171
 Innys, William 74
 Iorga, Nicolae 114
 Iovan, Mariana 49
 Irsai Júlia 320
 Isenflamm, Jacobus Fridericus 419
 István, I., Szent, magyar király 38, 40, 94, 120, 213–224, 362, 364
 István, V., magyar király 8, 9
 Istvánffy Miklós 289
 Iszokratész 73, 258, 289
 Iustinianus, római császár 343
 Iván, II., moszkvai nagyherceg 42
 Iván, IV., Rettenetes, orosz cár 42
 Ivancsó István 464
 Iványi Béla 252, 424
 Iványi János 149
 Izsák Lajos 326
 Jaczkó Olga 192
 Jakab Elek 328, 329

- Jakab József 171
 Jakab Réka 354
 Jakab, szerzetes 41–43
 Jáki László 471
 Jakó Zsigmond 115, 118, 292, 328, 329
 Jancsó József 171
 Jankó János 205
 Jankovich Miklós 387–410
 Jankovics József 194, 263, 473
 János, XV., pápa 217
 Jánosi István 171
 Janssen de Fries, Jan 59, 66
 Jantsits Gabriella 458
 Jaschik Álmos 459
 Jászai Mari 140, 141, 144
 Jászberényi Ferencné 455
 Jászberényi, Paulus 167
 Jemnitz János 460
 Jerchel, Heinrich 159
 Jeremiás próféta 217
 Jeromos, Szent 29
 Jeszenszky Antal 293, 294
 Jeszenszky Antalné 294
 Jeszenszky István 293, 294
 Jeszenszky, Nicolaus 293, 294
 Jób Dániel 140, 319, 320
 Jobst Ágnes 463
 Johannes Chrysostomus, S. 228
 Johnson, Samuel 73, 74
 Jókai Mór 85, 204, 333, 338, 352, 446–450
 Jones, William 415
 Jordán János 171
 Jordanes 8
 Jósa Ferenc 171
 Jósa János 171
 Jósa L. → Jósa Lukács
 Jósa Lukács 171
 Josephus Flavius 168
 Jósika Miklós 312
 Josintzi Mihály 171
 Jósvainé Dankó Katalin 266
 Jovius, Paulus 101, 168
 Joyce, James 324
 József Attila 334, 464
 József II., magyar király 176, 423, 456
 József nádor 312, 407, 410
 József, I., magyar király 361, 363, 365, 367–369, 372
 Jozsué főpap 5, 214
 Jöcher, Christian Gottlieb 47, 55, 260
 Juháros Ferenc 194
 Juhász Géza 92
 Juhász Gyula 319, 336, 337
 Julius Caesar von Padua → Caesar, Julius, Patavinus
 Justh Zsigmond 104
 Kabai Bodor Gellért 160, 161
 Kabai, Gerard → Kabai Bodor Gellért
 Kabdebő Lóránt 334, 335
 Kabos Ede (Rosenberg Albert Ede) 320
 Kačić, Ladislav 200
 Kádár Zoltán 458
 Kadelburg, Gustav 139
 Kadulska, Irena 199
 Käfer István 207
 Kaffka Margit 189, 333
 Kakucska Mária, H. 74–80
 Káldi György 24, 30–32, 37, 464
 Káldi Márton 35
 Kállai István 171
 Kálmán Jenő 447, 448
 Kálmán, magyar király 3, 7, 38, 216
 Kalmár György 104
 Kálvin → Calvin, Jean
 Kanizsay Orsolya 334
 Kanut, dán király 6
 Kaposi Sámuel 166
 Kapronczay Károly 460, 463, 465
 Kapronczay Katalin 421, 456
 Karacs Teréz 309, 311, 313, 315, 316
 Karacsay Fedor 295, 296
 Karadia, Constantin J. 44
 Kárai László 22
 Kardos László 133
 Kardos Tibor 194, 198
 Kardoss Béla 441
 Karinthy Frigyes 137, 189, 191, 327, 447
 Karkai Sámuel 171
 Karl Robert → Károly, I., magyar király
 Károly, Habsburg 361, 367, 372
 Károly, I., magyar király 39, 157
 Károly, II., (Kopasz) frank király 215
 Károly, Kopasz → Károly, II., (Kopasz), frank király
 Károlyi család 91, 94
 Károlyi Gáspár 32
 Károlyi József 92

- Károlyi Sándor 79
 Károlyi Zsuzsanna 334
 Kárpály Mihály 460
 Karsay Orsolya 209, 452
 Kašić, Bartol 29, 30, 37
 Kassák Lajos 335
 Kastaly Beatrix 467–471
 Katona (Fodor) Mihály 171
 Katona József 137, 140, 142, 301–306
 Katona Mihály → Katona (Fodor) Mihály
 Katsányi Sándor 322, 462, 465
 Kazinczy Ferenc 80, 81, 95, 333, 349, 374,
 385, 411, 413, 416, 418, 420, 467
 Kazinczy Gábor 463
 Kebész 46
 Keckermann, Bartholomaeus 259, 266
 Kecskés András 416
 Kegel, Philipp 208
 Keglevich István 144
 Kégli Ferenc 462
 Kékedy László 330
 Kékedy Nagy László 330
 Kelecsényi Ákos → Kelecsényi Gábor
 Kelecsényi Gábor 387
 Kelemen Andor 155
 Kelemen György 347
 Kelemen, VIII., pápa 27
 Kelemen, XI., pápa 361, 362, 364–366, 368–
 372
 Kelemen-család 75
 Kelevéz Ágnes 334
 Keller, Gottfried 189
 Keller, Gustave 159
 Kellermann, Bernhard 447
 Kemény Farkas 126
 Kemény István 444, 445
 Kemény János 68, 262
 Kemény Zsigmond 309, 310
 Kemény, Wolfgang → Kemény Farkas
 Kenyeres Imre 442
 Kenyéri Kornélia 462
 Képes Géza 415
 Kepler 101
 Kerekes Imre 146–156
 Kerényi Ferenc 351
 Kereskényi Ádám 351
 Keresztély Ágost, szász herceg, esztergomi
 érsek 362, 367–370
 Keresztes Attila 198
 Keresztúri Bíró Pál 261
 Keresztury Dezső 94, 96, 97, 327, 452, 463,
 465
 Kereszty Orsolya 175–185
 Kéringer Mária 462
 Kertbeny Károly 43
 Kéry Ferenc 423
 Keserű Bálint 262, 457
 Keserű Gizella 457
 Kézai Simon 4, 8, 157
 Kiczenko Judit 104
 Kieffer, Monique 108
 Kilian György, id 98
 Kilián György, ifj. 97, 98
 Kilián István 193–200, 349, 351, 352
 Kilyéni Székely Dávid 173
 Kimlei Péter 102
 Királyföldi Endre 85
 Kis János 82, 95, 376, 377, 385
 Kis Pál 296, 297
 Kis Tamás 325
 Kisari Balla György 459
 Kisfaludy Károly 80, 81, 95–97, 99, 140, 302,
 374
 Kisfaludy Sándor 81
 Kiss András 331
 Kiss Áron 164
 Kiss Elemér 460, 464
 Kiss Endre József 462
 Kiss Ferenc 447
 Kiss József 318, 319
 Kiss József Mihály 423
 Kiss Károly 376, 377
 Kiss Katalin 198, 200
 Kiss László 463
 Kiss Mihály 84
 Kiss Sebestyén 456
 Kisvárdai Lázár János 55, 65, 67, 68
 Kizlingstein Gusztáv 318
 Kizlingstein Sándor 318
 Klaniczay Tibor 331, 332
 Klein, Johann Samuel 12
 Kleist, Heinrich von 81, 134, 418, 420
 Klement Anna Katalin 68, 70, 71
 Klement János Mihály 68–73
 Klement Márton 68, 71
 Klič, Karel 205
 Klimó György 105, 461
 Klinda Mária 208, 455, 459

- Klopstock, Friedrich Gottlieb 81
 Klöss, Elisabeth 20
 Klöss, Jakob, ifj. 19, 20
 Klöss-nyomda 16, 17, 20
 Klösz György 458
 Knapp Éva 198, 199, 346, 464
 Knapton, John James 74
 Knie Márton József 422–424, 426
 Knie, Joseph Martin → Knie Márton József
 Knoblauch, Edward 133
 Koberger, Anton 228
 Kóbor Tamás (Beermann Adolf) 319–321
 Kocsis László 147, 149, 150, 155
 Kocsy Anikó 277
 Kocsy Lászlóné 455
 Kogutowitz Manó 459
 Kohl István 330
 Kohn Sámuel 389, 391
 Kókay György 94, 143, 308, 348–349, 373, 421, 465, 467, 471
 Kollár Henrik 85
 Kollár Lajos 441
 Koloman, König → Kálmán, magyar király
 Koltai András 455
 Kolumbán Sámuel 171
 Kolumbusz Kristóf 41
 Komarinus, Georg → Komáromi Csipkés György
 Komáromi Csipkés György 160, 167
 Koncz József 249, 259
 Konfuciusz 324
 Konrád, II., német-római császár 215
 Koppi Károly 352
 Korn Fülöp 99
 Korniss Gyula 307
 Kóródi Ferenc 171
 Kosáry Domokos 93, 308, 309, 421
 Kosáry Emmy 448
 Kossuth Lajos 84, 308–310, 316, 317, 321, 460, 464, 465
 Kostandin, Vasilie 115, 118
 Koszta László 457
 Kosztolányi Dezső 130, 137, 140, 188, 189, 191, 141, 465
 Kótsi Patkó János 97
 Kotzebue, August Friedrich von 96
 Kovách Angelus 209
 Kovács András 328
 Kovács András, B. 431
 Kovács Barna 465
 Kovács Béla 188
 Kovács János 327
 Kovács József 458
 Kovács Sándor Iván 332
 Kozma Gergely 349
 Kozma Lajos 189
 Kozmáné Sike Emese 465
 Kozocsa Sándor 103
 Köblös József 352
 Kóhalmi Béla 103, 439
 Köhler, Walter 228
 Kölcsey Ferenc 95, 374, 418
 Köleséri Sámuel, idős 160, 161
 Könczöl Imre 466
 König Hl. Stephan → István, I., Szent, magyar király
 Könyves Tóth Mihály 463
 Köpeczi B. Sámuel 171
 Köpeczi Béla 68–73, 362, 364, 371 361–372
 Köpeczi Sebestyén Áron 166, 174
 Köpff, Johann Georg 423
 Kormendy Kinga 332, 352–354
 Kormöczy Imre 84
 Körösi György (1672) 171
 Körösi György (1761) 171
 Körösi György, id (1717) 171
 Körösi György, ifj 171
 Körösi P. Ferenc 171
 Kőszegfalvi Ferenc 463
 Kőszegi József 464
 Kőteles Sámuel 166, 171
 Kővári László 328
 Kővér-Mezei Anna 320
 Kövy Sándor 385
 Középjaitai Veres Sámuel 171 Kramer, Hans 370
 Krammer, A. → Kramer, Hans
 Kránitz Zsolt 352
 Kray István dr. 153
 Kray, Paulus 20
 Krisztina, svéd királynő 473
 Krizbai D. János 171
 Krompecher, Bertalan 391, 406
 Krúdy Gyula 135, 189
 Kruppa Tamás 250
 Kubinszky Ferenc 293, 294
 Kubinyi Mária 389, 391
 Kukucska Csilla 455

- Kultsár István 96, 385
 Kun Imre Zoltán 330
 Kung-ce → Konfuciusz
 Kunne, Albert 45
 Kuprin, Alekszandr Ivanovics 189
 Kurze, Fridericus 214, 216, 217, 221
 Kuszálík Péter 455
 Kuthy Sándor 191
- L'Angelier, Abel 354, 355
 L'Angelier, Arnoul 355
 L'Angelier, la veuve → Louvain, Françoise de
 La Tremoille, Joseph François de 362, 364,
 367
 Labarre, Émile Joseph 238
 Lackman, B. 67
 Lacroir, Emil 159
 Lácza Szabó József 165
 Ladányi Erzsébet 1–9, 213–224, 216, 220,
 221, 223
 Ladislas → László, I., Szent, magyar király
 Ladislaus dem Heiligen → László, I., Szent,
 magyar király
 Ladislaus IV., König → László, IV., (Kun),
 magyar király
 Ladislaus, Sanctus → László, I., Szent, magyar
 király
 Laeven, Augustinus Hubertus 288, 289, 292
 Lagerlöf, Selma 189
 Lajos Gyula 155
 Lajos, XIV., francia király 361, 367
 Lakatos Éva 102–104, 272–286, 318, 340
 Lakner Lajos 163
 Lamberti, Joachimus 67
 Lampel-Wodiáner cég 129–145
 Lancaster, Joseph 295–300
 Landerer János Mihály 423
 Landerer Lajos 95
 Landerer, Anna, Fűskuti 99
 Landerer-cég 99
 Lándor Tivadar 135
 Landsberg, Herrade de 159
 Langham, Jacob 74
 Lantosy József 99
 Lany, Rev. 194
 Lányi Emil 155
 Lányi Sarolta 465
 Lányi Viktor 189
 Lao-ce 324
- Laskai Osvát 4
 László, I., Szent, magyar király 1–9, 38, 157–
 159
 László, IV., (Kun), magyar király 38, 39
 Lauer, Reinhard 475, 476
 Lavater, Ludwig 247
 Lázár deák 343
 Lázár Mária 448
 Lázár Miklós 189, 329
 Lazius, Wolfgang 473
 Le Sueur, Jean-François 417
 Lebourg, Paul 440
 Lee, Sidney 162
 Leeg, Leonhard 422, 424
 Leemann-Van Elck, Paul 226–228, 247
 Lehotay Árpád 447
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 288
 Lem, Stanislav 274
 Lénárd Sándor 336
 Lenard, Andrietta 336
 Lendvai Jenő 320
 Lendvayné Hivatal Anikó 97
 Lengfелner, Daniel 10, 13, 23
 Lengfелner, Johann 23
 Lengyel Ágnes 465
 Lengyel András 86–89, 336, 460, 464, 465
 Lengyel Beatrix, Cs. 209
 Lengyel Menyhért 133, 137, 138, 145, 320
 Lenhossék Mihály 427
 Lenkey István 458
 Leno, Dan 275, 276
 Lenormand, Henri-René 446
 Leo, I., (Nagy), pápa 8
 Leo, X., pápa 209
 Leskó József 371
 Lesnyánszky András 297
 Lessing, Gotthold Ephraim 145
 Lestyán Mózes 351
 Lesznai Anna 333, 463
 Lévai László 155
 Levaković, Rafael 29
 Lévy József 95
 Levitschnigg, Heinrich 340
 Leyrer, Joseph 426–430
 Lievens, Robrecht 389, 391
 Ligeti Ernő 191
 Lindt, Johann 242
 Linek Lajos 205
 Linné, Karl von 419, 420

- Lintzei, Thomas 160
 Linzbauer, Franciscus Xaver 422
 Lipcsei Kata 171
 Lippóczy Norbert 463
 Lipszky János 455, 459
 Lipták Dorottya 460
 Lisznyai Kovács Pál 160, 161
 Lisznyai Mátyás Mihály 171
 Lisznyai, Paul → Lisznyai Kovács Pál
 Liszt Ferenc 96
 Lisztes László 301, 455
 Literáti Nemes Sámuel 389, 395. 397–401, 404
 Liutprand 213, 214
 Livius, Titus Patavinus 81
 Lodomér, esztergomi érsek 39
 Loewe Antal 76
 London, Jack 446–449
 Longinosz, Kassziosz 420
 Lónyay Anna 334
 López-Vidriero, Maria-Luisa 200
 Lórántffy Zsuzsanna 208, 266, 334
 Loschert Kázmér 150, 155
 Lothar császár 215
 Louvain, Françoise de 354, 355
 Lovas István 461
 Lovász Imre 301
 Lowth, Robert 415
 Lövei Klára 316
 Löw Lipót 352
 Lucanus, Marcus Annaeus 420
 Lucianus → Lukianosz
 Lukács István 155, 199
 Lukács László 209
 Lukács László 24, 30, 31, 35, 209
 Lukácsné Varga Eszter 462
 Lukáts János 464
 Lukianosz 289
 Lupeanu-Melin, Alexandru 118, 121, 125
 Luther, Martin 226, 342
 Lux Gyula 431

 Macrea, Dimitrie 117
 Madách Aladár 327
 Madách Imre 137, 142, 309, 326, 327
 Madarász Márton 22
 Mádl Ferenc 452
 Madruzzo, Cristoforo 26
 Maeterlinck, Maurice 145, 189, 444

 Magda Pál 378
 Magyar Bálint 137, 140
 Magyar László András 345–346, 347–348
 Magyar Mihály 99
 Magyar István 208
 Mahler, Balthasar, id. 228, 234, 236, 238, 248
 Mahler, Balthasar, ifj. 234, 235
 Mahler, Josua 234
 Mahomet, II., szultán 45, 46
 Maior, Petru 113, 125, 128
 Maizeaux, Pierre Des 418
 Maizner János 347
 Majer István 83, 463
 Major, Martinus → Brassai Major Márton
 Makai Emil 139
 Makay Margit 448
 Makkai László 160, 254, 267
 Makó Pál 95
 Maksai Bálint 172
 Maksay Ferenc 362
 Malatyinszki József 458
 Málnási János 167, 172
 Malom Lujza 307
 Malomvizi Kendefi Ferenc 172
 Malomvizi Kendefi László 172
 Malomvizi Kendefi Mária 168, 172
 Mályusz Elemér 5
 Mandl Erika, N. 129–145
 Mangold, Gregor 228, 236, 238, 248
 Mann, Heinrich 192
 Mann, Thomas 447–450
 Mansfeld, Peter Ernst von 108
 Manu 324
 Manuzio, Paolo 288
 Manzoni, Alessandro 464
 Mány József 172
 Márai Sándor 449
 Margócsy István 413
 Mária Terézia, magyar királynő, német-római császárnő 94, 113, 114, 345
 Mária, Szűz 5
 Marie Antoinette 448
 Marienburger, Georg 172
 Marie-Thérèse, impératrice → Mária Terézia, magyar királynő, német-római császárnő
 Marivaux, Pierre Carlet de Chamblain de 141
 Márk Sándor 165
 Márkli József 83
 Markos György 466

- Markovits Györgyi 192
 Márkus Emília 447
 Márkus László 320
 Marmontel, Jean-François 412–414
 Marosi Sándor 172
 Marsigli, Luigi 361
 Martin József 460
 Martin, Henri-Jean 356, 475
 Martinus Oppaviensis 8
 Márton Áron 432–434, 436–439
 Márton József 411, 417
 Márton József, ügyvéd 308
 Márton László 186
 Mărza, Eva 114
 Mărza, Iacob 126., 127, 461
 Matekovics György 330
 Matheolus → Mattioli, Pietro Andrea
 Matheson, Anne, dr. 201
 Matisz Pál 316
 Matkó István 167
 Mátraházi Zsuzsa 461
 Mátray Gábor 407, 408
 Matthaeides, Johannes 10
 Matthaeus, Philippus 67
 Mattioli, Pietro Andrea 463
 Matura Mihály 447
 Matuschek József 424
 Mátyás Mihály 171
 Mátyás, I., magyar király 41–43, 46, 101, 209, 452
 Mátyás, II., magyar király 25
 Maugham, William Somerset 139
 Mauritius, Szent 213, 220–222
 Maurois, André 448
 Maximus, Salona püspöke 218
 Mayer Gyula 388, 405, 408
 Mayer József 279
 Mazal, Otto 390
 Mázi Béla 462
 Meckel, Philipp Friedrich 428
 Medgyesi Pál 262, 267
 Medici, Giovanni de' 209
 Medici, Giuliano de 288
 Mednyánszky Alajos 385, 391–404
 Medve A. Zoltán 461
 Méhes Sámuel 385
 Méhul, Étienne Nicolas 417
 Meier, Hans Jakob 200
 Meijer, Theodorus Josephus 55
 Meinecke, Johann Heinrich Friedrich 418
 Melius Juhász Péter 419, 420
 Meltzl Hugo 339
 Mencke, Otto 288, 289, 292
 Menk, Gerhard 66
 Mercier, Alain 473
 Méreiné Juhász Margit 333
 Merola, Giovanna 210
 Meschendörfer, Adolf 319
 Mészáros István 342
 Mészöly Tibor 137
 Metastasio, Pietro Antonio 351
 Mezei Márta 414
 Mezei Zsolt 354, 461
 Michael, Joannes David 415
 Michaëlis, Karin 189
 Micu Moldovan, Ion 125, 127
 Micu-Clain, Samuil 113, 116, 117, 123
 Micu-Klein, Ioan Inochentie 113, 114, 128
 Mihalecz (Merényi) Ferenc 155
 Mihály József 134
 Mihály Lajos 172
 Mihu, Elena 115
 Mikes Kelemen 97
 Mikes Lajos 132–136, 144, 145
 Mikes Lajosné 132–135
 Miklós Jenő 189
 Miklós László 379, 380
 Miklós Sándor 300
 Mikó György 252
 Mikó Imre 328
 Mikoviny Sámuel 455, 459
 Mikszáth Kálmán 89, 279, 320, 332, 333, 446, 447, 449
 Milano, Ernesto 210
 Milarepa 324
 Miletz János 301–305
 Milfait Ferenc 99
 Mill, John 289
 Miller, Carl 99
 Mircea, Gabriela 114, 118, 124
 Mircea, Ioan 116, 118
 Miskolczi Ambrus 122
 Misztótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Modrevius, Andreas Fricius → Modrzewski, Andrej Frycz
 Modrzewski, Andrej Frycz 472, 473
 Mohácsi Jenő 321

- Moldovan, Ioan 118, 128
 Moldovan, Ioan Micu 125
 Moldovan, Iosif 123
 Molière 130, 132, 140, 142, 143
 Mollerus, Johannis 413
 Molnár Antal 24–37, 25, 30, 32
 Molnár Borbála 333
 Molnár Ferenc 132, 134, 137–139, 144, 145, 319, 320, 447
 Molnár István 172
 Molnár István, péterfalvi 93
 Molnár János jezsuita atya 158
 Molnár László Sándor 463
 Molnar, Ioan Piuaru 125
 Moly Tamás 319
 Monok István 41, 157, 194, 209, 249, 252, 259, 264–266, 287, 328–331, 332, 354–356, 356–358, 455, 461, 462, 471–473, 473–475
 Monostori Imre 462, 464
 Monostori László 459
 Montaigne, Michel de 322, 324, 355
 Móra Ferenc 89
 Morelli Gusztáv 344, 458
 Moretus → Plantin-Moretus nyomda
 Morhof, Daniel Georg 413
 Móric, Szent → Mauritius, Szent
 Móricz Zsigmond 137, 319, 446, 449
 Mornacus, Filippus 168
 Móró Anna Mária 105, 430, 456
 Morus, Thomas 420
 Mózes 214
 Mózes Huba 55, 461
 Möller, Lers 276
 Mrafkó László 461
 Mrnavić, Ivan Tomko 29
 Muhammed-Schemns-edd → Hafiz
 Mullem, Louis 273
 Multatuli 191
 Mundt, Theodor 84
 Munthe, Axel 448
 Murányi Lajos 462
 Muráti Lili 448
 Murer, Hans (Johannes) 225, 246, 248
 Mussato, Francesco 288
 Musset, Alfred de 131, 141
 Mügeln 4
 Müller Rolf 461
 Müller, Nicolaus 49, 54, 55
 Münster, Sebastian 343
 Müttherich, Florentine 214, 215, 223
 Nagy Ari Benedek → Nagyari Benedek
 Nagy Csaba 460, 463
 Nagy Endre 189, 449
 Nagy Ferenc, dr. 155
 Nagy Géza 265
 Nagy Ignác 82
 Nagy István 404
 Nagy István, hidaskürti 91
 Nagy Iván 405
 Nagy János 294
 Nagy Júlia 200
 Nagy Kázmér 465
 Nagy Lajos 189, 191, 441
 Nagy László, Szelestei 206–208, 208–209, 209–210
 Nagy Mária 464
 Nagy Pál 137
 Nagy Péter 134, 138
 Nagy Sámuel 419
 Nagy Sándor 163
 Nagy Tamás 172
 Nagy Zoltán 460
 Nagyari Benedek 172
 Nagyari József 172
 Nagy-Tóth Ferenc 330
 Nagyváthy János 93
 Náhlik Zoltán 297, 300, 301
 Nánási Sára 173
 Nánássy féle színház → Nánássy Gábor
 Nánássy Gábor 96
 Nansen, Peter 189
 Napier, John 47
 Napoleon I., francia császár 25, 117, 275, 430
 Naszályi Szász János 162–165
 Natorp, Ludwig 298
 Nedeczey Jenő 43
 Nelez Mátyás jezsuita 371
 Nemes, Balázs 387–410
 Németh G. Béla 465
 Németh Judit 465
 Németh László 460
 Németh Noémi 259, 265
 Németh S. Katalin 206–208
 Némethi Jakab 100
 Némethy Pál 379
 Nese, Johannes 67

- Neugebauer László 318
 Neuhauser, Franz 458
 Neumayr, Andreas Fritz 350
 Ney Ferenc 83
 Niemeyer, August Hermann 185
 Nietzsche, Friedrich 189, 324
 Niklas von Jankovich → Jankovich Miklós
 Nistor, Ioan 125, 127
 Nógrádi Béla 283
 Nora, Umberto 209
 Novacovici, Dionisiu 113
 Novák Ernő 347
 Novák Miklós 101
 Nussbächer, Gernot 344, 455
- Nyárády Gábor 465, 466
 Nyáry Albert 93
 Nyáry Bernát 22
 Nyerges Judit 194
 Nyilas Péter 155
 Nyizsinszkij, Vaclav Fomics 447
- O. Fóris Ferenc → Otrokócsi Fóris Ferenc
 O'Neill, Eugene Gladstone 139
 Ódor Imre 465
 Ódoriné Gracza Tünde 462, 466
 Ódry Árpád 447
 Oehamer, Johannes 225
 Oesterley, Hermann 73
 Offenbach, Jacques 137
 Ojtozi Eszter 105, 463
 Oklocsányi Pál 167
 Onadi János 49
 Opitz, Martin 73
 Oporinus, Johannes 471–473
 Orbán, VIII., pápa 36
 Orczy család 382
 Orczy Elemér 75
 Orczy István (VIII.) 80
 Orczy József 76, 77
 Orczy László 79
 Orczy Lőrinc 74–80
 Orczy, Stephanus → Orczy István
 Orlovsky Géza 331, 332
 Orosz Beáta 411–421
 Orosz László 301–306
 Oroszhegyi Józsa 309, 312, 315, 316
 Ostwald, Wilhelm 189
 Osvát Ernő 317
- Oszterhuber Ferenc 80
 Otrokócsi Fóris Ferenc 167, 289, 292
 Ottakar 39
 Ottó, I., (Nagy), német király 213–215, 221
 Ottó, III., német császár 213–217, 219–223
 Ovidius Naso, Publius 333, 420
 Oszvách Judit 431–439
- Ötves Fekete István 170
 Ötvös Péter 473
- Paál Árpád 436
 Paál László 461
 Päclişanu, Zenovie 115, 118, 125
 Padjak, Valerij 210
 Pádúai Julius Caesar → Caesar, Julius, Patavinus
 Pákh Albert 310, 333
 Pál Bálint 172
 Pál Mihály 172
 Pál, III., pápa 25
 Pál, IV., pápa 28
 Pál, Szent, apostol 12, 292
 Pál, V., pápa 32–34, 36–37
 Palatin József → József nádor
 Pálffy István 131
 Pálffy János 79
 Pálfi János 172
 Pálffy János 172
 Pálffy Lipót 93
 Pálinkás László 209
 Pálmann Judit 458
 Pálóczi Horváth Ádám 471
 Palotai (Purgstaller) József 84
 Pán József 334
 Panaitescu, Dumitru D. 117
 Pandovici, Dimitrie 114, 115, 118, 128
 Panizzi, Anthony 90
 Pánzél Dániel 385
 Paolucci, Fabrizio 362
 Pap de Cluj, Fr. 114
 Pap József 458
 Pap Károly 312
 Pápai Páriz Ferenc 419
 Pápay Sámuel 385
 Papini, Giovanni 189
 Papp Katalin, G. 458
 Papp Péter 165
 Paracelsus, Theophrastus 472

- Pardoe, Julia 96, 310
 Parent, Louis 67
 Parragi Márta 336
 Partinger Gáspár 101
 Pasor, Georg 56, 66
 Pastor, Ludwig von 361
 Pásztor Árpád 130, 445, 446
 Pataki István 159
 Pataki József 329
 Patavinus, Julius Caesar → Caesar, Julius, Patavinus
 Paterculus V. → Velleius Paterculus, Caius
 Patkovich József 430
 Patócs József 155
 Patton János 155
 Patzkó Ferenc József 427
 Pauler Gyula 7, 8, 221
 Paulton, Edward A. 131
 Paulton, Harry 131
 Paulus Diaconus 8
 Pauly, August 68
 Pauly-Wissowa → Pauly, August
 Pauly-Wissowa → Wissowa, Georg
 Pavel, Eugen 117
 Pavercsik Ilona 207, 424, 427
 Pázmándi Horváth Endre 96
 Pázmány Péter 176
 Pázmány Péter 31, 36, 459
 Péchy Erzs 447
 Péczeli József 471
 Pekár Gyula 446
 Pekár Mihály 466
 Pelle Erzsébet 417
 Péntek Imre 466
 Perbandt, Henrich 67
 Pérez, Galdós Benito 141
 Perger Péter 207, 455, 454–466
 Perna – nyomda 472
 Perperssicius → Panaitescu, Dumitru D.
 Perr Viktor 155
 Persovits József 457
 Pertz, Georg Heinrich 391–404, 406
 Pestalozzi, Johann Heinrich 83, 84, 185, 295–297
 Petelei István 319
 Péter Katalin 32, 266
 Péter László 87
 Péter, magyar király 4
 Péter, Szent, apostol 7, 157, 364
 Peterdi Andor 191
 Peterka József 99
 Pethe Ferenc 471
 Petheő Attila 447
 Petkó Mihály 172
 Petőfi Sándor 95, 133, 318, 321, 333, 339, 352
 Petri-nyomda 472
 Petri György 104
 Petri, Heinrich 344
 Petrichevich Horváth Lázár 314
 Petrik Géza 48, 95, 130, 132
 Petrovay György 75, 80
 Petschauer Attila 446
 Pétsi Péter 172
 Petur 282
 Pfeiffer János 461
 Philippe d'Anjou → Fülöp, V., spanyol király
 Piazza, Giulio 367, 371
 Pifkó Péter 463
 Pignoria, Lorenzo 288
 Pikler Gyula 188, 190, 191
 Pilenejo, Eristico 416
 Pilinszky János 104
 Pilinyi Péter 457, 458, 463
 Pilo-Boyl, Cecilia 200
 Pilván Mihály 155
 Pinelli, Vincenzo 288
 Pintér Márta Zsuzsanna 196, 197, 199, 200, 349
 Pipping, Heinrich 292
 Pirandello, Luigi 139, 446
 Piret Eugenie 75
 Piscator, Philipp Ludwig 249, 250, 252, 255, 257, 258, 260, 261, 263, 264, 267–270
 Piskárkosi Szilágyi Sámuel 162
 Pius, II., pápa 42
 Pius, V., pápa 29
 Pius, X., pápa 153
 Plantin, Christophe 473
 Plantin-Moretus nyomda 355, 473
 Platón 324
 Platzki András 172
 Plihal Katalin 209, 343, 453, 459
 Plinius, Caius Secundus Maior 419, 456
 Plinius, Caius Secundus Minor 279
 Plungethné asszony → Jeszenszky Antalné
 Plutarkhosz 289, 420
 Poe, Edgar Allan 191
 Poenaru, Daniela 115
 Pogány György 463

- Pohászka Ottokár 460
 Pokorny Emanuel 423
 Poláková, Štefánia 200
 Politzer Zsigmond 188–190
 Polo, Marco 101
 Pompör Zoltán 463, 464
 Póp → Pope, Alexander
 Pope, Alexander 77, 78
 Popp, Vasilie 115
 Porcsalmi András 266
 Porges, Ella 319
 Porto-Riche, George de 138
 Pósa Endre 458
 Pósa Péter 143
 Pósa-házi János 463
 Possevino, Antonio 30
 Postel, Guillaume 472
 Postma, Ferenc 55–68, 159
 Póth István 338
 Potter, Paul 139
 Powys, John Cowper 322–327
 Pöltenberg Ernő 84
 Pöltenberg generális → Pöltenberg Ernő
 Pray, Georgius 2
 Praznovszky Mihály 458
 Preisich Kornél 347
 Price, Lawrence Marsden 97
 Priszter László 458
 Priszter Szaniszló 458
 Priuli, Lorenzo 29
 Probowsky, Ráchwal 67
 Prohászka Ottokár 149, 150
 Prónai Antal 194
 Prónay-család 377
 Prosperi, Adriano 25
 Proust, Marcel 446
 Pseudo-Isidore 221, 224
 Pulitzer, Joseph 466
 Pulszky Ferenc 309, 405
 Pulszky Károly 405
 Puntigán József 461
 Purgstaller József 84
 Puskás Lajos 436
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 475
 Puteáni Róza 316
 Putnoki István 172
 Püthagorasz 46

 Quarantotto, Arianna 200

 Rába György 335
 Rabelais, François 324
 Racine, Jean 141, 145
 Rácz Sámuel 429, 430
 Radákovics József → Vas Gereben
 Ráday I., Gedeon (1713–1792) 332, 418, 419, 463, 466
 Ráday I., Pál 362
 Ráday IV., Gedeon 385
 Ráday IV., Gedeonné 310
 Ráday V., Gedeon 459
 Rádayak 463
 Radnóti Miklós 279
 Radó Antal 129, 134, 140–142, 144, 145
 Radó Ferenc 330
 Raff, Georg Christian 419, 420
 Rahmanova, Alexandra 449
 Rajnai Edit 321
 Rajnis József 418
 Rákóczi Ferenc, II. 79, 361, 362, 364, 367, 370–372
 Rákóczi György, I. 250, 254, 261, 265, 266
 Rákóczi György, II. 252
 Rákóczy Rozália 458
 Rákosi Viktor 138
 Ramler, Karl Wilhelm 411–414
 Râmnicéanu, Petru Papavici 116, 118, 120, 122
 Râmnicéanul, Dumitru 118, 128
 Râmnicéanul, Ioan 116, 118, 128
 Ramser, Mathias 342
 Ramus, Petrus 258, 259, 266
 Ransanus, Petrus 289
 Răpă-Buicliu, Dan 115
 Rapó...s Sándor 172
 Rasi, Luigi 142, 144
 Ráth-Végh István 440, 441
 Rațiu, Ioan 119
 Rátkay Márton 447
 Ratzky Rita 333
 Ravasz Éva 462
 Ravasz László 327
 Reboulet, Simon 364
 Rédey Tivadar 143, 189
 Rednic, Atanasie 123
 Regemorter, Berthe von 468
 Regemorter, Paul Adam 468
 Regiomontanus, Johannes 64
 Reinhardt, Max 321
 Reinitz Béla 189

- Reisach, Johannes Adam von 388, 392, 393, 395, 396
- Reisz T. Csaba 459
- Relle Pál 189
- Remarque, Erich Maria 440, 447, 449
- Reményik Sándor 105
- Renard, Jules 189
- Rendek József 83
- Repčák, Jozef 13, 36
- Réthy Anny 449
- Réti Endre 346
- Retzler Pálné Gál Éva 459
- Reuss, Christian 426
- Révai Miklós 76, 78, 80, 95, 412, 416
- Révész Béla 189
- Révész Emese 460
- Révész Imre 161
- Reviczky Gyula 318
- Reviczky Károly 411, 415
- Revitzky → Reviczky Károly
- Rexa Dezső 307
- Reyna, Casiodoro de 472
- Réz Henrik 340, 341
- Rhener, Christian 172
- Richter Pál 456
- Riczfel Etelka 199
- Riedl Frigyes 142, 339
- Riedl Szende 339
- Riedl, Manswet → Riedl Szende
- Riember Béla 280
- Rilke, Rainer Maria 104
- Ritoók Emma 189, 320, 321
- Ritz Sándor 209
- Róbert Károly, magyar király → Károly, I., magyar király
- Roboz István 460
- Rockenbauer Zoltán 451
- Roda Mária 18
- Roell, Alexander 292
- Roemers, Anna 56
- Roffet, Girarde 355
- Rolland, Romain 189, 324
- Rómer Flóris 86
- Romwalter Alfréd 103
- Romwalter Károly 103
- Rónai (Leitzinger) Jácint → Rónay Jácint
- Rónay Jácint 84, 86
- Rónay Mária 443, 444
- Roterdami Rezmán → Erasmus, Desiderius
- Roth, Joseph 448
- Roth, Stephan Ludwig 297
- Rousseau, Jean-Jacques 419
- Rózsa György 458
- Rózsa Mária 317–321, 337, 338, 340, 341
- Rózsashegyi Kálmán 448
- Rozsondai Marianne 106–108, 207, 208, 228, 236, 331–337, 342–345, 459
- Rozsondai Rita 464
- Rökk Marika 449
- Röszlerné Böhm Ágnes 312
- Röttig Gusztáv 103
- Rudlovčák, Olena 210, 211
- Rudolf, I., német király 39
- Rudolf, III., burgundiai király 215
- Rugendas, család 458
- Rumer Gergely 35
- Rumy Károly György 340, 385
- Ruszek József 80
- Ruttkay György 321
- Ruttkay-Rothauser Miksa 321
- Sabatier, Raphael Bienvenu 428, 430
- Sachs, Hans 321
- Sáfrán Györgyi 306, 314, 316, 317, 327
- Saint Étienne → István, I., Szent, magyar király
- Saint-Ladislav → László, I., Szent, magyar király
- Sajnovics János 292
- Sajó Géza 41
- Salamon József 298–300
- Salamon, magyar király 1–5, 7–9, 157
- Salánki György 260
- Salgó Ágnes, W. 209, 342, 344, 454
- Sallustius, Caius Crispus 456
- Salm, Karl Theodor Otto von 363
- Saly Rezső 154
- Sambuch, Georgius 21
- Sambucus, Johannes → Zsámboki János
- Sándor János 172
- Sándor László 192
- Sándor Viktória
- Sandul tipograf 116, 118, 120, 122, 128
- Santini, Marcantonio 363
- Saphir, Sigmund 340
- Sarai, Visarion
- Sarbak Gábor 456
- Sárdi Margit, S. 165–174

- Sári László 464
 Sárközi Péter 200
 Sárközy István 463
 Sárosi András 172
 Sarti, Antonino 288
 Sartorius, Johannes 12, 21, 22
 Sartre, Jean-Paul 460
 Sárvány Pál 418, 419
 Sashegyi Oszkár 373
 Savoie, Alfred 446
 Savoyai Jenő 361
 Scaliger, Julius Caesar 288, 412, 413
 Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
 Schedius Lajos 385, 426
 Schedius, Ludwig → Schedius Lajos
 Schemnicensis, Andreas Gregorius 252
 Schenker András 172
 Schiller, Friedrich 81, 131, 140, 141, 143, 145, 321
 Schink, J. F. 97
 Schlegel, Friedrich von 411, 413
 Schlesinger, Walter 213
 Schlözer, August Friedrich 475
 Schmid, Anton 427
 Schmidt József 456, 462
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf 468
 Schneider, Johann Gottlob 411, 417
 Schneider, Karin 390
 Schneller István 348
 Schnitzler, Arthur 189, 191
 Schnyder, Werner 227, 247
 Scholtz, Christoph 18
 Scholtz, Thomas 10, 13–16, 18–23
 Schopenhauer, Arthur 132, 339
 Schor Ernő 187
 Schotanus, Christianus 67
 Schoyerus, Johannes 56, 66
 Schönherr, Alfons 225
 Schöpflin Aladár 144
 Schramm, Albert 46
 Schramm, Percy Ernst 6, 213, 214, 215, 219, 223
 Schraud Ferenc 426
 Schreiber, Wilhelm Ludwig 45
 Schullerus, Eduard 319–321
 Schultz, Daniel 18, 19, 21
 Schunke, Ilse 228, 230, 240, 246
 Schwarzenberg herceg 75
 Schwedt, Hermann H. 25, 26
 Schweizer, Hans 238, 247
 Schweizer, Jörg 238, 248
 Schweizer, Michael 227, 238
 Schweizer-mühely 236, 241, 246
 Sciglitano, Mariarosaria 209
 Scitovszky János 105
 Scultetus, Abraham 167
 Sebestyén Attila 456
 Sedulius Scottus 38
 Seeberg Anna 307
 Segeth Tamás 287–288
 Seibold, Hans 247
 Seidel Mencho, Silvana 25
 Selle, Christian Gottlieb 425, 428, 429
 Seneca, Lucius Annaeus 287
 Sepsi Árpád 330
 Serédi János 21
 Sereg... Ferenc 172
 Seyffert Ottó 189
 Seylern, Johann 73
 Shakespeare, William 130, 132, 133, 140, 141, 143, 145, 324, 326, 327
 Shaw, David, dr. 201
 Shaw, G. Arnold 323
 Shaw, George Bernard 131, 134, 139, 143, 145, 189, 448
 Shaw, Richard Caleb 276
 Shelley, Percy Bysshe 333
 Sibelius, Casparus 168
 Sibianul, Petru 116
 Sicilia, Francesco 209
 Sigebertus Gemblacensis 8
 Sigonio, Carlo 288
 Sigray János 362
 Sík Sándor 105
 Siklós Péter 336
 Silfen János 188
 Simai Kristóf 351, 352
 Simon Szuzsi 449
 Simonescu, Dan 115, 124
 Simonin, Michel 354
 Sinai Miklós 162, 163
 Şincai, Gheorghe 113, 116, 117, 125, 128
 Sinclair, Upton 189
 Sipos Gábor 160, 331
 Sipos István 155
 Sluis, Jan van 59, 159
 Smerincsi, Teodor 114, 116, 124–126
 Smith, Samuel 73, 74

- Sobri Jóska 99
 Solomon, Vasilie 118, 128
 Soltész Erzsébet 41
 Soltra Elemér 458
 Sombart, Werner 447
 Somfai Elemér 446
 Somkuti Gabriella 407, 453
 Somlay Artúr 133, 448
 Somló Sándor 131, 135, 145
 Somlyó Zoltán 189
 Somogyi Erzsi 448
 Somogyi György 458
 Somogyi Károly 83
 Sonbeirand, Jean Pierre 172
 Sonbeyrand, Mattheus 172
 Soós Imre 371
 Söptei Imre 464
 Spaletti, Jos 416
 Spányi Antal 464
 Speroni, Sperone 288
 Spiesshaimer, Johann 345
 Spishaimer, Johann 345
 Spoerer, Hans 46
 Spohn, Fridericus Augustus Gulielmus 393, 396, 400–404
 Spóner Andor 318
 Sprengel, Kurt 427, 428, 430
 St. Étienne → István, I., Szent, magyar király 224
 Stabius, Johann 344
 Stackelberg Minona 307
 Stadler, Hans Heinrich 240
 Staël, Anne Louise Germaine de 382
 Stanyiszlavszkij → Sztanyiszlavszkij, Konsz-tantyin Szergejevics 447
 Stark Tamás 461
 Statius, Publius Papinius 420
 Staud Géza 131, 193, 194, 197
 Stechelberg, Jürgen 57
 Stefanović, Dimitrije 457
 Steinhauer János 422, 424
 Steinmann Judith 225–248, 225, 227
 Steinmann, Martin 471, 472
 Stemler Ágnes 342
 Stendhal 189, 191, 444
 Stephan, König → István, I., Szent, magyar király
 Stephanus Tornacensis 1, 9
 Stephanus, Carolus → Estienne, Charles
 Sterne, Lawrence 131, 324
 Stetka Dániel 172
 Stöck Albert 446
 Stöckel, Leonard 12
 Störck, Anton 429
 Strabo, Walafrid 39
 Strachey, Lytton 448
 Stracke, Desiderius Adolf 389, 391
 Straub, Alexandre 159
 Streibig-nyomda 464
 Strindberg, August 133–136, 145, 189, 324
 Strohmayer Ignác 423
 Stumpf, Johannes 226, 247
 Sturm, Johann 261
 Stürmer, Michael 67
 Suerius Boxhoniuss, M. → Boxhornius, Marcus Zuerius
 Sugár Károly 133
 Sulzer, Johann Georg 411–414, 416, 418, 421
 Supka Géza 440
 Suppné Tarnay Györgyi 456, 461
 Surányi Miklós 446
 Surján Miklós 102
 Sükösd Mihály 173
 Süld Erzsébet 459
 Süllyei Dávid 172
 Swift, Jonathan 324
 Sybes, Gijsbert 60, 66
 Sylvanus, Georgius Pannonius → Szilágyi-Sylvanus György
 Sylvanus → Szilágyi-Sylvanus György
 Sylvester II., pape → Szilveszter II., pápa
 Sylvester pápa → Szilveszter II., pápa
 Szabadváry Ferenc 456
 Szabó Ágnes 466
 Szabó András 172
 Szabó Béla, P. 342
 Szabó Bertalan, dr. 187
 Szabó Botond, G. 162
 Szabó Dezső 440, 449
 Szabó Ervin 322, 462, 465
 Szabó Ferenc 101
 Szabó Ferenc S.J. 199
 Szabó Ferenc, H. 168
 Szabó G. Zoltán 456
 Szabó Károly 14, 48, 91, 257, 260, 329
 Szabó László, Cs. 335, 336
 Szabó Lőrinc 334, 335, 444

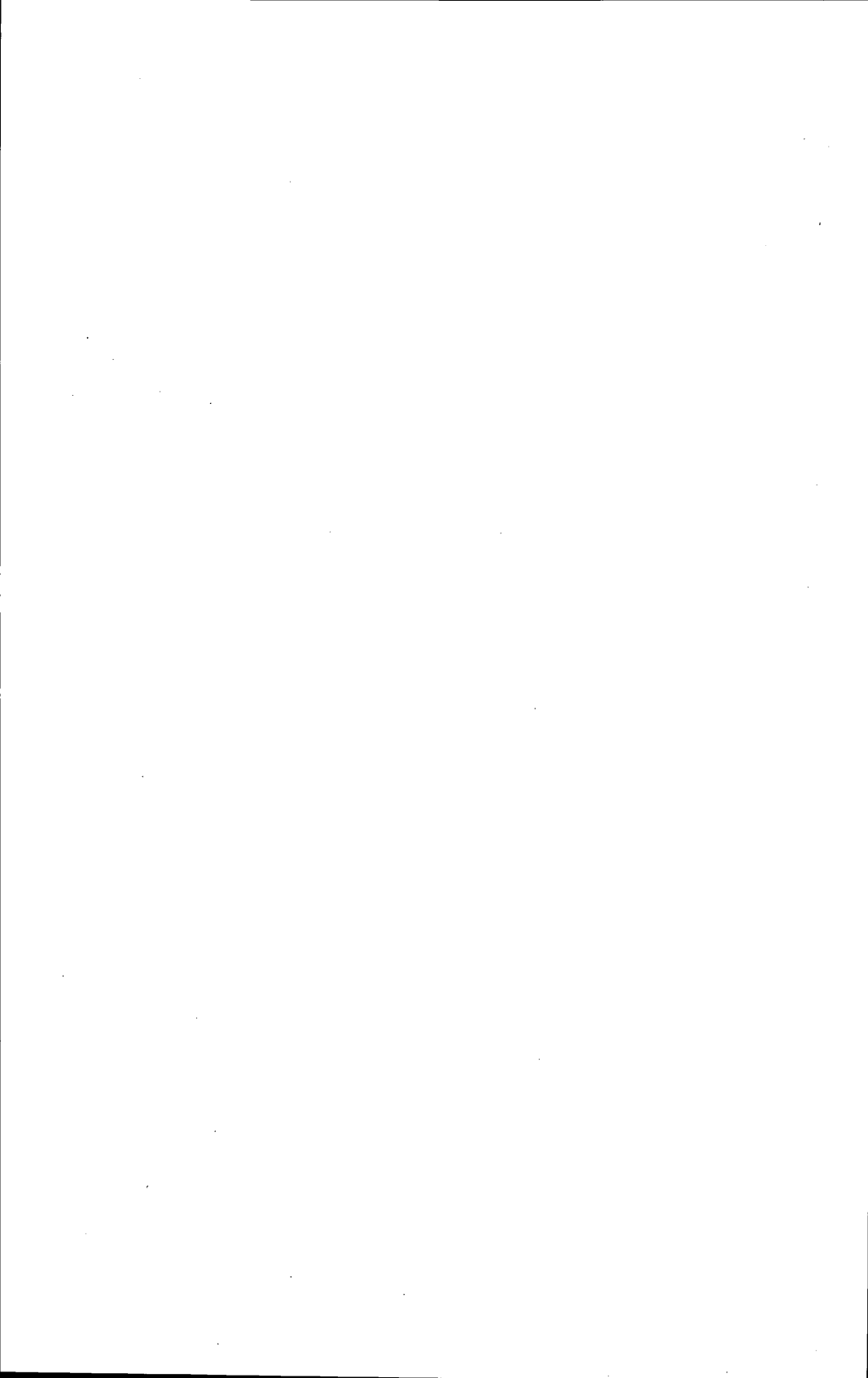
- Szabó T. Attila 328
 Szabó T. Attila, (botanikus) 420
 Szabó Tamás (1786) 172
 Szabó Zoltán 462
 Szabolcsi Hedvig 161
 Szádeczky Lajos 329
 Szajbély Mihály 413, 414
 Szakál Aurél 458
 Szalaczi Pál 173
 Szalácz Péter 173
 Szalai Emil 133
 Szalai Kornélia 461
 Szalay Károly 191
 Szalay László 309
 Szalay Mihály 327
 Száldobosi D. Bálint 173
 Száldobosi Demeter Rozália 168, 169
 Száldobosi Demeter Sámuel 166, 167, 169, 173
 Száldobosi Demeter Sándor 166–169, 173
 Száldobosi Sándor 173
 Szállási Árpád 460
 Szántó (Arator) István 24, 30, 31, 33, 37, 101, 464
 Szántó István → Szántó (Arator) István
 Szántó Jenő 280, 281
 Szántó Tiborné 456
 Szapphó 68
 Szász István 173
 Szász Károly 142, 298, 462
 Szász Zoltán 132
 Szathmárnémethi Sámuel 292
 Szathmáry Károly, P. 327
 Szatmári András 159, 160
 Szatmárnémeti Mihály 159–161, 167
 Szauder József 76, 288, 414, 415
 Széchenyi Ágnes 455
 Széchényi Ferenc 41, 451–453
 Széchenyi István 95, 98, 307, 321, 374, 385
 Széchényi Pál 361
 Széchy Éva 11, 22
 Szécsi Ferenc 139
 Székely Dávid 173
 Székely Elek 173
 Székely György 351
 Székely István 168, 173
 Székely Páldi István 115
 Szelestei N. László → Nagy László, Szelestei
 Szemán Erzsébet 456
 Szemere Pál 97, 385
 Szemerjai Demeter Sámuel 166, 174
 Szénási Zsófia 463
 Szenci Kertész Ábrahám 48, 250, 263, 264, 269–271
 Szenczi Molnár Albert 419
 Szendrei Janka 456
 Szendrei Júlia 333
 Szent István → István, I., Szent, magyar király
 Szent Péter → Péter, Szent, apostol
 Szentábrahámi, Michael 167
 Szentes Károly 155
 Szentivány, késmárki diák 195
 Szentiványi Márton 100
 Szentiványi Róbert 288
 Szentkirályi István 155
 Szentkuthy Miklós 334, 336
 Szentmihályi János 103
 Szentpéteri Márton 263
 Szentpétery Imre 40, 221
 Szentyel Mihály 167
 Szép Ernő 138
 Szepessy Ignác 80, 105
 Szerb Antal 327
 Szerb Antalné 336
 Szerb Elek 447
 Szeregnyei Mihály 173
 Szerem-Ujlaki Ferenc 303
 Szerencsi Mihály 173
 Szerenyei Mihály 167
 Szerző Katalin 209
 Szigethy György 173
 Szigethy Gyula Mózes 383
 Szigeti Gyula György, id. 173
 Szigeti Gyula István fiai 170
 Szigeti Gyula István, id. 170
 Szigligeti Ede 143, 145
 Sziklai Jenő 188
 Szikra-Teleki Sándorné 333
 Szilágyi Ákos 456
 Szilágyi Géza 189
 Szilágyi György 73
 Szilágyi István 78, 326, 327
 Szilágyi István, enyedi diák 173
 Szilágyi János György 405
 Szilágyi Márton 459
 Szilágyi Sándor 265
 Szilagyai, Beniamin Stephanus 268
 Szilágyi-Sylvanus György 73, 74, 289, 292
 Szilassy Lajos 440

- Szilasy János 185
 Szili Sámuel 220, 240, 242
 Sziller Péter, dr. 153
 Szilveszter, II., pápa 216, 217, 222, 224, 302, 362
 Színi Gyula 189, 319
 Szinnyei József 11, 12, 91, 93, 95, 97, 163, 346, 405
 Szirmai János Sándor 467, 468
 Szittyay Dénes 30
 Szmandra József 334
 Szokolyai Anderkó Imre 208
 Szokolyai Anderkó István 208
 Szomaházy István 131, 132, 145, 447
 Szomorj Dezső 135, 138, 320, 448
 Sztotyori Mohai János 173
 Szovák Kornél 2, 5, 40
 Szóke János, P 432, 438
 Szörényi László 451
 Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin Szergejevics 447
 Sztranyavszky Péter 310
 Sztripszky Hiador 48, 466
 Szubuly György 99
 Szuha István 101
 Szűz Mária 7
 Szydłowski, Joh 56
- T. L. → Tóth Emil
 Tábor János 280
 Tacitus, Publius Cornelius 40
 Tagliavini, Carlo 115
 Tagore, Rabindranath 189
 Taizs-nyomdász család 458
 Takács Anna 462
 Takács J. Ince 461
 Takács József 194
 Takács Marianna, H. 197
 Takáts Sándor 351
 Talyga István 99
 Tamás, Aquinói, Szent 246
 Tanstätter, Georg 345
 Tanstetter, Georg 345
 Tardos János 285
 Tardos Krenner Viktor 135
 Tarján Imre 461
 Tarjányi Eszter 104
 Tarnai Andor 76, 263, 288, 466
 Tarnóc Márton 259, 267
- Tasnády Ilona 448
 Tasso, Torquato 288
 Tatai-Baltá, Cornel 113–128, 116
 Tauber Gabriella 460
 Tavasi Lajos 83, 316
 Tavaszi Ágnes 457
 Tedeschi, John 25
 Tegzes László 155
 Teichengraber (Tavasi) Lajos → Tavasi Lajos 316
 Tekel, Petru 118
 Telegdi József 173
 Telegdi Miklós 101
 Teleges Béla 135
 Telekessy István 370, 371
 Teleki „Laci” → Teleki László, ifj.
 Teleki Blanka 306–317
 Teleki Borbála 333
 Teleki család 174
 Teleki Domokos 303
 Teleki Imre, id. 307
 Teleki József 385
 Teleki Józsefné Bethlen Kata 207
 Teleki László, id. 349
 Teleki László, ifj., 309
 Teleki Pál 462
 Teleki Sámuel 329, 416
 Telekiné Krausz Mária 307
 Telekiné Mikes Mária 333
 Teodor, Pompiliu 117
 Teokeli, Stephanus → Thököly István
 Terentius Afer, Publius 257, 258
 Terhes Sámuel 375, 378–380
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens 230
 Tesh, Alexander 173
 Tessedik Sámuel 98, 471
 Teuscher, Andrea 458
 Teutsch, Friedrich Johann 49
 Tevan Andor 189
 Thalész 418
 Thangmar 213, 220
 Thébai Kebes → Kebész
 Theocritus → Theokritosz
 Theodosius császár 218
 Theokritosz 289
 Theophili, Hilmar Diederich 67
 Theotmar 214–217, 220–223
 Thierry, H. V. 124
 Thietmar → Theotmar
 Thimár Attila 104

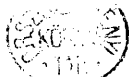
- Thököly Imre 68
 Thököly István 287
 Thuróczy János 43
 Thury Zoltán 465
 Thurzó György 101
 Thwroc, Johannes de → Thuróczy János
 Tibold Gábor Attila 462
 Tiborcz Benedek 155
 Tibullus, Albius 420
 Tilsch és Fia, kiadó 99
 Timkó György 457
 Tisza Domokos 327
 Tisza István 463
 Tiszay Andor 281
 Tobler, Johann Wilpert 242
 Tódor Ildikó 327
 Tofaeus Mihály 11, 160
 Toldy Ferenc 416, 465
 Toldy István 104
 Tolnai Dali János 259
 Tolnai István 261, 267
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 189
 Tolvaj Menyőfi Ferenc 48
 Tomescu, Mircea 126
 Tompa Mária 336
 Tompa Mihály 82
 Tomsit, Aurica 127
 Tomsor, Daniel 242
 Tonk Sándor 164, 265
 Torcy, Jean Baptiste Colbert, marquis de 367
 Tordai Áron 173
 Torma Zsófia 333
 Toroczkai Ferenc, toroczkószentgyörgyi 174
 Tót István → Karacs Teréz
 Tótfalusi Kis Miklós 206–208, 261, 292, 475
 Tóth András 161
 Tóth Árpád 139
 Tóth Béla, D. 463
 Tóth Ede 142
 Tóth Emil 154, 155
 Tóth Ferenc 464
 Tóth Ilona, H. 461
 Tóth László 209, 465
 Tóth Mihály 417
 Tóth Wanda (Ráth Ilona) 320
 Tóth Zoltán 6, 7, 213
 Tóth-Orowan Lóránt 459
 Töke Márton 173
 Tökés Anna 448
 Tömörkény István 89, 320, 465
 Török Enikő 459
 Török Mihály 173
 Török Mózes 173
 Török Sophie 334
 Török Zsolt 343, 459
 Trattner János Tamás, Petróczai 99
 Trattner Mátyás, Petróczai 99, 427
 Trattner-Károlyi cég 98
 Trefort Ágoston 309
 Treuer Dániel 310
 Trillmilch, Werner 218
 Trischler Ferenc 459
 Trócsányi Zoltán 94, 99, 129, 272
 Tschudin, W. Fr. 238
 Tseh... A. 173
 Tseki Péter 167
 Tsulak István 173
 Tuba László 462
 Tur [Vásárhelyi] István 174
 Turi Róbert 463
 Turóczi János 101
 Túróczi Zsuzsanna 461
 Tusor Péter 25
 Tzernator, Paulus → Csernátoni Pál
 Udvardy Cserna János 382, 383
 Udvari István 211, 466
 Ugrin Aranka 439
 Újfalvy Sámuel 374
 Újlaki János 155
 Ujvári Hedvig 460
 Ujváry Gábor 466
 Ulrik, Szent 214
 Unger, poseni püspök 222
 Unterkircher, Franz 390
 Uray Tivadar 448
 Utenhove, Karel 473
 Úrmösi Boldizsár Kata Piroska 333, 334
 Váczy János 416
 Váczy Péter 6
 Vadassi Jankovics Miklós → Jankovich Mik-
 lós
 Vadász Ferenc 461
 Vadászné Sándli Éva 175
 Vahot Imre 312
 Vajk → István, I., Szent, magyar király

- Vajna Mária 165, 168, 174
 Vajna Miklós 174
 Vajthó László 444
 Valach, Julius 19, 20
 Valentin, Jean-Marie 199
 Valentinianus császár 218
 Valerius Flaccus, Caius Setinus Balbus 218
 Valjavec, Fritz 340
 Vályi János 101
 Vámos Éva 461
 Vámos Éva Katalin 457
 Váradai János 167, 174
 Várady Imre 209
 Varga András 259, 473
 Varga Imre 193–195, 197–199, 349
 Varga Imréné 102, 460
 Varga István 375
 Varga Zita 463
 Varga Zsigmond 161–164, 417, 419,
 Varga Zsuzsa 457
 Vargha Balázs 412, 414
 Váró Ferencz 257, 266
 Vas Gereben 95
 Vásárhelyi Judit, P. 55–68, 100–102, 206, 249,
 451–453
 Vašica, Josef 210
 Vass József 129, 130, 132
 Vassányi Miklós 418
 Vasvári Pál 316
 Vaszary Piri 448
 Vay Sarolta 333
 Veber, Pierre 137
 Vedelius, Nicolaus 57
 Veigelsberg Hugó → Ignotus
 Vékás Lajos 461
 Vekene, Emile van der 106–108
 Velencei Katalin 344
 Velladics Márta 462
 Venczel József 435, 436
 Ventzel Mihály 166, 174
 Verbina, Natalia, dr. 201
 Veresegyházi Szentyel János 262
 Veress Ernő 436, 437, 439
 Verga, Giovanni 139, 141
 Vergilius Maro, Publius 81, 258, 262, 420
 Verseggy Ferenc 95, 413
 Vértesy Miklós 161
 Vervliet, Hendrik D. L. 203
 Vespucci, Amerigo 101
 Vészi József 317, 318, 320, 321
 Veszprémi István 159
 Veszprémy László 38–40, 457
 Zezza Gábor 422
 Viaskody Károly 97
 Vigenère, Blaise de 355
 Vigyázó Ferenc, gróf 230, 234
 Villegas, Estevan Man. 418
 Vilmányi András 174
 Vilmos, II., porosz király 429
 Vilmos, III., porosz király 429
 Vincent, késmárki diák 195
 Virág Benedek 81, 95
 Virág Ferenc 151
 Viski István 167
 Viskolcz Noémi 249–271
 Visolyi József 174
 Vitkovics Mihály 95
 Vízaknai György 254
 Vizi E. Szilveszter 347
 Vizkelety András 40, 160, 364, 388–391, 466
 Vlad Tepes 41–46
 Vladul, Popa 115, 116, 118
 Vlaicu, fametsző 115, 120, 122, 128
 Voinovich Géza 326
 Voit Krisztina 132, 134–136, 340
 Voltaire 78, 302, 319
 Vossius, Gerardus Joannes 473
 Voullième, Ernst 42
 Vörös Vince 155
 Vörösmarty Mihály 80, 82, 97, 99, 137, 142,
 308–310, 332, 333, 374
 Vujicsics D. Sztóján 338
 Waczulik Margit 47
 Wagner, Peter 43, 46
 Waldapfel József 303
 Wallace, Edgar 446
 Wallis, Georg 428, 430
 Wallis, John 288
 Walther, Rudolf → Gualtherus, Rudolphus
 Waltherr László 90–99
 Washington, Irving 376
 Wassermann, Jacob 189, 447
 Wassné Gyulay Franciska 314, 316
 Watts, Thomas 90, 91
 Wayen, Johann van der 292
 Weber, eperjesi gyógyszerész 20, 21
 Wedekind, Georg 145, 189, 428, 429

- Wehli Tünde 456–458
 Weidinger-család 464
 Weingand és Köpff cég 423
 Weingand, Johann Michael 424–426
 Weis, Tobias 10
 Weisse, Christian Félix 351
 Weisz Anna 105
 Wells, Herbert George 134, 135, 189, 443, 447–449
 Wendelin, Marcus Friedrich 258, 267, 270
 Werbőczy István 167, 333, 343
 Werfel, Franz 445, 448, 449
 Werfer Károly 99
 Werner György 12
 Wesselényi György 68
 Wesselényi István 173
 Wesselényi Miklós 308, 309, 312, 385
 Weszprémi István 347, 471
 Wharton, L. C. 92
 Whitman, Walt 191
 Wick, Johann Jakob 230
 Wieland, Christoph Martin 81
 Wigand Otto 99
 Wild, Nicolas 234
 Wilde, Oscar 130, 133, 139, 141, 143, 145, 444
 Willigis, mainzi érsek 214
 Windisch Éva, V. 262, 387
 Winsemius, Pierius 56
 Wise, Christine 201
 Wisinger István 466
 Wissowa, Georg 68
 Witukind 213
 Wodianer Arthur 144
 Wolf Rudolf 328
 Wolf, Clemens de 66
 Wolf, Hieronymus 472
 Wolf, Jürgen 406
 Wolleb, Joannes 167
 Wollebius, J. → Wolleb, Joannes
 Wunderlich, Johann Heinrich 242
 Zádor Anna 161
 Zágoni Gábor 167, 174
 Zágoni Márton 167, 174
 Zakariás próféta 5, 6
 Zakrividoroga, O. 210
 Zambra, Luigi 389, 391
 Zay Anna 333
 Zechenter Antal 418
 Zeiller, Mihail 123, 128
 Zentai Dezső 464
 Zentai Lajos 155
 Zeviani, Giovanni Verardo 428, 430
 Zichy Gyula gr. 148
 Ziegler Sámuel 168, 174
 Zilahi István 173
 Zilahy Irén 448
 Zilahy Lajos 446, 449
 Zmaj, Jovan Jovanović 338
 Znakovszky Emma 347
 Zola, Émile 447
 Zolnay Vilmos 322–327
 Zoltán Sándor 174
 Zorzi, Marino 210
 Zoványi Jenő 160, 259, 267, 289, 292
 Zrínyi Ilona 68
 Zrínyi Miklós, a költő 68, 331, 332, 334
 Zvara Edina 455
 Zweig, Stefan 448, 449
 Zwinger, Theodor 471
 Zwingli, Ulrich, id. 226–228, 230, 234, 246
 Zwingli, Ulrich, ifj. 230
 Zsákovics Ferenc 458
 Zsámboki János 343, 372, 473
 Zsámboki László 461
 Zsigmond, magyar király, német-római császár 363
 Zsoldos Ignác 309

HA 1.759

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET

A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában

Árpád-kori legendáink közül a 12–13. század fordulóján keletkezett Szent László-legendát díszítették fel először szerkesztői nemcsak klasszikus latin szerzőktől, hanem a római jogból is vett idézettel.¹ Ezzel a maguk részéről fontos bizonyítékát adták, milyen hatás érte III. Béla franciaországi „tanulmányutakra” küldött klerikusait. Ők maguk a III. Bélával levelezésben álló Stephanus Tornacensis-nek, Szent Genovéa apátjának voltak a tanítványai. Stephanus 1160. körül előbb bolognai jogtanuló, majd jogtanár lett, Gratianus Decretumának egyik neves, korai kommentátora. Utóbb Franciaországban a rajnai-francia kanonista iskolát alapította. Nála tanultak Béla klerikusai, a hazai királyi oklevéladás és kancellária megszervezői. Ők maguk, vagy tanítványaik részesei lehettek királyuk László szentté avatására kifejtett tevékenységének, s a László-legendá szerkesztésének is. Bár a honi kutatás csak igen ritkán és vontatottan vesz tudomást Stephanus Tornacensis kánonjogász mivoltáról, erről megfejtkezni súlyos mulasztás lenne a hazai középkori jog-, eszme-, egyház- és irodalomtörténet szempontjából, Anonymus és a László-legendák tekintetében éppen úgy.

Stephanus Tornacensis-t és – III. Béla akaratából lett – pannóniai tanítványait tudomásul alig vett, de letagadhatatlan szerep illeti meg a 12. század második felében a magyarországi művelődésben. Ezt a szempontot feltétlenül érvényesíteni kell a László-legendá szövegének elemzésénél, így egyebek közt a legendának annál a súlyos mondanivalójú megjegyzésénél is, hogy ha I. Géza „nem a közte és Salamon király közt való rokoni viszály idején halt volna meg, akkor már régen szentség érdemével és dicsőségével felékesítve ragyogna”.²

Nagy nyomatékot ad ennek a kijelentésnek a Szent László-ünnepi legkorábbi miseszöveg könyörgése. Régiségét bizonyítja, hogy már a Pray-kódex tartalmazza:

¹ A legenda idézi a Cod. Iust. III., 1, 14-et: SRH II. 518., a horatiusi Carmen saeculare-t és Cicero beszédét (Pro Cn. Plancio 33. fej.): SRH II. 515. Az idézett forráshelyek megállapítása: GERICS J.: *Krónikáink és a Szent László legenda szövegkapcsolatai*. In: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp. 1995. (a továbbiakban: *Egyház, állam...*) 194. és 198. (A tanulmány először megjelent: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Memoria saeculorum Hungariae. I. Bp. 1974. 113–136.) – Stephanus Tornacensis tárgyalandó kánonjogászai teljesítményéről és III. Béla kapcsolatáról: GERICS J.: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987. 235–237.

² SRH II. 515.

„Isten ... Szent László királyunkat és hitvallódat irgalmad csodálatos módján mint vétkest, elvezetted a bünbocsánathoz és megigazultként a megdicsőüléshez (... miro miserationis modo delinquentem ad veniam et iustum transtulisti ad gloriam).”³

Megítélésünk szerint az imádságnak László bűnösségére való nyílt hivatkozása a szentté avatási eljárás során vele szemben elhangzott, jelentős kifogás, vagy kifogások bizonyítéka. Olyan mértékig nem tudták a szentségével szemben elhangzott ellenvetésektől tisztázni, hogy ezekre ne utaljanak a miseimában! Szoros összefüggést látunk Gézának a krónika szerinti, szekszárdi bűnvallomása és szentté avatásának a legendában a Salamon elleni trónharccal magyarázott elmaradása közt. A szekszárdi templomban a főpapság jelenlétében Géza azt

„mondta könnyek közt, hogy bűnt követett el, mert elfoglalta a törvényesen megkoronázott király regnum-át, ... s megígérte, hogy a regnum-ot vissza fogja adni Salamonnak... A követek jártak és keltek, s mivel erről ki-ki másként vélekedett, a kibékülés nem valósulhatott meg. Ez alatt Magnus (= Géza) király súlyos betegségbe esett és 1077. április 25-én a minden élő útjára lépett.”⁴

Világos, hogy a két forráshelyen ugyanarról a dologról van szó: a krónika kerdőzés nélkül fogalmaz, a legenda hangfogót alkalmaz, és kerüli a részletek, konkrétumok ismertetését.

László és Salamon viszonyáról a legenda ezt adja elő: László,

„aki gyakran együtt aratott diadalt Salamon királlyal, minthogy az ország bajkeverő polgárai ennek ellenére sem tágítottak gonosz indulatuktól, csak miután Salamon királyt börtönbeli őrizetre vetették, ezért az előkelők egyetértésével és egész Magyarország egyetértésével..., a hatalom avagy a méltóság becsvágya (hajhászása) nélkül, a világi dolgok megkívánása nélkül (sine potestatis aut honoris ambitione, sine qualibet secularium rerum cupiditate) vállalta az ország kormányzását.”⁵

Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a legenda az idézet latinul is közölt mondatát VII. Gergely egyik 1081. évi leveléből merítette, s e levél egyéb részleteit Géza és László királlyá tételénél (Gergelyre való hivatkozás nélkül) idézi a krónika is. Mindez fontos bizonyítéka a Gergely-levél alapos magyarországi ismertsé-

³ Az imádságot először kiadta: PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao. Posonii*, 1774. 16. Innen idézi GERICS J.: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* (a továbbiakban: *Keletkezésrend*) Bp. 1961. 106–107.; 73. j.

⁴ SRH I. 402–403.

⁵ SRH II. 518. VII. Gergely szövegben idézett levelének kiadása: *Das Register Gregors VII.* Herausgegeben von Erich CASPAR. Berlin, 1923. nr. VIII. 21. 560–561. Gergely levelének a krónikában és a legendában való idézését megállapította GERICS J.: *Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában.* = Aetas 1994. 1. sz. 28–30. A levélrészlet Géza királlyá tételének krónikabeli előadásánál való idézését észrevette SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban.* = Századok 2000. 142–143. – A 20. századi katolikus teológiai irodalomban is képviselnek olyan véleményt, hogy „a trienti zsinat tanítása szerint egész különleges kiváltság (privilegium) nélkül még a szentek sem tudnak mentesek maradni a bocsánatos bűnöktől”. ELŐD István: *Katolikus dogmatika.* Bp. 1978. 710.

gének és a benne kifejtett szempontok honi tekintetbe vételének, pl. a szentség kritériumainak megállapításánál. Gergely sarkalatos kérdése a királyok szent voltának elismerésénél: támasztott-e fel halottat, visszaadta-e vakok és leprások egészségét, vagyis művelt-e evangéliumi csodákat?

Ennek a levélnek a krónikás és a legendairó előtti ismertsége a szövegösszefüggések alapján kétségtelen tény. Gergely fontos gondolatai visszatérnek magának Lászlónak alább idézendő levelében is! A VII. Gergely levelében kifejtett szempontoknak a legenda- és krónikaszerzőktől való, teljes figyelmen kívül hagyását állítani tudományosan elfogadhatatlan.

A legenda óvatosan, körültekintően válogat a krónikából számára ismert történetek közt: elkerüli a Salamon és Géza közti „rokoni viszály” mibenlétének ismertetését, csak László és Salamon katonai együttműködését és együttesen kivívott győzelmeiket emeli ki, Salamon bebörtönzését a „bajkeverő” honpolgárok rosszindulatával magyarázza, Lászlót pedig mentegeti az uralom kézbe vételéért. Salamon trónra való méltatlanságáról és Lászlónak meg Gézának Salamon feletti, istenítéletszerű győzelméről nem ír semmit. Salamonnak a krónikában több arcú alakja egyszerűbbé, a legendába beilleszthetővé vált. A trónkérdést magát és jogi vonatkozásait a legenda tervszerűen kerüli, csak annyit árult el, hogy a „rokoni viszály” Géza szentté avatásába került. A Szent László-napi miseimádságnak László „bűnös” voltára célzó szavai azt is mutatják: László szentként való tiszteletét is veszélyeztető, kényes dolog volt ez, akár pápai követek közreműködésével kanonizálták, akár anélkül. Ha Lászlót a honi püspöki kar, illetve magyarországi zsinat kanonizálta, akkor „bűnös” voltának említése annál erősebben világít rá a szent voltával szembeni hazai kételyekre és a tisztelete iránti aggályokra.

VII. Gergely idézett, 1081. évi levele nyomtatékkal figyelmeztet:

„Tudjuk, ... hogy evilági dicsőség és földi gond leginkább azokat szokta felfuvalkodottságra csábítani, akik uralkodnak, ami miatt mindig elhanyagolván az alázatosságot, a maguk dicsőségét keresve, embertársaik fölé kívánnak emelkedni. Ezért legfőként császárok és királyok javára látszik válni, hogy amikor lelkük a magasba igyekszik törni és különleges dicsőségben fürdeni, lelje meg, miként alázkodjék meg és érezze inkább félelmetesnek azt, amiben gyönyörűséget talált. Vegye tehát gondosan észre, mennyire veszélyes a császári vagy királyi méltóság, amelyben igen kevesek üdvözülnek, s azok, akik Isten könyörületességéből üdvösségre jutnak, az egyházban egyáltalán nem egyenlően dicsóúlnak meg a Szent Lélek ítélete szerint úgy, mint a sok szegény.”

A királyi méltóság pusztá betöltésével elkerülhetetlenül együtt járó vétkeiségről magának Lászlónak a montecassinoi apáthoz írt levele és a Kálmán-kori Hartvik-legenda is nyilatkozik. László sorai szerint

„bűnös vagyok, mert földi méltóság gondját a legsúlyosabb bűnök nélkül nem lehet ellátni”,

a Hartvik-legenda szerint pedig

„talan (Istvánon is) rajta maradt egy szemernyi földi por, amelytől az isteni igazságszolgáltatás tüze kellett, hogy megtisztítsa, és amely nélkül az uralkodók mint

valamiféle erőszakos hatalomgyakorlás nélkül ezt az életet alig, vagy sehogyan sem járhatják végig.”⁶

A kanonizációs eljárás során László szent voltával szemben felmerülhetett kifogásokat késői, középkor végi szerzőként Szent László-napi prédikációjában említi Laskai Osvát. Eszerint László

„szentségében különféle emberek kételkedtek, ti. előkelők és teologusok, vitéz katonák és a pápa úr ünnepélyes követei... Szentségében elsőrenden előkelő urak és teologusok (magnates et sapientes) kételkedtek, azt rótták fel neki, a ... hatalomvágy csúfságos vétkeként, hogy közeli rokonát, Salamont ... megfosztotta a királyságtól, és annak életében ő uralkodott”.⁷

Tekintet nélkül a hír eredetére és hitelére, valamint arra, vajon Osvát merőben szónoki fogásként alkalmazta-e, amelyet maga fog megcáfolni, bizonyos, hogy ennek a hagyománynak az elemeivel Osvát a 15–16. század fordulóján még számolt.

A krónikának az a része, amely Salamonnak bukása utáni életével foglalkozik, az eddig tárgyaltaktól eltérő hagyomány elemeit is tartalmazza. Előadja ui. Salamon önként vállalt, súlyos vezeklését, bűneiért szigorú bünbánatát, megalázódását és remete-életét, ahogyan Istent engesztelte. Műgeln német nyelvű krónikája Salamon szerzetbe lépéséről, majd a sírjánál történt számos csodajelről is tudósít, a polai szerzetesek elbeszélésére hivatkozva („Do selbst hat viel czeihen gethan, als uns die munch sagen.”)⁸ Salamon körül eszerint Polában szentség híre alakult ki.

Salamon detronizálása miatt a László-legenda szerzője hőisével kapcsolatban hasonló helyzetbe került, mint a Gellért-legenda írója.⁹ Köztudomású volt ui., hogy III. Henrik német király befolyása alatt a pápa anatómát mondott Aba Sámuelre és mindazokra, akik részeseek volt Henrik védencének, Péter királynak a megbuktatásában. Ennek ellenére az elvesztett ménfői csatában (1044) Aba oldalán magyar püspökök és királyi káplánok is ott voltak. Gellért szentként való tiszteletét súlyosan beárnyékolhatta a pápai kiközösítés pusztá gyanúja is. Ettől

⁶ Gergely levelét I. az 5. j.-ben id. kiadás 558. – FRAKNÓI Vilmos: *Szent László levele a montecassinói apáthoz*. Bp. 1903. 3–4. Hartvik helye: SRH II. 433. Id.: GERICS: *Keletkezésrend*, 106.; 73. j.

⁷ Sermones de Sanctis perutiles a quodam fratre Hungaro O. F. M. de observantia comportati, Biga salutis intitulati feliciter incipiunt. Sermo XLIX. Idézi további irodalommal GERICS: *Keletkezésrend*, 105. – A 'sapientes'-nek 'teologusok'-kal való fordítását Isidorus egyik helyére (Diff. 499.) alapozzuk. Eszerint „nevezék teologusnak azt, aki az örökkévaló dolgok értelmén elmélkedik. (Sapiens vocetur, qui intellectum aeternorum rimetur).” Lásd GERICS: *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak a megoldásához*. = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio historica I*. Bp. 1957. 114.

⁸ SRH I. 411. MÜGELN művéből: SRH II. 191–192.

⁹ A Gellért-legenda vonatkozásában az alábbiakról lásd GERICS: *Középkori források értelmezése napjainkban*. (Szent Gellért Aba királyról). In: *Egyház, állam...* 77–87.

a legenda írója úgy akarta Gellértet mentesíteni, hogy a csanádi vérengzés és a kultusz elleni erőszakosság címén Abának Gellért általi kiközösítéséről adott hírt, és beszámolt ez utóbbinak „szolgalelkű” püspöktársaival való szembefordulásáról.

Legendája szerint Lászlónak az égben megadatott, hogy

„az Istennél közbenjárhasson mindenkéért, aki őt (Lászlót) hívja segítségül. A vakoknak látást, ... sántáknak járnai tudást ... szerzett. Egyáltalán meghallván szentségének híret (fama sanctitatis ipsius audita) szegényke sorú, hajadon leány jövén sírjához, kiérdemelte, hogy visszanyerje elveszített látását.”

A legendaíró ugyanitt „nobilis puella” visszanyert látását is leírja.¹⁰

A szerző itt a már meghalt Lászlónak tulajdonított csodák alapján az ő „szentségének híreről” számol be, s ez a „fama” a szentként való tisztelet kiinduló pontja szokott lenni.

Szent László krónikában foglalt történetének és a László-legendáé szövegének viszonyát úgy ítéljük meg a Bartoniek Emma által tett és a mi magunk, Bollók János, valamint Szovák Kornél kutatásaitól többszörösen megerősített megállapítás alapján, hogy a László 1192. évi szentté avatásával kapcsolatban írt alaplegenda – vitathatatlan interpolációk kivételével – kb. egészében már felhasználta a krónikában ma is olvasható előadást.

Ez a krónikában olvasható előadás – többször kifejtett álláspontunk szerint – fő részeiben két egymást követő író műveként keletkezett. A 11. század 60-as éveiben írt legkorábbi magyarországi krónikát Kálmán idején követte a folytatás, a Gesta Ladislai regis, a Salamon trónfosztását alkalmatlansága miatt feltétlenül helyeslő, idoneista munka. Ezt dolgozta át a III. István uralma alatti legitimista feldolgozás. Beállítása szerint sem Gézának, sem Lászlónak nem volt törvényes joga a trónhoz.

A László-legendáé két hivatkozásával is kifejezte, hogy részletezésük mellőzése mellett is ismeri a krónikából a Salamon megbuktatását okozó eseményeket, amelyek Géza szentté avatásának elmaradásához vezettek, s a legendaíró alaposan tájékozott volt László és Salamon együttes, győzelmes harcairól is, amelyeket szintén nem részletez.

Ha László történetéből azoknak a fejezeteknek az alapkérdéseit igyekszünk tisztázni, amelyek Lászlónak és Gézának Salamon feletti győzelmével foglalkoznak, legfőként a 120. fejezetet vesszük vizsgálat alá. Ez Lászlónak azt a mogoródi csata előtti látomását írja le, amelyben angyal helyez arany koronát Géza fejére. Ebből László Gézának Salamon feletti győzelmét, valamint a koronának és az országnak Gézára szállását jövendöli meg, Géza pedig győzelme esetére Szűz Mária tiszteletére egyház építését fogadja meg. Ennek az elbeszélésnek az elsődleges mintáját és fő forrását Gerics József a Zakariás próféta könyvében a Jozsue főpap királlyá tételére vonatkozó angyali látomások leírásában találta meg.¹¹

¹⁰ SRH II. 524. (V és M kéziratok)

¹¹ A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban. In: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Bp. 1984. 131–140.

A fejezet kidolgozásának alapja jól felismerhetően a Zakariás könyvéből való néhány részlet. Különösen feltűnő a prófétánál és a krónikafejezetben olvasható párbeszédok rokonsága, párhuzamossága.¹²

Váczy Péternek ezzel szemben a következő a véleménye:

„Ebben a keresztény változatban (ti. a Hartvik-legendában) az Úr hírnökét mondhatjuk 'angyalnak', bár a szöveg nem így nevezi, azonban ez az 'angyal' nem hozott az égből koronát, hanem csak üzenetet. Valószínűtlen tehát, hogy erre az angyalra gondoltak volna a magyarok, amikor a Szent Koronát 'angyali koronának' nevezték.

... Hartvik szerint a koronát a pápa csináltatta ötvössel, amikor az 'Úr küldötte' megjelent. Valóban a pápa adta, s nem az angyal. Az angyal feladata mindössze abban állt, hogy közölje vele Isten akaratát: a koronát ne az kapja, akinek rendelte... Nyugaton csak éppen a koronaküldés hiányzott a feladatkörből (ti. az angyalokéból). Bizáncban viszont az égi szférából koronával, vagy egyéb tárgyakkal leereszkedő angyal látványa korántsem volt ritka. És ha elvétele Nyugaton is találkozunk az effajta ábrázolásokkal, bizánci hatásra kell gyanakodnunk”.¹³

Váczy érvelésének tévedése, hogy figyelmen kívül hagyja az 'angolosz'-nak, mint görög (eredetű) szónak a 'küldött, követ' jelentését. További hibája, hogy Lászlónak a látomásában szerepel a korona, azaz nem konkrét, valóságos tárgyról van szó, márpedig a magyar királyi korona reális tárgy volt, nem vízióbeli. Alaptévedése, hogy nem vesz tudomást a Zakariás-szövegeknek a krónikára gyakorolt hatásáról, amely a krónikaszövegnek a netán bizánci indítású ábrázolások mellé tehető szöveges megjelenítésként, illusztrációként való kezelését megakadályozza.¹⁴

¹² A 120. krónikafejezet elbeszélése: „... clara die vidit Beatus Ladizlaus visionem de celo et sic ait ad Geysam ducem, fratrem suum: 'Vidisti aliquid?' Qui respondit: 'Nichil'. Tunc Beatus Ladizlaus subiunxit: 'Dum staret hic in consilio, ecce angelus Domini descendit de celo portans coronam auream in manu sua et impressit capiti tuo, unde certus sum, quod nobis victoria donabitur et Salomon exul fugiet debellatus extra regnum. Regnum vero et corona tibi tradetur a Domino'. Cui Geysa ait: 'Si Dominus Deus fuerit nobiscum et custodierit nos ab inimicis nostris et visio hec fuerit adimpleta, edificabo in loco isto ecclesiam in honore sacratissime Virginis Marie...’ (SRH I. 388.)

Zakariás prófeta könyvében az alábbi részek vonatkoznak Jozsue megkoronázására és királyi tételére: „Ostendit mihi Dominus Jesum sacerdotem magnum coram angelo Domini ... Et dixit: Ponite cidarim mundam super caput eius ... Et contestabatur angelus Domini Jesum” (3, 1–7)

„Et reversus est angelus ... Et dixit ad me: Quid tu vides? Et dixi: Vidi. Et ecce candelabrum aureum totum et lampas eius super caput ipsius et septem lucernae eius super illud ... respondi ad angelum: Quid sunt haec Domine mi? Et respondit angelus ... Numquid nescis, quid sunt haec? Et dixi: Non, Domine mi.” (4, 1–6)

„Et factum est verbum Domini ad me dicens: ... sumes aurum et argentum et facies coronas et pones in capite Jesu sacerdotis magni et loqueris ... Haec ait Dominus exercituum dicens: Ecce vir Oriens nomen eius ... ipse portabit gloriam et sedebit et dominabitur super solio suo.” (6, 9–13)

¹³ VÁCZY Péter: *Az angyal hozta korona.* = Életünk 1982. 456–465.

¹⁴ A Mályusz-Emlékkönyvben GERICS tanulmánya (I. fentebb, 11. j.) a II. Henriknek a szent lándzsát átadó angyal szakramentárium-beli képére TÓTH Zoltán könyve (I. a következő j.-ben) 74. alapján, a Kanut királyt megkoronázó angyal képére a P. E. SCHRAMM által szerkesztett *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik* c. mű (Stuttgart, 1955. MGH – Schriften 13/II.) Bd. II. 633. alapján hivatkozott. Az emlékkönyv anyaga 1979-ben már együtt volt, a késői 1984. évi megjelentetés ellenére.

Egyebekben Dlugos krónikája szerint a magyarok „az angyal megjelenését (apparitionem angelicam)” csak azért „eszelték ki és álmodták össze”, hogy annak a koronának Benedek pápa által részükre való megküldése annál egyszerűbb legyen, „amelyet a mai napig jogtalan elnevezéssel 'szentnek' hívnak”.¹⁵ Ez a felháborodott feljegyzés tanúja annak a 15. században is élő magyar felfogásnak, hogy a magyar királyi korona, a konkrét tárgy a szentségét az angyal álombeli, Hartvik szerinti megjelenésének köszönheti. Dlugosnál arról a hartviki elbeszéléstről van szó, amelyben a pápa Isten elhatározása alapján az angyal-követ által közvetített üzenetre cselekszik, a krónikában a látomásbeli koronázás kizárólag az angyal cselekménye.

A 120. fejezet az idoneista krónikaszerkesztésben VII. Gergely magyar királyságra vonatkozó, itthon is ismert levelezésének sikeresen fogalmazott ellendarabja. A krónikás Salamon vereségében és bukásában a pápával egyezően Isten ítéletének megnyilvánulását ábrázolja. Hol a különbség köztük? A pápa szerint Isten büntetése a Szent Péternek okozott jogsérelemért sújtott le Salamonra, azért, mert Salamon Magyarországot, amely Péter apostol „tulajdona”, IV. Henrikől, a német királytól hűbérbe vette. Ezzel azután elvesztette a magyar királysághoz való, netáni jogát. Azonban az idoneista krónikás szerint Salamont Henrik erőszaka ültette a magyar trónra, annak a bábja volt végig, s ezért semmi joga nem volt a királysághoz, amelyet legfeljebb bitorolt. Szent Péter tulajdonjogáról itt szó sem esik. A 120. fejezet szerint Géza a mogyoródi csata előtt győzelem esetén Szűz Mária tiszteletére egyház építésére tesz fogadalmat.¹⁶

Itt állapítható meg VII. Gergelynek és a Gesta Ladislai regis idoneista szerzőjének álláspontja közt a gyökeres különbség. A gesta írója a magyar trónhoz való jog megítélését teljességgel el akarta vonni a pápa döntőbíráskodásának illetékességétől és főhűbéri igényeinek köréből!

Egyebekben az ábrázolás téjje Géza és László uralmának törvényessége volt. Ennek védelme Kálmán korában volt a legidősebb, hiszen Kálmán alatt apja, Géza és nagybátyja, László királyságának törvényességét csak igazolni lehetett, de tagadni, vagy kétségbe vonni semmi áron.

László neve mellett a 'szent' (sanctus, beatus, beatissimus) jelző kitételét a krónikaszerzővegen, így a 120. fejezetben sem tekintjük bizonyítéknak az illető részlet szentté avatás utáni megírása mellett, hanem legfeljebb a szentté avatás utáni betoldások jeleinek, miként ez volt Pauler Gyula véleménye is:

„... egyszerűen kihagyható betoldás mindaz, mit később a jámbor hit, legendaszerű elemekből a 'szent' királlyá vált László herceghez kötött, a 'Sanctus', 'Beatissimus' melléknév használata, de nem mindenütt, mintha az író helyenként elfelejtette volna a régiebb szöveget kicorrigálni.”¹⁷

¹⁵ Idézi TÓTH Zoltán: *A Hartvik-legenda kritikájához*. Bp. 1942. 42.; i. v. j.

¹⁶ GERICS-LADÁNYI: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban*. = MKsz 2001. 1. sz. 20. és köv. o.

¹⁷ PAULER Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Bp. 1899.² II. 608.

Felfogásunk helyessége mellett fontos érvként hivatkozhatunk a 129. fejezetre. Ez László és Salamon áruháas párviadaláról szól, amelyből Salamon végül elmene-kült, mert László feje felett két tüzes karddal röpködő angyalt látott. Emberei kérdé-sére, miért tette ezt, hiszen máskor két, vagy három ellenfél elől sem hátrált meg, Salamon azt felelte: „Tudjátok meg, hogy emberek elől nem futottam volna meg, de ez nem ember, mert tüzes karddal védelmezik őt.”¹⁸ A szöveg hétszer írja le László nevét, de mindannyiszor a 'szent' szó kitétele nélkül, pedig Salamon szerint a párvi-adalban nem is emberi lény állt vele szemben. Jó bizonyíték ez Pauler igaza mellett.

Ami az említett párviadal szövegének forrását, illetve mintáját aránylag könnyen felismerhetővé teszi, az a tüzes kardú angyalok szereplésének kétszeri említése. Ezt az író annyira lényegesnek tarthatta, hogy a krónika narratív elbeszélésén túl az angyalokra és a tüzes kardra Salamon maga hivatkozik. A lángoló kardú angyalok megjelenése a számba jöhető minták számát derekasán leszűkíti. Ennek ismeretében határoztuk meg a tüzes kardot forgató angyalok látomásának mintáit a Paradi-csomkert bejáratához őrnök rendelt, lángoló kardú kerubokban. (Gen 3, 24).¹⁹

Salamon látomásától Attila és Leo pápa találkozásának hun történetbeli, Kézai által fogalmazott előadását az különbözteti meg, hogy „Etele történetesen feje felett egy kardot forgató embert (hominem) látott lebegni a levegőben, s őt azzal fenyegeti, hogy levágja a fejét.”²⁰ Kézaitól ezt a történetet némi változtatással átvette a 14. századi krónikakompozíció. Ezt a két helyet Kézai művének és a 14. századi szövegek kiadója, Domanovszky, a következő (általunk magyarra fordított, latin) jegyzettel látta el:

„Iordanes és Godefr. Viterb. is elmondja, hogyan találkozott I. Leo pápa Attilával, de a király látomásáról nem tesz említést, amelyet a szerző [ti. Kézai és a bővebb szö-vegek írója] vagy Martinus Oppaviensis művéből ismételt, ahol Attila ezt mondja: 'fé-lemetes arccal állt valaki a pápa mellett és őt (Attilát) halállal fenyegette, ha nem hall-gat mindenben a papára' ... vagy Sigebertus Gemblacensisből, az iménti szavakat így változtatva meg: 'nem előle (Leo elől) hátrált meg, hanem tiszteletre méltó öregember elől, aki kivont karddal fenyegette őt, ha nem teljesíti mindenben annak akaratát'.”²¹

A kerlési csatában László leányszabadítási történetének megörökítését a váradi püspök leányának említésével együtt Gerics József már több, mint négy évtizede a 12. századhoz kötötte, későbbi betoldásnak azt a mondatot tekintve, amely cáfolja, hogy a „kuntól” László a váradi püspök leányát szabadította meg.²² Mivel ezt a cáfolómondatot mind a Budai Krónika, mind a Képes Krónika kézirat-csa-ládjá tartalmazza, s mindkettő az V. István-kori krónika folytatása, benne kellett

¹⁸ SRH I. 401–402.

¹⁹ MKsz 2001. I. sz. 30. Mivel Paulus Diaconus Historia Romana-jának Leo pápa és Attila ta-lálkozásáról szóló leírásában (14, 12) lángpallost forgató angyalok nem szerepelnek, ezért a ma-gyar krónika 129. fejezetében megjelenésüket nem lehet Paulus Diaconus helyére visszavezetni.

²⁰ SRH I. 159. – Ugyanez a jelenet a 14. századi krónika-szerkesztményben: SRH I. 274.

²¹ DOMANOVSKY JEGYZETSZÖVEGE: SRH I. 159. 12. j. és SRH I. 275.; 1. j.

²² A leányszabadítás története: SRH I. 368–369. – GERICS HIVATKOZÁSA: *Keletkezésrend*, 86–88.

lennie az V. István-kori gestában is, vagyis a cáfolat betoldásának végső határ-ideje V. István uralkodása.

Mindazoknak a megállapításainknak a fenntartásával, amelyeket a „Szent László 'csodás' tettei krónikáinkban” című tanulmányunkban²³ tettünk, az ott kifejtetteket a fenti kiegészítésekkel bővítjük ki.

A krónikában ránk maradt *Gesta Ladislai regis*-t már középkori történetírásunk László nem hagiografikus természetű életrajzának tartotta, és határozottan megkülönböztette az ő „érdemszerző”, szent cselekedeteit megőrkítő legendájától. Ezt a szempontot legalább ilyen világosan kell érvényesítenie a történetírásnak napjainkban is, és aligha kérheti számon jogosan a gestától a „szent” cselekedetek megőrkítését. Ugyanez áll a „csodás” történetekre, amelyeket a középkorban még a „népi” vallásosság sem tekintette „magától értetődően” a szentség bizonyítékának, mint ahogy pl. a francia királyoknak tulajdonított skrofulózis-gyógyításokat sem.

JÓZSEF GERICS – ERZSÉBET LADÁNYI

Les problèmes de sources de la représentation de Saint-Ladislav dans sa légende et dans la chronique (hongroise)

Le roi Ladislav I (1077–1095) a été canonisé en 1192. Sa légende a été rédigée aussi à cette époque, vraisemblablement par les clercs du roi de Hongrie Béla III. (1172–1196), qui avaient été des élèves de Stephanus Tornacensis, en France. L'étude présente s'occupe également des événements miraculeux, attribués au roi Ladislav, que les fragments de *Gesta Ladislai regis*, notés à la première moitié du 12e siècle, nous avaient gardés, toutefois ces événements sont négligés par la légende de Ladislav, quoique connus par son auteur. Ces détails s'occupent de la lutte pour le trône, contre le cousin de Ladislav, le roi Salamon (1063–1074), et veulent justifier le détronement de Salamon. La légende accentue: Au ciel Ladislav a reçu la grâce de "pouvoir intervenir auprès de Dieu pour tous ceux, qui le demandent." La légende accentue la fama sanctitatis par rapport du roi déjà mort. L'omission des événements miraculeux ayant rapport du détronement de Salamon peut être expliqué par le fait que leur propagation et surtout la participation de Ladislav dans le détronement de Salamon aurait pu mettre en danger même la canonisation, et sa vénération, comme c'était le cas selon la légende du frère de Ladislav, le roi pieux Géza I. (1074–1077), pour qui la canonisation a été rendu impossible par le fait qu'il est mort à l'époque des luttes fraternelles continuées contre Salamon pour le trône.

En somme: N'importe que la canonisation de Ladislav a été faite par le légat du pape ou par le corps des évêques du pays, il était toutefois indispensable d'examiner son caractère exempt de tout péché. Le problème du roi Salamon y appartenait, mais également le détail d'une lettre de Ladislav adressée à l'abbé de Monte-Cassino, caractéristique au monde intellectuel de l'époque, „je suis pécheur, car il n'est pas possible de pourvoir la dignité terrestre, sans commettre les plus grands péchés”, cette pensée, sans un renvoi direct coïncide avec une lettre antérieure (1081) du pape Grégoire VII, traitant les péchés inhérents du règne. Donc la norme indiquée dans l'épître de Grégoire, (d'ailleurs employée sans un renvoi direct autant par la chronique antérieure que par la légende ultérieure) a été à dépasser par l'élément selon lequel Ladislav est mené à la grâce et à l'apothéose par la miséricorde de Dieu.

²³ Vö. a 16. jegyzettel.

V. ECSEDY JUDIT

Az eperjesi nyomdászat kezdetei

1656-ban megjelent Eperjesen egy latin nyelvű evangélikus teológiai vizsga-tézis a helybeli nyomda kiadványaként. A decemberben lefolytatott vitán a vizsgálzó a rózsashegyi Braxatoris András volt, aki a zólyomi származású Horváth András elnöklete alatt védte meg téziseit. A címlap azt is elárulja, hogy Eperjesen Thomas Scholtz nyomtatta ki:

HORVÁTH, Andreas: *Disputatio adversus pontificios de Scripturae Sacrae Veteris Testamenti canone*. Quam ... sub praesidio – Rectoris Eperienis defendere annitetur Andreas Braxatoris Roseberga Liptovien: Die [ ] Decemb. Anno 1656 Eperesini (1656) excudebat Thomas Scholtz. A₄-E₂ = [18] fol. – 4-r¹

A könyv már azért is számot tarthat érdeklődésünkre, mert Thomas Scholtz eperjesi nyomdájának ez az egyetlen, ma ismert terméke. Horváth András, akinek elnökletevel a vizsgát lefolytatták, 1655-től töltötte be az eperjesi evangélikus iskolában a rektori tiszteletet. A wittenbergi egyetemet látogatta, majd hazatérve 1649-ben Zsolnán működött tanárként. Ezt követően 1650-ben a kassai evangélikus iskola rektora, majd ezután trencsényi állomáshelye következett, ahol szintén rektor volt 1652 és 1654 között. Amikor az eperjesi rektori tisztelet addig betöltő Johannes Matthaoides 1654-ben pestis áldozata lett, helyére Horváth Andrászt hívták meg.

Pártfogói közé számíthatta az eperjesi bírót, Daniel Lengfelner. Neki, és Johannes Lengfelnernek ajánlotta ezt a kinyomtatott disputációt. Daniel Lengfelnernek volt egy Johannes nevű fia, akit az előző rektor, Johannes Matthaoides kísért danzigi tanulmányújtjára, feltehetően itt róla van szó. A két Lengfelnernek szóló ajánlás a címlap hátán olvasható. Ezt követi egy, a patrónusoknak szóló ajánlás, amely ugyan nincs aláírva, de minden bizonnyal Horváth András rektortól származik. Majd a tézisek következnek, végül Abraham Eccard eperjesi evangélikus lelképásztor latin verse Horváth Andrásnak címezve.

A könyv nyomdatörténeti érdekessége, hogy magát az Ó Testamentumról szóló tézist kivéve, állandóan visszatérően az újonnan alapított eperjesi tipográfiaőről esik szó. A három és fél lap terjedelmű ajánlásból megtudni, hogy ez az eperjesi

¹ RMK II 848. Az OSzK és az MTA Könyvtárának két példányát vizsgáltam meg. Az utóbbiak közül az RM II 114 jelzetű különösen érdekes: a címlapon a szerző saját kezű ajánlása: „Reverendo Dno Tobiae Weis Autor Andreas Horv.”, és az EPERESINĪ nyomtatott helynévnel ugyancsak a szerzőtől származó javítás egy I és egy S betű beszúrásával mint „EPERIËSSĪNĪ” olvasható.

műhely első terméke, amelyet azonban patrónusa jóvoltából több is fog követni ebben az újonnan felállított tipográfiában. Ennek a nyomtatványnak, miután eleget tesz a tézisek kötelező tartalmi és formai követelményeinek, szinte a tipográfiának mint művészetnek a dicsőítése a fő témája. Ezt a vitairatot az ajánlás több alkalommal is az eperjesi nyomda első gyümölcseként említi. Bár az ajánlás nincs aláírva, csak pontosan datálva, de kikövetkeztethető, hogy szerzője maga Horváth András. A vizsgázóról, a liptó-megyei Rózsahegyről származó Andreas Braxatorisról nincsenek további ismereteink. Ugyanakkor a tézisek végén, a meglehetősen összezsúfolt utolsó előtti lapon minden bizonnyal maga a nyomdász szólal meg, amikor Errata szövegkezdet után a nyomda már említett hiányosságaiért szabadkozik. Az olvasó elnézését kéri, amiért hiányoznak bizonyos ékezetes betűk és a görög szavakat sem tudták görög betűkkel nyomtatni, mert ezek hiányoznak a tipográfiából. Mentségül felhossa, hogy a tipográfia csak nemrég létesült. Majd ezt követi a másfél lap terjedelmű latin vers Abraham Eccardtól, az eperjesi egyház első papjától egyúttal az iskola felügyelőjétől, Horváth Andrásnak, az eperjesi iskola rektorának, a teológia tanárának címezve. Versében a tipográfia művészetének általános dicsőítésén túl ismét a városban alapított nyomdának örvendezik, (Eperjes neve Fragopolis-ként is említve). Írója örömmel üdvözlí az alkalmat, hogy a városban nyomda működik, és hogy annak első terméke éppen Horváth András munkája.

Horváth Andrásnak nem ez az egyetlen nyomtatásban megjelent műve. Kinyomtatott munkái a bártfai, kassai, eperjesi és trencsényi nyomdák között oszlottak meg. (Szinyei József tévesen azonosnak vélte egy Regécen született, és 1637-ben szintén Wittenbergben tanuló diákkal, akinek az egyetemi városban több vizsgatézise és alkalmi verse is megjelent.)² Első nyomtatásban megjelent munkái 1650-ből valók: Trencsénben kinyomtatott *Disquisitio* című munkáját Fábri Mátyás jezsuita ellen írta még zsolnai tanár korában,³ bár már elfoglalta kassai állomáshelyét, amikor megjelent. Majd ugyanebben az évben mint a kassai iskola rektora két további művét Bártfán nyomtatták.⁴ Horváth a trencsényi nyomdát a következő években is foglalkoztatta, mert 1652 és 1655 között ott három további munkája is megjelent. Ez a lehetőség önként adódott, hiszen ekkor már az ottani evangélikus iskola rektora volt. Munkái közül két 1652-es vitairata evangélikus részről támadta a pataki iskola tanárainak állásfoglalását, különösen Tofaeus Mihály hit-tételeit.⁵ Még Trencsénben jelent meg 1655-ben Illyésházy Gábor felesége Széchy Éva temetésére írt orációja,⁶ de ekkor már Horváth András Eperjesen működött

² A továbbiakban azonban az idehaza megjelent munkákat helyesen kötötte a zólyomi születésű, és minket most foglalkoztató Horváth András nevéhez. SZINYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. IV. 1133–1134.

³ RMNy 2291.

⁴ *Pia et placida dissertatio de omnipraesentia Carnis Christi...* RMNy 2306 és *Pia et placida dissertatio de perseverantia electorum...* RMNy 2307.

⁵ RMNy 2440 és 2441.

⁶ RMNy 2611.

rektorként. A következő évben jelent meg tőle 1656-ban az a *Disputatio*, amelyet ma mint az eperjesi nyomda egyetlen termékét ismerjük.

Eperjes a többi evangélikus felsőmagyarországi szabad királyi várossal: Bártfával, Kassával, Kiszzebennel és Lőcsével együtt fogadta el a Confessio Pentapolitana-t. Az eperjesiek is részt vettek küldöttjük révén az 1544. évi nagyváradi hitvitában, és ugyanolyan nevezetes gimnáziuma volt Eperjesnek is mint Bártfának. Attól kezdve, hogy a bártfaiak Leonard Stöckelt nyerték meg az iskola vezetőjéül, az eperjesi gimnázium kissé háttérbe került. Ha ilyen nevezetes személlyel nem is büszkélkedhetett az eperjesi evangélikus gimnázium, azért Horváth András elődei között, akik korábban a rektori tisztelet töltötték be, ott szerepelt Werner György, I. Ferdinánd király későbbi tanácsosa, és Fabinyi Lukács, az alább még említendő latin nyelvkönyv szerzője.

Horváth András tehát az akkor már nagy hagyományú eperjesi evangélikus gimnázium rektoraként 1655-ben lépett hivatalba. Különösen jó viszonyban volt a sziléziai származású Abraham Eccarddal, az evangélikusok főtemplomának első lelkészével, aki egyúttal az iskola felügyelői tisztelet is betöltötte. Lutheránus meggyőződése és vallásos buzgalma olyan erős volt, hogy szinte askéta-életet élt, és amint Szinnyi József is feljegyezi róla, megtörtént vele, hogy éjszakára is a templomba csukatta magát, csak hogy háborítatlanul imádkozhasson. Az iskola és a lelkipásztor közötti jó kapcsolat azonnal megszűnt, amint elmozdították Eccardot és helyét Johannes Sartorius töltötte be. Sartorius személyes ellentéteket szított a tanárok között, különösen Horváth rovására. Pedig Horváth rektorsága idején nőtte ki magát az eperjesi iskola líceummá, méghozzá olyan jó hírű líceummá, hogy aki felsőbb osztályait jól elvégezte, azt gyakran azonnal papnak, vagy igazgatótanárnak hívták meg. A helyzetet tovább rontotta, hogy Sartorius pártfogoltja, Bayer János támadást indított nemcsak saját rektora, Horváth András ellen, hanem Eccard ellen is. Bayer a támadásnak azt a nyilvános formáját választotta, hogy Bártfán akasztófa alakjában latin nyelvű gúnyverset nyomatott és az akasztófán Abraham Eccard függött a következő felirattal:

'At quis illud carcinoma pendens?
Responsum est: Eccardus.'⁷

A vers aljára Bayer saját nevét is odaíratta. Ennek a formájában is különleges nyomtatott gúnyversnek emlékéért Johann Samuel Klein gyűjteménye⁸ őrizte meg az utókor számára.

Horváth András legközelebbi munkája azonban – 1658-ban – már nem Eperjesen jelent meg, hanem ezúttal Kassán. Pál apostolnak a rómaiakhoz írott levele alapján orációt tartott *De Judaeorum ante novissimum diem conversione futura*

⁷ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliográfia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Díel 2. Martin, 1984. (Továbbiakban: ČAPLOVIČ) 212. sz.

⁸ *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. Leipzig–Ofen, 1789. I. 9. – Čaplovič idézett művében a paskvilust korabeli források alapján az 1663-as évre datálta.

címen az eperjesi iskola auditoriumában 1657-ben, amikor Friedhuber Illést az újraválasztott német kántort iktatták be hivatalába. Ez már Kassán jelent meg nyomtatásban.⁹ Horváth András, minthogy nem tudott Johannes Bayerral együttműködni, inkább lemondott hivataláról 1662-ben. Az ebben az évben Eperjesen tartott zsinaton a határozatokat már Bayer János, mint az eperjesi líceum rektora írta alá, és ugyanebben az évben Kassán megjelentette *Ostium vel atrium naturae* c. munkáját.¹⁰ Horváth András tekintélye az eperjesiek előtt még Bayer támadásaitól sem ingott meg, mert miután a rektorságról leköszönt, városi jegyzővé választották. Ezt a tisztelet azonban nem sokáig tölthette be, mert nemsokára meghalt pestisben.

Az 1656-ban Eperjesen nyomtatott *Disputatio* írójának tehát ezt megelőzően is megjelentek nyomtatásban munkái. Nyomdászának, Thomas Scholtznak neve azonban korábról nem ismeretes, és ugyanilyen ismeretlen az a felszerelés, amellyel Eperjesen nyomtatott.

A hazai nyomdászat korai évtizedeiben nem ritka az olyan nyomdai kezdeményezés, amelynek mindössze egy vagy két nyomtatott emléke maradt fenn (mint az abrudbányai vagy a besztercebányai nyomda esetében). Mindaz, amit ma erről a rövid életű eperjesi tipográfiáról tudunk, azokból az utalásokból származik, amelyek egyrészt magában a nyomtatványban, másrészt az eperjesi városi számadásokban találhatók.

A 17. század derekára a szomszédos városok közül több is dicsekedhetett már tipográfiával, míg az eperjesi nyomdából csak egyetlen könyvet ismerünk: a szóban forgó vitairatot. A levéltári adatok is mindössze az 1656. évből említik a nyomdászt – tehát abból az évből, amikor egyetlen ismert kiadványa készült – és a nyomda további sorsáról korabeli források sem szólnak.

Az eperjesi városi számadások és kifizetések egyértelműen bizonyítják, hogy Thomas Scholtz nyomdász a város hívására érkezett, és annak támogatásával állította fel műhelyét. Azoknak a kézműveseknek számadáskönyveiben, akik a városnak dolgoztak, feljegyzések egész sora kapcsolódik Scholtz tipográfiájához. A nyomda számára 1656-ban a helyi kézművesek különféle munkákat végeztek el. Egy lakatos a város költségére 4 aroncsot, két kulcsot, kilenc csavart készített neki, és vaskeretet javított 2 arany 70 dénárért. Egy asztalos bizonyos állványt készített neki, amin betűtartó keretek álltak. Egy kályhás a lakásán épített és javított számára kályhákat. Egy másik iparos Daniel Lengfelner bíró utasítására egy mázsa ólmot szállított neki, amiért a város 16 aranyat fizetett.¹¹ Scholtznak feltehetően szándékában volt új betűket önteni, ehhez kellett az ólom, bár matricák meglétéről nincs említés. Anélkül pedig betűk öntése nem volt lehetséges. Az év folyamán beszerzett ólomból mégsem önthetett betűt, legalábbis decemberben elkészült nyomtatványa azt mutatja, hogy rendkívül szerény, elhasznált és régies betűkészlete volt. Mint azt egy egész sor, nyomda részére készített, fent említett munka tanúsítja, feltételezhetjük, hogy Scholtz 1656-ban költözött Eperjesre. További

⁹ RMK II 895.

¹⁰ RMK II 984.

¹¹ REPČÁK, Jozef: *Prehľad dejín knižtlaču na Slovensku*. Bratislava, 1948. 63–64.

eperjesi tevékenységének nincs nyoma, sem a levéltári adatok közt, sem kinyomtatott munkája nem ismeretes ezen az egyen kívül.

Abraham Eccard plébános és gimnáziumi felügyelő Horváth vitairatának végén így irt Scholtz eperjesi nyomdájáról:

„Partibus at multis iam nunc florentior audit
 Quod florebit ibi, Chalcographumquae manus,
 Cuprimis vero tua, florentissime Rector
 Si perges praelum sic animare novum.”

E dicsérő és örvendező szavak között semmiféle utalást sem lehet felfedezni, amely arra utalna, hogy itt egy esetleges korábbi eperjesi tipográfia folytatásáról lenne szó. A külföldi és a hazai könyvészeti irodalom ugyan már régen megcáfolta az 1573-as eperjesi nyomda létét, mégis, minthogy a korábbi szakirodalom az eperjesi nyomdászat kezdeteit az 1573-as évtől számította, szólni kell itt erről az eperjesi vonatkozású, de nem ott nyomtatott munkáról is.

Fabinyi Lukács *Exempla declinationum* című,¹² Donatus nyomán készült latin nyelvű tankönyvét a címlapján szereplő „Eperies” megjelölés alapján Szabó Károly eperjesi nyomtatványnak tartotta, és mint ennek az egyébként ismeretlen nyomdának egyetlen termékét regisztrálta, majd nyomában más szakírók is, köztük Fitz József. A nyomtatványon a nyomdász neve nincs feltüntetve. Fabinyi valóban Eperjesen működött: 1572-től 1584-ig az eperjesi iskola rektora volt és könyvecskéjét is az eperjesi iskola számára írta, nyomtatása azonban nem itt, hanem – a nyomdafelszerelés tanúsága szerint – Neisse városában készült, mint az ott működő, de eperjesi származású Johann Creutziger nyomdász kiadványa. Creutziger Eperjesről származott idegenbe, de szülővárosával tovább is fenntartotta a kapcsolatot.¹³ Az eperjesi nyomtatás lehetőségét Gulyás Pál cáfolta először, és helyesen sejtette, hogy a könyv lengyel vagy sziléziai nyomda terméke.¹⁴

Thomas Scholtz tipográfus szóban forgó 1656-os nyomtatványban többször is szó esik arról, hogy ez az eperjesi sajtó első terméke, újabb bizonyítékul szolgálva arra, hogy itt száz évvel ezelőtt bizonyára nem volt sajtó. Ha ilyen lett volna, akkor ezt a városi tanács – amelynek támogatásával a 17. század derekán ez a nyomda létrejött –, bizonyára megőrizte volna emlékezetében.

Egészen máshogy látta az eperjesi nyomdászatot Hörk József az evangélikus gimnázium történetéről írt, egyébként gazdag forrásanyagot feldolgozó munkájában.¹⁵ Az ő meggyőződése szerint az 1573-as és 1656-os eperjesi nyomda között folyamatosság van, és a több évtizedre félretett, használatlan nyomdát Horváth András keltette életre azáltal, hogy tipográfust szerzett a nyomdához, aki mintegy a nyolcvan évvel azelőtt megkezdett munkát folytatta. Hörk József

¹² SZABÓ Károly: RMK II 131, RMNy App 34. Egyetlen példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban található, RMK II 11 jelzet alatt.

¹³ BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett 16. századi hazai nyomda.* = MKsz 1965. 347.

¹⁴ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 159–160.

¹⁵ HÖRK József: *Az eperjesi ev. Ker. Collegium története.* Kassa, 1896. 60–72.

szavai szerint „Horváth András, hogy minél könnyebbé tegye munkáját, nem pihent addig, míg az egykori kiváló eperjesi nyomdát, amely már több évtizede szünetelt, fel nem támasztotta halottaiból. És ez sikerült is neki. Scholtz Tamás nyomdász, az ő lelkesítése folytán rendezte azt be újra...”, majd más helyen: „Nagy érdeme az eperjesi nyomdának újra való felvirágoztatása.”

Nincs-e mégis valami köze egymáshoz e két, címlapján „Eperjes”-t megjelölő nyomtatványnak? Igaz, csaknem száz év különbséggel jelent meg a korábban eperjesi nyomtatványnak feltételezett 1573-as és Thomas Scholtz 1656-os kiadványa (ez utóbbin a nyomdász pontosan megjelölte a nyomtatás helyén, idején kívül saját nevét is), mégis hátha a nyomdai felszerelés valamiféle, évtizedekig szünetelő, de mégiscsak meglévő kapcsolatra utalna? Ehhez a két nyomtatvány tipográfiai anyagának: betűinek és díszjeinek megvizsgálására és összehasonlítására volt szükség. Az összehasonlítást elvégezve meg kellett állapítani, hogy az 1573-as, korábban eperjesinek tartott nyomtatvány és a Thomas Scholtz által Eperjesen kinyomtatott munka között tipográfiai jellemzőikben semmi hasonlatosság nincs. Egészen más felszereléssel készült a kettő, tehát betűanyagában semmiféle folytonosság nincs, amely miatt esetleg mégis arra kellene gondolni, hogy a csaknem egy évszázaddal korábbi mű is Eperjesen készült volna. Ellenkezőleg: Creutzigernek ez a neve megjelölése nélkül kinyomtatott 1573-ból való nyomtatványa gazdag nyomdai felszerelést tükröz: nyolc féle betűsorozata között az antikvákon és a kurzívokon kívül volt görög és fraktúr betűje is.¹⁶

Ezzel szemben ennek az 1656-os, nagyon rövid életű nyomdának igen szegényes volt a felszerelése. Egyetlen ma ismert nyomtatványa alapján rekonstruálni tudjuk felszerelését. Két betűtípusa volt: egy nagyobb fokozatú rendkívül régies reneszánsz antikva, ún. ősnymtatvány-típus,¹⁷ és egy ennél kisebb fokozatú, még rosszabb állapotú, valószínűleg már eleve igen gyakorlatlan kéz által metszett betű,¹⁸ amely akkorra már sokszorosan javítgatott, adjusztált, kopott képet mutatott. A nyomtatvány festékezése sem egyenletes, nemcsak egy-egy lapon belül, hanem az egyes betűk sem kaptak elég festéket. Ennek oka az egyes ólombetűk egyenetlen mérete is lehetett, amelynek következtében nem alkottak egy síkot a festékezés és nyomtatás alkalmával. A díszítő elemeket mindössze egy ugyancsak régies L iniciálé és egy csillagot mintázó körzet képviseli. Nagyobb fokozatú kiemelő betűje sem volt a nyomdának, ezért a címlapot is csak ugyanazzal a betűvel tudta szedni, mint a szöveget, mindössze a betűket kissé széthúzta, ritkábban szedte. A nyomtatványnak nem egyedüli hiányossága az, ami miatt az

¹⁶ Creutziger nyomtatványa az alábbi felszereléssel készült: kétféle méretű antikva címbetű, A 130 antikva, A 90 antikva (ősnymtatvány-típus ugyan, de az egyes betűk egészen mások mint az eperjesi nyomda 1656-os nyomtatványában), K82 és egy kalligrafikus metszésű kurzív, egy görög és egy fraktúr betűtípus, emellett egy 26×26 mm-es iniciálé-sorozatnak „M” betűje és egy 30×42 mm-es fonadékos záródísz, amelyhez hasonló alakú és méretű a 16. századi hazai nyomtatványokban nem fordul elő.

¹⁷ 20-sor mérete 98 mm.

¹⁸ 20-sor mérete 86 mm.

Errata (minden bizonnyal a tipográfus) szabadkozik, hogy ti. nem tudta jelölni az akcentusokat és nincs görög betűje. Mindezekkel a jellemzőivel a nyomtatvány egészen archaikus benyomást kelt. (A nyomda teljes felszerelésének rekonstrukcióját mutatja be az 1. és a 2. kép).

Annyiban is különleges az eperjesi nyomda, hogy nem ismerünk más olyan 17. századi hazai, latin betűkkel nyomtató műhelyt, amelynek ennyire szegényes felszerelése lett volna. Ha nem tudnánk, hogy hivatásos nyomdással van dolgunk (legalábbis 1669-ben már az volt), inkább olyan személy munkájának tarthatnánk ezt a kiadványt, aki műkedvelő e téren.

Úgy tűnik, hogy a Thomas Scholtz nevű nyomdász nem települt tartósan Eperjesre, nem dolgozott ott tovább nyomdászként. A pártfogónak szóló szokásos fogadkozás, amely további kiadványok megjelenését ígéri, önmagában nem bizonyíték arra, hogy a nyomdásznak valóban készülnek más munkái is. Több nyomtatványt ugyanis nem ismerünk eperjesi működésének idejéből. (Maga Horváth András eperjesi tanár is a későbbiekben a kassai nyomdát foglalkoztatta,¹⁹ holott, ha az eperjesi tipográfia tovább is működött volna, minden bizonnyal nem keres más nyomdát.) Legközelebb 1669-ben találkozunk Thomas Scholtz nevével Bártfán, mint városi könyvnyomtatóval. Hogy hol tartózkodott tizenhárom évig, mindaddig, amíg Bártfán újra találkozunk vele, és mivel foglalkozott e két időpont között, azt nem tudjuk.²⁰

Az eperjesi nyomdász és a bártfai faktor azonosságára már Gulyás Pál felfigyelt, és a bártfai nyomdáról írva megemlítette, hogy az ott 1669-től dolgozó Scholtz Tamás bizonyára azonos azzal a Scholtz Tamással, akinek neve egy 1656. évi Eperjesről keltezett nyomdatermékén már szerepelt.²¹ Minthogy, folytatta Gulyás, több Eperjesről datált nyomtatvány a 17. századból nem maradt fenn, nincs kizárva, hogy Scholtz már akkor is a Klöss-nyomda alkalmazottja volt, és gazdája küldte át a felszerelés egy részével a szomszédos Eperjesre. Ezután Scholtz további bártfai működése kapcsán Gulyás még hozzáteszi, hogy Scholtz Tamással a város [Bártfa] urai igen meg lehettek elégedve, mert hamarosan megadták neki a polgárjogot, amint ez kitetszik az 1671-re szóló német almanachnak Lőcse tanácsához intézett aláírásából.²² „Thomas Scholtz, Bürger und Gemeiner Stadt Barthfeld Buchdrucker”. Gulyás szerint Scholtz neve legutoljára egy 1707-re szóló magyar kalendáriumban szerepel.²³

Gulyás itt idézett sorainak írásakor még nem ismerhette azokat a levéltári forrásokat, amelyeket Repčák közölt, és amelyek egyértelművé teszik Scholtz vállalkozásának a bártfaitól való függetlenségét, és azt, hogy eperjesi nyomdaalapítását az ottani városi vezetőség támogatta anyagilag is. Semmi sem utal a bártfai nyomdától való függőségére, ebben az esetben ugyanis az eperjesi tanács valószínűleg

¹⁹ ČAPLOVIĆ: *i. m.* 559.

²⁰ REPČÁK: *i. m.* 63–64.

²¹ RMK II 848.

²² RMK II 1262.

²³ RMK I 1724.

A B C D E F G H I L M N O P Q Qu R S T V a à æ

b c d e è f f f f u g h i i k l m n o æ p q r s f f f t u

v x y z ã & ψ R . , ') : 5

! ? 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

*****)******

Nempe quod his nostris novus adsit sedibus hospes ,
 Qvi norit iunctis scribere verba Typis.
 Primitiasque simul sanctas tua dextera monstrat ,
 Qvæis prælum tingi debeat arte nova ,
 Arte Typographica , qva non præclarior ulla ,
 Vlla nec est Studiis aptior Orbe sacris.
 Hæcce DEI Laudes totum vulgare per Orbem ,
 Hæcce potest gravium pandere Scripta Virum.
 Hæcce Die scribit , quantum vix scribitur Anno ,
 Pervolatque ampli climata lata Soli.
 Diæta Prophetarum , bissenorumque sacrata
 Mystrarum , dedit hæc quolibet ore legi.
 Excolit Ardalides mirando lumine Musas ,
 Ingeniiqve parit perpes ubiqve decus.
 L V T H E R I calamus studio fervente fugavit
 Chalcographum , turpes hæreticosque Lupos :

)(*)(

1. kép

nem fedezte volna a nyomdásznak sajtója felállításával kapcsolatos költségeit. Arra sem utal semmi, hogy csak egy adott munkára küldték volna át Bártfáról Eperjesre. De főleg az az állítás nem állja meg a helyét, hogy mint a Klöss-nyomda alkalmazottja a bártfai felszerelés egy részével munkálkodott volna Eperjesen. A bártfai nyomtatványokkal – akár a legkorábbi időktől kezdve – összehasonlítva, egyetlen közös elemet sem találni, sem a betűk, sem az iniciálé nem található meg az 1656 előtti, vagy azutáni bártfai nyomtatványokban.

A B C D E G H I J L M N O P Q R S T V X Z a z ā x b c d

e è f .ff ã ghi j l m n o p q r s ſ ſi ſt tu ũ v x y

ſ & 1 2 3 7 8 ,

*****

Rectè dicimus inq: Verbum DE l aliud ſcriptura , aliud traditione
 contineri; ſcriptura, ut DEVM eſſe trinum, Chriſtum reſurreiſſe,
 Baptiſmum eſſe neceſſarium ad ſalutem, hominem gratis iuſtificari,
 traditione, ut Evang: Matth. eſſe divinum, haſ ſcripturas & non
 illas eſſe Verbum Dei, &c. Hæc & plura idē Auth: ex quo hæc decerpi
 SOLI DEO GLORIA. AMEN!

)(*)(

Errata: ſi que vel per incuriam, vel propter defectum typi irrep-
 ſerunt, LECTOR RENEV: dabit ventam, Imprimis ſi voces nullo
 accentu notatas videbit, ſciat enim hanc Typographiam eſſe recentè
 extructam, atque ſic defectum qua typos græcos & accentuū piij.

2. kép

Az eperjesi nyomdász személyazonosságát tovább kutatva megemlíthetjük, hogy a nem ritka Scholtz vagy Schultz nevet több felső-magyarországi nyomdász is viselte. Ilyen néven egy nyomdász már a 16. században is dolgozott, méghozzá a rövid életű besztercebányai nyomda vezetője (és tulajdonosa) volt Christoph Scholtz. Munkásságáról csak 1578-ból van tudomásunk. Ezt követően a 17. század első évtizedeiben Daniel Schultz nyomdászt ismerjük, aki bártfai származású volt ugyan, de előbb Lőcsén dolgozott 1617–1622-ig, tehát még a Brewer-nyomda alapítását megelőző időben, majd innen Kassára költözött. Itt 1623–1629 között működött mint városi nyomdász. Miután 1629-ben meghalt, özvegye, Roda Mária vezette a kassai műhelyt nyomdászlegények segítségével. Schultz nyomdája az özvegy kezén csak 1634-ig működött folyamatosan, bár utolsó ismert kiadványa 1639-ből való. Amikor az özvegy meghalt (1640), örökösei a városnak adták el a megmaradt nyomdafelszerelést. A következő évtizedben nincs nyoma annak, hogy Kassán tipográfia működött volna. Valószínűnek lát-

szik tehát, hogy Daniel Schultznak nem volt fia, aki folytathatta volna a tipográfus mesterséget, és aki az özvegy halála után átvette volna a műhely irányítását. Minderre csak azért térünk ki, mert Daniel Schultz bártfai származása és Thomas Scholtz későbbi bártfai munkássága felvethette volna annak lehetőségét, hogy apáról és fiáról van szó, még ha nevüket kissé más alakban írták is.

A Bártfán legelőször 1669-ben feltűnő tipográfus tehát Gulyás állítása szerint még 1707-ben is ott dolgozott. Hozzátehetjük, hogy ilyen nevű nyomdász volt Bártfán még akkor is, amikor Bercsényi Miklós parancsára a bártfai nyomdát Kassára kellett szállítani (1710). Neve legutoljára 1714-ben fordul elő Kassán, ahol „Bártfa város nyomdáját” vezette. Mindezt figyelembe véve az Eperjesen nyomdát alapító Thomas Scholtz-cal kapcsolatban vagy egészen fiatal emberre kell gondolnunk, vagy apáról és azonos nevű fiáról van szó. Mert ha 1656-tól kezdve ugyanarról a személyről van szó egészen a kassai 1714-es adatig, akkor 58 éven át folytatta volna mesterségét. Ebben az esetben Kassán már 80 évesnél is idősebb kellett hogy legyen. Azt valószínűleg nem kell kétségbe vonnunk, hogy az 1656-ban Eperjesen és az 1669-ben Bártfán nyomtató Thomas Scholtz egy és ugyanaz a személy: ő az, aki 1671-re már elnyerte a bártfai polgárjogot. De az 1690-es évek bártfai faktorával kapcsolatban már Čaplovič is kérdésesnek találta,²⁴ hogy még mindig ugyanarról a személyről van-e szó, valószínűleg éppen annak túl nagy időt átfogó munkássága miatt.

Vessünk egy pillantást közben a korabeli bártfai nyomda helyzetére. Ezt nemcsak e két város: Eperjes és Bártfa földrajzi közelsége indokolja, hanem a nyomtatóműhelyeik között – egyes szakírók által feltételezett – kapcsolat is. Az 1650-es években már több, mint két évtizede (1622 óta) a Klöss-család második generációja, az 1601-ben született ifjabb Jakob Klöss a nyomda tulajdonosa. 1636 után a nyomda felszerelése jelentős felújításon és bővítésen ment át, és közvetlen ezután, az 1639–1641 közötti évekből származnak a nyomda legjelentősebb és nyomdai teljesítményként is legnagyobb munkái. Az ezt követő időszakban már a hanyatlás jelei mutatkoztak. Különösen vonatkozik ez a tipográfia utolsó tizenöt évére. 1650-ig a nyomda folytonosságát mindinkább csak a német, magyar és latin kalendáriumok megjelenetése képviselte, majd az 1653 és 1658 közötti hat év alatt is mindössze két kiadvány megjelenéséről van tudomásunk, példány azonban ezekből sem maradt fenn.²⁵ De a következő, 1659-es évből ismert két kiadványt vizsgálva is szembeűnő, hogy egyikén sincs megjelölve a nyomda vagy a nyomdász, sőt maga a bártfai nyomtatás ténye sem, jóllehet tipográfiai jellemzőik alapján mindkettő bártfai nyomtatványnak bizonyult.²⁶ A Klöss-nyomda 1650 utáni rendszertelen működésének bizonyára az az oka, hogy ifjabb Klöss 1650 és 1665 között a szenátori, de több alkalommal a bírói tisztelet is viselte, és hivatali elfoglaltságán kívül is fontos szerepet töltött be nemcsak a város kulturális, hanem

²⁴ ČAPLOVIČ: *i. m.* 1204. L. – Ugyanezen az állásponton van Július VALACH is: *Staré tlačiarne a tlačiari na Slovensku*. Martin, 1987. (*i. m.* 101.)

²⁵ 1656-ból: RMNy I 907e = MKsz 1966. 79 és 1657-ből RMK I 918.

²⁶ Az 1659. évből ismert alábbi két nyomtatványról van szó: RMK II 920 és RMK II 921.

gazdasági életében is. A nyomda személyes vezetésére bizonyára kevesebb gondot fordíthatott.

Nincs adatunk arról, hogy az 1656-ban Eperjesen nyomdát létesítő Thomas Scholtz már ezt megelőzően is dolgozott-e Bártfán Klöss műhelyében, vagy csak – sikertelen – eperjesi önállósulási kísérlete után. Éppen ezért azt sem állíthatjuk, hogy Scholtz eperjesi munkássága és a bártfai nyomda 1653–1658 közötti akadozó működése összefüggésbe hozható-e?

Ha nyomdászként nem is, mint bártfai polgár és bíró az ifj. Klöss Jakab továbbra is jelen van a helybeli és löcsei nyomtatványokban. Közreműködött egy 1657-es löcsei nyomtatványban, ahol mint bártfai bíró szerepel neve.²⁷ 1659-ben Jakob Klöss bártfai bíró leányának, Elisabethnek Paulus Kray a bártfai szlovák evangélikus eklézsia diakónusával kötött házassága alkalmából Löcsén jelent meg üdvözlő vers-gyűjtemény.²⁸ Ugyanerre az alkalomra Bártfán is, a nyomda megnevezése nélkül, kiadtak egy üdvözlő verseket tartalmazó nyomtatványt.²⁹

Helyi tipográfia híján – a rövid életű eperjesi nyomda működését megelőzően és azután is – az eperjesi szerzők tollából származó munkák a környékbeli nyomdáknak jelentek meg: Bártfán, Löcsén és ritkábban Kassán. A bártfai nyomda tevékenységében jelentős szerephez jutottak az eperjesi evangélikus iskolával és az ottani tanárok munkásságával kapcsolatos nyomtatványok. 1652-ben Bártfán igényes külsővel, több rézmetszettel díszítve jelent meg az az iskolai színjáték, amely teljes egészében eperjesi vonatkozású.³⁰ A szerző Halléből származott és Eperjesen működött, mint tanító. A gyermekek által Eperjesen 1651-ben előadott színdarabot a szerző Eperjes város tanácsának és polgárainak ajánlotta. De más eperjesi személyek is a bártfai nyomdát keresték meg, így Weber eperjesi gyógyszerész tanácsai 1644-ben a Köss-nyomdában jelentek meg.

A bártfai Klöss nyomda 1665-ig működött az ifjabb Klöss Jakab irányításával. Nevével ebben az évben egy löcsei nyomtatványon is találkozni, a *Flammeum nympehum* Jakob Klöss „civitatis Bartphae Consularis senatoris” 1663. november 25-i házasságkötése alkalmából.³¹ Neve ugyan már az 1664-évből ismert nyomtatványokon sem szerepelt, epitáfiuma szerint a következő évben, 1665. június 22-én halt meg.³² Úgy látszik, hogy férfi-örökös hátrahagyása nélkül hunyt el, ezért a nyomdát a kor szokása szerint Bártfa városa váltotta magához. A tipográfia egy ideig, bizonyára nyomdász hiányában használatlanul hevert, majd 1668-ban kezdett újra dolgozni, ekkor használták Bártfán első alkalommal az impresszumban a „városi nyomda” megjelölést. Ettől fogva egészen a század végéig a nyomdász nevét ritkán tették ki, legtöbbször csak Bártfa neve szerepel, eset-

²⁷ ČAPLOVIČ: *i. m.* 1036.

²⁸ ČAPLOVIČ: *i. m.* 208.

²⁹ ČAPLOVIČ: *i. m.* 209.

³⁰ RMNy 2411 (1652 Bártfa).

³¹ A korábban bibliográfiailag ismeretlen nyomtatványt Ján ČAPLOVIČ írta le, *l. i. m.* 1113. sz. tételét.

³² VALACH, Július: *i. m.* 99–105.

leg még a városi nyomda megjelölés. Így a nyomdavezetők személyéről keveset tudni: 1668 és 1669-ben Georgius Sambuch állt a nyomda élén, de 1669-ben Thomas Scholtz nevével is megjelent egy nyomtatvány.³³ Majd éppen negyed század telik el, míg neve (ha még ugyanarról a személyről van szó?) újra feltűnik egy bártfai nyomtatványon. Ez alatt az idő alatt történhetett ugyanis a generációváltás, amelyről fent már szoltunk: feltételezésünk szerint 1694-től kezdve, amikor Thomas Scholtz nevével jelzett bártfai kiadványok újra feltűntek, már az egykor Eperjesen nyomdát létesítő Thomas Scholtz azonos nevű fiáról lehet szó.

Eperjes tágabb környékét áttekintve Bártfán kívül ekkor más, nyomdának otthont adó városokat is találni. A bártfaihoz hasonlóan több éves szünetelés mutatkozott a kassai tipográfia munkájában is. Daniel Schultz özvegyének halála és Valentin Gevers munkába állása között évek teltek el. Érdekes véletlen, hogy éppen azokból az évekből, amikor a bártfai nyomdának nem ismerjük kiadványát, szünetelt a kassai nyomda is. Tehát éppen 1656-ban csak a lőcsei és a trencsényi nyomda volt kéznél a környékbeli evangélikusok számára. Elméletileg tehát kedvező időpontban létesült az eperjesi tipográfia.

Ugyanakkor már évtizedek óta dolgozott a lőcsei Brewer-nyomda, korszakunkban, az 1650-es években Samuel Brewer irányításával. Lőcsét az egész 17. század legproduktívabb műhelyének tekinthetjük, éppen azokban az években is, amikor a bártfai nyomda termelése már akadozott. A lőcsei nyomda tulajdonosa, akár csak maga a város többsége, lutheránus vallású, és nyomdájából korábban is gyakran kerültek ki eperjesi személyek munkái. Johannes Sartorius az eperjesi evangélikus gimnáziumban megvitatt vizsga alkalmából üdvözlőverset írt, amely egy 1637-es lőcsei nyomtatványban jelent meg.³⁴ Serédi János, aki 1626 után lett az eperjesi iskola rektora, az 1639-re szóló lőcsei naptár³⁵ mellett az 1643-ra szóló lőcsei naptárnak is fordítója lehetett³⁶ míg mindkettőnek összeállítója David Frölich volt. Serédi eperjesi rektor volt 1641-ben is, amikor egy lőcsei nyomtatványban verese jelent meg. Az 1642-ben az eperjesi iskolában megvitattott téziseket is Lőcsén nyomtatták.³⁷ Az eperjesi magyar evangélikus templom 1642. július 25-i alapkövetelét is Lőcsén megjelent nyomtatvány üdvözölte. Weber eperjesi gyógyszerész 1643. évi házasságkötése alkalmából Lőcsén jelent meg nyomtatvány (Weber eperjesi gyógyszerésznek Bártfán is jelent meg műve). Lőcsei nyomtatvány számol be más eperjesi eseményekről is: arról, hogy a helybeli evangélikus templom orgonáját 1641-ben és 1643-ban is villámcsapás érte, és ugyanígy az 1643. évi eperjesi tűzvészről is lőcsei nyomtatványból értesülni.³⁸ Weber eperjesi gyógyszerésznek, aki 1645-ben nyitott a városban patikát, orvosi tanácsai *Amuletum* címmel, biblikus cseh nyelven, 1645-ben lőcsei nyomtatványként jelentek

³³ RMK II 1163.

³⁴ RMNy 1685.

³⁵ RMNy 1729.

³⁶ RMNy 1948.

³⁷ RMNy 1894 és RMNy 1935.

³⁸ L. az alábbi lőcsei nyomtatványokat: RMNy 1938, 1939, 2003 és 2004.

meg (előzőleg német és magyar változata 1644-ben ill. 1645-ben Bártfán.³⁹ Nyáry Bernátnak Madarász Márton nevű eperjesi lelkésze elmélkedéseket írt, amelyeket ugyancsak Lőcsén nyomtattak ki 1649-ben. Szintén lőcsei nyomtatvány az eperjesi német evangélikus gyülekezet első papjának temetéséről szóló nyomtatvány 1653-ból. A következő évben is itt nyomtatták Johannes Sartorius eperjesi másodpap prédikációit, és az eperjesi német lelkész a város magisztrátusának megújítása alkalmából kiadott művét Lőcsén is nyomtatta.⁴⁰ Nincs viszont eperjesi vonatkozású nyomtatványa a lőcsei nyomdának 1656-ból, az eperjesi nyomda működésének évéből.

A másik, éppen ezekben az években nagy számú, bár kisebb terjedelmű kiadványt megjelentető műhely az ugyancsak evangélikus – eredetileg cseh exuláns – kézben lévő trencsényi nyomda. Ez látszott a legkézenfekvőbb nyomdahelynek az eperjesiek számára: magának Horváth Andrásnak is megjelent itt nyomtatásban egy orációja Széchy Évának, Illyésházy Gábor feleségének halála alkalmából 1655-ben⁴¹, tehát az 1656-os eperjesi nyomda alapítást megelőző évben. Ennek a nyomdának kiadványai között különösen sok az első sorban latin nyelvű iskolai és az alkalmi jellegű kiadvány. Az evangélikus Illyésházycs pártfogását élvező nyomda működése ezekben az években zavartalan volt – ezek azok az évek amikor viszont a bártfai tipográfia munkássága kezdett rendszertelenné válni – és a kiadványok szerzői közt Horváth András mellett más, egyébként Eperjesen oktató tanárok is előfordultak. Gulyás helyesen látta, hogy a bártfai nyomda éppen akkor szünetelt, amikor az eperjesi dolgozott – e véletlen egybeesés ellenére is újra hangsúlyozni kell, hogy semmiféle összefüggés nem tapasztalható a kettő felszerelése között.

Azok a fogadkozások, amelyek Horváth András vitairatának előszavában további nyomtatványokat ígérnek minden közelebbi megjelölés nélkül, igen ismerősek más nyomdászoktól is. Szinte visszacseng Hess András fogadkozása Kárai László préposthoz írt ajánlásában, ahol szintén további, nagyszabású művek nyomtatását ígéri. Sajnos ennek eperjesi nyomdászunk esetében sem találjuk nyomát. Bár az újonnan létesült eperjesi tipográfiának az üdvözlőverset író Eccard is örvendezik, az elkészült, kezdetleges tipográfiával nyomtatott kiadvány bizonyára csalódást okozott a szerzőknek, Horváth Andrásnak és Abraham Eccardnak, akik saját munkáikat már máskor és máshol is láthatták nyomtatásban.

Abban igaza lehet Hörk Józsefnek, hogy Horváth Andrásnak mint rektornak munkáját bizonyára segítette volna egy állandóan a keze ügyében lévő nyomda, hiszen máshol is a tanintézetek működése és a tanárok munkássága adta a nyomdai megrendelések java részét. Jogosan köti tehát Hörk József a nyomda létesítését éppen Horváth András rektorságához. Ehhez járult még az a körülmény, hogy éppen ebben az évben, 1656. május 15–17. között tartották az öt szabad királyi város zsinatát az eperjesi városház nagytermében. Thomas Scholtz tipográfiájá-

³⁹ RMNy 2111 (Lőcse) és RMNy 2052 ill. 2095 (Bártfa).

⁴⁰ L. Az alábbi lőcsei nyomtatványokat: RMNy 2271, 2476, 2537 és 2539.

⁴¹ RMK II 839.

nak 1656. évi megjelenése tehát e két eseményhez köthető, és jól időzítettnek tűnik. Valószínűleg maga Horváth András, Abraham Eccard és a nyomda felállítását anyagilag is támogató Daniel és Johann Lengfelner is nagy reményeket fűzött a város újonnan létesült tipográfiájához. Mindezeket a nagy reményeket a nyomda és a tipográfus nem váltotta be. Bár nem ismerjük az eperjesi nyomda megszűnésének okát, és azt sem, hogy e kísérlet miért nem sikerült, kérdés, hogy akár egy jobban felszerelt nyomda is fenn tudott volna-e maradni a többi, Eperjes közvetlen közelében már évtizedek óta működő tipográfia mellett? Még akkor is, ha a bártfai és a kassai nyomda könyvkiadása már kevésbé számottevő, mint korábban volt. Maga a város és iskolája valószínűleg nem tudott volna folyamatos munkával ellátni egy nyomdát. Így maradt Horváth András vitairata az első eperjesi nyomdának első, sőt tudomásunk szerint egyetlen nyomtatványa és így vált könyvészeti érdekességgé és ritkasággá.

JUDIT V. ECSÉDY

The origins of printing in Eperjes (Preschau, Prešov, SK)

Since the existence of an eventual 16th-century printing office in Eperjes was denied by bibliographical evidence, the first printer working in this Upper Hungarian free royal town was Thomas Scholtz (1656). The author tries to find the motifs of the foundation of the typography and the reason of its short-lived activity. After publishing its single product: a Lutheran polemical work in the form of theses (HORVÁTH, A.: *Disputatio adversus pontificios...* Eperesini 1656), there is no further sign of its activity. The more interesting is this only printing of Thomas Scholtz, as it is full of the praise of the local typography written by the rector of the Lutheran school. While the printing itself is very modest, and the typographical equipment as it can be seen – and as it is reconstructed by the author – could not cope with the other, more successful workshops of Upper Hungary, e.g. the Brewer-office in Lőcse (Leutschau, Levoča, SK). The author also examines the possibility of a connection between the Eperjes workshop and the other traditional printing site, the nearby Bártfa (Bartfeld, Bardejov, SK). More than a decade later the name of Thomas Scholtz appears in printings from Bártfa, as the factor of the local office. However, apart from the printer's person there seems to be no further connection between the two workshops.

MOLNÁR ANTAL

A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció¹

Az első magyar katolikus bibliafordítás kiadástörténetében mindmáig vannak fehér foltok, még ha az elmúlt évtizedek római levéltári kutatásai a fordítás keletkezés-történetének több fontos elemét tisztázták is. A legvitatottabb és voltaképp máig megoldatlan kérdést a szerzőség megállapítása jelenti, emellett a mű revíziójának és megjelentetésének sem ismerjük minden részletét.² A cenzúra működésének és a korábban sejtettnél sokkal nagyobb irodalomformáló szerepének vizsgálata az elmúlt évtizedekben újabb lendülettel indult meg a nemzetközi kutatásban, az ilyen irányú vizsgálatoknak az egyházi levéltárak nyitottabbá válása jelentős mértékben kedvezett. Ebben a folyamatban szimbolikus jelentőségű esemény volt a Hittani Kongregáció (Sacra Congregazione per la Dottrina della Fede) levéltárának megnyílása a tudományos kutatás előtt. Ennek a kongregációnak a levéltára őrzi a két elődintézmény, a római inkvizíció (másik nevén Szent Hivatal) és a vele szorosan együttműködő Index Kongregáció (Sacra Congregazione dell'Indice) archívumát. A levéltár 1991 óta fokozatosan oldotta fel a kutatási tilalmat, és 1998. január 22-én ünnepélyesen is megnyitotta kapuit a tudósok számára. Ez a gesztus egyrészt igen komoly perspektívákat nyitott a római kúria és a katolikus egyház kora újkori történetének kutatásában, másrészt viszont a levéltár komoly csalódást okozott a nagy várakozásokkal Rómába siető kutatóknak. Ennek az ambivalens fogadtatásnak összetett okai vannak. A Szent Hivatal volt

¹ Jelen tanulmány a 2001. október 18-án Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a velencei Fondazione Giorgio Cini X. közös konferenciáján (L'eredità classica nella cultura italiana ed ungherese tra il Cinquecento e la fine del Settecento) olaszul elhangzott előadás kibővített, dokumentum-függelékkel ellátott magyar változata.

² Az első magyar katolikus bibliafordítás megjelenésével kapcsolatos korábbi eredmények elősorolásától, illetve a Káldi György és Szántó István szerzősége körüli viták ismertetésétől itt eltekintek, ugyanis ezeket az elmúlt évtizedekben számos alapos tanulmány tárgyalta. A kérdés vizsgálatához megkerülhetetlen dolgozatok: HOLL Béla: *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez.* = Magyar Könyvszemle (72.) 1956. 52–58.; Uő: *Ki fordította a Káldi-Bibliát?* = Vigilia (21.) 1956. 558–560.; LUKÁCS László: *Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez.* = Káldi György Társaság Civitas Dei évkönyve (1.) 1956. 7–24.; HOLOVICS Flórián: *Ki fordította a Káldi-féle bibliát?* = Irodalomtörténeti Közlemények (66.) 1962. 223–231 (a szerzőség kérdésében leírt valamennyi addigi vélemény ismertetésével). Legújabbban szintén született egy jó, historiográfiai jellegű összefoglalás: GYÜRKI László: *A bibliafordító Szántó (Arator) István és Káldi György.* = Vasi Szemle (55.) 2001. 523–530.

időrendben és rangjában is az első a római kongregációk között: 1542-ben alapította III. Pál Sacra Congregatio Sanctae Inquisitionis haereticae pravitatis néven. 1588 után általános elnevezése Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis seu Congregatio Sancti Officii lett, mai nevét (Hittani Kongregáció) csak 1965-ben kapta.³ A levéltár az évszázadok során többszörös anyagpusztuláson ment keresztül: a folyamatos selejtezések mellett különösen a Napóleon általi Párizsba szállítást, illetve pontosabban a visszaköltöztetést sýnylette meg, amikor takarékosági szempontból a haszontalannak ítélt dokumentumokat csomagoló-papírként értékesítette a visszaszállítás megszervezésével megbízott hivatalnok. A viszontagságok következtében a dokumentumok nagy hányada elpusztult és szétszóródott. A legteljesebben az intézmény gyűléseinek jegyzőkönyveit őrizték meg, a hivatalhoz küldött levelek és jelentések csak esetlegesen és nagyon hiányosan, a perek anyaga pedig rendkívül kis számban maradt ránk.⁴ A római

³ A római inkvizíció történetével kapcsolatos új eredményekre, a modern intézmény- és kultúrtörténeti megközelítésekre és a további kutatás perspektíváira alapvető: SEIDEL MENCHI, Silvana: *Inquisizione come repressione o inquisizione come mediazione? Una proposta di periodizzazione*. = *Annuario dell'Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea* (25–26.) 1983–1984. 53–77.; PROSPERI, Adriano: *L'Inquisizione: verso una nuova immagine?* = *Critica storica* (25.) 1988. 119–145.; UÓ: *Per la storia dell'Inquisizione romana*. In: *L'Inquisizione Romana in Italia nell'età moderna. Archivi, problemi di metodo e nuove ricerche. Atti del seminario internazionale Trieste, 18–20 maggio 1988*. Roma, 1991. /Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi 19./ 27–63.; UÓ: *Tribunali della coscienza. (Inquisitori, confessori, missionari)*. Torino, 1996. 5–210.; TEDESCHI, John: *Il giudice e l'eretico. Studi sull'Inquisizione romana*. Milano, 1997. (A korábbi angol nyelvű kiadás bővített változata igen bőséges bibliográfiával).

⁴ A levéltári anyag sorsára és jelenlegi állapotára: TEDESCHI, John: *Gli archivi dispersi dell'Inquisizione romana*. In: UÓ: *Il giudice e l'eretico i. m.* 35–46.; SCHWEDT, Hermann H.: *Das Archiv der römischen Inquisition und des Index* = *Römische Quartalschrift* (93.) 1998. 267–280.; CIFRES, Alejandro: *L'Archivio storico della Congregazione per la Dottrina della Fede*. In: *L'apertura degli Archivi del Sant'Uffizio Romano (Roma, 22 gennaio 1998)*. Roma, 1998. /Atti dei Convegni Lincei 142./ 73–84.; ugyanez németül: *Das historische Archiv der Kongregation für die Glaubenslehre in Rom*. = *Historische Zeitschrift* (268.) 1999. 97–106.; UÓ: *Lo stato attuale dell'Archivio Romano del Sant'Uffizio*. In: *L'inquisizione e gli storici: un cantiere aperto. Tavola rotonda nell'ambito della conferenza annuale delle ricerche. (Roma, 24–25 giugno 1999)*. Roma, 2000. /Atti dei Convegni Lincei 162./ 27–34. (A levéltár anyagára épülő első tanulmányok bibliográfiájával.) BOUTE, Bruno: „*Undigested past*.” *The Archives of the Roman Congregation for the Doctrine of the Faith*. = *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* (71.) 2001. 243–285. A levéltár megnyitását követő első kutatói tapasztalatokról és eredményekről jó áttekintést nyújt a fentebb idézett konferencia-kötet: *L'inquisizione e gli storici i. m.* (különösen Massimo FIRPO, Gigliola FRAGNITO, Vittorio FRAJESE, Maria Pia FANTINI és Ugo BALDINI tanulmányai). Vö. még: PROSPERI, Adriano: *Una esperienza di ricerca nell'Archivio del Sant'Uffizio*. = *Belfagor* (53.) 1998. 309–345; A magyar kutatás a levéltár dokumentumait eddig az inkvizíciónak az ellenreformáció 17. század eleji kezdeteiben, illetve a hódoltság missziók szervezésében betöltött szerepével kapcsolatban hasznosította. TUSOR PÉTER: *Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése*. = *Aetas* 2000. 4. sz. 89–105.; MOLNÁR Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon (1572–1647)*. Bp. 2002. /Humanizmus és Reformáció 26./ (Sajtó alatt).

inkvizíció működésének sajátosságai miatt az itáliai egyház- és eszmetörténeti kutatások számára óriási lehetőségek nyíltak, hiszen az inkvizíció vidéki bíróságainak dokumentumai mellett ezután a központi hatóság működését, intézkedéseit, állásfoglalásait is megismerhetik a történészek. Az inkvizíció jól szervezett bírósági hálózata azonban Itálián kívül nem működött, így a katolikus Európa egyéb országainak lakói csak sajátos esetekben kerültek kapcsolatba ezzel az intézménnyel.⁵

Az egyik ilyen, európai léptékben vizsgálható lényeges kérdés éppen a katolikus irodalom cenzúrája. Míg azonban Itáliában a könyvtermés egészét az (egymástól nem pontosan elhatárolt joghatóságú) római inkvizíció és az Index Kongregáció felügyelte, mégpedig meglepő hatékonysággal, addig a többi európai ország (így Magyarország) katolikus vallásos irodalmának cenzúrája az állami hatóságok és az egyházi hierarchia kezében volt. A komparatív irodalomtörténeti, illetve pontosabban cenzúra-történeti vizsgálatok számára különösen is termékeny lehetőséget biztosít a bibliafordítások kiadástörténetének kutatása, hiszen ennek a kérdésnek a nyugati egyház szétszakadása miatt a katolikus egyház vezetése rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított. A Szentírás katolikus fordításának felügyeletét, a megjelenés szabályozását, a napvilágot látott fordítások engedélyezését a Római Kúria egész Európában igyekezett (legalábbis elvileg) kézben tartani, így ezen műfaj sorsának segítségével valóban lehetségessé válik a Szentszék irodalompolitikáját jellemző regionális különbségek feltérképezése.⁶

A könyvnyomtatás a 15. század második felétől a biblikus irodalom és a bibliafordítások rohamos terjedését eredményezte egész Európában, a jelenség elvi alapvetése Erasmusnak és a keresztény humanizmus más nagy alakjainak munkásságához köthető. A reformáció megjelenése azonban először a katolikus állami, majd egyházi hatóságok figyelmét a bibliafordítások és a heterodox eszmék terjedésének összefüggéseire irányította, ennek következtében egyre gyakoribbá váltak a Biblia fordítására és olvasására vonatkozó tilalmak (különösen Franciaországban és Spanyolországban). A bibliaolvasást támogató és ellenző vezető katolikus egyházi körök először 1546-ban, a Trienti Zsinaton kerültek szembe egymással. Az első csoport Cristoforo Madruzzo bíboros vezetésével a keresztény humanizmus örökségének védelmezőjeként a személyes hit elmélyítésében igen nagy szerepet tulajdonított a bibliaolvasásnak, míg ennek tiltása csak a protes-

⁵ Az inkvizíció Itálián kívüli tevékenységére: SCHWEDT, Hermann H.: *Die römischen Kongregationen der Inquisition und des Index und die Kirche im Reich (16. und 17. Jahrhundert)*. = Römische Quartalschrift (90.) 1995. 43–73.

⁶ Az ezekről a kérdésekről rendelkezésre álló igen bőséges szakirodalom kitűnő összefoglalása: INFELISE, Mario: *I libri proibiti da Gutenberg all'Encyclopédie*. Bari, 1999. /Biblioteca Essenziale Laterza 18/. Az inkvizíció levéltárának megnyitása után keletkezett, annak anyagára épülő cenzúratörténeti tanulmányok közül itt csupán kettőre hívom fel a figyelmet: FRAJESE, Vittorio: *Le licenze di lettura tra vescovi ed inquisitori. Aspetti della politica dell'Indice dopo il 1596*. = Società e storia (22/86.) 1999. 767–818.; FRAGNITO, Gigliola: „*Dichino corone e rosarii*.” *Censura ecclesiastica e libri di devozione*. = Cheiron (33.) 2000. 135–158.

tánsok kezébe ad fegyvert a katolikus egyház ellen. Szerintük az eretnekséget nem a bibliafordítások, hanem a hittudósok rossz interpretációi és a lelkipásztorok elégtelensége okozta. A második csoport az egyház közvetítő szerepét hangsúlyozva a katekizmussal és a prédikációval kívánta helyettesíteni a bibliaolvasást, hiszen a megfelelő teológiai alapok nélkül a Szentírás olvasása súlyos tévedések forrása lehet. A vita ezt követően ötven évig zajlott a római kúria legfelsőbb köreiből, beleértve magát a pápát is. A két álláspont idővel az egyházi reform két koncepciójának: a Róma-központú centralizációs-represszív, illetve a püspök-központú, lelkipásztori megújulásra épülő modell képviselőinek legszorosabb ütközési pontjává vált. A kötélműzésben az erőviszonyoknak megfelelően hol a represszív stratégia legfőbb képviselője, a Szent Hivatal, hol pedig a püspöki hatalom erősítéséért síkra szálló „testvérintézmény”, az Index Kongregáció kerekedett felül. Az 1571-ben alapított Index Kongregáció feladata a Trienti Zsinat által összeállított tiltott könyvek jegyzékének (1564) állandó frissítése volt, de az új intézmény állandó joghatósági konfliktusba keveredett az igen hasonló kompetenciájú, intranszigenesebb Szent Hivatallal. Az inkvizíció VIII. Kelemen idején teljesen maga alá gyűrte az engedékenyebb Index Kongregációt, sőt a hajlékonyabb álláspontot képviselő pápát is sarokba szorította. Az 1596-ban kiadott index végső formájában teljesen az inkvizíció koncepcióját képviselte: a bibliafordítások olvasásának engedélyezését a Szent Hivatal kezébe helyezte, a tilalom immár bibliai kompendiumokra és perikópás könyvekre is kiterjedt. A keresztény humanizmus ezzel végső vereséget szenvedett Itáliában.⁷

Az index hatálya természetesen nem egyformán érvényesült Európa katolikus országaiban: Itáliában az inkvizíció intézményi hálózatának köszönhetően szinte teljes mértékben sikerült a tilalmat a gyakorlatba is átültetni, csupán a perikópás könyvek és néhány bibliai tárgyú mű (pl. zsolnárok, Krisztus élete) esetében tettek mégis kivételt. Egészen más volt a helyzet a többi országban, ahol a protestantizmus jelenléte miatt az általánosan leszögeezett alapelvektől eltérő stratégiát kellett követni. Az inkvizíció az egyházi és világi hatóságok nyomására, valamint a katolikus egyház alapvető érdekei miatt az északi országokban 1596 után sem tiltotta a bibliafordítások készítését és megjelentetését. 1596-ban a cseh, 1598-ban pedig a lengyel bibliafordítás kinyomtatására adott engedélyt. 1603-ban a francia és német fordítások kérdését a pápa a rugalmasabb Index Kongregáció hatáskörébe utalta, amely alapos vizsgálat után hasznosnak ítélte a katolikusok számára a vegyes vallású vidékeken a bibliaolvasást; a francia fordítás elkészítését a párizsi, a németét pedig a freiburgi egyetem teológusaira bízta.⁸

A mérsékelt római álláspontot jól tükrözi a német és francia bibliafordítás engedélyezésével kapcsolatos vizsgálat során írásban benyújtott három vélemény, amelyek az Index Kongregáció tagjaitól vagy szakértőitől származtak. A javaslatok szerzői általában helyesnek tartották a bibliafordítások betiltását, azonban

⁷ FRAGNITO, Gigliola: *La Bibbia al rogo. La censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura (1471–1605)*. Bologna, 1997. 75–198.

⁸ FRAGNITO: *i. m.* 199–226.

mindhárman egyetértettek abban, hogy vegyes vallású területeken a tilalmat nincs értelme és nem is lehet szigorúan betartatni. Egyrészt mert ezzel fegyvert adnának a protestánsok kezébe, akik a katolikus egyházat a Biblia meghamisításával és elrejtésével vádolják. Másrészt pedig elkerülhetetlen, hogy hitvédelmi és missziós szempontból az eretnek fordításokat magas színvonalú katolikus fordításokkal ellensúlyozzák, és az előbbieik használatát lehetőség szerint visszaszorítják, legalább a katolikusok körében. Ugyanakkor az egyik beadvány szerzője a „mértéktelen” bibliaolvasás ellenszereit is megnevezte: a gyóntatók figyelmeztessék híveiket az egyházi előírásokra, és csupán néhány meghatározott könyvet engedélyezve térítsék el őket a bibliaolvasás szokásától (!); korlátok közé kell szorítani a könyvkereskedők nyereszkeskedését; végül ki kell adni egy értekezést, amely a hívőket tájékoztatja a bibliaolvasás veszélyeiről.⁹ Az inkvizíció differenciált biblia-politikája tehát semmiképpen sem értelmezhető új, a keresztény humanizmus tradícióihoz visszatérő álláspontként, csupán a Szent Hivatal Itálián kívüli tehetetlenségének tudatosítását jelentette, amelyhez járultak az egyes országok eltérő hagyományai és a protestánsokkal együttélő katolikusok sajátos szükségletei. Ennek következményeként a katolikus bibliafordítások engedélyezése nyelvterületenként és országokként változott: Itáliában, Spanyolországban és Portugáliában tiltották, míg Észak- és Közép-Európa országaiban engedélyezték olvasását.¹⁰

Az inkvizíció fentebb ismertetett biblia-politikájával kapcsolatban joggal merül fel a kérdés: vajon egységesen ítélte meg a római központ a közép-európai bibliafordítások kiadásának lehetőségét, vagy az Európát ebből a szempontból kettéosztó, Fragnito által meghúzott határvonal valahol itt, a mi tájékunkon húzódik? Ebből a szempontból nagy szerencsének tarthatjuk, hogy az Inkvizíció és az Index Kongregáció levéltára mind a magyar, mind pedig a horvát bibliafordításra vonatkozó dokumentumokat megőrizte, így egymás mellé téve a két ügyet, összevetve az európai összképpel, tovább finomíthatjuk a határvonal kijelölését.

A horvát nyelvű bibliai szövegek olvasásával kapcsolatos első problémák IV. Pál indexének közzététele (1559) után merültek fel. IV. Pál a végletekig erősítette az inkvizíció hatalmát, és ő volt az első, aki egyetemlegesen betiltotta a bibliafordítások olvasását. Ez a kategorikus tilalom a szláv liturgikus nyelvű dalmáciai és horvátországi egyházmegyékben, illetve a perikópás könyveket évszázadok óta használó dalmát városokban nagy felzúdulást okozott. Ludovico Beccadelli raguzai érsek, a keresztény humanizmus értékrendjének egyik legkövetkezetesebb képviselője, felháborodott hangú levélben kért magyarázatot Michele Ghislieri főinkvizítortól, mert szerinte a bibliaolvasás tilalmát horvát nyelvterületen, külö-

⁹ Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (Città del Vaticano), Sacra Congregazione dell'Indice, Protocolli, vol. 22. fol. 592r–598r. Az Index Kongregáció határozata: Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Sacra Congregazione dell'Indice, Diarii, vol. I/1. fol. 163v.

¹⁰ FRAGNITO: *i. m.* 123–225.

nösen pedig a török alatt nem lehet betartani. A főinkvizítor már pápaként (V. Pius) engedélyezte ugyan a szláv liturgia használatát Dalmáciában, az 1596-ban kibocsátott új index mégis újabb kételyeket szült. Lorenzo Priuli velencei pátriárka kérdésére 1597-ben az Index Kongregáció jóváhagyta a régi, tévesen Szent Jeromosnak tulajdonított szláv bibliafordítás használatát, de megtiltotta új fordítás készítését. Ugyanilyen értelemben válaszolt a kongregáció 1600/1601 folyamán a zárai inkvizítornak és a zárai érseknek: az ősi és használatban levő fordítást engedélyezhetik, de semmiképpen se vezessenek be új fordítást.

Az első teljes horvát nyelvű bibliafordítást a 17. század első évtizedeiben Bartol Kašić horvát jezsuita szerzetes készítette. Kašić a 17. századi horvát vallásos irodalom talán legjelentősebb alakja, akinek döntő szerepe volt a horvát irodalmi nyelv egységesülésében. Több éves boszniai és szlavóniai missziós munkájának tapasztalatai alapján a török területeken élő katolikusok lelkipásztori szükségleteit az anyanyelvükön, tehát a horvát nyelv boszniai dialektusán írott vallásos művekkel kívánta kielégíteni. Az igen sok műfajt felsorakoztató irodalmi programjának része volt a Biblia horvát nyelvre való lefordítása is, amelyet 1620 és 1636 között készített Raguzában és Rómában. A missziókat irányító római főhatóság, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide szintén tudott a jezsuita fordítótevékenységről, és kifejezetten támogatta Kašić munkáját. A jezsuita bibliafordításán azonban a támogatók (a Propaganda Kongregáció és a raguzai érsek) mellett komoly ellenfelei is voltak. Mindenekelőtt a kongregáció környezetében dolgozó dalmát és horvát papok, akik a liturgikus könyvek új kiadásán dolgoztak. A Rafael Levaković és Ivan Tomko Mrnavić vezette irodalmi csoport a dalmát főpapok és egyháziak támogatásával az 1620-as években kidolgozta a horvát nyelvű vallásos irodalom nyelvi normáit, amelyek nem az élő nyelvre, hanem horvát szerkesztésű egyházi szlávra alapultak. Konceptiójuk gyökeresen különbözött Kašić élőnyelvre épülő irodalmi elképzeléseitől, ezért élesen ellenezték Rómában, mindenekelőtt a Propaganda Kongregációnál a bibliafordítás megjelenését. Kašić fordítói tevékenységét paradox módon maga a jezsuita rend sem támogatta. A rend vezetése a kezdeti biztatás után gyakorlatilag nem segítette Kašić törekvéseit, mivel a raguzai rendtársak, mindenekelőtt Marino Gondola szerint a fordítás nem volt megfelelő színvonalú.

A történet valódi csattanója azonban csak ezután következik. A bibliafordítás megjelenésének elmaradása csak közvetve kapcsolódik ezekhez a vitákhoz. A kiadást ugyanis nem a dalmát egyháziak, Mrnavić és Levaković, vagy esetleg a raguzai jezsuiták akadályozták meg, a kérdésről a végső döntést meghozó római inkvizíció egyáltalán nem is vette figyelembe az ő szempontjaikat. Kašić művének sorsát az döntötte el, hogy a horvát nyelvterület a fordítások engedélyezése szempontjából az inkvizíció által meghúzott, Európát két részre osztó vonalon innét vagy túl feküdt-e. A nehézséget pedig éppen az jelentette, hogy sem itt, sem ott – pontosan a kettő határán.

Az inkvizíció 1632 és 1634 között több ülésen foglalkozott a kérdéssel. Szakértői bizottságot jelölt ki, láthatólag igen körültekintően igyekezett megvizsgálni a kérdést a végső döntés előtt. Sajnos ennek a bizottságnak az iratait

eddig nem sikerült megtalálni, csupán a beadványokból és az ülések jegyzőkönyveiből tájékozódhatunk az inkvizíció munkájáról. A dokumentumok legszembetűnőbb tanulsága, hogy a szembenálló felek küzdelme és elgondolásai a Szent Hivatal döntéshozatalára egyáltalán nem voltak hatással. A vizsgálattal megbízott bíborosok 1634. június 13-án végül a bibliafordítás megjelentetésének betiltásáról határoztak. A dekrétum szövegében egyetlen szó sem esik a fordítás nyelvéről, a dalmáciai és a raguzai egyházi körök ellentéteiről vagy esetleg Kašić művének hiányosságairól. Mindez a Szent Hivatal számára, amely feltehetőleg egyetlen horvátul tudó szakértőt sem kérdezett meg, teljesen érdektelen volt. A dekrétum világosan elénk tárja az inkvizíció szempontjait: egyrészt a latin műveltségű papság megteremtésével a szláv liturgia megszüntetése, másrészt a bibliaolvasás és hallgatás felváltása a katekizmussal. Ezek a célkitűzések és a megfogalmazás kategorikus hangneme kísértetiesen emlékeztettek az inkvizíció itáliai biblia-politikájára, amely a Bibliát és a biblikus irodalmat teljesen kiiktatta a hívők életéből. Az olasz fordításhoz hasonlóan évszázadokig horvát nyelven sem jelenhetett meg a Szentírás, a Propaganda Kongregáció teljes veseget szenvedett a hit terjesztése helyett a hit védelmének eszméjét képviselő inkvizícióval szemben. Kašićnak csupán a bibliafordításán alapuló perikópás könyvét sikerült 1641-ben kiadnia, amelynek betiltása ismét csak egy hajszálon múltott, a szerző és a raguzai egyházi körök ügyességére volt szükség ennek kiadására.¹¹

Teljesen más utat járt be az első teljes magyar katolikus bibliafordítás. A munka megkezdése a jezsuita Szántó István nevéhez fűződik, aki jelentős szerepet játszott a jezsuiták erdélyi megtelepedésében és Báthori István fejedelem rekatolizációs törekvéseiben.¹² Szántó valószínűleg Antonio Possevino jezsuita diplomata ösztönzésére látott hozzá a Biblia magyarra fordításához, 1598-tól kezdve tervéről a rend előljáróival is sűrűn levelezett. A fordítás munkálataival különböző intenzitással 1612-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan foglalkozott. Szántó fordítása többi kéziratával egyetemben nem jelent meg és elveszett, így annak pontos tartalmáról nem tudunk semmit. Szántó munkájával egyidőben egy másik jezsuita, Káldi György is lefordította a Bibliát, igen rövid idő alatt, 1605. október 11. és 1607. március 25. között. Korábban feltételezték ugyan, hogy munkáját Szántó kéziratának felhasználásával készítette, de az újabb kutatások hitelt érdemlően bizonyították, hogy erre nem kerülhetett sor.¹³ Káldi fordítása

¹¹ A horvát bibliafordítás történetéről részletesen írtam: MOLNÁR: *Katolikus missziók i. m.* (a VI. fejezetben). A kérdést önálló tanulmányban is feldolgoztam, a vonatkozó inkvizíciós dokumentumok közzétételével: MOLNÁR, Antal: *Kašičev prijevod Biblije, isusovački red i Sveta Stolica. (O propalom pokušaju izdanja jedne knjige).* = Povijesni prilozi (21.) 2002. (Sajtó alatt.)

¹² Szántó működésének áttekintése: SZITTYAY Dénes: *Szántó (Arator) István SJ (1540–1612) élete és munkássága.* = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum (6.) 1994. 3–4. sz. 5–33.

¹³ Ezekre az eseményekre és a két szerző munkájára lásd az első jegyzetben idézett tanulmányokat. A kérdéssel foglalkozó szerzők közül LUKÁCS és HOLOVICVS igazolták Káldi munkájának önállóságát.

hosszú várakozás, és főleg igen alapos ellenőrzés után 1626-ban látott napvilágot. Joggal merül fel a kérdés: a megjelenésben szerepet játszott-e az inkvizíció?¹⁴

A Szent Hivatal ülésain először 1604-ben találkozunk a magyar bibliafordítás ügyével: a pápa és az inkvizíció nemcsak engedélyezte a kérelmet benyújtó Szántónak, hanem egyenesen elrendelte a Biblia magyarra fordítását, és az alapos revízió utáni megjelentetését. 1611-ben már Forgách Ferenc esztergomi érsek és bíboros fordult újabb engedélyért az inkvizícióhoz a magyar nyelvű Biblia ki nyomtatásához. Beadványában külön hangsúlyozta: az evangélikus, református és antitrinitárius fordítások miatt elengedhetetlen, hogy egy katolikus magyar Biblia is rendelkezésre álljon. Forgách ezúttal (akárcsak a későbbi dokumentumok) két jezsuita fordításáról beszélt, a név megjelölése nélkül. Az új források tehát választ adhatnak a fordító személye körüli régi dilemmára. A Vulgata szövege alapján készült fordítás minden bizonnyal Káldi önálló műve volt, a sokéves ellenőrzés alatt viszont kétségtelenül felhasználták Szántó azóta elveszett kéziratát is, ezzel magyarázható a két jezsuita munkájának következetes emlegetése.

A magyar fordítás ügye hathatós támogatóra talált Roberto Bellarmino bíborosban, aki személyesen is foglalkozott a kiadással kapcsolatos kérdésekkel. Az inkvizíció 1612. január 12-én engedélyezte az alapos ellenőrzés utáni kinyomtatást. Pompeo Arrigoni bíboros Forgách érsekhez írott levelében kiemelten hangsúlyozta: a katolikus fordítás kiadásának a célja mindenekelőtt az eretnek fordítások kiszorítása volt. 1625-ben, hosszú ellenőrzés után a jezsuita rend vezetői azt javasolták, hogy az új esztergomi érsek, Pázmány Péter kérje személyesen a pápától az engedélyt a fordítás kiadásához. Pázmány viszont a jezsuiták tanácsa ellenére mégsem fordult a Szentszékhez, hanem saját hatáskörében engedélyezte a bibliafordítás kiadását, nyilván az esetleges huzavonák elkerülése érdekében. Így végül az inkvizíció megkerülésével, Pázmány jóváhagyásával jelent meg a magyar Biblia 1626-ban.¹⁵ A fordítás után elhelyezett „Oktató intés”-ben ugyanakkor Káldi hűen közvetíti a Rómában kidolgozott, hivatalos álláspontot a Biblia fordításával és olvasásával kapcsolatban. Eszerint a Szentírás olvasása nem szükséges az üdvözüléshez, sőt a tudatlanok számára komoly veszélyeket rejthet magában. Ez utóbbiak sokkal többet nyerhetnek az egyház által közvetített tanítással, hiszen a Biblia hamis értelmezéséből származott minden eretnokség és tévelygés. Azzal viszont, hogy a katolikus egyház nem parancsolja meg a Szentírás lefordítását és olvasását, még nem is tiltja meg azt, legfeljebb korlátok közé szorítja. A püspökök csak azoknak engedélyezik az olvasását, akiknek hasznukra, és nem kárukra szolgál. Káldi megemlékezik Szántó sok éves fordítói munkájáról, amelyről ő nem

¹⁴ Az inkvizíció magyar Bibliával kapcsolatos határozatait és a megjelenéssel kapcsolatos levezetést a tanulmány függelékében teszem közzé, így a továbbiakban erre külön nem hivatkozom.

¹⁵ *Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüböl magyarra fordította a Jésum alatt vitézkedő társaság-béli nagy-szombati KÁLDI György pap.* Bécs, 1626. RMNY 1352. Pázmány jóváhagyása Nagyszombatban, 1625. április 3-án, Giovanni Argenti jezsuita tartományfőnöké Grácban, 1625. szeptember 4-én kelt. A megjelenés körülményeire: LUKÁCS: *i. m.* 15–16.

tudva készítette el saját fordítását, mivel látta, hogy a katolikusok az eretnek fordításokat olvasták. Előljárói utasítására a kéziratot tudós emberekkel átnézte, majd kinyomatta, hogy Károlyi fordítása helyett az övét olvassák.¹⁶

A magyar jezsuitákat azonban az ügy illetén módon való elintézése nem nyugtatta meg, és a botrány elkerülése végett mégiscsak jelentkeztek az inkvizíciónál. 1628-ban Forró György, az osztrák rendtartomány prokurátora jelentette a Szent Hivatalnak a kiadást, és külön hangsúlyozta: a magyar Bibliát korábban már engedélyezte V. Pál pápa, csak akkoriban a zavaros viszonyok miatt a kiadás elmaradt. A jezsuita érthető módon tartott az inkvizíció retorziójától az aktuális római jóváhagyás elmaradása miatt, de a történetek azt mutatják: feleslegesen. A Szent Hivatal ugyanis 1629. február 15-én tartott ülésén egyszerűen tudomásul vette a magyar Biblia megjelenését, és mindössze annyit kért: egy példányt küldjenek el a Szent Hivatalnak.

A bibliafordításokkal kapcsolatos inkvizíciós dokumentumok tehát fontos tanulsággal szolgálnak az itáliai és közép-európai kora újkori irodalmi élet szempontjából. A Szent Hivatal európai biblia-politikája, annak földrajzi differenciáltsága következetesen érvényesült a mi régióinkban is. A római kúria által képviselt represszív stratégia határai igencsak szűkösek voltak: az inkvizíció által képviselt modell, és az azt minden másnál élesebben megjelenítő irodalmi cenzúra Itálián kívül leginkább csak a félsziget politikai és vallási hatósugarába tartozó horvát nyelvterületen érvényesülhetett. Ettől északra, a magyar katolicizmus már nem a Szentszék centralizációs elképzelései, hanem a világi hatalomra támaszkodó, püspök-központú egyházi megújulás törvényszerűségei szerint formálódott át.¹⁷ Ennek a más, egyháztörténeti szempontból igen fontos ténynek az irodalom számára is döntő jelentősége volt. A magyar katolikusok a 17. század első harmadától kezdve anyanyelvükön olvashatták a Szentírást, amely hathatósan formálta és gazdagította a magyar katolikus vallásos életet és irodalmat, és szerves alakító tényezőjévé vált a magyar litteratúrának és kultúrának.

¹⁶ KÁLDI György: *Oktató intés, melyből a keresztyén ember könnyen itéletet tehet a magyar nyelvre fordított kálvinisták bibliájáról...* In: *Szent Biblia i. m.* 5–14. Érdemes lenne alaposabban összehasonlítani a bibliaolvasással kapcsolatos katolikus álláspontot a korabeli protestáns alapelvekkel, amelyek az újabb kutatások alapján igencsak hasonló szemlélet jegyében formálódtak ki. Vö.: PÉTER Katalin: *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században.* In: Uő: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Bp., 1995. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8./ 31–55. 236–236.

¹⁷ Erre a kettős egyházreform-modellre a legújabbban: BONORA, Elena: *La Controriforma.* Bari, 2001. /Biblioteca Essenziale Laterza 35./ A magyar katolikus egyház és a Szentszék kapcsolatának viszonylatában összefoglalóan tárgyaltam ezt a kérdést: MOLNÁR, Antal: *I legami tra la Santa Sede e l'Ungheria nel periodo dell'invasione turca (1526–1699).* In: *Mille anni di Cristianesimo in Ungheria.* Budapest – Roma, 2001. 86–100.

Dokumentumok

1.

Róma, 1604. április 7.

A Szent Hivatal határozata

Szántó István engedélyt kért a Biblia magyarra fordítására, kérelmét olvassák fel a pápa előtt.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,

Decreta Sancti Officii, vol. 1604–1605. pag. 136.

Egykorú regisztrum alapján készült 19. századi másolat

Patris Stephani Aratoris jesuitae petentis licentiam vertendi Biblia in idioma hungaricum memoriale legatur coram Sanctissimo.

2.

Róma, 1604. május 6.

A Szent Hivatal határozata

Szántó István kérelmének meghallgatása után a pápa elrendelte, hogy fordítsa le magyarra a Bibliát, de a kinyomtatás előtt alkalmas és tudós személyek nézzék át, és a jezsuita papoktól tudják meg, kik alkalmasak erre a feladatra.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,

Decreta Sancti Officii, vol. 1604–1605. pag. 185.

Egykorú regisztrum alapján készült 19. századi másolat

Patris Stephani Aratoris hungari jesuitae sacrae theologiae doctoris lecto memoriali Sanctissimus ordinavit, ut traducet in linguam hungaricam Sacra Biblia, sed priusquam in lucem prodeant, revideantur a personis idoneis et doctis, et sciatur a presbyteris jesuitis, quinam sint ad id munus apti.

3.

Pozsony, 1611. november 18.

Forgách Ferenc esztergomi érsek V. Pál pápához

A magyar katolikus egyház egyik súlyos nehézsége, hogy míg az evangélikusok, reformátusok és az erdélyi unitáriusok népnyelvű és számos hibával elcsúfított bibliafordításai közkezen forognak, addig katolikus bibliafordítás nincsen Magyarországon. Két jezsuita dolgozott a Biblia pontos fordításán, de pápai áldás nélkül nem akarták kinyomtatni, ezért kéri a pápát, hogy három-négy teológiában jártas jezsuita lektorálása után a magyar bibliafordítást kiadhassák.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,

Stanza Storica TT1–a. fol. 1179r. 1234v.

Eredeti, az aláírás autográf

Beatissime Pater ac Domine Domine
Clementissime.

Post humilia Beatitudinis Vestrae pedum oscula suggerere Sanctitati Vestrae volui, inter caetera incommoda, quibus Ecclesia ungarica conflictatur, illud non postremis accensendum, quod a Calvinianis, Lutheranis, imo etiam Transylvanicis Arianis Biblia in linguam vulgatum conversa, ac multiplicibus corruptelis faedata, passim ab omnibus teruntur, catholica vero Bibliorum versio nulla hactenus habita est in Ungaria.

Quocirca ut hac quoque in parte consuleremus fidei sinceritati, laborarunt duo e patribus Societatis Jesu in versione fideli Bibliorum.

Quia tamen sine Beatitudinis Vestrae benedictione nihil patres ipsi de excudenda sua versione agere voluerunt, Beatitudinem Vestram humiliter obtestandam duxi, ut apostolica sua benedictione licitum sit a tribus aut quatuor e Societate Jesu, partim theologiae doctoribus ac professoribus, partim in theologico studio diu versatis, revisa Biblia ungarica in lucem dare.

Deus Beatitudinem Vestram ad Ecclesiae suae commodum diutissime salvam velit.

Posonii, 18. novembris 1611.

Beatitudinis Vestrae

humillima creatura
Cardinalis Strigoniensis

[fol. 1234v.] [*Címzés:*] Sanctissimo ac Beatissimo Patri et Domino Nostro, Domino Paulo Papae V^{to} Sanctae et Universalis Ecclesiae Summo Pontifici Domino Domino Clementissimo.

[*Különböző egykorú kezekkel:*] Alla Congregazione del Santo Offizio. Posonii die 18 novembris 1611. Illustrissimi domini Cardinalis Strigoniae. Petit licentiam imprimendi Sacra Biblia translata in linguam ungaricam a duobus theologis jesuitis.

Die 12. januarii 1612. Sanctissimus ordinavit illustrissimo domino Bellarmino, ut notificet Patri Generali Jesuitarum, qui deputet quatuor theologos ad revidenda Biblia translata in linguam ungaricam, deinde imprimantur.

[*Papírfelzetes pecsét*]

4.

Róma, 1612. január 12.

A Szent Hivatal határozata

Az esztergomi érsek [1611.] november 18-i levelét a pápa előtt felolvasták, aki elrendelte, hogy Roberto Bellarmino bíboros jelöltessen ki a jezsuita rendfőnökkel négy teológust a bibliafordítás átnézésére, ezután nyomtassák ki, és minderről tájékoztassák az esztergomi érseket.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,

Decreta Sancti Officii, vol. 1612. pag. 29.

Egykorú regisztrum

Lectis litteris illustrissimi domini Cardinalis Strigoniae datis die 18. novembris, in quibus petit licentiam imprimendi Sacra Biblia translata in linguam ungaricam a duobus patribus jesuitis, prius tamen revidenda a quatuor theologis eiusdem ordinis, Sanctissimus ordinavit illustrissimo domino Cardinali Belarmino, ut notificet Patri Generali jesuitarum,¹⁸ qui deputet quatuor theologos¹⁹ ad revidenda dicta Biblia, deinde imprimantur, ac ita significetur praedicto domino Cardinali.²⁰

¹⁸ Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnök (1581–1615)

¹⁹ Betoldva: idoneos

²⁰ A határozat szövegének másolata: Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 342r.

5.

Róma, 1612. január 14.

*Roberto Bellarmino bíboros levele Forgách Ferenc esztergomi érsekhez*²¹

Később válaszol a címzett levelére, mivel meg akarta várni a rábízott ügy végét. Azonnal felkereste a pápát és beszélt vele a Biblia új kiadásának szükségességéről, aki viszont először szokás szerint a Szent Hivatallal akart erről tárgyalni. A Szent Hivatallal történt egyeztetés után a pápa Bellarminóra bízta, hogy a jezsuita rendfőnököt bízta meg négy jezsuita cenzor kijelölésével. A rendfőnök azonban már kijelölte őket, és ezek a címzettnek segítettek ebben a munkában. Egy negyediket is melléjük rendel, ha talál egy a magyar nyelvben jártas és a dologhoz értő személyt.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 340r.

1628-ban készült másolat

Litterae Cardinalis Bellarmini

Ad litteras Dominationis Vestrae Illustrissimae serius respondeo, quia volui expectare exitum negotii ab ipsa mihi demandati. Ego igitur continuo adii Sanctissimum Patrem Nostrum, et de necessitate novae editionis Bibliorum egi. Sanctitas Sua mihi respondit, velle se de hac re agere, ut moris est, cum Sacra Congregatione Sancti Officii, cuius congregationis ego sum unus. Communicavit tandem Sanctissimus cum congregatione et mihi iniunxit, ut significarem nomine suo Patri Praeposito Generali Societatis Jesu, ut ipse designaret quatuor viros doctos e Societate, qui assisterent huic operi, et versionem novam Bibliorum lingua istic vulgari edendam approbarent.²² Feci quod iussus sum. Sed Pater Generalis illos ipsos nominavit, qui iam in hoc opere Dominationi Vestrae Illustrissimae serviebant, quibus adiunget quartum, si invenire potuerit, qui et linguam hungaricam teneat, et de his rebus iudicare possit. Quod reliquum etc. Romae, 14. januarii 1612.

6.

Róma, 1612. november 3.

Pompeo Arrigoni bíboros levele Forgách Ferenc esztergomi érsekhez

A címzett 1611. november 18-i kérvényét a Szent Hivatal [1612. január] 12-én tárgyalta, ahol a pápa Roberto Bellarmino bíborosra bízta, hogy a jezsuita rendfőnökkel jelöltessen ki négy cenzort a magyar bibliafordítás ellenőrzésére, majd az alapos vizsgálat után a magyar egyház hasznára nyomtassák ki, különösen hogy ezáltal az eretnek fordításokat kiiktassák.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 340r.

1628-ban készült másolat

²¹ Az 5–7. dokumentumok egy, a magyar bibliafordítással foglalkozó önálló fasciculusban találhatóak: Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 338r–343v. A csomó címlapján az alábbi szöveg olvasható: „1629. Facultas concessa Cardinali Strigoniensi imprimendi versionem Sacrorum Bibliorum in linguam hungaricam. Decretum Sanctissimi sub die 15. februarii 1629. statuens unum exemplar Bibliorum consignari Sancto Officio.”

²² A rendfőnök által a bibliafordítás ellenőrzésére kijelölt rendtagok Káldi Márton, Rumer Gergely, Forró György, majd 1619-től Dobokay Sándor voltak. LUKÁCS: *i. m.* 13–15.

Litterae Cardinalis Arigonii ad illustrissimum
Cardinalem Strigoniensem

De versione sacrorum Bibliorum in linguam hungaricam facta a duobus patribus Societatis Jesu, pro cuius revisione et editione Illustrissima Dominatio Vestra die 18. novembris nuper praeteriti supplices Sanctissimo Domino Nostro dedit litteras, actum est in Congregatione Sancti Officii die 12. praesentis mensis, in qua idem Sanctissimus ordinavit illustrissimo domino Cardinali Bellarmino praesenti, ut notificet reverendo Patri Generali eiusdem Societatis, quod deputet quatuor theologos spectatae virtutis ac probatae doctrinae ad exacte recognoscendum de fideli eorundem versione, ut deinde ad commodum istius Ecclesiae imprimantur, potissimum ut his editis alia ab haereticis mendose evulgata, quoad fieri poterit, supprimantur, perdantur. Id quod auctoritati ac religioni Illustrissimae Dominationis Vestrae plurimum commendatum velim.²³

Romae III. novembris M.D.C.XII.²⁴

[fol. 341v.] Circa la Bibbia in lingua ungarica.

7.

Róma, 1628. december 5.

*Forró Györgynek, az osztrák jezsuita rendtartomány prokurátorának
beadványa a Szent Hivatalhoz*

A Vulgata magyar fordítására V. Pál pápa adott engedélyt Claudio Acquaviva rendfőnöksége idején Forgách Ferenc esztergomi érseknek és a jezsuita rend osztrák rendtartományának, azzal a feltétellel, hogy a fordítást jezsuita atyák nézzék át. Az engedélyről tud Pázmány Péter is, Forró György pedig egyike volt a revizoroknak, és ő adta át VIII. Orbán pápának a fordítás első példányát, illetve kifejtette a pápa előtt a fordítás pápai engedéllyel való elkészítésének tényét. A pápai felhatalmazásról az akkori tartományfőnök, Giovanni Argenti is megemlékezik a magyar bibliafordítás kinyomtatásának engedélyezésében, de a fordítás az átnézés (1613) után az akkori zavaros viszonyok miatt nem jelenhetett meg.

*Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,
Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 339r. 343v.*

Egykorú tisztázat

Sacra Biblia Vulgatae editionis e latino in ungaricum idioma transferendi facultas foelicis recordationis a Paulo V. Pontifice Maximo tempore beatae memoriae admodum reverendi P. Claudii²⁵ facta fuit, tum illustrissimo domino Francisco Forgas archiepiscopo et cardinali, tum Societati in Provincia Austriae, ea lege, ut translata opera patrum Societatis reviderentur. De qua facultate constat et moderno illustrissimo domino archiepiscopo Strigoniensi Petro Pasmány, et ego, qui unus fui e revisoribus, cum eius laboris primitias exemplar Bibliorum ungaricorum Beatissimo Patri Urbano VIII. Pontifici Maximo ad Suae Sanctitatis pedes [obtuli]²⁶, Pauli V. facultate eam versionem factam esse Suae Sanctitatis exposui. Huius facultatis P. Joannes Argenta,²⁷ tanquam eius bene conscius et testis, qui eo tempore, cum revisa sunt, anno 1613 et postea,

²³ A dekrétum másolata: uo. fol. 342r.

²⁴ A dátum a levél tartalma alapján valószínűleg másolási hiba következtében helytelen, inkább 1612. január végén íródhatott.

²⁵ Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnök (1581–1615).

²⁶ Utána áthúzva: obtuli obtuli exposui.

²⁷ Giovanni Argenti SJ osztrák tartományfőnök (1608–1613, 1623–1626).

cum ob res Hungariae turbatas tardius imprimerentur, provincialis fuit Austriae, in concessione ea imprimendi ungaris Bibliis praefixa, meminit.

Datum hoc scriptum Romae die 5. decembris 1628.

Georgius Forro
procurator Austriae

[fol. 343v.] Pro Georgio Forro procuratore Austriae. 15. februarii 1629. Sanctissimus mandavit unum exemplar Bibliorum consignari Sancto Officio. Circa editionem Bibliae ungarico idiomate.

8.

Róma, 1629. február 15.

A Szent Hivatal határozata

Felolvasták Forró György kérelmét a két jezsuita által magyarra fordított és V. Pál pápa utasítására átnézett Biblia kinyomtatására, a pápa elrendelte, hogy egy példányt adjanak át a Szent Hivatalnak.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,

Decreta Sancti Officii, vol. 1629. fol. 36v.

Egykorú regisztrum

LECTO libello Georgii Forro procuratoris Austriae petentis licentiam imprimendi Sacra Biblia translata in linguam hungaricam a duobus patribus Societatis Jesu, ac postea jussu Pauli V. sanctae memoriae revisa, Sanctissimus ordinavit unum exemplar ditorum Bibliorum consignari Sancto Officio.

ANTAL MOLNÁR

La traduction catholique de Bible croate et hongroise et l'Inquisition de Rome

L'étude examine les points de vues et les décisions du Saint-Office faites au sujet des traductions de Bible, avant tout de la traduction hongroise, à partir les documents des Archives de l'Inquisition de Rome (Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede), ouverte au public en 1998. L'Inquisition de Rome au deuxième moitié du 16e siècle, après les débats déroulés à son intérieur, s'est décidée de l'interdiction des traductions de Bible. En même temps, le manque d'un réseau institutionnel, autant que l'extension des traductions protestantes de Bible a rendu cette interdiction du Saint-Siège, surtout dans les pays à religion mixte, inexécutable. Ainsi les traductions allemandes, françaises ou polonaises, l'Inquisition était contrainte de les permettre, tandis qu'en Italie, la défense absolue restait en vigueur. L'auteur, par les sources nouvellement mises à jour, précise la ligne de frontière de la politique de Bible du Saint-Siège, tracée par la recherche antérieure. L'inquisition, après de longs débats avait interdit la traduction croate, faite par le jésuite Bartol Kašić, puisque grâce à la proximité et aux possibilités institutionnelles, le Saint-Office est arrivé à faire valoir sa volonté sur territoire de langue croate, en plus l'expansion minime du protestantisme, ne rendait pas nécessaire la publication d'une traduction croate. Par contre, le Saint Office n'avait pas empêché l'édition d'une version hongroise, puisque la propagation des traductions protestantes rendait nécessaire pour l'Église catholique de donner une traduction catholique à ses fidèles. C'est pourquoi l'Église non seulement n'interdit, mais au contraire, supporta expressément le travail des traducteurs, et plus tard, lorsque la Bible hongroise a été publiée sans la permission de l'inquisition, le Saint-Office n'a pas fait de réserves sur le procédé. Les documents mentionnent conséquemment deux jésuites, comme les traducteurs, ainsi l'auteur suppose que le manuscrit, depuis perdu de István Szántó, a été utilisé lors du contrôle de la traduction de György Káldi.

KÖZLEMÉNYEK

Friedensbegriff um 1300 in Ungarn. Von „tranquillitas regni“ zu „pulchritudo pacis“.

Wie von den Forschern angenommen, kam die Friedenserhaltung nach den als Vorbild betrachteten deutschen und englischen Krönungsordines aus dem 10. und 11. Jh. auch in der Eidesformel der ungarischen Krönungszeremonie vor. Anhand des Vorkommens des Begriffs *pax* im Kapitel 4. seiner Ermahnungen an seinen Sohn Prinz Emmerich wurde früher König Stephan selbst „Friedenskönig“ genannt. Dieser Friede jedoch, der im oben genannten Königsspiegel Erwähnung findet, ist literarischen Ursprungs, dessen Wurzeln sich im Alten Testament, bei Augustinus sowie den Klassikern der Karolingerzeit wie z. B. Sedulius Scottus nachweisen lassen. Dieser *pax* diente als theologische, philosophische Grundlage zu den Kämpfen um die Gründung der neuen, selbständigen christlichen Staaten. Im Ergebnis dessen kann die „tranquillitas“, die von Gott vorhergesehene ideale Ruhe der geschöpften Welt wiederhergestellt werden. Die Realisierung des christlichen Liebesgebotes wurde zum politischen Programm, das auf dem Gehorsam gegenüber dem christlichen Gebot der Gottesliebe beruhte. Interessanter Weise sollte der Ausdruck „tranquillitas pacis“ zum ersten Mal in den Stephans-Legenden vorkommen, die um die Zeit der Kanonisation des ersten ungarischen Königs entstanden. Das Auftauchen dieses Ausdrucks ist ein guter Beweis für die geistige Erneuerung des Landes unter der Regierung von Ladislaus dem Heiligen und König Koloman, nicht zufällig wird der *tranquillitas*-Begriff von einem Chronisten der Anjou-Zeit noch einmal wiederholt. Obwohl er sowohl in den erzählenden Quellen als auch in den Urkunden häufig auftaucht, erhielt der Begriff „*pax*“ kein charakteristisches Attribut oder Beiwort. Selbstverständlich regieren die Könige „*pacifice*“, was nur gelegentlich um Ausdrücke wie „*feliciter*“ oder „*potenter*“ ergänzt wird. Das geschah gerade um 1200, unter der Regierung des Königs Béla III., als erneut ein von Kriegen und Zwistigkeiten geprägte Epoche ihren Abschluß fand und bereits von den Zeitgenossen als Auftakt zu einer neuen Ära empfunden wurde. Es ist jedoch charakteristisch für die ungarischen Verhältnisse, daß die Friedenserhaltung vom König gerade in der zweiten Hälfte des 13. Jh. immer entschlossener verlangt wird. Die ersten Quellen ähnlichen Inhalts stammen ebenfalls aus der Regierungszeit der letzten Könige des 13. Jh., Ladislaus IV und Andreas III.

In der politischen Krise der zweiten Hälfte des 13. Jh. wurde die ältere, vor allem theologische und literarische Deutung des Begriffs *pax* um für die Zeitgenossen selbstverständliche praktische Aufgaben der aktuellen Politik erweitert: die Macht des Königs zu bewahren, die immer stärkere Macht der Oligarchen zu brechen. Unter der Herrschaft des Königs Ladislaus IV. wurde der Frieden in Ungarn noch von einem weiteren, spezifischen Moment gefährdet: von der Ansiedlung heidnischen Kumanen nach dem Mongoleneinfall von 1241–42 in die bereits stabilisierte christliche ungarische Gesellschaft, die sich nach anderen rechtlichen Normen richtete. Der König betrachtete die Kumanen nicht nur als Stützen der königlichen Macht sondern fühlte sich zu ihnen besonders hingezogen, was in den Augen der Zeitgenossen als skandalös galt. Es galt vor allem als Aufgabe

der hohen Geistlichen, dafür zu sorgen, daß der König dieser seinen Pflicht der Friedenserhaltung tatsächlich auch nachkam. Im Mai 1277 wurde Ladislaus IV von Landtag für mündig erklärt und zum ersten Mal der Wunsch formuliert: diejenigen, die den Frieden im Lande bedrohen, sollten von König bestraft werden, d.h. die Kumanen sollten die bereits klaren Eigentumsverhältnisse ungestört lassen.

Als sich König Ladislaus im Jahre 1288 vorübergehend mit Lodomé, Erzbischof von Gran (Esztergom) versöhnte, wurde die Weise, wie der Frieden im Lande wiederhergestellt werden sollte, noch eindeutiger: der König durfte sich mit den Mongolen nicht verbünden, er sollte von den Kumanen eine christliche Lebensführung verlangen und die Privilegien der Kirche berücksichtigen. Inzwischen mischte sich Albert I., Herzog von Österreich und der Steiermark, in die inneren Zwistigkeiten Westungarns ein und eroberte ungarische Gebiete bei Preßburg sowie seine Umgebung. Demzufolge mußte Andreas III anläßlich der Wiederherstellung des Friedens nach der Ermordung König Ladislaus des IV. von seinen eigenen kumanischen Anhängern im Jahre 1290 nicht nur auf Treue zur Kirche schwören, sondern auch versprechen, die von Fremden besetzten Gebiete zurückzuerobern. In seiner Österreichischen Reimchronik (Zeilen 41240–291) berichtete Ottakar, daß Andreas als Verteidiger des Friedens und der Ruhe gegen die Räuber und Brandstifter in seinem Land feindlich aufzutreten und die Witwen und Waisen zu beschützen habe. Der Desintegrationsprozess des ungarischen Staates unter der Herrschaft von Andreas wurde auch dadurch beschleunigt, daß mit Ladislaus Tod die Dynastie in gerader Linie ausgestorben war und vom Papst anstelle Andreas das Haus Anjou aus Neapel, namentlich Karl Robert als Thronfolger anerkannt wurde. Paradoxerweise hielt der ungarische hohe Klerus fast bis ans Ende zu Andreas und der König hatte es der juristischen Bildung und den organisatorischen Fähigkeiten der hohen Kleriker zu verdanken, daß auf seiner Seite ein Bündnis gegen die Oligarchen der Stände zustandekam. Unter diesen Umständen galt der Frieden bereits als Voraussetzung des Fortbestehens des Staates. Die oben skizzierten politischen Ereignisse widerspiegeln sich in den Urkunden, vor allem in denen, die am Hofe ausgestellt wurden. Die *reformatio pacis* wurde zum Bestandteil der höfischen Propaganda, ihre Notwendigkeit wurde aber in dem an den Rand der Anarchie getriebenen Land wahrscheinlich von vielen eingesehen. Die Gemahlin des Königs Andreas, Königin Fenenna, erwähnt in einer 1291 ausgestellten Urkunde den sehnlichsten erwünschten Frieden: „nos et regnum nostrum post longarum et immensarum tribulacionum et inquietissimas tempestates optati pacis letamur diu desiderata quiete potiri“.

Etwa zu dieser Zeit trat die Wende ein, daß der bereits früher in den Vordergrund getretene Augustinische Gedanke der jenseitigen Erfüllung des Friedens erneut und unwiderruflich in den Hintergrund gedrängt wurde, und die materiellen Bezüge des Friedensgedankens verstärkt betont und auch sprachlich formuliert wurden. Zu jener Zeit erschien in den Urkunden erstmals der ausgesprochene Wunsch nach dem Frieden, um dann in den darauffolgenden Jahrhunderten immer wieder aufzutauchen. Zur üblichen stilaren Formel dieses Wunsches wurde die Erwähnung des *pulchritudo pacis* biblischen Ursprungs, aus *Isaiae* 32, 18. In der ungarländischen Latinität erschien dieser Ausdruck erstmals 1256, als Hinweis auf den Wiederaufbau nach dem damals noch so nahen Mongoleneinfall in den Jahren 1241/42: *ecclesiam confovendo pulchritudine pacis revereri*. Diese Wendung mag aus den Bibelkommentaren, aus den auch in Ungarn auffindbaren Werken des Haymo von Halberstadt oder des Walafrid Strabo oder gar aus den Gebeten liturgischer Bücher schon immer bekannt gewesen sein. Noch unter der Herrschaft des Königs Béla IV tauchte der Wunsch nach der Wiederherstellung des Friedens erneut auf, diesmal jedoch unter dem Druck der drohenden inneren Unruhe (1267/70): „regnum ad statum quietis et tranquillitatis reducere“.

Unter der Herrschaft Ladislaus IV. erschien dieser Ausdruck in den Urkunden im Jahre 1283 wieder, wie „ut gloriatur pulchritudo pacis“, wie er in den Jahren nach 1270 auch in den benachbarten Ländern im aktuellen politischen Kontext, in der Korrespondenz Rudolfs I. ebenfalls auftaucht. Man könnte eventuell sagen, es handelte sich diesmal um einen Zufall, könnte man nicht

auch unter der Herrschaft der neuen Dynastie der Anjous öfters auf diesen Ausdruck stoßen. Da kann es sich nicht mehr um Zufälle handeln, die Anjous achteten nämlich peinlich darauf, sich in jeder Hinsicht als legitime und würdige Nachfolger der Arpaden zu zeigen. Auch was die Terminologie ihrer Urkunden anbelangt, gingen sie so vor, und auch ansonsten betrachteten sie sich nach dem Tod des letzten Herrschers aus dem Arpadenhaus, Andreas III, mit Recht als die Verwirklicher der *reformatio pacis*. So findet sich in einer königlichen Urkunde im Zusammenhang mit der Stadt Ödenburg (Sopron) der Ausdruck *pulchritudo pacis et quietis* im Jahre 1317. Anlässlich einer vereitelten Konspiration im Jahre 1330 können die Anjous nicht genügend betonen, daß sich auch Ungarn derzeit „der fruchtbaren Schönheit des heiß ersehnten Friedens und der Ruhe erfreuen kann.“ Weitere Vorkommen des Begriffs sind uns aus den Jahren 1342 und 1350 bekannt.

Schließlich fand dieser Ausdruck auch im programmatischen historiographischen Werk der fünfziger Jahre des 14. Jh., im Vorwort zur sog. Wiener Bilderchronik Verwendung, gleichsam zur Charakterisierung der Leistung der neuen Dynastie: Nach Niederschlagung aller Tyrannen, d.h. der Oligarchen sicherten die Könige von Ungarn „*populos Hungarie in pulchritudine pacis et requie opulenta sedere*“.

Zusammenfassend könnte man sagen, daß der früher eher abstraktere Begriff *pax* im ausgehenden 13. bzw. angehenden 14. Jh. eine Bedeutungserweiterung erfuhr, und mit den Begriffen *potentia* und *securitas* verbunden wurde (zum ersten Mal im Jahre 1219). In den königlichen Urkunden sowie in den Krönungseidsformeln gewann er eine immer konkretere Bedeutung. Er näherte sich immer mehr den Idealen *integritas regni*, *libertas ecclesiae* et *nobilium* und wurde schließlich zu einem charakteristischen Propagandaslogan einer neuen Dynastie.

Seit Tacitus ist uns bekannt, daß der Ausdruck Friede von jeder Generation neu gedeutet wird, und was für die Väter noch als „*alma*“ und „*felix*“ galt, kann für die Söhne bereits „*saeva*“ oder „*letifera*“ werden. Die Geschichte ist reich an solchen Wenden, es reicht z. B., an das Ungarn vor der türkischen Eroberung zu denken, das vor einem schweren historischen Entschluß stand. Aber auch heutzutage wird das zutreffende Attribut zum Begriff Friede gesucht, obwohl wir wissen, daß wir keinen Friedensbegriff, sondern den Frieden selbst brauchen.

Literatur

Dieser Vortrag wurde im Rahmen der festlichen Tagung anlässlich des 70. Geburtstages von Prof. Dr. András Vízkelety vorgelesen (3.11.2001). An dieser Stelle möchte ich meinen Dank aussprechen, den vollständigen Katalog des Forschungsgruppe für das ungarische Mittellateinischen Wörterbuch mit freundlicher Genehmigung von Dr. Kornél Szovák benutzt haben zu können. Auch die CD-Roms des *Patrologia Latina Database* (Ed. Chadwyck-Healey) und der *Cetedoc Library of Christian latin Texts* (Ed. Brepols) waren für die Entstehung vorliegender Arbeit von großem Nutzen. Bezüglich der ungarischen erzählenden Quellen habe ich die maßgebende Edition der *Scriptores rerum Hungaricarum* (Hg. v. Imre SZENTPÉTERY, Bde. 1–2 Bp. 1937–1938) benutzt. Zum ersten Mal wurde meine Aufmerksamkeit auf dieses Thema von der Konferenz (Reichenau-Tagung) des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte im Jahre 1991 *Träger und Instrumentarien des Friedens im hohen und späten Mittelalter* (vgl. *Vorträge und Forschungen* Bd. 43, Sigmaringen, 1996) gelenkt. Weitere Literatur: BALOGH József: *Szent István király, a békefejedelem* (König Hl. Stephan, der Friedenskönig). = *Magyar Nyelv* (23.) 1927. S. 452–461.; BORZSÁK István: *Pax Tacitea*. In: *Dragma*. Bd. 1. Bp. 1994. S. 203–214. (erste Mal in *Antik Tanulmányok* (13.) 1966. S. 27–39.)

Egykorú újságlap Drakula vajdáról.* A véletlen kevés XV. században nyomtatott újságlapot mentett meg az utókorok. Ezek főként a még távoli török háborúk Velencén át érkezett híreit, a francia király itáliai hadjáratát, Drakula vajda rémuralmát adják esetenként hírül, míg az új világrészek felfedezéséről Kolombus Kristóf spanyol, latin és német nyelven kiadott levele számol be elsők.

Drakula havasalföldi vajda (Vlad Tepes) 1456–1462-ig tartó rémuralmáról és budai fogságáról szóló híradás, a „karóbahúzó” vajda vérengzésének minden részletével méltán keltett izgalmat az akkori közvéleményben. Erre vall feltűnően sok kiadása is, amelyek közül a legkorábbi 1485-ben Lübeckben jelent meg és egyetlen ismert példánya a múzeumalapító Széchényi Ferenc gyűjteményével került az Országos Széchényi Könyvtár birtokába.¹

De még jóval az újságlap megjelenése előtt Michael Beheim versben is megénekelte Drakula viselt dolgait. A III. Frigyes császár bécsújhelyi udvarába érkezett német vándorénekes költeményében elmondja, hogy értesülései egy Jakab nevű szerzetestől származnak, aki a vajda kegyetlenkedései elől a bécsújhelyi kolostorba menekült.

„Da selbst ich michael beham
gar oft zu disem bruder kam,
der saget mir uil übel,
dy der trakel waida began,
der ich ein tail getichtet han.”

Beheim költeményét a heidelbergi egyetemi könyvtár egykorú kéziratából Bleyer Jakab közölte elsők,² szövegét ugyanakkor egybevetve a Széchényi Könyvtár újságlapjával, valamint a lambachi³ és a st.-galleni⁴ bencéskolostorok egy-egy XV. századi kolligátumának ugyancsak Drakuláról szóló kéziratával.⁵ A szövegek egybevetéséből kiderült, hogy az újságlap, valamint a lambachi és st.-galleni kézirat – mindhárom más-más német nyelvjárásban írva – szinte szóról-szóra ugyanaz. De amíg a két kézirat a vajda kegyetlenkedéseinek felsorolásával véget ér, az újság a történetet azzal fejezi be, hogy „a vajda a magyar király évekig tartó budai fogságában bűnbánatot tartott, a keresztény hitre tért, miután pedig a király akaratából birodalmába visszatérhetett, sok jót cselekedett”.

Michael Beheim Drakuláról lényegében ugyanazt mondja, mint az újságlap és a két kézirat, de előadása részletesebb, sőt a vajda elfogatásának körülményeiről is tud. Erről azt írja, hogy Drakulát az Erdélybe érkezett Mátyás király kíséretében lévő Giskra János záratta „iersiu”, azaz Giurgiu

* Vö. MONOK István: *A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből.* = MKsz (117.) 2001. 4. sz. 489–494. (Hubay Ilona írására vonatkozó megjegyzését l. uo. a 492. lapon.) – Tájékoztató: a jegyzetek a korabeli szakirodalmat tükrözik, csupán a legszükségesebb javításokat, kiegészítéseket hajtottuk végre. (Szerk.)

¹ Könyvtári jelzete: Inc. s. a. 1948. (Jelenlegi jelzete: Inc. 846., szerk.) Leírását l. HUBAY: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480–1718.* Bp. 1948. 3. sz. (Továbbiakban: HUBAY: *Röplapok...*) Újabb irodalom: SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Bp. 1970. 1207. sz.

² *Ein Gedicht Michael Beheim's über Wlad IV., Woiwoden von der Walachei (1456–1462).* = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge 32. Bd. I. Heft.

³ A lambachi kéziratot közli: Archiv d. V. für siebenbürgische Landeskunde. 27. Bd. 331–343.

⁴ A st.-galleni kéziratot közli: BOGDAN, Joan: *Vlad Tepes...* București, 1896. 90–105.

⁵ BLEYER Jakab: *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából.* VI. = Századok 1902. 532. s a köv. lapok, és *Beheim Mihálynak Vlad Drakul oláh vajdáról szóló költeménye és annak külfői értéke.* = Századok 1904. 874–882.

várába.⁶ A vajda későbbi sorsát, budai fogságát és szabadulását a nyomtatott újságlaptól eltérően viszont már nem említi.

Bleyer Jakab mindebből arra következtet, hogy a versben és prózában előadott történet közös forrása a vajda birodalmából elmenekült Jakab barát szóbeli elbeszélése volt. Ezt a bécsújhelyi kolostorban feljegyezték, terjesztés céljából pedig az akkori szokásnak megfelelően többször lemásolták. Ilyen másolat a lambachi és a st.-galleni kézirat és ilyen másolat került később sajtó alá a vajda budai fogságának és hazatérésének legújabb hírével megtoldva. Ezzel szemben Michael Beheim Drakula kegyetlenkedéseinek elbeszélését a szerzetestől személyesen hallotta és képzeletében minden részlet tovább élt. Verses históriája tehát részletesebb, sőt a vajda elfogatására is kitér, amiről a korábban elmenekült barát már nem tudott. Drakulát Mátyás király 1462-ben fogatta el, ugyanabban az évben, amikor Beheim Bécsújhelybe érkezett. A szörnyeteg elfogatásának híre legújabb szenzációként nyilván oda is eljutott. Beheim kapott az alkalmon és a vajda elfogatásának a császári udvarban hallott részleteit kiegészítve Jakab barát szavahihető elbeszéléssel, versbe szedte az udvar szórakoztatására Drakula hajmeresztő történetét.

Beheim költeménye az előadottakon kívül aktualitásával is hatott. Az újságlap általunk ismert legkorábbi kiadása ezzel szemben akkor jelent meg, midőn Drakula Mátyás király 1476-ig tartó budai fogságából már kiszabadult, sőt már nem is élt. De hogyan került a távoli Lübeckben sajtó alá?

Bleyer Jakab feltevése az volt, hogy az újságlap e kiadása akkor jelent meg, midőn Drakula budai fogságát elhagyva, Havasalföld kormányzását újból átvette s egy pillanatra az érdeklődés középpontjába került. De az „impressum”, vagyis a hely, év és a nyomda megnevezése nélkül megjelent nyomtatvány betűtípusai azóta elárulták, hogy kiadója Bartholomaeus Gothan csak 1485 körül adta sajtó alá Lübeckben.

Bartholomaeus Gothan Magdeburgból jövet, 1484-ben telepedett le Lübeckben.⁷ Nyomtatványai kezdetben a Hansa városok könyvpiaca számára készültek, amíg a stockholmi püspök meghívására Svédországba nem ment. Miután ott a ferencesek stockholmi kolostorában a magával hozott nyomdafélszereléssel miscskönyvet nyomtatott,⁸ visszatért Lübeckbe, de ettől kezdve mind stockholmi, mind lübecki nyomdája kizárólag a svéd könyvkiadás szolgálatában állott. Néhány év múltán II. Iván moszkvai nagyherceg meghívására Oroszországba indult, hogy az új találmányt ezúttal ott honosítsa meg.⁹ De útjáról nem tért vissza s az 1496. évi lübecki adókönyv már csak özevegét említi.

E körülményből az derül ki, hogy Gothan a Drakuláról kiadott újságot stockholmi útja előtt adta sajtó alá. Kinyomatásához kétféle betűt használt. A címlap típusát (Haebler 3: 80G) magdeburgi műhelyéből hozta magával, míg a szöveg típusát (Haebler 5: 103G) már Lübeckben szerezte. Ha tehát figyelembe vesszük azt, hogy 1484 szeptemberében érkezett Lübeckbe, egy 1486 októberében kelt okmány pedig már Stockholmban említi, az újságlapot nyilván 1485 táján adta sajtó alá.

Bár a hírlapok őseinek történetében ez az évszám valóban korai, mégis feltehető, hogy Drakula újságja a lübecki kiadást megelőzően is megjelent. Lübeck Európa délkeleti országainak forgalmán kívül esett és alig hihető, hogy egy Bécsújhelyből kiindult híradás, Drakula budai fogságának

⁶ Drakula elfogatását ugyanígy írja le II. Pius pápa. Vö. *Pii Secundi Pontificis Maximi Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt*. Frankfurt, 1614. 296–297.

⁷ Vö. VOULLIÉME, [Ernst]: *Die deutschen Drucker des XV. Jhs.* Berlin, 1916. és HAEBLER, Konrad: *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jhs. im Auslande*. München, 1924.

⁸ *Missale Strengnense*. [Stockholm] 1487, Barth. Ghotan [Gothan]. Vö. COLLIN, Isak: *Katalog der Inkunabeln der kgl. Bibliothek in Stockholm*. Stockholm, 1914. I. No. 734.

⁹ Az első oroszországi nyomdát 1553-ban Rettenetes Iván cár megbízásából Iwan Fedorow [Ivan Fjodorov] alapította Moszkvában. Első cirillbetűs nyomtatványa 1564-ben jelent meg. Vö. *Lexicon d. g. Buchwesens*. Bd. I. Leipzig, 1935. 528.

és Mátyás király akaratából történt hazatérésének legújabb hírével utólag megtoldva, első ízben ott került volna sajtó alá. Említettük, hogy lübecki nyomdásza, Bartholomaeus Gothan előbb Magdeburgban dolgozott; ez a város Augsburghoz, a legelső német újságlapok kiadójához, vagy pedig a könyvpiacáról már a XV. században jelentős lipcsei vásárhoz, a kelet felé irányuló kereskedelmi és utasforgalom kiindulópontjához lényegesen közelebb esett. A Drakuláról szóló izgalmas történetet bizonyára e városok egyikéből szerezte s középalmémetre¹⁰ fordítva, a Hansa városok számára újból kiadta.

Az újság vonzóereje az aktualitás, így tehát megokolt az a feltevés, hogy a híradást akkor adták először sajtó alá, midőn Drakula – amint azt a befejező sorok is hírül adják – a magyar király akaratából ismét uralomra került. A vajda visszahelyezését Mátyás 1476-ban határozta el, de uralma mindössze egy évig tartott. Bár az újság halálát nem említi, mégsem valószínű, hogy már életében megjelent. Az 1470-es években aktuális eseményekről szóló híradásokat még alig nyomtattak, mert a nyomdások az új találmány elsődrendű feladatát egyházi szerkönyvek, továbbá a vallásos és tudományos irodalom termékeinek kiadásában látták. Velencében és ezt követően Augsburgban megjelent ugyan egy-két keletről érkezett rendkívüli híradás, de ezek az első úttörők.

Feltűnő a Drakuláról szóló újságlap magyar vonatkozású híreinek hangsúlya. Lehet, hogy kiadásában is magyar szándék rejlik. Említettük, hogy az újságlappal azonos szövegű lambachi és st.-galleni kézirat a vajda 1462-ig elkövetett rémtetteit sorolja fel. Az újságlap kiadója ugyanennek a szövegnek bevezető címet is adott, amelyben a vajda 1456. évi magyarországi garázdálkodását emeli ki. A befejező sorok Drakula további sorsának alakulásában ismét a magyar király irányító szerepét hangsúlyozzák, akinek budai fogságában a szörnyeteg állítólag emberré lett, és akinek segítségével birodalmába visszatérhetett. A lübecki kiadás megjelenésekor Mátyás már Bécs ura volt és a német közvélemény érdeklődésének előterébe lépett. Drakula története ugyanakkor elvesztette aktualitását, de Mátyás személyének érintésével időszerű lett. A magyar király bécsi udvarában a bécsújhelyi kolostorba menekült Jakab barát kéziratban elterjedt elbeszélése nyilván köztudomású volt. A rémhistória a vajda hosszú évekig tartó budai fogságának és Mátyás király iránta tanúsított nagylelkű gesztusának említésével bizonyára alkalmasnak találtatott arra, hogy a Bécsbe bevonult magyar király iránt rokonszenvet keltsen. Az ily módon kiegészített kézirat a király környezetének sugallatára kerülhetett sajtó alá, de semmi esetre sem a távoli Lübeckben, hanem talán Augsburgban, ahol 1488-ban Thuróczy János Mátyás király bécsújhelyi győzelmét megörökítő *Magyarok Krónikáját* is nyomták,¹¹ vagy Lipcsében, ahol Mátyás 1486. évi törvénykönyvének mindkét kiadása készült,¹² és ahonnan a törökök 1483. évi krajnai betörését és Mátyás seregeivel való összetűzését újságlap adta már hírül,¹³ vagy éppen Nürnbergben, amelynek virágzó nyomdászata a magyar könyvpiacnak ugyancsak sokat dolgozott, és ahol Drakula újságja Peter Wagner sajtóján 1488 táján újból megjelent. Azt, hogy Mátyás király korát megelőzve, a közvélemény irányítására a sajtót is felhasználta, III. Frigyes császár ellen lázító, Strassburgban 1485-ben kiadott és a császártól elkoboztatott röpirata is bizonyítja.¹⁴ Drakula történetét ugyanebben az évben,

¹⁰ „Mittelniederdeutscher Schriftdialekt”. Ezt a nyelvészeti meghatározást dr. Nedeczey Jenő egyet. m.-tanár úrnak hálásan köszönöm. KERTBENY Károly (*Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke*. 1454–1600. Bp. 1880.) állítása, hogy a „Drakula” e kiadása az erdélyi szászok XV. századi nyelvjárását örökíti meg, téves.

¹¹ [THURÓCZY János] THWROZC, Joannes de: *Chronica Hungarorum*. Augustae Vindelicorum 1488. Erhard Ratdolt. Hain 1518.

¹² *Constitutiones incliti regni Hungariae*. Lipsiae, 1488. Moritz Brandis. Cop. 1758. és Lipsiae, 1490. Conradus Kachelofen. Hain 5779.

¹³ *Hofner vonn turcken*. Lipsiae, 1483/84. Marcus Brandis. Leírást l. HUBAY: *Röplapok...* 2. sz.

¹⁴ Vö. FRAKNÓTI Vilmos: *Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat*. = MKsz 1915. 1–4.

tehát Bécs meghódításának évében adták valószínűleg sajtó alá és a nagy feltűnést keltő híradás azután Lübeckben is megjelent.

Az újságlap 1485 után szinte sorozatosan került még sajtó alá: Nürnbergben (1488, 1499, 1515, 1521), Bambergben (1491), Augsburgban (1494, 1520, 1530) és Strassburgban (1590).¹⁵

**Han deme quaden thyrāne
Dracole wyda.**

Lübeck c. 1485.

¹⁵ E kiadásokat közli KARADJA, Constantin J.: *Die ältesten gedruckten Quellen zur Geschichte der Rumänen.* = Gutenberg Jahrbuch 1934. 135.

Ein wunderliche und erschöckliche
 bysto: i von einem großen würtlich genoss
 Dracole wayda Ber: do so gar unkristem-
 liche marnen hat angelagt die mensche als
 mit spiffen auch ay lcut zu tod gelyffen 12

Drucke zu Bamberg im XXXI. Jare.

Bamberg 1491.

A hirdás népszerű volta érthető, mert hiszen a vajda minden képzeletet felülmúló kegyetlenkedéseit a helyszínről elmenekült szemtanú előadásában olvasták. Bennünket az újság említett magyar vonatkozása érdekel és lübecki kiadásának pompás Drakula-fametszete, a XV. századi könyvillusztráció remeke.

Leonhard Hefft XV. századi német krónikás az 1462. év történetében Drakula elfogatását említve azt írja, hogy a vajda képét mindenfelé mutogatták.¹⁶ Ezek a képek a vásárok tömege számára készült fametszetek lehettek. Ilyen fába metszett arcképét ismerjük pl. a vajda hatalmas ellenfelének, II. Mahometnek is, amely a szultán állítólagos levelével Albert Kunne trienti sajtóján 1475–76-ban jelent meg.¹⁷ A kelet urát jelképező, nyilván olasz eredetű érdekes fametszet ily módon akkor látott

¹⁶ Hefft krónikájának erre vonatkozó részét közli a müncheni példányból készített másolat alapján BOGDAN: *i. m.* 31. „Adeo denique visu crudelis et austerus apparet, ut imago vultus sui in universum fere sit orbem depictam [depicta] in spectaclum missa.” Itt említjük meg, hogy BOGDAN: *i. m.* a tiroli Ambras-gyűjtemény Drakulát ábrázoló festményét közli. A bécsi Kunsthistorisches Museum kérdésünkre 1948. okt. 26-án kelt levelében azt válaszolta, hogy a birtokában levő Ambras gyűjteményben hiteles Drakula-portré nincsen.

¹⁷ A röplap egyetlen ismert példányát közli SCHREIBER: *Holzschnitte aus dem letzten Drittel des XV. Jhs. in der kgl. Graphischen Sammlung zu München.* (HEITZ, Paul: *Einblattdrucke des XV. Jhs. XXXI.* Strassburg, 1912. No. 94.) A röplap eredetét illetőleg I. HIND, Arthur: *An introduction to an history of woodcut.* London, 1935. Teil. II. 392.

napvilágot, amikor a konstantinápolyi udvarba érkezett Gentile Bellini pompás Mahomet-portréja és a ferrarai Costanzo ugyancsak a szultán udvarában készült érme még nem is létezett. A szultán levelét és fába metszett képmását terjesztő röplapot Bizánc meghódítója, kora egyik legműveltebb uralkodója iránt megnyilvánuló érdeklődés hívta életre. Drakula rémuralma a kortársak érdeklődésére ugyancsak számot tarthatott, mert amint azt az újságból olvassuk, karóba húzó örületének még a hatalmas Mahomet követei is áldozatul estek. Elfogatásakor tehát könnyen akadt fametsző, aki „kegyetlen és zord” vonásait a felizgatott tömegnek bemutatta. Hogy a lübecki fametszet megőrizte-e a krónikás említette népszerű képek eredeti vonásait, nem tudhatjuk. Így csupán az érdekel, beleillik-e ez a fametszet az egykorú lübecki könyvillusztáció stílusába?

A lübecki ősnymtatványok fametszetdísztét Albert Schramm faksimile-kiadványa gyűjti egybe,¹⁸ a lübecki fametszők teljesítményéről ily módon teljes képet adva. A két legszebben illusztrált lübecki ősnymtatvány, a *Dodes Dantz* (Mohnkopfdruckerei, 1489) és a *lübecki Biblia* (Steffen Arndes, 1494) fametszetdíszé éppúgy, mint a művészi szempontból kevésbé értékes illusztrációk szemlélete arról győz meg, hogy Drakula képmása idegen mintakép után készült. A fametszet erőteljes vonalvezetése, fény és árnyék nélkül is plasztikus hatású rajza, a lübecki fametszetek finoman árnyékolt rajzától, néhol az arctípusokban is németalföldi hatást tükröző stílusától idegen. Ez a kép a fametszés egészen korai technikájára utal, bár kivitele feltűnően gyakorlott kézre vall. Nem lehetetlen tehát, hogy mestere a krónikás említette régi Drakula-képet rajzolta újból fára, a vajda kegyetlen vonásait egyéni művészetével is hangsúlyozva.

Az újságlap Peter Wagner nürnbergi sajtóján 1488 táján megjelent kiadásában ugyanezen fametszet majdnem pontos másolatát találjuk.¹⁹ A nürnbergi fametsző tehát vagy a lübecki képet másolta, vagy pedig mind a lübecki, mind a nürnbergi fametszet közös mintaképet követ. S ez a közös mintakép, mint már mondtuk, a krónikás említette, mindenfelé elterjedt Drakula-kép, de talán az ismeretlen első kiadás illusztrációja is lehetett.

Érdekes az újságlap 1491. évi bambergi kiadása.²⁰ Ezt Hans Spoerer adta sajtó alá, nyomdász és fametsző egy személyben, aki 1471–1487-ig Nürnbergben dolgozott és több xylografica, mint pl. az 1471. évi *Biblia Pauperum* (Schreiber II.) és az 1473. évi *Ars Moriendi* (Schreiber VIII.) kiadásával tűnt fel.²¹ A nürnbergi „Hans Brieftruck”-kal, Regiomontanus, Mátyás egykori csillagásza megbízásából 1474. és 1476-ban készült xylografikus naptárak kiadójával is valószínűleg azonos.²² Bambergben az újságlap nürnbergi kiadását adta újból sajtó alá, Drakula képmását a xylografica fametszetdíszének primitív, de mégis kifejező modorában megismételve.

HUBAY ILONA

Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684). Az arab számokkal végzett matematikai alpműveletek gyorsítására az ókortól különféle eszközöket használtak. A táblázatokba rendezett segédletek közül az egyik leghosszabb életűnek az ún. püthagoraszai tábla bizonyult, amelyet hozzákapcsoltak Püthagorasz egyik tanítványa, a Thébai Kebes nevéhez is. A kezdetleges számológépek (pl. Abacus, Arithmometer) mellett a könyvnyomtatás elterjedésével megjelentek a nyomtatott táblázatos számtani összeállítások (pl. szorzótáblák) is. Ezeket a gyakorlati számtan körébe tartozó kiadványokat felhasználásuk módja szerint tovább

¹⁸ SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke. X–XII.* Leipzig, 1927–29.

¹⁹ Hain 6405; SCHRAMM: *i. m.* XVIII. Leipzig, 1935. No 536.

²⁰ Egyetlen példánya a British Museum könyvtárában. L. BMC. I. 176.

²¹ Vö. HIND: *i. m.* I. 212.

²² A két naptár példányai ma a British Museum könyvtárában. L. BMC. I. 7–8.

lehet osztályozni. Közülük az egyik legelterjedtebb kiadványtípus az ún. kereskedelmi számtankönyv, amelyben az alpműveleteken kívül feltűnik a százalék- és a kamatszámítás is.

A XVI–XVII. században a neves matematikai táblázatszerkesztők (pl. John Napier, Henry Briggs) munkái mellett Európa-szerte a legkülönbélebb szerzőktől jelentek meg táblázatos összeállítások és segítettek elő a matematika gyakorlati felhasználását.¹

A Magyarországon legrégebben megjelent magyar nyelvű aritmetika címe visszaul a XVI. századi orvos és matematikus, Reinerus Gemma Frisius-ra. A Debrecenben 1577-ben Hoffhalter Rudolf által kinyomtatott számtankönyv címlapja azonban – amint azt Hárs János megállapította² – mindössze tekintélyi hivatkozásként tartalmazza, hogy a kötet „[...] az tudos Gemma Frisiusnac szamvetesboel magyar nyelure [...] fordítottott”.³ Ennek a máig ismeretlen szerzőjű összeállításnak két további – egy, csaknem teljesen változatlan szövegű (Debrecen 1582)⁴ és egy bővített és átdolgozott (Kolozsvár 1591)⁵ – kiadása ismert.

A könyvészeti adatok tanúsága szerint az ún. debreceni aritmetika szerepét a XVII. század elejétől Magyarországon egy másik, *Practica arithmetica* című összeállítás vette át. A szerző és a szöveges részeket magyarra fordító személyének megnevezése nélkül először Debrecenben 1614-ben⁶ megjelent, ma csupán csonka példányokból ismert, két részből álló kötet az ajánlás után megmagyarázza a táblák használatát. A táblázatok az egy- és a kétjegyű számok szorzatait tartalmazzák élükön a Tabula Püthagoricá-val. A kiadvány második részét önálló címlap vezeti be, benne kamatszámító táblák találhatók.

Az összeállítás szerzőjét először a ma ismert hatodik magyarországi kiadás (Várad 1653) címlapja nevezi meg a „Paduai Julius Caesar” alakban.⁷ Julius Caesar Patavinus a XVI. század második felében⁸ – mint arról neve is tanúskodik – Páduában élt, filozófus és matematikus volt.⁹ Az *Inventio nova universalis practicae arithmeticae* című munkáját¹⁰ 1583-ban Strassburgban tizenhatodrétt alakban németül,¹¹ 1596-ban Londonban negyedrétt formátumban angolul,¹² majd ismét

¹ CANTOR, M.: *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik*. 4 Bde. Stuttgart ³1902., FLETCHER, A.: *An Index of Mathematical Tables*. 2 vols. Oxford, ²1962.

² HÁRS János: *A debreceni aritmetika*. Sárospatak, 1938. 37–38.

³ *Régi magyarországi nyomtatványok*. [Összeáll.] BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla ... [1]–. Bp. 1971–. (továbbiakban: RMNy). RMNy 378., *A táguló világ magyarországi hírmondói. XV–XVII. század*. Vál., bev., jegyz. WACZULIK Margit. Bp. 1984. 333–338.

⁴ RMNy 504

⁵ RMNy 665

⁶ RMNy 1063

⁷ Az 1614 utáni kiadások 1653-ig a következők: RMNy 1531, 1606, 2183, 2474, 2506. – Itt jegyezzük meg, hogy a nemzetközi bibliográfiái gyakorlatól eltérően (pl. *Index Aureliensis*, VD 16) az RMNy kötetekben a művet nem a szerző neve, hanem a cím alatt írták le.

⁸ Művének első ismert kiadása 1583-ban jelent meg Strassburgban. *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. VD 16. I. Abteilung. Bd. 3. Stuttgart, 1984. C 80.

⁹ A szerző pontosabb életrajzi adatai nem szerepelnek a nemzeti és nemzetközi biográfiaiban.

¹⁰ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Erster Theil A–C. Leipzig, 1750. 1541., VD 16. C 80–82.

¹¹ A XVI. század utolsó negyedéből összesen három német nyelvű kiadás ismert. VD 16. C 80–82. Vö. még: *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum*. Prima Pars. Tom. VI. Aureliae Aquenis 1976. 138–139. Strassburg, 1616: JÖCHER: *i. m.* (10. jegyzet) 1541.

¹² *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. (BLC) 249 – Paten-Paynt. London–München–New York–Paris, 1984. 41.

Strassburgban 1619-ben nyolcadrében franciául¹³ jelentették meg. E különböző nyelvű kiadások között előkelő hely illeti meg az 1614-es debreceni első magyar nyelvű kiadást.

A szerző nevét először tartalmazó 1653-as várad kiadást¹⁴ megelőzően a sajtó alól kikerült *Practica arithmetica*k közül az egyetlen példányból ismert 1632-es gyulafehérvári kiadás¹⁵ csak a szorzótáblákat, a többi¹⁶ a szorzó- és a kamatszámító táblákat egyaránt tartalmazza. A lőcsei 1653-as kiadástól a szorzótáblák kibővülnek a 100 és 1000 közötti kerek száz-as szorzataival.¹⁷

A Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában készült 1653-as kiadás¹⁸ címlapja a korábbi kiadásokhoz hasonlóan felhívja a figyelmet a kötet hasznára a „kereskedésbenn”, majd azoktól eltérően elhagyja a címből az 1632-es kiadástól¹⁹ ismeretes „olasz practica” kifejezést, s a már előbb említett magyaros formában közli a szerző nevét. A címben az „[...] e gyönyörű kis formában elsőben kibotsáttatott” kifejezés felhívja a figyelmet a korábbi magyarországi kiadások tizenkettedrét formátumának keskeny tizenhatodrét alakra történt változtatására. Az összeállítás a szokásos szorzó- és kamatszámító táblákat tartalmazza. Az ezekhez kapcsolódó szövegrész azonban jelentősen bővebb az előző kiadásokban megjelenteknél. Az utolsó lapon a Tabula Cebetis című táblával fejeződik be a kötet.

Julius Caesar Patavinus *Practica arithmetica*jából Szabó Károly és Sztripszky-féle kiegészítése 1711 előtt további kilenc magyar²⁰ és két német nyelvű²¹ kiadást írt le. A felsoroltakon kívül a budapesti Egyetemi Könyvtárban őriznek egy könyvészetileg ismeretlen, 1709-ben Nagyszombatban megjelent német kiadást²² is. Az 1712–1800 közötti időszakból a „JULIUS Caesar, Paduai” és „JULIUS Caesar, Patavinus” bibliográfiailag helytelen névalakokon újabb hat magyar, öt német és egy latin kiadást lehetett számba venni.²³

Mindezek a kiadások jelzik, hogy Julius Caesar Patavinus gyakorlati számtana fogyóeszköz volt. A „használati irodalom”-hoz tartozó összeállítást nem szorították háttérbe a nem táblázatos rendszerű magyar nyelvű aritmetikák, így például Tolvaj Menyői Ferenc több kiadásban ismert

¹³ *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. (BLC) 50 – Byron–Calda. London–München–New York–Paris, 1980. 330.

¹⁴ RMNy 2506

¹⁵ RMNy 1531

¹⁶ RMNy 1606, 2183, 2474, 2506

¹⁷ RMNy 2474

¹⁸ RMNy 2506

¹⁹ RMNy 1531

²⁰ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II*. Bp. 1879–1885. (továbbiakban: RMK). RMK I 1227, 1426, 1632, 1765, SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. (továbbiakban: SZTRIPSKY). SZTRIPSKY 2072(279), 2090(297), 2149(355), 2193(399), 2195(401).

²¹ RMK II 1431, 2100

²² Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár RMK II 597b. – Könyvészeti leírása a könyvtár katalógusában a helytelen „Patavinus, Julius Caesar” névalaknál található meg.

²³ A könyvészetileg helyes névalak: CAESAR, Julius, Patavinus. Vö. VD 16. C 80–82, *Index Aureliensis*. I. tom VI. 138–139., BLC 50. 330., 249. 41., PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. I–IV*. Bp. 1888–1892, *Pótlások V–VIII. (1701–1800)*. Bp. 1971–1991. (továbbiakban: PETRIK). Magyar kiadások: PETRIK II 302, V 236, VII 244. Német kiadások: PETRIK II 302, V 236, VII 244. Latin kiadás: PETRIK V. 236.

számтанának (*Az arithmetícának mestersége*)²⁴ és Onadi János *Practici algorithmi erotemata methodicájának* (Kassa 1693)²⁵ megjelenése.

A felsorolt XVII. századi kiadások közé jól illeszkedik az az eddig még számba nem vett nyomtatvány, amelynek címlapján magyar és német szöveg olvasható.

A címlapon szereplő szűkös impresszum-adatokat (Gedruckt zu Kron-Stadt 1684) kibővíti az utolsó nyomtatott oldal végén az ugyancsak német nyelvű explicit: Kron-Stadt in der Herrmannischen Druckerey druckts Nicolaus Müller. A szakaszosan működő brassói nyomda a XVII. század harmincas éveinek második felétől a Herrmann családé volt. Michael Herrmann halála után a kiadványokon a „Typis Herrmannianis” kifejezés olvasható,²⁶ ami jelzi, hogy a műhely továbbra is a Herrmann család tulajdonában maradt.²⁷

Ebből, az 1684-es brassói kiadásból a Borda Antikvárium tulajdonában lévő egyetlen ismert példány teljes. Az egykorú kötés gerincét és fatábláinak egyharmad részét bőrrel vonták be. A kötetet a hátsó fatáblán átfűzött borszalaggal tették kezelhetőbbé. A példány egyedi sajátosságai a különféle kézírásos bejegyzések. Az első kötéstábla belső részén és a címlap előtti lapon a latin és a német nyelvű szövegtörödékek, számok és számsorok között található egy XVIII. századi tulajdonosi bejegyzés is: „Michael Erman habet librum [...] Anno 1748”. A hátsó kötéstábla előtti lapokra további bejegyzések, rajzok kerültek. Ezek egyike sem utal a kötet további, egykori tulajdonosaira. A példány lapjai kopottak, elszíneződésük és a szennyezettség mértéke jelzi az intenzív használatot. Egy-egy lappár (pl. A₁₂^v–B₁^r, D₁₁^v–D₁₂^r) szinte kifényesedett az emberi kéz gyakori érintésétől.

A kétnyelvű címlapot magyar és német előszó követi (A₁^v–A₆^r), amely egyaránt megtanít a kötet hasznára és használatára. A két eltérő nyelven írt szöveg a kötetben nem egymás után, hanem egymás mellett, párhuzamosan olvasható, így a kinyitott könyv bal oldalára a magyar, jobb oldalára a német bevezető került. Az előszó őrszavai nem a következő lapra, hanem az azonos nyelvű következő lap szövegére utalnak. A bevezető további érdekessége, hogy a magyar és a német nyelvű szöveg hasonló terjedelme miatt – mivel magyarul ugyanazt a mondanivalót kevesebb szóval lehet kifejezni mint németül – a magyar szöveg tartalma bővebb. Így például az ökrök (A₂^v, A₃^v) és a méz (A₃^v, A₄^v) vásárlására vonatkozó kereskedelmi példák a német szövegből hiányoznak.

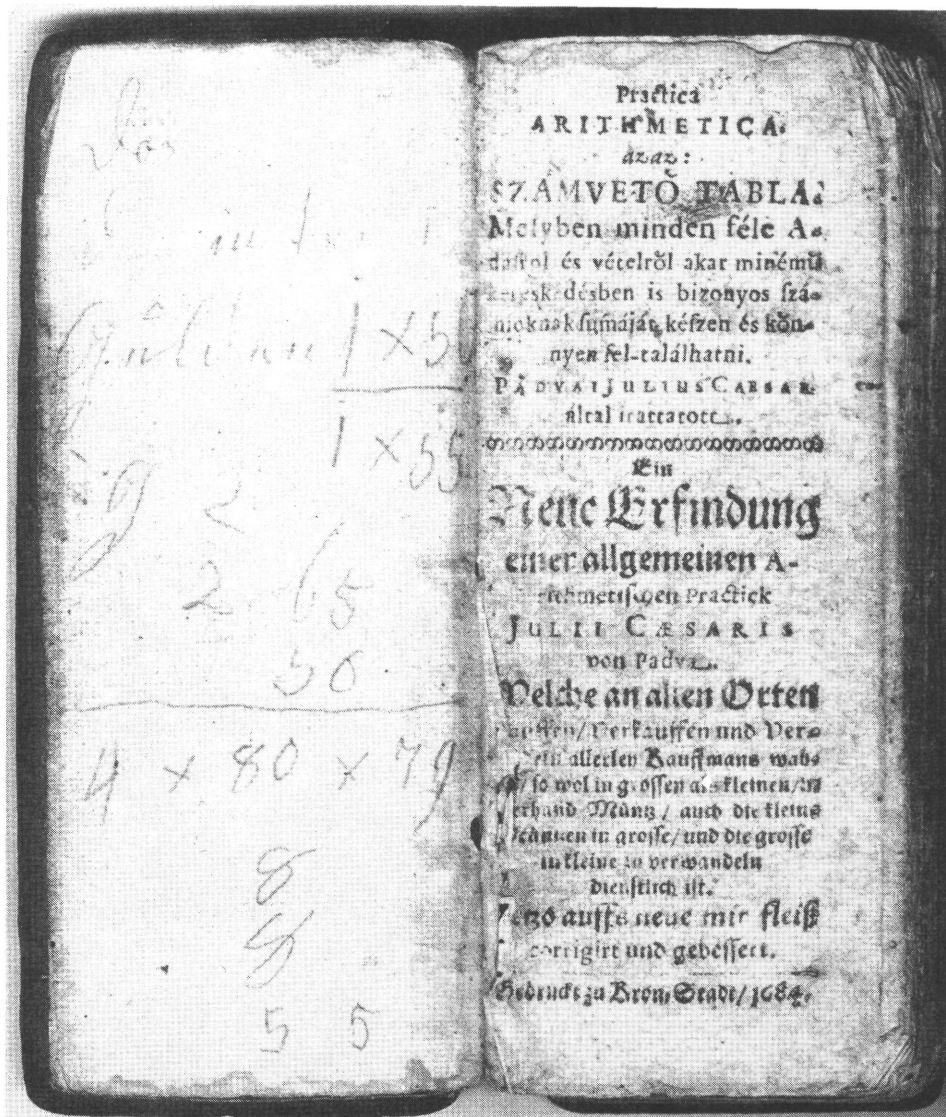
A szöveges bevezető után az A₆^v laptól az utolsó lapig (K₆^v) sorakoznak a táblázatokba rendezett szorzótáblák. A táblákon egymás alatt kaptak helyet az egy- és kétjegyű számok szorzatai (1-től 100-ig folyamatosan, majd 110-zel, 120-szal, 130-cal és 200-tól 1000-ig százasaival a szorzások). Így fért el egy-egy kinyitott lapparra a lap tetejére kiemelt alapszámmal 1-től 1000-ig elvégzett szorzások eredményeinek sorozata. A kétjegyű számok után százasaival (I₈^v–K₆^r) következnek a megszorandó háromjegyű számok. Az ezres szám szorzatait az utolsó lapon a Tabula Cebetis

²⁴ Így például: RMK I 1175, 1456, 1527, 1637, 1672

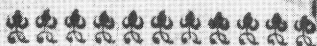
²⁵ RMK I 1437.

²⁶ Így pl. RMK II 922.

²⁷ Vö. Korespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1886, 40., TEUTSCH, Friedrich Johann–GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke, 1536–1886*. Kronstadt 1886., *Tripărituri românești 1539–1750, existente la Brașov: Catalog*. Introd.: Virgil CÂNDEA, et.: Mariana IOVA. Brașov 1980.

1. Címlap

E' SZÁMVETŐ
KÖNYVNEK HASZ-
nárol.

E' Számvető könyvets-
kének, Joakaro Olvaso, fe-
lette nagy haszna vagyon-
minden féle kereskedésben, a-
dásban tudniilik és vételben ;
Sőt a' nyereségnek meg-tudásá-
ban s' el-olstásában is könyű út
adatik itt eleikben azoknak , a'
kik e' vel élni szoktanak. Mint
pél. ok. ha vész 50. font selymet,
fontyát 12. for. vedd eszedbe ,
hogy a' levél szám jedzi a' mar-
hát melyet vöttél, fordítsad az-
ért az 50. dik levelet, és a' 12. dik
szám ellenében látsz 600, és an-
nyin vörted az 50 font selymet.
Ha penig 12. forintó 95 pénz/
adtad-el fontyát, keress azon
50. dik levélen 95, és ellenéber
látsz 4750, mely részen négy-
ezer hétfüz ötven pénzi ; aza
fl. 47, d. 50. mivel száz pénz eg-
forintot részen ; Es annyi az el-
adott selyemnek a' nyeresége

Liema

Dem günstigen Leser
wünschet Julius Caesar
von Padva Glück
und Hehl.

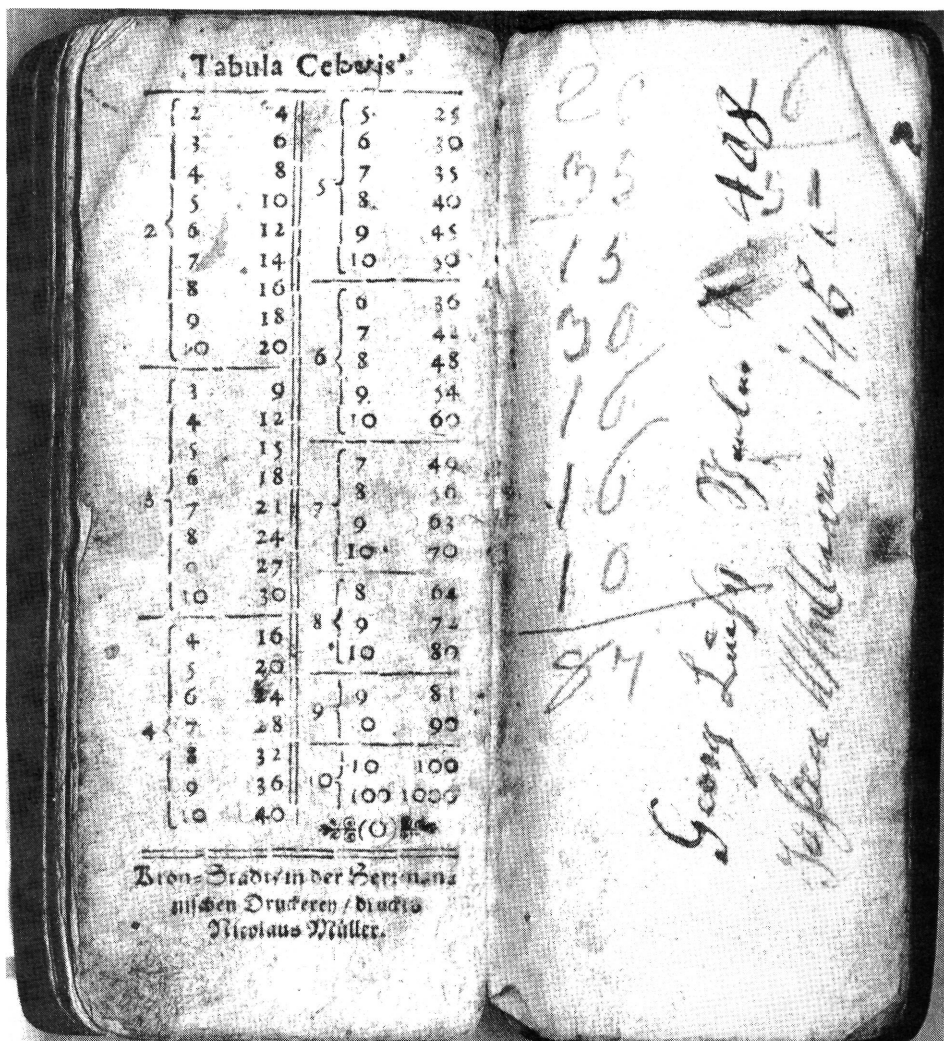
Diese Prackick, (günstiger
Leser/) dienet dir die Rech-
nung aller Ding / im kauffen und
verkauffen zu finden ; Als zum
Exempel : So du getaufft hártest
50. pfund Senden, das pfund umb
32. fl. Ist zu mercken, das die Zahl
der Blätter / sind die Dinge / so du
getaufft oder verkaufft hast / und so
du wissen wilt den Werth der obges-
meldten 50. pfund Senden / so tehe
50. Blätter dieses Büchleins her-
umb / demnach sihe am gemeldten
Blatt gegen den 32 über / sind 600.
Gölden / und so viel gilt gemelde-
te Wahr. Und so wirs verkaufft hárt-
ten das pfund umb 32 fl. 95. pfenn-
ing / so sihe für die 95 pfennig an
gemeldtem Blatt gegen über / so
findest du 4750. macht vier Taus-
end 7hundert 50 pfenn. das ist 47
Gölden 50 pfenn. weil Dügtscher
Mang nach 100 pfenn. ein Gölden
machen / und das ist der Bewiis der
verkaufften Senden.

Item : Einer kaufft 37 Viertel
Boru / das Viertel umb 45 pfenn.
S 2 wie

2. A kétnyelvű előszó első lappárja, A₁^v-A₂^r

1	8	29	232	57	456	85	680
2	16	30	240	58	464	86	687
3	24	31	248	59	472	87	690
4	32	32	256	60	480	88	704
5	40	33	264	61	488	89	712
6	48	34	272	62	496	90	720
7	56	35	280	63	504	91	728
8	64	36	288	64	512	92	736
9	72	37	296	65	520	93	744
10	80	38	304	66	528	94	752
11	88	39	312	67	536	95	760
12	96	40	320	68	544	96	768
13	104	41	328	69	552	97	776
14	112	42	336	70	560	98	784
15	120	43	344	71	568	99	792
16	128	44	352	72	576	100	800
17	136	45	360	73	584	110	880
18	144	46	368	74	592	120	960
19	152	47	376	75	600	130	1040
20	160	48	384	76	608	200	1600
21	168	49	392	77	616	300	2400
22	176	50	400	78	624	400	3200
23	184	51	408	79	632	500	4000
24	192	52	416	80	640	600	4800
25	200	53	424	81	648	700	5600
26	208	54	432	82	656	800	6400
27	216	55	440	83	664	900	7200
28	224	56	448	84	672	1000	8000

3. A nyolcas szám szorzatait tartalmazó lappár, $A_{12}^v - B_{12}^f$

4. A Tabula Cebetis és az explicit az utolsó lapon, K⁶

feliratú táblázat követi, amely összesíti a 2-től 10-ig terjedő számok szorzótábláit. A kötetben nincsenek további táblák, így például kamatszámító-, nyereségosztó- vagy a pénznemek átváltását elősegítő további összeállítások.

Az 1684 előtt megjelent kiadások közül ez a brassói kiadás az 1653-as váradi kiadással²⁸ és az ezt követő későbbi, e váradi kiadással rokon tartalmú német és magyar nyelven megjelent kötetekkel mutat szoros kapcsolatot. Így például az 1678-ban Szebenben megjelent magyar²⁹ és német³⁰ kiadásokkal. A „rokon” kiadásokat könnyen fel lehet ismerni az 1684-es brassói kiadással megegyező címről, a táblák tartalmának, szerkezetének és elrendezésének azonosságáról, a hasonló terjedelemtől és méretről.

A brassói kiadás kétnyelvű előszavát összevettem a „rokon” kiadásnak minősülő kiadások némelyikével. Így például a magyar nyelvű bevezető szöveg az 1653-as váradi³¹ és az 1709-es nagyszombati³² kiadásban a záróformula kivételével szó szerint ugyanaz, a lőcsei 1701-es kiadásban³³ pedig példaanyagát és a megfogalmazás módját tekintve hasonló. Az 1709-es nagyszombati német nyelvű kiadásban³⁴ a befejezés kivételével az előszó szöveganyaga megegyezik a brassóival – jöllehet az utóbbinak 1684-ben a címe a „Dem günstigen Leser wünschet Julius Caesar von Padua Glück und heyl”, 1709-ben pedig a „Von den Nutzen dieses Rechen-Büchleins”³⁵. A hasonlóságoknak és a különbségeknek az oka minden valószínűség szerint abban rejlik, hogy a keretszövegeket a nyomdák kiadásonként változtatták, igény szerint rövidítették, bővítették, illetve részben átfogalmazták. Erre utal az is, hogy míg az 1684-es brassói kiadás magyar nyelvű előszavának első példája selyemre vonatkozik, ugyanez a példa hasonló mennyiségekkel egy korábbi kiadásba³⁶ vászon anyaggal, majd 1709-ben³⁷ ismét selyemmel került be.

Összegezve az elmondottakat, az 1684-ben Brassóban megjelent *Practica arithmetica*t a kiadássorozatban megkülönböztetett könyvészeti hely illeti meg. Egyrészt 1684-ből ez az egyetlen ismert brassói nyomtatvány, s jelenleg ez az unikum példány igazolja, hogy a XVII. században szakaszosan működő brassói nyomdából ebben az évben is került ki sajtótermék és azt a Hermann család tulajdonában lévő tipográfiában Nicolaus Müller nyomtatta. Másrészt az összeállítás magyarországi kiadásai közül ez az egyetlen, amelyet kétnyelvű címlappal és keretszövegekkel láttak el. Több olyan kiadás is ismeretes, amely ugyanabban az évben azonos nyomdahelyen két nyelven is megjelent, ezek azonban egymástól független, önálló kiadások.³⁸

Az eddig ismeretlen kiadás könyvészeti leírása a következő:

²⁸ RMNy 2506.

²⁹ RMK I 1227.

³⁰ RMK II 1431.

³¹ A használt példány: Országos Széchényi Könyvtár RMK I 881b.

³² A használt példány: Országos Széchényi Könyvtár RMK I 1765 (A variáns).

³³ A használt példány: Országos Széchényi Könyvtár RMK I 1632.

³⁴ A használt példány: Budapesti Egyetemi Könyvtár RMK II 597b.

³⁵ Budapesti Egyetemi Könyvtár RMK II 597b *₁^v–*₅^r.

³⁶ RMNy 2183.

³⁷ RMK I 1765.

³⁸ 1678: RMK I 1227 – RMK II 1431, 1709: RMK I 1765 – Budapesti Egyetemi Könyvtár RMK II 597b.

CAESAR, Julius, Patavinus: *Practica arithmetica. az az: számvető tábla. Melyben minden féle Adasrol és vételről akar minémű kereskedésben is bizonyos számoknak summáját készen és könnyen fel-találhatni. Pádúaij Julius Caesar által irattatott. – Ein Neue Erfindung einer allgemeinen Arithmetischen Practick Julii Caesaris von Padua. Welche an allen Orten Kauffen Verkauffen und Verhandeln allerley Kauffmanns wahren so wol in grossen als kleinen in allerhand Müntz. auch die kleine Müntzen in grosse und die grosse in kleine zu verwandeln dienstlich ist. Jetzo auffs neue mit fleisz corrigirt und gebessert.*

Gedruckt zu Kron-Stadt [Brassó], 1684. (in der Herrmannischen Druckerey druckts Nicolaus Müller).

$A^{12} - I^{12} K^6 = [114]$ fol. – keskeny 12°

BORDA LAJOS

Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker. Das *Magyar rhythmusok* von Mátyás Gönczi (1642) und das *Carmen Ungaricum* von János Kisvárdai Lázár (1661).

Die Hauptzielsetzung der ungarischen retrospektiven Bibliographie (RMNy) besteht im Zusammensammeln und Beschreiben der primären Hungarica, das heisst solcher Drucke, die teilweise oder vollkommen ungarischsprachig sind. Selbstverständlich ist es besonders schwer und in vielen Fällen sogar ein reiner Zufall Bücher aufzufinden, die obwohl sie im Ausland in Fremdsprache erschienen sind, doch Teile im Ungarischen enthalten. Diese Teile verstecken sich meistens unter den zu dem Werk geschriebenen Begrüssungsgedichten, am Anfang oder am Ende des Buches, oder sie kommen in Gelegenheitsdrucken vor, die mit der Peregrination der ungarischen Studenten oder mit Ihren Promotionen an den ausländischen Universitäten zusammenhängen. So hat Huba Mózes ein ungarischsprachiges Epigramma von Kálmán Igaz aus einem Druckwerk, das in Franeker 1647 erschienen war, nicht so lange her publiziert.¹

In unserem Aufsatz werden zwei solche weitere ungarischsprachige Gedichte vorgestellt.

Das erste davon vertritt zugleich eine Ergänzung zum dritten Band der Alten Ungarländischen Drucke. Es handelt sich um das ungarische Lobgedicht von Mátyás Gönczi, das in einem volkstümlichen Weltspiegel von Franciscus Heerman erschienen ist. Heerman (Variante: Heermans, ab/van Heerman) stammte aus Friesland. 1618 hat er in Franeker mit seinem akademischen Studium angefangen.² Am 2. Februar 1628 wurde er Bürger der Stadt Groningen.³ 1631 hat er *Toneel der deught, ofte De guldene annotatien* (Leeuwarden 1631, Claude Fonteyne, in 12°) ausgegeben, das bis zum 1739 mehr als zwanzig Ausgaben erlebte und für einen protestantischen Bestseller zählte.⁴ Seine sechste Ausgabe aus dem Jahre 1642 enthält das ungarische Gedicht von Mátyás Gönczi.

Der Kurztitel dieser Ausgabe, wie es am Anfang des Bandes im gesetzten Text zu lesen ist, lautet:

Gvldene Annotatien van Franciscus Heerman. Diesem Titelblatt folgt ein graviertes Blatt mit dem Text, worauf die Titelbeschreibung des Buches lautet, wie es folgt:

¹ Régi Magyarországi Nyomtatványok III. 1636–1655. Hrsg. János HELTAI. Bp. 2000, Nr. 2166 = MÓZES, Huba: *Vers- és jogtörténeti adalék 1647-ből.* = Magyar Könyvszemle 2000. 492–493.

² FOCKEMA ANDREAE, S. J. – MEIJER, TH. J.: *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811.* Franeker [1968], Nr. 1709. – JÖCHER II 1538 meint, dass Heerman auch in Wittenberg studierte, und dort eine *Dissertatio de jure debitoris* (...) verteidigt hat. Im Jahre 1663 gibt es zwar eine solche *Dissertatio*, aber diese wurde von einem gewissen Franciscus Hermans aus Stralsund geschrieben (Exemplar z.B. in der Bibliothek der Freien Universität Berlin).

³ Freundliche schriftliche Mitteilung von Herrn Prof. Ph.H. Breuker, von 10. Sept. 2001.

⁴ HEIJTING, W.: *Protestantse bestsellers in de Republiek rond het midden van de zeventiende eeuw.* = De Zeventiende Eeuw, XIII/1 (1997) 283–292.

HEERMAN, Franciscus: *Guldene Annotatien van Franciscus Heerman*, vertoonende de heerlijkste deuchden, daden, leeringe(n) ende sententien van de alderdoorluchste ende vermaerste mannen der weerelt. Nu op't nieu door den autheur met morale leeringe(n) v(er)ryckt ende grotelycx v(er)meerdert. Den sestén druck. Tot Franeker 1642 by Ids Alberts.

*6, **4_***4, A⁴-Z⁴, Aa⁴-Zz⁴, Aaa⁴-Sss⁴ = [36] + 498 [recte 488] + 22 pag. – 4° – tit. calcographicus, 1 ill. calcographica, init.

Diese sechste Ausgabe – die einzige Ausgabe im Quartformat – ist in drei Varianten erhalten geblieben. Sie sind nur in Impressumdaten verschieden. Der Titel der Variante „A“ ist oben zitiert worden⁵ (S. Abb. 1.).

Das Impressum der Variante „B“ ist: *Tot Leeuwarden by Ian Ianssen de Fries*.⁶ (S. Abb. 2.).

Das Impressum der Variante „C“ ist: *Tot Leeuwarden by Gijsbert Sybes*.⁷ (S. Abb. 3.).

Nach den Titelblättern kommt die Widmung *Aen den doorluchtighsten ... vorst, Willem, Prince van Orangien, Grave te Nassou etc.*, mit der Unterschrift des Verfassers *F. van Heerman*. Darauf folgt sein Vorwort *Tot den Leser*, danach die gravierte Abbildung von Heerman (S. Abb. 4.). Danach kommt eine reiche Sammlung von Begrüßungsgedichten in verschiedenen Sprachen. Das Werk wurde von den nachfolgenden Autoren begrüßt: [1] P. Winsemius: *In effig[i]em d. Francisci Heerman*, lateinisch – [2] C[laude] F[onteyne]: *Op de Beeldtenis ende de Guldene Annotatien*, niederländisch – [3] Anonymus: *Op de Tytel-Plaet van de Guldene Annotatien*, niederländisch – [4]–[5] Anonymus: *Arabicum Ebraicis literis expressum* und *Idem Latine redditum* – [6] Griechisches Gedicht von Jeremias Hoelzlin, Graec. ling. professor – [7] G. Snabel: *Sopra la bellissima Opera del Signore Francisco Heerman*, italienisch – [8] C. Beaumont: *Sonnet*, französisch – [9] Joh. Szydłowski: *Na zacna y vvielkey nauki praca autorá tey xiegi*, polnisch – [10] Matthias Gonczy [sic], Ungarus: *Magyar rhytmusok*, ungarisch – [11] Daniel Heinsius: *In aureas annotationes*, lateinisch – [12] M. Suerius Boxhornius, eloquentiae professor: *In aureas annotationes*, lateinisch – [13] Georgius Pasor, Graec. ling. professor: *Επιγραμματα ...*, lateinisch – [14] P. Winsemius, historiographus et historiarum professor: *In annotationes ... jambus*, lateinisch – [15] Caspar Barlaeus: *In sententias et veterum argute dicta*, lateinisch – [16] T. Gutberlethus: *Aureis annotationibus*, lateinisch – [17] Franciscus Gomarus, ss. theol. profess.: *Op de Guldene Annotatien*, niederländisch – [18] Anna Roemers: *Lof-Ghedicht*, niederländisch – [19] J. Cats: *Op de Gheleerde Versamelinghe*, niederländisch – [20] C. Boy, j.c.: *Op de Gulde Annotatien*, niederländisch – [21] P. Baardt: *Lof-Ghedicht*, niederländisch – [22] J. Schoyerus: *Lof-Eer-Ghedicht*, niederländisch – [23] J. P. Arcerius: *Ghedicht op het ... Gulden-Werck*, niederländisch.

Der Hauptteil fasst die wichtigsten Taten und Sprüche der berühmten Persönlichkeiten der Weltgeschichte zusammen. Das Buch wird mit einem *Register der Guldenen Annotatien* geschlossen.

Der Verfasser des ungarischen Gedichts, Mátyás Gönczi, hat seine Studien 1637 in Sárospatak angefangen.⁸ Am 19.6.1640 immatrikulierte er in Franeker⁹ und 1641 in Leiden.¹⁰ Nachher kehrte

⁵ Exemplare: Amsterdam Universiteitsbibliotheek und Bibliotheek Vrije Universiteit, Leeuwarden Provinciale Bibliotheek van Friesland.

⁶ Exemplare: Amsterdam Universiteitsbibliotheek, Groningen Universiteitsbibliotheek, Leeuwarden Provinciale Bibliotheek van Friesland und Stedelijke Bibliotheek.

⁷ Exemplar: Leeuwarden Stedelijke Bibliotheek.

⁸ HÖRCSIK, Richárd: *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 67. Nr. 20.

er aber nach Franeker zurück. Zwei seiner Disputationen sind in der Sammlung von Nicolaus Vedelius, dem Professor der Theologie in Franeker, 1640 erschienen.¹¹

Den *Guldene Annotatien* ähnlich ist eine Titelblattausgabe dieser Sammlung bekannt. Der oben unter [23] vorkommende J. P. Arcerius war einer der Franeker Verleger, der sie erscheinen liess, die anderen waren Idzardus Alberti (= Ids Alberts) und Joannes Fabiani Deuring.¹² Im März 1642 wurden Gönczis *Theses theologicae* ebenda ausgegeben.¹³ Sein lateinisches exlibris mit dem Titel *Est spes, vita, salus, requies et gloria Christus* ist in Leiden 1641 erschienen.¹⁴ Bis hierher war keine ungarischsprachige Zeile von ihm bekannt. Deswegen wird hier der Text des *Magyar rhythmusok* – im Originaldruck **⁴ verso – in ganzem Umfang mitgeteilt (S. Abb. 5.):

Magyar rhythmusok mellyeket Herman Ferencz Aranyas notatioira¹⁵ irt

Nem egy fürül szedick az mehek az mezet,
 De mindent be jarnack mit szemed el nezhet,
 Sok színü viragit zöldellő tavasznak
 S-amaz buza főkkel gyümölcsözö Nyarnak
 Megh kostollyak; szinet ki valasztvan¹⁶ szépen
 Mint egy kis tarhazban be rakjak az lepben.
 Ezeket követte Herman Ferencz bölcsen,
 Az ki ez kis könyvet sokbul szedte egyben,
 Nem akarta magat kötni csak¹⁷ egy bölcshez,
 Mert minden tudomany nem ragatt egí föhöz;¹⁸
 Hanem szerte szerint bölcseket el jarta,
 Az kiknek irasat valaha hallotta
 Azoknak szin mezét valogatvan szedte,
 Ez aranyas könyvben¹⁹ egyben szerkeztette.

Matthias Gonczi, Ungarus

Dieses Gedicht ist wieder ein Beispiel, wie das Bienengleichnis zur Charakterisierung der schöpferischen Arbeit benützt wird:²⁰ wie die Bienen den Honig von vielen Frühlings- und Sommerblumen zusammensammeln, ebenso hat Heerman sein goldenes Buch aus vielen

⁹ S. den Literaturhinweis 2, Nr. 3697. S. auch: POSTMA, Ferenc – SLUIS, J. van (Hrsg.): *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*. Leeuwarden, 1995, sub Gönczi.

¹⁰ G. DU RIEU (Hrsg.): *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875. Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula*. Hagae Comitum 1875, Kol. 322.

¹¹ VEDELIUS, Nicolaus: *Collegium Hungaricum, in quo disputationibus LI controversiae theologicae ... sunt propositae*. Franeker, 1640, impensis Joannis Arcerii. S. 84–86: XXXVI. De officio Christi, speciatim intercessionis, regno, resurrectione et exaltatione Christi ... respondente Matthia Geontzi. – S. 157–164: L. De sanctificatione et cultu Dei per bona opera lege morali praecepta ... respondente Matthia Gonczi. = RMK III 1557, *Auditorium* 51/1640.9;36 50.

¹² RMK III 7605, *Auditorium* 51/1640.9abc.

¹³ RMK III 1587, *Auditorium* 28/1642.2. – NB.: Wiederum gedruckt von Idzardus Alberti.

¹⁴ RMK III 6222.

¹⁵ Im Original: notatio ira

¹⁶ Im Original: valasztvam

¹⁷ Im Original: esak

¹⁸ Im Original: föhoz

¹⁹ Im Original: keonyuben

²⁰ STECHELBERG, Jürgen: *Das Bienengleichnis*. = Romanische Forschungen 1956. 271–293.

1. Guldene Annotatien. Franeker 1642. Ids Alberts. – Titelblatt

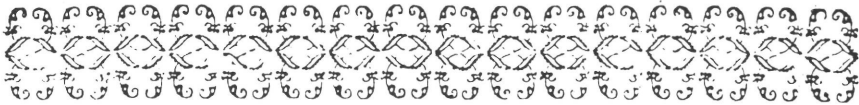
2. Guldene Annotatien. Leeuwarden 1642. Jan Janssen de Fries. – Titelblatt

3. Guldene Annotatien. Leeuwarden 1642. Gijsbert Sybes. – Titelblatt

4. Abbildung von Franciscus Heerman aus *Guldene Annotatien* (1642)

MAGYAR RHYTMVSOK

Melleyeket

HERMAN FERENCZ

Aranyas notatio ira irz.

NEm egy fü-ül szedick az mehek az mezet,
 De mindent be jarnack mit szemed el nezhet,
 Sok színü viragit Zöldellő Tavasznak
 S- amaz buza főkkel gyümölcsöző Nyarnak
 Megh köstollyak; szinet ki valasztvam szépen
 Mint egy kis tarhazban be rakjak az lepen.
 Ezeket követte Herman Ferencz bölcsen,
 Az ki ez kis könyvet sókbul szedte egyben,
 Nem akarta magát kötni esak egy bölcshez,
 Mert minden tudomány nem ragatt egi főhoz;
 Hanem szerite szerint bölcséket el jarta,
 Az kiknek irasat valaha hallotta
 Azoknak szin mezét valogatvan szedte,
 Ez aranyas keonyuben egyben szerkizicste.

MATTHIAS GONCZI Ungarus.

IN

5. Das ungarische Gedicht von Mátyás Gönczi in Guldene Annotatien (1642)

JEHOVA PRÆSIDE,
 Ex Autoritate
 MAGNIFICI DOMINI RECTORIS,
 VIRI,
Nobilissimi, Amplissimi atque Excellentissimi.
D. ULRICI HUBER,
 J.Cti, Eloq. Polit. ac Historiar. Profess. Ordinari.
 NEC NON,
 Gravissimi Senatus Academici Consensu, ac Nobilissimi & Celeberrimi
 J.Ctorum Ordinis decreto, in Almâ Frisiorum Academiâ,
 HANC
 DISPUTATIONEM INAUGURALEM,
 DE
A N N U L I S,

Pro summis in **UTROQUE JURE DOCTORALIBUS**
 honoribus & privilegiis solenniter consequendis,

Publica censura subjicit,

MARTINUS CÖLLER,
 Sedinö-Pomeranus.

Ad diem 14. Februar.

In templo Academic.

F R A N E K E R Æ,

Ex Officinâ **JOHANNIS WELLENS**, Illustrium Frisicæ
 Ordin. & eorundem Acad. Typog. Ordinarii A°. 1661.

6. Disputatio inauguralis von Martinus Cöller. Franeker 1661. – Titelblatt

Applausus Academici,
 FAMÆ AC NOMINI,
Clarissimi, Præstantissimi, Politissimi, morum elegantia
& ingenii valore Conspicui Iuvenis - Viri,
 D. MARTINI CÖLLER,
 Sedinensis Pomerani,

Cùm, ex unanimi Amplissimi Senatus Academici Decreto,
 approbante Nobilissimo Juris Consultorum Ordine,

à
Clarissimo & Consultissimo Viro,
 D. G U L I E L M O C U P,
 J. U. D. & ejusdem Facultatis Professore Ordinario
 in celeberrimâ Frisiorum Academiâ Franekerana,
Omnium bonorum votò, magnoque suò meritò,

Gradum in Utroque Jure, debitis solennitatibus & publicè
 consequeretur 4. April. St. Vet. 1661.

à Fautoribus & Amicis sincerioribus.

S A C R A T I.

F R A N E K E R Æ.

Ex Officinâ JOH. ARCERII, Bibliopolæ.

7. Applausus academici. Franeker 1661. – Titelblatt

Carmen Ungaricum.

A mennyei ige
 Ki Atyatul Jöve
     Vilagosíts a elmédet
 Szenteltyen megh téghed
 Hogy értheffed ötett
     S. Utally ad à vétkeket
 Hogy mikor el Jö itelni
 Mindent ö - megh vizsgálni
     Kész légyen így jot adni
 Te fáratfágod at
 Es Alunkalkodásodat
     Néked - is rémunerálni.

JOH. L. KIS-VÁRDAL,
 Ungar.

Dus bralt Heer CÖLLER met den Cap,
 Met Rok, met Ring en gaat den trap
 Van Themis Opper - Saal betre'en
 Tot eigen Lof, dies wenscht elk een,
 Dat deese schoon en jongen tak
 Noyt cryg een tegen - spoedig krak
 Maar leewe als een Stijl en Stand
 Ten besten van sijn Vaaderland.

J. FIVELANT.

8. Das ungarische Gedicht von János Kisvárdai Lázár aus Applausus academici

Quellen zusammengetragen. Übrigens, das Bienthema wurde in diesem Buch auch von J. Cats und J. Schoyerus benützt.

Die Form des Verses ist ungarisch, taktbetonend; die Zeilen bestehen aus je 12 Silben mit 6/6 Teilung und Paarreimen.

Ausser Gönczi gibt es unter den Verfassern berühmte Professoren, z.B. der aus Herborn nach Franeker übersiedelte Georg Pasor, der u.a. eine griechische Grammatik und ein Wörterbuch zum Neuen Testament redigiert hat,²¹ aber es lohnt sich noch über den letzten Lobdichter einige Worte zu sagen. J. P. Arcerius war von 1640 bis 1664 als Buchhändler und Verleger in Franeker tätig. In seinem Gedicht betont er, dass Heermans Arbeit nicht nur für die Niederlande wichtig ist, sondern überall in der Welt verbreitet werden muss. Die letzte Zeile ist eine Aufforderung zum Lesen und Kaufen des Buches:

„Ghy Lesers, koopt dit Boeck, u gelt wort u geloont.“ – das heisst: „Ihr, Leser, kauft dieses Buch, Ihr Geld wird ihnen lohnen.“

Es ist möglich, dass er diesen Teil des Buches redigiert hat. Um eine bessere Werbung zu machen, strebte er so viele fremdsprachige Begrüssungsgedichte zu sammeln wie es möglich war. Vermutlich hat Gönczi auch ein wenig Geld für diese poetische Arbeit bekommen.

Dass dieses Werk gleichzeitig in zwei Städten, in drei Varianten erschienen ist, ist der Beweis, dass es wirklich inzwischen bei den Lesern bekannt und beliebt geworden war. Ausserdem wurde die Ausgabe von 1642 mit grossen Teilen bereichert und ergänzt. Wahrscheinlich handelt es sich hierbei um ein gemeinsames Unternehmen von Ids Alberts, Jan Janssen de Fries/ de Vries und Gijsbert Sybes, um das finanzielle Risiko dieser Luxus-Ausgabe miteinander zu teilen. Höchstwahrscheinlich sind alle drei Ausgaben von Ids Alberts gedruckt worden, weil nur er über hebräische Buchstaben verfügte. Er war seit 1638 Buchdrucker in Franeker. Bis 1651 arbeitete er öfters mit dem Buchhändler Johannes Arcerius zusammen. Manchmal druckte er auch Bücher für den Buchhändler Jan Janssen de Fries in Leeuwarden. Im Jahre 1655 wurde er Akademiedrucker als Nachfolger von Idzardus Balck.²²

***

Das zweite ungarische Gedicht ist 20 Jahre später 1661 in einer auch von Johannes Arcerius herausgegebenen Sammlung von Gelegenheitsgedichten, die heute in der Rostocker Universitätsbibliothek vorhanden ist, erschienen:

APPLAUSUS academici famae ac nomini ... d. Martini Cöller, Sedinensis Pomerani, cum ... a ... d. Gulielmo Cup, j.u.d. et ... professore ... in ... Academia Franekera-na, ... gradum in utroque jure ... consequeretur 4 April. st. vet. 1661, a fautoribus et amicis sincerioribus sacrati. Franekerae (1661) ex officina Joh. Arcerii, bibliopolae.
A⁴-C⁴ = [12] fol. – 4° – Orn.

Martinus Cöller aus Stettin in Pommern immatrikulierte *mense Februario* 1658 in Rostock,²³ und am 12.7.1659 in Franeker.²⁴ 1661 hat er dort seine *Disputatio inau-*

²¹ MENK, Gerhard: *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660)*. Wiesbaden, 1981. 269–270.

²² Bei GRUYS, J. A. – WOLF, Clemens de: *Thesaurus 1473–1800*. Nieuwkoop, 1989, ist Idzardus Alberti noch identisch mit Idzardus Balck. Aber seit Anfang 2001 hat sich diese Identifizierung endgültig geändert. – Freundliche schriftliche Mitteilung von Herrn Dr. J. A. Gruys, von 24. Januar 2001.

²³ HOFMEISTER, Adolph: *Die Matrikel der Universität Rostock*. Rostock, 1895, Nachdruck 1976. III, 199.

²⁴ S. den Literaturhinweis 2, Nr. 6044.

guralis de annulis verteidigt (S. Abb. 6.).²⁵ Aus Anlass dieser Promotion wurde er in einer separaten Ausgabe – *Applausus* (S. Abb. 7.) – von den nachfolgenden Personen begrüßt: [1] *N. Arnoldus, ss. th. d. et prof. ord. ac academiae concionator*, lateinisch – [2] *Phillippus (!) Matthaeus, med. d. et prof. ord.*, lateinisch – [3] *Lorenzo di Banco, dottor e profess. p.*, italienisch – [4] *L. Parent, profes. és langues Franc., Ital., et Espagn.*, französisch – [5] *S. de B., m. d. et c. mar. Har. pr.*, niederländisch – [6] *Johannes Nese, Megapol., juris utr. cand.*, lateinisch – [7] *P.C.V.H.*, lateinisch – [8] *Hilmar Diederich Theophili*, deutsch – [9] *Joachimus Lamberti*, lateinisch – [10] *Henrich Perbandt, Königsb.*, deutsch – [11] *Michael Stürmer, von Königsb. aus Preussen*, deutsch – [12] *Bengdt Aureen, Wärmel.*, schwedisch – [13] *B. Lackman, nob. Liv.*, englisch – [14] *A.D.K.*, deutsch – [15] *Sipke Hendrix Duynterp*, friesisch – [16] *Joh. L. Kis-Várdai, Ungar.*, ungarisch – [17] *J. Fivelant*, niederländisch – [18]–[19] *C. B[ornemann?] H. D.*, griechisch und dänisch – [20] *Ráchwal Probowsky, Ziemiánin Polski*, polnisch – [21] *J. F.*, friesisch – [22] *J. Arcerius*, niederländisch.

János Kisvárdai Lázár begann 26. 11.1655 seine Studien in Sárospatak.²⁶ Nachher wurde er als Rektor in Sátoraljaújhely angestellt. Am 25.7.1660 immatrikulierte er in Franeker,²⁷ am 27.8.1661 in Leiden.²⁸ Kurz davor, am 20. Mai 1661, verteidigte er seine *Disputatio theologica de Deo ... praesidente ... Christiano Schotano ... in ... Frisiorum Academia*.²⁹ Während seines Aufenthalts in Franeker hat er auch sein ungarischsprachiges Gedicht – im Originaldruck C₂recto – geschrieben, das hier in ganzem Umfang mitgeteilt wird (S. Abb. 8.):

Carmen Ungaricum.

A menyeyi ige

Ki Atyatul jöve

Vilagositsa³⁰ elmédet

Szentellyen megh téged³¹

Hogy érthessed ötett

S Utallyad³² a' vétkeket

Hogy mikor el Jö itelni

Mindent ö-megh visgálni

Kész légyen igy jot adni

Te fáratságodat³³

Es munkalkodásokat³⁴

Néked-is rémunerálni.

Joh. L. Kis-Várdai, Ungar.

²⁵ Exemplare: Greifswald Universitätsbibliothek, Rostock Universitätsbibliothek. – *Auditorium* G/ 1661.1.

²⁶ S. den Literaturhinweis 8, 88. Nr. 28.

²⁷ S. den Literaturhinweis 2, Nr. 6169.

²⁸ S. den Literaturhinweis 10, Kol. 491.

²⁹ RMK III 6428, *Auditorium* 52/1661.1.

³⁰ Im Original: Vilagosits a

³¹ Im Original: téghed

³² Im Original: Utally ad

³³ Im Original: fáratságod at

³⁴ Im Original: Alunkalkodásokat

Das Thema des Gedichts ist das göttliche Verbum, das den Leser von den Sünden zurückhalten soll. So kann er beim Jüngsten Gericht gewürdigt werden. Ihre Form erinnert an die Balassi-Strophe. In der Mitte des 17. Jahrhundert war diese Strophe sehr verbreitet in Ungarn.

Mit diesen neuen Angaben ist nicht nur die ungarische Nationalbibliographie reicher geworden, sondern wuchs die Zahl der Dichter in ungarischer Sprache. Das Gedicht von Gönczi ist ein Lobgedicht, das von Kisvárdai Lázár eine Mahnung, die im Schatten von Miklós Zrínyi, dem Genius der zeitgenössischen ungarischen Poesiegeschichte, ein ehrliches, bescheidenes, mittelmässiges Niveau vertreten.³⁵

POSTMA FERENC – P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Klement János Mihály epithalamiuma. *A cselszövő diplomata, Klement János Mihály (1689–1720)* címen 2000-ben Budapesten megjelentettem rövid életrajzát. Itt említettem, hogy 1706. szeptember 2-án beiratkozott Halléban a jogi karra. Nem szóltam azonban arról, hogy 1706. november 3-án kiadott egy házassági köszöntőt latin, magyar és német nyelven. (A szövegeket fakszimilében közlöm a Hallei Egyetemi Könyvtár engedélyével.) A köszöntőt testvére, Klement Anna Katalin házassága alkalmából közölte, aki Klement Márton beszercebányai tanácsstag lánya volt. Feleségül ment Hainrich György Ulrich-hoz, a nagyhonti vármegye jurátushoz. Négy oldalas kiadványról van szó, amelyet az említett napon jelentetett meg. A bevezető szövegben magát „rokkonnak és testvérnek és egyetemi hallgatónak” mutatja be.

A házassági köszöntést az antikvitásban epithalamiumnak (epithalamion) nevezték, amely a népköltészet terméke volt, és amelyet a görög és a latin poézis is használt az általuk alkalmazott versformákban.¹ A görögöknél Szapphó alkalmazta, a latinoknál Caius Valerius Catullus.² Klement János Mihályt ez utóbbi valamelyik későbbi követőjének költészete inspirálta. A szövegben „fabulának” nevezi a köszöntőt és két visszatérő szava a „spes”, tehát a „remény” és a „res”, a „dolog”. Az ifjú házasoknak mindkettő nevében kíván „emberséges életet.” A „fabula” verssorai változatosak és azzal fejeződnek be, hogy a házasság megkötetett.

A magyar verset Gyöngyösi István befolyásolta, a lakodalmások nagy szerzője. Ő írta a Wesselényi Györgyről, Kemény Jánosról, vagy a Thököly Imréről szóló köszöntőket.³ Klement a négy verssort tartalmazó strófa első 12-es sorát kiemeli.

Azzal kezdi, hogy megemlékezik a szabadságharcról:

Hires Nemzetünket az hadra kitzette,
S – ugy minden rendeket fel fegyverkesztette.

Az „Uri rend s - parasztság hadnak tódulának”. Megemlékezik a csatákról és a „lakosok jайдúl”-ásáról. Ennek ellenére a házasságkötésekre sor kerül, még ha össze is ütköznek „Mársnak sok seregi”.

³⁵ An dieser Stelle danken wir recht herzlich Herrn Prof. Ph. H. Breuker, der uns eine Studie über *De Guldene Annotatien van Franciscus Heerman*, verfasst von Herrn M. J. H. Aalderink (Universiteit van Amsterdam, 1999), zur Verfügung stellte.

¹ PAULY–WISSOWA: *Real-Enzyklopädie des klassischen Altertums*. Stuttgart, 1914.: a „hymän’-nél.

² Erről CSENGERY János és DEVECSERI Gábor fordításai. *Catullus versei*. Bp. 1901. és *Catullus összes versei*. Bp. 1972.

³ GYÖNGYÖSI István: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról*. Kiad. HAHN Adolf. Bp. 1886, 11. „Az ki régen fegyvert fogott hazánkért, Készülődik is annak megmaradásáért”.

Ergopi audite Conuiuæ!
TV VERO SPEI ET REI AVCTOR!
 has Ipse vni animas,
 quæ nunc iugali iunguntur vinculo ;
 vnitas SPE muni ! RE dona !
 vt inter REM & SPEM
 ita viuant vt nunc sperant ! nimirum bene !
 Atque sic
SPEM in Christo defixam
 Speranti peritura SPEI præferant.
Vos autem Conuiuæ gaudete!
 Sed in Domino,
 vtpote SPEM & REM inter adhuc medii.

L Attyuk hogy fene *Márs* fíákját fel tette,
 Vérben hizott törét oldalhoz kötötte,
 Hires Nemzetünket az hadra kiztette,
 S - úgy minden rendeket fel fegyverkeztette.

Most tsata jelt adó szavát trombitának,
 Hallyuk, s - nyerítését fok Vitéz louávak,
 Most még a' kapák is kardá változának,
 Vri rend s - parafzság hadnak tódulának.

Amott' a' táborok Sip jelyre indulnak ;
 Más helyt a' fok fejek a' kard miatt húlnak ;
 Ottan a' ki tsapot feregek már dúlnak,
 Melly vefzély okaért lakofok jajdúlnak.

Mindazáltal imé *Hymen* - is köztünk jár,
 Mellynek bizonsága lehet e' nemes Pár,
 Ki lakodalmaival békefégre nem va'r,
 Mártnak fok feregi ütközenek ámbár.

Te vagy az *NEMZETES SOGOROM* és *NENEM*
 A' kiknek jelenlétemben idvezlenem
 Kivántatott volna, de midön el mennem
 Kellertett máshova: mit van hát mit tennem ?

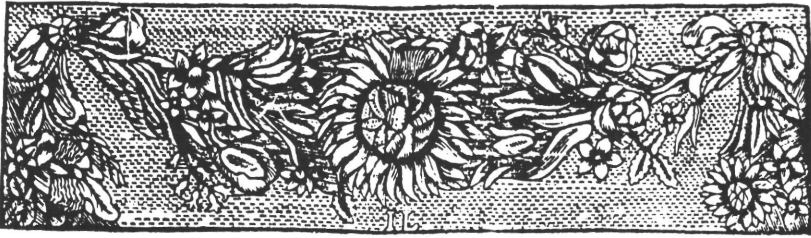
löllehet pediglen el váltam tületek,
 És mostan testemmel jeien nem lehetek,
 S - állapotom szerint róla sem tehetek ;
 Tülem mindazáltal illy szókat vegyetek :

lstennek áldása rátok böven szálljon !
 Egyefség, szerelem ti köztetek hálljon !
 Szivetek egy - máftul soha meg ne vallyjon !
 Gyáfz, vefzély és harag nagy távúlról álljon !

Nem érkezik nyelvem hogy több kérésf tégyen ;
 S - azért imádságom ilyen végre mégyen :
 Ellyetek békevel ! dolgokat jól légyen !
 Melly idvezléfémhez lsten *AMEN!* tégyen.

X X

Wte

♀ ♀

Huc Ciues!

Celebrantur Nuptiæ!

Mirus humanæ vitæ paroxyſmus,

qui,

Vel diu ſperantem ſpem eludit,

Vel ita ſpem finit, vt diu ſperatam Rem addat.

Nec mirum!

Hæc eſt enim fabula,

quam,

SPEM & REM inter medii

tota vita ludimus,

ludendo metuimus.

Ergo diſcite Conuiuæ!

hominum vitam contineri

SPE & RE,

RE non omni, non omni SPE;

Sed quam DEVS approbat, SPEI Cenſor, REI Dator.

Namque multiplices inter SPES & RES,

SPES interdum vna, vna aliquando RES,

SPES reliquas, reliquas RES

Non abiiciens, ſed tranſcendens,

proſperum donat ſperantibus finem.

Sed ad rem!

Hanc luſit fabulam!

(ſi tamen ea fabula dicenda)

GENEROſVS DN. GEORGIVS VLRICVS HAINRICH,

Dum Generoſam Virginem

ANNAM CATHARINAM KLEMENT

poſt longam SPEM, RE tandem potiturus

Vitæ ſociam ſibi expeteret.

Sed bene luſit!

quia ante bene meruit.

Etenim Rem ſperatam iam aſſecutus

Nuptias celebrat!

Ergo

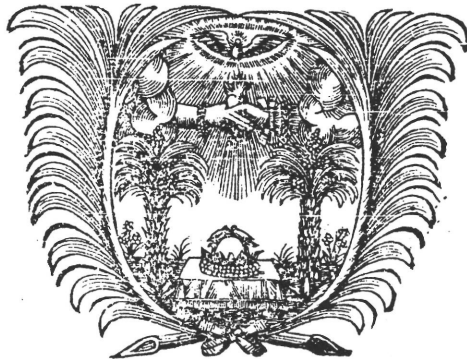
DVM,
GRATIA ANNVENTE DIVINA,
GENEOSVS DOMINVS
GEORGIVS VLRICVS

HAINRICH,
 INCLYTI COMITATVS NAGY-HONTENSIS
 IVRATVS ASSESSOR ET IN MONTANIS VRBVRARIVS &c.

CVM GENEROSA
ATQVE LECTISSIMA VIRGINE
ANNA CATHARINA

KLEMENT,
 GENEROSI AC NOBILISSIMI PARENTIS
DN. MARTINI KLEMENT,
 LIBERAE, REGIAE MONTANAEQVE CIVITATIS NEOSO-
 LIENSIS SYNDICI ET SENATORIS MERITISSIMI, NEC NON
 INCLYTI COMITATVS ZOLIENSIS IVRATI ASSES-
 SORIS GRAVISSIMI &c.

FILIA CARISSIMA
ANNO M D CCL. DIE 7. MENS. Martii
 NVPTIAS CELEBRARET,
 EMINVS QVIDEM, PRAESENTI TAMEN AFFECTV
 ITA GRATVLABATVR
IOHANNES MICHAEL KLEMENT,
 Affinis & Frater, LL. Studiosus.

HALAE MAGDEBVRGICAE, LITTERIS ORPHANOTROPHEL

Mie? wehrtes Schwester Herz / wiltu dich dann vermählen?
Und einen treuen Freund anjese dir erwählen?

Wie? bistu dann gesint mit diesem Mann zu ziehen?
Mich deucht / ich seh dein Herz in keuschen Flammen stehen/
Und diesen süßen Spruch aus deinem Munde gehen:

Ja! Ja! ich will mit Ihm!

So bistu dann gesint solch liebes Joch zu tragen?
Und trägest keinen Scheu das Ja von dir zu sagen?

Dem / der dein Herz von dir verlangt bis in den Tod?
Nun wohl! du thust es nicht aus eitelem Verlangen;
Vielmehr ist dir dein Herz mit diesem Trost umbfangen:

Gewiß es kommt von GOET!

Kömmts dann vom weisen GOET / so wird Ers auch regieren/
Daß Ihr den Ehestand in Seegen werdet führen /

Der angeordnet ist von GOETtes weiser Hand:
Mich deucht ich sehe dir dein künfftig Glück bereitet /
Daß dieses schöne Wort auff allen Seiten gleitet:

GOET segnet diesen Stand!

Wohl! was GOET segnet muß in lauter Seegen bleiben /
Der kan all' Ungemach von deiner Seiten treiben /

Wenn du den Seegens GOET zugleich erwählet hast:
Wie aber? weistu nicht daß auch ein Creuz zu leyden?
Dis leignest du auch nicht / sprichst aber voller Freuden:

Deine süße Last!

Ist dir die Last so süß / der Schluß auch fest gemacht
In GOET / in welchem auch sie wird von dir veriachtet;

So wird die Last zur Lust und nimmst sie gerne hin:
Zu dem ist dis dein Trost / daß Hülffe dir nicht fehlet:
Du denckst: ich habe den zu tragen mir erwöhlet /

Der gleich ist meinem Sinn.

So lebet dann beglückt Ihr zwen verbundne Herzen;
Kein Unfall nahe sich zu euren Liebes Herzen;

Es knüpffe Gottes Huld ein festes Seegens Band;
Und wenn sich öftters gleich bey Rosen Dornen finden:
So müße doch die Lust die Last zeit überwinden

Dies wünschet Herz und Hand.

Szól sógoráról és nénjéről s arról, hogy nem vehet részt a lakodalomban. A házasulandókat így köszönti:

Istennek áldása rátok böven szálljon!
 Egyesség, szerelem ti köztetek hállyon!
 Szivetek egy-mástul soha meg ne vállyon!
 Gyász, veszély és harag nagy távúlrúl állyon!

Klement ismeri a magyar poézist és a verset sikeresnek mondhatjuk.

A német lakodalmások közül kiemelkedik Martin Opitz poézise, aki 1622–23-ban Erdélyben is járt és leírta az ottani állapotokat. Feltehető, hogy hatott Klement köszöntőjére.⁴ A hat strófából álló vers öt esetben tizenketteseket tartalmaz, az utolsó verssor hatból áll.

A versben testvérehez fordul, akitől megkérdezi, hogy férjhez akar-e menni, a válasz az hogy igen. Isten segítségét kéri, és abban reménykedik, hogy a házasság örökké fog tartani.

„Szive és keze által kívánja”, hogy semmi szerencsétlenség ne érje szerelmüket.

Fel kellett hívnom a figyelmet erre a három nyelven megjelent lakodalmásra, amely jellemzi a korabeli soknyelvű magyar poézist.

KÖPECZI BÉLA

Magyar szerző műve Dr. Johnson könyvtárában. A XVII. század egyik magyar sikertörténete kétségtelenül Szilágyi György, aki „Georgius Sylvanus Pannonius” néven lett ismertté Angliában mint a latin és görög auktorok népszerűsítője és fordítója. Szilágyi/Sylvanus 1676-ban adta ki első könyvét, Isocrates két beszédét, amelynek később még nyolc kiadása jelent meg (az utolsó 1811-ben!), utolsó művének pedig az első kiadása 1693-ban látott napvilágot Londonban. Hogy tevékenysége mennyire hatott a korabeli angol tudományos életre, mi sem bizonyítja jobban, mint az a Homérosz-kiadás, aminek egy példányát a Yale egyetem Beinecke könyvtárában őrzik. Ez a kiadvány, a *Homeri ILIADOS, Liber Primus* egy 163 lapos oktáv alakú könyvecske, az *Iliász* első énekének latin nyelven kijegyzetelt és magyarázatokkal ellátott 1685-ös első kiadása, amit John Heptinstall londoni nyomdász készített „Georgius Sylvanus Pan(nonius) Med(icus)” számára annak saját költségén. (Létezik egy igen ritka második kiadás is, ami 1686-ban jelent meg, s amelynek költségét már nem Sylvanus, hanem a kor fontos kiadója, Samuel Smith fedezte¹; a Wing-katalógus második kiadása, az *STC 1641-1700* (New York, 1982) a Yalen két példányt tüntet fel, a második 1686-os, de bennünket az 1685-ös első kiadás érdekel). A könyv jelzete Im J 637, illetve ZzG85H és azt Henry A. Colgate ajándékozta a Beinecke könyvtárnak. Azon kívül, hogy szerzője Angliában működő magyar, van még egy külön érdekessége számunkra: a könyvben két tulajdonos neve olvasható: David Garrické az előzéklapon és Samuel Johnsoné a következő (alighanem elronyolódott, s emiatt újra ragasztott lapon), utóbbi évszámmal: ”Sam. Johnson 1724”.

Más szóval a huszadik században újrakötött Sylvanus-könyv eredetileg a híres szótáríró Dr. Johnsoné volt valamikor. Méghozzá úgy tűnik, a nagytudományú doktor, aki 1709-ben született, már diákkorában használta ezt a könyvet, hiszen az 15 évesen került a könyvtárába. Johnson ekkor még

⁴ *Weltliche und geistliche Dichtung*. Kiad. H. OESTERLEY. Stuttgart, é. n. 37–38. Utalok a Herrn Johann SEYLERN *Hochzeit* című munkájára.

¹ Ezt a kiadást már az RMK is számon tartja, lásd a *Pótlások...* 3. kötetében: 6911 szám alatt. Az 1685-ös kiadástól a kiadó nevének kívül csak méretben különbözik, lévén ez 17, nem 15 cm nagyságú.

Lichfieldben élt, s bár rövid ideig (1727–28-ban) Oxfordban tanult, ott nem szerzett diplomát, és csak 1737-ben költözött fel Londonba.² Pedagógusként csak rövid ideig működött, először Market Bosworthben, majd Edialban, Lichfield közelében, ahol bennlakásos magániskolát nyitott. Tanítványai közt a leghetségesebb David Garrick, a későbbi híres színész volt, s amikor Johnson Londonba ment szerencsét próbálni, Garrick is vele ment. Itt kezdeti nehézségek után 1746-ban kezdett el dolgozni két folió kötetben kiadott nagyszótárán (ez csak 1755-ben jelent meg), de Garrickkel is tartotta a kapcsolatot, dolgozott a Drury Lane színházának. Ami a Sylvanus-féle iskolai Homérosz-kiadást illeti, miután évekig használta, Dr. Johnson alighanem 1736/37-ben ajándékozta Garricknak. Az ünnepelt színész 1779-ben halt meg, s a könyv (alighanem könyvtára egyik darabjaként) csak ezután kerülhetett eladásra Angliában.

Sylvanus e kiadványának egyébként összesen öt kiadása volt: a legelső, mint már mondtuk, 1685-ben nyomta ki John Heptinstall. A második kiadást, már Samuel Smith költségén, egy harmadik követte, ami mint „editio secunda” jelent meg 1687-ben, Thomas Bennet nyomdász és könyvtáros költségén, elegáns címlappal, a szerző Jacob Langham nevű mecénásának ajánlva.³ Ezután hosszabb szünet következett, majd a negyedik kiadás már jóval Sylvanus halála után, év nélkül, de 1722-ben jelent meg J. Knaptonnál és társainál Londonban – ez magát „editio quartának” nevezi. A Sylvanus-féle Homérosz-kötetet legjobb tudomásunk szerint utoljára 1749-ben jelentette meg oktáv formában a W. Innys és társai cég – ennek a leírása már „új és javított kiadás”, s a címlap is meglehetősen át van rendezve, a kor nyomdatechnikai elvárásainak megfelelően. Más szóval Szilágyi/Sylvanus György összes kiadványai közül a két Isocrates-beszéd után éppen ez a Dr. Johnson által is forgatott mű nyerte el leginkább a kortársak és az utódok tetszését.

GÖMÖRI GYÖRGY

Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelektáló pusztításáról.¹ Az első hallásra kissé érthetetlen szavakhoz hozzátéve Fekete Nagy Antal² levéltárostól származó mondatot: „...sohasem mondhatunk le arról a reményről, hogy a ma elveszteként nyilvántartott iratok valaha még előkerülhetnek” hangoztattam éveken át bizonyos Orczy iratok tűz általi pusztulását tényként nem tudván elfogadni. Hogy végül mindkettőnk optimista makacosságának igaza lett, annak is bizonyítéka ez a tanulmány.

A kutatást nehezítő tényezők egyike a pusztulásban, másika a rendszerezésben keresendő. Az Orczyak családi levéltára semmiképp sem tartozik a könnyen kutathatók közé, amelynek oka nemcsak a több helyen való keresés, a tűzvészek, – a fenti idézettel látszólagos ellentétben, valóban voltak ilyenek is –, és a többszörös költöztetések előidézte pusztulás, hanem a család egyes tagjai is megtették a magukét a kutathatatlanság viszonylag magas fokának eléréséhez. Akárhol is dolgozunk, mindenütt csonka, hiányos anyag fogad. Ezenkívül rendszerezési, fondálási különosságok, különbségek is nehezítik használatát. Ismét Fekete Nagy Antal szavaival: „... Külön meg kell említeni ... a levéltár nagy részénél alkalmazott jelzetelésnek egészen különleges és a magyarországi gyakorlatban sehol máshol elő nem forduló sajátosságát. A levéltár több sorozatában

² *The Penguin Companion to Literature, I. British and Commonwealth Literature*. Harmondsworth, 1971, 281.

³ Másolatát közöltem az *Angol Filológiai Tanulmányok* XVIII. kötetének (Debrecen, 1985.) 45. lapján.

¹ Ez a tanulmány elhangzott 2001. április 18-án az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztályán.

² FEKETE NAGY Antal: *Orczy család levéltára. Repertórium*. Bp. 1959. Előszó: 6.

a szokásos ladula, scrinium, capsula vagy fasciculus megjelölés helyett a birtok, család vagy egyéb címszó 1, 2 vagy 3 betűre lerövidített alakját alkalmazzák jelzetként, utána feltüntetve a numerust...”

Az a tény, hogy összeházasodásokkal olyan hatalmas anyagú, a Bedeghi Nyáry-ágon rokon családok iratai kerültek ide, mint a Hallereké, a Kelemené, tovább bonyolítja a kutatást, ugyanazt az iratot több és eltérő jelzettel is kezében tarthatja a kutató. Míg pusztítások következtében mások örökre eltűntek. A nem tűz általi pusztításokról és a költöztetések miatt létrejött különböző lelőhelyekről, a pusztulás milyenségéről szeretnék szólni:

I. Az Országos Levéltárban található törzsanyag igen sérült és hiányos voltát a XIX. században, még az 1880-as évek előtt, sajátos szempontok alapján kiválogatott szekénderéknyi anyag Máramaroszigetre való elszállításával az anyai ágon, a Bedeghi Nyáry család révén rokon, Petrovay György, genealógus levéltárosnak sikerült elérnie.

II. Majd a beházasodással családtaggá lett Piret Eugenie pusztításáról Orczy Elemér számol be 1934. április 14–16-án felvett „Jegyzőkönyvé”-ben:

„...A könyvek, amelyek Tarnaörsön nagy részben voltak, eltűntek. A könyvtárszekrényeket Eugenie összetörette. Egy szemtanú vallomása szerint az Orczy levéltárat az udvarra kidobatta, úgy hogy a nagya szemébe került, és a szatócs üzletben Orczy levéltárbeli okmányokba sajtot pakoltak. ... Az összes családi ereklyék, úgy pl. a híres fegyvergyűjtemény, Herceg Schwarzenberg Marschallbotja, a férfi és női díszmagyarok eltűntek, úgy hogy nyugodtan mondhatjuk, hogy az Orczy család Eugenie által kifosztott. ... A családi portrék még ott vannak. Csupán a költő, Orczy Lőrinc képe hiányzik 1933 óta...”³

III. A következő, aki a családi levéltárral kapcsolatba került, Friedreich Endre (1878–1952) piarista tanár, levéltáros, már nem volt rokon. Rendházbeli lakásán elvégzett rendező munkájának eredménye az 1936. január 31-én elhangzott „Báró Orczy Lőrinc” című előadása, és néhány dokumentum időszakos eltűnése.

A kutatót érhetik csodaként megítélhető események is, amelyek Fekete Nagy Antal optimista szavait erősítik meg: a Piret Eugenie kezelte iratok kivételével, öt és fél métert 1998 nyarán Nagybányán; a még hiányzóak közül néhányat 2000-ben, Budapesten a Piarista Rendház Központi Levéltárában talált meg; újrafondálásuk még ez év októberében meg is történt.

A már említett rendszerezési sajátosságból kifolyólag és az önkényesen kiragadott dokumentumok elszállításának következtében, minden fajta irat mindenütt lehet, ill. előkerülhet. A jelzeteles mai különbözősége minden esetben a lelőhely függvénye, de az eredeti, mindenképpen Petrovay György, Piret Eugenie és Friedreich Endre ténykedése előtti jelzeteles – az első 3 betű és numerus vörös krétás jele – az OL-ban, a Piaristáknál és a volt máramaroszigetiekénél egyaránt, napjainkban is minden iraton jól látható,⁴ és mai, román elnevezésük megegyezik, illetve nagyon hasonló a Fekete Nagy-féle „Repertórium”-ban olvasható latin–magyar leíráshoz. Az elmondottakra jó példa a P 520, Miscellanea, 5. cs. „Acta comitatus Zempléniensis”, ACZ jelű anyag, amely Budapesten eltűntként nyilvántartott. Ugyanezzel a jelzettel Nagybányán ACZ 20. és 28. sorszámmal is megtalálható, a teljes anyag több szám alatt, 27., 30. etc., míg az OL-ban egy anyagként szerepel. Azt említenünk sem kell, hogy az ACZ és numerus vörös krétával íródott.

³ Köszönet az Orczy családnak a „Jegyzőkönyv”-be való bepillantás lehetőségéért.

⁴ 1980-ban fejezte be újrafondálását Balogh Béla, aki darabonként, minden esetben külön jelzettel új címszóba és számba sorolta a dokumentumokat.

Repertórium

Acta comitatus Zempléniensis=
ACZ. Nr. 1–622. 1757–1799.
Főleg Orczy Józsefnek Zemplén megyei
főispánsága idejéből való fenti
természetű iratok és kérvények.

[kb. 622 db irat.]

Ugyancsak a P 520, Miscellanea anyagában, a 14. csomóban elveszettnek tartott
„Litterae successorum generalis Czóbel” anyaga

Inventar

20.Orczy-ACZ 1–69.
1788–1799.197.[db.irat]
Circulări si dispositii emise de consiliul
de Locumtenentă a Ungariei, si de
Cancelariei Aulice, adreše primite de la de
la comitatele invecinate, rapoarte si copii
de pe procele verbale ale.
28.ORCZY-ACZ 7–100.
1792–1793. 187.[db.]
Copii si extrase din protocoalele
congregatiei comitatului Zemplén,
rapoarte ale autoritatilor comitatului catre
baronul Iosephus Orczy, comitele suprem
al comitatului Zemplén, petitii si cereri
adresate aceluiasi comite suprem, vol.II.-
-orig. si copie,l.latina, magh., hîrtie cu
filigran, semnat cu sigiliu.
[kb. 18. „csomó” tartalmazza a teljes irat-
anyagot.]

Repertórium

Litterae successorum generalis Czóbel =
Lcz.Nr. 1–33. 1764–1774.
Orczy Lőrinchez mint Czóbel tábornok
árváinak gyámjához főleg a Czóbel család
tagjai által intézett levelek.

Inventar

Correspondenta adresată baronului
Laurentiu Orczy legata de calitatea lui de
tutore al copiilor generalului Czobel.
-orig.l.latina, magh., si germana, hîrtie cu
filigran, semnat cu sigiliu. [36.db]

I. Az Országos Levéltárban lévő versek

Az előkerült anyag vegyes természetű, tartalmaz „prózát” [iratokat:okleveleket, leveleket, rendeleteket etc.] és verseket, amelyek legtöbbje Budapesten, az OL-ban illetve a Friedreich-hagyatékban található. Többségükben eddig kiadatlan, ismeretlen költemények. A Levéltárban lévőket rendezetlenül, összekeverve egyéb iratokkal és nem csak Orczy Lőrinc-től – hanem pl. Batsányi Jánostól, Dayka Gábortól, Fekete Jánostól, Orczy Józseftől –, származó költeményekkel együtt őrzi egy iratsomó. Néhányuk megjelent a Révai Miklós által kiadott kötetekben,⁵ amelyek azonosítása megtörtént,⁶ többnyire töredékes fogalmazványokról van szó. Az eddig meg nem jelent,

⁵ *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől, A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre bocsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' Betűivel 1787.* (A továbbiakban: KH.), és *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei, A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a nagyságos Szerzőknek egyező akaratajokból közre bocsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1789.* (A továbbiakban: KNE.) [HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. SZAUDEK József és TARNAI Andor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974., 647–714.) cikkének rövidítéseit használom.]

⁶ H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc versei a Magyar Országos Levéltárban*. = ItK 1998. 5–6. sz. 773–776.

tizenhárom ismeretlen vers négy időrendi csoportba sorolható. Az elsők, pl. a „De Mr. Alex. Pope”⁷, 1754-ben keletkeztek. E vers érdekessége, hogy a húsz kötetlenül kiválasztott sor Pope *Essay on Man*⁸ négy fejezetből álló francia nyelvre fordított verséből való. Tizennyolcat teljesen szabadon fordított párosrimű 12-csekből. Hangulatában Boethius-fordításaira, a gnómaszerű költeményekre hasonlít, műfajában cento. Ugyancsak ez a műfaja a latin nyelvű, „Ex Horatio Flacco”⁹-nak.

A feltehetően 1761-ben íródott „Mátra hegyei között mulatozó Nimfák...”¹⁰ Széchényi Könyvtárban található nyomtatott példányairól csak feltételezték, hogy Orczy Lőrincéi. A Levéltárban „Preces Laurentii Orczy” megtévesztő címet viselő anyag nagy összevisszaságában található kézirat címe „Excellentissime Princeps Regni Primas, Archi Episcopo Domine Benignissime”. Az iratanyagot rendező levéltáros számozhatta meg a megtalálás sorrendjében a lapokat, amelyek egyértelműen fogalmazványok, sok esetben az olvashatóság határán Orczy Lőrinc javításaitól, az 1760-as évek kézírásának jegyeivel. Számos olyan részletet tartalmaz, amelyet a megjelent példányok nem. Nyomtatásra előkészített változat, vagy erre utaló nyom nincs. Csak ez az egyetlen példány létezik összesen tizenegy számozott oldalon, amelyek nem folyamatosan következnek egymás után, hanem „A magyar szépekhez”, majd a „Generális Beleznainak” versek töredéke található, utóbbi kézíratos formában a „Miklósnak a pusztás életről” címet viseli. Majd Fekete János Orczy Józsefhez intézett episztolája olvasható.

A MTA Könyvtára Kézirattárában található iratok esetében többnyire másolatokról, és Orczy József verseiről, Lőrinc esetében levélmásolatokról van szó. Az itt található „Nimfa” teljesen eltér a megjelentektől, és az OL példányától is. Ez a verselgető ügyvédé, Fejér Antalé, aki elküldte verseit Orczy Lőrincnek elolvasásra.¹¹

Az OL-ban lévő versek harmadik csoportját az 1770-es években, legvalószínűbben 1772 körül keletkezett kilenc „Istenes vers” jelenti. Az „Istenes versek” – jobb híján így nevezve őket, datálása eddig ismeretlen dokumentumok, megsemmisültnek hitt, volt máramarosszigeti anyagok alapján történik, és a megkerült, jelenleg nagybányai „próza” anyag minőségét is mutatja egyben.

Orczy Lőrinc és Barscay Ábrahám 1771. nyarán [augusztusában] ismerték meg egymást, mint az utóbbi írja:

„Leg szerentsébb történeteim közzé számlálom Bétsben való létemet és ott a Méltóságos Urral tett esmérségemet. ... Generalis Uram elindulása után magam sem mulattam sokáig mivel mult hónapnak tizen negyedik napján Bécsből el indulván Verebély felé siettem hol nemes regimentünk ezen holnapnak tizenötödik napjáig táborozott. ... Patai Kunyhombol 20dik 7bris771.Barscay vasas kapitány még eddig.” [A levél lelőhelye az utolsó tárgyalandó anyag.]

⁷ H. KAKUCSKA Mária: *Mikor kezdett el verset írni Orczy Lőrinc?* = ItK 1998. 3–4. sz. 536–540.

⁸ POPE, Alexander: *Essay on Man*. I. POPE, Alexander: *Oeuvres diverses de Pope*. Par Mr. DU RESNEL, Abbé de Sept-Fontaines, de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Amsterdam et Leipzig, 1749. Jelzete: Zb 6051-1.2. (Az említett, ill. felhasznált Pope művek lelőhelye minden esetben Berlin, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz.)

⁹ H. KAKUCSKA Mária: „A Tarna-Eörsi magyar Horatius”, Kézirat.

¹⁰ H. KAKUCSKA Mária: „Ki írta a’ Mátra hegyei közt mulatozó Nimphák éneké”-t? Kézirat. A továbbiakban: *Nimfa*.

¹¹ L. az előző jegyzetet.

Orczy „Panasz az öregségről” című verse válasz Barcsay Ábrahám (1772) „Egy jó barát beteg barátjának” episztolájára¹² és betegségéről, rossz közérzetéről, időtöltéséről számol be:

Orczy [KNE, 1772, 215-216.l.]:

„Kérdezed, mint folynak hanyatló napjaim,
Hogy bírnak erőtlen tántorgó tagjaim.
...Készülget naponként Ősök' hajlékábann,
...Félre teszi tehát Aroüet' írását,
Buffon Póp Bolinbrock' tzifra mázolását
Ötvenedik Zsoltárt penget most hárfáján,
Salamon' nótáját zendi furuglyáján.”

Barcsay [KNE, 73-77.l.]:

Musák! Az árnyékos Zobor tetejéről,
...Nyilván hallottatok Orczy hidegéről

majd a következő sorok a versírás idejére-helyére adnak utalást:

El találtad, Jó Társ, Hegy' alján is valék,
De sok muskaltól ám majd meg is halék.
Ott hagyám hát Bacchust seprős Szüzeivel,
Mádi hegy' oldalán Szedők' seregével.
S' míg ők arany szállót szedének tsebrekre,
Nékem nagyobb gondom volt egészségemre.
Ez ugyan már meg tért, élek, és pihegek,
De már tsak mint árnyék föld' hátán lebegek.

A mádi (tokaji borvidék) musttól lett betegségéről leveleiben is olvashatunk. A sajátkezű, jól olvasható Barcsay-episztola dátuma Komjáti. 1772. Aug.14. Így az „Istenes versek” keletkezése 1772-re tehető. Orczy Lőrinc hidegleléséről más levelekben is olvashatunk, és Barcsay más levelében is utal erre. A kilenc vers egy különálló, gondosan vezetett, 18,5×26 cm nagyságú füzetkében van. Az első négy Orczy szokásától eltérően kalligrafikus írással, utalva a versszakokra, formailag is tetszetősen, majd a következő öt, Orczy jól ismert, nehezebben olvasható írásával, az 1770-es évek jellegzetességeivel íródott. Gondot okoz műfaji besorolásuk: nem zsolttárok, de nem is parafrízisok, viszont Orczy fordítási gyakorlatát ismerve – és felidézve az „1754. De Mr. Alex. Pope”-ról elmondottakat, amikor is Pope négy hosszú versszakból álló költeményéből kiválogatott tetszőleges húsz sorral egy új verset alkotott, a latin nyelvű cento-költészethez hasonlóan, amelyet két sor híjjával fordít le –, lehetnének zsolttárok is, amennyiben nem ragaszkodunk mereven formai megkötöttségekhez. A 47–55-ig vannak megszámozva, nem számmal jelölve, hanem betűkkel kiírva. Az 56. csak jelezve van, de nincs már lemásolva. Sehol sem található.

Révai 1788. március 23-i levelében: „...Nagyságod manuscriptumát alázatos köszönettel megküldöm. A leiratása miatt fel kellett bontanom. Most egybekötöttem...”,¹³ egy összefüggő, létező kéziratos verseskötet visszaküldéséről írt, amelynek mindeddig sehol sem bukkantunk nyomára. A tagadhatatlanul szebb, olvashatóbb írással készült, füzetszerű képződménybe gyűjtött versek sem lehetnek egy ilyenkel azonosak az íráskép, a több eltérő „füzet” létezése miatt. Külalokban eltérnek egymástól – jellegükben nem –, a valószínűleg magától a versszerzőtől készített „füzetek”.

Végül az OL-ban található utolsó vers, az 1784. febr. 9-re datált „Pest vármegye restauratiója” című töredék, amelynek folytatását vagy változatát nem találtuk. Orczy Lőrinc ebben az évben

¹² EGYED Emese: *Levélek fejmről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete*. Kolozsvár, 1998., című művében ír a Barcsay-levelek sajátosságairól is.

¹³ Közvetette: SZILÁGYI István: Figyelő, (XIII.) 349. Ő sosem közli, honnan származnak a kéziratok.

vonul vissza Abauj vármegye főispáni tisztségéből, kisebbik, László fia javára. Hogy ez a döntése nem ment zökkenőmentesen és családi konfliktusok nélkül, fiaihoz írt levelei tanúsítják.

II. Friedreich-hagyatékban, vagyis a piarista Rendház Levéltárában öt ismeretlen és két megjelent, a „Futó gondolat a szabadságról” és „Egy sebes katonának sohajtása a’ meg törődött vitézeknek számokra épült pesti nagy házra”¹⁴ – a kéziratban „Futógondolat a szabadságról”, „Keseres fohászzkodása egij Pestij Invalidus vén katonának” – című vers kézírata található. Mindkét vers az 1789-ben napvilágot látott kötetben jelent meg, Orczy azon ritka költeményei közé tartoznak, amelyek jól olvasható, teljes formában és több változatban, így töredékesen is ránk maradtak. A dátummal ellátott versek közé tartozik néhányuk, de ebben a 22,5×18,5 cm-es „füzetkében”, a fennmaradt példányok nem 1757-ből valók, mint Orczy sajátkezű keltezése a versek végén sugallná. Ugyanis a füzetke baloldalán az 1772-ben született, több dátumos példányban ránk maradt, „Futó gondolat a szabadságról” olvasható, mellette, a jobb oldalon a „Sóhajtás Vénushoz” következik végén az 1757-es, majd folytatólagosan, néhány alkalmi vers ugyanezzel a dátummal. Az íráskép, a tinta színének azonossága az 1770-es évekre jellemző. 1757 jeles dátum Orczy Lőrinc életében, a Hétéves háborúban 1756 őszétől 1759 májusáig való részvétele miatt.

A „Sóhajtás Vénushoz” c. vers dátuma 1757, páros rímű 12-es, 170 sorból áll, versszakolás nélkül. A „Hívságok megvetéséről”, „Horátz’ X. éneke a II. könyvből”, „Szerelem és bor”, című versekre hasonlít.

A három alkalmi vers címzettje nemcsak az Orczykhoz való kapcsolatuk, hanem egymáshoz való viszonyulásuk miatt is érdekes. Az elsőt Pálffy János volt labanc nádorhoz, a szatmári béke egyik létrehozójához írta: „Emlékezetnek Oszlopa, némelly élő és meg holt Magyaroknak! Pálffy Jánosnak”¹⁵ negyvenhárom Gyöngyösi féle 4-es rímű 12-esekből álló sort. A következőt szintén 1757-ben, hatvankét sort, négyes rímű 12-esekben a „szembenálló” kuruc generálisnak, „Károlyi Sándornak”¹⁶ írta.

„Eszterházy Jósephnek”¹⁷ horvát bánnak és országbírónak hatvannyolc Gyöngyösi féle négyes rímű 12-est írt. „Az igaz Becsület miből áll”, nyolcvan 4-es rímű 12-esből áll. „A szabadkömvesek törvénye”, „A Betsülletes ember’ törvénye”¹⁸ című versekhez hasonló tematikában. Talán ezek, a dátum nélküliek is ebben az évben, 1757-ben/körül keletkezettek és az 1772-ben született, több teljes és töredékes kéziratban fennmaradt „Futó gondolat a szabadságról” mellé másolta őket. Biztosabban állítható, hogy a verseket 1772-ben másolta Barcsay Ábrahámnak. Datálásukban, azonosításukban segítségünkre van Barcsay Ábrahám „Bánkeszei Kunyhombol 29dik May 772” írott levele:

„Kimondhatatlan nagy örömmel vettem az erejtett drága portékának Laistromát: érzemis egész érdemét s’ valóságát az illy bennem tett bizalomnak. ...Én választást köztöttek nem tehetek, mindenik tettzik, ... Ugy tetzik hogy az emlékezetnek oszlopa némely Magyarok[nak], a többi között drága fog lenni és a Pantlikás Uraknak kedves; egyszersmind letzke lészen valamint a M[agyar] Iffjusághoz valo intés hogy ne lármázzanak. A Mátra mellyéki Nimfák éneke, Cupido Temetése a Vénushoz valo sohajtás, és Örsy lakásomhoz, ugyvélem hogy a versek Istenének Apollonak Sugár-lásából költek. Fohászzkodása egy vén katonának: a Játékos pokolb[an], Intés egy

¹⁴ KNE, 1–69 és 143–147.

¹⁵ Pálffy János (1663–1751) gróf, nádor, a Rákóczi-szabadságharc idején a császári csapatok fővezére.

¹⁶ Károlyi Sándor (1669–1743) gróf, Szatmár vm. főispánja, amikor II. Rákóczi Ferenc vette át a szabadságharc vezetését, csatlakozott a kurucokhoz. Pálffy Jánossal az ő műve szatmári béke létrejötte.

¹⁷ Eszterházy József (?–1748).

¹⁸ KH, 42, és 42–44.

széptől a vén szerelmeshez, Magyar és deák nyelvek siralmas panaszsza, Tercsa és Bandy énekei azt tartom a tréfás Satirák notájára irattak. ...”

Így a Barcsay által említett versekről elmondhatóak, hogy legkésőbbben 1772-ben lettek másolva, Barcsay Ábrahámnak barátságából, szimpátiából, egyes esetekben 1757-ben/körül keletkezettek. Barcsay többször biztatta Orczyt versei kiadására, amelynek meg nem tétele okozta, hogy az általa említett versek közül ma már nem ismerjük a „Kupido Temetése”, „Örsy lakásomhoz”, „Intés egy széptől a vén szerelmeshez”, „Magyar és deák nyelvek siralmas panaszsza”, „Tercsa Bandy énekei” címűeket. [Talán még előkerülhetnek...]

III. Az általunk idézett Barcsay Ábrahám levelek a volt máramaroszi Petrovay-anyag részei. Ebben az anyagban Orczy Lőrinc egy verse, a különös című „Orczy Lőrinc »válasz Barcsaj Leveleire de dato Gotzendorf [Glotzersdorf] 20. 8br.1778.«” található, amelynek érdekessége, hogy két missilis Barcsay-levele íródott. „Schribau, Prussiai Silesia szélén 3dik 9bris reggel négy orakor, 778. „keltezésüre negyvennégy sort, a másikra, a korábbira „Silesiába Glotzersdorffii gunyhombol, 20dik 8br 778.” dátumúra, a nyolc utolsó sort írta Orczy Lőrinc¹⁹. Az 1789-ben megjelent kötetben, „A’ menyinykő hárító dárdákról” címmel, a 209–211 oldalon jelentette meg Révai Miklós. E költeménynek csak itt, a Petrovay György által elvitt anyagban van meg a kézirata. Az általam idézett összes Barcsay-levele is itt található, a már többszöri példaként felhozott „P 520, Miscellanea, 18. csomó, Missiles, Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Josephum Orczy. = Jelzet nélkül. Nr.1–115. 1720–1798. Főleg korabeli írók levelei.”²⁰ anyagában, az évtizedeken át elpusztultnak tartott, több más, a budapesti törzsanyagból kivett iratcsomóban.

H. KAKUCSKA MÁRIA

Egy reformkori bencés szerzetes olvasmányai. A katolikus papság műveltebb része a világi értelmiséghez hasonlóan jelentékeny szerepet töltött be a reformkor irodalmi életében.¹ Több jelentős író kerül ki közülük, mint például Guzmics Izidor, Horváth Endre vagy Czuczor Gergely. Jó néhányan, mint könyvvásárlók és olvasók vállaltak részt az irodalom támogatásából, és kapcsolódtak be az irodalmi életbe. Előfizeteket gyűjtöttek, és maguk is előfizettek a kortárs-írók könyveire. Sokan tagjai lettek a kaszinóknak és olvasóegyesületeknek.²

Guzmics Izidor szeretett tanítványa és munkatársa, Beély Fidé³l kéziratossá hagyatékát olvasmánytörténeti vonatkozásban is rendkívül érdekes. Kéziratban maradt részletes önéletrajza⁴, és az

¹⁹ A versről részletesen, H. KAKUCSKA MÁRIA: *Orczy Lőrinc válasza Barcsay Ábrahám levelére.* = MKSz (117.) 2001. 2. sz. 207–208.

²⁰ Ebből az anyagból adta ki BALOGH Béla: *Bessenyei György levelei.* = Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv (X.) 1994. Nyíregyháza., és UŐ: *Kazinczy Ferenc levelei.* Széphalom, 4., 1992.; és EGYED Emese: *Levelek fejéről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.* Kolozsvár, 1998. Ő Orczy-gyűjteménynek nevezte el az iratcsomót.

¹ Vö.: FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 230–236.

² Számos pap és paptanárné neve, pl. Czuczor Gergelyé, Guzmics Izidoré, Deák Ferenc rokonáé, Oszterhuber Ferenc veszprémi kápláné, Ruszek Józsefé vagy a főpapok közül Barkóczy Lászlóé és báró Szepessy Ignácé szerepel az előfizetési jegyzékekben. Kisfaludy Károly *Aurórájának* és Vörösmarty *Zalán futásának* legtöbb előfizetője is dunántúli katolikus pap.

³ Briedl József (a Beély Fidé³l nevet később vette fel) 1807. július 5-én született Székesfehérváron. Elemi és középfokú tanulmányait szülővárosában végezte, majd 1822-ben a Szt. Benedek rendbe lépett. Pannonhalmán, majd Bakonybélben tanult. 1830. augusztus 6-án áldozópappá szen-

1845–47 közötti évekből származó olvasmányjegyzéke⁵ tájékoztatást nyújt arról, milyen jellegű és témájú könyveket olvasott tanulóéveiben, és későbbi életében.

Beély tizenöt éves korában, 1822-ben, Pannonhalmán lépett a bencés rendbe. Önéletrajzában leírja, hogy ekkor ízlelte meg először az olvasás örömét, és részletezi mit olvasott ebben az évben. Úgy tűnik, már gyermekkorától érdeklődött kortárs magyar irodalom iránt, hiszen Kisfaludy Sándor regéit, és az *Auróra* köteteit említi ebből az évből, mint kedvelt és maghatározó olvasmányait. Ekkor olvasta Faludi Ferenc műveit, és németül Schiller, Goethe, Herder munkáit. Két évvel később, 1825-ben, mikor Bakonybélben folytatta tanulmányait, leírja, hogy itt csak a klasszikus szerzők, Livius, Cicero, Horatius, Vergilius olvasására nyílt alkalma, mert „az odavaló könyvtár semmit az újabb literatúrából nem bír”. Az 1827–1830 közötti éveket ismét a pannonhalmi rendházban töltötte, ahol teológiai tanulmányokat folytatott. Itt „bőségében lévén a könyveknek”, örömmel olvasott, de inkább németül, mint magyarul, „tökéletesebb lévén a könyvtár német munkákra nézve, mint magyarokra.” Azonban egy ismerősétől⁶, akinek „válogatott magyar könyvtára” volt, gyakran kapott kölcsön ezekben az években magyar műveket. Berzsenyit, Dajka Gábort, Kisfaludyt olvasott. Említi az *Auróra* zsebkönyvet, amelynek olvasása mindig „igaz örömet” okozott neki. 1832-ben mindennapos olvasmányai közé tartoztak az újságok (különösen a *Jelenkor*), de szívesen olvasta a *Tudományos Gyűjteményt*, és a *Felső Magyar Országai Minervát* is. Ebben az évben Kazinczy, Kisfaludy Sándor és Károly, Virág Benedek, valamint Klopstock, Wieland, Herder, Kleist és Goethe munkái tették ki olvasmányai jelentős részét.

1832-ben Guzmics Izidort nevezték ki bakonybéli apáttá, és ő magával vitte kedves tanítványát, a huszonöt éves Beély Fidélt is, hogy nevelés – és oktatástant, esztétikát, diplomatikát és heraldikát tanítson a növendékeknek. Önéletrajzában ezt írja az első bakonybéli évekről Beély: „alig valék képes az összehalmozott újságok és járó folyóiratokon kívül valamit olvasni, mert maga a leckékre való mindennapi készülés elvona tőlem naponként 3–4 órát.”⁷

A bakonybéli apátság és rendház könyvtára Guzmics Izidor apáti kinevezése idején kezdett fejlődni és gyarapodni. 1835 őszén az apát Beély Fidélt nevezte ki a könyvtár örvévé, évi 8 pengő forint tiszteletdíj ellenében. 1835 októberében Beély önéletrajzában írja:

„vagyon az apátságnak egy kisded könyvtára, mely mintegy 1120 munkát bír, ám a magyar literatura újabb jeles termékeit föllelheted benne, néhány régi nyomtatott magyar imádságoskönyvekkel a XVI. századból. Most vagyon benne egy kis pénz-és könyvtár, melynek szaporítására gond fordítatik.”⁸ A könyvtárat Beély 1837 februárjában és márciusában rendezte. „Február s márciusban ez évben egészen újra rendezém a könyvtárt, mindeneket újjonon leírék, a lajstromokat megcsinálám, a könyveket a

telték. Guzmics Izidor, aki már diákkorában felfigyelt a tehetséges ifjúra, apáttá történt kinevezésekor magával vitte Bakonybélbe. Őt találta alkalmasnak az oklevéltan, az esztétika, valamint a nevelés-és oktatástan tanítására. Egyidejűleg kinevezte a könyvtár örvévé is. A fiatal tanár számos idegen nyelven olvasott, és a bakonybéli könyvtár gazdag anyaga is a rendelkezésére állt. Pedagógiai tárgyú írásokat fordított németből és angolból, és ezekben az években kezdett publikálni. Elméleti pedagógiai munkásságának elismeréséül 1839. november 22-én az akadémia Beély Fidélt levelező tagjává választotta. Fő műve, az *Alapnézetek a nevelésről...* 1848 márciusában jelent meg. A bukás után megszűnt Bakonybélben a tanárképzés. Beély hat éven át az apátság botanikus kertjét gondozta, 1855-től a rend kőszegi gimnáziumának igazgatójaként működött, 1863. június 30-án bekövetkezett haláláig.

⁴ BEÉLY Fidél: Életem rajza. BK 218. I. 1.

⁵ Külömbféle könyvek, mellyeket elolvastam, jelesebb helyei, és lapjainak följegyzése vagy kivonatos megismertetése. BK. 218. II. 2.

⁶ Reginald viceadminisztrátor

⁷ BEÉLY Fidél: Életem rajza. BK 218. I.1. 9.

⁸ BEÉLY Fidél: Életem rajza. BK 218. I.1. 11.

könyvtár magyar nyomtatott billegével megjegyzém, s osztályozám oly móddal, hogy kiki ezentúl akármely könyvre könnyen ráakadhat. E dolog két hétig eltartott és ki is fárasztott, annál is inkább, mert mármost saját könyveimet is újra rendezém, osztályozám, s nevem nyomtatott bélyegével megjegyzém, mellyek akkoriban mintegy 290 darabra mehettek. Ezentúl a könyvtárban könnyű volt a vett és rendelt könyveket beírni, megbillegezni, mit egy évben minden fertály esztendőben egyszer szoktam megtenni.”⁹

Kéziratban fennmaradt Beély Fidél olvasmányainak jegyzéke¹⁰ az 1845–1847 közötti évekből a Szent Benedek Rend Pannonhalmi Nagykönyvtárában. Az összesen 102 lapot tartalmazó iratcsomó a „Különféle könyvek, mellyeket elolvastam, jelesebb helyei, és lapjainak följegyzése vagy kivonatos megismertetése” címet viseli, és négy részből áll. Az első rész (I. szám) a Beély által 1845 novemberében és decemberében, a második és harmadik rész (II–III. szám) az 1846-ban, a negyedik rész (IV. szám) az 1847-ben elolvasott könyvek és folyóiratok kivonatát tartalmazza. A két év és két hónap alatt a bakonybéli rendház szerzetesánára összesen 56 magyar és német nyelvű könyvet olvasott el. Ezek között kilenc teológiai, négy pedagógiai, két pszichológiai, négy nyelvészeti, hat történelmi, két esztétikai témájú tudományos munka, egy útirajz, egy életrajz, szerepel, a többi szépirodalmi mű. Emellett megemlíti még a Magyar Tudós Társaság névkönyvét és évi értesítőit, amelyek szintén szerepeltek olvasmányai között. Szembetűnő, hogy az olvasmánylista kizárólag frissen (1843–1847 között) megjelent könyveket tartalmaz, tehát Beély Fidél törekedett arra, hogy lépést tartson kora tudományos- és szépirodalmának legújabb eredményeivel és törekvéseivel.

A bakonybéli szerzetes által a két év alatt elolvasott húsz szépirodalmi mű között a reformkor irodalmának jelentős darabjai szerepelnek. Olvasa Vörösmarty Mihály 1845–46-ban a Nemzeti Könyvtár sorozatban megjelentetett összes munkáinak 1–8. füzetét, amely a költő verseit, hőskölteményeit, színműveit tartalmazza. Beély Vörösmartyt tartotta „honunk legjelesebbik” költőjének, szerette Csokonait, ám Kis János, Császár Ferenc költészete is közel állt hozzá. Szívesen olvasta Szigligeti Ede színműveit, Frankenburg Adolf beszélyeit.

Érdekes, hogy mennyire magragadta a korszak jeles író-újságírója, a Széchenyi eszméiért lelkesedő Nagy Ignác munkássága. Olvasa a nagy sikert aratott, és a Magyar Tudós Társaság által száz arannyal jutalmazott *Tiszújítás* című politikai vigjátékát, amelyben a korrupciós választási hadjáratok ellen emeli fel szavát. Részletesen írt a *Magyar titkok* című 1844–45-ben megjelent regényéről, amely tulajdonképpen életképek sorozata, és melyben a főváros korabeli életét és társadalmi viszonyait ábrázolta és bírálta. „Az egész munka oly jeles, oly mulattató és figyelmet lebilincselő, hogy a honi irodalom termkei közt a satíra mezején párjára alig találhatunk”¹¹ – írja Beély. Megnyerték tetszését Nagy Ignác más munkái is, az 1843-ban megjelent *Beszélyek*, az 1844-ben megjelent *Torzképek*, a *Hajdan és most* (1845), a *Bors és paprika* (1845), valamint a *Menny és pokol* című humoreszkgyűjtemény is. (1846).

Nagy élmény jelentett számára Eötvös József regénye, *A falu jegyzője*, amelyet megjelenése évében olvasott, és amelyről felismerte, hogy „tagadhatatlanul egy a legjelesebbek közül korunkban, mely a regény hatalmas országában megjelent.”¹²

Úgy tűnik, erősen érdeklődött a népköltészet iránt is, mert örömmel olvasta a Tompa Mihály által összegyűjtött, és az 1846-ban két kiadást is megért *Népregék és mondák*at, valamint Erdélyi János *Népdalok és mondák* (Pest, 1846) című gyűjteményét.

⁹ BEÉLY Fidél: Életem rajza. BK 218. I.1. 19.

¹⁰ BK. 218. II. 2.

¹¹ BK. 218. II. 2. I. II.szám. 26.

¹² BK. 218. II. 2. I. IV.szám. 11.

Mivel a nevelés-és oktatástan tanára volt, több frissen megjelent pedagógiai-pszichológiai szakmunka is szerepelt olvasmányai között. Olvasta az esztergomi érseki tanítóképző, vagy korabeli elnevezése szerint „mesterképző”, tanárainak, Majer Istvánnak (*Népneveléstan*, 1845.) és Rendek Józsefnek (*Tanmódszer városi, s falusi elemi iskola-tanítók és mesterképző intézetek használatára*, 1846., és *Kalauz*, 1847.) kifejezetten a katolikus tanítóképzés céljait szolgáló műveit. Majer István könyve inkább a nevelés elméleti kérdéseivel foglalkozik, tanártársa Rendek József munkái oktatásmérettel és oktatásmódszertannal, de emellett szólnak a tanítói hivatás lényeges kérdéseiről, sőt a fogyatékos gyermekek oktatásának speciális problémáiról is. Beély Rendek József műveit lényegesen jobbnak tartotta, mint Márkli József hasonló témájú (*Módszertan*, 1845) munkáját.

Beély maga is tanár lévén felismerte a diákszínjátszás nevelő hatását. Életrajzában említi, hogy tanítványai Guzmics Izidor apát nevenapját a maguk által írt és előadott színdarabbal köszöntötték Bakonybélben. Éppen ezért fordult különös figyelemmel Majer István ifjúsági színdarabjai felé. (*Színdarabok ifjúság számára*. Pest, 1846.) Bár elismeri, hogy a szerzőt „jó szándék vezérelte” nem hallgatja el, hogy „a drámái tökélytől oly távol áll, hogy e tövises mezőn alig foghat babérokat arathatni.” Tehát a darabokat rossznak tartotta, olyannak, amelyek nem alkalmas iskolai színelőadásra. Nem is vette fel Majer színdarabjait abba a bibliográfiába, amelyet az 1848-ban megjelent pedagógiaelméleti művének függelékében közölt, pedig ebben számos kortárs szerző (Döbrentei Gábor, Bátty Károly, Bezerédj Amália és Ney Ferenc) ifjúsági művei szerepeltek. Hogy mennyire fontos volt Beély számára az ifjúsági irodalom kérdése, jelzi, hogy 1849-ben, a Somogyi Károly által szerkesztett színvonalas pedagógiai szaklap, *Katholikus Iskolai Lap* hasábjain hosszú tanulmányt közölt az ifjúsági irodalomról és az ifjúság számára író szerzők felelősségéről, „Az ifjúsági iratok árnyoldalai, célja és minősége” címmel, a lap 1849. február 6-i számában. Ez a cikk azért méltó figyelmünkre, mert ez az első olyan magyar nyelven megjelent írás, amely az ifjúsági irodalom kérdéseivel, tudományos alapossággal foglalkozik. A szerző felismeri, hogy milyen nagy az ifjúsági irodalom pedagógiai jelentősége. Azt vallja, hogy ez a gyermekek életszemlélete, magatartása, de ismereteinek szerzése szempontjából is ez az egyik leghatékonyabb eszköz. Az olvasmányok érzelmeket keltenek a gyermekekben, eszményképeket nyújtanak nekik, élettapasztalatokat előlegeznek számukra, cselekvésre ösztönzik őket. Beély sorra veszi a gyermekek számára írott művek hiányosságait. Elítéli azokat a szerzőket, akik pusztán szórakoztatni kívánják kis olvasóikat. Nézete szerint a csak időtöltésre, unaloműzésre szánt írások feleslegesek. Olyan munkákat kell az ifjúság kezébe adni, melyek hasznosak. Ezért történeti- és útleírásokat, valamint ismeretterjesztő műveket ajánl. Az olvasmányoknak ki kell egészíteniük az iskolában megszerzett tudást, sőt olyanoknak kell lenniük, melyek a nevelés esetleges hiányosságait is képesek pótolni. A szerző különösen fontosnak tartja, hogy csak szép és helyes magyar nyelven írott munkák kerüljenek a gyermekek kezébe.

1846. január 12-én ünnepelték Pestalozzi születésének 100. évfordulóját. Németországban Diesterweg indított mozgalmat a jubileum megünneplésére, nálunk sokkal szerényebb keretek között, Tavasi Lajos kezdeményezésére rendeztek Pesten és vidéken néhány ünnepi gyűlést. Hogy az évfordulós ünnepségeken elhangzottak nyomtatott formában is megmaradjanak, Tavasi saját költségén kiadott egy Pestalozzi-émlékkönyvet *Nevelési Emléklapok*¹³ címmel. A Pestalozzi emlékének szánt – 1846 januárjában megjelent – füzet több pedagógus értekezését és költeményeit közli Pestalozziról. A *Religio és Nevelés* című katolikus lap cikksorozatban¹⁴ támadta a *Nevelési Emléklapok* Pestalozzi számát, meglehetősen erős hangon, kiemelve azt, hogy a svájci pedagógus „a francia

¹³ A *Nevelési Emléklapok* 1846–1848-ig jelent meg, rendszertelen időközönként, hat füzetben, Pesten, Tavasi Lajos szerkesztésében.

¹⁴ *Religio és Nevelés* 1846. 51, 121, 142.

forradalom híve” és „az arisztokrácia ellensége” volt, hogy „vallástalan”, és hogy a „tanításhoz nem is értett.” Beély, aki olvasta a füzetet, szintén keményen megbíráta azt, egyoldalúan dicséretes hangja miatt. „Sokat ígérő munka, de keveset nyújtó, melyben Pestalozzi úgy magasztaltatik s oly dicsővé emeltetik, kinél jelesebb tanító és nevelő soha nem volt, s nem is lehetett a földön.”¹⁵ – írja. Beély elismeri ugyan Pestalozzi érdemeit a népnevelés terén, részben egyetért módszertani elképzeléseivel is, de túl mechanikusnak tartja azt. A bakonybéli szerzetes véleménye sokkal több objektivitást és szakmai hozzáértést mutat tehát, mint a *Religio és Nevelés* recenziói.

Rónay Jácint¹⁶, Beély Fidél tanítványa, 1846-ban adta ki *Mutatványok a tapasztalati lélektan köréből*, és 1847-ben *Jellemisme* című munkáit, amelyeket Beély jelentős magyar nyelvű pszichológiai műveknek tartott, olyanoknak, amelyek a hazai lélektani irodalom fontos darabjai, sőt felveszik a versenyt a hasonló tárgyú német munkákkal. Ő, aki ritkán ragadtatta magát személyes megjegyzésekre, érzelmei kifejezésére írásaiban, volt tanítványával kapcsolatban kivételt tett. Az elsőként megjelent műről megjegyzi: „kellemes írmodora, s gondolatinak kedves folyadékonyasága miatt általános dicséretet aratott.” Az 1847-ben napvilágot látott *Jellemisme* című műről pedig azt írja, hogy az első „sokban fölülhaladja, s mind férfi, mind nőnek oly kedves olvasmányt nyújt, melyet örömet kezéből le nem teend, míg azt figyelmesen át nem olvasta... Éljen sokáig a jeles és munkás író!”

Úgy tűnik, hogy a bakonybéli szerzetes érdeklődött a magyar történelem iránt is, mert igen részletes tartalmi ismertetést írt Horváth Mihály: *A magyarok története* című (Pápa, 1842–46), a magyar történetírás szempontjából is jelentős művéről, amelyet jeles, értékes munkának tartott. Hasonlóképpen vélekedett Körmöczy Imre: *A keresztény hit és egyház történeti kifejeése* című, 1845-ben, Pesten megjelent egyháztörténeti összefoglalásáról is.

Mivel Bakonybélben esztétikát is tanított (amelyet a neveléstannál kevésbé kedvelt) elolvasott minden frissen megjelent művet, amihez e tárgykörben hozzájutott. Purgstaller József¹⁷: *A szép-műtan vázlatja* (Buda, 1844.) éppúgy szerepelt olvasmányai között, mint a neves német esztéta, Theodor Mundt, 1845-ben Berlinben megjelent *Aesthetik* című kötete. Az utóbbiról Beély véleménye az, hogy a tárgykörben igen jeles mű, és bár a szerző protestáns, „s így a catholica vallásnak kevésbé barátja”, a kötet „megérdemli az olvasást, és néhány helyen a stylre nézve classicusnak is mondhatni.”¹⁸

Beélynek a magyar nyelv iránti érdeklődésére vall az a három kötet, amelyek új magyar szavak és kifejezések gyűjteményeinek tekinthetők, és amelyeket azért olvasott különös érdeklődéssel, hogy mind a katedrán, mind pedig publikációiban tökéletesen fejesse ki magát magyarul. Kiss Mihály: *Magyar újdonszavak tára, melly magában foglalja a hírlapokban, könyvekben és társalgásban előkerülő új és műszavakat* című könyve 1844-ben, Pesten jelent meg. Beély a saját költségén szerezte meg a könyvet kis magánkönyvtára számára, és mint szegény szerzetes, igencsak bosszan-

¹⁵ BK. 218. II. 2. I. III.szám. 5.

¹⁶ Rónai (Leitzinger) Jácint (1814–1889) a későbbi nemzetőr-pap, természettudós, 1835-ben Beély tanítványa volt Bakonybélben, akit önéletrajzában „kitűnő szorgalmú”-ként említi. Az önéletrajz 1849-ben ismét megemlékezik Rónayról, akit a katonaság előtt Győrben tartott, a forradalmat és Kossuthot élető, lelkesítő beszédei miatt Pannónhalmára majd Bakonybélbe küldték a rend vezetői. „Ittlétét igen örömet vettük”, írja Beély, „mert igen kedves és mulattató ember.”... Fájlalja, hogy „Rónay köztünk alig töltött el egy hónapot, mert miután Győrt, s nem soká reá Budát is május elején a magyarok visszavették ostrommal, meghívatott újra Győrbe főszónoknak Pöltenberg magyar Generalis által, s eltávozott örömet, közénk aligha visszatétendő valaha, mert mondott s kinyomtatott lelkesítő beszédei, mellyekben a habsburgi házat szidalmazza, olly bizonyítványok ellene, mellyek miatt néki visszatérnie lehetetlen. Ő el van szerzetünkre nézve veszve, kit a körülmények s az ifjú tűz belesodrott a forradalom örvényébe.”

¹⁷ Palotai (Purgstaller) József (1806–1867) egyetemi tanár, az MTA tagja, piarista.

¹⁸ BK. 218. II. 2. I. II. szám. 14.

kodott, hogy a könyv, vonzó címe, és magas ára ellenére „két váltó garast sem ér meg,” hiszen hiába keresett benne új szavakat. „Kár volt a szerzőnek ily haszontalan szóleírásra vesztegetni a fáradságát, mellyel a közjónak biz igen csekély szolgálatot tett, s vevőit reményeiben csak megcsalá.” Bizonyára nagyon bántotta, hogy a címe miatt, körütekintés nélkül vette meg a drága kötetet, mert erkölcsi tanulságként megfogalmazza a maga számára: „vonzó cím által ne engedjük magunkat megcsaladni, s elámítani, hanem vagy vizsgáljuk meg előbb önszemeinkkel, s forgassuk kezeinkkel a munkát, vagy pedig halljunk előbb róla közvéleményt, s csak azután vegyük meg, különben gyakran kidobandjuk filléreinket mellyeket hasznosabb dolgokra fordíthatunk volna.”¹⁹ Jobb véleménnyel volt a másik két szótárról, amelyeket a következő évben vásárolt. (Királyföldi Endre²⁰: *Újdon magyar szavak tára*. Pest, 1846. és *Idegen szótár*. Pest, 1846.) „E két kisded szótárt leginkább azért szerzém meg, hogy a legújabb szavak, s a társalgási nyelv idegen kifejezéseit bírhasam.” – írja. Ezekben nem csalódott, megtalálta bennük amit keresett.

Szerzetestanárként Beélynek kevés magánjövödelme volt. A professzori munkáért szemeszterenként 8, a könyvtár rendezéséért évente szintén 8, a bakonybéli rendház kertjének rendezéséért évente 16 f. pengőt kapott. Főként a korabeli lapokba írott cikkei jelentettek számára némi pénzt, melyre igen nagy szüksége is volt, hiszen özvegy édesanyját is támogatnia kellett. Irataiból kitérjük, hogy nagyon szeretett utazni, bár erre sok alkalma nem volt. 1833-ban bátyjával tíz napot töltött Bécsben, majd 1844-ben egy pozsonyi²¹ és egy nagyszombati²² tanártársával négy héten át utazást tett Alsó-Ausztriában. Nagyon vágyott Olaszországba, ahová soha nem jutott el. Talán éppen ezért olvasta olyan figyelemmel, és ezért jegyzetelte ki annyira részletesen Császár Ferenc: *Utazás Olaszországban* című, 1844-ben Pesten megjelent könyvét.²³

Az olvasmánylista és az önéletrajz tartalmazza azoknak a hírlapoknak és folyóiratoknak, a címét is, melyeket Beély rendszeresen olvasott ezekben az években. Megemlíti *Budapesti Híradó* és a *Nemzeti Újság* című konzervatív hírlapokat, a *Tudománytárt*, a *Pesti Divatlapot*, az *Életképeket*²⁴, a *Világot*, a *Honderűt*, a *Religio és Nevelést*, amely – mint írja – „nekem a szerkesztő szíveségéből jár”. Rendszeresen olvasta a *Der Katholische Jugendbildner* című német pedagógiai folyóiratot, és a saját költségén járatta a *Francendorfer Blättert*.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a bakonybéli bencés rendházban élő szerzetesanár, műveltsége alapjait diákkorában önművelés útján szerezte meg. Ismerte a klasszikus szerzőket, az európai filozófia és irodalom jeleseit. Azonban Beély Fidélt leginkább saját kora, saját hazája irodalma és tudománya iránt mutatta a legnagyobb érdeklődést. Elmondhatjuk, hogy szinte csak frissen megjelent műveket olvasott. A tanári működéséhez kapcsolódó legújabb pedagógiai-pszichológiai-esztétikai szakirodalmat jól ismerte, kritikával olvasta, és beépítette tantárgyai anyagába. Ugyanígy érdeklődött a magyar nyelv ügye, fejlődése iránt, igyekezett szép tiszta magyarsággal írni, és előadni. Az erre vonatkozó nyelvészeti és szótárirodalom ismerete fontos volt számára. Érdekelte a magyar történelem, de legfőképpen az új, fejlődő magyar irodalom. Ismerte a korszak jelentős költőit, íróit, tájékozott és biztos ítéletű volt a reformkor magyar irodalmában. Szerény

¹⁹ BK. 218. II. 2. I. III. szám. 8.

²⁰ Királyföldi Endre pozsonyi ügyvéd volt, és a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület levéltárnoka.

²¹ Breckska Aurél

²² Kollár Henrik

²³ BK. 218. II. 2. I. II. szám. 14–20.

²⁴ Mint a legtöbb említett lapba, az *Életképek*be maga is írt. 1847 októberében ezt az érdekes megjegyzést olvashatjuk az önéletrajzban: „az *Életképek*hez többé nem dolgozom, miután a szerkesztőséget Jókay Mór vette át, akit én nem ismerek.” (Az előző szerkesztőt, Frankenburgot személyesen ismerte.)

jövedelme jó részét könyvekre költötte. Saját könyvtára 1837-ben 290, 1847-ben közel 400 kötetet tett ki. Kéziratban maradt önéletrajzában minden évben megemlíti legfontosabb olvasmányait egészen 1849-ig. Bár korántsem volt a forradalom híve, élet- és munkakedve a szabadságharc bukása után megtört. A bakonybéli tanárképző tanfolyam megszűnt, Beély Fidél nem taníthatott többé. A kert gondozása, szépítése maradt minden öröme, hiszen bátyja, és szeretett édesanyja is meghalt. Ezekben az években nem publikált, és alig olvasott. 1855-ben új megpróbáltatás érte. „Házfőnök s gymnasiumi igazgatónak nevezetett ki” Kőszegre. A végsőig elkeseredetten írja önéletrajzában: „hogyan én, mint magyar testestül lelkestül, Magyarországon német nyelven tanítsak ... ellenkezett nézeteimmel.”²⁵ Mégis engedelmességet rendfőnöke parancsának. Utolsó éveit Kőszegen töltötte. Az önéletrajz további részei nem szólnak az olvasmányokról, csak az iskolai tanítási és igazgatói terhes kötelezettségekről és az aggasztó kül- és belpolitikai eseményekről. Utolsó éveiben Kőszegen is a kert okozott számára örömet. Már nem olvasott, nem írt, csak fordítgatott kedv és cél nélkül. 1863-ban bekövetkezett halála után iratai Pannonhalmára kerültek. Hatalmas kéziratos hagyatéka történelmi,²⁶ neveléstörténelmi, rendtörténelmi, és mint láttuk, olvasmánytörténelmi szempontból is számos értékes adatot rejt. A hagyatéknak túlnyomó része máig feldolgozatlan.*

FEHÉR KATALIN

A Szegedi Napló hirdetési díjszabása (1908). A modern, 19–20. századi magyar sajtó történetének kutatása meglehetősen irodalom- és/vagy politikacentrikus. Ez nem teljesen indokolatlan, de tagadhatatlanul egyoldalú gyakorlat. Régóta köztudott ugyanis, hogy a modern média nem kis részben üzleti vállalkozás, a pénz körül forog. A hírlapkiadás mint üzlet témaként mégis alig-alig jelenik meg a kutatásban, a hírlapkiadás üzleti háttere és folyamatai a maguk konkrétségében jórészt máig föltáratlanok. Ez a helyzet természetesen nem pusztán valamiféle kutatói önkény vagy egyoldalúság eredménye; a rendelkezésre álló források szerkezete és természete legalább ilyen súllyal esik latba, hiszen az üzleti iratok jórészt elkallódtak vagy hozzáférhetetlenek. Szerencsére a feldolgozható források köre – változó szemléletünk révén – nemcsak szűkül, de olykor tágul is; az utóbbi években például jelentősen föllendült az úgynevezett papírrégiségek gyűjtése. Ez a meglehetősen heterogén és sokáig teljességgel érdektelennek látszó anyag pedig, ha a gyűjtők szenvedélye és rendszerező kedve folytán összefüggő sorozattá állt össze, a sajtótörténet-írásnak is forrásul szolgálhat.

Az egyik ilyen lehetséges papírrégiség-sorozat, amelyet forrásként a sajtótörténet-írás is hasznosíthat, az egykori napilapok „cégjelzéses” levélpapírjainak, úgynevezett firmáinak az időben kiterjedő sorozata. Ezek az előre nyomtatott levélpapírok és számlalevelek ugyanis, praktikus megfontolásból, számos fontos – a lapkiadó cégére s magára a lapra vonatkozó – információt is nyújtanak. A szegedi múzeum számára (egy nagyobb anyag részeként) sikerült megvásárolnom például a *Szegedi Napló*nak¹ egy olyan előnyomatot számlalevelét, amely – az egykori ügyfelek tájékoztatására – egyebek közt a lap hirdetési díjszabását is tartalmazza. Ez, úgy vélem, önmagában is megérdemli a közzétételt, mert a *Szegedi Napló* kiadásának üzleti hátterébe világít bele.

²⁵ BEÉLY FidéL: Életem rajza. BK 218. I. 1. 78.

²⁶ Rendkívül érdekesek például az önéletrajznak az 1848/49-es évekre vonatkozó részei. Több olyan adat olvasható a feljegyzésekben, melyek volt tanítványai, Rómer Flóris és Rónay Jácint, valamint rendtársa Czuczor Gergely szabadságharc alatti tevékenységének azokat az oldalait mutatják be melyek nem közismertek.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T037613)

¹ A lapról s kontextusáról l.: LENGYEL András: „Közkatonái a tollnak...” *Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez*. Szeged, 1999. 26–53.

A kiállított számlalevél kelte: 1908. október 2 – valószínű azonban, hogy a rajta olvasható hirdetési díjszabás már korábban is érvényben volt. (Nem lehetetlen, hogy ezt a levélpapírt s a rajta lévő díjszabást még 1896-ban rendszeresítették, amikor a díjszabást jegyző kiadó, Engel Lajos [1860–1912] megvásárolta a *Naplót*, s beindította szegedi cégét.²)

A hirdetési díjszabás a nyomtatott levélpapír bal oldalán, hasábszerűen, a papír tetejétől aljáig húzódik. Ennek szövege – „Hirdetési díjszabás” cím alatt – a következő:

I. osztály.

Minisztériumok, hatóságok, állami hivatalok, vasúti, biztosítási és egyéb részvénytársaságok közleményei vagy ítéletek alapján közzétett cikkek, bankok mérlegei és magánügyi nyilatkozatok.

Egy hat hasábra osztott Nonpareil sor terjedelemben.

Nyilttérben ..... kor. 2.–

Hírek után vagy más helyen ..... „ 4.–

Hirdetési rovatban ..... –.60

Ügyvédi, végrehajtói, árverési hirdetések, zálogintézetek és magánvállalatok hirdetései.

Egy oldal 96 kor. vagy annak arányában.

II. osztály.

Kereskedők, iparosok, gazdák stb. hirdetményei

Egy □ cm 1-szeri közlésnél 8 fill. nettó, minden levonás nélkül

3-szori 7 fill.

5-szöri 6 fill.

10-szeri 5 fill.

20-szori 4 fill.

50-szeri 3 fill.

Szöveg közé nyomtatott *reklámok*, minden sor petitből nyomva:

1-szeri	3-szori	5-szöri	közlésnél
5	4½	4	fillér,
10-szeri	20-szori	50-szeri	közlésnél
3½	3	2½	fillér.

10 petit egyhasábos sor egyenlő = 24 □ centiméterrel és így 10 petit sornak ára az

itt felsorolt árak alapján:

1-szeri	3-szori	5-szöri	közlésnél
1.92	1.60	1.44	fillér.
10-szeri	20-szori	50-szeri	közlésnél
1.20	–.96	–.84	fillér.

1.20 –.96 –.84 fillér.

Vastagabb betűből nyomtatott szó két szót számít.

III. osztály.

Eljegyzések vagy egybekelések közzététele ..... kor. 6.–

Gyászjelentések ..... „ 6.–

Köszönetnyilvánítások temetések után ..... „ 6.–

Hivatkozások a lapban megjelent hirdetésre (három sorig) ..... „ 2.–

Rövid felhívások vagy figyelmeztetések családi v. magán

ügyekben 1–5 sorig ..... „ 6.–

minden további sor ..... „ 1.–

Jelzések a „Tájékoztató”-ban ..... „ 1.–

² Vö. PÉTER László: *Szegedi seregszámla*. Szeged, 1999. 218–219.

IV. osztály.

Kishirdetések. – Minden kishirdetés beiktatása legalább 60 fillérbe, 15 szónál többre terjedő hirdetésnél minden szó 4 fillérbe, vastagabb betűkből 8 fillérbe kerül. A kishirdetések előre fizetendők.

Értesítéseket a kiadóhivatal ad; levélbeli kérdésekhez a válaszra való bélyeg melléklendő. *Telefon-értesítéseket nem ad a kiadóhivatal.*

A lap szövege rendszeresen és túlnyomólag garmond betűkkel van szedve. Annál kisebb vagy nagyobb betűfajból a szedés csak kivételesen és szépészeti szempontból megengedhető módon eszközölhető, – amely utóbbi esetben a szedésért külön díj számíttatik. Hirdetéseknél előforduló complicált szedések külön egyezség szerint fizetendők.

A Szegedi Napló alakjának méretei:

Egy oldal papirnak mérete 42 cm. magas, 27 cm. széles. A nyomtatás tükre egy oldalnak 36 cm. magas és 24 cm. széles,

Egy hasáb térfogata	160 sor	Nonpareil,
„ „ „	120 „	Petit,
„ „ „	95 „	Garmond,
„ „ „	80 „	Cicero
100 Nonpareil sor	egyenlő	75 Petit,
100 „ „	„	60 Garmond,
100 „ „	„	50 Cicero
	sorral.	

Évi hirdetések egyezség szerint előnyös árban.

ENGEL LAJOS,
a Szegedi Napló kiadótulajdonosa

*

A számlalevél hátoldala szintén érdekes; a kiadó ugyanis itt a második osztályú hirdetés (amely valószínűleg a leggyakoribb lehetett) illusztrációjaként megadja azoknak a szabványosított hirdetési felületeknek a méretét is, amelyeket a lap hirdetőinek kínált – akkurátusan föltüntetve a tarifákat is:

1/48-ad oldal [3,9×4,3 cm]:	1-szer	1 K 50 f.
	3-szor	3 K 75 f.
	5-ször	5 K
	10-szer	9 K
	20-szor	14 K
	50-szer	30 K
1/24-ed oldal [7,5×4,3 cm]:	1-szer	2 K 80 f.
	3-szor	7 K 50 f.
	5-ször	10 K
	10-szer	18 K
	20-szor	28 K
	50-szer	60 K
1/18-ad oldal [11,3×4,3 cm]:	1-szer	4 K 20 f.
	3-szor	11 K
	5-ször	15 K
	10-szer	27 K

	20-szor	42 K
	50-szer	90 K
1/12-ed oldal [7,5×9 cm]:	1-szer	5 K 60 f.
	3-szor	15 K
	5-ször	20 K
	10-szer	36 K
	20-szor	56 K
	50-szer	120 K
1/9-ed oldal [7,5×11,4 cm]	1-szer	7 K
	3-szor	18 K
	5-ször	25 K
	10-szer	45 K
	20-szor	70 K
	50-szer	150 K
1/8-ad oldal [11,2×9,2 cm]:	1-szer	8 K 40 f.
	3-szor	22 K
	5-ször	30 K
	10-szer	54 K
	20-szor	84 K
	50-szer	180 K

Az 1/48-ad, az 1/18-ad és az 1/8-ad oldal terjedelmű hirdetés az ismertetettől eltérő alakú szedésfoltként is közreadható volt. Lehetett 7,5×2,4 cm, 7,5×6 cm és 22,5×4,1 cm formátumú hirdetés is földadni; ezek díja megegyezett az azonos felületű, de más alakú hirdetéssel.

Ez a második osztályú hirdetés alighanem a legkedveltebb, leggyakoribb típus volt. A hozzá tartozó magyarázat legalábbis erre enged következtetni.

„Ezen II-od osztályú hirdetések árai kereskedők és iparosok részére négyyszög-csenti méterből oldalméretekre vannak átszámítva és rövid szövegű nagy betűkkel való egyszerű szedés föltételéhez köttetnek. Komplikált műszedésnél megfelelő áremelkedést alkalmazunk.” „Más osztályú hirdetéseket a tárgy fontosságának vagy összegének arányában az I-ső, illetőleg III-ik vagy IV-ik osztályban felsorolt árak szerint számítottunk.”

*

A *Szegedi Napló*, mint ismeretes, a szegedi – s általában: a vidéki – újságírás történetének egyik legjelentősebb lapja volt, s mint ilyen, a város közéletének évtizedeken keresztül egyik legfontosabb formálójá. Munkatársai között olyan, irodalomtörténetileg is magasan jegyzett írókat találunk, mint pl. Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István vagy Móra Ferenc. A *Napló* sokoldalú, részletekbe menő elemzése tehát mindenképpen indokolt, s – ami egyáltalán nem érdektelen – e munka hozadéka meg is éri a befektetendő munkát. A most közzétett hirdetési díjszabás jelentősége abban van, hogy ismeretében rekonstruálható egy periódus – nagyjából az 1896 és 1910 közötti másfél évtized – hirdetési bevétele. A lapban közölt hirdetések ugyanis elérhető, megmaradtak a *Napló* hasábjain, a hirdetési díjszabás pedig megadja azt a kulcsot, amellyel a hirdetések össze- és átszámítása elvégezhető.

FIGYELŐ

Waltherr László aprónyomtatványai a British Library-ben.* A magyar nyelvű nyomtatott anyag rendszeres gyűjtését a British Museum könyvtárában Thomas Watts kezdeményezte a 19. század közepén. Az ő szorgalma és szakértelme teremtette meg a kisebb európai nyelvek és irodalmak Angliában való tanulmányozásához elengedhetetlenül szükséges feltételeket, következőképp érdemei elismerésére joggal tarthatott igényt. Watts maga is valóban büszke volt teljesítményére, amikor a könyvtár igazgatójának, Panizzinek 1861-ben jelentést tett:

„Abban az öt nyelven beszerzett anyagban, melyben könyvtárunk elsőségre tett szert, tehát az orosz, lengyel, magyar, dán és svéd gyűjteményben, azt hiszem, túlzás nélkül állíthatom, hogy talán mintegy ötven kötet kivételével, az utóbbi huszonhárom évben minden könyvet az én javaslatomra vásárolt meg a Museum. Örömmel gondolok arra, hogy a kisebb európai nyelvek és irodalmak kutatói gazdag anyagot tanulmányozhatnak ott, ahol jómagam csak hiányt tapasztaltam munkám kezdetén.”¹

Watts különösen büszke volt a magyar gyűjteményre, és halála után sokan úgy vélték, hogy a könyvtárnak ezt a részlegét elhanyagolták utódai. Az *Athenaeum* is így vélekedett:

„A néhai Watts úr... kezdte meg a magyar könyvek rendszeres gyűjtését a British Museumban. Az e téren végzett munkájára különösen büszke volt, s aligha gondolta volna, hogy halála után ennyire elhanyagolják a magyar anyag gyarapítását. A legutóbbi időkben alig történt szerzeményezés, egyesek még azt is állítják, hogy olyan könyvek, melyeket még az ő javaslatára vásárolt a Museum, mind a mai napig katalógizálatlanul hevernek. Ha ez igaz, akkor bizony a Biznokoknak vizsgálatot kell elrendelniük.”²

Kétségtelennek tűnik, hogy az *Athenaeum* igencsak ismerte a British Museumban uralkodó viszonyokat, hiszen külső munkatársainak egy része, beleértve Thomas Wattsot is, a Museum alkalmazottjai közül került ki. Ennek ellenére úgy vélnénk, hogy a magyar gyűjtemény sorsára vonatkozó értesülések kissé eltúlozták a valós helyzetet. Egyrészt, valóban igaz, hogy E. D. Butler kinevezéséig, senki sem volt a könyvtárban, aki Wattséhoz hasonló szakértelemmel³ rendelkezett

* Az angol eredeti (1969) bővített változata.

¹ Idézi The *Athenaeum* 1869. szept. 18. 371.

² Uo. 1877. aug. 25. 230.

³ WATTS például alapos tanulmányt írt a magyar nyelvújításról (*On the recent history of the Hungarian language*. = Transactions of the Philological Society 1855. 285–310). Érdemei elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé fogadta az 1858. dec. 16-i közgyűlésen.

volna magyar ügyekben, másrészt az is igaz, hogy igen jelentős szerzeményezések történtek nem sokkal Watts halála után.

A Museum ugyanis ezekben az években szerezte meg két kiemelkedő magyar bibliófil, Nagy István és Waltherr László értékes könyveinek és kéziratainak nagy részét a lipcsei List&Francke könyvesháztól. Nagy István egyedülálló gyűjteménye számos korai magyar nyomtatványt, köztük néhány unikumot is tartalmazott, ezek ismertetése nem tartozik vizsgáldásunk tárgykörébe.⁴

Waltherr László könyveit, aprónyomtatványait és kézirateit halála után 1865-ben egy pesti könyvkereskedő közvetítésével szerezte meg a List&Francke cég és 1870 után kezdte meg árusításukat. Nagyon sok könyv került a gyűjteményből a British Museum könyvtárába, a magyar anyagot értékes tételekkel gyarapítva.

A lipcsei cég egyik katalógusában található az a tétel, amely a katalógus⁵ szerint, mintegy 4000 darab vegyes tartalmú füzetecskét, aprónyomtatványt, rölapot, színházi plakátot, gyászjelentést és kéziratot tartalmazott 85 dobozban; nagyrésztük 1770 és 1865 között jelent meg. A British Museum kontinentális ügynöke, a berlini Messrs A. Asher cég révén 1873-ban megvásárolta az anyagot és egy tételként katalogizálták: HUNGARY. [Appendix—Miscellaneous.] [A collection of about 4000 pamphlets, broadsides, etc. in Hungarian, German, and Latin relating to the history, literature, etc. of Hungary.] Cup. 1248.d.1. Arra nézve nincsen adatunk, hogy vajon a gyűjtemény megvásárlása E. D. Butler javaslatára történt-e, de a jól informált *Athenaeum* néhány évvel később már azt jelentette, hogy „Bízunk benne, hogy ő [ti. Butler] ... úgy fogja a magyar részleg ügyeit intézni, ahogy Watts úr intézte volna, ha idő előtt el nem távozik az élők sorából.”⁶ Akárhogy történt is, a Waltherr-gyűjtemény megszerzése jelentős gyarapítása volt a magyar anyagnak, mely hozzáértést kívánt, éppen azokban az években, amikor az *Athenaeum* azzal vádolta a British Museumot, hogy a magyar részlegnek nincs gazdája.⁷

Waltherr László Imre⁸ (1788–1865) hosszú ideig a Károlyi család szolgálatában állt, előbb mint gazdatiszt és jószágigazgató, majd 1822-től 1850-ben történt nyugalomba vonulásáig, mint a Károlyi nemzetség levéltárosa. Ügyvédi képesítéssel rendelkezett, élénken érdekelte a reformkori közélet, az irodalom és az irodalmi élet. A Kisfaludy-Társaság tíz alapító tagjának egyike. A Magyar Tudományos Akadémia 1832. szeptember 1-jén levelező tagjának választotta. Ezen kívül aktívan részt vett az Országos Magyar Gazdasági Egyesület munkájában is. Mindenek fölött azonban lelkes bibliófil volt, nem csak a könyveket szerette és gyűjtötte, gyűjteményében olyan aprónyomtatványokat is megőrzött, amelyeknek semmi esélye nem volt arra, hogy fennmaradjanak, noha gyakran fontos vagy érdekes adalékot szolgáltatnak a kor viszonyaihoz. A gyűjtemény elárulja Waltherr tárgyszeretetét, az anyagot nemcsak rendezte, de sok aprónyomtatványt autográf dátummal látott el, kinyomozta anonim röpiratok szerzőjét és olvasható kézírással rávezette a címlapra.

⁴ hidaskúrti Nagy István (1799?–1863) életére lásd SZINNYEI. Londonba került könyveire: SZABÓ KÁROLY: *Régi magyar nyomtatványok egyetlen példánya a British Museum könyvtárában.* = Magyar Könyvszemle 1880. 218–222. Lásd még KELECSÉNYI Ákos: *Nagy István élete és gyűjtőmunkája.* = Magyar Könyvszemle 1963. 334–340.

⁵ LIST&FRANCKE: *Catalogue no. 74*, 130. tétel. (Lipcse, 1871) Korábban: *Verzeichniss einer werthvollen Sammlung von Büchern und Handschriften aus dem Gesamtgebiete der Ungarischen Litteratur aus dem Nachlasse des Herrn Ladisl. Walther, etc.* in Cat. no. 44, 1231. tétel (Lipcse, 1868.)

⁶ The *Athenaeum* 1877. aug. 25. 231.

⁷ Az *Athenaeum* mellett az *Academy* is szemmel tartotta a magyar részleg sorsát: „A Museum tovább folytatja a magyar irodalomnak azt a felvilágosult pártfogását, mellyel a néhai Thomas Watts úr idejében jeleskedett.” (1877. jún. 23. 553.)

⁸ SZINNYEI, XIV: 1422–1423.

A Walther-gyűjtemény jelen esetben csupán a British Museum könyvtárában a „Cup.1248.d.1.” jelzet alatt maradt anyagot jelenti, ugyanis a jelenlegi rendszeres feldolgozás előtt, az elmúlt 90 év során ki-kiemeltek tételeket a gyűjteményből és ezeket katalogizálták. (Például az L. C. Wharton által kiemelt és katalogizált anyag néhány tétele a 05549.ff.1–32. jelzet alá került.) A könyvtár a kelet-európai részleg vezetője, R. J. Fulford javaslatára 1962 nyarán úgy döntött, hogy feldolgoztatja a teljes anyagot. A munkát a jelen sorok írója végezte el 1962 októbere és 1966 januárja között G. J. Arnold felügyelete mellett. Az anyag, noha tételesen lett katalogizálva, együtt maradt a polcokon is külön jelzettel, amely minden esetben „Hung.”-gal kezdődik.

A gyűjteményben található kéziratokat elkülönítettük a törzsanyagtól, kivéve ha kolligátum részét képezték. A kéziratok nagy része alig ismert, vagy teljesen ismeretlen szerzők által írt alkalmi verseket. Akad köztük viszont jelentős kézirat is. Ilyen például Csokonai Vitéz Mihály 1795. július 26-án kelt autográf levele⁹ gróf Károlyi Józsefhez, amely fontos, eddig ismeretlen adat Csokonai életéhez a debreceni kollégiumból való kicsapatása után.¹⁰ Ezenkívül számos, korabeli másolatlan megőrzött, megyegyűlésen elhangzott beszéd szövege is megmaradt az anyagban. (Például: Bars, Csongrád és Nógrád megye gyűlésein elhangzott beszédek.) Továbbá az országgyűlés alsó és felsőházában elhangzott beszédek korabeli kéziratok másolatai, köztük több vármegye által készített „felirat” szövege is az 1790 és 1840 közötti évekből.

A katalogizált anyagot a következő kategóriákba sorolhatjuk: (1) történelem; (2) irodalom; (3) nyelv; (4) zene; (5) színház; (6) időszaki kiadványok; (7) intézményekre és testületekre vonatkozó aprónyomatványok; (8) disszertációk; (9) könyvkiadásra és könyvkereskedelempre vonatkozó anyag; végül (10) vegyes, efemer anyag. Ez a felosztás természetesen önkényes és nem terjed ki az egész gyűjteményre, a nem hungarika anyagot figyelmen kívül hagytuk, ugyanez vonatkozik a kereskedelmi és ipari vállalatok prospektusaira is. (Ez a mintegy háromszáz tétel együttesen a következő címszó alá került a katalógusba: HUNGARY. [*Appendix.–Miscellaneous.*] [A collection of pamphlets and broadsides including notices of sales, prospectuses for various agricultural products; prospectuses issued by commercial firms, insurance companies, etc., all relating to Hungary.] 300 pts. [c.1780–1856] Hung. l.g.49. A nyomtatott periratok nem képezik vizsgálódásunk tárgyát, noha néhány tétel a felperes neve alatt került a katalógusba, legtöbbjük azonban egy tételként lett katalogizálva: HUNGARY. [*Appendix.–Legal.*] [A collection of documents in Hungarian or Latin relating to legal actions brought by Hungarian subjects.] 12 pts. Pest, [c.1780–c.1835] fol. Hung. l.i.17

A következőkben röviden jellemezzük a fenti csoportokat, az érdekesebb tételek kiemelésével:

(1) Történelem

A történelmi anyag legkorábbi tételei az 1788–1790 közötti török háborúra vonatkozik, melynek során Belgrádot visszafoglalták a császári csapatok. Számos röpirat jelent meg az esemény után, amelyek közül néhány megtalálható a gyűjteményben. Például: BELGRADE.— *Appendix.* [*A sermon celebrating the capture of Belgrade, etc.* Pest? 1789,] Hung. l.b.143. (2.), vagy az első főparancsnokhoz, gróf Hadik Andrásához intézett anoním költemény: Hung. l.n.18.(31.). A tizennyolcadik század végén a felvilágosodás eszméi jelentős hatást gyakoroltak a magyar irodalomra. Egyrészt a széles körben elterjedt szabadkőművesség és politikai radikalizmus, amely a Martinovics-összeesküvéshez vezetett, másrészt a magyar nyelv iráni fokozott érdeklődés az 1790. évi

⁹ CZIGÁNY Lóránt: *Egy kiadatlan Csokonai levél* (hasonmással). = Magyar Műhely 1962. 2. sz. 50–53.

¹⁰ Vö. JUHÁSZ Géza: *Csokonai a kicsapatás után.* = Alföld 1963. 7. sz. 78–82.

országgyűlés idején jelezte a főbb irányzatokat. A 18. század utolsó évtizedeiben virágzó magyarországi pamfletirodalom termékei közül számosat megőrzött a Waltherr-gyűjtemény. (HUNGARIAN PATRIOT: *A' tizen-kilencedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái*. pp. 40. [Pest]: A' Nagy-Szivűségénél [Trattner?], 1900 [i.e. 1790] Hung.1.b.21. Szerzője Nagyváthy János¹¹ (1755–1819). Nagyváthy szabadkőműves volt, az impresszumban szereplő „A nagyszívűség” az egyik pesti szabadkőműves páholy nevének tűnik¹² Nagyváthy új társadalmi rendet hirdet, amely toleráns és a társadalmi egyenlőségen alapszik. Néhány más szabadkőműves pamflet, amely érdeklődésre tarthat számot: SYMBOLUM. *Symbolum compositum, quod constitutionem, sive consistantiam juris publici Hungarici exprimit, etc.* Pest, [1797] Hung.1.n.2.(2.) és LORD'S PRAYER. [Appendix.] *Das Vater unser die Jakobiner betreffend*. Ofen, 1795. Hung.1.a.76.(2.). A napóleoni háborúk korából számos pamflettel találkozunk a gyűjteményben; a francia csapatok hadműveleteit Ausztriában és Felső-Magyarországon újságok, hírlevelek írják le. Ugyanígy az 1805. és 1809. évi nemesi felkelésre vonatkozó anyag is található a gyűjteményben. A nemesi felkelés csapatai utoljára az 1809. évi győri csatában vettek részt, amikor is a franciáktól vereséget szenvedtek. A vonatkozó kiadványok között található Davout marsal és Pálffy Lipót tábornok nevezetes levélváltása¹³ (Hung.1.f.27.(1.)) és a nemesi felkelés regulái (Hung.1.f.27.(1.)).

A reformkor fontos törekvései közé tartozik az ősiség eltörlésével kapcsolatos vita és a vegyes-házasságok hevesen vitatott ügye. Az előbbivel kapcsolatban lásd MOLNÁR, István, *Péterfalvi. Elméledés: az ősiségnek általános eltörlése a' birtoknak állandósítására épen szükségtelen, etc.* Pest, [c.1845] (Hung.1.c.16.) az utóbbival kapcsolatban: K., – J. *Felelet a pesti hírlapokban közlött n[agyságo]s Z[ala] megyének vegyes házasságokat tárgyazó feliratára*. Pest, 1841. (Hung. 1.l. 8.).

A legtöbb történeti vonatkozású anyag azonban az 1848-as forradalomra és az azt követő szabadságharcra vonatkozik. Köztük említésre méltó a honvédsereg előőrseinek adott utasítás Gál Sándor tollából, Hung.1.a.24. jelzet alatt; Nyáry Albert szemtanú beszámolója a forradalom napjairól¹⁴ (Hung. 1.c.13.); egy másik szemtanú a bécsi márciusi forradalomban való részvételéről, báró Dercsényi János munkája, Hung.1.f.3.(3.) alatt; Hamary Dániel vitriolos kirohanása a szerzetesrendek ellen: *Nem kell szerzetes rend*. Pest, [1848] Hung.1.c.8. jelzet alatt; „A boldogtalan emlékeztető csapatvezér”, mint Szinnyei nevezi Hatvani Imrét, aki, akarata ellenére az egyik legiszörnyűbb oláh vérengzés előidézője lett, a forradalom alatt éppen az oláhok ügyében adott ki röpiratot: *Szózat az oláhfaj ügyében, etc.* Pest, [1848] (Hung.1.c.7.).

Az osztrák megszálló hadsereg számos kiáltványa maradt fenn a Waltherr-gyűjteményben, noha ezek összegyűjtve, könyv formájában¹⁵ nem sokkal a szabadságharc leverése után megjelentek. Waltherr gyűjteménye valószínűleg egyedülálló a tekintetben, hogy falragaszokat is tartalmaz a szabadságharc korából. Néhány érdekesebb tétel: a Kossuth-kormány bukásának bejelentése (Hung.1.k.22.(6.)); a korábbi honvédtisztek kiadásáról [Hung.1.h.13.(25.)]; a Kossuth-bankók beszolgáltatásáról [Hung.1.h.13.(28.)]; a lakosság kezében lévő fegyverek beszolgáltatásáról [Hung.1.h.13.(8.)]; kijárási tilalom Pest-Budán [Hung.1.h.13.(3.)]; a statárium bejelentése vidéken

¹¹ SZINNYEI, IX: 791.

¹² BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. I. 1951. 625. és passim.

¹³ Erre nézve vö. KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. II. 539–540. ahol Kosáry utalva a levélváltásra, amelynek egyetlen eredménye Pálffy elmozdítása volt, megjegyzi: „A levélváltást francia részről magyar és latin fordításban is, kinyomtatva terjesztették”.

¹⁴ *A magyar forradalom napjai*. Pest, 1848. *A Magyar irodalmi lexikon* szerint a márciusi napok „fontos adatokban bővelkedő”, legjobb egykorú leírását adta a húszéves jurátus. (II. 1965. 374.)

¹⁵ *Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumoknak...* Hivatalos kiadás, 1848. szept. 22. – 1849. dec. 31. Buda, [1849]. Német nyelven is megjelent.

[Hung.1.h.13.(24.)]; a honvédek besorozása az osztrák hadseregbe [Hung.2.a.1.(17.)]. A dokumentumok nagy része Haynau aláírásával jelent meg, őt nevezték ki ugyanis a megszálló osztrák csapatok főparancsnokául 1849. május 30-án. A Ferenc József császár által kibocsátott rendelet Haynau kinevezéséről: [Hung.1.k.22.(2.)]. Az osztrák császárság új alkotmánya, melyet Olmützben bocsátottak ki, s éppen ezért a történeti irodalomban az „olmützi alkotmány” néven vonult be, több formában is megtalálható a gyűjteményben, mind Haynau által hitelesítve [Hung.1.g.5. & 1.i.7 & 1.h.12.]. Ezeknek a dokumentumoknak a nagyrésze a katalógusban HUNGARY.–*Austrian Army of Occupation*; PEST. – *Katonai Kerületi Parancsnokság*. címszó alatt található.

(2) Irodalom

A gyűjtemény irodalmi vonatkozású anyagának nagy része alkalmi vers. Többségükben a mindenkor uralkodó a címezett: Mária Terézia, I. Ferdinánd, I. Ferenc osztrák császár. 1790 körül Szent István a tárgya számos versnek és ünneplő szózatnak. Ugyanígy a mindenkor nádorhoz is gyakran szólnak a versezetek. Egyházi méltóságok eulogiámai érseki vagy püspöki beiktatásuk alkalmával, főispánok dicshimnuszai ünnepélyes beiktatásuk alkalmával. A legtöbb dicsőítő vers tárgya Cziráky Antal gróf a pesti egyetem rektora valamint a Károlyi család tagjai. A leggyakoribb szerzők egyike Hannulik Ker. János (1745–1816), kit Baróti Szabó Dávid „Magyarország Horátiusaként” emlegetett. A latinul író papköltőnek majdnem minden munkája megvan a gyűjteményben. A másik Farkas András (1770–1832) az egész országot bekalandozó vándorpoéta, ki verseit maga adta ki.

Az irodalmi anyag legkiemelkedőbb darabja egy német nyelvű füzetecske: *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*, Bécs, 1781. [Hung.1.m.88.]. Szerzője Bessenyei György, de ez a tény a legutóbbi időig ismeretlen volt a Bessenyei-irodalomban. Amikor a jelen sorok szerzője rutin-ellenőrzés során megállapította a szerzősége¹⁶ 1963. szeptember 24-én értesítette az Országos Széchényi Könyvtárt¹⁷ és elküldte a füzet fénymásolatát¹⁸, amelyet azután feldolgozott a szakirodalom¹⁹. Egy érdekes pamflet a nők és férfiak egyenlőségéről CARBERI (Anna) alatt került a katalógusba: *B. Carberi Anna kis-aszszonyinak kedveséhez írt levele, mellyben megmutatja, hogy az aszszonyi személyek emberek*. Pest, 1785 [Hung.1.b.3.]. Mint Dézsi Lajos ki-mutatta a Carberi Anna álnév mögött Ányos Pál²⁰ rejtőzik, ő válaszolt az 1783-ban névtelenül

¹⁶ Vö. M. HOLZMANN–H. BOHATTA: *Deutsches Anonymen Lexikon*. VII. (1961) 287. 6864. tétel.

¹⁷ Keresztury Dezső válaszolt angolul 1963. okt. 22-én. „The work *Der Mann ohne Vorurtheil* usw. is totally unknown in the Hungarian Bessenyei-literature. The text itself being not available in Budapest...”

¹⁸ Keresztury Dezsőnek az 1963. nov. 22-i levél mellékleteként, melynek vételét 1964. jan. 6-án nyugtázta a címezett.

¹⁹ KÓKAY György: *Bessenyei ismeretlen folyóirata*. = ItK 1967. 71, 25–34. továbbá Uő: *Bessenyei György levele a Realzeitung szerkesztőjéhez*. = Magyar Könyvszemle 1967. 83, 164–167. Lásd még CZIGÁNY Lóránt: *A filológia nyomora vagy a nyomor filológiája?* = Irodalmi Ujság (1967)XVII/22:7 KÓKAY György válaszával: *Bessenyei Der Mann ohne Vorurtheil című műve magyarországi másolatának provenienciájához*. = ItK 1968. 350–351.

²⁰ (D.L.): *Még egyszer „Ember-é az asszony”?* = Magyarország 1923. dec. 30. Idézi TRÓCSÁNYI Zoltán: *Magyar régiségek és furcsaságok*. Bp. [1924]. 131.

megjelent pár lapos füzetecskére: *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek*. A szakirodalom azonban nem vett tudomást róla.²¹

A Waltherr-gyűjteményből került elő egy Kölcsey pamflet, amelyet a szakirodalom *Második felirat az ifjak ügyében* címen tart nyilván, s amely valószínűleg Nagykárolyban került nyomdában 1836-ban. [Hung.1.h.13.(19.)] *A felirat* jól ismert az irodalomban, hivatkozni is szoktak rá, a szöveg azonban mind ez ideig lappangott.²²

Petőfi Sándorral kapcsolatos aprónyomatványok közül említést érdemel néhány költeményének röplap formában történt kiadása. *A királyokhoz* című versét, amely Petőfi első nyílt támadása a királyság intézménye ellen, Petőfi március 27–30 között írta²³, és Landerer és Heckenast azonnal kinyomtatta. A Waltherr-gyűjteményben lévő példányon autográf dátum található: 1848. március. 30. [Hung.1.c.11.(1.).]. Ugyancsak Landerer és Heckenast adta ki a *Nemzeti dalt*, rögtön az után, hogy a forradalmi ifjúság lefoglalta a nyomdát. A negyedrért nyomtatványon szintén kéziratos dátum található: 1848. március 15. [Hung.1.c.11.(2.).] *A Nemzeti dal* lelkesítő szerepét a forradalomban jól ismerjük. A pesti kiadás után vidéken is több helyen kinyomtatták. A Waltherr-gyűjteményben a pápai kiadás is fennmaradt, melynek hosszú ideig nem volt ismert példánya.²⁴ A kolofonban a következő szöveggel: „A magyar szabad sajtó első nyomtatványa Pápán.” [Hung.1.f.3.(1.).]

Arany Jánossal kapcsolatban két nyomtatványt kell említenünk: az egyik a tiszavirág-életű újság, a *Nép barátja* előfizetési felhívása, amelyet Arany János és Radákovics József [későbbi írói nevén: Vas Gereben] jegyzett [Hung.1.f.3.(19.)] és a Széchenyi halálára írt *Széchenyi emlékezete*, Pest, 1860, első kiadása. [Hung.1.f.1.].

Ezenkívül a gyűjteményben a következő jelentős írók által írt vagy rájuk vonatkozó, említésre méltó aprónyomatvány található: Batsányi János, Baróti Szabó Dávid, Csokonai Vitéz Mihály, Eötvös József, Fáy András, Garay János, Gyöngyösi István, Kazinczy Ferenc, Kis János, Kisfaludy Károly, Lévy József, Verseghy Ferenc, Virág Benedek és Vitkovics Mihály.

(3) Nyelv

A magyar nyelvre vonatkozó aprónyomatványok és röpiratok száma viszonylag csekély és legtöbbje a nyelvújítással kapcsolatos. Említésre méltó Makó Pál (1724–1793) nem sokkal halála előtti, bizonyos mértékben Bessenyei szótárírói törekvéseire utaló, alig ismert tervezete²⁵ egy magyar értelmező szótárral kapcsolatban: *Egy magyar szótárnak készítésére intéző vélemények*. [Buda,] 1792. [Hung.1.b.16.]. A nyelvtudós Révai Miklós egy latin nyelvű értekezésében azzal az általános előítélettel („de prejudicio communi”) hadakozik, mely szerint a magyar nyelv oktatása nem szükséges a magyarajkú diákságnak. [Hung.1.c.10.]

²¹ Vö. pl. PETRIK az álnév alatt „Carberianna, B” [!] írja le, SZINNYEI és GULYÁS Pál (*Magyar írói álnév lexikon*. Bp., 1956) nem ismeri, pedig újra megjelent *Ányos Pál' munkájában* (Bécs, 1798).

²² Kiadta CZIGÁNY Lóránt: *Kölcsey második felirata az ifjak ügyében*. = ItK 1964. 68, 368–371., és UŐ: *Kölcsey és az országgyűlési ifjak pere*. [hasonmással.] = Új Látóhatár 1964. 54–56.

²³ Vö. PETŐFI Sándor: *Összes költeményei*. III. 1951. 330.

²⁴ SZINNYEI még nem ismeri (X: 976), az idézett Petőfi kritikai kiadás viszont említi. (III. 331.)

²⁵ GÁLDI László: *A magyar szótáriróadalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp. 1957. 126. skk.

(4) Zene

A zenére vonatkozó anyag szintén csak néhány tételre korlátozódik a gyűjteményben, ám ezek értékes ritkaságok. Kotzebue *König Stephanjának* és a *Die Ruinen von Athennek* a zenéjét Beethoven szerezte (op.117 és op. 113). Mindkettő a pesti német színház (Städtisches Theater) 1812. február 9-i ünnepélyes megnyitójára készült. Az eredeti plakátok egyik hibátlan, szép példánya²⁶ fennmaradt a gyűjteményben [Hung.1.h.13.(23.)]. Liszt Ferenc két hangversenyt adott a Nemzeti Színházban 1840. január 4-én és 11-én. Az elsőt „a' pesti magyar' színház javára”²⁷, a másodikat „egy Pesten felállítandó nemzeti conservatorium pénzalapja' megkezdésére”. Mindkét hangverseny plakátja megtalálható a [Hung.2.a.1.(7.)] jelzet alatt. A gyűjteményben számos, koncertjei alkalmával Lisztet üdvözlő költemény is található. Ezek egyikét Garay János írta: *Liszt Ferenczhez... Pestre érkezésekor 1846*. Pest, 1846. [Hung.1.m.94.(2.)]

(5) Színház

A Waltherr-gyűjtemény a korai magyar színtársulatok jelentős mennyiségű színlapját őrizte meg. A Budai Magyar Színész Társaság (1833–1837) 12 színlapja 1832–1836-ból [Hung.2.a.1.(1.)]; a Nemzeti Játsszó Társaság (1805–1815) 3 színlapja [Hung.2.a.1.(14.)]; a Nemzeti Színjátszó Társaság (1822) 7 színlapja [Hung.2.a.1.(5.)]; egy 1825-ben működő azonos nevű, de másik társaság²⁸ két színlapja [Hung.2.a.1.(13.)] és a Nemzeti Színművész Társaság ugyancsak két színlappal szerepel [Hung.2.a.1(8.)]. Az említett társulatok mind Pesten működtek, a budai társulat kivételével, amely tulajdonképpen a kassai társulat drámai részlege volt. A magyar színház történelmében legfontosabb esemény a Nemzeti Színház alapítása (1837) előtt a székesfehérvári Nemzeti (Szín-)Játsszó (Magyar) Társaság (1815–1825) pesti vendégszereplése volt 1819-ben és 1824-ben. Mindkét alkalommal Kisföldy Károly darabjaival arattak osztatlan sikert. A' *tatárok Magyar Országban* 1819. május 3-án mutatták be [Hung.2.a.1(2.)] ezt követte június 16-án *Ilka, vagy Nándor Fehér Vár' be vétele* [Hung.2.a.1.(11)] majd szeptember 7-én *Stibor vajda* [Hung.1.f.3.(7.)]. A székesfehérváriak második, 1824. évi látogatásáról is fennmaradt a gyűjteményben két színlap. A Debrecenben működő Honi Színész Társaság²⁹ két 1838-ból származó színlapja került a gyűjteménybe.

A nemzeti színház-ügyet már a 19. század elején felkarolta a közélet, számos röpirat és újságcikk foglalkozott vele. A gyűjteményben fennmaradt, vonatkozó dokumentumok közül figyelmet érdemel Kultsár István korai röpirata: *Buzdítás a Nemzeti Theátrum' felépítésére*, Pest, [1815] [Hung.1.c.9.] és ugyanabból az évből Pázmándi Horváth Endre buzdító verses felhívása: *A' nemes szívü magyarokhoz a'*

²⁶ A plakátot számtalanszor reprodukálták. Vö. pl. KERESZTURY Dezső *et al.*: *A magyar zene-történet képeskönyve*. Bp. 1960. 126. Nemrégiben, mint az Országos Széchényi Könyvtár egyik legbecsebb színlapját adta közre az OSzK angol nyelvű bemutatkozó kiadványában. *The National Széchényi Library*, Bp. 1964. 43.

²⁷ Lisztnek ezen a koncertjén jelen volt a divatos angol író nő Miss PARDOE, aki Magyarországról szóló könyvében (*The City of the Magyar. III.* London, 1840. 343–355.) emlékezetes leírását adja a hangversenynek és Liszt viharos ünneplésének: „A hangverseny meghirdetett műsora után ... az *artise* ismét a zongorához ült és a *Rákóczi-induló*t kezdte játszani... melynek mágikus hatása van a magyar közönségre. Ennek hatását leírni... annyi volna, mintha valaki arra vállalkozna, hogy a hatalmas Niagara fergeteges zúgását akarná szavakba foglalni.”

²⁸ Ez utóbbi három társulat esetében a BAYER József által másodiknak, negyediknek illetve hatodiknak nevezett színtársulatról van szó. Vö *A nemzeti játékszín története. I–II.* Bp. 1887.

²⁹ Ilyen nevű társulatról Bayernek nincs tudomása, feltehetően a Nánássy-féle színházban játszottak. (Vö. *i. m. I.* 592.)

pesti nemzeti teátrum ügyében. [Hung. l. b. 46.]. A későbbiek közül Viaskody Károly *Okokját* (Buda, 1834) kell említeni [Hung. l. a. 8.]. A Nemzeti Színház végül is 1837. augusztus 22-én nyílt meg Vörösmarty Mihály *Árpád ébredése* című előjátékával. Az előadás színlapja a magyar színház történetének hasonmásban talán a legtöbbször közreadott dokumentuma³⁰ [Hung. l. h. 13. (22.)]. A Nemzeti Színház első két évadjának majdnem minden előadásáról található színlap.

A fenti ismertetés távolról sem meríti ki a Waltherr-gyűjtemény színházra vonatkozó anyagának a gazdagságát. Sok, vonatkozó, rölapokra nyomtatott költemény is fennmaradt, ezek általában névtelenek, és a címzettjük valamelyik ismert színész, kinek előadását vagy szépségét dicséri a névtelenségbe burkolódzó szerző. A legünnepeltebb diva: Lendvayné Hivatal Anikó. (1814–1891), aki gyerekszínészként kezdte pályafutását, majd vidéki társulatokhoz szegődött, 1837-től a Nemzeti Színház ünnepelt színésznője húsz éven át.

Külön figyelemre tarthat számot *Inkle és Járíko* története, amely igen népszerű volt a 18. században és eredetileg a *Spectator*-ban jelent meg³¹. Egy fiatal angol gentlemanról szól, aki visszatérően a Nyugat-Indiából, indián kedvesét, Járíkot, aki megmentette az életét és aki gyermekétől terhes, szívtelenül eladja rabszolgának, hogy kárpótolja magát a rá fecsértelt időért. A történet számos költemény beszéli el, több színpadi feldolgozás, sőt balett is készült belőle, s ezeket lefordították a legtöbb európai nyelvre³². Nálunk két változatban vált ismertté. Először C. F. Gellert költeménye nyomán³³, majd színpadra alkalmazva dalbetétekkel, amelyet 1799-ben mutattak be először. A füzetecske ez utóbbi dalbetétekeit tartalmazza. J. F. Schink eredetijének Kótsi Patkó János (1763–1842) által készített fordításában³⁴: *Inkle és Járíko vagy az arany idő énekes játéknak dallai.* Pest, [1808?] [Hung. l. a. 23.]

(6) Időszaki kiadványok

A Waltherr-gyűjteményben csupán néhány periodika található, van azonban a következő időszakai sajtótermékekre vonatkozó mellékanyag: *Athenaeum*, *Hazai s' Külföldi tudósítások*, *Jelenkor*, *Márczius Tizenötödike*, *Orvosi Tár*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Divatlap*, *Rajzolatok*, *Regélő*, *Tudományos Gyűjtemény*. A *Kossuth Hírlapjára* vonatkozó előzetes hirdetés a [Hung. l. f. 4. (9.)] alatt található.

A 19. század legjelentősebb irodalmi almanachja az *Aurora* (1822–1837) vita forrása lett, amelyet az irodalomtörténet *Aurora-pör* (1833–1834) néven tart számon. Az *Aurora* szerkesztője, Bajza József elégedetlen volt a Trattner-Károlyi nyomda munkájával és 1834-re az ifj. Kilián György tulajdonában lévő nyomdával kötött szerződést. Válaszul a Trattner-Károlyi nyomda viszont Bajza ellenlábásával, Szemere Pállal kötött szerződést, s így két évig két rivális *Aurora* jelent meg. A vita fontosságát az irodalmi tulajdonjog tisztázása adta meg. A Waltherr-gyűjteményben megtalálható az *Aurora* eredeti hirdetése, amelyben az alapító Kisfaludy Károly bejelenti az év-

³⁰ Vö. pl. KERESZTURY Dezső: *A magyar irodalom képeskönyve*. Bp. 1956. 168.

³¹ The Spectator no. 11, 1711. márc. 11. Inkle és Járíko történetét Mikes a Spectator francia kiadásából (1741, no. 1, 61–65.) ismeri és a nevek elhagyásával, rövidítve lefordítja a 199. levélben, Rodostó, 1756. április 30. A Mikes kritikai kiadás jegyzetében HOPP Lajos példás alapossággal ismerteti az előzményeket és a történet hazai irodalmát és utóéletét. (*Mikes Kelemen összes művei*. I. 782–784.)

³² Vö. L. M. PRICE: *Inkle and Yarico album*. London, 1937. 155. skk. Az egyébként kitűnő bibliográfia nem tud az ismertetett magyar változatról.

³³ Inkle és Járíko in: *Gellert' professornak erkölcsös meséi*. Pécs, 1776. 26–32.

³⁴ Vö. SZINNYEI, VI: 657 és BAYER József: *i. m. II.* 388. ahol Bayer az első magyar nyelvű dalbetéteket tartalmazó színdarabnak nevezi a *Honművészre* való hivatkozással. (1837. I. 278.)

könyv megindulását [Hung.1.e.6.(3.)]. A két vetélytárs *Aurora*-hirdetése: a Trattner-Károlyié [Hung.1.f.18.(10.)], illetve a Kiliáné [Hung.1.d.137.(13.)] jelzet alatt található. A vitára vonatkozik Horvát István névtelenül kiadott füzetecskéje: *Aurora per*, Pest, 1834. [Hung.1.e.6.(9.)], valamint Bajza József válasza Horvát Istvánnak *Replica, vagy mellyik a' valódi Aurora törvény és józan ész előtt?* [Pest, 1834] [Hung.1.e.26.], amely elsőnek tisztázza a szerzői jog fogalmát: „Minden elmeszülemény eredetileg azé, kinek szelleme által létre hozatott.”³⁵

(7) Intézmények, testületek

A gyűjteményben számos aprónyomtatványon, röplapon, füzetecskében találunk a 19. század első felének intézményeire, testületeire vonatkozó anyagot. Többek között, az itt felsoroltakkal kapcsolatban: Magyar Tudományos Akadémia, Magyarországi Gazdasági Egyesület, a Kossuth által 1844-ben alapított Védegyelet, az 1827-ben Széchenyi javaslata szerint alapított Nemzeti Kaszinó, a Jótékony Nőegyesület, a Pesti Vakintézet, a Magyar Távirati Iroda korai elődje: a Pesti Tudakozó Ház (1790), a Tessedik Sámuel által Szarvason alapított mezőgazdasági iskola, a Zeneakadémia előzménye: Pest-Budai Hangászegylet, különböző városokban lévő piarista gimnáziumok, de elsősorban a pesti piarista gimnázium, a Testgyakorló Iskola, a Magyar Borismertető Egyesület és számos más, mára teljesen feledésbe merült, kérészéletű intézmények.

(8) Disszertációk

Nagyszámú disszertáció található a gyűjteményben az 1830-as és 1840-es évekből, legtöbbször a pesti egyetemen védtek meg, számos korábbit viszont a pozsonyi királyi akadémián (Regia Academia Posoniensis). A disszertációk legtöbbször latin nyelvűk; tárgykörét tekintve sok a jogi és az orvosi. Az orvostudománnyal foglalkozó disszertációknak gyakran csak a címük, illetve a címlapjuk latin, a szövegük magyar.

(9) Könyvkiadás, -kereskedelem

A Walther-gyűjtemény jelentős része a könyvkiadásra és könyvkereskedelemre vonatkozik. A következő jelentősebb nyomdák és könyvkereskedők prospektusai, hirdetései, árlistái találhatóak a gyűjteményben, itt abban a formában felsorolva, ahogy a British Museum Library katalógusába kerültek:

Barra (Gábor) *Printing firm*. [Kolozsvár, 1825–1845.]; Beimel (József) *Printing firm*. [Esztergom, 1821–1834.]; Eggenberger (József) *Bookselling firm*. [Pest, 1805–1845.] E cég által kiadott anyag magában foglalja a *Honi Literaturai Hirdető*, 1842–1845 közötti számait is [Hung.1.c.68.]; Ellinger (István) *Printing firm*. [Kassa, 1829.]; Emich (Gusztáv) *Publishing firm*. [Pest, 1840–1845.]; Geibel (Károly) *Bookselling firm*. [Pest, 1840–1845.]; Grimm (Vince) *Printing firm*. [Pest, 1823–1850.]; Hartleben (Conrad Adolph) *Publishing firm*. [Pest, 1831–1842.]; Heckenast (Gusztáv) *Publisher*. [Pest, 1834–1840.] A cég által kiadott anyag magában foglalja a *Honi Literatura Hirdető* 1834–1837 közötti számait; Kilian (György) *the Elder, Bookselling firm*. [Pest, 1834–1836.]; Kilián (György) *the Younger, Publishing firm*. [Pest, 1833–1847.];

³⁵ Vö. G. F. CUSHING: *József Bajza*. = *The Slavonic and East European Review* 1958. 99–112.

Korn (Fülöp) *Bookselling Firm*. [Pozsony, 1843.]; Landerer (Anna) *Füskuti, Printing firm*. [Pest, 1825–1829.]; Landerer és Heckenast, *Printing firm*. [Pest, 1825–1845.]; Lantosy (József) *Bookselling firm*. [Pest, 1840–1847.]; Magyar (Mihály) *Bookselling firm*. [Pest, 1848–1857.]; Miller (Carl) *Bookselling firm*. [Pest, 1842–1844.]; Szubuly (György) *Bookselling firm*. [1820–1830.]; Tilsch és Fia, *Bookselling firm*. [Kolozsvár, 1835–1845.]; Trattner (János Tamás) *Petróczai, Printing firm*. [Pest, 1816–1824.]; Trattner (Mátyás) *Petróczai, Printing firm*. [Pest, 1815–1828.]; Trattner és Károlyi, *Printing firm*. [Pest, 1829–1838.]; Werfer (Károly) *Printing firm*. [Kassa, 1834–1836.]; és Wigand (Otto) *Bookselling firm*. [Pest, 1820–1834.].

Végül a Waltherr-gyűjtemény tartalmaz számos új könyv leírását közlő aprónyomtatványt, amelyeket a szerzők tettek közzé 1810 és 1860 között, ezek együtt HUNGARY. [*Appendix.–Miscellaneous.*] alatt található a katalógusban.

(10) Vegyes

Ez a kategória tartalmazza mindazokat a tételeket, amelyek csoportosításra alkalmatlanok voltak; túlságosan kevés köztük az egy kategóriába sorolható. Azonban mivel számos érdekesség rejlik köztük, néhányat megemlítünk. A képzőművészet nem a gyűjtemény erőssége, de a következő tételek mégis említésre méltók. A hazai szobrászat ügyét karolja fel: Honi Szobrászat Ügyében Keletkezett Társaság közleménye (1840), [Hung. I.m.74.]. Ugyanígy a Ferenczy István (1792–1856) szobrászművésszel kapcsolatos anyag. A fürdőhelyek prospektusai a megfelelő helység alatt található (pl. Erdőbénye Fürdő). A Waltherr-gyűjteményben fennmaradt a magyar vasutak első menetrendje is 1846-ból. [Hung.2.a.1.(18.)], A Duna-Fiumei vasút építésére vonatkozó anyag, az Első Dunagőzhajózási Társaság közgyűlésének jegyzőkönyve, egy meghívó az Adam Clark által építendő Lánchíd alapkövetételének ünnepélyére, 1842. augusztus 24-én [Hung.1.f.3.(14.)]; a gyorsírás tanításával kapcsolatos anyag (1833). A legendás betyárt, Sobri Jóskát és társait köröző, magyar és német nyelvű plakát 1837-ből, Milfait (Ferenc) alatt került a katalógusba [Hung.1.f.23.(5.)]. Sobri Jóskáról (1809–1837), kinek alakja köré mondák szövődtek³⁶, ezt a személyleírást adja a körözés: „mintegy 27 esztendő, magas, sudár termetű, vállban és tsípőben széles, tiszta asszonyos kölőmben, barnás képű, fekete nyírott hajú, kifelé álló, kis fekete bajúszú, fekete szemű, Vas vármegyében nevelkedett.” Néhány humoros füzetecske a házasságot és ellenszereit felváltva dicséri. Például: F...né a „papucskormányról” értekezik 1830-ban. [Hung.1.a.6.] Egy németből Talyga István által fordított röpirat viszont „huszonöt háziiorvosságot” ajánl ifjú férjeknek 1826-ban.³⁷ Peterka József pedig „A díszes nőtlenségről és annak megtartása módjáról adott ki kis könyvecskét. [Hung.1.b.35.] Végül található a gyűjteményben mintegy 400 gyászjelentés az 1789 és 1863 közötti évekből HUNGARY.– [*Appendix.–Miscellaneous.*] címszó alatt. A nevezetesebbek, például Kisfaludy Károly vagy Vörösmarty Mihályé külön tételként kerültek a katalógusba.

A British Museum könyvtárában található Waltherr-gyűjtemény fenti rövid ismertetése alkalmat adott arra is, hogy a könyvek sorsára gondoljunk. Arra, hogy a könyvtár éppen azokban az években szerezte meg a Waltherr hagyatékot, a benne rejlő változatos efemer anyaggal, amelynek jóformán semmi esélye nem volt, hogy megőrizze az utókor számára, amikor a sajtó azzal vádolta a könyvtárat, hogy elhanyagolja a szerzeményezést az európai kisnemzetek irodalmából.

CZIGÁNY LÓRÁNT

³⁶ Vö. pl. GÖNCZI Ferenc: *A somogyi betyárvilág*. Kaposvár, 1944.

³⁷ Feldolgozta TRÓCSÁNYI Zoltán: *Régi világ, furcsa világ*, Bp. 1958. 319–322.

SZEMLE

Farkas Gábor Farkas: A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor. Bp.–Szeged, 2001. Országos Széchényi Könyvtár–Scriptum Rt. LXIV, 258 l. /A Kárpát-medence korai könyvtárai 3./

A könyvtörténeti kutatások legizgalmasabb és legeredményesebb fejezetei azok, amikor előkerülnek azok a könyvek, amelyeknek az adatait régi könyvjegyzékekben rögzítették. A régi, 16–17. századi magyarországi gyűjtemények esetében sajnos nem általános ez a jelenség, ám a budapesti Egyetemi Könyvtár e tekintetben kivételes helyzetben van.

Általánosan ismert, hogy a mai budapesti Egyetemi Könyvtár annak az 1635-ben Nagyszombatban alapított jezsuita egyetemi könyvtárnak az örököse és utódintézménye, amelyet 1773-ban államosítottak, majd 1777-ben Budára, onnan pedig Pestre költöztettek. Az viszont már csak a szakemberek előtt ismeretes, hogy a nagyszombati egyetem könyvtárának a története nem az egyetem alapításával kezdődik, hanem jó félszázaddal korábban. Az Egyetemi Könyvtár történetének, és legrégebb, ún. Bibliotheca Antiquissimájának kutatója, Dümmerth Dezső több tanulmányt jelentetett meg ebben a témában (*A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése.* = MKsz 1963. 43–58, *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai.* = MKsz 1964. 292–309.). Kutatásaiból már korábban világossá vált, hogy a nagyszombati egyetem könyvtárának állományába kerültek be azoknak a felföldi 16–17. századi jezsuita intézményeknek a könyvtárai, amelyek vallási ellentétek, illetve a bécsi béke előírásai értelmében,

csupán rövid ideig álltak fenn. Ezek nevezetesen a turóci jezsuita rendház (1586–1590); a turóci jezsuita kollégium (1590–1598), amely 1599-ben Vágsellyére költözött; a vágsellyei jezsuita kollégium (1599–1605), amelynek Bocskay hajdú és a bécsi béke vetettek véget és végül a nagyszombati jezsuita kollégium 1615-től 1635-ig, az egyetem alapításának évéig.

Az ősellomány felkutatását megkönnyítette az a két 17. századi katalógus, amelyek 1632-ben illetve 1690-ben rögzítették a könyvtár állományát. Ezeknek kiadása megtörtént 1997-ben az *Adattár 17–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című szegedi sorozat 17/2. kötetében. Közülük az első a nagyszombati jezsuita kollégium 1500 kötetes állományát katalogizálta. Dümmerth Dezső szerint e munkát Némethi Jakab könyvtáros és nyomdász végezte 1632-ben. A második kézírásos katalógust 1690-ben Szentiványi Márton állította össze. Ez már az egyetemi könyvtár akkor 5500 kötetes állományát rögzítette.

A katalógus összeállításával párhuzamosan a jezsuita rend könyvtárosi gyakorlatának köszönhetően a könyv címlapjára, vagy annak hiányában a fellelhető első lapra is beírták az őrző rendház nevét és sokszor az összeírás dátumát is.

Ilyen előzmények után kezdődhetett meg a korabeli kézírásos katalógus egyes könyvcímeinek és a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában fellelt köteteknek az összepárosítása, majd a könyvek gondos leírása és az adatok kötetted szerkesztése és publikálása. Ezt az összetett feladatot Dümmerth Dezső kezdte meg. „Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollektója” című értékes összefoglalása kéziratban ma az Egyetemi

Könyvtár Kézirattárában található a G 843 jelzeten. Munkáját Farkas Gábor folytatta tovább. A jelen kötetben összesen 249, ősállományba tartozó könyv leírását adja közre. 49 könyvet sikerült megtalálnia az ún. „Antiquissima Turociensis”-ből. A turóci kollégium számára beszerzett kötetek közül 14-et azonosított. Ezek teológiai, jezsuita munkák, valamint Turóci János *Magyar Krónikája* (Brünn 1488), amelyet Szabó Ferenc nagyszombati polgár adott a jezsuitáknak. A kötet érdekessége ez a Mátyás képe mellett olvasható bejegyzés: „Oh Mathia, ha te mostan élnél Gondunkrol gondolnál.” (32. sz.)

Az ún. „Antiquissima Selliensis” 45 kötete az 1599-ben Vágsellyére költözött turóci kollégium állományának maradéka: görög-latin ókori és humanista történetírók, görög filozófusok munkái és több jogtudományi munka. Az ún. „Antiquissima Tynaviensis” 155 kötetrel van jelen a mai egyetemi könyvtári állományban. Ezek főleg jezsuita szerzők munkái, de vannak köztük ősnymtatványok és korai antikvák a 16. század elejéről. Elég itt csak a második magyarországi ősnymda termékére: Antoninus Florentinus *Confessionáléjára* utalni, amelyik a katalógus 235. tagja. Antik auktorokon kívül az Újvilágról szóló kötetet emeli még ki Farkas Gábor bevezetője, és nyomán mi is: a Simon Grynaeus által szerkesztett *Novus orbis regionum ac insularum veteribus incognitarum* című szöveggyűjteményről van szó, amely 1532-ben jelent meg Bázelen. Szerzői: Americo Vespucci, Marco Polo, Paulus Jovius (102. sz.). Megvolt Kepler *Astronomiája* is, de a leírás szerint nem igen forgatták. (173. sz.). A magyar irodalom szempontjából igen érdekes, hogy a jezsuiták is olvastatták George Buchanan skót költő zsolttárparafrazisait és *Jephte* című tragédiáját, amely Balassi Bálintot és Illyésfalvi Istvánt is megihlette. A kötetbe beírták egykor: „pro iunioratu” (185. sz.).

A könyvtár adományokból is gyarapodott. Érdekes, hogy Francesco Barberini, a római Barberini-gyűjtemény alapítója adta a nagyszombati kollégiumnak a *Conciliorum generalium ecclesiae catholicae* című gyűjtemény II. és IV.

kötetét (201. sz.). Adott könyvet Vályi János és Partinger Gáspár városi tanácsos is. Valószínűleg ugyancsak ajándékként kerültek a gyűjteménybe olyan kötetek, amelyeknek előző tulajdonosa jelentős egyházi személyiség volt, miként az a possessorbejegyzésekből kiderül: Forgách Ferenc esztergomi érsek, Telegdi Miklós pécsi püspök, Novák Miklós esztergomi kanonok vagy Szuhai István nyitrai püspök stb. De ide került pl. olyan könyv is – keresztény költői antológia (Bázel 1564, 188. sz.) – amelynek valamikori tulajdonosa Thurzó György nádor (1567–1616) volt.

Farkas Gábor gondos és részletes leírása az egyes könyvekről a következőképpen épül fel: Először idézi a kézírásos katalógus vonatkozó bejegyzését, majd az Egyetemi Könyvtárban fellelhető példány leírása következik: szerző, cím, impresszumadatok: a kiadás helye, éve és nyomdászja, formátum- és terjedelemadatok, a kiadás bibliográfiai illetve más katalógusbeli azonosítása. Ezt követik a könyv kötésére vonatkozó adatok, a kötetben található bejegyzések, margináliák jelzése az érdekesebbek idézésével. Majd arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogyan került a kötet a jezsuiták állományába, ki mikor katalogizálta, milyen szakrendben helyezték el annak idején, illetve mit állapított meg a szakirodalom a könyvről. Külön adatscsoport sorolja fel a tulajdonosokat, továbbá a raktári jelzeteiket a kezdetektől egészen máig.

A kötet használatát a nagyon helyesen kétnyelvű: magyar és német nyelvű bevezető tanulmány, valamint több mutató könnyíti meg. Ezek: Személy-, helynév és tulajdonos mutató; külön Nyomdászok és nyomdahelyek mutatója. Néhány címlapreprodukciót követően az Egyetemi Könyvtár korai történetével és az egyes nyomtatványokkal foglalkozó szakbibliográfia zárja a kötetet.

„A jezsuiták könyv nélkül fegyvertelen katonák” – jelentette ki az 1586-ban általuk kiadott *Ratio studiorum*. Ám könyvtáraikkal oly sikeresen fegyverezték fel ideológiáikat, hogy pl. Szántó Arator István a turóci rendházban Bibliát fordíthatott, Korán-cáfolatot készíthetett, amelyek sajnos elvesztek, de megléttük a korabeli

feljegyzések alapján teljes bizonyossággal állítható. És ez csak egy példa a sok közül.

Ma már nemcsak a jezsuiták kezébe ad a jezsuita állományt megörökölt budapesti Egyetemi Könyvtár fegyvert. Csodálatosan szép gyűjteménye: ősnymtatványai, Vetustissimái, gazdag régi magyar állománya és Kézirattára, bölcsészettudományi szakirodalma és páratlan külföldi folyóiratállománya, amelyeknek sokan vagyunk rendszeres és hálás hasznélvezői, ma is nagy segítséget jelentenek a tanulói ifjúságnak és a kutatóknak. Történetének igazabb megértéséhez saját munkatársai értenek a legjobban. Jó, hogy olyan itt a szellem, hogy az itt dolgozó ifjú kutatók maximális segítséget kapnak munkájukhoz. A további folytatást is elsősorban tőlük várja a tudományos világ. Elképzelhető, hogy magából az Egyetemi Könyvtár állományából is előkerül még további, ősellományba tartozó kötet, de a könyvek fátumát ismerve más gyűjteményekben is lappanghat belőlük néhány. Ezek összeresése és publikálása a jelen kötet adataihoz hasonlóan sok értékes újabb mozaikkövecskével gazdagíthatja majd eleink euridititójáról alkotott képünket.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája (1779–1995). Szerk. HORVÁTH József. Győr, 2000. Kiad. Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, 912 l.

A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár 2001. május 15-i konferenciáján kettős ünnep volt: egy kézzelfogható és egy „láthatatlan”. Ünnepnek nevezhetjük a tetszetős, eddig a legterjedelmesebb kötetben (912 oldal, 1242 tétel/címleírás) – kiadott *Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája* megjelenését. A „láthatatlan” pedig az emlékezésé: 44 év után ezzel a kötetrel vált teljessé Magyarország 19 vármegyéjének sajtóbibliográfiája. Az egykori lelkes munkatársak, szerkesztők közül már sokan nincsenek körünkben. A konferencián – az újonnan megjelent bibliográfia méltatása kapcsán az ő

emlékük előtt is tisztelgett Surján Miklós ny. pécsi könyvtárigazgató, akinek a neve 1957-ben – az elsőként megjelent *Somogyi hírlapok és folyóiratok bibliográfiáján* – még mint „bibliográfiai munkatárs” szerepelt, 1992-ben viszont már ő tette le a könyvtárosok asztalára *Baranya megye sajtóbibliográfiáját*. (Surján Miklós előadásának szövege megjelent a *Könyv-Könyvtár-Könyvtáros* 2001. júl., 7. sz. 33–40.)

A most megjelent kötetnek az élettörténete is változatos: az összeállító-szerkesztő Horváth József bevezetőjében tapintatos stílusban foglalta össze, hogy az 1960-as évek közepétől, amikor a bibliográfia elkészítésének az igénye felmerült – milyen hullámvölgyek, újrakezdések, leállítások és újrafelvetések sora váltotta egymást. Míg végül 1994-ben kiemelt feladatként kapta kézhez a megbízást, hogy az elmúlt évtizedekben elkészült anyaggyűjtést és címfelvételeket egyesítse, illetve hogy munkatársainak – Varga Imréné (Sopron), Kirlei Péter (Mosonmagyaróvár) – segítségével egybegyűjtsék és leírják az 1976–1995 közötti évek adatait is. A kötet „élettörténetéhez” tartozik még, hogy a tervek szerint a bibliográfia a lapok jellemzését, történetét, a rájuk vonatkozó irodalmat is tartalmazta volna. Ez eddig még nem valósult meg, de már készül a pótlása. Érdekes előzetest adott ebben a kötetben a soproni kiadású lapok leírásában Varga Imréné levéltári könyvtáros, aki megadta az egyes lapok levéltári hátterét is, például a velük kapcsolatos miniszterelnöki, megyei okiratok hivatalos számát. Egy ilyen száraz rendeleti számból derül ki, pl. hogy milyen különbség van a szünetelés vagy éppen a betiltás között. Ez utóbbit igen szigorúan vették. A *Sopronvármegye* (104. tétel) betiltását közlő megyei hírt még a *Pesti Hírlap* 1937. szept. 18-i száma is átvette, mondván „... aki [a lapot] a megjelölt időtartam alatt utcán, vagy házalva terjeszti, kihágást követ el...”

A szerkesztő dr. Horváth József tudományos munkatárs, akinek neve az *Arrabona* megyei múzeumi közlemények kötetében is ismert – a megye sajtójának történetét több mint száz lapalji hivatkozásával foglalta össze bevezető tanulmányában. Felkutatta mindazokat a szét-szórt forrásokat, saját eddigi kutatásait, tanul-

mányait, amelyekre támaszkodva elsőként sikerült e bonyolult megye sajtójának múltját 1779-től 1995-ig bemutatni. Sok esetben tisztázta és pontosította az eddig homályos vagy bizonytalan adatokat, pl. a reformkor és 1848, vagy az abszolutizmus és dualizmus évtizedeiből. A megye történetének imént említett „bonyolultságát” jól szemlélteti a bibliográfia gyűjtőkörének alakulása. Az 1918 előtti évekből ugyanis Győr, Moson és Sopron megyék teljes anyagát adja a sajtóbibliográfia, ezt követően azonban folyamatosan figyelembe kellett vennie Trianont, majd az 1950. évi közigazgatási átszervezést, illetve az 1991. évi megyékhez történt visszacsatolásokat. A gyűjtést ilyen keretek között végezte el Horváth József, gyűjtőkörébe vonva az 1779-től 1995. dec. 31-ig a megyén kívül megjelent lapokat is, amelyek tartalmuk alapján kötődtek Győr-, Moson- és Sopron megyéhez, továbbá azokat, amelyeknek csak az előállításuk történt meg a helyi nyomdában. Vitathatónak látszó elhatárolás – hiszen az eddig megjelent megyei sajtóbibliográfiák legfeljebb függelékben közölték a megye nyomdáiban bér munkában előállított lapok címjegyzékét. Ebben a kötetben viszont teljes felvételt kaptak, ami egyben jelentősen megnövelte a terjedelmet; a kötet anyaga 37 bécsi, és 55 budapesti lap címléírásával gyarapodott. Az ok eléggé ismert: a megyében kitűnő nyomdák működtek, kiemelkedett közülük 1860-tól Romwalter Károlyé, majd 1895-től Romwalter Alfrédé, 1896-tól pedig Röttig Gusztáv. Jó hírük a fővárosban, más megyékben és az országhatáron is túlterjedt. Nyomdatörténeti szempontból igen érdekes lenne megtudni, hogyan bonyolódott le technikailag e bér munka? A kéziratok milyen módon érkeztek a nyomdához? A kiadó vagy a nyomda végezte-e el a korrektúrát? S az sem érdektelen, hogyan szállították át az elkészült lapokat Bécsbe, Eisenstadtba?

Ezideig egyetlen adattal szolgálhatunk a fenti kérdésre, Az *Est* soproni tudósítójának 1936. aug. 9-i beszámolója alapján, amelyből következtetni lehet a korábbi gyakorlathoz is. Az osztrák főváros kora délutáni lapját a *12 Uhr Blatt* és esti lapját a *8 Uhr Blatt* Magyarországon, Sopronban állították elő. A *12 Uhr Blatt* kéziratait

a bécsi szerkesztőségéből motorkerékpáron hozták reggel 6 órakor. Az előszedéshez szükséges kéziratanyagot már előző este, a menetrendszerű autóbusz hozta át Sopronba.

Az első példányt délelőtt fél kilenckor motorkerékpáron viszik rendőri cenzúra alatt Bécsbe, s ugyanez történik a *8 Uhr Blatt*nál is. Megjegyezzük még, hogy a soproni Röttig Romwalter nyomda 1936-ban Bécsből származó rotációs gépeken dolgozott, s itt állították elő osztrák nyomdaszemélyzet közreműködésével az *Oedenburg Zeitung*ot is. A két bécsi lapot 70–70 000-res példányban nyomták, s kötegeiket három oldal-kocsis motorkerékpáron és egy teherautóban szállították Bécsbe.

A kötet munkatársai 13 könyvtár, múzeum, levéltár vonatkozó állományát vizsgálták át, így minden periodikum leírásánál pontosan kiderül, hogy az egyes évek, számok melyik gyűjtemény állományában található. Az így összegyűjtött 1242 periodikum címléírását a kötet betűrendes szerkezetben tárja fel. Felvételük mindenkor az indulás első főcíménél található, címváltozásai minden esetben az első címhez vezetnek vissza a használat. A szerkesztő kicsit védekezően írja bevezetőjében, hogy ebben „eltérünk az OSZK gyakorlatától, ahol minden önálló címet önálló kiadványnak is tekintenek” – pedig megoldása igen szerencsésnek mondható: hiszen a periodikumok katalógus-nyilvántartása nem azonos azok bibliográfiai címfelvitelével. A mechanikus betűrendet időrendi-, kiadói-, földrajzi-, nyomdai-, szerkesztői-, s végül tárgymutatós árnyalja.

Külön kell szólnunk a kötet összeállítójában felvetődött gondolatról: az évkönyvek és iskolai értesítők feltárásáról, amely szerencsére nem valósult meg, elsősorban azért, mert nem akart az eddig megjelent megyei bibliográfiák gyakorlatától eltérni. Az említett gyakorlathoz tegyük még hozzá egy elméleti vonatkozást is, amely megerősíti Horváth József döntésének helyességét: évtizedekig az egyetlen könyvtár-szakán egykori tanáraink (Dezsényi Béla, Szentmihályi János, Kozocsa Sándor, Kóhalmi Béla stb.) hangsúlyozták, hogy az időszakos sajtó jellemző tulajdonságai: az aktualitás, a periodicitás, és

a publicitás. És ebbe a megfogalmazásba semmiképpen sem illenek bele ezek a sajtótermékek.

Bírálatunkban elsősorban az összevont számok felsorolásának végtelen sorát említjük meg: vajon mennyi és milyen információt tartalmaznak ezek a felvételek? Ezzel a hatalmas energiával összeállított lajstromok helyett célszerűbb lett volna a rovatok: „Anyakönyvi hírek”, „Színházi világ”, „Rendeletek”, „Sport” stb. számbavétele. Így pótolva valamelyest az elmaradt laptörténeteket.

Hiányoljuk továbbá, hogy a tárgymutató nem igazodik a helytörténeti szempontokhoz. A bibliográfia nagyon helyesen, felvette a legtöbb kötetben mostohán kezelt alkalmi lapokat – 88 címet. Ebből 13 cím báli újság, de a többről nem ad a mutató tárgyi eligazítást, így 75 alkalommal kell visszalapozgatni, ha meg akarjuk tudni, hogy milyen alkalomból és főleg kik adták ki ezeket? Ugyancsak 25 tételből áll a „pártlap” címszó. Ebből hét cím az, ami 1945 után jelent meg, és ha rálapozunk, kiderül, hogy ebből négy cím nem is pártlap, hanem egyesületi és szövetségi kiadvány.

A bontást valóban pártokra: Szociáldemokrata Párt, Kisgazda Párt, Nemzeti Szocialista Párt stb. kellett volna megadni, ugyanez vonatkozik a 69 tételből álló „üzemi lapok”-ra is. Végül néhány kiegészítés a már készülő pótkötethez: 825. tétel: *Napi Közlöny* alcímében A magyar orvosok és természetvizsgálók... nagygyűléséről megjegyezzük, hogy nemcsak 1929-ben jelent meg Sopronban, hanem ugyanezen címmel Győrben is, 1874-ben. 1152. tétel: *Új Ezerévkönyv*. Helyesen: *Új Ezerévkönyv*. A Turul Szövetség lapja, a főcíme is így logikus.

Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy kifogásaink és megjegyzéseink ellenére Horváth József dr. bibliográfiáját lelkiismeretes, pontos, magas színvonalú munkának tartjuk, amely a vele rokon kötetek között a legjobbak közé sorolható.

LAKATOS ÉVA

Levél, író, irodalom. Szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila. Piliscsaba, 2000. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 357 l. /Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok 1./

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Intézete 2000-ben könyvsorozatot indított, amelynek első darabja a levélirodalom történetét és elméletét dolgozza fel. A kötet a Kar oktatóinak és hallgatóinak tanulmányait gyűjti egybe.

A levél, mint irodalmi forma, szinte egyidős az európai irodalommal – írja előszavában Tárjányi Eszter. E műfaj típusainak egymástól való elhatárolása azonban korántsem egyszerű feladat. A prózai és a költői levél, a misszilis, a fiktív levél és a magánlevél egymástól nem mindig megkülönböztethető formák. A kötet nem átfogó műfajelmélet, hanem különböző témájú és megközelítésű tanulmányok gyűjteménye, amelyek együttesen illusztrálják a levélműfaj sokszínűségét.

A szerkesztés kronológiai elvet követ. Az írók nem tematikusan, hanem a bemutatott korszak időrendjében következnek egymás után. A magyar nyelvű forrásokat feldolgozó tanulmányokat egy arab nyelvű görög levélregény és Rainer Maria Rilke leveleinek elemzése foglalja keretbe.

A tizenhat tanulmány terjedelmében különböző, és szerkezetében, stílusában is egyéni. A téma azonban közös, legyen szó barokk szónoki felépítésű levelekről, vagy episztolákról Berzsenyi, Arany, Pilinszky vagy Petri György tollából.

Számos prózai levél – Kalmár György, Barcsay Ábrahám, az 1849 utáni írónemzedékek vagy Toldy István, Justh Zsigmond, Babits Mihály írása – mára már élettrajzi vagy történelmi dokumentummá vált. Olvasásukkor a híres vagy elfelejtett nevek gondokkal küszködő, munkájukat végző, vagy gyöttrődő személyiségekké vál-

nak. Tanúi és megőrzői lettek ezek a sorok íróik korának, társadalmi és politikai helyzetének is. Feldolgozásukat és értelmezésüket alapos és körültekintő kutatómunka előzte meg.

Külön szeretnék kiemelni három tanulmányt, amelyek híres íróink-költőink irodalmi igényű magánlevelezésébe engednek bepillantást. A kutatóknak és a laikus olvasóknak egyaránt élményt jelenthetnek a pályakezdő Sik Sándor édesanyjához írt eddig publikálatlan sorai, amelyekben korai írásait is postázza. Gozsdu Elek és Weisz Anna meghitt levelezése, valamint Babits Mihály és Reményik Sándor baráti levélváltása ugyan-csak magával ragadó olvasmány.

Végül két kritikai megjegyzés: Mindegyik tanulmány önmagában is egy-egy üzenet, egy-egy levél. A könyv olvasóiban, akik e leveleket kézhez kapják, felmerülhet az igény, hogy az írókat megismerjék, ezért érdemes lett volna a szerzőket legalább egy-két szóban bemutatni. Többben az eredeti, kézirat anyagból dolgoztak, ezért ismerik a levelek böngészésének élményét. Ennek ellenére mindössze egy levélmásolat található a kötetben és egy a címlapon – a vizuális élményhez hozzácsokott modern olvasó szomorúságára.

A tanulmánygyűjtemény darabjai mind tudományos igényű, alapos munkák. Akár a tartalomjegyzék, akár a névmutató segítségével haszonnal válogathat közöttük mind a szakértő kutató, mind a kíváncsiskodó érdeklődő.

DIÓS JUDIT

Móro Mária Anna: A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa. Bp. 2001. Tarsoly Kiadó, 695 l. /A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 1./

A könyv szerkezete a következő: A pécsi püspöki könyvtár rövid története I. Rövidítések jegyzéke II. Bibliográfiai források.

A katalógus alfabetikus, a bibliográfiai leírás után következnek a donátori és possessori bejegyzések, majd a jelzetek és a bibliográfiai hivatkozások.

A bibliográfiai leírások minuciózusan pontosak – örömmre a szláv könyvek esetében is.

A szerző külön jelzi a grafikus eljárással készült címlapokat és az ex libriseket. Említést nyernek az illusztrációk, a képes táblák, térképek, valamint a könyv állapota is.

A Klimó könyvtár állománya az ősnymtatványoktól a 19. század második felében napvilágot látott művekig tizenötezer könyvet foglal magába; akik valaha meglátogatták – talán nem is sejtették milyen kincsek vannak a barokk teremkönyvtár polcain.

Klimó György, aki egyetemet akart létrehozni Pécsen, ehhez kívánta megteremteni a könyvtári alapot, amely éppen ezért tematikailag sokrétű.

Barátai és ügynökei, akikkel állandó levelezésben állt a legtöbbet Ausztriában és Itáliában vásároltak.

Sok értékes könyvet szerzett az 1773-ban feloszlott jezsuita rend könyvtáraiból.

Szinte minden tudományágnak a 18. század végéig napvilágot látott szakirodalmá megtalálható a könyvtárban; a humaniorák mellett a természet- és orvostudomány is, valamint a szépirodalom. Külön figyelmet érdemel a bibliagyűjtemény, amelyben ritka példányok vannak, valamint a Plantiniana.

Megjegyzendő, hogy a könyvtár az alapító halála után tovább gyarapodott Szepesy Ignác és Scitovszky János püspökök jóvoltából, valamint ajándékokból, és a lelkeskedő papság hagyatékából.

A bevezetőből az egykori könyvtárosok és a régi katalógusok sorsáról is tudomást szerezhetünk.

Summázva: a magyar könyv- és könyvtártörténeti szakirodalom Móro Mária Anna tollából kivételesen értékes művel gyarapodott, amelynek második kötetét nagy érdeklődéssel várhatjuk, mivel abban kapnak helyet a folyóiratok, a kéziratok, valamint a nyomtatott könyvek személy-, hely-, nyomdász- és possessorneveinek mutatói.

Megjegyzendő, hogy a katalógus külső megformálása méltó a tartalomhoz; a kötés fényes, világoskék papírból készült, az elülső tábla rektóján a könyvtár épületének fényképével.

OJTOZI ESZTER

Vekene, Emile van der: Reliures des XVIe et XVIIe siècles conservées à la Bibliothèque Nationale de Luxembourg. Luxembourg, 2000. Bibliothèque Nationale, 276 l., ill.

A szerző 1969–96 között a luxemburgi Nemzeti Könyvtárban a Régi Könyvek Gyűjteménye vezetője volt. 1972-ben már megjelent egy ehhez hasonló albumkötete, amely a luxemburgi Nemzeti Könyvtár figyelemre méltó történeti könyvkötéseiből nyújtott válogatást. Amikor Borsa Gedeon ismertette Emile van der Vekene: *Katalog der Inkunabeln der Nationalbibliothek Luxemburg* (1970) c. művét a Magyar Könyvszemle hasábjain (1974. 1–2. sz. 206–207.), megemlítette a *Bemerkenswerte Einbände in der Nationalbibliothek zu Luxemburg*. Ausgewählt und beschrieben von Emile van der VEKENE, Luxembourg 1972. c. művet is. – Egy-két mondat erejéig érdemes összevetni az 1972-ben és a 2000-ben megjelent, könyvkötéseket bemutató két könyvet. Abban, a 15-től a 20. századig Vekene 62, túlnyomó részben nyugat-európai kötetést közölt német–francia párhuzamos szöveggel, ebben csak a 16. és 17. századból választott 115 könyvkötést mutat be, kivéve a három utolsó, 20. században készített, 16. és 17. századi köteteket utánzó stílkötést. E kötetben 30 olyannal találkozunk, amely az előbb említett, 1972-ben megjelent albumkötetben is látható (a kötésleírások francia szövege legtöbbször majdnem szó szerint egyezik), tehát az 1972-es kötet csaknem fele itt megismétlődik. Ezek közül az eltelt csaknem három évtized folyamán többet restauráltak, például érdekes összehasonlítni a 2000-es kötet 2. sorszámú francia gótikus kötésének akkori és mostani fotóját. Nagyon szépen helyrehozták. Egyes esetekben helyesbítésre, pontosításra volt szükség, legtöbbször pedig már újabb publikációkra hivatkozhatott a szerző.

Magyar vonatkozása miatt érdemes kiemelni az 1972-es kötetből azt a nyomtatvánnyal közel egykorú barna bőrkötést (benne: *Les merveilles de l'Italie...* Florence 1938. jelzete: L.P. 62), amelynek provenienciáját Vekene nem tudta megállapítani, de közlésre méltónak találta. Ezt a kötetet *A magyar könyvkötés művészete a mo-*

hácsi vétségig c. 1937-ben megjelent könyv szerzője, Hunyady József készítette, akinek modern és stílkötéseiről a Művészettörténeti Értesítő 1996. 1–2. száma 83–88. lapjain írtunk. Ott a 8. képen látható, magántulajdonban lévő kötés ikerpárja az 1972-ben megjelent Vekene-albumkötet 135. oldalán láthatónak, de őriznek egy ilyen kötetet az Iparművészeti Múzeum Kisgyűjtemények osztályán is (Ltsz. 82.58.1). Mindegyik könyv Itáliával vagy olasz képzőművészekkel foglalkozik. (Ezeken kívül még két ugyanilyen kötetéről tudok. Mind az ötöt 1938–40 körül készítette Hunyady József.)

Emile van der Vekene általánosságban megállapítja könyve bevezetőjében, hogy a 20. századi sok könyvkötés-kiállítás ellenére kevés az illusztrált katalógus, vagy ha mégis számottevő képanyaggal jelentettek meg egy-egy történeti kötésekkel foglalkozó művet, akkor előnyben részesítették a „nagy”, azaz bibliofil szempontból sokra értékelhető köteteket, szemben a használati kötésekkel. Pedig ezek a mindennapi használatra szánt gótikus és reneszánsz könyvkötések megérdemlik figyelmünket, mert művelődéstörténeti vonatkozásuk sokszor kiterjedtebb, mint a királyi, főúri vagy főpapi gyűjtemények egy-egy bekötött, pompás darabjainak. Olykor aukciós katalógusban felbukkannak ilyen egyszerűbb, de fontos kötetek, azonban a kutatók sajnálatára ezek aztán eltűnnek a szem elől. A könyvkötés arra szolgál, hogy védje a könyvet, ugyanakkor azonban önálló eleme is a könyvnek, s a kötésnek megvan a maga története, technikai vonatkozásai, ami a kötetéstörténethez és a könyvtörténet egészéhez szolgáltat fontos adatokat.

Egy-egy kötés leírása a következő részekből áll: a rektó oldalon látható mindig a könyvkötés fotója, s a vele szembeni verző oldalon vannak a vele kapcsolatos tudnivalók. Legfőképp vékony vörös keretben kiemelve olvasható a kötés stílusa, a hely megjelölése, vagyis az ország, ahol készült és az idő, a század eleje, vége, második fele stb. megjelölése. – Ezt követik más-más betűtípussal nyomtatva, külön bekezdésekben a részletesebb adatok és leírások: a könyv vagy kézirat bibliográfiai adatai: szerző, cím, impresszum adatok és a bibliográfiai hivatkozások;

a kötés technikai jellemzői és a kötés részletes leírása; a proveniencia adatok és a bejegyzések; a méret (magasság, szélesség és vastagság), s a jelzet; a kötésre vonatkozó irodalom, ha már szerepelt publikációban; a könyv restaurálására vonatkozó adatok, ha a könyv erre korábban rászorult; végül a szerzőnek a kötésre vonatkozó további megjegyzései, analóg kötések irodalmi helyei.

A kötések leírása a szokásos, az általánosan kötelező adatokat közli: fatáblás vagy papírtáblás-e a kötés, milyen a bőr színe, azonos vagy eltérő-e az elő- és háttábla, aranyozott vagy vaknyomásos, milyen díszítés látható a kötéstáblákon, végül a gerinc díszítettségéről, a bordák számáról, a könyv metszéséről, a veretekről és kapcsokról kapunk tájékoztatást.

A kora középkor kincset érő, a templom fényét emelő drágakövekkel díszített nemesfém ötvöskötései mellett, már akkor is díszítették a mindennapi használatra szánt könyvek bőrkötését. Vekene szerint akkor még nagyon kemény fa formákat vésnek, fonadékmintát, keresztidomot, rozettákat, ember- és állatfigurákat. E szerszámokat a megnedvesített bőrből nyomták és száradásig rajta tartották, hogy a bőr a mintát felvegye. Ez lassú folyamat volt, és hideg eljárás, azaz vaknyomásos. A 15. század a nyomdászat feltalálásával döntő fordulatot hozott. A könyvkötésekhez használt díszítőszerszámokat is fémbélyegzők váltották fel, ezeket melegítve hatásosabban és gyorsabban lehetett a kötésekben alkalmazni, és az eljárás ismételtető volt. A 16. században a kötések tábláját már nem mindig készítették fából, hanem gyakran feleslegessé vált, felvágott nyomtatvány és pergamen lapokból kaszították. Ezek a táblák a kutatás számára azért váltak fontossá, mert esetleg már nem létező kódexek és nyomtatott könyvek töredékes formában fennmaradt tanúi. Restauráláskor érdekes felfedezések születnek ezekből.

Emile van der Vekene a díszítés típusa, módja szerint osztályozta a könyvben bemutatott kötések, egymás mellé helyezve a szerinte egy típusba tartozókat. Igyekszik meghatározni a kötések készítési idejét, ami tudjuk, nem könnyű. Bizonyos, hogy a könyveket évszázadokon ke-

resztül krúdában vitték piacra, s a vevő köttette be a megvásárolt könyvet. A nyomda adataiból tehát a legkevésbé szabad a bekötés helyére, sőt még idejére is következtetni. A kötetet díszítő motívumok és a kötéstábla díszítésének kompozíciója legtöbbször segít a kötés meghatározásában, de vannak kötéstípusok, amelyeknél ezzel is vigyázni kell. Vannak esetek ugyanis, amikor hosszú időszakon keresztül „hűségesekek” maradtak bizonyos kötésformához, míg másutt, követve a képzőművészeti stílusokat, fejlesztették a kötésdíszítést is.

Kilenc fejezetre tagolódik a könyv. Az elsőben 13 gótikus kötetet láthatunk. Közük csak öt német gótikus van, viszont szerepel négy francia és négy németalföldi, amelyek számunkra azért fontosak, mert Európa eme felében ritkán fordulnak elő könyvtárakban. A második fejezet nyolc lemezdiszes, vaknyomásos kötéséből négy (14–17.) még késő gótikus stílusú, a másik négy (18–21.) egy típusú, mindegyiket a jól ismert leuveni Spes lemez egy változata díszíti. E négy kötés azonban már inkább reneszánsz, és én nem is soroltam volna ezt a nyolc kötetet egy csoportba.

A harmadik fejezetben a csupán görgetőkkel díszített kötések következnek. 26 kötés van együtt (22–47.), és bár kétségtelenül reneszánsz kötések, némileg zavaró vegyesen együtt látni a német, francia és németalföldi reneszánsz kötések. A reneszánszban már erősen kiütözik a nemzeti jelleg, és mind gyakoribb az aranyozás. Díszítéstechnikai és nem stílusbeli különbség, hogy egy könyv kötését csupán görgetőkkel, vagy vésett (esetleg öntött) lemezzel is párosítva díszítették. Nem érzem tehát indokoltnak, hogy a szerző külön fejezetbe (a negyedikbe) sorolta a görgetővel és lemezzel együtt díszített kötések (48–62.). Ezek mind német reneszánsz kötések, de ezek között a német görgetős és lemezes kötések között és a csak görgetővel díszített német kötések között nincs olyan stílusbeli különbség, mint a német és francia görgetős kötések között. Ugyancsak technikai különbség, hogy egy kötés görgetővel nyert kerete vaknyomásos, míg ugyanennek a kötésnek a centrumába nyomott lemez aranyozott, vagy feketén nyomott (ötödik csoport: 63–68.), arról már nem is beszélve, hogy

nem szerencsés 16. és 17. századi kötéseket egy csoportba sorolni: például a 67. kötés kisméretű, sugárkoszorús Madonna lemeze barokk stílusú, míg a csoport többi kötése reneszánsz.

A további csoportosításokkal szemben is lehetnek az olvasónak fenntartásai. A hatodik csoportba sorolt négy kötés (69–72.) mindegyike reneszánsz, egy itáliai (ez vaknyomásos), egy svájci és két francia (mindhárom aranyozott), de vitathatatlanul egy stíluskörbe tartoznak. Azonban a hetedik fejezet kötéseinek (73–83.) egy része reneszánsz: öt 16. századi francia, hat pedig már 17. századi kora barokk kötés, köztük két flamand (79. és 82.) és két német (81. és 83.). Igaz, hogy e kötések mind aranyozottak és középen plakett díszíti őket, amely középdíszhez némely kötésen sarokdíszek járulnak, mégsem e formai jegyek alapján csoportosítanám őket.

A legnépesebb fejezet a címeres kötéseket magában foglaló nyolcadik (84–112.). A címerek többnyire jól meghatározzák az adott kötések helyét és idejét, a könyv és tulajdonosa kapcsolatát. A 29 kötés között van, amelyiken a szuper-ex librisként alkalmazott címer az egyetlen dísz (84, 89, 100, 102, 103, 106, 108–110.), ezek stílushoz nem köthető kötések. Ahol azonban a címerhez egyéb, olykor igen gazdag díszítés is járul, ez a kötet stílus szerint is meghatározza. Így például a 85–88. Mansfeld-címeres, aranyozott arabeszk mintás bőrkötések a francia reneszánsz kötések kiemelkedő példái. Peter Ernst von Mansfeld gróf az egyetlen jelentős luxemburgi bibliofil, ez indokolhatja, hogy Vekene itt is szerepelteti négy kötését, holott nemcsak az 1972-es kötetben is benne voltak, hanem önálló könyvet is jelentetett meg ezekről 1976-ban és 1978-ban (vö. az idézett művek jegyzékét, 18. l.). A 90. számú címeres, aranyozott bőrkötés semé-stílusú, míg a 112. kötés az aranyozott barokk kötések egyik legszebb darabja. Nem véletlenül szerepelt már Vekene 1972-ben megjelent kötetében is. Összegezve: ebben a címeres kötéseket magába foglaló csoportban is a formai jegy – mégha olyan fontos jegy is, mint a címer – volt az osztályozás alapja, és nem a művészeti stílus.

Mindig felmerül a kérdés a gyűjtő, a restaurátor és a régi könyves szakember számára, ha egy 15–16. századi értékes régi könyv kötése elveszett, vagy oly súlyosan sérült, hogy helyreállíthatatlan, vagy esetleg eredetileg is kötés nélkül maradt a könyv, hogy ez esetben milyen kötetet csináljanak neki. Ezekhez egész vagy félbőr-kötés illik. Az ilyen könyvhöz manapság teljesen sima, díszítetlen, de régi technikával, bordára fűzött kötetet szoktunk csináltatni. De a stílkötések divatja nem hagyja érzéketlenül a régi könyvekkel foglalkozó restaurátort, s a 19–20. század könyvkötőművészeit sem. Sőt a 19. században híres-hirhedt kötéshamisítások készültek a magas aukciós árak nem is reménytelen hitében. Különösen az itáliai és francia reneszánsz kötések hamisították sokszor, a leghíresebb Apolló-kámeós és a Grolier-kötéseket. Brüsszelben 1870–90 között működött egy ilyen hamisításokat gyártó könyvkötő, Louis Hagué. Vekene nem tőle, hanem neves kortárs francia könyvkötőtől mutat be 16–17. századi utánzatokat, Roger Devauchelle-től (113.) és Alain Devauchelle-től (114–115.). Ezek szignált kötések, s a maguk nemében szépek is.

Az irodalomjegyzék a könyv elején van, az előszó és a bevezetés után. Az előszót a luxemburgi Nemzeti Könyvtár igazgatónöje, Monique Kieffer írta. Az irodalomjegyzékben idézett művek között vegyesen szerepelnek régikönyv katalógusok, bibliográfiák és könyvkötéseket tárgyaló szakkönyvek. A könyvet a kötésekben lévő művek szerzőinek indexe és egy proveniencia regiszter zárja, mindkettőben a nevet követő egy vagy több szám a kötetben látható kötésekre vonatkozik. A könyv elegáns kivitelű, kemény táblás, szép a tipográfiája, jó minőségűek a fotók, nagyon szépek a színes felvételek, sokszor a könyv díszített gerince is jól látszik, s minden kép alkalmas az összehasonlításra, ami a köteszkutató számára igen fontos szempont. Szakembereknek, könyvtáraknak és könyvgyűjtőknek értékes gyarapodást jelent ez a mű.

ROZSONDAI MARIANNE

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 9,65 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Gerics József–Ladányi Erzsébet</i> : A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában	1
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Az eperjesi nyomdászat kezdetei	10
<i>Molnár Antal</i> : A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció	24

KÖZLEMÉNYEK

<i>Veszprémy László</i> : Friedensbegriff um 1300 in Ungarn	38
<i>Hubay Ilona</i> : Egykorú újságlap Drakula vajdáról	41
<i>Borda Lajos</i> : Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684)	46
<i>Postma, Ferenc–P. Vásárhelyi, Judit</i> : Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker	55
<i>Köpeczi Béla</i> : Klement János Mihály epithalamiuma	68
<i>Gömöri György</i> : Magyar szerző műve Dr. Johnson könyvtárában	73
<i>H. Kakucska Mária</i> : Orczy Lőrinc hagyatéka	74
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori bencés szerzetes olvasmányai	80
<i>Lengyel András</i> : A Szegedi Napló hirdetési díjszabása (1908)	86

FIGYELŐ

<i>Czigány Lóránt</i> : Waltheri László aprónyomtatványai a British Library-ben	90

SZEMLE

<i>Farkas Gábor Farkas</i> : A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor. Bp.–Szeged, 2001. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	100
Győr–Moson–Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája (1779–1995). Szerk. Horváth József. Győr, 2000. (<i>Lakatos Éva</i>)	102
Levél, író, irodalom. Szerk. Kiczenko Judit, Thimár Attila. Piliscsaba, 2000. (<i>Diós Judit</i>)	104
Móro Mária Anna: A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. Bp. 2001. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	105
Vekene, Emile van der: Reliures des XVI ^e et XVII ^e siècles conservées à la Bibliothèque Nationale de Luxembourg. Luxembourg, 2000. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	106

SOMMAIRE

<i>Gerics, József – Ladányi, Erzsébet</i> : Les problèmes de source de la représentation de Saint-Ladislás dans sa légende et dans la chronique (hongroise)	1
<i>Ecsedy, Judit</i> : Les débuts de l'imprimerie à Eperjes	10
<i>Molnár, Antal</i> : La traduction de Bible catholique hongroise et corate et l'Inquisition de Rome	24
CONTRIBUTIONS HISTORIQUES	
<i>Veszprémy, László</i> : Friedensbegriff um 1300 in Ungarn	38
<i>Hubay, Ilona</i> : Feuille volante contemporaine du vaïvode Drakula	41
<i>Borda, Lajos</i> : Édition bilingue inconnue de l'arithmétique commerciale de Julius Caesar Patavinus (Brassó, 1684)	46
<i>Postma, Ferenc – Vásárhelyi, Judit, P.</i> : Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker	55
<i>Köpeczi, Béla</i> : L'épithalamium de János Mihály Klement	68
<i>Gömöri, György</i> : L'oeuvre d'un auteur hongrois dans la bibliothèque du dr. Johnson	73
<i>Kakucska, Mária, H.</i> : Les legs de Lőrinc Orczy	74
<i>Fehér, Katalin</i> : Les lectures d'un moine bénédictin pendant l'Ere des Réformes	80
<i>Lengyel, András</i> : Les tarifs des annonces de Szegedi Napló (1908)	86
CHRONIQUE	
<i>Czigány, Lóránt</i> : Les petits imprimés de László Waltherr dans la British Library	90
REVUE	
Farkas, Gábor Farkas: La bibliothèque universitaire de Nagyszombat au moment de sa fondation. Bp. – Szeged, 2001. (<i>Vásárhelyi, Judit, P.</i>)	100
Bibliographie de la presse périodique du département Győr-Moson-Sopron (1779–1995). Red. József Horváth. Győr, 2000. (<i>Lakatos, Éva</i>)	102
Lettre, écrivain, littérature. Réd. Judit Kiczenko, Attila Thimár. Piliscsaba, 2000. (<i>Diós, Judit</i>)	104
Mórá, Mária Anna: Catalogue de la bibliothèque Klimó, conservée à la Bibliothèque Universitaire de Pécs. I. Bp. 2001. (<i>Ojtozi, Eszter</i>)	105
Vekene, Emile van der: Reliures des XVI ^e et XVII ^e siècles conservées à la Bibliothèque Nationale de Luxembourg. Luxembourg, 2000. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	106

UA /

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM

2002

ARGUMENTUM KIADÓ

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM 2002. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ. 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszoveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1.759

TATAI-BALTĂ, CORNEL

**L'imprimerie de Blaj
(1747-1830)**

L'union de la majorité des Roumains orthodoxes de la Transylvanie à l'Eglise de Rome (1697-1701) fut pour ceux-ci et, dans une certaine mesure, pour tous les Roumains une véritable fenêtre ouverte vers l'Europe occidentale, vers le monde civilisé. Cela leur donnait un souffle frais et nouveau.

Tout en établissant son siège à Blaj en 1737, l'évêque gréco-catholique Ioan Inochentie Micu-Klein désirait y créer un important centre ecclésiastique, culturel et politique pour les Roumains de Transylvanie. Par conséquent, il sollicite des architectes de Vienne, fait tracer le plan de la ville de Blaj, au centre de laquelle il fait élever une imposante cathédrale. Près de celle-ci il envisage de faire fonctionner au plus vite possible une imprimerie, ouvrir une école systématique nationale et fonder des bibliothèques, moyens de première importance pour l'élévation spirituelle de son peuple. En raison de l'hostilité des circonstances, des combats politiques dans lesquels Inochentie Micu s'était fermement engagé, mais surtout à cause de son exil à Rome, où il est mort, les préoccupations culturelles du combattant martyr ne furent que plus tard accomplies.

Le mouvement antiunioniste causé par le moine Visarion Sarai et d'autres causes aussi, avaient déterminé l'impératrice Marie Thérèse à prendre des mesures en vue de fonder une imprimerie roumaine en Transylvanie, où soient imprimés tous les livres nécessaires à l'Eglise unie à Rome, tout en interdisant l'importation de livres des pays roumains. Dans ce sens, par le décret du 14 octobre 1746, l'impératrice demande au gouvernement transylvain d'établir la localité et les sommes d'argent nécessaires à fonder l'imprimerie, et par le décret du 23 novembre 1746 (renouvelé le 6 juin 1768) on interdisait la pénétration de livres roumains d'au-delà des Carpates en Transylvanie.¹

En raison de ces circonstances, le souhait de l'évêque Inochentie de mettre sur pied une imprimerie à Blaj est accompli à peine en 1747 par son successeur Petru Pavel Aron. Cette réalisation favorise l'inauguration en 1754 des écoles systématiques nationales, tellement désirées. Dans ces écoles se forment et déploient pour un temps leur activité les représentants de l'Ecole Transylvaine, mouvement idéologique, culturel et politique des Lumières. Il s'agit de Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ioan Budai-Deleanu etc., qui ont joué un rôle important dans

¹ BUNEA, Augustin: *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici* (Les Évêques Petru Paul Aron et Dionisiu Novacovici). Blaj, 1902. 357, 360.

le développement de la conscience nationale par leurs oeuvres fondamentales à caractère historique, philologique, littéraire, théologique et philosophique.

Soit dit en passant que l'imprimerie de Blaj provient de l'ancienne imprimerie de l'Evêché Orthodoxe d'Alba Iulia, laquelle fournit aux Roumains d'importants livres religieux et didactiques parus entre la huitième décennie du XVIe siècle et les premières années du XVIIIe siècle.²

Les premières apparitions d'ouvrages imprimés à Blaj remontent à 1747. Il y a bien des années, le grand historien Nicolae Iorga faisait mention de la feuille volante *l'Ordre de Marie Thérèse d'interdiction de la circulation d'argent autrichien dans les pays ottomans asservis*³, dont un exemplaire est gardé à présent à la bibliothèque de la Métropole Orthodoxe de Sibiu⁴. Cette feuille volante est imprimée par Dimitrie Pandovici le 27 août 1747.

L'existence en état de fonctionnement de l'imprimerie de Blaj en été 1747 est renforcée par un document rédigé en latin, conservé aux Archives de l'Etat d'Alba Iulia et qui date du 14 juillet 1747. Le gouvernement de Sibiu écrit à P. P. Aron, vicaire de l'évêque Inochentie Micu-Klein, que les ordres impériaux relatifs à la poursuite de la falsification de monnaies, envoyés et rédigés en latin, qu'ils soient traduits en roumain et serbe et imprimés à Blaj en 200 exemplaires en serbe et 100 exemplaires en roumain.⁵ La demande respective est sans conteste une preuve de la capacité de fonctionnement de l'imprimerie de Blaj en ce temps-là.

A l'appui de ce fait vient aussi s'ajouter la supposition de l'investigateur Fr. Pap de Cluj, exprimée il y a des années et suivant laquelle un *Psautier* signé par Dimitrie Pandovici en tant que typographe, aurait été imprimé à Blaj entre 1747–1750.⁶ Le lieu et l'année de la parution du livre sont restés inconnus puisqu'il y manque une série de feuilles. Cependant ce fait de connaître l'imprimeur et son activité d'avoir fait aussi auparavant imprimer à Blaj la feuille volante dont on vient de parler, ainsi que le caractère des lettres et des ornements, similaires à ceux des ouvrages imprimés à Blaj à l'époque de début de l'imprimerie, tout cela détermina Fr. Pap à aboutir à sa supposition ingénieusement argu-

² Voir en particulier: BUNEA, Augustin: *op. cit.* 352–361; MĂRZA, Eva: *Tipografia de la Alba Iulia, 1577–1702* (L'imprimerie de Alba Iulia, 1577–1702). Sibiu, 1998. 111–114.

³ IORGA, N.: *Scrisori și inscripții ardelenne și maramureșene* (Lettres et inscriptions transylvaines et du Maramureș). I. București, 1906. 46.

⁴ MIRCEA, Gabriela: *Vechi tipărituri blăjene, la bicentenarul Bibliiei din 1795. Catalogul expoziției temporare din noiembrie 1995. Sala Unirii* (Vieux ouvrages imprimés à Blaj, au bicentenaire de la Bible de 1795. Catalogue de l'exposition temporaire du novembre 1995. Salle de l'Union). Alba Iulia, 1995. 11.

⁵ TATAI-BALTĂ, Cornel–SMERICINSCHI, Teodor: *Din activitatea tipografiei de la Blaj (1787–1821) reflectată de un material arhivistic* (De l'activité de l'imprimerie de Blaj (1787–1821) reflétée par un matériel d'archives). = *Apulum* XIX. 1981. 240.

⁶ PAP, Fr.: *Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Contribuții la bibliografia românească veche* (Psautier de Dimitrie Pandovici. Contributions à la vieille bibliographie roumaine). = *Acta Musei Napocensis* V. 1968. 543–544.

mentée. Dimitrie Pandovici qui, avant de venir à Blaj, avait travaillé dans les imprimeries de Râmnic, Bucarest et de nouveau à Râmnic, c'est le premier typographe de Blaj que l'on connaisse jusqu'à présent.

Mais une prodigieuse activité typographique dans la petite ville du confluent des Târnaves commence en 1750 où parut le livre *La Fleur de la vérité* qui apporte des arguments sur l'union avec Rome en faisant mention de livres orthodoxes apparus dans les deux principautés roumaines au-delà des Carpates. On sait qu'un exemplaire de ce livre-là est conservé par la Bibliothèque Nationale de Budapest.⁷ On sait encore qu'en 1750 fut aussi imprimée la feuille volante *Ordonnance pour la suppression des transports sans paye*.⁸

En 1751 paraît un *Ceaslov* (Livre d'heures) richement orné de xilographies de Vlaicu, dont on garde aujourd'hui à la Bibliothèque de l'Académie de Bucarest quelques exemplaires incomplets, sans feuille de titre. L'investigatrice Elena Miha nous a fait connaître l'existence d'un exemplaire de ce livre extrêmement rare se trouvant aujourd'hui au siège de l'Eglise orthodoxe de Târgu Mureş. Les imprimeurs du *Ceaslov* sont les pieux Popa Vladul⁹ et Vasilie Kostandin.

Il faut mentionner qu'à la base du cadre de la feuille de titre se trouve la vignette signée par Vlaicu et datée 1751, laquelle sera reprise dans *Strastnic*, 1753.

Par le travail et les soins du même imprimeur Vasilie Kostandin, paraît en 1753 un beau *Strastnic*, dont il y a dans le pays et à l'étranger plusieurs exemplaires bien conservés.¹⁰

Il faut préciser qu'entre 1755-56 ainsi qu'après, Székely Páldi István, imprimeur du collège protestant de Cluj, instruit en Hollande, eut une contribution importante à la modernisation de l'imprimerie de Blaj, exécutant de nouvelles lettres cyrilliques et latines.¹¹

⁷ TAGLIAVINI, Carlo: *Contribuții la bibliografia românească veche. Trei tipărituri de la Blaj* (Contributions à la vieille bibliographie roumaine. Trois ouvrages imprimés à Blaj). = Cercetări literare V. 1943. 1-2.

⁸ Pour les ouvrages imprimés, parus à Blaj, voir en particulier: POPP, Vasilie: *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până în vremile noastre* (Dissertation sur les imprimeries roumaines de Transylvanie et ses pays voisins des origines à nos jours). Sibiu, 1838.; BIANU, Ioan-HODOȘ, Nerva-SIMONESCU, Dan: *Bibliografia românească veche* (Vieille bibliographie roumaine). Toms I-IV. București, 1903-1944; POENARU, Daniela: *Contribuții la bibliografia românească veche* (Contributions à la vieille bibliographie roumaine). Târgoviște, 1973.; RĂPĂ-BUICLIU, Dan: *Bibliografia românească veche. Additamenta. I. 1536-1830* (La vieille bibliographie roumaine. Additamenta. I. 1536-1830), Galați, 2000.

⁹ Non Vlaicu comme l'appellent BIANU, Ioan-SIMONESCU, Dan: *op. cit.* Tom. IV. 70, en essayant de rendre son nom en entier; PĂCLIȘANU, Zenovie: *Istoria Bisericii Române Unite. Partea II-a, 1752-1783*. (Histoire de l'Eglise Roumaine Uniate. Deuxième partie, 1752-1783). = Perspective Anul XIV-XVI. 1991-1993. nr. 53-60. 66, n. 160 affirme correctement que le *Ceaslov* de 1751 est imprimé par Popa VLADUL et Vasilie KOSTANDIN, les illustrations étant gravées par VLAICU.

¹⁰ On fait remarquer les exemplaires du Musée National de l'Union d'Alba Iulia et du Musée d'histoire „Augustin Bunea” de Blaj.

¹¹ JAKÓ Zsigmond, *Philobiblon transilvan*. București, 1977. 237-246, 446-449.

Une série de livres religieux apparaissent progressivement étant souvent réédités et joliment ornés de xylographies. A part les *Ceaslov* et *Strastnic* ci-dessus mentionnés, apparaissent aussi des livres tels: *Liturghie* (Livre de messes), *Molitvenic* (Livre de prières) *Octoih* (Recueil de chants religieux), *Catavasier*, *Acatistier* (Recueil de prières), *Psaltire*, *Evanghelie*, *Apostol* (Les Actes des Apôtres), *Penticostar* (Recueil de prières du carême et pour le temps écoulé entre Pâques et la Pentecôte), *Triod*, *Minologhion* et la *Bible*. Les livres qui traitent les controverses théologiques, les manuels scolaires et les feuilles volantes à caractère administratif, militaire ou politique sont modestes en ce qui concerne l'aspect graphique. Il ne faut pas oublier que l'imprimerie de Blaj était dotée de divers types et catégories de lettres: cyrilliques, latines, gothiques, faisant possible la parution de livres et publications en diverses langues.

Un haut contenu d'idées des ouvrages imprimés à Blaj, les agréables et élégantes réalisations typographiques et graphiques soignées, auxquelles viennent s'ajouter les importants tirages apparus (souvent 1100–1400 exemplaires)¹² justifient pleinement la grande considération dont ces livres jouissent et leur large diffusion dans tout l'espace roumain et même au-delà de celui-ci.

Jusqu'à 1781, année où paraît le volumineux *Minologhion*, on fait imprimer de nombreux livres religieux, beaucoup d'entre eux réédités, mais aussi des manuels scolaires et feuilles volantes. On en cite *Enseignement chrétien*, 1755, imprimé par Popa Vladul, *Bucoavnă*, 1759, imprimé par Petru Sibianul (Tekeld), *Evangile*, 1765, imprimé par Sandul Tipograf de Jassy, fils de Ieremia Tipografal, par Petru Papavici Râmnicéanul et Ioan Râmnicéanul et *Penticostar*, 1768, les deux derniers décorés de main de maître et ayant comme modèles ouvrages similaires apparus antérieurement à Bucarest et Râmnic.

Parmi les parutions en latin on n'en mentionne que Joannis Damasceni, *Opera philosophica et theologica*, 2 vol., 1763.

Après l'impression du *Minologhion* (le livre le plus richement illustré de Blaj, qui constitue une nouvelle et fidèle édition de l'*Antologhion* de Râmnic de 1737 et contient des xylographies dont la plupart sont inspirées aussi de Râmnic) et jusqu'à 1800, le nombre d'ouvrages imprimés va en décroissant. Cette période est quand même profondément marquée par la parution de manuels scolaires de Gheorghe Şincai (*Prima principia latinae grammatices, A.B.C. ou Alphabet à l'usage et au profit des écoles normales du peuple roumain-en roumain et allemand, Le grand catéchisme, avec questions et réponses*, tous en 1783; *Guide d'arithmétique* (1785) et en particulier la *Bible* de Samuil Micu de 1795, représentant l'un des „monuments” les plus importants de la vieille culture rou-

¹² TATAI-BALTĂ, Cornel–SMERICINSCHI, Teodor: *op. cit.* 249.; MIRCEA, Ioan: *Rationes Typographiae a 1^a Decembris 1807 usque 1^m Maji 1818. Un deceniu de activitate a tipografiei din Blaj* (Une décennie d'activité de l'imprimerie de Blaj). = *Apulum XVIII*. 1980. 299, 301, 305.

maine¹³. Pour la beauté et la clarté de sa langue, la *Bible de Blaj* est imprimée en 1819 à Petersbourg au profit de tous les Roumains de la monarchie tzariste, étant appréciée comme la plus réussie version roumaine de la *Bible*¹⁴. Ultérieurement, après l'imposant ouvrage imprimé à Blaj, l'évêque Filotei en fait imprimer à Buzău, entre 1854–56, une nouvelle version en cinq volumes, en s'y servant aussi de la *Bible de Bucarest* de 1688. La *Bible de Samuil Micu* servit aussi à l'édition de Sibiu de 1856–58. Perpessicius, érudit, poète et exégète de l'oeuvre d'Eminescu, tout en appréciant „l'intuition lexicale, morphologique et artistique” de Samuil Micu, prouve que des expressions de la *Bible de Blaj* se retrouvent même dans la création de notre poète national, Mihai Eminescu¹⁵, le plus grand créateur de langue roumaine moderne. La *Bible* de 1795 est sans conteste le plus important des ouvrages imprimés à Blaj dans la période 1747–1830.¹⁶

Les représentants de l'Ecole Transylvaine, conscients de leur noble mission historique, joignirent avec ingéniosité leur activité dans le domaine de l'enseignement, de la culture et de l'imprimerie à celle sociale-politique. Savants et grands patriotes, Gheorghe Șincai et Samuil Micu ont déployé dans l'imprimerie de Blaj un travail profitable de manière à donner à l'activité typographique un souffle nouveau, profondément humaniste et scientifique.

Entre 1801–1830, notamment après 1817 dans la production typographique de Blaj Il y a de profonds changements dans les conditions de la dévalorisation successive de la monnaie dans l'Empire des Habsbourgs, épuisé suite aux guerres avec Napoléon Bonaparte et à la famine de 1800 et 1815–1817.¹⁷ Ce qui caractérise principalement cette nouvelle étape c'est l'effort de continuer à satisfaire les besoins de livre religieux de l'Eglise Uniate. Par conséquent, on prête importance surtout aux ouvrages imprimés. Parmi les nouveautés on remarque: Samuil Micu, *la Théologie dogmatique et morale de tous les mystères*, 1801 et les autres volumes qui traitent séparément les „Sept Mystères”.

¹³ TEODOR, Pompiliu: In: *Istoria literaturii române* (Histoire de la littérature roumaine). vol. II. București, 1968. 43.; DUICU, Serafim: *Pe urmele lui Samuil Micu-Clain* (A la découverte de Samuil Micu-Clain). București, 1986. 287.

¹⁴ BĂLAN, Ioan: *Limba cărților bisericești* (La langue des livres religieux). Blaj, 1914. 169.; PERPESCIUS: *Scriitori români* (Ecrivains roumains). I. București, 1986. 71. (*Samuil Micu Clain*); MACREA, D.: *Lingviști și filologi români* (Linguistes et philologues roumains). București, 1959. 21. (*Samuil Micu*); DUICU, Serafim: *op. cit.* 284–287.

¹⁵ PERPESCIUS: *op. cit.* 71–72.

¹⁶ TATAI-BALTĂ, Cornel: *Implicațiile tipografice și arta grafică în Biblia de la Blaj (1795)* (Les implications typographiques et les arts graphiques dans la Bible de Blaj (1795). = *Cultura creștină* Serie nouă, Anul II. nr. 1. 1996. 70–77.; Idem, *Pagini de artă românească* (Pages d'art roumain). Blaj, 1998. 54–62; 114–117. Voir aussi les études signées par Ioan CHINDRIȘ et Eugen PAVEL, dans *Biblia de la Blaj 1795. Ediție jubiliară* (Bible de Blaj 1795. Edition jubilaire). Roma, 2000.

¹⁷ BARIȚIU, George: *Părți alese din istoria Transilvaniei* (Morceaux choisis de l'histoire de Transylvanie). Vol. I. Sibiu, 1889. 553, 555, 557, 558. 610.

Dans l'imprimerie du séminaire de Blaj¹⁸ ont travaillé un grand nombre d'employés mais peu d'entre eux y sont restés longtemps. Quand on travaillait intensément il n'y avait plus de 10 employés. Comme l'art de l'imprimerie avait gagné au XVIIIe siècle un caractère de technicité, le travail était divisé en plusieurs spécialités. Les employés, souvent polyvalents, exerçaient leur métier selon les besoins de l'imprimerie. Il y avait ainsi à Blaj: „collector” (compositeur), „pelcarius” (qui appliquait l'encre sur les pages après la composition), „impressor”, „drugarius” (travailleur à la presse), „purgator litterarum” (celui qui purgeait les lettres), „fussor litterarum” (fondeur de lettres), „diortositor” (correcteur), graveur, „compactor” (relieur) et les plus importants étaient „typographus primus” et „typographus secundus”. Le premier typographe était en fait le dirigeant technique de l'imprimerie, appelé souvent „magister typographiae”. Il faut remarquer que toute la période dont on s'occupe fut dominée par les figures lumineuses des typographes Petru Papavici Râmniceanu¹⁹ et Ștefan Huszi, ce dernier étant Hongrois.

Sauf les typographes Dimitrie Pandovici, Popa Vladul, Vasilie Kostandin, Ioan Râmniceanul, Sandul Tipograf que nous venons de rappeler, on en cite encore parmi les plus importants: Michael Betskereki, Petru Tekeld, Ioanițiu Endrédi, tous Hongrois²⁰, Dumitru Râmniceanul, Dimitrie Finta, Ioan Moldovan, Iosif Almași, Paul Iclozan, Vasile Solomon etc.²¹

Leur rémunération, soit fixe, soit acquittée pour un ouvrage exécuté, était d'ordinaire mensuelle. Ils étaient souvent payés globalement quand le travail durait plusieurs mois. Les employés pouvaient aussi recevoir des produits alimentaires (blé, pain, vin) et livres contre le travail déployé.²² Leur salaire augmentait généralement selon la dévalorisation de la monnaie. Le premier typographe Ștefan

¹⁸ Par ses testaments de 1756, 1757 et 1758, l'évêque Petru Pavel Aron lègue l'imprimerie, organisée et soutenue par lui-même au prix de grands efforts et investissements de fonds, au séminaire „La Bonne Nouvelle” fondé par lui-même et dès lors l'imprimerie s'appelle l'Imprimerie du séminaire de Blaj. Voir BUNEA, Augustin: *op. cit.* 300.

¹⁹ En tant que typographe, il signe le plus grand nombre de livres de Blaj. Il est à la fois l'un des plus laborieux et précieux graveurs sur bois de tout l'espace roumain aux XVIe–XIXe siècles.

²⁰ La plupart des investigateurs soutiennent que Ioanițiu Endrédi était Hongrois. JAKÓ Zsigmond: *op. cit.* 8, 244, soutient que celui-ci était Roumain sans l'argumenter. De même MIRCEA, Gabriela–MIRCEA, Ioan: *Mărturiile documentare privind viața și activitatea la Blaj și Cluj, în anii 1760–1763, a călugărului și tipografului Ioanichie Endrédi* (Témoignages documentaires relatifs à la vie et l'activité du moine et typographe Ioanichie Endrédi à Blaj et Cluj aux années 1760–1763). In: *Spiritualitate transilvană și istorie europeană* (Spiritualité transylvaine et histoire européenne). Alba Iulia, 1999. 198–213.

²¹ Voir en particulier LUPEANU-MELIN, Alexandru: *Xilografii de la Blaj, 1750–1800* (Xylographes de Blaj, 1750–1800). Blaj, 1929.; TATAI-BALTĂ, Cornel–MIRCEA, Gabriela: *Lucrătorii tipografiei de la Blaj (1787–1821) în context documentar* (Les employés de l'imprimerie de Blaj (1787–1821) en contexte documentaire). I–II. = *Apulum* XXV. 1988. 365–684.; XXVI. 1989. 405–445.

²² PĂCLIȘANU, Z.: *Tipografia din Blaj* (L'imprimerie de Blaj). = Boabe de grâu V. 1934. nr. 2. 107–108.; Idem, *Istoria Bisericii Române Unite*. 65.; TATAI-BALTĂ, Cornel–MIRCEA, Gabriela: *op. cit.*

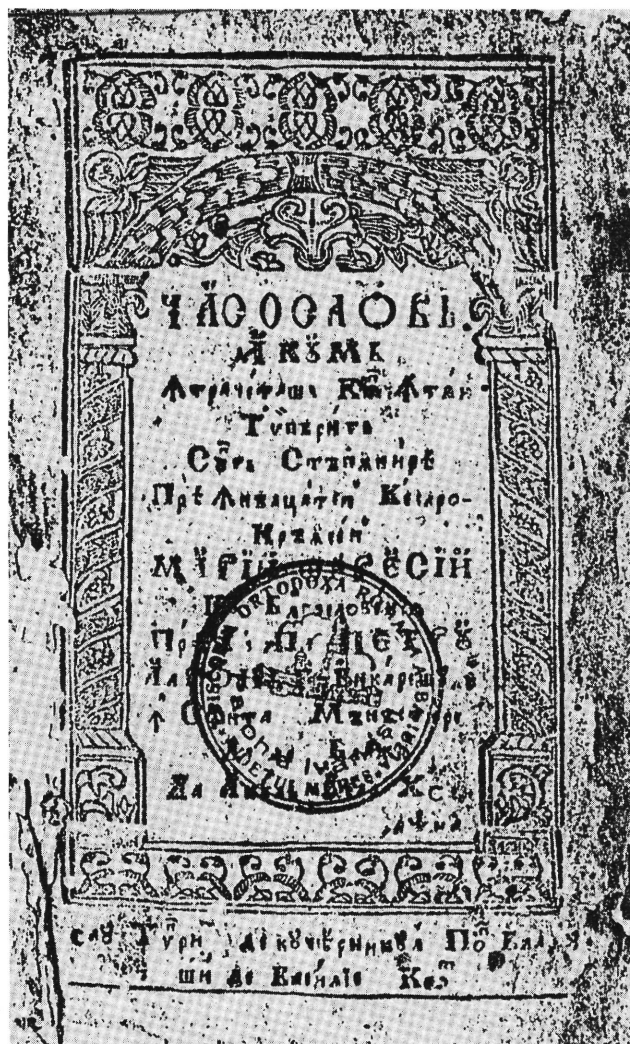

Fig. 1. Feuille de titre, *Ceaslov*, Blaj, 1751.

Huszi, recevait mensuellement en 1787, 12 florins rhénans, en 1792, 14 florins rhénans, en 1799, 15 florins rhénans, en 1803, 17 florins rhénans, arrivant en 1809 à 20 florins rhénans 50 cr. L'historien Ioan Rațiu nous dit que les typographes et les relieurs de Blaj gagnaient bien et que ni même les employés de Cluj en ce temps-là n'étaient mieux payés.²³

²³ RAȚIU, Ioan: *Din trecutul meseriilor și negoțului din orașul Blaj* (Du passé des métiers et du négoce de la ville de Blaj). Blaj, 1912. 22-23.

Fig. 2. Ioanițiu Endrédi, Saint Etienne.

(Cette gravure je ne l'ai pas rencontrée dans les livres imprimés à Blaj. Elle a été tirée d'après la plaque en bois incisée, conservée dans les collections du musée local).

Les talentueux graveurs sur bois de Blaj, venus de divers coins de Transylvanie, Valachie et Moldavie, y créèrent, entre 1750–1830, le plus important centre de xylographie roumaine de la Transylvanie de toute l'époque féodale. Cette affirmation concerne les caractères qualitatif et quantitatif de celle-ci.

Les graveurs Vlaicu, Ioanițiu Endrédi, Sandul Tipograf (Moldave exerçant son activité à Rădăuți, Buzău et Jassy), Petru Papavici Râmniceanu (venu d'Olténie), Dimitrie Finta et d'autres, restés anonymes, assimilèrent de façon créative quelques-

uns des procédés de la xylographie roumaine (notamment de Râmnic, Bucarest, Buzău, Târgoviște, Snagov, Jassy, Rădăuți etc.) et européenne.²⁴ Au point de vue iconographique et stylistique, l'influence de l'art occidental, du gothique tardif en particulier, de la Renaissance et du baroque allemand est plus vive que chez d'autres graveurs roumains qui exercent leur activité à l'époque ou antérieurement. On ne doit pas oublier que Blaj avait d'étroites liaisons avec l'Occident, ce qui a permis aux graveurs d'élargir leurs rapports avec l'art occidental.

Fig. 3. Sandul Tipograf, l'Évangéliste Jean, Evanghelie, Blaj, 1765.

²⁴ Voir pour détails et bibliographie: LUPEANU-MELIN, Alexandru: *op. cit.*; TATAI-BALTĂ, Cornel: *Gravorii în lemn de la Blaj, 1750-1830* (Les graveurs sur bois de Blaj, 1750-1830). Blaj, 1995.; Idem, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*. = *Apulum* XII. 1974. 629-641.; XIII. 1975. 719-745.; XV. 1977. 705-727.; XX. 1982. 221-239.; XXI. 1983. 245-262.; XXII. 1985. 183-196.; XXIII. 1986. 211-222.; Idem, *L'activité des graveurs sur bois de Blaj (1750-1830)*. = *Revue Roumaine d'Histoire* XXV. 1986. 1-2. 113-121.; Idem, *Le baroque dans la gravure sur bois de Blaj*. = *Ars Transsilvaniae* II. 1992. 77-91.; Idem, *Receptarea xilogravurii ucrainene la Blaj* (Echos de la xylographie ukrainienne à Blaj). = *Ars Transsilvaniae* IV. 1994. 97-113.; Idem, *Modelul rusesc prezumtiv al unei xilogravuri de Ioanițu Endrédi de la Blaj* (Le modèle russe présomptif d'une xylographie de Ioanițu Endrédi de Blaj). = *Ars Transsilvaniae* VII. 1997. 203-212.; Idem, *Secvențe din arta plastică blăjeană (sec. XVIII-XX)* (Séquences de l'art plastique de Blaj, XVIIIe-XXe siècles). Blaj, 1993.; Idem, *Pagini de artă românească*.

Ayant fait recours avec insistance aux sources occidentales, les graveurs de Blaj apportèrent une contribution importante à changer l'orientation dans l'illustration de livre roumain, autrement dit à son renouvellement, à son orientation vers le réalisme. Dans ce sens on cite les exemples suivants: Vlaicu, *l'Outrage, le Clouage sur la croix, la Crucifixion, la Mise en tombeau-tous dans le Ceaslov*, 1751; Ioanițiu Endrédi, *la Madone sur la corne de la lune, Apôtre*, 1767; Sandul Tipograf, *l'Évangéliste Jean, l'Évangéliste Mathieu, Evangile*, 1765; Petru Papavici Tipograf Râmnicéan, *Cadre de feuille de titre, Pentecostar*, 1768, *l'Adoration des bergers, Minologhion*, 1781; auteur anonyme, *Cadre de feuille de titre, Molitvenic*, 1784. Une place exceptionnelle dans l'histoire de la vieille xylographie roumaine est occupée par le *Monastère de Blaj* de Vlaicu dans le *Ceaslov*, 1751, *Le Panorama de Blaj* d'un auteur anonyme dans *Votiva apprecatio*, 1760 et l'ouvrage resté longtemps inconnu, qui représente *l'Iconostase de la petite église de la cour du château épiscopal de Blaj et les funérailles de l'évêque Petru Pavel Aron* de Sandu.²⁵ Ces trois xylographies sont inspirées de la réalité, représentant aussi d'importants documents de l'époque.

Par conséquent, les modèles traditionnels de grande circulation dans l'ambiance byzantino-balcanique et byzantino-russe ne se répètent plus avec tant de force.²⁶ L'art, en l'espèce la xylographie de livre religieux, suivait la même voie que l'enseignement et la culture, développés à Blaj suivant les standards européens. Donc, au Siècle des Lumières, Blaj fut aussi un important centre artistique. De ses créations qui s'élèvent à un niveau européen²⁷, vont bénéficier les Roumains de partout et premièrement les xylographes des centres typographiques (Buda, Sibiu, Braşov, le Monastère de Neamţ, Bucarest etc.).

²⁵ Voir en particulier: TATAI-BALTĂ, Cornel: *Xilografurile lui Vlaicu de la Blaj, 1751–1752* (Les xylographies de Vlaicu de Blaj, 1751–1752). = Acta Musei Napocensis XX. 1983. 823–842.; Idem, *Une valeureuse gravure sur bois de Sandu (XVIIIe s.), conservée au Musée du Banat de Timişoara*. = Ars Transsilvaniae V. 1995. 75–83.; MISKOLCZY Ambrus–V. ANDRÁS János: *A balázsfalvi könyvező ikon irataiból*. = Europa Annales (Cultura, Historia, Philologia) 2B, Bp. 1995. 422–469.; TATAI-BALTĂ, Cornel: *Date noi în legătură cu una din xilografurile lui Sandu, sec. XVIII* (Données nouvelles relatives à l'une des xylographie de Sandu, XVIIIe siècle). = Cultura creştină Serie nouă, Anul III. nr. 1. 1997. 131–136.; *Icoana plângătoare de la Blaj, 1764*. Ediție coordonată de Ioan CHINDRIȘ (L'icône en larmes de Blaj, 1764. Edition coordonnée par Ioan Chindriș). Cluj, 1997.; TATAI-BALTĂ, Cornel: *Din arta și cultura Blajului* (De l'art et la culture de Blaj). Alba Iulia, 2000.

²⁶ Malgré cela, Petru Papavici Râmnicéan, le plus prolifique graveur sur bois de Blaj, est en général un traditionaliste qui a recours avec persévérance aux xylographies apparues dans les livres roumains, en l'espèce à Râmnic. Il eut cependant quelquefois recours aux modèles Renaissance ou baroques.

²⁷ DIMA-DRĂGAN, Corneliuș–AVRAMESCU, Aurelia: *Die Illustration im altrumänischen Buch (1508–1830)*. = Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel-Frankfurter Ausgabe Nr. 17, vom 24. Februar 1981. 518, 524.

Les relieurs de livres travaillaient soit dans l'imprimerie de Blaj, soit ailleurs. Le tirage d'une édition n'était pas immédiatement en entier resserré, mais progressivement, selon les sollicitations.

Différentes reliures se réalisaient également selon les sollicitations. La reliure des livres pouvait être ainsi „cum auro et Theca”, „in Theca et pelle Cordovan”, „in capsula”, „in capsula deaurata”, „in chorio nigro”, ou bien „in nigra pelle”, „in rubra pelle”, „in Bochun”, „in bresith”. Il y a souvent la mention qu'il s'agit d'„ordinaria compactura”.

Le nom des relieurs met en évidence, comme dans le cas d'autres employés de l'imprimerie, leurs différentes nationalités et confessions. Tous se mettaient avec le même dévouement au service de la religion, de la culture, de la science et de l'éducation, dans un esprit purement européen. Ce même esprit était promu avec persévérance par les institutions de Blaj, dont le prestige pleinement justifié augmentait incessamment. A côté des relieurs Roumains tels Vasile, Rusu, Bulgăr Raț Ioan, Ioan Ciacan, Iosif Moldovan ou George Domșa, exerçaient leur activité les Hongrois Andrei Fazakas et Ștefan Beke d'Aiud, l'Allemand Mihail Zeiller de Sibiu et un „relieur juif” dont le nom est resté inconnu.

Leur activité demandait un travail minutieux et était bien rémunérée. Par exemple, Andrei Fazakas reliait en décembre 1795 les premières *Bibles* à 2 florins rhénans chacune, prix mentionné aussi durant les années 1796–1805. En 1805 il effectue la reliure de 50 autres exemplaires „in nigra pelle” toujours à 2 florins rhénans et 10 exemplaires „in rubra pelle” à 3 florins chacun, ces derniers ayant au point de vue qualitatif une reliure supérieure. Au cours de l'année financier 1820/1821, les *Bibles* étaient reliées d'ordinaire à 10 florins rhénans. Le prix de la reliure varie selon la taille du livre, le type de reliure et le moment de sa réalisation.²⁸

A la tête de l'imprimerie se trouvait le préfet (le directeur), recruté parmi les hommes de l'église. Il était moine, prêtre, professeur au séminaire théologique ou il exerçait diverses fonctions administratives dans l'Eglise Uniate. Parmi ces préfets, de vraies personnalités de la vie religieuse et culturelle, on n'en mentionne que Geronte Cotorea, Atanasie Rednic (futur évêque) et Samuil Micu.

Ils tenaient la gestion par compartiments: revenus, dépenses, évidence des matériels, effectués analytiquement et synthétiquement, journalièrement ou périodiquement. Ils participaient également aux inventaires. Trois inventaires d'une grande ampleur ont été effectués en 1777, 1782 et 1787. Un autre, qui visait la situation des stocks de livres, date du 1-er novembre 1792.

Les préfets se préoccupaient en permanence de procurer les matériels nécessaires à l'imprimerie (papier, ingrédients pour l'encre, acier, cuivre, plomb, huile de lin et d'olives etc.). A ce but, ils se rendaient eux-mêmes dans différentes localités de la Transylvanie et surtout à Sibiu.

²⁸ TATAI-BALTĂ, Cornel-MIRCEA, Gabriela: *Legătorie și legători de carte la tipografia din Blaj în anii 1787–1792, 1795–1821* (Atelier de reliure et relieurs de livres à l'imprimerie de Blaj aux années 1787–1792, 1795–1821). = Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca XXXIII. 1994. 259–304.

Une tâche très importante des préfets était celle de surveiller la publication de livres religieux et scolaires ainsi que d'ouvrages d'une autre nature. Dans ce sens ils se sont impliqués dans la publication de livres qu'ils ont corrigés et la rédaction de préfaces. En un mot, les préfets réalisaient la politique éditoriale des évêques.²⁹

A ses débuts, l'imprimerie a été abritée par le Monastère de la „Sainte Trinité”, près de la cathédrale, et à partir de 1764 elle déploie son activité dans le cadre du Monastère de la „Bonne Nouvelle”, situé à gauche du portail de la cour du château épiscopal.

L'inventaire effectué le 28 février 1787 nous fait connaître que l'imprimerie comportait quatre chambres et une annexe dans le jardin où il y avait deux fours à fondre le plomb et l'antimoine. Les pièces de l'imprimerie étaient dotées de trois presses munies de tous les accessoires, coffres contenant différents types de lettres, outils (marteaux, règles en fer et bois, haches, ciseaux, chaudières à bouillir l'huile nécessaire à préparer l'encre, équerres et compas en bronze, instruments nécessaires à ajuster les estampes, poêle à fondre le plomb, support en plomb pour les lettres, louches etc.) et matériels (marbre rouge nécessaire à préparer de l'encre rouge, corde à sécher le papier etc.). Dans la pièce où l'on effectuait la reliure il y avait différents ustensiles et matériels à relier les livres, nommés „instrumenta compactoria”. Il faut encore signaler la présence des 92 plaques en bois gravées („Icones Lignae”) utilisées à l'illustration des livres de Blaj. A tous ces objets on ajoute aussi des pièces de mobilier telles: tables, chaises, bancs, placards, chandeliers. L'imprimerie possédait également d'autres espaces nécessaires à déposer les livres, différents imprimés et matériels de toute sorte.³⁰

Cornelius Dima-Drăgan affirme l'existence à Blaj en 1777 d'un complexe de bibliologie composé d'imprimerie, atelier de reliure, librairie et bibliothèque³¹. Cette assertion est reprise aussi par d'autres investigateurs.³²

On précise que la première librairie de Bucarest, de V. H. Thierry, ayant des succursales à Sibiu et Braşov, date de 1827. On considère que l'inventaire de l'imprimerie de Blaj en 1777 relève le fonctionnement en ce temps-là d'une librairie, un demi-siècle donc avant celle de Bucarest. Cette argumentation ne nous en convainc pas. A son appui il y a surtout la manière de cataloguer les livres classés par titres, chaque titre ayant la mention du tirage et du type de papier: „in charta ordinaria” (papier ordinaire, probablement de Transylvanie) ou „in charta Venetica” (papier importé de Lombardie). On mentionne aussi le nombre d'exemplaires ayant des imperfections.

²⁹ Voir pour détails TATAI-BALTĂ, Cornel-MIRCEA, Gabriela: *Prefecții tipografiei din Blaj, 1754-1822* (Les préfets de l'imprimerie de Blaj, 1754-1822). = *Apulum* XXXV. 1998. 389-405.

³⁰ TATAI-BALTĂ, Cornel-SMERICINSCHI, Teodor: *op. cit.* 246, 248.; TATAI-BALTĂ, Cornel-MIRCEA, Gabriela: *Legătorie și legători...*, 263-264.

³¹ DIMA-DRĂGAN, Cornelius: *Un ensemble bibliologique roumain de Transylvanie date de l'année 1777 (D'après un manuscrit latin inédit)*. = *Studia bibliologica* IV. nr. 1. 1980. 37-45.

³² SIMONESCU, Dan-BULUȚĂ, Gheorghe: *Pagini din istoria cărții românești* (Pages de l'histoire du livre roumain). București, 1981. 73.

L'inventaire de l'imprimerie de Blaj en 1787 désigne quatre pièces et une annexe. Dans celle qui s'appelait „In Domo Libraria” se trouvaient premièrement des ustensiles et des matériels servant à relier les livres. Par conséquent on la considère atelier de reliure.

L'existence d'une librairie à Blaj est attestée en 1877. Son fondateur fut l'éminent érudit Ioan Micu Moldovan, qui était aussi le préfet de l'imprimerie.³³

Comme pendant la période de 1747–1830 il n'y avait pas de librairies (ou il n'y en avait seulement par occasion) la diffusion des ouvrages imprimés était faite par l'imprimerie même qui vendait soit directement aux sollicitateurs, soit par l'intermédiaire des diffuseurs. Les acheteurs étaient prêtres de campagne, moines, gens de l'église et les diffuseurs étaient maîtres d'école de campagne. Parmi les diffuseurs de manuels scolaires il y avait même les érudits Petru Maior et Gheorghe Şincai. Un autre représentant de l'Ecole Transylvaine, l'ophtalmologiste Ioan Piuariu Molnar, figure lui aussi parmi les diffuseurs. En 1799 celui-ci se charge de la diffusion de 100 *Bibles*.³⁴ Les ouvrages imprimés à Blaj ont été vendus aussi par des licitations. A certains théologiens et élèves ainsi qu'à d'autres personnes on donna des livres gratuits.

Le prix des livres de Blaj (dont l'impression durait plus ou moins d'une année, à l'exception de la *Bible* qui contenait 1140 p. et pour l'impression de laquelle on mit plus de temps encore) variait selon leur taille, leur importance, papier utilisé, reliure ou hausse de l'inflation. Voici quelques exemples: *Alphabeta normatica* en 1787/8 se vendait à 9 „cruciferis”, 10 cr., 11 cr., 11 ½ cr., 12 cr.; la même année *Alphabeta valachica* valait 7 cr., 8 ½ cr., 9 cr., 10 ½ cr., 11 cr., 12 cr.; le prix de la *Bible* en 1795 était de 10 florins rhénans³⁵ et en 1797, 20 florins 24 cr. ou 22 florins 36 cr. et en 1818 il arrive à 50 florins ou 60 florins; *Triodia* valait en 1787, 3 fl., 3 fl. 30 cr., 4 fl. 8 cr., 5 fl., en 1797, 6 fl., 8 fl., 10 fl. et en 1818 il arrive à 15 fl., 23 fl., 30fl.³⁶

Porteurs de sentiments roumains, d'idées nouvelles et monuments de langue roumaine, les livres imprimés à Blaj ont joui d'une grande considération dans l'espace roumain et même en dehors de ses limites, malgré les interdictions politiques ou confessionnelles.

George Bariţiu nous dit que: „Pendant les quelque 60 années furent édités à Blaj bon nombre de livres rituels commercialisés bien en Moldavie par cer-

³³ Cf. Foaia Scolastică 1878. 6. nr. 16. 128.; GEORGESCU, Ioan: *Tipografia seminarului din Blaj* (L'imprimerie du séminaire de Blaj). = Boabe de grâu V. 1934. nr. 1. 4.; DĂJIANU, Ilie: *Ion Micu Moldovanu zis: Moldovănuş*. Cluj, 1937. 19.; LUPEANU, Alexandru: *Evocări din viaţa Blajului* (Evocations de la vie de Blaj). Blaj, 1937. 154.; BRATEŞ, Radu: *Aspecte din viaţa Blajului* (Aspects de la vie de Blaj). Blaj, 1942. 83.; NISTOR, Ioan: *Instituirea sistemului modern de editură la tipografia din Blaj* (Création du système moderne d'édition à l'imprimerie de Blaj). = Revista de istorie 32. 1979. nr. 2. 327, 330, 333.

³⁴ TATAI-BALTĂ, Cornel–SMERICINSCHI, Teodor: *op. cit.* 250.

³⁵ PĂCLIŞANU, Zenovie: *Post-scriptum*. = Cultura creştină VIII. 1919. nr. 5–6. 101.

³⁶ TATAI-BALTĂ, Cornel–SMERICINSCHI, Teodor: *op. cit.* 256.

tains habitants de Braşov, car ceux-ci, après en avoir transporté en chariot à Braşov, brisaient leur cachet (la feuille de titre n. n.) pour ne pas laisser voir que les livres provenaient de Blaj, en faisaient imprimer un autre à Braşov dans l'imprimerie de Bodici, et c'est ainsi qu'ils pouvaient les transporter plus loin".³⁷

Les notes d'archive des années 1803 et 1804 nous font connaître que les amateurs de livres de Valachie et Moldavie venaient en acquérir à Blaj même.³⁸

Sauf ses opérations spécifiques, l'imprimerie de Blaj accordait des crédits, ce qui n'est pas le propre d'une telle institution.³⁹ Les personnes qui en bénéficiaient n'étaient pas nombreuses et occupaient une haute position dans la vie politique et sociale de Transylvanie. Parmi les débiteurs il y en a Wolfgang Kemény qui doit 1666 florins rhénans 40 cr. en 1799 et le gouverneur Georgius Bánffy de la Transylvanie qui doit 2000 fl. r. en 1802/3 et 4000 fl. r. en 1807. Ces crédits accordés par l'évêque Ioan Bob s'expliquent par son désir d'entretenir de bons rapports avec les grands du jour et les obliger de cette façon à une attitude bienveillante envers les Roumains. „Cassa Universalis Status debitorum Vieniensi” figure aussi comme débitrice pour quatre années (1801–1804) avec une somme totale de 12000 fl. r., comptabilisés au chapitre „fonds”. L'intérêt payé était de 6%, à l'exception de la „Maison” qui ne payait que 4%.

L'impression de livres à Blaj ne fut pas un but en soi mais pour les faire parvenir à ceux auxquels ils étaient destinés. On doit tenir compte que le raisonnement de l'évêché de l'Eglise Uniate n'était pas le profit financier mais l'élévation du peuple roumain au niveau des „nations” libres, civilisées et instruites.

Par sa riche et utile activité, l'officine typographique de Blaj fut un phare lumineux et éclaircur pour la vie culturelle et sociale des Roumains de Transylvanie et de partout dans l'hostilité des circonstances.⁴⁰ L'imprimerie de Blaj contribua intensément au développement de la conscience nationale du peuple roumain et elle était d'autant plus importante qu'elle avait constitué pour un temps, en Transylvanie, le seul moyen des Roumains de faire imprimer des ouvrages.

³⁷ BARIŢIU, George: *op. cit.* 558.

³⁸ TATAI-BALTĂ, Cornel–SMERICINSCHI, Teodor: *op. cit.* 252, 255. Sur la circulation des livres de Blaj voir par exemple: MĂRZA, Iacob–TATAI-BALTĂ, Cornel: *Răspândirea tipăriturilor româneşti vechi în Transilvania (mijl. sec. al XVII-lea-primelile decenii ale sec. al XIX-lea) în lumina unui material arhivistic* (La diffusion de vieux ouvrages roumains imprimés en Transylvanie (milieu du XVIIe siècle- premières décennies du XIXe siècle) dans la lumière d'un matériel d'archives). = Acta Musei Napocensis XVII. 1980. 759–767.; TATAI-BALTĂ, Cornel–MĂRZA, Iacob: *Tipărituri româneşti vechi în judeţul Alba. O evidenţă din 1933* (Vieux ouvrages roumains imprimés dans le département d'Alba. Une évidence de 1933). = Apulum XXIV. 1987. 259–268.; TATAI-BALTĂ, Cornel: *250 de ani de la înfiinţarea tipografiei de la Blaj. Circulaţia cărţilor româneşti vechi imprimate la Blaj* (250 ans depuis la fondation de l'imprimerie de Blaj. La circulation des vieux livres roumains imprimés à Blaj). = Revista muzeelor Anul XXXIV. nr. 3. 1997. 51–53.

³⁹ TATAI-BALTĂ, Cornel–SMERICINSCHI, Teodor: *op. cit.* 255.

⁴⁰ Informations pertinentes relatives à l'imprimerie de Blaj voir également chez: TOMESCU, Mircea: *Istoria cărţii româneşti* (L'histoire du livre roumain). Bucureşti, 1968. 99–102.; V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*. Bp. 1999. 185–187.

De nombreux livres édités à Blaj font à présent la fierté de certains établissements de culture du pays et de l'étranger.⁴¹

Une partie du patrimoine de la vieille imprimerie du confluent des Târnavé est conservée par le Musée d'histoire „Augustin Bunea” de Blaj et les Archives de l'Etat du dép. d'Alba; il y en a plus de 60 clichés de bois utilisés à orner les livres. Le musée de Blaj possède également l'une des vieilles presses de l'imprimerie et de précieux documents. D'importants témoignages documentaires relatifs à l'activité de l'imprimerie se trouvent aussi aux Archives de l'Etat de Cluj et de Alba Iulia.

Durant sa période ancienne (1747–1830), l'imprimerie de Blaj eut donc des mérites particuliers dans le développement de la langue, de l'enseignement, de la culture, de la théologie, de la science, des arts graphiques; elle constitua le long du temps un soutien de l'intérêt pour de nombreux investigateurs.

A partir de la quatrième décennie du XIXe siècle, l'imprimerie de la petite ville du confluent des Târnavé entre dans une nouvelle étape de son développement. Des érudits de première importance, notamment Timotei Cipariu et Ioan Micu Moldovan, apportent leur contribution à sa modernisation et à son essor.⁴²

Son évolution normale vers l'élévation de l'esprit est toutefois avec brutalité interrompue par le régime totalitaire en 1948.

(Traduit en français par Aurica Tomșit)

TATAI-BALTĂ, CORNEL

**A balázsfalvi nyomda
(1747–1830)**

A balázsfalvi nyomda és nyomdászat a maga eredményes és hatékony tevékenységével, korai működésének szakaszában, világitótoronyként iránymutató szerepet játszott az erdélyi, és általában a románok között; figyelembe véve mindazokat a szociális és művelődési nehézségeket is, amelyeket korának társadalma jelentett. Hozzájárulva a nyelvfejlődéshez, iskolafejlődéshez, művelődéshez, tudományhoz és művészethez a balázsfalvi officina annál fontosabb szerepkörrel bír, minél inkább egyedüli reprezentánsa marad az erdélyi román nyomdászatnak.

⁴¹ Voir par exemple FURDUI, Titus: *Tipărituri românești vechi, blăjene, aflate în fondul colecțiilor speciale ale Bibliotecii Academiei, Filiala Cluj-Napoca* (Vieux ouvrages roumains imprimés à Blaj se trouvant dans le fonds de collections spéciales de la Bibliothèque de l'Académie, Filiale de Cluj-Napoca). = *Apulum* XVII. 1979. 375–384.; CHINDRIȘ, Ioan: *Cartea românească veche la Viena* (Le vieux livre roumain à Vienne). = *Acta Musei Napocensis* XXXII. 1995. nr. 2., 373–381.; MĂRZA, Iacob: *Cărți românești vechi în colecții străine, Debrecen-Ungaria; Oxford-Anglia* (Vieux livres roumains en collections étrangères, Debrecen-Hongrie; Oxford-Angleterre). = *Cultura creștină*, Serie nouă, Anul II. nr. 1. 1996. 138–140.; CHINDRIȘ, Ioan: *Cartea românească veche la Budapesta* (Le vieux livre roumain à Budapest). = *Acta Musei Napocensis* XXXIII. 1996. nr. 2., 215–229.

⁴² BOTEZAN, Ioana: *Activitatea tipografică a lui Timotei Cipariu între anii 1835–1865* (L'activité typographique de Timotei Cipariu entre 1835–1865). = *Acta Musei Napocensis* XVI. 1979. 669–689.; NISTOR, Ioan: *op. cit.* 325–335.

A balázsfalvi nyomdászat nem öncélú volt, valóban eljutott azokhoz a nyomtatott mű, akiknek száma volt. Figyelemmel kell kísérni azt is, hogy a fenntartó-patrónus a Görög-Katolikus Egyház nem nyereségvágy miatt tartotta fenn nyomdáját, hanem a célból, hogy a román népet a többi szabad és művelt nemzet szintjére emelje.

Inochentie Micu-Klein a román politikai mozgalmat megalapozó püspök kívánsága, hogy Balázsfalván nyomda működhessen, csak 1747-ben válhatott valóra, Petru Pavel Aron püspök segítségével. Ennek eredménye volt az, hogy a rendszeres román oktatás 1754-ben már beindulhatott Balázsfalván. Ezekben az iskolákban alakult ki az az értelmiségi réteg, amely a híres Erdélyi Iskola megalakulásához vezet majd, amely Erdély felvilágosodás korabeli román nyelvű eszmei, művelődési és politikai mozgalmát jelentette. Samuel Micuról, Gheorghe Șincairól, Petru Maioról, Ioan-Budai Deleanuról van szó, akiknek történelmi, irodalomtörténeti, szépirodalmi, teológiai és filozófiai művei nagyban hozzájárultak a román nemzeti eszme kialakulásához.

Balázsfalván számos egyházi könyv jelenhetett meg: *Floarea adevărului*, 1750, *Ceaslov*, 1751, *Strastnic*, 1753, *Liturgii*, 1756, *Molitvenic*, 1757, *Octoih* 1760, *Catavasier*, 1762, *Acatist*, 1763, *Psaltire*, 1764, *Evanghelie*, 1765, *Apostol*, 1767, *Penticostar*, 1768, *Triod*, 1771, *Minologhion*, 1781 és a *Biblia*, amelyet Samuil Micu fordított le 1795-ben. A könyvek közül sokat újra kiadtak és művesen díszítettek különféle fametszetekkel. Azok a könyvek, amelyek felekezeti vitákat tartalmaznak, tankönyvek (ezek között Gheorghe Șincai tankönyvei a legnevezetesebbek), adminisztratív munkát összesítő ívek, katonai és politikai ügyeket jelző művek grafikai szempontból és díszítés szempontjából már sokkal szegényesebbek az előbbieknél. Nem hagyhattuk figyelmen kívül azt sem, hogy a balázsfalvi officína sokféle betűtípust alkalmazott a nyomdai munkában: cirill-öszláv, latin, fraktúr, ami alkalmat adhatott arra, hogy a nyomda a román nyelven kívül más nyelveken is nyomtathasson.

A nyomtatványok gazdag eszmei mondanivalója, a gondozott, kellemes és elegáns nyomdai kivitelezés, amelyhez hozzájárulnak a sorozatnyomtatványok (1100–4000 példányban) igazolják a kereslet valódiságát, és elterjedtségüket a románok által lakott régiókban és még azokon kívül is.

Különösképp az egyházi használatra szánt nyomtatványok tartalma, azoknak műves nyomdai és művészi kivitelezése, követte a hasonló havasalföldi, moldvai és erdélyi kiadványokat. Az is ismert dolog, hogy Balázsfalva a Nyugattal is élő kapcsolatokat tartott fenn. Ez magyarázza azt, hogy az Erdély szívében tevékenykedő balázsfalvi nyomdászat, művelődés és oktatásügy, követte az Európai standardot. Megjegyzendő, hogy stiláris és ikonográfiai szempontból a nyugati nagy művészeti irányzatok: a későgótika, a reneszánsz és német barokk, a balázsfalvi fametszeteket nagyban befolyásolták, sokkal inkább, mint azokét a fametszőkét, akik ugyanabban a korban máshol, vagy korábban tevékenykedtek.

Amikor a balázsfalvi officínában a legintenzívebb munka folyt, akkor a munkások száma meghaladta a 10 személyt. Sokatmondó az a tény, hogy a nyomdaprések száma is változik évenként: 5 prés működik 1774-ben és 1777-ben, 3 1787-ben és 2 a XIX. század elején. A munkát többféle szakmunkás végezte: nyomdászok, képmetszők, korrektorok, könyvkötők. Ezeknek neve azt mutatja, hogy különféle nemzetiségűek és vallásúak voltak. A románok mellett, akik Erdély, Havasalföld és Moldova különböző területeiről érkeztek (Dimitrie Pandovici, Vlaicu, Ioan Râmniceanul, Sandul Tipograf, Dumitru Râmniceanul, Dimitrie Finta, Ioan Moldovan, Vasile Solomon, Ioan Ciacian, George Domșa) jelen voltak a magyarok is (Betskerei Mihály, Tekeld Péter, Endrédi János, Huszi István, Fazakas András, nagyenyedi Beke István), németek (nagyszebeni Michail Zeiller) és zsidók. Együtt szolgálták elhivatottsággal a hit, művelődés, iskola és tudomány fejlődését, mindezt abban az európai szellemben, amelyet Balázsfalva és annak intézményei tudatosan szolgáltak és előmozdítottak. Mindez, joggal öregbítette hírnevét.

N. MANDL ERIKA

A Lampel–Wodiáner cég színműsorozat-kiadásai és fővárosi színházaink századeleji mősora

A monumentális sorozatkiadások virágkora Magyarországon a múlt század végétől a 30-as évek derekáig tartott. Trócsányi Zoltán 1940-ben már a nagy sorozatok elvirágzásáról ad hírt a *Magyar Könyvszemle* hasábjain. Különösen a két legnagyobb jelentőségű, leghosszabb életű, „misszióját jelesen betöltő” sorozatot méltatja nem kevés nosztalgiával: az „Olcsó Könyvtár”-t (szerk. Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv) és a „Magyar Könyvtár”-t (szerk. Radó Antal), amely szépirodalmat (regényt, verset, novellát, színművet), irodalmat, történelmet, bölcseletet, esztétikát, társadalomtudományt stb. egyaránt közölt, vagyis „az általános műveltséghez, a szellemi életben való tájékozódáshoz szükséges ismereteket” kitűnően összeválogatott jeles művekkel közvetítette.¹

A nagyipari nyomdászat hazai kialakulásakor (a múlt század kilencvenes éveiben) – e nagy formátumú sorozatok részeként – a nagy nyomdai Rt.-k jellegzetes kiadványtípusává váltak a színműsorozatok is. E kiadványok sorsát sajátosan színezi a színházak sikerszériáitól, nagyreményű ősbemutatóitól való függésük és támogatottságuk. Kiadásuk a biztos eladhatósággal ill. a kis befektetéssel járó nagy haszon elérésével kecsegtetett. Általában a színházak műsorán éppen futó, legnépszerűbb előadások nyomán válogatták az anyagot. Így kockázatmentes volt az értékesíthetőség, hiszen a művek potenciális kelendőségét, az igényeket a darabok sikere már előre jelezte. A színházak törzsközönsége az előadások után előszeretettel vásárolhatta kedvenc darabjai „szövegváltozatát”, tartósítandó az illanó, egyszeri színházi élményt. Még inkább növelte a nyereséget a régi klasszikus színművek kiadása, hiszen itt már a kiadási jogok megszerzése sem jelentett többletköltséget. S ez a kockázatmentesség még fokozható volt, ha többféle sorozatban, sőt egy sorozaton belül több kiadásban adták ki ugyanazt a művet. Ebben az időszakban már szinte követhetlenné vált egy – egy ilyen sorozat „profilja”, általában vegyes műfajú műveket adtak ki: tragédiát, komédiát, bohózatot, népszínmű-, operett-librettót egyaránt. Az áttekinthetlenséget növelték a nagy kiadói fúziók is, hiszen ekkor indult meg a nyomdászatban is a nagyarányú tőkekoncentráció, a nagyobb kiadók sorra felvásárolták a kisebbeket (lásd Vass József: Lampel–Wodiáner, Franklin). Ez a jelenség feltartóztathatatlan volt, hiszen a szűkülő felvevőpiac (az első világháború, majd Trianon következményeként) kikényszerítette ezt a – nem kis „vérveszteséggel” járó – folyamatot.

¹ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Sorozatok elvirágzása.* = *Magyar Könyvszemle* 1940. 443.

A nagyok elsősorban olyan kisebb kiadókat próbáltak felvásárolni, amelyekkel profiljukat bővíthették, illetve hasonló sorozatokat jelentettek meg, s így mint konkurenciát is kiiktathatták (lásd Lampel–Wodiáner – Franklin).

Az akkor még tágabb felvevőpiacon elkelt az a nagyszámú sorozat (25–30), amely lefedte budapesti színházaink alaprepertoárját. A választék érzékeltetésére ízelítő a sorozatcímekből:

Nemzeti színház könyvtára, Szépirodalmi kis könyvtár, Műkedvelők színháza, Olcsó Könyvtár, Műkedvelők színház, Egyetemes Könyvtár, Népszínház műsora, Régi magyar könyvtár, Szépirodalmi Könyvtár, Történelmi Színház, Fővárosi Színházak Műsora, Jókai Mór színművek, Magyar Könyvtár, Jeles írók, Jeles írók iskolai tára, Tanulók olvasótára, Műkedvelők Színpada, Athenaeum olvasótára, Érdekes Könyvtár, Műkedvelők Színháza, Színházak Műsora, Magyar Nemzet Családi Könyvtára, Ráth Iskolai Kiadványai.²

Színházaink számára ma is nagy segítség e gyűjtemény darabfelújításkor, egy évad műsorának összeállításakor, hiszen – főleg vidéki színházainknak – a hagyományos és széles repertoár miatt nagy dilemmát okoz a megfelelő darabválasztás. Sok külföldi darab esetében kell visszanyúlni a régi fordításokhoz (pl. klasszikus nagyoperettek, drámák), főleg ha azóta sem készült azokról színvonalas új változat. (Ilyen pl. Oscar Wilde *Salomé*jának Kosztolányi-fordítása – amelyet csak Pásztor Árpád ültetett át újból 1960-ban, operaszöveggönyvként.) Ma már elképzelhetetlen a színműkiadás ilyen mértéke, kiadóink alig-alig mernek megjelentetni drámaköteget, nem is beszélve a színműsorozatokról. Külön tanulmány tárgya lehetne, hogy a ma készülő alkalmi, belső fordítások hozzáférhetősége mennyire esetleges, még a Színházi Intézet számára is. Persze az összehasonlítás sántít, hiszen a századfordulón olyan hiányokat kellett bepótolni, ami hosszú időre – szinte missziós tevékenységhez hasonlítható – munkát adott igényesebb műfordítóink számára.

A fent vázolt kiadói fúziók létrejöttét modellszerűen testesíti meg a „Fővárosi Színházak Műsora”, a „Magyar Könyvtár” és a „Remekírók Képes Könyvtára” című sorozatok gazdáinak sorsa. A Lampel cég színműsorozatainak eltérő és sokszínű profilja még plasztikusan megrajzolható. „A Fővárosi Színházak Műsora” (a továbbiakban FSZM) a színházi sikerekre koncentrált, általában a könnyedebb illetve a biztos színházi sikert aratott darabokat adta ki. (A sorozat kelendőségét növelte, hogy a műkedvelő színjátszó együtteseknek ajánlott darabokat külön is megjelölték.) Ez a sorozat volt (illetve felvásárlás útján lett) a Lampel cég egyetlen „igazi”, önálló színműsorozata. 1897-től jelent meg, eredetileg Vass József antikvár könyvkereskedő kiadásában.³ A színműsorozatok szerkesztői általában szoros

² Vö. *Magyar Könyvészet 1886–1900*. Szerk. PETRIK Géza. Bp. Magyar Könyvkereskedők Egyesülete, 1908.

³ „Ez alatt a czim alatt új vállalat indul meg, mely a fővárosi színházak legkedveltebb repertoire – darabjait teszi közzé, potom áron, füzetenként 15 krajczárért. A klasszikus és a modern dráma, a finomabb vígjáték és könnyűfajta bohózat, a verses tragédia és a vidám operette egyaránt helyet talál a vállalat keretében, mely a drámairodalom legkiválóbb alkotásait adja a közönség kezébe. A „Fővárosi Színházak Műsora” Shakespeare és Molière remekeit is közrebecsátja új fordításokban, sőt idővel

kapcsolatban álltak valamely színházzal is, sőt sok esetben a kor meghatározó színházi egyéniségei voltak (pl. Hevesi Sándor rendező, színigazgató). Működési körük alapvetően meghatározta e sorozatok profilját és sikerességét. Így történt ez a FSZM esetében is: a sorozat Szomaházy István (író, publicista, drámaíró) szerkesztésében indult (1–29. sz.), aki egyben a Vígszínház alkalmazásában is állt⁴ és a sorozat fordítójaként is szerepel.⁵ A korszak szórakoztató (színmű)-irodalmának népszerű képviselője volt, néhány saját színműve is szerepelt századeleji színházaink műsorán.⁶ Az ő szerkesztése alatt a sorozat a főváros leglátogatottabb színházainak legnépszerűbb darabjait közölte: Feld Zsigmond színháza, Népszínház, Nemzeti Színház, Vígszínház, Magyar Színház.⁷ Ezután Hevesi Sándor szerkesztette a sorozatot, s több fordításával is hozzájárult a gyarapodáshoz. (Dumas *Kean* című vígjátékának és Schiller *A haramiák* c. szomorújátékának 1899-es fordítását a második zériában is kiadták, új számozással; lefordította továbbá ifj. Hermann Heyermans *Ghetto* című drámáját és Gerhart Hauptmann *Bernd Róza* c. színművét (1904) is.)⁸ Hevesi közreműködése a sorozatnál azért is figyelemreméltó, mert mint színházi polihisztor (rendező, színigazgató, kritikus, író, műfordító), egyik mértékadó „stíluslusteremtője” és alakítója volt a korszak magyar színházművészetének. Neve különösen a Nemzeti Színház „újításaiival” forrt egybe. 1901-től Beöthy László rendezőnek szerződött a Nemzetibe, amelynek 1922–1932-ig igazgatója is volt. 1927–32 között a Színművészeti Akadémián színpadi rendezést tanított.⁹ Több drámát írt és regényt dramatizált. Műfordítói¹⁰ tevékenységének jelentős része volt Shaw műveinek magyarországi népszerűsítésében is.¹¹ Tanulmányai és könyvei a színésznevelés, a dramatur-

---

azokat a klasszikusokat is hozzáférhetővé teszi, a melyek eddigelé magyar kiadásban még egyáltalán nem láttak napvilágot” – olvasható a sorozat első számának borítóján. Vö. SOMLÓ Sándor: *A Szombatosok*. Bp. Vass József könyvkereskedése, [1899]. /FSZM 1./

⁴ Vö. BERCZELI ANZELM Károlyné: *A Vígszínház műsora 1896–1949*: Adattár. Bp. Színháztudományi Intézet Országos Színházstudományi Múzeum, 1960. 171. /Színház történeti Füzetek 33./ (Pl. Szomaházy dolgozta át a Vígszínház számára STERNE, Lawrence: *A pólyásbaba* című bohózatát. Bem.: 1900. máj. 1.)

⁵ Pl. ő fordította PAULTON, Harry és PAULTON, E. A.: *Niobe* c. bohózatát 1898-ban. Vö. PETRIK: *i. m.* vol. I/2. 818.

⁶ Pl. *Hófvás* bem. Nemzeti Színház 1897–98.

⁷ A Lampel–Wodiáner kiadó Fővárosi Színházak Műsorával kapcsolatos iratai: Kéziratok kiadási terv. Bp. 1898 nov. 4. OSzK Kézirattár. Fond 4/188.

⁸ Vö. *Magyar Könyvészet 1901–1910*. Szerk. PETRIK Géza. Bp. Magyar Könyvkereskedők Egyesülete, 1917. 34–39.

⁹ Vö. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1994. 302.

¹⁰ A „Magyar Könyvtár” sorozatban jelent meg két SHAW fordítása (a *Brassbound kapitány megtérése* és *Az orvos dilemmája* (1910) c. darabok). Ugyanitt jelent meg HEYERMANS, Hermann: *Remény* (1909) és DE MUSSET, Alfréd: *Szeszély* ill. *Az ajtó tárva vagy zárva legyen* (1907) c. darabjainak fordítása is.

¹¹ Vö. STAUD Géza: *Bernard Shaw és Hevesi Sándor*. = Világirodalmi Figyelő 1960. 2. sz. 169–180. (Közli Shaw Hevesihez írott 9 levelét.), ill. PÁLFFY István: *George B. Shaw Magyarországon, 1904–1956*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1987.

gia, a dráma- és színháztörténet, a színházelmélet, a színház gazdasági és szervezeti kérdéseit tárgyalták. Rendezéseit gondos tanulmányok előzték meg, a próbákön részletező szövegelemzést végzett. A Nemzeti igazgatójaként ő indította el azt a reformot, amely a műsor, a társulat, a színjáték alkotóelemeinek gyökeres megváltoztatásához vezetett. (Pl. a híres Shakespeare és Molière ciklusok megrendezésével, amelynek sikerességét a Lampel-féle színműsorozatokban megjelenő – több kiadást is megért – Shakespeare és Molière szériák kelendősége is bizonyítja – lásd később a „Magyar Könyvtár” és a „Remekírók Képes Könyvtára”-nak leírásánál.)

A FSZM 1900-as kiadásainak impresszumában már megjelent a Lampel cég neve kiadóként. Szerződéssel bizonyítható, hogy 1901-ben végleg megvette a kiadói jogokat Vass Józseftől.¹² S ekkortól a Lampel–Wodiáner cég már kedvére sáfárkodhatott színműsorozataival. (Egy kikötés volt csupán, hogy a darabokat nem adhatták ki előbb, mint a színházi bemutató első napja.)¹³ Az 1901–10-ig terjedő időszak FSZM kiadványai szerkesztőjének személye bizonytalan, a Petrik-féle regisztrálás sem tüntetett fel szerkesztőt. Szomaházy fordításainak további kiadásai és egy saját elbeszélése (1903) ugyan még megjelent a sorozatban, de valószínű, hogy ebben az időszakban már Mikes Lajos töltötte be a szerkesztői, koordinátori feladatokat a sorozatnál.¹⁴ (Ebben az időben már a „Magyar Könyvtár” segédszerkesztőjeként és a Vígszínház belső fordítójaként is dolgozott, s a sorozatok ismert átfedései valószínűsítik közreműködését a „Fővárosi Színházak Műsorá”-nál is).

A Lampel-sorozatok jeles szerkesztőgyéniségei közül Mikes jelentősége a legkevésbé feltárt, ezért érdemes e helyen részletesebben méltatni tevékenységét. Az irodalmi ellenzék eszméiért, Schopenhauer filozófiájáért, Adyért lelkesedő fiatal újságíró az irodalmi élet már egyetemista éveiben kiváló kritikusként, műfordítóként ismerte és értékelte. Ifjú éveiben költőként próbálkozott, de időben felismerte, hogy nem elég tehetséges hozzá.¹⁵ Talán ezzel is magyarázható, hogy a drámaírásban sem volt különösen sikeres és jóval kevesebb drámafordítást készített prózai fordításaihoz képest. Egyetlen saját darabja a *Nem lesz bankett* című (1907), amelyet 12 éves „fiókrabság” után 1919-ben mutatott be a Nemzeti Színház. Darabját a bemutató után is elhibáztottak, naivnak („A darab félelmes szatírának készült, de naiv szív dobogott át rajta”¹⁶, „kezdetleges, erőtlén, galamb-

¹² A Lampel–Wodiáner kiadó szerződése. OSZK Kézirattár. Fond 4/ 188.

¹³ A Lampel-cég FSZM-ra vonatkozó iratai, Szász Zoltán levele. OSZK Kézirattár. Fond 4/188.

¹⁴ Vö. VÖRT Krisztina: *Molnár Ferenc és a Franklin*. = Magyar Könyvszemle 1982. 220–229.

¹⁵ „Elvesztettem minden reményemet arra vonatkozólag, hogy valami lesz belőlem. Nincs semmi tehetségem (...) A te ábrándos, szép lelked hogy elégedhetik meg az én összhangtalan meghasonlott lelkemmel?” – írja Mikes első (leendő) feleségének 1894 március 6-án. Mikes Lajosné feljegyzései Mikes Lajosról, 1959. Petőfi Irodalmi Múzeum (későbbiekben PIM) Kézirattár. V.4498. 5.

¹⁶ BABITS Mihály: *Írók két háború közt*. 99. Idézi DERSI Tamás: *A rejtélyes doktor*. Bp. Szépirodalmi Kiadó, 1965. 114.

szerű, ártatlan játék”¹⁷) ítélte a kritika. Mivel darabját a Tanácsköztársaság idején mutatták be, színműíróként és színműfordítóként is megbélyegzett lett, különösen nemzeti színházi körökben.¹⁸ Később még egy gyermekbábjáték társszerzőjeként is szerepel.¹⁹ Színdarabfordításai közül csak néhány jelent meg nyomtatásban²⁰, a többi színházi belső használatra készült kézirat.²¹ A kortársak visszaemlékezése szerint azon íróemberek közé tartozott, akik jobban szerették „elképzelni” az olvasott darab „színrevitelőségét”, mint különböző színházi adaptációit nyomon követni.²² A darabok színreviteléig lelkesedett az ügyért, de nem volt „mániákus”, szenvedélyes színházbajáró (mint pl. Incze Sándor). Valószínűsíthető, hogy ott-honosabban érezte magát a maradandó, értékes irodalom elefántcsonttoronyában, mint a sokszor kétes, illékony, zajos színházi sikerek világában.²³ Bár voltak színészkedvencei (a fiatal Somlay Artúr, Sugár Károly, Gombaszögi Frida), a pil-

¹⁷ Lengyel Menyhért véleménye a darabról. Idézi DERSI Tamás: *i. m.* 118.

¹⁸ „Kardos László mondta Shakespeare Othello fordításánál, hogy Mikes Lajost vette alapul és alig talált egy-két elavult kifejezést. Harsányi Kálmánnal azért fordították le [az] Othellót, mert uram nem szerepelhetett a Nemzeti Színház műsorán a proletárdiktatúrában előadott „Nem lesz bankett” című darabja miatt. Ezért nem emlékezhetek meg a lapok halála 10 éves fordulójáról 1940-ben. Igaz, hogy a 20.-ról sem, 1950-ben. Pedig úgy tudom, hogy Bölöni György mondta, „Mikes Lajos egymaga volt kora irodalmi alapja.” Mikes Lajosné feljegyzései..., PIM Kézirattár, V.4498

¹⁹ MIKES Lajos–HOLLÓS Róbert: *Sanyi manó csintalankodása*. Bp. Népművelési Int. /Bábjátékos kiskönyvtár 24./

²⁰ A Lampel-féle színműsorozat-kiadásokban a következő művei és fordításai jelentek meg: ARMSTRONG, P.: *Az alibi*: Detektív történet. Bp. Lampel, [1912]. 75. /FSZM 89–90./ BYRON, [George Gordon Noel], lord: *Kain*: Misztérium. Bp. Lampel, [1899]. 68. /Magyar Könyvtár 128./ COLEBY, Wilfred T.–[KNOBLAUCH], Edward: *Az igazgató úr*. Bp. Lampel–Wodiáner, [1914]. 128. /Magyar Könyvtár 740–742./ IBSEN, [Henrik]: *A vadkacsa*. Bp. Lampel–Wodiáner, [1911]. 135. /Magyar Könyvtár 626–628./ [SHAKESPEARE, William] *Shakespeare remekei*. (Ford. PETŐFI S., MIKES Lajos stb.) 1–4. köt. Bp. Lampel–Wodiáner nyomda, 1901–1909. /Remekírók Képes Könyvtára/ SHAKESPEARE: *Othello, a velencei mór*. Bp. Lampel–Wodiáner, 1901. /Magyar Könyvtár 214–215./ WILDE, [Oscar] Oszkár: *Bunbury*. Bp. Lampel, Franklin ny., [1925], 16. /Wilde Oszkár Összes művei./ további, más kiadóknál megjelent színműfordításai: STRINDBERG, Ágost: *Az apa, A pajtások, Júlia kisasszony, Haláltánc 1–2., Krisztina, Mámor, Hattyúvér*. Bp. Dick. STRINDBERG: *A halál küszöbén, Hattyúvér*. Bp. Eke. Művek. Bp.–Győr, 1909–1928. WILDE: *Bunbury*. BYRON: *Manfréd, Káin*. Bp. Franklin.

²¹ A kéziratok fordítások lelőhelyei: OSZK Színház-történeti Tár., ill. vö. BERCZELI ANZELM Károlyné: *i. m.* 210., 239., 243., 878., ill. vö. Mikes Lajos fordításai: [gépírat]. összegy. SZALAI Emil. PIM Kézirattár. V.3826/12., ill. [kézirat fordítások]. uo. V.3185, 3826, 3827.

²² Kritikusként több írásában foglalkozik az európai drámaírókkal, drámaírással. Ilyenek pl. „A modern angol dráma” vagy „Egy olasz drámaíró (E. Butti)” című írásai a Politikai Hetiszemle 1903 november 8-i számában. Idézi DERSI: *i. m.* 472., 494.

²³ „Izlése ellenkezett a tömegével, vagy legalábbis megelőzte azt. Színházba nem szívesen járt. A műveket olvasásban jobban élvezte.” („Mikes Lajosné feljegyzései...” 1959. PIM Kézirattár. V.4498. 150–151.)

lanatokban élő színházművészethez való ambivalens viszonyát nyilván befolyásolta színműírói sikertelensége is.²⁴

Pályája kezdetén a jobban fizető, biztosabb prózafordítást és az újságírás névtelen változatát választotta. Bár már ekkor tehetséges műfordítónak tartották (perfekt angol és francia nyelvből), anyagi gondjai miatt szerkesztői állásokba kényszerült.²⁵ A Wodiáner F. és Fia cég népszerű, olcsó sorozatának, a Radó Antal gondozásában megjelenő „Magyar Könyvtár” sorozatnak (és feltehetően a „Remekírók Képes Könyvtára”-nak²⁶ és a „Fővárosi Színházak Műsorá”-nak) lesz segédszerkesztője, lektora. Valószínűsíthető, hogy a két kiadói cég egyesülése időszakában a Franklin-Társulatnál is betöltött ilyen láthatatlan szerkesztői, bábáskodó szerepet, hiszen a FSZM repertoárja továbbra is nagyrészt a vígszínházi belső fordítók darabfordításait közölte.²⁷ Mikes is köztük volt, Molnár Ferenc, Mihály József, Fáti J. Béla, Ambrus Zoltán, Radó Antal, Heltai Jenő társaságában.²⁸ Mikes Lajosnak ebből az időszakból nemcsak francia darabfordításaiért lehetünk hálásak, hanem a fajsúlyosabb, addig ismeretlen külföldi művek színvonalas tolmácsolásáért is. („Megismertem Andersent és Strindberget, majd Wellst. Azt akartam, hogy ennek a három nagy szellemnek a műveit hibátlanul kapja meg a magyar irodalom. Miattuk tanultam nyelveket, miattuk fordítottam.”²⁹) Fontosabb munkái is meghaladják a harminc kötetet. Az említett írókon kívül fordított Shaw, Kleist, Byron, Goethe stb. – műveket; először a Lampel–Wodiáner, majd a Franklin Kiadó ösztönzésére, szerény tiszteletdíjakért. Strindberg-rajongó volt, s mivel a századfordulóra csak kevés dráma jelent meg magyarul az északi szerzőtől, s az is ellenőrizhetetlen minőségű német fordításból, elhatározta, hogy az ügy érdekében megtanul svédül.³⁰ A nagy kiadóvállalatokra nem volt jellemző, hogy a fordítások minőségével törődjenek. A Lampel, vagy a Franklin ezen a téren az igényesebb kiadók közé tartoztak, de a határidők miatt néha ők is elnézték a nyelvi pongyolaságot. Többnyire nem eredetiből fordítottak, inkább németből. Mikes ebben a helyzetben – az utókor szerencséjére – missziós tevékenységként fogta fel a fordítói munkát. Módszerei és eredményei ma is példaszerűnek számítanak, a magyar műfordítás reformere volt. Az írók bábájaként is emlegették.

²⁴ Uo.

²⁵ Vö. DERSI Tamás: *A rejtélyes doktor*. 24., 33., 50.

²⁶ Erre utal egy feljegyzése is a sorozat kiadandó köteteiről. PIM Kézirattár. Mikes-hagyaték. V.2179/228.

²⁷ Vö. VOIT Krisztina: *Molnár Ferenc és a Franklin ...* 220–224.

²⁸ NAGY Péter: *Molnár Ferenc színpada*. = It 1978. 1. sz. 37., ill. „Mire éjfél csönget az óra, kész a lap, és Mikes is kész a francia vígjáték első felvonásának a fordításával, amelyhez a cigarettásdoboz elején ült hozzá, este kilenckor. És micsoda fordítás. Ha lehet, többet ér az eredeténél.” *SZ. G. visszaemlékezése*. = Budapesti Hírlap 1930. augusztus 20. idézi DERSI i. m. 67.

²⁹ Magyarország 1930. augusztus 22. idézi DERSI i. m. 60.

³⁰ „Az eredetiből fordítva Strindberget, összevetve a (...) német fordítással, rájött a német fordítás hibáira. Az uram nagy gonddal, lelkiismeretesen, mégis gyorsan dolgozott. De ha valami kifejezésnél megakadt, esetleg napokig könyveket, könyvtárakat bújt, míg a helyes kifejezést megtalálta.” Mikes Lajosné feljegyzései... PIM Kézirattár. V. 4498.

Pl. színpadra segítette Tardos Krenner Viktor festőművész *Néró anyja* c. ötfelvonásos tragédiáját. A Lampel–Wodiáner cég még a bemutató évében kiadta a drámát, nyilván Mikes közreműködésével, aki ekkor már folyamatosan dolgozott a kiadónak is.³¹ Az *Új Idők*ben Barsy Adolf karikatúrája emlékezett meg a darab nemzeti színházi premierjéről, amelyen Mikest bábaként ábrázolta.³² „Tardos Krenner – így látja Barsy – antik heverőről figyeli az eseményeket. Az újszülöttet Mikes viszi fürdetni. A kád fölött áll Telekes Béla és Lándor Tivadar; a háttérben, az egyik oszlop mögül Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház rendezője méregeti: mit is lehet várni a baráti körben agyondédelgetett újszülöttől, Tardos Krenner tragédiájától.”³³ Ezt a történetet alátámasztja egy levél is, amelyből kiderül, hogy még a premierkoszorút és a virágcsokrokat is a rejtélyes Mikes doktor rendelte meg a Tardos Krenner – bemutató tiszteletére.³⁴ Másik legendás patrónus – teljesítménye Szomory Dezső *Takács Alice* című színdarabjának színresegítése, melynek vígszínházi bemutatója nem jött volna létre nélküle.³⁵ Az író Mikes tanácsait következő darabja, a *Szegedy Annie* írása közben is figyelembe vette.³⁶

A világháború kitérőesekor az immár hat nyelvet beszélő, nagy műveltségű szerkesztő állás nélkül maradt. Mikes számára a mélypontot jelentették ezek az évek, annak ellenére, hogy rengeteget fordított. A háborús papírhiány miatt a könyvkiadás is akadozott, s az alacsony fordítói tiszteletdíjak miatt Mikes egyébként is rossz anyagi helyzetben volt. 1906-ban ugyan feladta a Franklinnál első lektori állását, de még sokáig vállalt a Társulatnak fordításokat (1923-ban Strindberg *Haláltáncát*, 1926-ban pedig Wells *Ember a holdban* c. művét fordította le)³⁷, s valószínűleg a sorozatszerkesztést is irányíthatta még egy darabig.³⁸ 1912-ben fordította le Armstrong *Az alibi* c. angol színdarabját,³⁹ s furcsa módon csak ez az egy fordítása került be a FSZM sorozatba. (Ez azzal is magyarázható, hogy az ő fordításai kevésbé illettek a FSZM „könnyedebb” profiljába.). Valószínűleg

³¹ TARDOS Viktor: *Nero anyja*: Tragédia. Bp. Lampel–Wodiáner ny., 1903. 176.

³² *Új Idők* 1903/I.

³³ DERSI Tamás: *i. m.* 75.

³⁴ Mikes Lajos levele Somló Sándorhoz (A nemzeti igazgatójához). OSzK Kézirattár. Levelestár. Fond 24/594.

³⁵ „Gombaszögi Fridát az ő fáradozásával előadott Szomory Takács Aliceben 25-ször megnézte és mindig könnyes lett a szeme ugyanazon a helyen” Mikes Lajosné feljegyzései... PIM Kézirattár. V.4498. 150–151.

³⁶ „Az uram (...) szeretett minden tehetséget (...), hát még a szegény vergődő tehetséget! És mindenkin segíteni akart! (...) Jó tanáccsal, törődéssel, dolgaik elintézésével, gyermekeik taníttatásával, feleségük gyógyíttatásával, ebéddel, ruhával és pénzzel (...)”; uo. 133. „Krúdy Gyula cikkekben, regényben 'a szent ember'-nek nevezi Mikest”; uo. 142–143. „Mikes Lajos Budapest legtöbbet kereső embere, akinek soha sincsen pénze.” – írta róla Benedek Elek. Idézi MIKES Lajosné uo. 140.

³⁷ A Franklin és Mikes Lajos szerződése. OSzK Kézirattár. Fond 2/1135.

³⁸ Vö. VOIT Krisztina: *i. m.* 224., ill. Későbbi könyvkiadási terveiben színdarabokra és színházi tárgyú írásokra utaló feljegyzések is találhatók. Mikes Lajos feljegyzései könyvkiadás-tervekről – 1920-as évek. PIM Kézirattár. V. 3827/2.

³⁹ A FSZM iratai. OSzK Kézirattár. Fond 4/188. 82.

a dokumentálhatónál nagyobb hatással volt a korszak műsorpolitikájára irodalomszervezőként, műfordítóként szerzett tekintélyével, a szerkesztőségekben, kávéházakban folytatott beszélgetésekben kifejtett véleményével. A lepkekönnyű vígjátékok, boházatok, operettek mellett bemutatott értékes kortárs európai és hazai drámatermes iránti igény felkeltésében meghatározó szerepe lehetett, elsősorban koordináló, közvetítő tevékenységével illetve vígszínházi és egyéb kiadói kapcsolatai révén.⁴⁰ Egy biztos, a későbbi legendás irodalmi szerkesztőnek alapos előtanulmányt, s nem utolsósorban kiterjedt kapcsolatrendszert is eredményezhetett az a sokrétű szerkesztői és fordítói tevékenység, amit a francia szalondarabokon végzett rutinmunkától a Strindberg-darabok mives fordításáig kipróbálhatott.

1904-től az összes kiadói jog birtokában már a Franklin kiadó folytatta a „Fővárosi Színházak Műsora”-nak kiadását, egészen 1921-ig.⁴¹ 1911-től a sorozat megszűntéig ismét új szerkesztő tűnik fel, Incze Sándor személyében.⁴² A *Színházi Élet* című lap mozgékony, leleményes tulajdonosának testhez álló feladat volt egy ilyen típusú sorozat szerkesztése, biztosan megtalálta a „számítását”, hiszen kreatív reklámötletekkel könnyen összekapcsolható egy színházi magazin és egy színműsorozat. (Ehhez mintául szolgálhatott a *Vasárnapi Újság* gyakorlata, melyben az előadásokról, ill. a kiadott darabokról írt kritikák, rezümék hatékonyan szolgálták a sorozat népszerűsítését. A *Színházi Élet* ennél továbbment, a bemutatók reklámozásán túl egyes darabokat lapjában is leköszölt.)⁴³ A *Színházi Élet* szerkesztőjének aktív szerepét támasztja alá egy – a Franklin és Bús Fekete László színműíró között kötött – szerződés is, melyben a *Színházi Élet* kiadóhivatala is szerepel.⁴⁴ A FSZM sorozatban 1921-es megszűnéséig több mint 500 szám jelent meg a többszörös kiadásokkal együtt, a műkedvelő és professzionális szintársulatok darabválasztási nehézségeit egyaránt elősegítendő.

Mikes szerkesztői tevékenységével kapcsolatban már felmerült a Vígszínház műsora és a FSZM-ben megjelenő népszerű és kelendő színműkiadások közötti kapcsolat. A színműsorozatok kiadói és a színházak között létrejött szerves együttműködést bizonyítja, hogy egy – egy sorozat sok esetben egy – egy színház alaprepertoárját tükrözi. A FSZM (és részben a „Magyar Könyvtár” is) – különösen Mikes közreműködésétől kezdve – a Vígszínházzal kötött ilyen gyümölcsöző érdekháasságot, hiszen a FSZM sorozat kiadványai szinte lenyomatai a Vígszínház változó műsorpolitikájának, korszakváltásainak. (A Nemzeti Színháznak és a Népszínháznak ekkorra már volt külön színműsorozata „Nemzeti Színház Könyvtára” ill. „Népszínház Műsora” címmel.⁴⁵) A Vígszínház első korszakát a friss, poentírozó, könnyedebb játékmód jellemezte a Nemzeti hagyományörző,

⁴⁰ Vö. ALFÖLDINÉ DÁN Gabriella: A fővárosi színházak műsora és Mikes Lajos – kézirat. Bp., 1999.

⁴¹ A Lampel–Wodiáner kiadó és Mikes Lajos szerződései. OSzK Kézirattár. Fond 4/446.

⁴² *Magyar Könyvészet 1911–1920. I.* Bp. Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, 1939. 285–287.

⁴³ Vö. VÖRT Krisztina: *i. m.* 228.

⁴⁴ A FSZM szerződései (122.). OSzK Kézirattár. Fond 4/188.

⁴⁵ L. fent *Magyar Könyvészet 1886–1900.*

statikusabb játékmódjával szemben.⁴⁶ Ezt a frivol arculatot a századforduló francia bohózatai kölcsönözték a színháznak. Egy idő után aztán modorosnak hatott a francia bohózat dramaturgiája, a Feydeau-epigonok darabjai helyzetkomikumának agyonvariált elemei. „Minden francia darabírónak annyira a kisujjában van a technika, hogy kezd bágyasztóan unalmas lenni” – írta Ignotus.⁴⁷ A teljes képhez hozzátartozik, hogy sok esetben sznobságból és prudériából szidták a színház francia darabrepertoárját. Ignotus véleményének ellentmond többek között Ady kritikája is a „Vígyszínház franciáiról”: „Ezek valakik. Jókedvű bölcsek, pillangó karakterű művészek, vidám anarchisták. A mának Offenbachjai ők. Egy darabjuknak nyomába sem ér tíz sereg iránymű, nagyképű társadalmi dráma.”⁴⁸ Kosztolányi szerint „ragyogó jókedvvel tudják a tekintélyeket tiporni”.⁴⁹ Nem szabad elhallgatni a színház alapvető érdemeit sem, amelyet a magyar színjátszó stílus megújításáért tettek. (Ez a művészi reform különösen Ditrói Mór, a Vígyszínház első művészeti igazgatója nevéhez fűződik, s elsősorban a Nemzeti Színház merev, deklamáló színjátszási hagyományát szándékozott feloldani.) Egy idő után már lenézően emlegették a „tipikus vígyszínházi publikumot” is. Az első évtized 200 bemutatójából csak a darabok negyed része volt magyar, ezért a kritika egyre erősebben bírálta a színház műsorpolitikáját.⁵⁰ A bírálat jogossága itt is vitatható, s az igazság a vígyszínházi ill. a nemzeti színházi stílus híveinek elfogult véleménye között valahol középen keresendő. Ebben az időszakban a Vígyszínház rendszeres fordítottatásokkal vonta a színpadi munkába a tehetségesnek ítélt fiatalokat.⁵¹ Ez a nagyarányú fordítói tevékenység tehát közvetve a később megvalósuló víg-

⁴⁶ „A Nemzeti Színház – már ebbe bele kell nyugodnunk – csak biztos utakon járhat s kipróbált oszlopokra támaszkodhatik...” LENGYEL Menyhért: *A Nemzeti Színház*. = Nyugat 1908 szeptember 1. 106–108.

⁴⁷ Idézi MAGYAR Bálint: *A Vígyszínház története*. Bp. Szépirodalmi Kiadó, 1979. 36.

⁴⁸ Pesti Napló, 1905 okt. 8. = FLERS–CAILLAVET: *Órangyal* c. darabjáról idézi MÉSZÖLY Tibor: *Színház a század küszöbén*. Bp. Múzsák, 1994. 43.

⁴⁹ *Színházi esték I.*, Bp., 1978. Vö. HENNEQUIN–VEBER: *Az elnöknő* c. darabjáról idézi MÉSZÖLY Tibor: *Színház a század küszöbén*. Bp. Múzsák, 1994. 43.

⁵⁰ „Addig tisztálkodott francia szappannal, amíg levakarta magáról a finom irodalmi snobot s a bebuborékozott bőr alól kivillogott az üzletember... Nem akarom színházmoralistának kijátszani magam, elvégre a színház magánüzlet is lehet, amely csak az üzletfelét, a Nagy Pált óhajta kielégíteni, de tekintet, hogy mégis az irodalom bőrére megy a dolog, merem állítani, hogy a Vígyszínház a francia irodalom tertier tünetivel festette rózsaszínre és betegre ezt a bőrt.” BRÓDY Miksa: *A Vígyszínház*. = Nyugat 1908 január 1. 51–52.

⁵¹ „Molnár Ferenc és Heltai Jenő, mielőtt önálló munkáikkal jelentkeztek, előbb fordításokat és átdolgozásokat végeztek a színház részére. De részt vettek ebben a munkában Karinthy Frigyes, Gábor Andor, Hevesi Sándor, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Bíró Lajos és mások is. [Bíró *Férfiak* c. drámája 1909-ben jelent meg a FSZM sorozatban (234–235.).] És ha nem is született egy új Madách, új Katona vagy Vörösmarty, azért a Vígyszínház máig büszke lehet azokra a szerzőkre, akik színpadán kaptak lehetőséget egy modernebb hangvételű magyar drámairodalom kibontakoztatására.” MÉSZÖLY Tibor: *Színház a század küszöbén: Ditrói Mór és a Vígyszínház stílusforradalma*. Bp. Múzsák Közművelődési Kiadó, 1994. 47.

színházi magyar ciklus életrehívását szolgálta, hiszen Ditrői megszállottja volt az új magyar dráma „felnevelésének”. (pl. Molnár Ferenc e sorozat számára készült francia bohózatfordításai előtanulmányként is szolgáltak saját vígjátéki eszköztárának kialakításához. Ady szerint nemcsak „magyarította, de gazdagította” is az eredetit.⁵²) A magyar ciklus 1902 január 1-jén indult a Vígszínházban. Közvetlen előzménye Herczeg Ferenc 1901-ben bemutatott *Ocskay brigadéros*ának siker-szériája volt, ezt követte 1902-ben a *Balatoni rege*, majd a *Gyurkovics lányok*. Határvonalként Molnár Ferenc *Ördög*⁵³ c. darabjának bemutatóját szokták emlegetni. Ekkortól a külföldi műsor látványosan visszaszorult. Bródy Sándor *Tanítónőjével*⁵⁴ folytatódott a sor, majd Guti Soma⁵⁵, Rákosi Viktor, Bartha Miklós, Follinusz Aurél, Hunyady Margit, Géczy István⁵⁶ és Fényes Samu stb. darabjai kerültek sorra. Lassan kialakult a színház jellegzetes szerzőgárdája is: Lengyel Menyhért⁵⁷, Heltai Jenő⁵⁸, Földes Imre⁵⁹, Szomoró Dezső, Szép Ernő stb.⁶⁰ Műveik sorra megjelentek a FSZM sorozatban. A darabok is „tipikus” témák körül forogtak: a női emancipáció, a bukott nő témája kiapadhatatlan volt (pl. Molnár: *Az ismeretlen leány*⁶¹, Fodor László: *Születésnap ajándék*⁶² stb.), de a kor és a színművek tipikus nőalakjai ekkor még a „Gyurkovics-lányok” voltak. A szerelmi élet szabadságának témája először csak óvatosan, az Osztrigás Mici-szerű szórakoztatóiparbeli lányok, majd a mások felesége, végül az „úrilányok” és – legtovább élő tabuként – férjes úriasszonyok kirívó történetei révén jelentkezett. (Georges de Porto-Riche: *A szerelmes asszony*⁶³, Albert Carré: *Dr. Pepi*⁶⁴,

⁵² Idézi NAGY Péter: *i. m.* 37.

⁵³ A Franklin kiadó gondozásában 1911-ig 11 kiadást ért meg a darab könyvváltozata. Előzmény: a FSZM sorozatban korábban már több kiadásban is megjelent *A doktor úr* (1902, 1908), valamint a *Józsi* (162–163. sz. 1904). vö. *Magyar Könyvészet. 1901–1910.* Bem.: Vígszínház 1907 április 10. vö. BERCZELI ANZELM: *i. m.* ill. OSZK Színháztörténeti Tár – szöveggönyvkatalógus.

⁵⁴ Bp. Singer–Wolfner, Hungária ny., [1914]. (Bródy Sándor Művei). ill. uo., [1916]. /Milliók Könyve 13./ Bem.: Vígszínház 1908 március 21. vö. uo.

⁵⁵ GUTHI Soma–HEGEDŰS Gyula: *Doktor szeleburdi* c. darabja, ill. GUTHI Soma–RÁKOSI Viktor: *Tartalékos férj* és *A sasok* c. darabja több kiadást is megért a FSZM-ben, megjelent továbbá a sorozatban a szerzőpáros *A brezováci hős* és *A képviselő úr* c. darabja is, valamint GUTHI *Házasodjunk*, *A kormánybiztos*, *A cylinder* c. színművek. Vö. *Magyar Könyvészet 1901–1910., 1911–1920.*

⁵⁶ *A régi szeretőt*, *Az ördög mátkáját* többször is kiadják a FSZM-ban, *A sárdi ház* c. darab is itt jelent meg. vö. *Magyar Könyvészet* uo.

⁵⁷ *Falusi idill* /FSZM 223–224./ vö. uo.

⁵⁸ HELTAI–MOLNÁR: *A ferencvárosi angyal* /FSZM 276./ HELTAI: *A masamód* (314–315.), *Naftalin* (327–328.) vö. uo.

⁵⁹ *A hivatalnok urak* /FSZM 225–227./, *A császár katonái* c. dráma több kiadásban is megjelent a FSZM-ben. vö. uo.

⁶⁰ Vö. BÁRDI Ödön: *A régi Vígszínház.* Bp. Táncsics, 1957.

⁶¹ Bp. Athenaeum, 1934. 124. Színházi Élet. 1934. XXIV. 53. sz. melléklet. vö. uo.

⁶² Bem.: Vígszínház 1939 dec. 1. vö. uo.

⁶³ Bem.: Vígszínház 1897 február 9. vö. uo.

⁶⁴ Bem.: Vígszínház 1899 február 28. vö. uo.

Flers–Caillavet: *Buridán szamara*⁶⁵ stb.) A „Madam Curie – jelenség” még uni-kumnak számított. A francia darabok nőszemlélete lassan átszivárgott a magyar darabokba is (pl. Makai Emil – Szécsi Ferenc: *Kaland*⁶⁶). Gyakran ismétlődő motívummá vált a hős kitüntetés iránti vágyakozása; a technika új vívmányait is sorra kifigurázták a darabok (pl. a földalatti vasutat). Érdekes változásokon ment át a cselédek darabbeli ábrázolása (kezdetben társadalomkritika nélkül ábrázolták, majd Molnár Ferenc *Lilioma*⁶⁷ törli meg a jeget.) A FSZM új folyamai, ismételt kiadásai jelzik az öt – hatéves sikerek felújításait is. (Pl. Blumenthal–Kadelburg *Mozgófényképek*⁶⁸ című darabja 4 kiadást is megért Heltai Jenő fordításában.) A 10-es évek vígszínházi darabjaiban Freud is kezdett divatba jönni (különösen Molnár tapintott rá a kifigurázás lehetőségeire pl. *Az ördög*, majd később *Az üveg-cipő*⁶⁹ stb. c. darabjaiban.) Az első világháború előtti években – A FSZM tanúsága szerint is – bővült a vígszínházi szerzőgárda. A magyar cikluson túl fontos a Vígszínház néhány merész vállalkozásának megemlítése is. A veretesebb külföldi drámairódalom tolmácsolását is felvállalta a színház, néhány darab esetében elsőként Magyarországon. A franciák mellett az angol darabok sem voltak mostohagyermek a Vígszínházban, sőt, az első igazi nagy sikert is angol darab aratta, Paul Potter *Trilby* (Magyar Könyvtár) című színműve 1897-ben. Az angol szerzők között mégis G. B. Shaw foglalta el a vezető helyet (11 darabját mutatták be.) Elsőként *Az ördög cimboráját*, 1906-ban. (A „Magyar Könyvtár” sorozatban több kiadást is megért.). A legtöbbit a *Warrené mesterségét* játszották. Sikerét mutatja, hogy a népszerű színdarabok listájára kerülhetett a FSZM kiadásában. Ezen kívül bemutatták Oscar Wilde *Saloméj*át és a *Bunburyt* (Magyar Könyvtár), Maugham *Szent Lángj*át, John Galsworthy *Az Ezüst kazetta* és O’Neill *Különös közjátékát*, melyet a Vígszínház mutatott be először magyar színpadon. Az olasz színműirodalmat Roberto Bracco – az olasz verista dráma képviselőjének és Pirandello előfutárának – 3 műve (Magyar Könyvtár), Giovanni Verga *A farkas* című játéka és Pirandello *Hat szerep keres egy szerzőt* c. drámája képviselte, utóbbi magyarországi ősbemutató volt. A német naturalista dráma is megszólalt a Vígszínház színpadán, elsősorban Gerhart Hauptmann drámáinak adaptációjával.⁷⁰ Brecht *Koldusoperáj*ának bemutatója kísérlet volt, s egyben a színház egyik legnagyobb bukása. Az északi írók is helyet kaptak a „vígságok” otthonában: Ibsen *Kísértetekj*ét is ők mutatják be először Magyarországon, nagy sikerrel. (Könyvként

⁶⁵ FLERS, Robert de–CAILLAVET, Gaston Armand de: *Buridán szamara*: Vígjáték 3 felv. ford. Molnár Ferenc. Bp. Lampel, Franklin ny., [1909]. /FSZM 237–238./ 103. Bem.: Vígszínház 1909 október 7. vö. uo.

⁶⁶ Bp. Singer-Wolfner, Athenaeum nyomda, 1897. 124., Bem.: Vígszínház 1897 jan. 7. vö. uo.

⁶⁷ 1910-tól a 20-as évek végéig a Franklin kiadásában (gyűjteményes ill. önálló kötetben) kb. 10-szer jelenik meg a színmű vö. uo.

⁶⁸ Bp. Vass, 1898. /FSZM 40./ Bp. Lampel, [1902], [1903], [1909]. /FSZM 52./

⁶⁹ Bp. Franklin, [1924], 182., Bem.: Vígszínház 1924 november 15.

⁷⁰ Hauptmann drámáinak néhány darabja a FSZM-ban is megjelent: a *Henschel fuvaros* kétszer is, a *Bernd Róza* 1904-ben, a *bunda* 1909-ben. Vö. *Magyar Könyvészet 1886–1900. 1901–1910.*

is sikert arat, 3 kiadása jelenik meg a FSZM-ban.) E bemutató azért is fontos, mert a századvég minden európai színházi újítója zászlajára tűzte a darabot (később a Nemzeti Színház is bemutatta). A szerző *John Gabriel Borkman*⁷¹ c. darabja is emlékezetes előadás volt. A Vígszínház Csehov-ciklusa már Jób Dániel kísérlete volt az 1920-as években. Jób másodsorra fedezte fel az orosz író a magyar irodalom számára. Négy nagy drámáját mutatta be, új fordítást is rendelve hozzá (Tóth Árpádtól és Kosztolányi Dezsőtől). Utóbbi darabok kiadására már nem vállalkoztak a Lampel-féle sorozatok, sőt a Franklin nagy sorozatai sem. Összegzésül elmondható, hogy ezek a ciklusok, mint kísérletek is elindítottak egy folyamatot: a színház fiatal írók egész sorát vont be műhelymunkájába, ellátta őket fordításokkal, s ezzel egyben közel is hozta az alkotókat a színpadi munkához. S ami még fontosabb, e teljesítmények maradátságát, a kezdő írók megjelenési lehetőségét ideálisan szolgálta az ősbemutatókhoz, közönségsikerekhez kapcsolódó – s a magyar színműkiadás történetében példátlan mértékű – századeleji színműsorozat-kavalkád. A Vígszínház az első 25 évben 67 magyar szerző darabját mutatta be, s bár a világháború új helyzetet teremtett a Vígszínházban is (a francia nevek négy évre eltűntek a színpadokról, a megváltozott nézőtérrel is számolni kellett: megjelentek a hadimilliomosok, a parvenü újjgazdagok, sokan a művelt középosztály válságáról kezdtek beszélni), a színház – részben az újjgazdagoknak köszönhető – háború alatti konjunktúrája magáért beszél.⁷² Ezt a jelenséget némiképp tükrözi a FSZM háború alatti töretlen megjelenése is.

A Lampel cég másik két jelentős sorozatának színműkiadásai (Magyar Könyvtár, Remekírók Képes Könyvtára) már inkább a Nemzeti Színház alaprepertoárjával (ciklusaival) harmonizálnak, legalábbis kezdetben. Később – a jövedelmezőség érdekében – már elhomályosul a sorozatok eredeti profilja (pl. a FSZM-ban is megjelenik egy Shakespeare-sorozat, Schiller *Haramiákja*, Katona *Bánk bánja* két kiadásban is, valamint Kisfaludy Károly *A pártütők* c. darabja), sőt a színházak műsoráé is (lásd fent a Vígszínház kísérleteit).

A Lampel kiadó 1896-tól jelentette meg „Magyar Könyvtár” sorozatát Radó Antal szerkesztésében, melyben elsősorban igényes klasszikus és modern műveket adott ki, benne színdarabokat (pl. az első ciklus kiadványai: Shakespeare: *Velenői kalmár*, Kisfaludy: *Pártütők*, Csokonai: *Dorottya*, Molière: *Képzelt beteg*, Dumas: *Kamélias hölgy*, Kisfaludy: *Himfy szerelme*, Schiller: *Ármány és szerelem*, Goethe stb.)⁷³ is. A Lampel cég még nem redukálta kiadványait a régi klasszikus színművekre (->Franklin), modern írók sokaságát népszerűsítette. Erre garanciát jelentett a szerkesztő személye, akinek igényes századvégi fordításában találkozunk az egykorú olvasó azokkal a nevekkel, melyeket majd századunk első évtizedében a *Nyugat* tesz népszerűekké. Radó igényességét jelzi, hogy 1909-ben „A fordítás művészete”, majd 1921-ben „A magyar rím” c. tanulmányában elméleti alapot is ad fordítói tevékenységéhez. Ezt a munkáját három jelentős

⁷¹ A FSZM két kiadásban jelentette meg, Jászai Mari fordításában. vö. *Magyar Könyvészet* uo.

⁷² Vö. MAGYAR Bálint: *i. m.* uo.

⁷³ A Magyar Könyvtár szerződései. OSzK Kézirattár. Fond 4/523.

tanulmány előzi meg: „A magyar műfordítás története 1772–1831” (1883), „Gondoni és Alfieri” (1892) és „Az olasz irodalom története” (1896) című. Néhány írását angol, francia és német nyelvre is lefordították. Bekapcsolódik abba a vitába, amely már a múlt század közepén elkezdődött a fordítói szabadság kérdéséről. Pl. az eredeti versformákhoz való alkalmazkodás kérdésében ő a fordítói szabadság mellett tör lándzsát. Utóbbi probléma a színpadi előadhatóság kérdését is érinti. (Szemléletes példa erre a Nemzeti Színházban bemutatott – eredeti versformában fordított – Racine *Phaedra* c. darab (Kisfaludy Társaság, 1872–75), amellyel még Jászai Mari előadásában sem tudott megbarátkozni a közönség.⁷⁴ A darabot később újrafordították, s az „Olcso Könyvtár” is megjelentette (ford. Horváth Döme, 1898.⁷⁵) Radó szerkesztői tevékenységében mindvégig szem előtt tartja a fent említett fordítói alapelvet, s sorozatainak ez az egyik legfőbb értéke. Már meglevő műfordítást csak akkor adott ki, ha az a színpad és a „nyelvi művesség” igényeinek megfelelt. Ellenkező esetben új fordításokat készítettett, sőt még lefordíthatatlan művek tömkelegével ajándékozta meg a magyar színházakat és az olvasóközönséget. Ő maga is sokat fordított sorozatai számára, különösen az olasz nyelvű drámák átültetéséért lehetünk hálásak neki (a század végén az olasz költészet magyarra-plántálójaként válik ismertté).⁷⁶ Ezen túl fordított Byron, Wilde, Racine, Corneille, Musset stb. műveiből is. Radó Antal a „Magyar Könyvtár” elindításakor a német „Universal Bibliothek” mintájára kiadandó könyvtár szerkesztésére vállalkozott, a következő szerkesztési elvek alapján⁷⁷:

- Az alacsony irodalmi értékkel bíró „sekély dolgok”-at kizárták a sorozatból.
- Eleinte itt sem adtak ki olyan műveket, amelyek nem számíthattak nagy kelen-dőségre (a vállalkozás beindításakor biztos alapot szerettek volna teremni kocká-zatosabb vállalkozásaik (pl. a kortárs magyar írók) kiadására).
- A kiadások „textus revisio” alapján történtek, azaz a legjobb szöveget adták ki (!)
- A művek elején a mű jelentőségét méltató rövid bevezetés is megjelent.
- A sorozat magyar klasszikusok, jeles külföldi írók művei (regény, színdarab, vers stb.), újabb magyar írók művei, valamint közhasznú művek kiadására vállalkozott.
- A sorozat részére készített munkákból a kiadó másféle tetszésszerinti kiadáso-kat is rendezhetett.

Utóbbi kitélt ki is használta a kiadó, nyilván a nagyobb haszon elérése céljából. Már a „Magyar Könyvtár” sorozaton belül is több szériát jelentettek meg. Elin-

⁷⁴ Vö. *A magyar irodalom története. IV. 1849–1905.* Bp. Akadémiai Kiadó., 1965. 557–564.

⁷⁵ Vö. *Magyar Könyvészet 1886–1900.* 459.

⁷⁶ PÉREZ, Galdós Benito: *Elektra*, 1901. /Magyar Könyvtár 233–234./ BRACCO, Roberto: *Hűtelen*. 1904. /MK 370./, *Fantomok*. 1908. /MK 514–515./, *Don Pietro Caruso* /MK 612./, *Vége a szerelemnek* /MK 695–696./ SHAKESPEARE: *A velencei kalmár*, 1904. /MK 382–383, 1029–1030./, *III. Richárd*, 1910. /MK 597–598./ D’ANNUNZIO, Gabriele: *Őszi alkony álma*, 1906. /MK 458./ GOETHE: *Clavigo*. 1908. /MK 535./ VERGA, Giovanni: *Parasztecsület*. /MK 612./ SCHILLER: *Don Carlos, spanyol infáns*. /MK 714–716./, *Stuart Mária*. /MK 833–835./ MARIVAUX: *A szerelem játéka*. /MK 885–886./

⁷⁷ Vö. A Magyar Könyvtár szerződése [Radó Antal szerződése a Lampel Róbert (Wod. F. és Fiai) céggel a Magyar Könyvtár sorozat elindítására]. OSZK Kézirattár. Fond 4/523.

díttották „Iskolai kiadások sorozata” alcímmel megjelenő vállalkozásukat, amelyben a már kiadott művek közül a kötelező olvasmányokat – tanítási célra készült magyarázattal kiegészítve – a „Magyar Könyvtár” belső sorozataként újra kiadhaták (pl. Katona József: *Bánk bán*, Vörösmarty Mihály: *Csongor és Tünde* stb.) Ugyancsak belső sorozatként indult egy ún. „Kazetta kiadás-sorozat”, amely a „Remekírók Képes Könyvtára” hagyományait folytatva – külön tokban árusított – gyűjteményes kiadásokat tartalmazott (pl. Heltai Jenő sorozat, Északi Írók sorozat, Molière sorozat stb.). A sorozat értékét növeli, hogy a színműveken túl színházi tanulmányok kiadását is vállalta⁷⁸. 1920 után már szinte csak az 1897 óta kiadott sikeres kiadványok utányomásai jelennek meg. (Ez már a Franklin-féle – kényelmes, kockázatmentes – üzletpolitika következményeként értékelhető.) A sorozatok közötti átfedések a FSZM és a „Magyar Könyvtár” viszonylatában is érvényesek, különösen nagy színházi sikert aratott klasszikusok vagy igényes modern művek esetében (pl. Katona József: *Bánk bán*, Ibsen: *Kísértetek* stb.).

A Lampel harmadik nagysikerű sorozata a már többször említett rövid életű „Remekírók Képes Könyvtára” (szintén Radó Antal szerkesztette) volt, amelyet valószínűleg azzal a céllal indítottak, hogy a „Magyar Könyvtár” ill. a FSZM egyes művei több sorozatban is megjelenhessenek.⁷⁹ (A sorozatban a *Molière remekei*, *Shakespeare remekei* c. cikluson túl Goethe, Katona József, Madách Imre, Vörösmarty Mihály, Tóth Ede munkái jelentek meg gyűjteményes kiadásban.) A lenti levélrészlet szemléletesen érzékelteti, hogy a sorozatok kötetait milyen kiadói megfontolások alapján csoportosították.⁸⁰

Mind a „Magyar Könyvtár”, mind a „Remekírók Képes Könyvtára” színműkiadásaiiban tetten érhető a korábban Hevesi Sándor nevével fémjelzett – túlnyomó többségben a Nemzeti Színházban bemutatott – legendás klasszikus ciklusok hatása. A Nemzetiben a századfordulótól a 20-as évekig mintegy 25 alkalommal

⁷⁸ RASI, Luigi: *A színész művésze*. ford. Radó Antal, 1904. /MK 385–387./ ALEXANDER, Bernát: *Shakespeare*, 1904. /MK 400./ AMBRUS Zoltán: *Régi és új színművek. Színházi bírálatok*. /MK 735–736./ RIEDL Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom*. /MK 824./ SZÁSZ Károly: *Várszínházi emlékek*, 1921. /MK 955–957./ és *Színésznők: Vázlatok a színpad világából*, 1927. /MK 1015./ c. munkáit.

⁷⁹ Radó Antal fordítások 1888 – 1906. OSzK Kézirattár. Fond 4/ 520.

⁸⁰ „Kedves Adorján úr!

Nagyon sajnálom, de ezt a darabot nem merem kiadni a MK [*Magyar Könyvtár*]-ban. Mégis csak sérthetné sok katolikusnak vallásos érzékenységét, amit pedig nem szabad megkockáztatnunk. A *Fővárosi Színházak Műsorának* e szempontból nem kell oly óvatosnak lennie, ott bizonyára örömmel fogadják s ugyanúgy honorálják, mint a MK-ban. Remélem, más dolgával több szerencsém lesz.

Szíves üdvözlettel

Radó Antal”

[Valószínűleg Adorján Sándorhoz szól a levél, aki több fordítást is készített a „Fővárosi Színházak Műsora” számára.] A Lampel–Wodiáner kiadó és a Fővárosi Színházak Műsora levelezése. OSzK Kézirattár. Fond 4/ 188.

mutattak be Molière-t, 50 alkalommal Shakespeare-t⁸¹, a ranglistán vezető helyet foglalt el továbbá Wilde, Dumas, Hauptmann, Schiller, Shaw, Bracco, Ibsen, Goethe, Bródy Sándor, Szigligeti Ede, Herczeg Ferenc, Csiky Gergely stb. Hasonló arányban szerepelnek a „Magyar Könyvtár” ill. a „Remekírók Képes Könyvtára” kiadványaiban is. A sápadt számadatokon túl ennek az összefonódásnak azért van jelentősége, mert ez a kapcsolat kedvezett a színháznak is, ha a sorozat révén jutott színvonalas, előadható fordításhoz, vagy viszont, ha a színház fordítottatta le előbb a darabot.⁸² Ezenkívül a könyvalakban való megjelenés itt is bemutatkozási lehetőséget adott fiatal íróinknak, akár fordításokon keresztül is. S nem utolsósorban e sorozatok hozzájárultak a kortárs külföldi és magyar művek népszerűsítéséhez és a halódó, új magyar drámairodalom felnövekedéséhez. A Lampel-féle sorozatok igazi értékét ezen körülmények fényében érdemes mérlegre tenni: a cég hajlandó volt akár kockázatosabb, nem gyors sikerrel kecsegtető vállalkozásokat indítani, nem engedve a kezdetben kitűzött célokból (ti. a magas irodalmi értékű darabok és darabfordítások kiadásából). A Lampel-féle sorozatok a szigorú kiadási elvek ellenére rendkívül kelendők, népszerűek voltak. Erre engednek következtetni a nagy példányszámok, a gyakori újrakiadások, a színházakkal, terjesztővállalatokkal vagy más kiadókkal stb. kötött szerződések is.⁸³

Végül a fent említett Shakespeare-kiadás okozta a Lampel cég vesztét a Franklinnal való versengés során. A Franklin ugyanebben az időben egy hat kötetes Shakespeare-sorozatot tervezett, így érdekei ütköztek a Lampel-féle kiadásokkal. 1901-ben per indult a két cég között, s a Franklin megvásárolta a céget kiadványaival együtt. Az üzleti farkastörvények szerint tehát a nagyobb bekebelezte a kisebbet. A Franklin „Magyar Remekírók” és Lampelék „Remekírók Képes Könyvtára” című sorozata részben azonos szerzők műveit jelentette meg, így a fúzió hatékony összevonásokra adott lehetőséget. A céget nem szüntették meg, csak kiadói részlegét olvasztották a Franklinba. A korábbi kiadványok (pl. a „Fővárosi Színházak Műsora” is) továbbra is Lampel–Wodiáner impresszummal jelentek meg, s régi néven maradt meg a könyvkereskedés is a régi vásárlók megtartására.⁸⁴ A Franklin-Társulat már óvatosabb volt az újítások, a fiatal színműirodalom támogatása terén, feleslegesen nem kockáztatott, inkább a már adott, felvásárolt

⁸¹ Vö. BERZEVICZY Albert: *Shakespeare-fordításainkról.* = Kisfaludy Társaság Évkönyve 1932. 58. köt. 245–247. PÓSA Péter: *Shakespeare kultusz hazánkban a századfordulótól Trianonig (1900–1920).* Debrecen, 1942. /Debreceni angol dolgozatok, 9./ 69. RÉDEY Tivadar: *Shakespeare honfoglalása a Nemzetiben.* In: *A 100 éves Nemzeti Színház emlékalbuma.* Bp. 1938. 93–97.

⁸² Vö. A Vígszínház fordítói szerződései 1896–1920. OSzK Színház-történeti Tár.

⁸³ Vö. A Lampel–Wodiáner cég kiadványai propagandájára és terjesztésére vonatkozó adatok 1881–1913. OSzK Kézirattár. Fond 4/732. A Lampel–Wodiáner cég levelezései és szerződései kiadóvállalatokkal és nyomdákkal, kiadványok megvételére vagy bizománybavételére vonatkozólag. uo. Fond 4/789–805. A Magyar Könyvtár szerződései. uo. Fond 4/523.

⁸⁴ Vö. A *Franklin nyomda története.* Bp. Franklin ny., 1966. 87. ill. BARANYI Dóra: *A Franklin nyomda 100 éves története.* [Bp.] Franklin ny., 1973. KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Bp. 1997. Balassi K., 116.

sorozatokkal próbált ügyesen sáfárkodni. A Franklin több sorozatában (főleg az „Olcsó Könyvtár”-ban) követte a korszak divatos színdarabkiadási szokásait. A színházak már bemutatóikra lefordították, majd kiadták a színdarabokat, s előadás előtt, után sikeresen el is tudták adni. Így a kiadó olcsón juthatott a fordításokhoz, s igyekezett érdekkapcsolatba kerülni a színházak belső fordítóival is (pl. Mikes Lajossal, Molnár Ferencsel).⁸⁵ A kiadói apparátus működésének modernizálódását és professzionalitását mutatja a Franklin Társulat neve mellett szereplő Magyar Irodalmi Intézet elnevezés is, melyen belül létrehozták az ún. lektori intézetet (az Irodalmi és Tudományos Tanács elődeként). Ez azért vált fontossá, mert a nagy kiadók létrejötte gyakran vont maga után tartalmi színvonaltalanságot, igénytelenséget, különösen a fordításirodalmak tekintetében. Egy jó szemű lektor megakadályozhatta a színvonalcsökkenést. A Franklinnak sikerült ilyen találnia Mikes Lajos, majd Schöpflin Aladár (1909-től) személyében. A legalkalmasabb egy ilyen posztra az lehet, aki maga is ír, fordít, de szakmaként műveli kiadói munkáját is (tehát nem nagynevű „díszszerkesztő”). Kicsit tapintatlanabban azt is mondhatnánk, hogy még nem eléggé sikeres vagy befutott író ahhoz, hogy abból megéljen, de elég igényes, művelt és jószemű „koordinátor”. Mikes Lajos ilyen ideális lektor lehetett pályája kezdetén, egzisztenciaépítése nehéz korszakában. Korábban a Lampel-féle sorozatok volt segédszerkesztőjeként, szerkesztőjeként – Radó Antal munkatársaként – elsajátíthatta az igényes és mégis jövedelmező könyvkiadás fortélyait, egyfajta „értéktisztelő” szemléletet, amely a nagy kiadói konszernekre már nem feltétlenül volt érvényes. A Franklin és a Lampel cég könyvkiadási elvei közötti különbség a két kiadói cég hasonló profilú sorozatainak összehasonlításával markánsan kirajzolódik:

A „Fővárosi Színházak Műsora” és a „Magyar Könyvtár” főleg abban különbözött az „Olcsó Könyvtár” színdarabkiadványaitól, hogy több kortárs ill. modern

⁸⁵ Ezt a – kiadó és színház közötti – szerves kapcsolatot bizonyítja egy – a Vígszínház Rt. igazgatósági tagjának, Gróf Keglevich Istvánnak címzett – levél is, amely a Lampel cég és Keglevich között megkötött kiadási szerződésre utal:

„Bp., 1904. I/16.

Nagyméltóságú Gr. Keglevich István úrnak

Mai nagybecsű látogatása kapcsán van szerencsém Excellenciádat értesíteni, hogy Luigi Rasi – nak dr. Radó Antal úr által fordított A színész művészete című munkát hajlandó vagyok saját költségemen a Magyar Könyvtárban, esetleg később illusztrációkkal bővítve más kiadásban kiadni, tudomásul véve Excellenciádnak abbéli kijelentését, hogy a munka fordításáért járó tiszteletdíjat Excellenciád már kifizette(...)

Kérjük még Excellenciádat, méltóztassék az iránt nyilatkozni, vajjon nincs – e kifogása az ellen, hogy Radó úr egy rövid előszóban köszönetet mondjon Excellenciádnak, mint a ki a munka létrejöttének elsősorban tényezője volt, másodsorban pedig Jászai Mari művésznőnek és Somló Sándor nemzeti színházi igazgatónak, a kik neki a magyar színészet köréből való példák kiválasztása körül segítségére voltak.

(...)

mély tisztelettel

alázatos szolgálja

Wodianer Arthur”

vö. Magyar Könyvtár sorozat iratai. OSzK Kézirattár. Fond 4/520 988.

szerző műve jelenhetett meg benne, illetve több újrafordított darabot adtak ki. Így jól kiegészítette az „Olcsó Könyvtár” klasszikus kiadásait, s Racine, Corneille, Goethe, Shakespeare, Lessing, Szigligeti Ede, Csiky Gergely, Goldoni, Schiller és Byron mellé felsorakozhatott Ibsen, Hauptmann, Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Somló Sándor, Wedekind, Maeterlinck, Heltai Jenő, Benedek Marcell, Strindberg, Shaw, Wilde stb. Így tehát a korszak két legnépszerűbb, legkelendőbb monumentális sorozata is egy kézbe került.

A „Magyar Könyvtár Iskolai kiadások” sorozata a Franklin „Jeles Irók Iskolai Tárá”-val harmonizált. Itt szintén termékenynek mondható az összevonás, hiszen a Franklin iskolai kiadásai vagy régi fordítások voltak, vagy német nyelvű kiadások, így mindenképpen nagy nyereséget jelentett a Lampel-féle „korszerűbb” széria.⁸⁶ Az utóbbi összeolvadással végképp kiteljesedhetett a Franklin színműpalettája, azonban a Franklin kiadói apparátusának terjeszkedése, modernizálódása egyben a sokszínű színműsorozat-kavalkád elszürkülését is jelentette.

ERIKA N. MANDL

Les éditions des séries de pièces de théâtre de la firme Lampel–Wodiáner et le répertoire des théâtres de la capitale du début de siècle

Avec la formation de la presse industrielle hongroise, les grandes séries de pièces de théâtre, – faisant partie des éditions de série monumentales – sont devenues caractéristiques dans le choix de produit. Le sort de ces imprimés avait été influencé par leur dépendance du succès des premières et des séries de théâtres. La création des grandes fusions d'édition peut être modelée par l'histoire de la firme Lampel–Wodiáner, propriétaire des séries „Fővárosi Színházak Műsora” (Répertoire des Théâtres de la Capitale), „Magyar Könyvtár” (Bibliothèque Hongroise) et „Remekírók Képes Könyvtára” (Bibliothèque Illustrée des Auteurs Classiques). La série 'Répertoire des Théâtres de la Capitale' a été concentrée surtout aux succès de théâtre, publiant les pièces plus légères, et les plus grands succès, avant tout c'est le répertoire de base de Vígszínház (Comédie de Ville), qui est reflété dans ses volumes. Les deux autres séries importantes de la firme, 'Bibliothèque Hongroise' et Bibliothèque Illustrée des Auteurs Classiques' ont été conforme plutôt aux spectacles du Théâtre National.

Les rédacteurs des séries de pièces de théâtre avaient généralement de contacts directs avec certains théâtres, souvent ils étaient des personnages définitifs de la vie théâtrale de l'époque. (Szomaházy István – auteur dramatique, écrivain; Hevesi Sándor – metteur scène, directeur de théâtre; Mikes Lajos – rédacteur, traducteur littéraire; Incze Sándor – journaliste, rédacteur-propriétaire du magazine *Színházi Élet* (Vie de théâtre); Radó Antal – écrivains, traducteur littéraire.) Le contact entre les séries des pièces de théâtre et des théâtres donnait des avantages également pour ces derniers, qui recevaient ainsi des traductions de haut niveau, et également pour l'éditeur, en cas ou c'était le théâtre à faire traduire et paraître la pièce en question. Cette coopération offrait une possibilité de présentation aux jeunes auteurs, et contribuait à la propagation des oeuvres contemporains hongrois et étrangers, au développement du nouveau drame hongrois. La véritable importance et valeur des séries de l'éditions Lampel est justement cette attitude de mission, en comparaison de l'activité des grands consortiums d'édition ultérieures.

⁸⁶ Vö. *Magyar Könyvészet 1901–1910, 1911–1920, 1921–1944.*

KEREKES IMRE
A Pécsi Katolikus Tudósító
(1921–1944)

A megalakulás

A szerb megszállás utolsó évében, 1921-ben a pécsi fiatal papság képviselői gyakran összegyűltek eszmecserére, egymás vigasztalására a közelgő felszabadulás reményében. Ezeken az összejöveteleken született meg egy katolikus havilap létrehozásának a gondolata. Az idegen elnyomás alatt élő híveknek kívántak lelki vigaszt nyújtani, ezáltal is erősíteni magyarságukba vetett hitüket. Állandó kapcsolatot akartak kiépíteni a lelkipásztorok (plébániák) és a hozzájuk tartozó emberek között, hogy utóbbiak ne csak akkor érezzék az egyház gondoskodását, ha örömteli vagy gyászos esemény következik be életükben, hanem folytonosan tudatában legyenek. Közös katolikus tudat alakuljon ki bennük, és lelkiekben érzék az egyház gondoskodását az élet minden területén.¹ Az alapítók felismerték a nyomtatott sajtó fontosságát, azt, hogy ennek segítségével hatást gyakorolhatnak az egyházközség híveire.

A *Pécsi Katolikus Tudósító* első száma végül is 1921. május 15-én jelent meg a Belvárosi Plébánia kiadásában. Folyamatosan következnek a számok 1922 augusztus haváig, ekkor megmagyarázhatatlan okokból megszűnik. Csak valószínűsíthető, hogy ennek főleg anyagi okai voltak, hiszen az infláció növekedésével az árak jelentékeny arányban nőttek. 1925 áprilisában indul ismét, új évfolyam-számozással. A közben eltelt időszakot a szerkesztők tervezgetésre fordították, hogy az anyagi lehetőségek szűkössége miatt egyszerűbb formában, de mégis megjelenhessen a kiadvány.²

Az 1925-ös évfolyam egészen novemberig első évfolyamként folytatódik, majd decemberben visszatér az eredeti számozáshoz, a negyedik évfolyamhoz. Ettől kezdve nincs törés, a számozás folyamatos, de átmenő évfolyamok jelennek meg egészen 1929. január 1-jéig. Akkor visszatér az évenkénti megjelenés.

Az 1925/26-os év fordulóján új tartalommal, új formával és szellemmel indul útjára a *Tudósító*, igazodva az egyházi évhez, a szent liturgiához. Nem minden hó elején jelenik meg, hanem az egyházi év egy-egy határkövéhez kapcsolódva. Az első szám „advent szellemével, jellemével” foglalkozik. A karácsonyi szám a „kisedd Jézus nyújtotta örömökre meríti a hívek lelkét”. A farsangi szám

¹ Pécsi Katolikus Tudósító (tovább PKT), 42.1:2

² PKT, 22.1:1–2

védelmet nyújt a lelki lezúllás ellen, a nagyböjti „bőséges böjti táplálékkal szolgál”.³

1932-ben ünnepelte a lap tízéves jubileumát. A méltató cikket dr. Bozóky Géza egyetemi tanár írta. Ismertette olvasóival, mi indította a kiadót és a szerkesztőket arra, hogy nyomtatásban forduljanak az egyház támogatóihoz.

„A jó sajtó leadója az örök igazságok letéteményese: a csalhatatlan Egyház, amelynek ma már negyedfélszáz millió hívőt kell állandóan informálni és azon az ösvényen vezetni, melyről minden letérés feltétlenül az örvénybe való zuhanást jelenti és ezért kimondhatatlanul becses minden szava (...)” A Pécsi Katolikus Tudósító a „nyomtatott betű felbecsülhetetlen propagatív erejét állította szolgálatba, hogy eltüntesse a távolságot Isten és az ember között.”⁴

A lap mindig feltétel nélkül támogatta a város pezsgő hitéletének megteremtésében szerepet játszó katolikus egyházközség szervezését és működését. Az 1933-as évre Baranyában is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy megváltozott a katolikus egyház szellemisége, előtérbe került a politikai szerepvállalás, az események erőteljesebb figyelemmel kísérése, értékelése. A lap magára vállalta a megváltozott, országos irányítású célok propagálását. Györkös József, az új, a költő Kocsis Lászlót leváltó, agilisabb főszerkesztő bejelentette, hogy hirdetni fogja a Katolikus Akció eszmeiségét, és a *Tudósító* annak hivatalos lapja lesz. Ezzel jelentősen javultak a lap anyagi lehetőségei, a terjesztés politikai szerepvállalást is jelentett, a világ és az ország politikai eseményeinek értékelése megváltozott, nyilvánvaló lett, hogy olvasóival minden esetben a hivatalos egyházi állásfoglalást kívánja elfogadtatni.⁵

A következő év elején már a lap alcíme is tükrözi a változásokat: a Pécsegyházmezei Katolikus Akció lapjaként szerepel. 1936-ban a főszerkesztést az a Hantos Béla veszi át, aki szinte a kezdetektől a politikai rovat szerzője, cikkei a liberalizmust, a szociáldemokráciát, a zsidóságot és a református egyházat ostorozzák. Ki is fejti „Csodálkozni fog rajta” című cikkében: a „Tudósító nem hitbuzgalmi lap (...) A Tudósító tehát nem csendes, jámbor olvasmány (...), a Tudósító mozgalmat akar csinálni (...)”⁶

Az újabb tartalmi és formai változást az 1939-es esztendő hozza meg. Az addigi méret a kétszeresére növekszik, viszont a lapszám csökken. A lap eszmeisége nem kevésbé politikus, érződik már a nagy változások szele:

„Nehéz volna jóslásokba bocsátkozni, hogy mi fog történni. Sokkal könnyebb megmondani, hogy mit kell tenni a történések érdekében vagy bizonyos események ellen. Ma – jobban, mint valaha – minden derék embernek tisztában kell lenni hivatásával és istenadta rendeltetésével. Olyan korban élünk, amikor kis mulasztások is katasztrófákat okozhatnak. A Tudósító szerkesztősége nem akarja, hogy mulasztás ter-

³ PKT, 25.12.1:1

⁴ PKT, 32.12:2–3

⁵ PKT, 33.12.1:1

⁶ PKT, 36.9:176

helje lelkét, ezért a lap tartalmával az új idők követelményeihez alkalmazkodik s ennek megfelelően megváltoztatta a lap külső formáját is.”⁷

1942-ben ünnepelte a lap megjelenésének huszadik esztendejét. Elég hosszú idő egy vidéki lap esetében. „A huszadik évfolyammal már dicsekedni szokás” – írja Bátor Károly „A huszadik esztendő” című cikkében. A szerkesztőség, a munkatársak végig, a megjelenés húsz éve alatt Jézus szellemiségéhez igazodtak, a lap kicsiségében is lelkesen, kitartóan és meggyőződéssel szolgálta az Ő tanításait, eszméit.⁸ Összefoglalva: egyértelműen hitbuzgalmi lapként indul, a harmincas években sodródik a politikai eseményekkel, a negyvenes években visszatér eredeti céljához, a szent liturgia szolgálatához.

Szerkesztési elvek és gyakorlat. A lap eszmeisége

Az első, még a szerb megszállás alatt megjelent számot úgy üdvözli Zichy Gyula gr. megyéspüspök, mint amelynek célja az egyházmegye híveinek lelki megerősítése. Még egyetlen szó nem esik sem nemzeti, sem más politikai célokról.⁹ Ugyanezen szellemben vázolja fel a lap irányát Ákos Ferenc felelős szerkesztő is:

„A szavunkban nem lesz erőszak. Szavunk csak azoknak szól, akik még emlékeznek szentélyeink meghitt csendjére, akik még el tudnak ülni az örök vizek forrása mellett, s akiknek az örök vizek csobogása ima és felmagasztosulás. Szavunk csak azoknak szól, akik lélekben még keresztények.”¹⁰

Egyértelmű, hogy ezeket a szavakat a fennálló politikai helyzet váltotta ki, hiszen a volt hívek egy része valószínűleg új politikai eszmék iránt vált fogékonnyá.

Teljesen megváltozott a hangulat a felszabadulás utáni első számban. Akárcsak a jóérzésű magyarok zöme, a felelős szerkesztő is lelkesen üdvözli a bevonuló magyar hadsereget. Ez érthető, hiszen a terület három évi idegen megszállás után vált újra szabaddá. Csak szélsőséges elemek kívánták a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolni, ezek többsége el is hagyta az országot. A cikk ideológiailag nagyon jól megfogalmazott összegzése az elmúlt időszak politikai történéseinek.¹¹

⁷ PKT, 39.1:1

⁸ PKT, 42.1:1

⁹ PKT, 21.1:1

¹⁰ PKT, 21.5.15:2

¹¹ PKT, 21.9.8:81–84. „El tudjuk-e felejteni azt az órát, amelyben megláttuk az első magyar zászlót? Ez a zászló egy évezreden keresztül a nemzeti büszkeségünk volt... Elveszett a haza. Idegen város lett a mi szép magyar városunkból. A magyar szó félénken lapult meg, az utcán idegen szó járta. Idegenek, akik azelőtt is itt éltek közöttünk, de akik nem voltak vér a mi vérünkben, idegenül beszéltek a sajtóban és népgyűléseken. Idegenül, gonoszul szórták az átkot a hazára. Megátkozták azt a rögöt, amely alatt édes atyjuk magyar dala ringatta őket, s mi megriadva néztük, hogy ez a lázító munka a hazánkba kerülhet.”

Az első kiadásokat csaknem azonnal elkapkodták, a vidéki megrendelések teljesítése nem mindig sikerült.¹² Szigetváron több mint 100 előfizetőt sikerült megszerezni.¹³ Még a volt történelmi Magyarországról (Szabadka) is érkeztek megrendelések. Ugyanakkor az olvasók kifogásolták, hogy miért szerepel a lap címében a „Pécsi” kifejezés, hiszen ugyanúgy képviseli a vidéki katolikusság eszméiségét is. A szerkesztők válaszukban kifejtették, hogy elsősorban a városhoz kívántak szólni, és „a vidékre gondolni sem mertünk, hogy ilyen lelkesedéssel csatlakoznak hozzánk.”¹⁴

A cikkek szerzői sok esetben a falusi plébánosok közül kerültek ki – sőt állandó munkatárs is akadt közöttük –, ami nem meglepő, mégis csak ők kerültek közvetlen kapcsolatba a hívekkel, és ők értették meg legjobban mindennapi problémáikat. Ezek a szerzők semmiféle honoráriumot nem kaptak, de ugyanígy nem dotálták a szerkesztőket és a közvetlen munkatársakat sem.¹⁵ A szerkesztés elveit négy személyhez kötve ismerhetjük meg a legjobban. Ákos Ferenc (elsősorban hitbuzgalmi), Kocsis László (előtérben a költészet, a líra), Györkös József és Hantos Béla (politika – Katolikus Akció) írásai tükrözik leginkább a lap arculatát.

Az infláció növekedésével párhuzamosan nőttek a nyomdai költségek is, ezért csak annyit állítottak elő, amennyire megrendelés volt.¹⁶ Csökkentették a példányszámokat, a nyári hónapok alatt összevont jelent meg. Az előfizetési díjakat is megemelték.¹⁷ Ez a tendencia figyelhető meg az új pénz megjelenéséig. 1926-ban Hajós Györgyöt, a volt felelős szerkesztőt nagy megtiszteltetés éri, a megyéspüspök szentszéki bírónak nevezte ki. Nem hagyta el korábbi kollégáit, továbbra is számíthattak rá, mint munkatársra.¹⁸

A szerkesztőség ezután is tartotta magát korábbi irányelveihez: „Lapunk nem üzleti vállalkozás, anyagi támogatást senkitől sem kért (s nem is kapott) s továbbra is a maga emberségéből és olvasói ragaszkodásától merít erőt hivatásának teljesítéséhez.”¹⁹ 1928-ban Iványi Jánost, a szerkesztőség tagját a vkm miniszter a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem nyilvános rendes tanárává nevezte ki.²⁰

Még az előző évben megemlékeztek a nagy példakép, a katolikusság valóban kiemelkedő tanítójáról, ideológusáról, Prohászka Ottokárról. A méltató szavakat

¹² PKT, 21.6.3:32

¹³ PKT, 21.7.19:64

¹⁴ PKT, 21.3:48

¹⁵ PKT, 21.5:80

¹⁶ PKT, 22.6:115

¹⁷ PKT, 22.7.8:135

¹⁸ PKT, 26.1.13. Átlag példányszám: 2000–1200. Kivétel 1934. ápr.: 3000.

¹⁹ PKT, 22.7–8:135

²⁰ PKT, 28.9.23:14

Kocsis László, az akkor már országosan is ismert költő írta.²¹ 1929-ben Kocsis László felelős szerkesztőt a Szent István Akadémia rendes tagjává választották. Ez az elismerés egy hosszú folyamatot zárt le, hiszen addigra már a magyar irodalom jeles személyiségévé vált. Költészetét elsősorban Umbria nagy szentjének, assisi Szent Ferencnek a szellemisége ihlette. A Tudósító olvasói többször találkozhattak nagyszerű stílusban megírt leveleivel. Az őt ért elismerés ugyanakkor a város katolikus értelmiségének elismerését is jelentette.²²

1931 elején Hajós György végleg megvált a szerkesztéstől, fáradtságra hivatkozva. Egyéb, meglehetősen sok elfoglaltsága (hittudományi főiskola, Marianum aligazgatója, stb.) miatt kevesebb cikkel tudott hozzájárulni a közös munkához.²³ Néhány hónappal később a szerkesztőség egyik legagilisabb munkatársa kap más feladatot püspökétől: Loschert Kázmér villányi plébános lesz. 1933. december 1-jétől teljes ideológiai változás következik, a *Tudósító* ekkor lesz a katolikus akció (AC) hivatalos lapja. Nyíltan vállalja a szociális mozgalom aktív támogatójának és lelkes szócsövének a szerepét.²⁴

A következő év első számában Györkös József, az AC egyházmegyei igazgatója felvázolja az új szerkesztési célokat:

- a lap gyűjtőállomás, ahová minden új kezdeményezés, minden értékesíthető gondolat bekerül;
- a cikkekben nem a költészet, nem a levegőben lógó általánosság, hanem a valószínű élet gyakorlati szemlélete jelenik meg (Ezzel nyíltan szakít a Kocsis László-féle szerkesztési elvekkel.);
- a világiak közelebb hozatala az egyházhoz.²⁵

Ettől kezdve meghatározó cél az Actio Catholica programjának, gondolatainak „aprópénzre” váltása, annak bevitele a köztudatba, és agitáció a program megvalósítása mellett.²⁶

²¹ PKT, 27.4.10:2–3. „Nemzeti géniusz, magyar géniusz. Ez a második elemi erővel vibráló színfoltja portréjának. A XX. században talán egyedül ő volt a magyarság hőse. Nem politikai hőse, de a tradíciókból kifejlődött s divinációszerűen megteremtődött vezéregyénisége. Prohászka magyarsága apostoli magyarság. Munkaprogramjának mindenkor egész életét kitöltő regisztere volt a magyarság áhitatos szeretése. Nemzeti eszmehintő s az örvény mélysége felé rohanó magyarságnak szántója volt már akkor, amikor még a magyar glóbus hígerkölcüsü, jellemtelen korábban annyi nagyunknak látószervét is elborította a sötétség, és a fejlődés kevélyen felmutatott lobogójára a tradícionélküli jövő szólamiat festették. Az idegen származású Prohászka magyarságát legmelegebben a reneszánsz színeivel jellemezhetném. Ő volt a mai katolikus magyarság bíborosa. Bármilyen szociális bajunkról szólt, ünnepi ornátust kaptak szavai...”

²² PKT, 29.3.1:13

²³ PKT, 31.1:13

²⁴ PKT, 33.12.1:1

²⁵ PKT, 34.1:11–12

²⁶ PKT, 36.8: verző

1938-ban ünnepelték az országos „testvérlap” a *Magyar Kultúra* megjelenésének húszéves évfordulóját. Az üdvözllet mellett sort kerítettek a folyóirat „motorjának, lelkének”, Bangha Bélának méltatására is.²⁷

A háború közeledtével a kiadóhivatal kénytelen volt addigi politikájával szakítani, és a 16 évvel korábbi előfizetési díjakat felemelni. Egyszerűbb lett a lap formája, amivel a nyomdai költségeket csökkenteni tudták.²⁸ Egy 1939-es miniszterelnöki rendelet a folyóiratok terjedelmének 50%-os csökkentését írta elő. A megoldást a hirdetések megszüntetése jelentette.²⁹ A háború alatt jelentősen lecsökkent oldalszámmal – időnként négy oldalas a lap –, kevésbé érdekes tartalommal jelent meg. Ugyanakkor a kiadóhivatal további áremelésre kényszerült.³⁰

A Tudósító és a sajtópropaganda

1933. december 1-jei számban jelenti be a szerkesztőség és a kiadóhivatal, hogy a következő évtől kezdve a lap a Katolikus Akció hivatalos lapja lesz. A bejelentés nem jelent a szerkesztőség elveiben jelentősebb változást, hiszen a kiadók és a munkatársak addigi célja is a katolicizmusért folytatott szent harc volt. Nem állt mögöttük komoly anyagi erőforrás, semmiféle pénzcsoport, a szerkesztőségi munkát pusztán idealizmusból végezték, szívükön viselve a katolikus sajtó sorsát. 1934-től Györkös József, az egyházmegyei AC igazgatója veszi kézbe az irányítást, s így a lap is szélesebb háttérre támaszkodhat, munkáját sokkal nagyobb súllyal, az AC szervezetével karöltve végezheti. A szerkesztőség reméli, hogy mindezzel sikerül szélesebb körű olvasótáborra is szert tenni.³¹

Az 1934 januári számban maga a megyéspüspök, Virág Ferenc fordul ajánló soraival az olvasókhöz. Rávilágít arra, hogy a fennálló helyzet szükségessé teszi a katolikus megújodást, s ennek legjobb fegyvere a megújított katolikus sajtó, amely felveheti a versenyt az ellenséges világnézetekkel:

„Egy-kettőre olyan lelkes hadsereget toborzunk, olyan rohamcsapataink lesznek, hogy gyönyörűséges lesz minden megmozdulásuk, menetelésük a hitbuzgalom, az erkölcsvédelem, a keresztény kultúra, a szociális tevékenység és a kat. sajtó útjain!”³²

Néhány oldallal később már olvasható is Györkös József igazgató „Első üzenete”, a lap szerkesztési irányelveinek újabb célkitűzéseiről. Kifejti, hogy a *Tudósító* és az AC tulajdonképpen egymásra vannak utalva, hiszen egy színvonalas kiad-

²⁷ PKT, 38.3:55. „... nagy értéke nemcsak a katolicizmusnak, hanem a keresztény magyarságnak is. Több mint három évtizeden át apostoli buzgósággal, hallatlan munkabírással, páratlan felkészültséggel, törhetetlen hittel dolgozott a keresztény magyarság öntudatra ébresztésében.”

²⁸ PKT, 39.2.10

²⁹ PKT, 39.10:3

³⁰ PKT, 43.11:5

³¹ PKT, 33.12.1:1

³² PKT, 34.1.1:1

vány hiányában a mozgalom célkitűzései, eredményei sem jutnak el a szélesebb tömegekhez. Mozgósítani kell azt a tartalék erőt, amelyet biztosít az egyházmegye területén élő majdnem félmillió katolikus hívő, amelyben hatalmas, egyelőre nem aktivizált energia vár felhasználásra. Felkéri minden bátor, okos katolikus önzetlen közreműködését, számít az eddigi szerkesztői gárdára, akik az alapokat tették le ehhez a munkához.³³ Ezután beszámol az eddig elért eredményekről, majd felveti a legfontosabb teendőket. Azzal, hogy a szerkesztést átvette, az AC Egyházmegyei Tanácsának határozata értelmében a lapot az egyházmegye minden plébániája automatikusan elvállalta, és ezzel állandó kapcsolatot hozott létre az egyházmegyei központ és az egyházközségek között. Azonnal utasításba adta, hogy mindenhol írják össze, készítsenek részletes felmérést a működő hitbuzgalmi és kulturális egyesületekről. Működjenek közre a katolikus sajtótermékek terjesztésében, hajtsák végre a központ határozatait, amelyet egy füzetes kiadásban olvashatnak. Tartsák meg a tervbe vett kulturális előadásokat, működjenek együtt az iskolán kívüli népművelés irányítójával.³⁴

1934. február 20-án megalakult a Pécsi Katolikus Férfiak Sajtóbizottsága, természetesen az AC egyházmegyei sajtószakosztályán belül. Az egész országban ez volt az első ilyen jellegű megmozdulás, amelyet mindössze néhány templomi beszéd, újságban való felhívás előzött meg. Egyszerre több mint 100 katolikus férfiú lépett be, az egyetemi tanártól, a napszámosig. A bizottság azonnal munkatervet készített.³⁵

Az AC vezetői egyre jobban felismerték, hogy a sajtó terén az addig tapasztalható visszahúzódnás káros következményeket vont maga után. A katolikus értelmiség is rádöbbsent arra, hogy ki kell lépnie a semlegességből, és csatlakoznia kell a világnézeti küzdelmekhez. Ezért, ahogy az ellenfél is teszi, össze kell tömöríteni az erőket, sajtóegyesületeket, bizottságokat kell létrehozni. A sajtó és a közönség között harmonikus viszonyt kell kialakítani, mert mindez az egyetemes katolikus érdekeket szolgálja. A valóban katolikus közönségnek tudomásul kell vennie, hogy rossz katolikus sajtó nincs, „azon egyszerű oknál fogva, mert katolikus.” Lehetnek hibái, tévedései, mulasztásai és hiányai, de az a körülmény, hogy katolikus, azt jelenti, hogy egy olyan világnézet kifejezője, amely a jövőt

³³ PKT, 34.1.1:16

³⁴ Uo.

³⁵ PKT, 34.3:8–9. A bizottság munkaterve

1. Családi otthonunkból éppúgy, mint kat. egyesületeinkből a nemkatolikus lapokat kiszorítjuk. A katolikus lapok valamelyikének előfizetői leszünk. A budapesti napilapok közül a tehetősebbek a Nemzeti Újságnak, mások az Új Nemzedéknek.

2. Sajtópropagandát végzünk. a) Havonként sajtógyűlést tartunk. b) Ingyenes sajtóröpiratokat terjesztünk. c) Trafikokban, borbélyoknál, állomásokon, kávéházakban követeljük lapjainkat. d) Az eyes osztályoknál, munkaterületeken, utcákon megszervezzük a propagandánkat.

E pont szerint tagok lehetnek azok is, kik nem járathatják, de legalább terjesztik lapjainkat.

3. Kifelé, mások előtt nem bírálgatjuk lapjainkat. Észrevételeinket, óhajunkat, panaszunkat a Sajtóbizottságba adjuk elő és ennek révén juttatjuk el az illetékesekhez.

jelenti. A katolikus közönségnek vissza kell térnie saját sajtójához, a *Tudósítót* a maga lapjának kell tekintenie, a sajtó katonájává kell válnia.³⁶ A sajtóbizottság rendszeresen ülésezett, ahol előadásokat hallgattak meg, valamint vállalták, hogy előfizetőket szereznek katolikus újságokra (*Nemzeti Újság, Új Nemzedék*).³⁷

1934 októberében a sajtóbizottság ülésén felvetették egy nagy katolikus sajtónap megrendezését. A résztvevők meghallgatták dr. Sziller Péter közjegyző, kormányfőtanácsos alapos előadását a katolikus intelligencia és a sajtó kapcsolatáról.³⁸ Előadásában kiemelte Deák Ferenc gondolatát, miszerint a sajtótörvénynek elég egyetlen paragrafus: igazat kell írni, hazudni nem szabad. „Miert ne lehetne a napisajtó is a krisztusi igazságok szócsove, azoké a krisztusi igazságoké, melyek senki fiainak nem ártnak, de minden embernek csak javát szolgálják?”³⁹

A lap közli az AC országos központjának intencióit a „sajtó terén megjelölt legközelebbi feladatok”-ról. Legalább a megszervezett, öntudatos katolikus tagok között szűnjön meg az a fogalomzavar és határozatlanság, amely a katolikus sajtómozgalom legnagyobb hátráltatója: hagyjanak fel a liberális vagy félliberális (keresztyén-keresztény) lapok támogatásával. Ezért: tartson minden szervezet felvilágosító, fogalomtisztázó megbeszélést, ahol hangozzék el, hogy komoly katolikusnak csak az számít, aki kifejezetten katolikus lapot járát, fizet elő. Csak ilyen személy választható vezetőnek. Mindezt nyugta ellenében bizonyítania kell. Minden AC, vagy más katolikus szervezet tagja tekintse magát szerény kis környezetében a katolikus sajtó apostolának.⁴⁰

A sajtó ereje oly mértékben nő, amennyire növekszik a nyilvánossága. Minél nagyobb az olvasóközönsége, annál nagyobb a tekintélye. A magyar katolikus társadalom már rég felismerte az újságnak erejét, de nem ismerte fel azt az erőt és hatalmat, amelyet saját maga, mint a közönség része és mint olvasótömeg jelent – írja az „öreg újságíró”. Az olvasó megelégedett a hírek elevenségével, nem vette észre hogy a sorok mögött más is olvasható. Mindez sokszor az erkölcs tévútjaira vezette. Ezért van szükség a valóban katolikus sajtóra, annak pedig katolikus közönségre, hogy új szellemet adjon az életnek, segítsen a családi élet alapjainak megszilárdításában, és ezzel a jövő helyes útjának megtalálásában.⁴¹

A katolikus sajtó szükségességére és erejére világít rá dr. Kray István báró is cikkében. X. Pius pápa egy kijelentésére hivatkozik, akinek tevékenysége a hitélet fellendülését eredményezte: „Hiába építünk templomokat, hiába tartunk miszsiókat, hiába lapítunk iskolákat, ha emellett elhanyagoljuk a katolikus sajtót.” Magyarország katolikus közéletének egyik legnagyobb fogyatékosága, hogy a katolikus sajtó nem döntő tényező, pedig az ország lakosságának nagy része

³⁶ PKT, 34.4:16–17

³⁷ PKT, 34.4:17

³⁸ PKT, 34.11:13

³⁹ PKT, 34.11:22

⁴⁰ PKT, 34.12:12–13.

⁴¹ PKT, 35.1:9–10.

katolikus vallású. Márpedig a sajtót csak saját olvasóközönsége tudja eltartani, azaz egy hithű katolikusnak csak katolikus lapra lehetne előfizetnie. Ezt kell szolgálnia a sajtópropagandának, mert sokan még mindig nincsenek tisztában ennek jelentőségével. Ezért minden magyar „sajtóapostolnak” arra kell törekednie, hogy minél több embert térítsen meg egy független, bátor hangú kiadvány előfizetése érdekében (*Nemzeti Újság*).⁴²

A Credo és a katolikus sajtóbizottság 1935. november 26-án együttes gyűlést tartott a katolikus Legényegyletben. A szép számban megjelent közönség előtt P. Böle Kornél ecsetelte a katolikus sajtó fontosságát, majd Saly Rezső főszerkesztő fejtegette a sajtó és közönsége között fennálló viszonyt.⁴³

1936 januárjában új rovatot nyit a szerkesztőség „Fényszóró” címmel. (Rovatvezető: Budai II., később T. L. (Tóth Emil). Az ötlet abból a hercegrímási levélből született, amely az ötvenéves évfordulóját ünneplő *Katolikus Szemlé*hez íródott. A levél kiemeli, hogy bizonyos súlyos kérdésekben, mint: természetfeletti és természetes javak, a hit és a tudomány, az etika és a művészet, az egyház és az állam, saját népünk és a nemzetiségek közötti viszony, „csak azok az emberek, azok a szervezetek, azok a sajtóorgánumok tudnak következetesek maradni, amelyek az önös érdekek fölé emelkedve magasabb elvi szempontokból, mintegy az Isten szemével nézik az egymással sokszor szembeállított kérdéseket.” Ez a gondolat adta az ötletet, hogy úgy kezeljék ebben az új rovatban a katolikus folyóiratokat, mint a fényszórókat. A cél kettős: időről-időre rávilágítani azokra a problémákra, amelyekben az olvasók tisztánlátása szükséges, másrészt megismertetni őket azokkal a folyóiratokkal, amelyekre nem tudnak előfizetni anyagi okok miatt.⁴⁴ A rovat rendszeresen ismertette a *Katolikus Szemle*, a *Magyar Kultúra*, a *Korunk Szava*, *Az Új Kor*, és az *Élet* című kiadványok cikkeit.

A Katolikus Akció Sajtószakosztályának munkatervében hónapról hónapra szerepelnek a sajtópropagandában igénybe vehető feladatok: kézzől kézre kell adni a valóban katolikus kiadványokat (*Nemzeti Újság*, *Új Nemzedék*), rá kell mutatni a nem katolikus sajtó igazságtalanságaira. Ebben nagy segítséget nyújt a Budapesten megjelenő *Sajtószemle*.⁴⁵

A Katolikus Akció továbbra is elsőrendű feladatának tartotta, hogy a lap hátsólapjain lelkesedést keltsen a katolikus kiadványok iránt. Pontos statisztikát készítettek a plébánián fellelhető újságokról, gyerekeket buzdítottak ezek gyűjtésére és a szolgáltatások (pl. fodrászat) igénybevételénél olyat választottak, aki nem fizetett elő liberális és zsidó újságokra. Mindezt az utcamegírók (zelátorok) ellenőrizték oly módon, hogy a családoktól számon kérték az újságok és röpiratok tartalmának ismeretét.⁴⁶

⁴² PKT, 35.10:208–210

⁴³ PKT, 36.1:14

⁴⁴ PKT, 36.2:28

⁴⁵ PKT, 36.10:203

⁴⁶ PKT, 40.1.1:3

A majdnem negyed századig megjelent folyóirat egész tevékenységével bebizonyította, hogy jelentős szerepet játszott a katolikus egyház, a hívek és az egész város értelmiségének életében.

Bibliográfiai leírás

Pécsi Katolikus Tudósító

Alcím: 1934. jan. 1: A Katolikus Akció lapja, 1937. jan. 1: Hitbuzgalmi és társadalmi folyóirat, 1939. jan.: Hitbuzgalmi, társadalmi és szociális folyóirat, 1939. márc.: Egyházmegyei és egyházközségi értesítő, 1940. márc. 1: A Pécsegyházmegyei Katolikus Akció lapja

Megj.: 1921. máj. 15 – 1944. nov. 1.

Fel. szerk.: Hajós György, 1922. jan.–febr.: Kelemen Andor, Gergye Győző, 1925. ápr. 5: Hajós György, 1926. szept. 11: Ákos Ferenc, 1927. márc. 2: Hajós György, 1927. nov. 27: Kocsis László, 1934. jan. 1: Györkös József, 1936. máj.: Gergye Győző

Főszerk. 1927. nov. 27 – 1930. dec. 1: Hajós György, 1936. máj.: Hantos Béla

Kiadó: 1937. jan. 1: A Pécsi Katolikus Akció Központi Tanácsa, 1937. márc. 1: A Pécs-egyházmegyei Katolikus Akció Tanácsa

Fel. kiadó: 1934. dec. Tiborcz Benedek

Nyomda: Dunántúl, 1925. dec. 22: Haladás, 1933. máj. 1: Dunántúl

A szerkesztőség: Belvárosi Plébánia, 1925. ápr. 5: Várplébánia, 1934. jan. 1., 1934. jan. 1: Belvárosi Pélábánia

Kiadóhivatal: Belvárosi Plébánia, 1925. ápr. 5: Ágoston téri Plébánia, 1926. szept. 11: Várplébánia, 1934. jan. 1.: Deák u. 8., 1934. febr.: Káptalan u. 2., 1935. nov.: In-czédy D. u. 9/1, 1940. jún. 1: Deák u. 8., 1941. ápr. 1: Belvárosi Plébánia

A lap munkatársai: Gábrriel Pál, Hajós György (-H. Gy.-), Újlaki János O.S.B., Hantos Béla ((hb), (HB)), Kocsis László (-o.-á.-, -kl-), Szentkirályi István (-Szkr-), Gálos László (G. L.), Ákos Ferenc (Á. F., dr. T-i), Gebauer Miklós, Piliván Mihály, Perr Viktor (-rr-, P. V.), Horváth Béla, Györkös József (Gy. J.), Kelemen Andor, Döry László (-dr. -l.-), Bok József, Sipos István, Lajos Gyula, Geosits Lajos, Lányi Emil, Tegzes László (T. L.), Horváth Csongorné (H. Cs.), Mihalecz (Merényi) Ferenc (M. F.), Tóth Emil (T. E.), Szentes Károly (Sz. K.), Gergye Győző (G. Gy.), Loschert Kázmér ((lk. - s-er-)), Patton János (P. J.), Auguszt István, Fűrész Miklós, Nyilas Péter, Harcos Ottó (H. O. (könyvismertetések), Vörös Vince (legényegyletek, aranykalászos gazdatanfolyamok), Fekete Lia, dr. Gálos László (dr. G. L.), Hal Pál, Bozóky Géza, Patócs József, Zentai Lajos, Lévai László, Lukács István, dr. Nagy Ferenc Bátor Károly (B. K.)

IMRE KEREKES

**La revue 'Pécsi Katolikus Tudósító' /Correspondant Catholique de Pécs/
(1921-1944)**

La revue 'Pécsi Katolikus Tudósító' /Correspondant Catholique de Pécs/ est parue le 15 mai 1921, après l'occupation serbe de la ville. Entre 1922 et 1925 elle était absente, mais à partir de l'année 1925/26 elle a démarré dans une forme nouvelle. Depuis 1933, la prise de position politique s'est trouvée de plus en plus au premier plan, avec les commentaires plus directs des événements. Dès qu'elle est devenue organe officielle de l'Action Catholique, ses possibilités financières se sont améliorées. Le rédacteur en chef est devenu en 1936 Béla Hantos. Aux années 1940 la revue est rentrée au service de la liturgie. L'étude fait connaître les principes de rédaction de la revue, ses bases idéologiques, son activité charitable et sa participation à la restauration et reconstruction des nouvelles églises.

KÖZLEMÉNYEK

A Képes Krónika egy miniatúrájáról.* A *Képes Krónika*, melyet feltehető készítése helye alapján legalább oly jogosan nevezhetünk *Budai Képes Krónikának*,¹ mint korábban őrzési helyét tekintve bécsinek, miniatúráit, iniciáléit tekintve jelentékeny művészettörténeti forrás is, amelynek kiaknázására a múltban már több kísérlet történt. Több ízben megkísérelték kis képeit a középkori magyar építéstartörténet számára értékesíteni, hiszen számos, azóta elpusztult, vagy lényegesen átépített templom képét is közli. Így a székesfehérvári bazilikáról két ízben is megemlékeznek, amint III. Henrik Salamont visszahelyezi a magyar trónra (35 r. R iniciáléja), majd a bazilika Róbert Károly korabeli égését ábrázolja (71 r. A iniciáléja). Ugyancsak két alkalommal ábrázolja a nagyváradi székesegyházat is, első ízben mint építésénél Szent László megjelenik (50 r. lap miniatúrája), majd – önhatalmúan, mert a szöveg említést sem tesz róla, – mikor Szent László tetemét vivő halottas kocsi megérkezik a templom elé (51 r. lap miniatúrája). Ezenkívül egy-egy kisebb miniatúrát szentel az óbudai Szent Péter prépostság alapításának (21. v. lap), a dömösi templom felszentelésének (53. v. lap) és a lippai templom alapításának (70. v. lap). Ezeket a templomokat ábrázoló kis képeket annak ellenére, hogy a *Képes Krónika* a XIV. század hatvanas éveinek végén készült, míg a felsorolt templomok, a lippai kivételével, a XI–XII. század folyamán épültek, építéstörténetük tárgyalásánál gyakran tekintetbe vették a múltban, többnyire annak hangsúlyozásával, hogy a miniatúra nem a valóság szolgálai másolására törekedett. Sőt a magyar művészettörténetírók atyjára, Henszlmann Imrére, nagy hatással voltak e kis képek, főként az Árpád-kori templomok négytoronyúságáról vallott felfogásának kialakulásában, bár ő is tisztában volt azzal, hogy e miniatúrákban hiba lenne az említett templomok hiteles ábrázolásait keresni.²

Ha azonban az egyes iniciálékat és miniatúrákat összehasonlítjuk, azonnal feltűnik, hogy nemcsak a realizstikus utánzás vagy reprodukálás, de még az utánzásnak szándéka is távol állott miniatúráktól. Elegendő összevetni a székesfehérvári bazilikát ábrázoló két miniatúrát, hogy kételyeinkben megerősödjünk. Mindkettőn négytoronyos, félköríves szentélyű, gótikus támpillérű templomot látunk, de míg a XI. századi jelenetnél a magasba emelkedő templomtest egyhajós csarnoktemplomra utal, a XIV. századi égést ábrázoló iniciálé háromhajós, bazilikális elrendezést mutat teljesen elütő ablaktengely elosztással.

Kétségtelen tehát, hogy ezeket a templomábrázolásokat építéstörténetileg alig, vagy csak nagy óvatossággal szabad felhasználni. Kétséges az is, hogy nagy általános megfigyelésekre alkalma-

* Vö. MONOK István: *A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből.* = MKsz (117.) 2001. 4. sz. 489–494. (Lásd a 493. lapon többek között a Dercsényi Dezső cikkére történő utalást.) – Tájékoztatásul: a jegyzetek a korabeli szakirodalmat tükrözik, csupán a leg-szükségesebb javításokat, kiegészítéseket hajtottuk végre. (Szerk.)

¹ A *Krónika* elkeresztelését legutóbb javasoltam: *Budai Képes Krónika.* = Budapest 1945. I. évf. 3. sz.

² HENSZLMANN Imre: *Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa.* Leipzig, 1873. 52.

sak-e? Így Henszlmann Imrének az Árpád-kori templomok négytornyúságáról szóló elméletét a feltárások nem erősítették meg, bár a miniátor valamennyi templomot négy saroktoronnyal ábrázolta. Per analogiam nagy óvatossággal kell tehát fogadnunk Horváth Henriknek azt a hipotézisét, hogy a Krónika templomábrázolásainál a kereszthajó hiánya a valódi építési helyzetet tükrözi.³ Bár ezt a feltevést nagyban alátámasztja az a körülmény, hogy Árpád-kori templomaink java kereszthajó nélkül épült, kétséges azonban, hogy a miniátor részéről szabad-e feltételeznünk ily tudatos megfigyelő és ábrázoló szándékot.

Maradt azonban a *Képes Krónika* miniatúrái között egy, a nagyvárad székese gyház építését ábrázoló, melynek hitelességében – nem az építészeti formákat és részleteket, hanem magát az építési munkát tekintve – eddig nem kételkedtek, sőt a középkori magyar művészet egyik legjobb kutatója, Horváth Henrik, messzemenő következtetéseket is fűzött hozzá.⁴ Ez a kis írás részben az ő megfigyeléseinek helyesbítését célozza, részben pedig rá szeretnének mutatni a miniatúra forrására is.

A Krónika 50. r – vagy az új számozás szerint 101. – lapján Szent László jelenlétében építik a várad székese gyházát, amelynek alapítását is a lovagkirállyal hozza kapcsolatba a krónika. A miniatúra jobb oldalán áll Szent László koronás, glóriás fejfel, két udvari ember kíséretében. Elöttük az épülő székese gyház; támpilléres szentélye már kész, sőt egyik mérművel díszített északi ablaka is. Emelődaru szállítja a munkahelyre a megdolgozott kváderköveket, melyeket egy kőműves a templom északi oldalfalára helyez. Az előtérben egy munkás dolgozik. Horváth Henrik szerint – aki e jeleneteket részletesen fejtegeti – kőfaragó dolgozik Szent László és kísérete előtt. A szegélyek lefaragása után, szerinte a munkás a kőlap közepe felé halad, ahol az eltávolítandó réteg fehér kör alakú, világosabb színű folt alakjában látható. Az illusztris szerzőnek is feltűnt, hogy ez a kőfaragási eljárás a krónika keletkezési idejében meglehetősen kezdetleges volt, sőt azt is felemlíti, hogy a Halászbástya Köemléktárában őrzött XIV. század közepi darabokon (tehát a *Képes Krónikával* közel egyidős kőfaragványokon) egészen más kőmegmunkálási mód figyelhető meg. Annál feltűnőbb ez a primitív kőfaragási eljárás, mert ugyanakkor az épülő székese gyház mégoly sematikus visszazadott részletformái is az érett gótikára utalnak, és a miniatúra hangsúlya nem is annyira az architektúrán, mint a „kőfaragási” jeleneten van.

E látszólagos ellentmondás könnyen áthidalható, ha a miniatúra ikonográfiai mintáját megkeressük, amivel a munkajelenet helyes értelmezésére is mód nyílik.

A középkori festett kéziratokban, elsősorban bibliákban általában három építési jelenetet találunk. Ádám és Éva a paradicsomból való kiűzetésük után házat építenek maguknak; Noé és fiai bárkát építenek és végül a babiloni torony építése. Ennek illusztrálására, hogy ezt a három építési jelenetet mint komoly építési munkát fogták fel az egész középkoron át, talán elegendő idézni Kézai mellett, aki részletesen leírja az épülő tornyot, Molnár János jezsuita atya 1760-ban megjelent *A Régi Jeles Épületekről kilentz Könyvei* című munkáját, amelyben egy fejezetet Noé bárkájának szentel, egyben pedig Babilon Tornyáról értekezik.

A XI. századtól kezdve a Bábeli torony építését vagy szétrombolását, vagy mindkét jelenetet megtaláljuk festett bibliáinkban. Rendszerint építés közben ábrázolják. A sokszögletű torony legfelső emeletén folyik a munka. Emelődaruk szállítják fel a megdolgozott kváderköveket és serény kőművesek rakják a falat. A torony aljában pedig egész kőfaragó-, építőműhely foglalatoskodik. Követ faragnak, meszet oltanak, habarcsot készítenek, vagy kifaragott kvádereket hordanak a magasba, vagy emelődarukon emelnek a munkahelyre. A középkori építő munka szempontjából ezeknek a miniatúráknak nagy jelentősége van, mert a miniátor, még ha nem is volt hozzáértő, több-kevesebb hűséggel adta vissza az egyes munkaeszközöket.

³ HORVÁTH Henrik: *Budai kőfaragók és kőfaragójelek*. Bp., 1935. 86.

⁴ HORVÁTH Henrik: *i. m.* 18.

Ha már most néhány ilyen miniatúrát összehasonlítunk a *Képes Krónikának* a nagyváradai székesegyház építését ábrázoló képével, feltűnő azonosságra, közeli rokonságra bukkanunk. Így a *Hortus Deliciarum*, Herrad von Landsberg apátnő XII. századi kódexének 27. lapján az egyik munkás, hasonló szerszámmal, mint a *Képes Krónika* jelenetén, meszet olt.⁵ A zürichi krónika (cod. Rh. 15.) egyik lapján (fol. 6 v.) a *Képes Krónika* miniatúrájához hasonló módon ábrázolja a kváderköveket emelő darut.⁶ A fuldai világkrónika (cod. Aa. 88.) fol. 16. lapján ugyancsak a bábeli torony építésével kapcsolatban még érthetőbben láthajtuk viszont a meszet oltó munkás szerszámát és munkáját.⁷ Ebből a szempontból különösen instruktív a *Donaueschingeni Világkrónikának* (cod. 79.) 11. főlíója, melyen ugyancsak kapával dolgozik egy meszet oltó munkás.⁸ Végül említsük fel Rudolf Ems stuttgarti világkrónikáját, amely megközelítően a *Budai Képes Krónikával* egy időben készült (1383). Itt a bábeli torony építését ábrázoló képen a torony és annak legfelső emeletén emelődarukkal dolgozó munkások a főszereplők. Mellette azonban az építőmunka minden fázisára találunk munkásokat, többek közt egy kapával meszet oltót is. Ezen a miniatúrán a meszesgödör elhelyezése is hasonló a szóban forgó magyar miniatúrához.⁹

A *Képes Krónikának* a nagyváradai székesegyház építését ábrázoló miniatúrája tehát minden bizonnyal a világkrónikák és bibliák bábeli torony építését ábrázoló képeire megy vissza, azoknak lerövidített, leegyszerűsített változata. Szent László előtt folyó jelenet pedig nem valami elavult kőfaragási eljárás ábrázolása, hanem az építési munka egy másik nem kevésbé jelentős fázisát, mészsoltást, vagy éppen habarcskészítést ábrázol, ami ikonográfiailag szintén szerves része már a XII. századtól kezdve a bábeli tornyot ábrázoló miniatúráknak. Azt talán fölösleges is megjegyezni, hogy az itt elmondottak merőben ikonográfiai vonatkozású megfigyelések, amik egyáltalán nem érintik a *Képes Krónika* művészi származásának kérdését.

DERCSÉNYI DEZSŐ

Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) angliai könyve. 1664. szeptember elsején a groningeni universitasra egy kis magyar társaság iratkozott be: Csúzi Cseh Jakab, Eszéki T. István, Diószegi K. István, Pataki István és Veszprémi István lelképászorokkal két „szatmári diák”: Szatmári András és Szatmárnémeti Mihály. Ezek a diákok egy helyről származtak (Szatmár), egyazon iskolában tanultak (Szatmár, Debrecen, Sárospatak), együtt indultak el, járták végig nyugati tanulmányútjukat, és a gyászévtized alatti debreceni, majd erdélyi bujdosásban is társak voltak. 1664–67 között hollandiai egyetemeket látogattak együtt (Franecker, Groningen, Utrecht és Leiden). Az eddigi kutatás, legújabbán a Postma Ferenc és Jan van Sluis adattára is megerősítette ezt.¹

Szatmárnémeti Mihályról a számadáskönyvek alapján már Gömöri György kimutatta, hogy feltehetőleg angliai tanulmányokat is folytatott, vagy legalábbis járt a szigetországban.² Ezúttal az

⁵ LANDSBERG, Herrade de: *Hortus deliciarum*. Text par A. STRAUB et G. KELLER. Strasbourg, 1899.; 2. éd. 1901.

⁶ Képét közli: JERCHEL, H.: *Die Bilder der Südwestdeutschen Weltchroniken des 14. Jahrhunderts*. = Zeitschrift für Kunstgeschichte. N. f. II. 1933. 381.; 2. kép.

⁷ JERCHEL, H.: *i.m.* 385.; 7. kép.

⁸ JERCHEL, H.: *i.m.* 397.; 18. kép.

⁹ LACROIR, Emil: *Die Mittelalterlichen Baugerüste*. = Deutsche Kunst- und Denkmalpflege. 1934. 10. sz. 220.; 216. kép.

¹ POSTMA, F.–SLUIS, J. van: *Auditorium Academiae Franekerensis*. Leeuwarden – Fryske Akademy, 1995.

² GÖMÖRI György: *Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ben*. In: Uő: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*. Bp. 1989. Irodalomtörténeti Füzetek 118./ 97.

utóbbi neves prédikátor angliai útjához szolgálunk egy adalékkal: a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található Szatmárnémeti Mihály possessor-bejegyzéseiről Sipos Gábor közölt korábban adatokat.³ Ezt egészíti ki néhány figyelemre méltó adat.

Szatmárnémeti Mihály a neves göttingai professzor, Heinrich Alting egyik gyűjteményes kötetét hozta magával Angliából.

ALTINGUS, Henricus: *Theologia elenctica nova, sive systema elencticum*. Amstelodami, 1654. – „Ex libris Mich. Sz. Némethi, CambialiXr.” (Akad. Kvt. BMV R 83012)

Uő: *Exegesis Logica et Theologica Augustanae Confessionis: cum Appendice Problematica...Accesit syllabus controversiarum, quae reformatis hodie intercedunt cum Lutheranis*. Amstelodami, 1652. – (Akad. Kvt. BMV R 83013)

A possessor-bejegyzés nehézségeket támaszt. Ismerve a tulajdonos bejegyzési technikáját, ki kellett zárunk azt az eshetőséget, hogy esetleg jelmondat- vagy aforizma-rövidítéssel van dolgunk: Szatmárnémeti Mihály az ex libris-sor után mindig vagy időpontot vagy helynevet adott meg. Egy lehetőség marad tehát: Cambridge.

A bejegyzés datálatlan, de külső bizonyítékokkal meg tudjuk adni az időpontot. A sárospataki diákok közösségére jellemző irat Szatmári András fennmaradt emlékkönyve, amelybe Szatmárnémeti Mihály is írt „messze földi, tengerparti bujdosásában leghűségesebb barátjának”, akivel 1667 nyarán még Cambridge-ben is megfordult, ezt a King's College „Mundum Book”-ja rögzítette.⁴ Szatmárnémeti, hazaindultakor (1667. szeptember 8-án) Amszterdamban két másik társával meglátogatta szellemi atyjukat, az idős Comenius mestert.⁵ Peregrinus diákként ők vállaltak utójára nevezetes megbízást: ismerőseinek (többek között Tofeus Mihálynak és Czeglédi Istvánnak) személyre szóló latin üdvözlő levelet és könyveket vittek haza, atyai tanácsokkal és utasításokkal.⁶ A későbbi kolozsvári lelki tanító tehát feltehetőleg 1667 nyarán szerezte be az ifjabbik Alting teológiai segédkönyveit Angliában.

Tanulóságos végigkísérni a könyv későbbi útját. A köteten Szatmárnémeti hamar túlادott, mint-hogy még életében két másik gazdája volt. A kötéstáblán találjuk az egyik debreceni lelképásztor („Ex libris Gerardi Kabai.”), illetve az egyik debreceni professzor („Pauli Lisznyai 1681.”) beírását. A könyvek többféleképpen cserélhettek gazdát: vásárlással, kölcsönös ajándékozással, hagyatékként.

BRENTIUS, Johannes: *In Evangelion, quod inscribitur, secundam Lucam duodecim priora capita, Homiliae centum et decem*. Francoforti, 1557. – „Ex libris Mich. Sz. Némethi, (Donatus a Nobili mercatore Debrecenien(sis) Thomas Lintzei cum exulare. Pastor Testimonium Huj(us). Ao 1672. July 18. July)” (sic!) (Akad. Kvt. BMV R. 82410)

A debreceni lelkész, akitől 1672 júliusában Szatmárnémeti Mihály a helyi kereskedő könyvét kaphatta, idős Köleséri Sámuel vagy Komáromi Csipkés György lehetett.⁷ A névtelenség feloldá-

³ SIPOS Gábor: *A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok I./ 73.

⁴ Adattár III/393.; HERPEI János: *XVI–XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári református egyházmegyéből*. Egyháztörténet 1943, 33.; GÖMÖRI: i. m. 81.

⁵ VIZKELETY András: *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*. = ItK 1967, 190.

⁶ Adattár III/408.; MAKKAI László: *A Kollégium története 1654-től 1703-ig*. In: *A Sárospataki Református Kollégium*. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. 80.

⁷ ZOVÁNYI Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen, 1939. 187–191.

sára egyéb fogódzót nem tudunk. A nemsokára a városba érkező új lelkipásztor, Kabai Bodor Gellért azonban hamar megszerezte és könyvtárához csatolhatta az Altíng-művet a fenti két személy bármelyikétől. A könyv továbbhagyományozódása azonban már egyértelmű. Kabai Bodor elhunytával (1681) azt egykori kassai kollégája, a debreceni történelem tanár, Lisznai Kovács Pál örökölte; ahogy idős Köleséri halála előtt (1683) annak *Fél-keresztény* (Debrecen, 1682) című művét pedig Szatmárnémeti szerezte meg („Est Mich. Szathmár Németi, 1682.”)⁸

Szatmárnémeti Mihály könyvbeszerző tevékenysége külön tanulmányt érdemel: állítólagos 140 kötetes könyvtárát a kolozsvári kollégiumra hagyta. Angliai szerzeménye és annak debreceni útja pedig élénk szellemi mozgásokat jelez „a század második felének protestáns szellemi vezérkará”-ban.⁹

CSORBA DÁVID

Könyvtáros szénior. A protestáns kollégiumok diáktestülete önmagát igazgatta minden tekintetben. Saját soraiból választott felelős vezetőjük, a szénior (senior scholae)¹, többek között a magasabb szintű tanulásban nélkülözhetetlen könyvgyűjteményért is felelős volt. Munkaeszköz és vagyontárgy volt a könyv: iskolai könyvtárba tartozott, középkori örökség és a reformáció korabeli eszmények jegyében folyó nevelés-oktatás elemi tartozékaként kell minősítenünk, és nem ritkaságyűjtemény darabjaként. A protestáns diákság többségében igen szegény volt, tehát hazai tanulmányai során költséges külföldi szakkönyvekhez csak akkor juthatott, ha a diáktestületnek volt könyvtára.² A diákság széniora, illetve később a könyvtáros deák (bibliothecarius et contrascriba, valamint még később vicebibliothecarius meg irnokdeák) útján tartozott a könyvtárért leltári elszámolással Debrecen városi tanácsának és a lelkésztestületnek, illetve később a professzori karnak is.

Országos könyvtártörténetünk áttekintése – a Debreceni Református Kollégium könyvtárának történetét summázva és a debreceni könyvtáros diákokkal foglalkozva – elfogadja az addigi egyetlen összegző munka adatait, azokra épít.³ Eme hivatkozott munka szerzője a Nagykönyvtár 1913–1943 közötti igazgatója Varga Zsigmond (1886–1956) vallástörténész volt. Könyvéről olyan vélekedések is napvilágot láttak, hogy meg sem jelent.⁴ Az a több kötetes kollégiumtörténeti munka, amelyet 1938-ban a négy száz esztendő jubilumra Csikesz Sándor (1886–1940) tervezett, majd az ő halála után (†1940. február 18.) Révész Imre (1889–1967) tovább szervezett, valóban nem jelent meg egészében, sőt számos alkötete soha el sem készült. A Varga Zsigmond munkája azonban elkészült, és a bombázás idején is megmaradt (állítólag, amint diákként magam még halottam az idősebbektől) körülbelül ötven példánya.

Varga Zsigmond 1945-ben ezt írta a diákkönyvtárosokról: „1658-ig, az iskolai törvények első megreformálása idejéig a mindenkor széniorok hatáskörébe tartozott a könyvtár adminisztrációja,

⁸ Akad. Kvt. BMV R. RMK 144.

⁹ BÁN Imre: *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1976. 228.

¹ Kötelezettségeit lásd az iskolai törvényekben; BÉKEFI Remig: *A debreczeni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*. Bp. 1899.

² Lényegesen különbözött e tekintetben például Nagyszombat, ott a könyvtárát a professzorok birtokolták.

³ CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 96.

⁴ Például: a „... kollégium négy száz éves évfordulójára tervezett nagyszabású monográfia kötetei közül többek mellett a könyvtár története sem készült el.” BALOGH István: *A debreceni református kollégium gyűjteményeinek keletkezése*. 585–610. ZÁDOR Anna–SZABOLCSI Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás*. Bp. 1978. – Ezt az állítást az 585. lapon írja, és ugyanott a 2. számú jegyzetben megismétli.

1658-tól kezdve azonban az ifjúság külön könyvtárosokat választott és ezekre bízta a könyvtár kezelését.”⁵

A *Könyv és Könyvtár* utóbbi évfolyamaiban⁶ eddig már több 17. századi adatot közöltem. Ezek alapján az az elkerülhetetlen következtetés adódik, hogy Varga Zsigmond vélekedése minden szempontból elavult. Éppen ezért kénytelenek vagyunk helyesbítésre érettként tekinteni egyetlen összefoglaló könyvtártörténetünk Varga Zsigmond munkájára alapozott szemléletét és adatait is. A hazai könyvtártörténet kutatóinak és oktatóinak figyelmébe ezzel a meggondolással ajánlom az alábbi szemléletes adalékokat, amely nem is a 17. század közepéről, hanem a egy évszázaddal későbbi időből, a 18. század utolsó negyedéből való.

A könyvtáros deák tisztsége természetesen fokozatosan megváltozott. Az 1700-as évek derekától már nem önállóan kezelte a könyvtárat a diákok által választott könyvtáros, valamint a diáktestület vezetője a szenior. Az alább következő bejegyzésben is a bibliothecae prefectus aláírása látható. Piskárkosi Szilágyi Sámuel (1719–1785) volt az első, akit erre a tisztségre a tanári kar megválasztott, és aki 1744-től viselte megbízatását.⁷ Utódai között Sinai Miklós (1730–1808) egészen szerencsétlenül sikerült püspökké választásának évéig, tehát 1760–1791 között irányította a könyvtárat. Ez a harminc esztendő folyamatosság jól ellensúlyozta az évente (néha esetleg két évente, de időnként fél évente) választott könyvtáros deákok munkájából következő ideiglenes jelleget és a folytonos változást.

Sinai Miklós tehát még nem az egy évszázaddal későbbi könyvtárigazgató tisztségét viselte, hanem könyvtári felügyelőként működött. Megbízatása vége felé íródott az alább idézendő bejegyzés.

Thomas Hyde (1636–1703) angol orientalista 1700-ban megjelent munkájának 1760-as második kiadását⁸ 1788-ban az angol alapítványtól (Fundatio Anglicana)⁹ évente kapott pénzen vásárolta meg a könyvtárat felügyelő professzor Sinai Miklós.

Hyde hosszú ideig Oxfordban a Bodleiana könyvtárosa volt: 1659-től 1701-ig. A rangos gyűjtemény katalógusát is kiadta 1674-ben. A héber és arab nyelv professzoraként is neves volt, harminc munkát írt, amelyek részben kéziratban maradtak, részben csak halála után gyűjteményes kiadásban láttak napvilágot. Leginkább kitűnt perzsa tanulmányaival. A perzsák, médek és pártusok vallásáról írott munkáját tartják legfontosabbnak¹⁰, ezt vásárolta meg Sinai (aki az 1756–1757. iskolai évben maga is volt oxfordi diák). Ennek a munkának a elülső kötéstábláján örököltette meg szokás szerint a provenientia tényét, és ezt aláírta Naszályi [Szász] János is kettős tisztségében:

⁵ A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége. Debrecen, 1945, 41. /A Debreceni Kollégium története. IV. III./

⁶ A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei (17.) 1994. 95–107; (20.) 1998. 201–212; A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Közleményei (22–23.) 2000–2001. 211–232.

⁷ GÉRESI Kálmán: *A debreczeni ev. ref. főgymn. értesítője*. Debrecen, 1894/1895, 338; MKsz (10.) 1902. 117. Vö. még G. SZABÓ Botond tanulmányát a jubileumi kollégiumtörténetben (419–424, további irodalommal): *Az első Bibliothecae Praefectus, Piskárkosi Szilágyi Sámuel*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. BARCZA József. Bp. 1988.

⁸ *Veterum Persarum et Parthorum et Medorum religionis historia*. Ed. secunda. Oxonii, MDCCCLX. Közreadta Thomas HUNT (1696–1774). – A kötet raktári jelzete a 19. századtól mindmáig K 232.

⁹ Ezt az alapítványt Canterbury érseke alapította, a tőkét később a Society for Propagation of the Gospel kezelte, így Nagybritannia területén Bécs nem kobozhatta el. Az évi kamatot a külföldön tanuló diákokkal küldték haza. Közöttük az első volt Csanádi Weszprémi István (1723–1799), korábbi könyvtáros deák. A Fundatio Anglicana még ma is létezik.

¹⁰ *Dictionary of National Biography*. Ed. Sidney LEE. London, 1891, Vol. XXIII, 401–402.

Liber Collegii Reformatorum Debrecinensis Londini Anglorum ex redivitibus Fundationis pia liberalitate Ecclesiae Anglicanae factae in memorati Collegii rationes emptus, et publicae eiusdem Collegii Bibliothecae ad diem 6^{am} Augusti Anni 1788. insertus per Nicolaum Sinai Professorem et B[ibliothecae] Praefectum m. pr.
Joanne Naszályi Seniore, & B[ibliothecario] Ordinario mpria.

Az 1788-ban írott „senior et bibliothecarius ordinarius” kifejezésből is egyértelmű, hogy az 1657. esztendőben megalkotott kollégiumi törvény egyáltalán nem volt fordulópont a debreceni könyvtár kezelésében és a könyvtáros diákok működésében. Annál inkább nem volt az, mert a könyvtárra vonatkozóan semmiféle rendelkezést nem tartalmaz, így a könyvtáros deákok és a könyvek kezelésének ügyeit legfeljebb csak közvetve érinti.¹¹ Korábban közölt (egykorú nyomtatott és kéziratos bejegyzésekből gyűjtött) adataim megmutatják, hogy a 17. század végéig lehetett és volt is egyben a könyvtár kezelője az egyazon évben működött szenior.

De lehetett még akkor is könyvtáros a szenior, amikor már a protestáns kollégiumok hagyományos rendjét a kor szükségletei miatt – közelebről pedig a Carolina Resolutio (1731) majd a Ratio Educationis (1777) következményei által meghatározott helyzetben – a Debreceni Református Kollégium, illetve az egyházkerület kényszerűségből megváltoztatta.¹² A protestánsok lelkiismereti és vallásszabadságát a Türelmi Rendeletig (edictum tolerantiae 1781; sok tekintetben még később is) mint másodrangú állampolgárokat megnyirbálta az államhatalom. A korlátozás és cenzura a könyvtárra, a protestáns Bibliára és a teológiai kézikönyvekre is érvényes volt, nem csupán a forradalmi tanok miatt rebellisen tekintett munkákra. Az elnyomás Debrecenben és környékén (Bécsőtől távol) nem érvényesült olyan mértékben, mint az ország nyugati felén. Ebben a helyzetben működött Sinai keze alatt Naszályi.

Naszályi Szász János (1760–1823) nevét valóban megtalálhatjuk 1788-ban a szeniorok jegyzékén is¹³, és ugyancsak megvan a Varga Zsigmond által közölt „ifjúsági könyvtárosok” névsorában.¹⁴ Szerencsére módunkban áll az adatok helyességének ellenőrzése, és az a nem gyakori alkalom, hogy eme diákkönyvtáros elődünknek a későbbi életpályáját is vázolhassuk.

A Veszprémi megyei származású és később ott lelkészkedő diák Bakóczi szerint Palotán, Szinnye¹⁵ szerint ellenben Andorjánházán született 1760-ban. Előbb Kecskeméten tanult, majd tizennyolc évesen Debrecenben subscribált 1778. április 30-án. Tíz éven át végzett felsőbb tanulmányok után lett szenior 1788. március 15-én, és még ő viselte ezt a tisztséget szeptember 16-án

¹¹ A könyvtárral kifejezetten majd csak az 1705. és 1788. évi törvények foglalkoznak. A korábban van a III. fejezet: Leges Bibliothecario praescriptae; illetve Adiectiones ad leges Bibliothecarii Ordinarii. Vö. a főntebb idézett BÉKEFI Remig féle kiadás 141–143. lapját.

¹² Legutóbb áttekintette ezt az időszakot LAKNER Lajos: *Iskola és világ, hagyomány és újítás*. (Előtanulmány a 18–19. századi korszakforduló megragadásához a Debreceni Református Kollégium történetében). = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati, 1999. Debrecen, 2000. /A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 74./ 375–418.

¹³ NAGY Sándor: *A Debreceni Református Kollégium*. Hajdúhadház, 1933. 28. – Itt teljes nevét találjuk, VARGA Zsigmondnál nem.

¹⁴ Idézett művében a 69. lapon. – BALOGH István: *i. m.* 585. elsorolja VARGA Zsigmond forrásait, amelyekre már 1934-ben, a könyvtárról írott korábbi könyvében is támaszkodott.

¹⁵ *Magyar írók élete és munkái... IX.* Bp. 1903, 822–823.

is.¹⁶ Diákként lemásolta az 1700-tól 1786-ig beiratkozottak névsorát.¹⁷ A 18–19. századi diákok gyakran megtették ezt Debrecenben, és vitték magukkal rektóriára az iskolájukról összeírott adatokat, míg másutt erre nem nagyon akad példa.¹⁸ A száz lapnál vastagabb kézirat későbbi pótlásai között megtalálható Naszályi és felesége epitáfiuma. Ebből arra gondolhatunk, hogy családjából származott másik debreceni diák őrizgette meg és ajándékozhatta később a könyvtárnak egyéb kézírataival együtt. Összeállított ötvenhárom különböző térképből egy ívrét gyűjteményt, kézirat címlappal és tartalomjegyzékkel, amely szintén megmaradt.¹⁹

Naszályi könyvtárosi tisztsége kétségtelen, hisz az elszámolásával kapcsolatosan tizenegy irata ma is megvan.²⁰ Szintén debreceni diákoskodása idején írta le a Debrecenben máig megőrzött szertartáskönyvét, amelynek kötése neve kezdőbetűit viseli.²¹

Utrechtben tanult²² széniorkodása után két esztendeig. Külföldi bújdosásából hazatérve 1791-től Antalfán volt lelkész, ekkor verset írt egy korabeli római katolikus kegyességi könyvhöz.²³ 1795-től Tótvázasnyban, 1807-től haláláig Palotán (Bakóczi szerint tehát szülővárosában) volt lelkész haláláig, közben egyházmegyei és egyházkerületi assessor tisztséget is viselt. Írt egy iskolai könyvet Amerikáról 1817-ben²⁴, és egy értekezést a két hazai protestáns felekezet egyesüléséről 1818-ban.²⁵ Megjelent több prédikációja a vele majdnem egykorú Fábiani József (1762–1825)

¹⁶ Az evangy. Reformátusok Debreczeni Főiskolájának 1589–1913. Seniorai. Öszve írta **BAKÓCZI János** a hajdu böszörményi ev. ref. Egyház egyik lelkipásztora. 1897. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár II. 28. – Ebben **NASZÁLYI** adatai 243. számszámmal találhatók; könyvtáros tisztségét Bakóczi nem ismeri. – Ebből az adatból is látható, hogy a felsőbb tanulmányok után általában négy–hét esztendővel választották a diákok többségét könyvtárosi vagy széniorki tisztségre. Ez esetben egy évtizedes tanulás után. A korábbi közlemények pedig ismétlik Géresi Kálmánt és Varga Zsigmondot, akik kivétel nélkül a felsőbb tanulmányokra beiratkozás évét tekintették a könyvtárosok működési éveinek.

¹⁷ *Catalogus omnium civium studiosorum... Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár* (alább rövidítve: DRef), Kézirattár, raktári jelzete R 3292.

¹⁸ **TONK Sándor** személyes közléséből úgy tudom, hogy ő Erdélyben sehol nem találkozott hasonlóval.

¹⁹ *Atlas maior scholasticus. 53 chartis geographicis maximam partem Homannianis constans...* Debreceni, 1785. DRef, raktári jelzete U 40.

²⁰ *Documenta Joannis Naszályi Bibliothecarii, de cassa Bibliothecae Collegii Reformatorum Debrecinensis. 1787–1788.* DRef, Kézirattár, raktári jelzete R 943.

²¹ *Agenda hoc est sancti ritus, juxta duo Novi Testamenti sacramenta agendi, et a beata in de re refomatione, in ecclesiis orthodoxas recepti; nec non liturgia matrimonialis, ritus poenitentes absolvendi, methodus ultimo supplicio adficiendos, aut etiam naturali morbo conflictantes visitandi, consolandi, et ad mortem beatam praeparandi. Quibus accedunt orationes variis occassionibus inservientes, collectae et descriptae per Joannem Naszályi in illustrissimo Collegii Reformatorum Debrecinensis, 1784. Superexlibris: I N 1784. – DRef, Kézirattár, R 383*

²² *Joannes Naszalyi Hungarus Pannonicus. – 1789-ben vele együtt tizenöt magyar iratkozott be. – Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI–MDCCCLXXXVI.* Ultraiecti, MDCCCLXXXVI. 179.

²³ *Napra forgó virág mellyben a b. szüi Máriának fogantatása és hét innepei foglaltatnak. Pál plántálta, Appolós öntözte, az Isten nevelte, és ki adatta* GYÖRFFI József. [Veszprém,] 1791. P: II. 12.

²⁴ *Amérika, vagy az új világ feltalálásának históriája, Robertsonból és Kampéból...* Pest, 1817, Trattner. P: II. 850. **KISS Áron** e munkája miatt nevezhette ifjúsági írónak (*A Pallas nagy lexikona.* Bp. 1896. XII. 1010.)

²⁵ *Keresztényi szeretet...* Veszprém, 1818, Számmer. P: II. 850.

esperes és Lácza Szabó József (1764–1828) akkor lepsényi lelkész²⁶ szerkesztette *Prédikatori Tárház* – az első magyar nyelvű protestáns szakfolyóirat – évfolyamaiban (Vác, 1805–1807).

Naszályi Szász János könyvtároskodásához visszatérve az kétségtelen, hogy többnyire már a 17. században sem mindig egyazon személy, hanem idő jártával egyre gyakrabban más diák viselte a bibliothecarius és más a senior tisztségét. A „contrasciba et bibliothecarius” tisztsége leggyakrabban megelőzte a szeniorrá választást, amely után a külföldi tanulmányút következett. Így történt ez Naszályival is. Egyre inkább általánossá vált ez a gyakorlat a 18. században. Voltak ellenben olyan idők és körülmények, amikor mégsem ezt a követték. Szó sem volt tehát arról, hogy éles határvonal lett volna akár a törvény megújítása miatt minden ok nélkül következtetett 1658. év, vagy akár a könyvtárra felügyelő professzori tisztség létrehozása 1744-ben, amelytől fogva Debrecenben a könyvtáros deák tisztségének betöltését (megválasztását és végzését) másként határozta volna meg az iskolai törvény és máshogyan történt volna a gyakorlatban.

A könyvtáros szenior tisztség Debrecenben a 16–17. század végéig általános volt, noha a kivételek a 17. század második felétől szaporodtak. Szórványosan azonban a kettős tisztség a 18. század vége felé is előfordult.

Az idézett bejegyzés értelmében még a felvilágosodás századának utolsó negyedében is működött időnként könyvtáros szenior. A protestáns kollégiumok nevelő szerepével valamint a hazai könyvtártörténettel foglalkozóknak ezt a debreceni sajátosságot jó számon tartaniuk.

FEKETE CSABA

A zágoni református eklézsia könyvtára. 2001 tavaszán baráti kezek révén kezemhez jutott a zágoni református eklézsia könyvtárának leltárjegyzéke. Az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőségének munkatársai elvégezték a behasonlítást. Nyáron a zágoni polgármesteri hivatal jóvoltából ott időzve bepillanthattam a könyvekbe, hogy a hiányzó adatokat pótoljam, a kézírásos bejegyzéseket átfussam. Az ott töltött rövid idő nem futhatta arra, hogy minden észrevegyek, aminek értéke, érdekessége van. A 19. századi német és francia könyveket kézbe sem vettem; a 19. század második feléből származó magyar nyomtatványokat csak akkor nyitottam ki, ha adatrótlás céljából volt szükséges; a kézírásos könyvbejegyzések tömegéből csak keveset olvashattam el, s az elfakult, törölt possessorbejegyzések kisillabizálásáról le kellett mondanom. A könyvtár így is jól láthatóan számos értékkel gyarapítja régi könyvészetünket. Ezen gyarapodásért köszönet illeti Papp Pétert, a nagykanizsai kórház gazdasági igazgatóját, aki a könyvtár értékére fölfigyelt, s a leltárjegyzéket magával hozta; a zágoni polgármesteri hivatalt, amely ott-tartózkodásomat lehetővé tette; Márk Sándor református lelkész, aki a könyvtárat őrzi, a lehetősegekhez mérten gondozza, s a kutatásra módot adott.

A könyvtár eredetéről. A könyvtár több könyvgyűjtő gyűjteményének egymásra épüléséből keletkezhetett. Valószínűleg Gidófalvi Csizsér József (1782–1815 között Zágon ref. papja) volt az első összegzője; fia, Gidófalvi Csizsér Mihály (1812-től apja mellett segédlelkész, majd annak halála után lelkész 1851-ig) folytatta munkáját. Halála után, 1862-ben özvegye, Vajna Mária ajándékozta a könyveket a zágoni eklézsianak; az adományozás emlékét írógéppel írt papírlap őrzi a könyvszekrényen. Az ő idejükből származik a könyvtár első, kézírásos jegyzéke, így a beszámolás is. A sorrend semmi különösebb elrendezettséget nem mutat, bár a duplumok egymás mellé vannak téve (közös szám alatt), és itt-ott egy-egy nyelvi vagy tematikai csoport fölfedezhető. A 20. század

²⁶ Naszályival egy időben, 1789. szeptemberétől tanult Utrechtben.

második felében a jegyzéket frógéppel újra írták, a hiányokat föltüntették; sajnos azóta is vesztek el könyvek a gyűjteményből. Néhány évvel ezelőtt a kolozsvári Babeş–Bolyai egyetem két könyvtár szakos hallgatója dolgozatírás céljából áttekintette, máskülönbön föltárása nem történt meg.

A *könyvtár anyagáról*. A könyvtár 738 leltári szám alatt tartalmaz köteteket. Ezek összetétele a következő:

kézirat:	34
RMK-nyomtatvány:	20
1711–1860 közötti magyar nyomtatvány:	265
antiqua:	9
17. századi külföldi nyomtatvány:	57
azonosíthatatlan:	36

Az alábbiakban közreadom a kéziratok és az érdekesebb nyomtatványok listáját a leltárjegyzék sommás címleírásainak alapján.

Kéziratok

A kéziratok szinte mind egyházi vagy oktatási jellegűek. A keltezettek 1731 és 1843 között keletkeztek.

Agenda. Magyar.

Agenda. Kolozsvár, 1745. Magyar. Poss. Ventzel Mihály.

Az időjárás mutató. 1731. Magyar.

BENKE Mihály: *Erkölcsei tudomány*. Nagyenyed, 1798. Magyar. A szerző előadásai után leírta Gidófalvi Csizsér Lajos, 1799.

Bibliai textusok. 1821. Magyar. Poss. Imreh Sámuel.

BODOLA Sámuel: *Keresztény hittudomány*. Nagyenyed, 1843. Magyar. A szerző nagyenyedi előadásai alapján lejegyezte Köpeczi Sebestyén Áron.

Catechesis magyarázat. 1775[?]. Magyar. Poss. Demeter Sámuel, 1775.

Catechisatio. 1752. Magyar. Lejegyezte Szemerjai Demeter Sámuel, 1761.

Catechisatiók. 1742–1746. Magyar. Prédikációk, a kötésében is kéziratos.

Catechismus. 1817. Magyar. A jegyzékben e címmel szerepel, a kéziraton azonban a cím *Görög régiség*.

Conceptus logicae. Latin.

CONSTANTINUS: *A passione domini odarum...* Latin.

DEMETER Sándor: *Jegyzések a particulára*

DEMETER Sándor: *Úrvacsorai imádságok*. Magyar.

Dogmatika. 19. század. Magyar.

Egyházi beszédek. Magyar.

GILLYÉNI János: *Virágoskert*. Nagyenyed, 1765. Magyar. Poss. Imreh Sámuel, 1821.

Gyűjtemény. Magyar.

Hétköznapi imádságok. Magyar.

KAPOSI Sámuel: *A Heidelbergi Káté magyarázata*. Enyed, 1732. Magyar. Leírta Étfalvi Imreh Sámuel.

Keresztény igaz vallásról. 1738. Magyar.

KÖTELES Sámuel: *Erkölcsei vallás tudománya*. Marosvásárhely, 1813. Magyar.

Uő: *Az erkölcs tiszta része*. Marosvásárhely, 1813. Magyar. Palliumában 1808-as iratok.

Uő: *Az erkölcsi tudomány bevezetése*. 1816. Magyar. Másolta Alsóboldogasszonyi[?]

Dió Mihály, 1816. Cím lapja nincs, a cím a leltárjegyzékből derül ki. A hátsó táblán egy levél a magyar szó mértékéről.

Különféle jegyzések. Hiányzik.

M. F.: *De institutione oratoria.* Magyar.

Preparamentum theologiae. Latin.

Psychologia, vagy tapasztaláson épült tudomány a lélekről. 18. sz.? Magyar.

Rövid leírása vallások eredetinek. 1780[?]. Magyar. Leírta Intze József, 1780.

Statisztika. 1822. Magyar.

SZENTÁBRAHÁMI, Michael: *Jus publicum transylvaniae.* [?]. Latin. A másolás 1778-ban keltezve.

A tiszta szeretet érzései. 1820. Magyar.

Vallástudománynak veleje. Magyar. Poss. Száldobosi Demeter Sándor, 1816.

VISKI István: *Heliconi virágok.* Magyar. Poss. Száldobosi Demeter Sámuel, 1839.

RMK-nyomatványok

DREG..., Johannes: *Via salutis.* Debrecen, 1688. RMK I. 1277.

GELEJI KATONA István: *Váltság titka.* Várad, 1647. RMNy 2197. Poss. III. k. [...] 1651; Helnitz K. Albert; III. k. (másik példány) Bölöni Szabó Boldizsár.

KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Pápastáság...* Kolozsvár, 1670, RMK I. 1115.

MATKÓ István: *Fővenyén épített ház.* 1666. RMK I. 1043.

O. FÓRIS Ferenc: *Idvességes beszélgetések.* Kolozsvár, Szentyel Mihály ny. Poss. Eölvési Mihály 1690; Bőjte Mózes; Várad János.

SCULTEIUS, Abraham: *Postilla Scultetica. Textusok magyarázata.* Oppenheim, 1617. RMNy 1144. Poss. Csiszér József 1768.

SZATMÁRNÉMETHI Mihály: *Szent Dávid király Psalteriuma.* ? (17. század)

SZATMÁRNÉMETHI Sámuel: *Héber bibliához magyarázat.* Anequer, 1701. Poss. Albisi Wass Gábor 1725.

Szent Biblia. Oppenheim, 1612. RMNy 1037. 434. Poss. [...] 1741; Demeter Sámuel 1811; Demeter Sámuel 1813; Demeter József.

Szent Biblia. Várad, 1660. RMK I. 970.

Temetési pompa és 23. zsolt. Várad, 1646. RMNy 2160.

WERBŐCZI István: *Decretum juris.* Debrecen, 1639 [recte 1642]. RMNy 1922.

WOLLEBIUS, J.: *Az keresztyén isteni tudomány.* 1653. RMK I. 877. Poss. Csiszér Sámuel; Tseki Péter.

Acta comitialia Hungarica Soproniensia. 1681. RMK II. 1499. Poss. Gulátsi Albert, Bécs, 1689; Ajtai Dániel, 1709; az előzéklapon Oklocsányi Pál levelének másolata; a hátsó szennylapon Gulátsi Albert magyar nyelvű versei, 1697. L. *Ismertlen 17. századi versek a zágoni parókia könyvtárában* c. közleményünket (ItK, 2001. 456–457.).

DIEST, Henricus: *Praxeos sacrae.* Várad, 1653. RMNy 2500. Poss. Felei György 1711; Csiszér Sámuel 1725.

GELEJI K. István: *Index Dominicanum.* 1640. RMNy 1825 része.

GELEJI K. István: *Index locorum Scripturae Sacrae.* Gyulafehérvár, 1640. RMNy 1825 része.

KOMARINUS, Georg: *Conciones.* Debrecen, 1665. RMK II. 1043. Poss. Szeregyei Mihály 16[...].

WOLLEBIUS, J.: *Compendium theologiae.* Gyulafehérvár, 1656. RMK II. 852.

JÁSZBERÉNYI, P.: *Examen doctrinae arian[...]* London, 1662. RMK III. 2164. Poss. Zágoni Márton, Málnási János 1741, Zágoni Gábor, Csiszér József.

Antiquák

BÉZA, Theodor: *Novum Jesu Christi Testamentum.* 1590. Poss. [?] 1603 G. R. 1628; Matthiae T[...] 1695; Johannes Fridericus Angermeier 1751.

BUCHANAN: *Poemata.* Edinburg, 1582. Címlaphiány.

- CICERO: *De officiis*. Wittenberg, 1579. Kottás palliumban, poss. Ziegler Sámuel 1749.
 DIOGENES: *De vita et moribus phil.* Antwerpen, 1566. Poss. Száldobosi Demeter Sándor 1843.
 JOVIUS, Paulus: *Elogia doctorum virorum*. Bázél, 1571. Poss. Michael Apaffi princeps Transylvaniae; Száldobosi Demeter Sándor 1819.
 KÁLVIN J.: *Institutiones Religionis*. Bázél, 1561. Poss. Csiszér Sámuel, Csiszér József.
 MORNACUS, Filippus: *De ver. religionis*. Sigeno, 1597. Poss. Székely István 1716; Görög Mihály 1736; Száldobosi Demeter Sándor 1820.
Opera Josephi FLAVII, Frankfurt, 1599. Poss. I. k. Illyefalvi Kis Ferenc 1760; Demeter Sándor 1831; II. k. Imreh Sámuel 1820; IV. k. Imreh Sámuel 1822.
 SIBELIUS, G.: *Transformationis Christi*. Amsterdam, 1534.

A possessorokról. A könyvekben mintegy 160 név őrződött meg possessor neveként, ebből 10 nem magyar. Ez nem 160 könyvbirtokost jelent, hiszen biztosra vehető, hogy pl. a külön-külön is sok könyv birtokosaként szereplő Demeter Sámuel és Száldobosi Demeter Sámuel, Demeter Sándor és Száldobosi Demeter Sándor ugyanaz a személy; ugyanakkor Demeter Sámuel név alatt 1773 és 1813 között 7 könyv datálódott, de az 1878-as Demeter Sámuel már nem lehet ugyanaz a személy; Demeter Sándor név alatt 1816 és 1853 között 11 könyv datálódott, de az 1731-es bejegyzés nyilván másik Demeter Sándoré. Ezen személyek megkülönböztetésére, ill. egybevonására e jegyzékben nem törekedtem, csupán a könyveken föltüntetett neveket gyűjtöttem össze. A családnveket abban az alakban adom meg, ahogy kiolvasni véltem. Abból a föltételezésből kiindulva, hogy a gyűjtők és bejegyzők nagyrészt a református értelmiséghez tartozhattak, a jegyzéket összevettem a nagyenyedi matriculákban föltüntetett nevekkal. A zárójelben lévő számok azt jelzik, hogy (ha a név után áll) hány év nélküli bejegyzés, vagy (ha évszám után áll) abból az évből hány bejegyzés tartalmazza a nevet.

Külön jegyzem meg, hogy a listán mindössze négy női név akad. B. Hány Péter: *A Teremtőhöz* (Bécs, 1789) c. könyvét gr. Bethlen Sára ajándékozta Malomvizi Kendefi Máriának (ltsz. 360), aki a jelek szerint papcsaládból származott; egy könyv származik a nagy könyvgyűjtő (Száldobosi) Demeter családba tartozó Demeter Rozáliától (H. Szabó Ferenc: *Gileádbéli Balsamom*. Debrecen, 1741. ltsz. 369), és egy a könyvtárat az eklézsiának ajándékozó lelkészfeleségtől, Vajna Máriától (*Lelki menyegzői ruha*. Kolozsvár, 1795. ltsz. 378). Láthatóan mindhárom keginességi jellegű munka.

Possessorjegyzék

- Ábrám Ferenc 1798 [?]
 Ajtai Dániel 1709¹
 Albisi Wass Gábor 1725 (9), 1726, 1740²
 Angermeier, Johannes Fridericus 1751
 Apaffi, Michael, princeps Tr[ansylv]aniae
 Baló József
 Barta Lukács 1804

¹ Két Ajtai Dániel iratkozott be Enyedre, az egyik 1667-ben, az ő további sorsa ismeretlen, a másik 1677-ben, ő beregszászi rektor lett. Mint az *Ismeretlen 17. századi versek a zágoni parókia könyvtárában* c. közleményből kiderül, ez utóbbi valószínűbben birtokolhatta a könyvet.

² Albisi Vas Gábor (1697k.–1765u.) 1717-ben iratkozott be Enyeden. 1723-ban nagybányai rektor. 1725-ben Franekerben, 1726-ban Odera-Frankfurtban tanult. 1730-tól marosvásárhelyi káplán, 1731-től berekeresztúri, 1732-től zabolai, majd dálnoki, kézdivásárhelyi, márkosfalvi ref. lelkész. 1760-ban egyházkerületi jegyző, a kézdi egyházmegye esperese.

Bedő József 1766
 Benkő György
 Bethlen Sára, gr.
 Bibarcfalvi Sz. János
 Bod Mohi [?]
 Bodoki József 1797³
 Bodoki Henter László 1764⁴
 Bodola János 1788⁵
 Bora Dávid 1744⁶
 Bőjte Mózes
 Bölöni Szabó Boldizsár (2)
 Cl[...]s[...] János
 Clementis, Johann
 Czirjék Zsigmond (1), 1820
 Csegezi Zsigmond 1815
 Cseh
 Cseki Péter
 Csiszér
 Csiszér József (5), 1765, 1766, 1768, 1769, 1771⁷
 Csiszér Mihály (1), 1796, 1804 (2), 1807, 1809, 1810 (3), 1821⁸
 Csiszér Sámuel (3), 1725⁹
 D. Szemerjai Sámuel 1756¹⁰
 Daczó József 1792¹¹
 Datzó Lajos
 Daniel Jósa 1784
 Daniel Mihály¹²
 Deáki János
 Demeter József (1), 1741
 Demeter Rozália
 Demeter Samu 1857¹³
 Demeter Sámuel (2), 1773, 1775, 1781, 1785, 1802, 1811, 1813, 1878¹⁴
 Demeter Sándor (2), 1731, 1816 (2), 1818, 1819, 1821, 1823, 1825, 1827, 1835,
 1843, 1853

³ Bodoki József (1730–1799), Bodoki Mihály és Farkas Zsuzsanna fia 1759 és 1762 között tanult Leidenben. 1764-től a filozófia és teológia tanára volt Kolozsvárt.

⁴ Bodoki Henter László 1734 májusában subscribált Nagyenyeden. 1743-ban contrascriba. Akadémiákra távozott.

⁵ Bodola János 1772-ben iratkozott be Enyeden. Később a teológia professzora volt ugyanott; egyházkerületi jegyző, majd szuperintendus.

⁶ Bora Dávid 1733-ban iratkozott be Enyeden, a syntaxisták tanítója volt. 1742-ben akadémiákra távozott. Alsócsernátoni pap.

⁷ Csiszér József 1760-ban subscribált Enyeden; nagybaconi rector volt, majd kisbaconi lelkész.

⁸ Egy Csiszér Mihály nevű tanuló 1768-ban iratkozott be Enyeden.

⁹ Egy Csiszér Sámuel nevű tanuló 1715-ben iratkozott be Enyeden.

¹⁰ Szemerjai (Demeter) Sámuel néven subscribált Enyeden 1748-ban.

¹¹ Egy ismeretlen utónevű Daczó 1753 után a sepsi egyházmegye kurátora volt.

¹² Minden azonosító adat híján csak megjegyzem, hogy a vargyasi Daniel családban több Mihály is volt.

¹³ Demeter Samu 1848-ban a felső vagy hittani osztály névsorának élén szerepel.

¹⁴ 1782-ben beiratkozott Enyeden egy Demeter Sámuel, akinek neve mellé utóbb a „miles” megjegyzést írták.

Demski [?] Sámuel 1781
 Domokos József¹⁵
 Enyedi Sándor 1726
 Eölvési Mihály 1690
 Ernst, R[udolf] 1749
 Fáji János 1732¹⁶
 Farkas László
 Felei György 1711¹⁷
 Fischer, R. 1723
 Francisci, Joannes
 G. R. 1628
 Galyas István 1837
 Gazda György 1840
 Gidófalvi Sámuel 1724¹⁸
 Gidófalvi Csiszér József 1762 (2), 1778
 Gidófalvi Csulak Zsigmond 1847
 Gidófalvi Jancsó József 1780
 Görög Mihály 1736
 Gulátsi Albert 1689, Bécs¹⁹
 Gy. Szigethy filii 1710, Utrecht
 Gy. Szigethy [József] (1), 1736²⁰
 Gyarmati [...] 1752
 Helnitzi[?] K. Albert
 Hermány[?], Jo[...] 1729²¹
 Huszti G. 1735
 Illyefalvai Kis Ferenc 1760, 1765
 Imre Pál
 Imreh Sámuel (12), 1820, 1821 (2), 1822, 1827²²
 Intze József (1), 1795, 1815²³

¹⁵ Minden azonosító adat híján csak megjegyzem, hogy 1792-ben Enyeden beiratkozott egy Domokos József Péterfalváról, akinek neve mellé utóbb a „rector? Haerus’ megjegyzés került.

¹⁶ Az egyik Fáji (Fái) János 1720-ban iratkozott be Enyeden. A poetisták tanítója, a zene és a görög nyelv praesese, contrascriba és senior volt; akadémiákra távozott. A másik Fáji János 1724-ben subscribált, a kollégium kántora, 1723-ban contrascriba, a poetisták praepceptora volt, utóbb nagybányai lelkész. Valószínűleg az első Fáji 1734–37-ig Leidenben és Utrechtben tanult. 1737-től Marosszentkirályon udvari pap, 1738-tól nagybányai, 1743-tól alsómisztótfalusi, 1745-től szatmárnémeti ref. lelkész. 1762-től a szatmári egyházmegye esperese.

¹⁷ 1703-ban Enyeden beiratkozott Felei György, aki utóbb pókfalvi lelkész lett.

¹⁸ Gidófalvi Sámuel 1693-ban subscribált Enyeden; utóbb vízaknai lelkész lett, itt megnősült.

¹⁹ Gulácsi Albert II. Apafi Mihály titkára volt, megbízásából járt Bécsben eddigi tudomásunk szerint 1691 és 1697 között. Életradatai ismeretlenek, de mivel a könyvet 1709-ben már más bir-tokolta, 1709-ben vagy valamivel ez előtt halhatott meg.

²⁰ Szigeti Gyula József (sz. 1720k.), id. Szigeti Gyula István és Gálfi Erzsébet fia 1736-ban iratkozott be Enyeden. Ötves Fekete Istvánnak, a Bod Pétert patronáló Bán Sára fiának lányát vette el.

²¹ Szeretném hinni, hogy ez a könyv Hermányi Dienes József (1699–1763) nagyenyedi ref. lelkész szétszóródott könyvtárának darabja.

²² Egy Imreh Sámuel 1758-ban iratkozott be Enyeden, de tőle inkább csak a datálatlan könyvek származhatnak. 1786-ban Imre [!] Sámuel neve szerepel a matriculában, mellette: „Nihil?”

²³ A szóba jöhető években több Intze József is beiratkozott Enyeden, az egyik 1749-ben, a másik 1754-ben, a harmadik 1758-ban, a negyedik 1778-ban („Miles’), az ötödik 1782-ben, 1793-ban pedig egyazon hónapban ketten: az egyik Szentkálnokról, ő étfalvi lelkész lett, a másik Barátosról, ő katona.

Intzédi József 1710²⁴
 Intzédi József, lib. b. 1787
 J. G [...] 1727
 Jakab József 1769
 Jancsó József 1784²⁵
 Jánosi István 1837
 Jordán János
 Jósa Ferenc 1780
 Jósa János (1), 1768, 1773, 1788, 1794, 1806, 1809, 1817²⁶
 Jósa L. 1754²⁷
 Josintzi Mihály, b. 1757²⁸
 Kállai István 1816²⁹
 Karkai Sámuel 1711
 Katona Mihály 1722³⁰
 Kolumbán Sámuel³¹
 Kóródi Ferenc 1714³²
 Köpeczi B. Sámuel 1771
 Körösi György³³
 Körösi P. Ferenc 1808³⁴
 Köteles Sámuel³⁵
 Középpajtai Veres Sámuel 1837
 Krizbai D. János 1801³⁶
 Lisznyai Mátyás Mihály 1828³⁷

²⁴ Id. nagyváradi Inczédi József báró (1688–1750), Inczédi Pál és Lipcsei Kata fia 1718-tól volt az enyedi kollégium főgondnoka, 1736-tól a ref. főkonzisztórium jegyzője. 1750-ben kapott báróságot.

²⁵ Az 1764-ben beiratkozott Jancsó József a ‚Perditus’ bejegyzést kapta. Az 1768-ban subscribált Jancsó József Gidófalváról érkezett, könyvtáros volt, a logika és metafizika praesese, a logikai osztály köztanítója; utóbb akadémiákra ment.

²⁶ Jósa János nevű tanuló 1782-ben iratkozott be, utóbb akadémiákra ment.

²⁷ Egy Jósa Lukács nevű tanuló 1739-ben iratkozott be, 1747-ben contrascriba volt, akadémiákra ment, s utóbb Székelyföldön lett pap.

²⁸ Báró Inczédi József a fiai nevét Josinczira változtatta.

²⁹ A székelyudvarhelyi Kállai István 1804-ben iratkozott be Enyeden, és tanár vagy tanító lett.

³⁰ Katona (Fodor) Mihály 1721-ben subscribált Enyeden; a logika praesese, a kollégium kántora volt, és bényei lelkész lett.

³¹ Kolumbán Sámuel kettő iratkozott be Enyeden, az egyik 1743-ban, a másik 1770-ben, ez utóbbi provisor (udvarbíró) lett.

³² Kóródi Ferenc nevű szolgabíró működött Belső-Szolnok vármegyében a 18. században.

³³ Id. Körösi György (†1767) Székelyudvarhelyen tanult; 1717-ben iratkozott be Enyeden. Szászvárosi rektor, majd küllői, magyarkirályfalvi ref. lelkész lett. 1737-től a küllői egyházmegye esperese. Fia, ifj. Körösi György enyedi professzor. Egy Körösi György beiratkozott 1672-ben, egy pedig 1761-ben is.

³⁴ Egy Körösi Ferenc beiratkozott 1747-ben Enyeden.

³⁵ A Tordáról származó Köteles Sándor 1788-ban iratkozott be Enyeden, itt a logika köztanítója, contrascriba és senior volt. Jénában tanult, majd vargyasi Daniel István özvegyének udvari papja lett, utóbb a filozófia professzora Enyeden.

³⁶ Bár kissé korainak tűnik a könyvbejegyzés dátumához képest, egy Krizbai D. János 1726-ban beiratkozott Enyeden; utóbb kőbri lelkész lett. Más matriculabejegyzésekből kitűnik, hogy a Krizbai család a D. betűvel a Dezső nevet rövidítette.

³⁷ Egy Mátyás Mihály nevű tanuló 1831-ben beiratkozott Enyeden; utóbb magister volt.

Maksai Bálint 1776³⁸
 Málnási János 1741³⁹
 Malomvízi Kendefi Mária 1793⁴⁰
 Máty József (1), 1840
 Mar[...] Mihály 1801
 Marienburger, Georg
 Marosi Sándor
 Mihály Lajos 1864
 Molnár István 1755⁴¹
 Nagy Tamás⁴²
 Nagy Ari Benedek⁴³
 Nicolai 1733
 Pál Bálint
 Pál Mihály⁴⁴
 Pálfi János 1846
 Pálffy János⁴⁵
 Petkó Mihály 1777
 Pétsi Péter 1746⁴⁶
 Platzki András 1728
 Putnoki István
 Rapó[...]s Sándor 1650
 Rhener, Christian 1768
 Sándor János 1795
 Sárosi András 1657
 Schenker András 1716
 Sereg[...]Ferenc
 Sonbeirand, Jean Pierre 1734
 Sonbeyrand, Mattheus 1735
 Stetka Dániel 1736
 Süllyei Dávid 1753
 Szabó András 1750⁴⁷
 Szabó L. 1817, 1818
 Szabó T. 1814
 Szabó Tamás 1786

³⁸ Maksai Bálint 1746-ban iratkozott be Enyeden.

³⁹ Málnási János 1734-ben iratkozott be Enyeden.

⁴⁰ Két Malomvízi Kendeffi testvér, László és Ferenc 1783-ban iratkozott be Enyeden; Mária bizonyára a testvérük volt.

⁴¹ Bár a név nem éppen ritka, megjegyzem, hogy egy Molnár István 1745-ben beiratkozott Enyeden.

⁴² Minden azonosító adat híján csupán megjegyzem, hogy egy Nagy Tamás 1747-ben subscribált Enyeden.

⁴³ Nagyari Benedek nagyváradi ref. pap volt az apja a hírneves prédikátornak, Nagyari Józsefnek (1651–1694). Nagyari Józsefnek volt Benedek nevű fia, bogáti lakos. Egy harmadik Nagyari Benedek 1709-ben iratkozott be Enyeden, de ugyanitt 1714-ben meghalt.

⁴⁴ Azonosító adatok nélkül csupán megjegyzem, hogy egy Pál Mihály 1768-ban iratkozott be Enyeden.

⁴⁵ Több Pálfi János is subscribált Enyeden, az egyik 1714-ben, a másik 1724-ben (ő bányai rektor, majd pap lett), a harmadik 1772-ben (ő hodgyai előnevet viselt).

⁴⁶ Pétsi Péter 1750-ben iratkozott be Enyeden.

⁴⁷ Egy Szabó András 1754-ben iratkozott be Enyeden.

Szalaczi Pál 1684
 Szaláczai Péter
 Száldobosi Sándor
 Száldobosi D. Bálint 1764
 Száldobosi D. Sándor 1820
 Száldobosi Demeter Sámuel (1), 1783, 1784 (2), 1786, 1787, 1839
 Száldobosi Demeter Sándor 1814, 1816, 1818, 1819 (5), 1820 (4), 1821 (2), 1822
 (2), 1823 (3), 1824 (2), 1825, 1826, 1827 (2), 1832 (2), 1833 (2), 1834, 1835,
 1836, 1839 (8), 1840, 1843 (2), 1848
 Szász István⁴⁸
 Székely Dávid (1), 1758⁴⁹
 Székely István 1716⁵⁰
 Szeregyei Mihály 16[...] ⁵¹
 Szerencsi Mihály
 Szigethy György 1714
 Szigeti György prof.⁵²
 Szilágyi István 1794⁵³
 Szotyori János 1749⁵⁴
 Szotyori Mohai József⁵⁵
 T[...], Mathiae 1695
 Telegdi József 1779
 Tordai Áron
 Török Mihály 1749⁵⁶
 Török Mózes
 Tőke Márton
 Tseh [...] A.⁵⁷
 Tsulak István 1800, 1807

⁴⁸ Azonosító adatok híján csak megjegyzem, hogy Szász István nevű tanuló 1775-ben subscribált Enyeden; rektor lett.

⁴⁹ Kilyéni Székely Dávid (†1800), Székely Elek és Garabancics Ágnes fia 1767-ben guberniumi fogalmazó volt, 1776-ban ítélmester, 1780-tól udvari kancelláriai referens.

⁵⁰ Csomafáji Székely István nevű szolgabíró működött Doboka vármegyében a 18. században.

⁵¹ Szeregyei Mihály 1668-ban subscribált Enyeden; utóbb Sükösd Mihállyal és Zilahi István-nal együtt Magyarországra távozott.

⁵² Id. Szigeti Gyula György (1680k.–1725), Szigeti Gyula György máramarosi esperes és Nánási Sára fia Wesselényi István udvari papja volt Nyulason. 1709-ben két disszertációja jelent meg Odera-Frankfurtban. 1712-től Székelyudvarhelyen, 1721-től Enyeden tanított filozófiát és matematikát.

⁵³ Egy Szilágyi István nevű tanuló 1738-ban iratkozott be Enyeden.

⁵⁴ Egy Szotyori János 1713-ban iratkozott be Enyeden, majd Barcsainé udvari lelkésze lett. Van adat egy Hídvégén működő, akadémiát járt Szotyori Jánosról is; a kettő azonos is lehet. Egy ismeretlen utónevű Szotyori az 1720-as években tanult Enyeden, s utóbb Hunyad vármegyében volt prédikátor. Legvalószínűbb az azonosság azzal a Szotyori Jánossal, aki 1741-ben iratkozott be, 1750-ben senior volt, és akadémiákra ment.

⁵⁵ Egy Szotyori József 1787-ben subscribált Enyeden, és orvosegyetemre ment; neki azonban a családneve volt Szotyori, és Magyarigenből érkezett.

⁵⁶ Csernátóni (Török) Mihály néven 1711-ben iratkozott be egy tanuló Enyeden; szászvárosi rektor lett.

⁵⁷ Azonosító adat híján csak megjegyzem, hogy 1770-ben Alexander Tseh néven iratkozott be egy tanuló Enyeden; a Győrfi családban volt nevelő és az irodalom praesese. 1772-ben Cseh Antal (Rationista) subscribált.

Tur [Vásárhelyi] István 1725, Utrecht
 Vajna Mária⁵⁸
 Vajna Miklós 1723⁵⁹
 Váradi János⁶⁰
 Ventzel Mihály
 Vilmányi András 1652
 Visolyi József⁶¹
 Zágoni Gábor⁶²
 Zágoni Márton⁶³
 Ziegler Sámuel 1749
 Zoltán Sándor 1820
 [...] György 1664
 [...], Josephus 1777
 [...] 1603
 [...] 1641
 [...] 1651
 [...] 1671
 [...] 1689
 [...] 1706
 [...] 1740
 [...] 1743
 [...] 1749
 [...] 1802
 [...] 1832

A kéziratokban másolóként, lejegyzőként közreműködött Alsóboldogasszonyi Dió Mihály, Étfalvi Imreh Sámuel, Gidófalvi Csiszér Lajos (1799), a possessorként is felsorolt Incze József (1780), Köpeczi Sebestyén Áron és Szemerjai Demeter Sámuel (1761).

S. SÁRDI MARGIT

⁵⁸ Bizonyára Gidófalvi Csiszér Mihály özvegye, aki a könyvtárat a zágoni eklézsiának adományozta.

⁵⁹ Vajna Miklós (†1738) 1715-ben az enyedi kollégium neutralista diákja volt a rétori osztályban; ugyanebben az évben iratkozott be. 1723-ban Franekerben tanult, de megfordult Regensburgban is Zágoni Gáborral együtt. Hazatérve a Teleki család udvari papja volt Gernyeszegen, 1736-ban jegyző, 1737-től a görögényi ref. egyházmegye esperese.

⁶⁰ Azonosító adat nélkül csak megjegyzem, hogy egy Váradi János 1771-ben iratkozott be Enyeden; egy másik 1774-ben, ő lelkész lett.

⁶¹ Visolyi József 1782-ben subscribált Enyeden, és jegyző lett.

⁶² A 18. században két Zágoni Gábor iratkozott be Enyeden, az egyik 1715-ben, a másik 1748-ban.

⁶³ Egy Zágoni Márton torockószentgyörgyi ref. lelkész ismert, aki torockószentgyörgyi Torockkai Ferencet (†1732u.) búcsúztatta Borosnyai Nagy Zsigmonddal együtt; bizonyára ő az, aki 1722-ben iratkozott be Enyeden, a héber nyelv és az alumnisták praesese volt, jurátus, az oratori osztály tanítója, 1732-ben senior, majd újtordai lelkész.

Beély Fidél és a sajtó. Beély Fidél gyakorlati pedagógiai munkásságáról, elméleti tevékenységéről és életéről nem készült összefoglaló munka¹. Neveléstörténet-írásunk mindeddig kevés figyelmet fordított Beély Fidél a sajtóban megjelent cikkeiek feldolgozására, pedig ezek számos érdekes, fontos, és sokszor ismeretlen adatot tartalmaznak, amelyek más forrásból alig, vagy egyáltalán nem hozzáférhető adalékokat nyújtanak a pedagógus képéhez. A sajtóban található szétszórt információk esetenként módosíthatják, árnyalhatják a szakirodalom által korábban már felvázolt képet.

Beély Fidélnek 1835-től folyamatosan jelentek meg cikkei a korabeli sajtóban. A pannonthalmi apátság központi könyvtárában fellelhető kéziratában² ő maga gyűjtötte össze az összes megjelent, illetve folyóiratoknak elküldött, de meg nem jelent cikkeinek és tanulmányainak címét, így ez jelentős segítség volt e tanulmány írásakor.

Tanulmányomban Beély Fidél életének csak a legfontosabb állomásait tárgyaló részben nagy szerepe volt Beély Fidél saját kezűleg írt önéletrajzának³, amit a Pannonthalmi Apátság Könyvtárában őriznek.

Beély Fidél Briedl Józsefként született 1807. július 5-én Székesfehérváron, polgári családban. Apját nagyon korán elveszítette, ezután anyja taníttatta. Tehetséges és szorgalmas diák volt. Elemi és középfokú tanulmányait Székesfehérváron végezte. 1822-ben hivatásszeretettől és tanárai javaslatára lett a Szent Benedek rend tagja. Négy évig tanult Pannonthalmán, majd Bakonybélben költészettant, szónoklattant, nevelés- és oktatástant tanulmányozott. 1830. augusztus 6-án lett áldozópap, ezek után Pannonthalmán tevékenykedett, mint egyházi szónok. Tanára, Guzmics Izidor apáttá váló kinevezésekor magával vitte kedves tanítványát Bakonybélbe. Bakonybélben 1832 és 1849 között oklevéltant, esztétikát, valamint nevelés- és oktatástant tanított, és a könyvtár őre volt. Mindezen tevékenységei mellett mélyen érdeklődött az oktatás kérdései iránt, idegen nyelven olvasott, és angoltól, németből is fordított. 1839. november 22-én az Akadémia levelező tagjává választotta elméleti pedagógiai munkásságának elismeréséül. A forradalom után megszűnt Bakonybélben a tanárképzés, innentől kezdve többé nem publikált, hat éven keresztül az apátság kertjét gondozta. 1855-től haláláig, 1863. június 30-ig a kőszegi gimnázium igazgatója volt.

A Szent Benedek rend bakonybéli apátságán a tanárképzés 1758-tól 1849-ig működött kisebb megszakításokkal. Az apátságon a rend által működtetett iskolák számára képeztek tanárokat. A tanárképzés virágkora Guzmics Izidor apáttá váló kinevezéséhez köthető. 1832-ben helyezték át Pannonthalmáról a felvilágosult, a pedagógia elméleti és gyakorlati kérdései iránt egyaránt érdeklődő tanárt. A bakonybéli tanárképzés egy évig tartó oktatást jelentett. Az órák nagy részét feltételezhetően magyarul tartották a tanárok, bár a hivatalos nyelv 1844-ig a latin volt.

Beély Fidél cikkeiben a népiskolák helyzetének tárgyalása nagyon fontos helyen szerepelt. Ezért fontos, hogy áttekintsük a magyar népiskolák fejlődésének történeti hátterét. 1560-ban született az első határozat a népiskolákat illetően, majd a 17. században folyamatosan bővült a népiskolák hálózata, de a társadalmi körülmények csak lassú változást tettek lehetővé. Bár célul kitűzték a „mindenkit tanítani kell” elvét, nagyon sok gyermek maradt távol az iskolától a kötelező tandíj és a kora

¹ FEHÉR Katalin: *Beély Fidél és az első magyar pedagógiai bibliográfia.* = Magyar Könyvsemlé 1994. I. sz. 88–93.

FEHÉR Katalin: *A pedagógia oktatása a reformkori Bakonybélben.* = Veszprém megyei Pedagógiai Körkép 1996. 7–15.

VADÁSNÉ SÁNDLI Éva: *Cenzúra és népoktatás – politika a reformkorban.* = Magyar Pedagógia 1987. 283–301.

² BEÉLY Fidél: Munkálataimnak lajstroma. Írói pályám' kezdetétől, vagy is az 1835 – iki évtől fogva. – A Pannonthalmi Apátság Könyvtárának Kézirattára. BK 218/ I /1.

³ BEÉLY Fidél: Életem rajza 1807-től 1861-ig. – A Pannonthalmi Apátság Könyvtárának Kézirattára. BK 218/I. /1.

tavasztól egészen őszi tartó munka miatt. Mindezek mellett nem voltak megfelelő tanítók és intézmények sem. Több próbálkozás is volt arra nézve, hogy a népiskolák helyzetén némileg javítani tudjanak. 1611-ben például Forgách Ferenc elrendelte, hogy folyamatosan vezessék az iskoláskorú gyerekek névsorát. 1629-ben Pázmány Péter jelentette ki, hogy a szülőt meg kell büntetni, ha gyermekét nem engedi iskolába. Ezeket a kívánalmakat csak sokkal később, II. József idején adták ki állami rendelkezésben. Az első normaiskolák létrejötte aztán az 1777-es Ratio Educationishoz kapcsolható, bár 1828-ig csak hat ilyen intézmény működött, mert kevés volt a tanító.

Tanulmányomban a cikkeket tematikailag igyekeztem csoportosítani. Az általam az elkövetkezendőkben felvázolt csoportok Beély Fidél mindazon a sajtóban megjelent műveire vonatkoznak, amelyek neveléstudományi szempontból fontos és érdekes adatokat tartalmaznak. Mivel, amint a bevezetőben már említettem, ezeket a műveket a szakirodalom még nem vizsgálta meg, így csoportosításuk sem történt meg. Ezért elsődleges céloom az volt, hogy Beély Fidél általam elemzett és részletesen vizsgált neveléstudományi cikkeit a teljességre törekedve valamilyen módon csoportosítsam az áttekinthetőség kedvéért. Az általam megállapított csoportok:

1. a tanítás célja és tartalma
2. a népiskolák általános jellemzése, helyük a társadalomban, célrendszerük, feladatuk, eszközeik, felszereltségük
3. a vallástanítás megjelenése Beély Fidél tanítási rendszerében
4. az értelmi és erkölcsi nevelés különbözősége és lehetséges összekapcsolásuk az érzékszervi neveléssel
5. a tanító tulajdonságai, tevékenységei, hivatástudata
6. a tanítandó tantárgyak megnevezése
7. a tanítási módszerek, az értékelés
8. a szülők szerepe gyermekük fejlődésében, nevelésében és tanításában
9. a haladás fogalma a társadalomban és a nevelésben
10. Beély Fidél fenyíték- és büntetésrendszere
11. az iskolai művelés fogalma

A tanítás célja és tartalma. Beély Fidél a tanítás célját két dologban határozta meg.⁴ Először is cél az, hogy felélessze és kiművelje növendéke értelmi erejét. Másodsorban, hogy ezzel a már kifejlesztett értelemmel fel is tudjon fogni és dolgozni új dolgokat. A tanítás végcélja tehát, hogy a gyermek megismerő képességét először a tanár, majd később már tudatosan a gyerek maga irányítsa afelé, hogy benne bizonyos állandó igazságok, és az azok iránti készség kialakulhasson.

A tanítás legfontosabb eszköze, maga a tanító, a természet és a tapasztalás. Fontos, hogy a tanító irányítsa a gyermek figyelmét az őt körülvevő világ, elsősorban a természet felé, hogy magának értékeket és fogalmakat szerezzon. Ezeket a tapasztalati úton szerzett ismereteket később tanára segítségével elméleti síkon próbálja egy egységes rendszerbe foglalni a gyermek. Az egységes egészbe való foglaláshoz elengedhetetlen a más emberekkel – elsősorban a tanárral – való érintkezés lehetősége. A kommunikáció, a tapasztalatcsere segít a gyermeknek abban, hogy tapasztalatait egy egységes világképpé rendszerezze.

A tanulási-tanítási folyamatról is részletesen szól Beély Fidél. A tanulási folyamat első szakaszának azt kell tekinteni, amikor a gyermek ösztöneiből fakadóan kezd érdeklődni bizonyos dolgok iránt. Ingergazdag környezettel a tanár elősegítheti azt a folyamatot. Az ingerek mellett a gyermek kíváncsisága a másik tényező, ami ebben a szakaszban elősegítheti a tanulási folyamatot. Mivel a gyermek kíváncsi, ezért – ahogy Beély Fidél írja – lélekereje is emelkedni kezd, egyre több ismeret-

⁴ BEÉLY Fidél: *Eszmék az idomi s anyagi művelés' egybeköttetéséről a' tanításban.* = Athenaeum 1839. 785–790., 769–774.

tel lesz gazdagabb, és a megfelelő tanári beavatkozással, valamint a fentebb említettek segítségével kifejlődik a gyermek jó és szép iránti igénye. Elengedhetetlen azonban, hogy a tanulandó anyag illeszkedjen a gyermek érdeklődési és fejlettségi szintjéhez.⁵

A népiskolai nevelés. Beély Fidél cikkeinek nagy része foglalkozik a népiskolai nevelés általánosságban vett céljainak és feladatainak meghatározásával. 1845-ben megjelent cikkében⁶ fejti ki nézeteit részletesen a kérdésről. A népiskolának több feladatát is megjelöli a szerző. Mindenekelőtt azt, hogy a kisgyermek nevelését már csecsemőkortól kezdve gyakorolja a szülő, és ezt a tevékenységet folytassa tovább a népiskola. Már az első évektől a többi ember szempontjából is fontos tevékenységek gyakorlására kell felhívni a gyermek figyelmét. Ennek indokául azt hozza fel, hogy mivel a természetben is változhatatlan törvény a folyamatos munkálkodás, tehát, hogy minden teremtménynek van meghatározott feladata és rendeltetése, ezért következőképpen az embernek is feladata a folyamatos munkálkodás és változás, de csak akkor, ha hasznos. Beély Fidél szerint a nevelő azt akkor érheti el legkönnyebben a gyermeknél, ha a rászoktatási szakaszban minél változatosabb és érdekesebb feladatokat mutat be. Szükséges, hogy ezek az elvégzendő munkák mindig feleljenek meg a gyermek érdeklődési körének és fejlettségi szintjének, hiszen csak így tud korának megfelelően hasznos tevékenységet végezni. A megfelelő rászoktatással a gyermek szokásává válhat a hasznos foglalatosság. A rászoktatási folyamat betetőzése az öröm érzése. Lényeges, hogy a gyermek örülni tudjon annak, hogy alkotni tudott, hogy létre tudott hozni valamit.

A népiskola feladatához tartozik az is, hogy szeretetet ébresszen a gyermek szívében. Ez azért elengedhetetlen, mert ez teszi az embert emberré, és a szeretet felelős sok más egyéb erény kialakulásáért is. Ez a szeretetet legyen tiszta, és soha ne legyen részrehajló:

„S milly kérézret tölti el mind a' tanító, mind a' tanítványok szivét, ha a' szeretet' szelleme naponként erősbben melegíti át kebelöket, 's végre az egész iskolának sajátává, megbecsülhetetlen kincsévé válik? milly szép lelki és szellemi reményekkel kecsegtet illy tünemény?"⁷

A népiskola társadalmi berendezkedés szempontjából legfontosabb feladata a törvények iránti tisztelet kialakítása⁸, és a törvények betartása. Ahhoz, hogy a gyermekek engedelmeskedjenek a törvényeknek a hit és az érteleme együttes munkálkodása kell, mert csak ezek segítségével képes belátni a törvények szükségességét. Mivel a törvények a jog általános fogalmába tartoznak, ezért fontos, hogy a gyermek igazságosságban, méltányosságban és lelkiismeretességben neveljük, hogy majd később, felnőttként ő is hasonló elvek szerint élhessen. A jog megléte biztosítja a békét, és a béke hirdetésének tehet eleget a népiskola is, azzal, hogy kisebbsíti a jog hiányából fakadó veszélyeket.

A népiskola családon túlmutató, és a család nevelő tevékenységét folytató legfontosabb feladata a családi nevelés esetleges hibáinak kijavitása, és az elmulasztott értékek pótlása. Ennek egyik eszköze a könyv, amelynek segítségével például állíthatunk a gyermek elé, hogy az élet legfontosabb

⁵ BEÉLY Fidél: *Mint hat üdvösen a népiskola az ember házi boldogságára?* = Athenaeum 1841. 417–425.

⁶ BEÉLY Fidél: *Elfogulatlan nézetek a népiskolai tanulmányokról.* = Religio és Nevelés 1845. 353–357., 361–365., 369–372.

⁷ BEÉLY Fidél: *Mint hat üdvösen a' népiskola az ember' házi boldogságára?* = Athenaeum 1841. 417–425.

⁸ BEÉLY Fidél: *A népiskola jótékony hatása az ország' és polgárai' boldogságára.* = Athenaeum 1840. 337–343.

értékeinek a jót, az igazat és a szépet tekintse. Ha ezt követi a népiskola, akkor képes a gyermeket önállóságra és teljes életre nevelni.

Az értelmi és erkölcsi nevelés különbözősége és lehetséges összekapcsolásuk az érzékszervi neveléssel. A népiskola tevékenységi köréhez tartozik Beély Fidél szerint legfontosabb feladata, az erkölcsi képzés is, mert ez párosulva a magasabb műveltségi állapottal lehet esetlegesen alapja a társadalmi jólétnek. Ezért a nevelés végső célja az kell, hogy legyen, hogy az embert a jó erkölcsi eszméknek megfelelően neveljék. Ez csakis úgy valósulhat meg, ha az erkölcsi képzést összekapcsoljuk az értelmi képzéssel, de még ekkor sem szabad megfedkezünk az emberi nem harmadik lényeges részéről, és ez az érzékiség. A kettős nevelés – értelmi és érzelmi – következik az ember kettős természetéből⁹: testi és lelki részből áll össze az ember, így lehet része az anyagi és az erkölcsi világnak egyaránt. Az emberi test legfontosabb részei ezért a gondolatok, eszmék és fogalmak forrásául szolgáló fej, és az indulatok, szenvedélyek, vágyak, erények és vétkek forrásául szolgáló szív. A fej az ész és az értelem forrása, a szív az emberi boldogság, vagy boldogtalanság eredete. Az ember testiségéhez tartozik az is, hogy külső és belső érzékekkel egyaránt rendelkezik. A külső érzékekhez sorolja a tapintást, az ízlelést, hallást, látást, és szaglóérzékét. Tehát fontos, hogy testünket neveljük, de emellett megfelelő tudományos és erkölcsi képzést is kell a növedéknek kapnia. Mivel a nevelés és az oktatás teszi az embert emberré, Beély nagy hangsúlyt helyez, és több cikkében¹⁰ is tárgyalja az erkölcsi nevelés mibenlétét. Az erkölcsi nevelés alapját és magját képezi Beély szerint, hogy a gyermek a születéskor a jó és igaz iránti hajlamát hozza magával. Ezeket kell a nevelésnek és oktatásnak kibontania, mivel a nevelés fő iránya és célja az erkölcsiség kell, hogy legyen. Azzal együtt, hogy Beély Fidél nagyon részletesen tárgyalja az erkölcsi tanítást, hangsúlyozza azt is, hogy a lélek és a szellem nevelése csak a tudományos neveléssel együtt valósulhat meg teljesen. Beély az idomi és az anyagi művelés egyesülésének nevezi ennek megvalósulását. Nagyon sok tanító ezt figyelmen kívül hagyja, nem párhuzamosan végzi a két rész nevelését és oktatását, ezért lesz mechanikus az oktatásuk, így sem az észre, sem a szívre nem tud hatni. Azért fontos, hogy ne csak az észre, de a szívre is hasson a tanítás, mert a földön az ember az egyetlen lény, akit nevelni és tanítani kell, a többi élőlényben az ösztön helyettesíti ezt. Az erkölcsi nevelésben a legfontosabb az akarat kiművelése, mert az akarat maga a vágytehetség, ez tehát a tárgya az erkölcsi nevelésnek. Az erkölcsi nevelés fő célja, hogy erkölcsös embereket neveljen, aki azt teszi, ami tisztének és méltóságának megfelel. Az erkölcsösség pedig két fontos területre terjed ki: az érzelmekre és az emberi cselekvésekre. Az erkölcsi képzésnek is az érzékiség kiművelése és kiképzése a fontos, mert a kisgyermekre ennek a gyakorlása a leginkább jellemző. Ezért az erkölcsös nevelést az érzéki tapasztalatok helyes irányba terelésével és továbbfejlesztésével kell kezdeni. Ezek után következhet az erkölcsi nevelés valódi célja: az erkölcsös életre való nevelés, amit állandó, hathatós és állhatatlan rávezetéssel érhetünk el. A nevelő ehhez irányítsa figyelmét a gyermek testi állapotára, lelki tehetségeire és érzelmeire, ezeket próbálja összhangzásba hozni egymással, és egészséges működésre serkenteni.

Az erkölcsi nevelést nemcsak megköveteli Beély Fidél, de pontosan meghatározza a gyakorlati módszert és eszközöket is, amikkel ezt el lehet érni. Az erkölcsi nevelésnek a szerző szerint hat

⁹ BEÉLY FidéL: *Az ember testi, lelki és szellemi tehetségeivel.* = Athenaeum 1841. 769–776., 785–789.

¹⁰ BEÉLY FidéL: *Eszmék az idomi s anyagi művelés' egybeköttetéséről a' tanításban.* = Athenaeum 1839. 769–774., 785–790. BEÉLY FidéL: *Mi oka, hogy századunk erkölcstelen gyermekekkel annyira telyes, és mi által lehetne legbiztosabban az elfajultságnak gátat vetni?* = Egyházi Tár 1839. 237–262.

eszköze lehet optimálisan¹¹. Az első ezek közül a vallásosság. A vallásosság, Beély Fidél taníttatásánál és hivatásánál fogva a legbiztosabb és a legjobb védelmezője a gyermeki ártatlanságnak. A vallásos nevelés, és a kialakított vallásos életmód felfedi az Isten képét a gyermekben, megmutatja az igazat, a maradandót. A vallásos életmód alapja Isten szeretete, ami engedelmisséget és tiszteletet feltételez. Mivel Isten mindennek az alfája és az ómegája, ha a gyerek szereti és tiszteli Istent, hasonló érzésekkel fog viseltetni nevelője és szülei iránt is. A vallásos életből és az Isten iránti szeretetből következik az erkölcsös életre való oktatás második eszköze a nevelők, a szülők és minden ember iránti tisztelet. Ennek a tiszteletnek az alapja a bizalom és a szeretet, kialakításhoz elengedhetetlen a jó szülő–gyermek kapcsolat. A szülő minden esetben szolgáljon példaként gyermeke számára, mert ez hozzásegíti a gyermeket ahhoz, hogy a jónak gyakorlása szokásává váljék. A harmadik eszköz az önmegtágadás, ez a legfontosabb a tiszta erény gyakorlásához. Beély szerint önmegtágadás nélkül nem lehetséges valódi boldogság, nyugalom és megelégedés. Ezért az önmegtágadást a józan ész és a szent kötelesség szerint kell kiművelni a gyermekben. Az önmegtágadás képességéhez elengedhetetlen az önismeret, ezért célszerű már kisgyermekkortől fogva arra nevelni a gyermeket, hogy mindig ügyeljen tetteire. A negyedik eszköz az engedelmisség. Az ember szabadságához hozzátartozik az is, hogy bizonyos korlátok között él. Ezzel együtt, mint földi lény szabad, de az okos engedelmisség nem semmisítheti meg a szabadságát. Tehát a nevelési cél eléréséhez valamiféle okos korlátozás¹² alkalmazására szükség van, amiből majd később kifejlődhet a gyermekben a jog és kötelesség eszméje is.

„Kevés szóval sokat mondani, okos megfontolással vezérteni a’ gyermek indulatait, a’ jó nevelés munkája, melly a’ való engedelmisséget szüli.”¹³

A jog eszméjének kialakításánál – mint már feljebb említettük – nagy szerepet játszik a népiskola intézménye, ahol, ha megfelelően működik, szintén az engedelmisség vezérli a gyermeki tevékenységeket. A népiskola így már a szülő által elkezdett tevékenységet folytathatja tovább. Az engedelmisség kialakításához Beély Fidél esetenként – idősebb korban – a parancs és fenyték alkalmazását is ajánlja. A parancsokat akkor érdemes alkalmazni, ha a gyermek tettei önmagára és másra is ártalmasok. Ha ekkor sem követi a parancsot, ezután vesse be a tanár a fenyték eszközét, azért, hogy a gyermek képes legyen felismerni a parancsolat szentségét.

Beély Fidél fenyték- és büntetésrendszere. A fenytéket és a büntetéseket három csoportba osztja be a szerző¹⁴. Még mielőtt a csoportokat részletesen megvizsgálánk, a fenytékekről általánosan megállapítható és megkövetelhető, hogy mindig józan legyen, tehát a tanárt ne szenvedélyes természetű és indulatai, hanem a mértékletesség vezérleje, mindig alkalmazkodjon az adott társadalmi intézményhez, korhoz és gyermekhez, valamint, hogy mindig a rend, pontosság és fegyelem megletét segítse elő. A három csoport:

1. óvó fenyték
2. fékező fenyték
3. büntetve javító fenyték

Az első két csoportba olyan vétségek megtorlásául használt fenytékeket sorol, mint például a figyelmetlenségből, vagy gondatlanságból elkövetett bűnök.

„a figyelmetlen, és szórakozott elméjűt jó lesz többször bizonyos jel, és szó által meginteni, s’ ha ez nem használ, kényszerítessék helyéből fölkelni, hogy figyelme-

¹¹ BEÉLY Fidél: *Néhány szó az erkölcsi nevelésről.* = Egyházi Tár 1835. 90–133.

¹² BEÉLY Fidél: *Elméletek az iskolai fenytékekről.* = Religio és Nevelés 1847. 65–70.

¹³ BEÉLY Fidél: *Néhány szó az erkölcsi nevelésről.* = Egyházi Tár 1835. VIII. 113.

¹⁴ BEÉLY Fidél: *Elméletek az iskolai fenytékekről.* = Religio és Nevelés 1847. 65–70.

sebbe válják; a' fecsegő, és másokat minduntalan nyugtalanító a' padon kül állittathatik, hogy közelebbi érintkezésbe tanuló társaival ne jöhessen; a' tisztátalant egy elkülönzött szegletbe, vagy az elkésették helyére kell küldeni; a' rest, tunya, és foglalatosságaiokban hanyag növendékek kényszeríttessenek megszakasztott munkájokat illő fölvigyázat mellett, a' leckék' órái után az iskolában folytatni; s' ha délre sem végeznék el azt, jó lesz velök a' latin közmondást éreztetni: "qui non laborat, non manducet", „a' ki nem dolgozik, ne is egyék”, stb.”¹⁵

Az első két büntetőkategória esetében a tanár nem használhat büntetőeszközöket, ez csak a harmadik esetben lehetséges, ami a büntetések és fenytések legsúlyosabb fokozatát jelenti, amelyeket csak akkor alkalmazhat a tanító, ha a gyereknél az első kettő büntetésfajta már nem használ, és a rosszaság már szokássá vált a gyermeknél. Beély Fidél a tanároknak mindig a lehető leghumánosabb javítási módszert tanácsolja, így például azt tartja helyesnek, ha a tanár csak akkor alkalmazza a harmadik büntetési formát, ha az első kettőt már elégszer, szerinte akár 6-szor, 7-szer is sikertelenül használta. Fontos kiemelni, hogy a szerző a büntetést is ünnepélyes keretek között képzei el, hogy a többi diák is okuljon a „bűnösség” következményeiből. Ide tartozik még, hogy a megbocsátást is hasonlóan ünnepélyes keretek között kívánja megvalósítani, tehát mindig enged egy kiskaput, hogy, ha a diák megfelelően él és dolgozik, a tanár visszafogadhatja őt bizalmába, és az iskolai közösségbe is. Ennél a fenytékfajtnál Beély Fidél megengedőnek tartja a testi fenyték alkalmazását.

Összefoglalva a szerző a legjobb fegyelmezési eszköznek a rendet, pontosságot, illendőséget és erényességet tartja, és nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a gyermek sohasem marad bűnös, hiszen jelleme még nem fejlődött ki teljesen, mert akarati működése még gyenge. Pontosan ezért van szükség rendre és egy egységes rendszerre, amelynek segítségével és állandó alkalmazásával a tanár minden tekintetben és esetben következetesen járhat el.

A tanító tulajdonságai, tevékenységei, hivatástudata. A fenyték kapcsán Beély Fidél pontosan meghatározta a tanítói személyiség alapjául szolgáló tulajdonságot, és ez a mértékletesség. A tanítói személyiségről több cikkében¹⁶ is részletesen szól. Ebben a részben ezeknek a cikkeknek az ide kapcsolható részét fogalom össze röviden. Négy fontos tulajdonságot fogalmaz meg Beély Fidél, amikkel a tanítónak mindenképpen rendelkeznie kell, mielőtt nevelésre és oktatásra adja a fejét, és ezek a következők:

1. Jó és hajlékony szív, amely mindig a vallás parancsait, tehát a jót követi
2. Gyermek iránti szeretet, ami azért nagyon fontos, mert ha ez megvan, a tanító könnyebben el tudja viselni a tanítói pálya kellemetlenségeit és terheit. Ezek a kellemetlenségek elsősorban abból adódnak a szerző szerint, hogy az emberek nagy többsége nincs tudatában a tanári munka a társadalom jóléte szempontjából végzett fontos feladatának, gondtalannak és dologtalannak képzeik a tanár életét, éppen ezért nem is övezi megbecsülés a tanár személyét.

¹⁵ BEÉLY Fidél: *Elméletek az iskolai fenytékről*. = Religio és Nevelés 1847. 66.

¹⁶ BEÉLY Fidél: *Buzdító szó néptanítóinkhoz, a kütüzött pályámi lankadatlan tovább – haladásra*. = Religio és Nevelés 1845. 204–206., 213–214. BEÉLY Fidél: *A hű tanító legjobb jutalma*. = Religio és Nevelés 1841. 33–37. BEÉLY Fidél: *A tanító hivatalkezdetbeni szükségesebb tulajdonai*. = Athenaeum 1841. 705–709. BEÉLY Fidél: *Milly vág, -s kívánatoktól illik a tanítónak az év fordultával elteni és lelkesednie?* = Religio és Nevelés 1844. 13–15., 21–22. BEÉLY Fidél: *A tanító képe erkölcsi tekintetben*. = Egyházi Tár 1839. 181–196.

3. Ősztön a munkásságra, ami azt jelenti, hogy jellemében mindvégig ott kell, hogy legyen a szilárd törekvés a jó iránt, valamint lelkielő, amely segítségével átjuthat az akadályokon.
4. Szende és nyájas kedély, ami abban nyilvánul meg, hogy a gyermekek hibáit racionálisan és okosan el tudja hártani.

Ezeket a gondolatokat hozzákapcsolhatjuk a már előzőekben tárgyalt fenyíték- és büntetésfajtákhoz, hiszen a hibák és vétségek elhárítása is a gyerek valamiféle korlátozását jelenti. Beély Fidél a büntetéseknel és hibáknál abból indul ki, hogy a gyermek eredendően jó emberként jön a világra, és a tanító feladata, hogy a helyes úton tartsa, és ha a diák letér véletlenül erről az útról, akkor önzetlenül segítsen neki visszajutni az erkölcsös élet útjára.

Elérkeztünk egy fontos részhez, ami a tanári hivatástudatot és tevékenységeket hivatott tárgyalni. Beély Fidél abból indul ki¹⁷, hogy a tanítói pálya fenséges és szent, abból adódóan, hogy embereket nevel és képez. Nevelésének végcélját a következőkben fogalmazza meg a szerző:

„A' szüléknek engedelmes magzatokat, az országnak munkás polgárokat a' fejedelemnek hű alattvalókat, a' mennynek jámbor lelkeket nevel ő.”¹⁸

A tanítót, mivel tevékenysége és munkálkodása sorsokat dönthet el, mindvégig az igazság, jó és szent iránti tisztelet kell, hogy vezesse. Választott pályájához és hivatásához hűség kapcsolja, az a helyes, ha egész gondolatvilágát hivatalának szenteli. Hozzá tartozik, mint minden más hivatáshoz is, hogy a tanítónak területén állandóan képeznie kell magát, és nyomon kell követnie a tudományban megjelenő, hivatására vonatkozó legújabb kutatások eredményeit, és az a tökéletes, ha ezt oktatásában meggyőződésének megfelelően és mértékkel alkalmaznia is tudja. Beély Fidél külön hangsúlyt helyez arra, hogy a tanár oktatása legyen mindig rendszeres és előre eltervezett, de az adott óra anyaga mindig illeszkedjék egy nagyobb, szervezés felépülő egészbe. A tanár feladata, hogy megtanítsa a diákokat ezt az egészet látni.

Részletesen elemzi a falusi tanítók helyzetét¹⁹, akiknek sok nehézséggel és akadállyal kell megküzdeniük. Életüket nagy részt nyomor övezi, s gyakran ínséges körülmények között élnek. Mindezek ellenére azonban, mint minden tanítóban, bennük is megvan a lelkielő, hogy a körülményeken felülemelkedve megteremtsék az ideális tanuláshoz szükséges feltételeket. A nyomor és éhezés ellenére Beély Fidél szerint sokan gondolják azt, hogy a tanárok élete csupa gondtalanság és öröm. Ezek a rosszakarók akadályozzák az igaz és szép terjedését, ami örök és maradandó lehetne a tanítványok életében. A tanító tevékenykedése azért fontos, mert ő az, aki – a szülőkkel együtt – ezeknek az értékeknek a hordozója és képviselője.

A tanítandó tárgyak megnevezése; a legfontosabb tantárgy: a vallástan. Beély Fidél cikkében²⁰ pontosan meghatározza, hogy milyen tudományokat kell a tanítóknak oktatnia:

1. vallás- természet-, történet- és földrajztan

Itt lehet kiemelni, hogy a szerző szerint a legfontosabb tantárgy a vallástan, mert ez jelenti a szív valódi kiképzését, és ez adja az alapokat a diákok által követendő erkölcsös élethez. A tanár feladata, hogy figyelmet fordítson arra, hogy a diák figyelme ne csökkenjen a vallás igazságaiban, és ebben maga is mutasson példát. A példaadást, mint fontos tanítási módszert az egyik legfontosabb eszköznek tekinti Beély Fidél a nevelésben. És itt nem csak a tanári példaadásra, hanem a szülői

¹⁷ BEÉLY Fidél: *A hű tanító legszebb jutalma.* = Religio és Nevelés 1841. 33–37.

¹⁸ BEÉLY Fidél: *A hű tanító legszebb jutalma.* = Religio és Nevelés 1841. 33.

¹⁹ BEÉLY Fidél: *Buzdító szó néptanítóinkhoz, a kitűzött pályáni lankadatlan tovább-haladásra.* = Religio és Nevelés 1845. 204–206., 213–214.

²⁰ BEÉLY Fidél: *Elfogulatlan nézetek a népiskolai tanulmányokról.* = Religio és Nevelés 1845. 353–357., 361–365., 369–372.

példamutatásra is gondolni kell. A szülők szerepe egyrészt tehát a példaadásban nyilvánul meg, másrészt pedig a nevelés első színterét a család képezi, aminek a legfontosabb szereplői az apa és az anya. Ehhez kapcsolódóan jegyzi meg a szerző, hogy nemegyszer az iskola feladata, hogy kijavítsa azokat a hibákat, amiket a szülők követnek el gyermekük nevelésében. A szülői hibáknak több oka is lehet, ezeket tárgyalja abban a cikkében²¹, amelyben a szülői magatartásokat osztályozza. Szól olyan szülőkről, akik azért hanyagolják el nevelési kötelességeiket, mert nem ismerik azokat, megemlíti nehéz fizikai munkát végzőket, akik annyit dolgoznak, hogy sem gyermekükre, sem egymásra, de saját magukra sincs idejük. Beszél ferdén nevelt és képzett szülőkről, majomszülőkről, akikben túlzó szeretet munkálkodik, és a csak gyönyöröknek élő szülőről is említést tesz, akik számára kényelmetlen a gyermeknevelés.

2. gondolkodástan és nyelvtan

Ebben a csoportban említi meg a szerző, hogy a cél ezeknél a tantárgyaknál az, hogy megtanítsák a gyermeket arra, hogy okosan tanuljon gondolkodni.

3. mezői gazdaságtan és eröműtan

Ezt azért tartja nagyon fontosnak, mert a földművelő így már hamar megismerkedik jövőendő rendeltetésével és viszonyaival.

4. számtan, mértan, írás- és rajztan, ének és hangzás

A vallási nevelés fontossága Beély Fidél nevelési rendszerében. A gyermekek vallásos nevelésénél abból indul ki, hogy szükségszerűen az emberek és az állatok között különbség van. Az állatok pusztán ösztönlények, nem nevelendők, csak szelídíthetők. A gyerek ezzel szemben alakítandó ember, Isten hasonmása, és ennek megfelelően úgy kell nevelni, hogy földi és égi rendeltetésének is eleget tegyen.

Az előbbiekből láthattuk, hogy Beély Fidél szerint a nevelő tevékenységének legfőbb iránya, hogy a tanítványok erkölcsi és vallási kiművelése megvalósuljon.²² Ezen kívül természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni a nevelés többi területét sem, mint például a testi, lelki, szellemi képességek harmonikus fejlesztését, valamint ehhez kapcsolódóan a jó, igaz és szép iránti nemes szeretetet sem. Ez egyaránt a szülők és a nevelők együttes kötelessége. A vallásos nevelésnek három fő oka lehet a tanítók és a tanárok részéről, amelyek közül az első a tanító és a nevelő vallástalansága, értendő ez alatt olyan személy, aki vallását teljesen elhagyta, vagy csak hanyagul gyakorolja, amelynek a következménye az, hogy az ilyen tanítóból hiányzik a szent komolyság. A tanító vallástalanságának a következménye erkölcstelen élete, amely a tanári példaadás szempontjából kap majd nagy hangsúlyt a tanításban és a nevelésben. A vallástalan élet következménye a tanító rossz híre és neve, amelyek miatt nem nyerheti meg a tanulók bizalmát, így nem lehet sikeres befolyása és hatása sem.

A vallástan oktatása kapcsán érdemes megvizsgálni az anyaszentegyház és a népiskolai viszonyt, amelyet Beély Fidél egy, az *Egyházi Tárban* megjelent cikkében tárgyal²³. Beély szerint az egyház és a népiskola azonos célokon nyugszik. A népiskola olyan intézmény, amelyben az ember a természet rendje és törvényeihez igazodva neveltetik, az egyház pedig az emberben levő szellemi erőket az örökkön tartó jóléttel összekapcsolja. Tehát, ha Beély összefüggéseit követjük, megállapíthatjuk, hogy az iskola az életre hat, az egyház szintén ügyel ezekre, de leginkább az örökkévaló viszonyaira van tekintettel. A szerző felhívja a figyelmet azokra az ártalmas újítókra, akik szerint el kell választani az egyházat az iskolától, ami különösen káros lehet az emberekre nézve, hiszen ezek az újítók korlátlan szabadságot követelnek, amely gyakran ártalmas is lehet.

²¹ BEÉLY Fidél: *Mi oka, hogy századunk erkölcstelen gyermekekkel annyira telyes, és mi által lehetne legbiztosabban az elfajultságnak gátat vetni?* = *Egyházi Tár* 1839. 237–262.

²² BEÉLY Fidél: *A gyermekek vallási és erkölcsi nevelésének fő akadályai a tanító részéről.* = *Religio és Nevelés* 1842. 225–233., 243–250.

²³ BEÉLY Fidél: *Az anyaszentegyház és a néposkola közötti viszony.* = *Egyházi Tár* 1839. 307–329.

Beély ezt megakadályozandó kijelenti, hogy a legjobb tanítók idáig is, és innentől kezdve a lelkipásztorok lesznek, mert ők azok, akik tanulják a nevelés és oktatás tudományát.

A tanítási módszerek, az értékelés. Az iskolai értékeléshez szervesen kapcsolódik a nyilvános próbatétel, ami egy mindenki előtt való megmérettetést jelentett. A szerző szerint²⁴ az a legideálisabb, ha az iskola minden félévben tart egy ilyen nyilvános próbatételt diákjai számára. A tanító feladata ezt az eseményt megszervezni, és a megfelelő körülményeket megteremteni. A nyilvános próbatétel a gyermek számára a becsület, tisztesség és dicsőség napja. A tanár a szereplések alkalmával csak az érdemeket és a szorgalmat nézze minden részrehajlás nélkül. Értékelésnél használhat kisebb tárgyi ajándékokat, sőt, a szegényebbeknek pénzt is juttathat.

A nyilvános próbatétel egyik nagy előnye, hogy segítségével kialakulhat egy egységes versenyszellem a diákok között, ami segítőleg hathat a diák előmenetelére. A nyilvános próbatétel anyagát és témakörét illetően Beély Fidél kihangsúlyozza azt, hogy mindig spontán legyen, tehát a diák ne tudja előre, hogy aznap éppen miből fog majd megmérettetni.

A nyilvános próbatétel eseménye ezenkívül alkalom a szülő–iskola kapcsolat ápolására is. Ezeken a napokon a szülő lehetőséget kap arra, hogy belepillantson az iskola munkájába, és betekintést nyerhet gyermeke nyilvános felkészültségébe is. Ezzel kapcsolatosan Beély Fidél megjegyzi, hogy ha a szülő és a tanár kellőképpen komolyan tudja venni a nyilvános próbatétel alkalmát, akkor a gyereken is jobban ki tud alakulni egy olyan képzet, amely ezt az eseményt mind-mind fontosabbá teszi.

Az iskolai művelés fogalma. Beély Fidél szerint a nemzet művelésének alapja a társalgás.²⁵ A társalgás lényege az, hogy a nyelv segítségével mások tudomására hozzuk gondolatainkat és érzéseinket, tehát kommunikálunk. Beély is felismeri, hogy a sikeres kommunikáció feltétele, hogy mind a két fél vegyen részt benne. A kommunikáció feltétele pedig, hogy a másik ember önállóságát ne sértse, tehát személyes szabadságából mindenki áldozzon fel annyit, amennyi szükséges a harmonikus kapcsolat eléréséhez. A harmonikus kapcsolat ellentéte, ha a két fél átlépi a társadalmi korlátokat, és ezzel megzavarja a köz jólétét és boldogságát.

Tehát összefoglalva, a művelés eszközként szolgál a nemzeti haladáshoz és az emberi együttéléshez, feltétele pedig a sikeres kommunikáció. Az együttélés során megismeri saját és a többi ember személyiségét, amit minden teremtmény saját nyelve segítségével juttathat kifejezésre. A nyelv, mint például a kommunikáció egyik eszköze egyik fő és leghathatósabb előremozdítója a művelésnek. Ezenkívül a nyelv funkcionál még mint összetartó erő is, a nemzet, a társadalom és a haza, vagyis a nemzeti identitás kifejezésére szolgál.

Az iskolai művelés feladata tehát, hogy a nevelést és a tanítást mindig igazítsa az egyéniséghez, és később ezt a fejlődésben levő egyéniséget ápolja. Az iskolai művelés lényege, hogy felkészítse az egyént arra, hogy kiforrott személyiséggel egyszer majd a társadalom része legyen. Ahhoz azonban, hogy az iskola individuumokat tudjon nevelni, egységes módszer szükséges. A legfontosabb, hogy ne csak felfogni és elfogadni tanítson, hanem hívja fel a figyelmet arra, hogy a befogadottat a diák tanulja meg egy bizonyos távolságról is szemlélni, tehát értékelje is a látottakat és hallottakat, és csak ezután építse személyiségébe értékítélete szerint.

A szülők szerepe gyermekük fejlődésében, nevelésében, tanításában. A szülők szerepéről már szóltunk a nyilvános próbatételt tárgyaló részben, amelyben megemlítettük, hogy az iskola feladatai

²⁴ BEÉLY FIDÉL: *A tanulók nyilvános próbatételeinek fontossága és céljai.* = Athenaeum 1840. 769–774., 785–790.

²⁵ BEÉLY FIDÉL: *Az iskolai művelésnek viszonya, és hatása a' társalgási művelésre.* = Tudománytár 1840. 176–187.

közé tartozik, hogy a szülőkkel tartsa a kapcsolatot, valamint, hogy bevonja őket gyermekeik oktatásába, nevelésébe és iskolai életébe. Ennek fontosságára Beély Fidél azért hívja fel a figyelmet, mert szerinte társadalmilag általánosan jellemző, hogy az erkölcsi romlottság okai a szülők maguk²⁶. Ennek okát abban látja, hogy a szülők azt gondolják, hogy a gyerek elsődleges nevelése és oktatása nem rájuk tartozik.

A probléma felvetése további elemzésekre ad okot. Fontos megjegyeznünk, hogy bármennyire is radikálisan fogalmazta meg az okokat, elemezte azokat, és kínálta a megoldást rá, érdemét abban kell keresnünk, hogy érdeklődéssel fordult a nevelés-oktatás helyzete felé, felismerte a hiányosságokat, és erre legjobb tudása, és természetesen neveltetése szerint igyekezett megoldást találni.

Beély a szülőket csoportokra osztotta fel aszerint, hogy ki mennyire nem megfelelő szülő. Az első csoportba azok a szülők kerültek, akik nem ismerik szülői kötelességeiket, őket egyszerűen tudatlanoknak nevezi. A második csoportba azok kerültek, akik fizikai munkát végeznek, és ezért annyira le vannak terhelve, hogy nincs idejük sem saját magukra, sem gyermekeikre. A harmadik csoportba azokat a szülőket sorolta, akik számára kényelmetlen az otthoni nevelés, mert csak a kényelmet és nyugalmat keresik. Ezeknek a szülőknek a nevelés nem jelent egyebet, mit munkát, és gondot. A negyedik csoport azokat a szülőket foglalja magába, akik csupán a gyönyörre törekednek, őket, ellentétben a harmadik csoportba tartozó nyugalmat kereső szülőkkel, az foglalkoztatja leginkább, hogy hogyan töltsék el az időt minél kellemesebben. Az ötödik csoportba tartoznak a ferdén nevelt, tanított, vagy képzett szülők, akik felismerik, hogy gyermekeik tanítása az ő feladatuk, de olyan módszereket és eszközöket használnak, amelyeknek jogosságát a tapasztalás soha be nem bizonyította. Ezek az úgynevezett „vad szülők” a nevelésben az „engedj szabad kezét a gyermeknek” elvét érvényesítik, ezáltal saját gyermekeiket is vaddá nevelik. A hatodik csoportba tartozók a „majomszülők”, akik – ahogy az elnevezésből következtetni lehet – túlságosan nagy szeretettel viselkednek gyermekeik iránt, ezért nagyon elnézőek, és túlságosan engedékenyek.

Tehát összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy az erkölcstelenség egyik fő okát Beély Fidél abban látja, hogy a szülők nincsenek tisztában, vagy nem eléggé azzal, hogy gyermekeik nevelése és oktatása éppúgy az ő feladatuk is, mint az iskoláé, ezért nekik is aktívan részt kell venniük nevelésükben és oktatásukban.

Az erkölcstelenség másik okát is a szülőkből kell keresni Beély szerint. A nevelésbeli romlottság oka a vallásiasság és erkölcsiség hiánya. Ez azért fontos szempont, mert csak az nevelhet vallásos és erkölcsös gyermeket, – ez Beély fogalomrendszerében szervesen összekapcsolódik – aki maga is hasonlóan neveltetett, és most is ezeket az elveket vallja. A szerző szerint az alázatosság és a tiszta szeretet csak a vallás által válhat az emberek tetteinek mozgatórugójává. Ezt kell a szülőknek elősegíteniük, s ezt legjobban a példaadás módszerével segíthetik elő.

Az előbb említett problémában látja Beély Fidél az erkölcstelenség harmadik okát. A szülői részről a példaadás elhanyagolása azért lehet rendkívül káros a gyermekre nézve, mert mielőtt a gyermek tetteiben elvekből indulna ki, pusztán a példát követve hajt végre cselekedeteket. A rossz példa pedig nagyon hamar rögzül a gyermekben, és válik később a cselekedeteit befolyásoló elvvé.

Az erkölcsi romlottságnak a társadalomra nézve káros következményei lehetnek. Ha az adott társadalomban sok az erkölcsileg romlott gyermek, a házi boldogság és a család alapjai megrendülnek, mert a szeretet – mint a családot összetartó legfőbb erő – nem tud érvényesülni erkölcstelen gyermekek között. Ennek az oka abban keresendő, hogy az erkölcstelenségben felnevelt gyermek nem tudja mi az az érnyes érzélem. Az erkölcstelenség azonban nem csak a családra lehet negatív hatással, hanem magára a polgári társadalomra is.

²⁶ BEÉLY FidéL: *Mi az oka, hogy századunk erkölcstelen gyermekekkel annyira telyes, és mi által lehetne legbiztosabban az elfajultságnak gátat vetni?* = Egyházi Tár 1839. 237–262.

A haladás fogalma a társadalomban és a nevelésben. Beély Fidél az emberi világ egyik fő mozgatórugójának a fejlődést, az előrehaladást tartja. Az emberi élet egyszerű törvénye, hogy mindig, folytonosan halad valami felé. A kérdés az, hogy hová, milyen irányban, és milyen cél felé. A haladás szempontjából két féle ember létezik a társadalomban: a tömeg és az intelligencia rétege. Ehhez kapcsolódva szól az egyes embereknek a társadalomban betöltött szerepéről is. Szükségesnek tartja, hogy a tömegeket csak a megfelelő emberek vezethessék. Megfontolás tárgya kell legyen az, hogy a nép melyik szónoknak rendeli alá magát. A két legfontosabb, haladást szervező erő a vallás és a természet.

Beély Fidél „Haladásunk célja és iránya”²⁷ című cikkében pontosan meghatározza az emberi haladás két területét. Az első a szent vallás igazságainak ismerete és gyakorlása, amelynek fejlesztése alkalmas arra, hogy az akaratnak irányt adjon, a szellemet és a lelket felvilágosítsa, és a szívet vigasztalja. Beély a kor fertőjének a naturalizmust és a racionalizmust tartja, amely szerinte csak az úgynevezett tömegre képes hatni, az intelligens emberekre nem. A naturalizmus és a racionalizmus azért áll szemben a Beély Fidél által felállított értékekkel, mert mindkettő megkérdőjelezte az egyház tanításait. A haladás másik fontos területe az ember hivatásához szükséges ismeretek megszerzése. Felismerte ő is, hogy az emberi tudás végtelen. Fontosnak tartotta megemlíteni, hogy egyes tudományágakat nagyon magas fokon műveltek az adott korban, ilyen volt például a különböző természettudományok, és a földrajz. Beély kiemelt helyen szólt a neveléstörténet jeles személyiségeiről, akiket ő maga is szellemi vezéreknak tartott, mint például Pestalozzit, Niemeiert, vagy Szilasyt.

Saját maga is nevelő lévén külön meghatározta azokat a területeket, amelyeken a nevelőknek előre kell haladniuk. Természetesen elengedhetetlen a tanulmányi anyag folyamatos gyarapítása, és megfelelő szinten tartása, ezen belül is legfontosabb a hittan, nyelvtan, számtan, földrajz, történet- és természettan alapos ismerete, mert ezek segítik elő, hogy a nevelő megfelelő és valódi világismeret- és szemléletet tudjon kialakítani. A tanári tevékenység szerves részének tartja, hogy a tanár készítsen pontos tervet, hogy milyen anyagot mikor akar tanítani. A tárgyi ismereteken kívül a gyermekek ismeretét, valamint ennek a készségét is állandóan fejlesztenie kell a tanárnak, valamint hivatásstudatára és lelkiismeretességére is figyelnie kell.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy bár Beély Fidél 19. századi pedagógus volt, sajtóban megjelent összegző munkáiban található gondolatok ugyanúgy érvényesek 150 évvel később is, a 21. században. Munkáiban mindig egy meghatározott utat követett: nagy súlyt helyezett az önismeretre, mert ez az alapja a sikeres nevelhetőségnek és a tanár részéről a nevelési munkának. Dolgozatot is erre vonatkozó gondolatával zárom:

„Nem szegény önmagunkról az igazat őszintén följegyezni, és elmondani, gyarló emberek vagyunk, 's kiki tudhatja, hogy mint ilyenek néha tévedünk, és gyarlóságokra vetemedünk. Ki ezeket szintugy, mint dicséretes oldalait a szerénység' határai közt fölfedezi, méltánylást érdemel, mert sajátját jellemzi. Önvallomásunk, kivált, ha characterünk mások előtt némileg ismeretes, első helyen áll.”²⁸

KERESZTY ORSOLYA

²⁷ BEÉLY Fidél: *Haladásunk célja és iránya a' nevelésre vonatkozólag.* = Religio és Nevelés 1844. 321–325., 329–332.

²⁸ BEÉLY Fidél: *Életem rajza 1807-től 1861-ig.* – A Pannonhalmi Apátság Könyvtárának Kézirattára BK 218. /I./ 1.

Egy ismeretlen szabadkőműves közlöny. A szabadkőművesség megszerveződésétől kezdve elkötelezte magát a műveltség, a művelődés és annak terjesztése mellett.¹ A szervezet minden tette bizonyítja, hogy a szabadkőművesi elveket komolyan vették régen. A jótékonyág tevékeny gyakorlása mellett a közművelődésért sokat tettek: iskolákat, közkönyvtárakat alapítottak, támogattak, sőt fenntartottak.

A kulturális életben mindig fontos szerepet töltöttek be az időszakos kiadványok, az újságok, folyóiratok. Voltak olyanok ezek között, amelyeket az egész magyar szabadkőművesség közös erkölcsi és anyagi erejének összefogásával jelentettek meg. Ilyen volt a maga korában egyedülálló *Világ* című napilap. Ez a nagyon színvonalas lap a nagyközönség számára szólt, de a szabadkőművesség szempontjából ítélte meg a helyzetet, a kor eseményeit.

Kiadtak még több más lapot is az érdeklődő olvasók részére. Sok olyan is akadt ezek között, amelyeket egyes páholyok jelentettek meg. A *Pápai Hírek*, az *Aradi Hétfői Újság*, az *Orsovai Hírlap* is egy-egy páholyhoz kötődött.² Ezek valamennyien a közművelődést szolgálták meggyőződéssel és meggyőzően.

A szabadkőműves időszakos kiadványok nagy része belső terjesztés céljából íródott. A magyar szabadkőművesség egyik irányzata számára adták ki a *Keletet*, a másik szárny részére a *Hajnalt*. A *Szabadkőművesi Figyelő*, később a *Kelet* is az egész magyar szabadkőművesség „hivatalos” lapja lett.

Némelyik páholy külön kiadványokat jelentetett meg. Említsük meg ezek között példaképpen a szegedi „Árpád” és a budapesti „Balassa” páholy kiadványait. A páholy kiadványok sorozata rendszerint a páholy tagjainak szellemi termékei, gyakran a páholy összejövetelein elhangzott előadások olvashatók bennük, de sok más, szabadkőművesi témát, erkölcsi kérdéseket kifejtettek ezekben a sorozatokban. Ugyancsak egyéni kezdeményezések egyes páholyok folyóiratai, leginkább csak a páholy tagjai számára. Sajat lapja volt többek között a budapesti „Galilei” páholynek.

Valódi sajtótörténeti különlegességre bukkantam levéltári kutatásaim során. A beregszászi „Pro Patria” páholy havonta megjelenő lapot adott ki tagjai számára.³ Beregszász városának második páholya Kárpátalján a legjelentősebb volt. A munkácsi „Hegyvidék” páholy alapította 1913-ban.⁴ Ez lett a beregszászi „Pro Libertate” páholy. Már a páholynev megválasztásával is hitet tettek eszmék mellett.⁵

1916. március 15-én jelentették meg először a páholy nevét viselő, kicsiny, 10×16 cm oldal méretű, szabadkőművesek számára szóló, kézirat jellegű, belső használatra készült, hivatalos szabadkőművesi közlönyüket. Ez a páholykiadvány könyvtárakban nem található meg, egyedül a Magyar Országos Levéltár őriz belőle hat számot. Ezért a sajtótörténet részére is rendkívül értékes „lelet”. Történelmi szempontból kivételes értékét főképpen a megjelenés helye és időpontja adja.

A címloldalak tetején látható sorszámozás és keltezés alapján megállapíthatjuk, hogy az első, vagyis 1916. március 15-i számtól kezdve az utolsó fellelhető példányig, tehát az 1917. január–februári számig voltaképpen hiánytalanul megvannak a példányok, annak ellenére, hogy már az első számban közölték: „megjelenik a nyári szünet kivételével minden hónap közepén.” Emiatt tehát

¹ Az 1723-ban kelt, James Anderson-szerkesztette, úgynevezett „Andersoni alkotmány”, amelyet minden szabadkőműves máig is elfogad ezt kimondja. (*Szabadkőműves gondolatok*. Szerk. MÁRTON László. Bp. 1994. Belvárosi Könyvkiadó, 34–39.

² BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes, Magyar Könyvszemle. Az Orsovai Hírlap 1994. 4. sz. 429–432.

³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) „Pro Patria” páholy Beregszász, P 1083 145. cs. CXI. és P 1134 7. t. 30, 116/a.

⁴ MOL P 1083 CXI 145. cs. 1. lap

⁵ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Szabadkőművesi páholyneveink 1991-ig*. Bp. 1992. ELTE. /Magyar Névtani Dolgozatok 114./ 44.

elvárnánk, hogy több szám jelent volna meg a valóságosnál. Azonban kettős, egy alkalommal hármas szám kiadásával biztosították a folyamatos kiadást. Már az első példány az 1–2. sorszámmal viseli! A negyedik, vagyis az 1916. június 30-i szám címlapja után ítélve elvesztették a magabiztosságukat, és azt írták a lap címlapjára: „Megjelenik a nyári szünet kivételével lehetőleg minden hónap közepén.” 1916. november 30-án adták ki az 5–7. számot, majd decemberben a 8.-at. A második évfolyam egyetlen fennmaradt száma is kettős számozással van ellátva.

Anyagi gondokról ad hírt egy körlevél, amelyet a szabadkőműves páholyhoz intéztek a lap ügyében:

„Érdemes Főmester Testvér!

Szeretett Testvérek!

Kérjük mielőbbi szíves értesítéseket, hogy reflektáltok-e lapunk további küldésére. A portóköltéség nagysága készlet bennünket arra, hogy csak azoknak a páholyoknak küldjük a lapot, akik igényt tartanak reá. A válasz elmaradását tagadó válasznak tekintjük.

dr. Szabó Bertalan,
főmester tv.

Dudás Béla
titkár tv.”

Az első szám „vezércikke” „Kopogtatás” címen elmagyarázza, hogy miért indították meg a folyóiratot. Nem „várják tőle, hogy meghódítsa a világot”, inkább a páholy életének élénkítésére lehet felhasználni a lapot. A szabadkőművesi viselkedés normáit igyekeznek meghatározni. A „harmadik” szám is „A tizenkettőhöz” címen szabadkőművesi belső kérdést tárgyal. A szabadkőműves vezetők felelősségéről beszél. A „negyedik” szám a szabadkőművesség legfőbb szervéhez, a Szövetség-tanácsához fordul „tiszteltteljes kérésével”, hogy a tagdíjak meghatározásakor legyenek megértők a tagság gondoljaival szemben.

Az egyetlen füzetkébe kötött ötödik–hatodik és hetedik, majd a különálló nyolcadik szám címlapját is gyászkeretben jelentették meg. A páholy „örök keletbe költözött”, vagyis elhalálozott tagjairól emlékeztek meg. Végül az utolsó fennmaradt szám címlapján a jövőbe tekintenek, a magyar szabadkőművesség újjászervezéséről alkotnak terveket, a tevékeny, cselekvő mozgalmat körvonalazzák. Nem számítottak tehát ekkor még a páholyélet hamarosan bekövetkező megszűntetésére.

A hat számból határozottan kirajzolódik a lap szerkezete. Az első három oldalon általános, fontos, elvi jelentőségű cikk olvasható a szabadkőművesség valamilyen belső kérdéséről, – ide sorolhatjuk a gyászjelentéseket is. Elmondható, hogy ez a „vezércikk”. A vezércikket követi mintegy öt-öt oldalon keresztül két alkalmi cikk, amely rendszerint a páholyban elhangzott két beszéd teljes, esetleg rövidített szövege. Az utolsó két–három oldal a Krónikáé. Itt számolnak be a páholyélet fontosabb eseményeiről a közelmúltból és a közeljövőből.

A lap cikkeinek szerzői legnagyobb részt névtelének maradnak, de a szerkesztő, Schor Ernő neve nyíltan szerepel a lapon. A páholyokban elhangzott beszédek előadóit is megnevezik. Több cikk szerepel „Frater Ernestus” aláírással. Feltehető, hogy ezeket is Schor Ernő írta.

A *Pro Libertate* című lap egyéni hangja a szerkesztő határozott munkáját dicséri. Van véleménye, és azt akkor is kimondja, ha az ellenkezik a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy hivatalos véleményével, mint például a *Világ* című szabadkőműves alapítású napilap fenntartására létrehozott „rendelkezési alap” ügye.

Gömöri Jenő és a Modern Könyvtár. 1910 júniusában egy sovány, lobogó hajú, az egyetem bölcsészkarára járó fiatalember, három kézirattal a kezében belépett egy pesti nyomdába. Talán még ő sem sejtette, hogy a következő évek egyik meghatározó könyvsorozatát indítja el ezzel.

Gömöri Jenő 1890 októberében született, tehát ekkoriban még húszéves sem volt. Természete- sen ő is a *Nyugatot*, és a nyugatosok mozgalmának lázában égett:

„A Nyugatot akkor már elvégezte volt egy részét az új irodalom úttörési munkájá- nak... [de] arra nem gondolt, hogy széles tömegekbe bocsássa le gyökereit; vagy talán a Nyugatot nem tartotta lehetségesnek, hogy az exkluzivitásából való kilépése jelentő- sebb eredménnyel járhasson az új irodalomra, az új írókra és a közönségre nézve.”¹

Mi lehet egy új könyvsorozat célja? A borítófedelek hátlapján így fogalmazta meg: „A modern magyar irodalom és a világirodalom kiváló irodalmi, művészeti és tudományos alkotásainak meg- ismertetése és népszerűsítése.” Ám ez még kevés, ez bármelyik sorozat mottója is lehetne. A to- vábbi cél: „Új kultúra megteremtése Magyarországon, különösen azok között, akik a mai gazdasági viszonyok áldatlan, de természetes következményeképp nem részesülhetnek a kultúra ezerféle gyönyöreiben.”

A sorozat indítása persze nem ment egyszerűen. Gömöri több budapesti kiadóval is tárgyalt, de egyik sem vállalkozott a munkára. Összeszedett tehát 400 koronát, és ezen a pénzen kinyomatta a Thököly úti Jókai-nyomdában a „Modern Könyvtár” első három füzetét. Kiadóként – Gömöri kérésére – a főbizományos, Sziklai Jenő neve szerepelt. Egy-egy füzet ára 40 fillér volt. Az indu- lást megkönnyítette az a tény, hogy mindhárom szerző lemondott a honoráriumról.² A három mű sorrendben a következő volt: Thomas Mann: *A boldogság akarása* (hat novella Gömöri saját for- dításában, Mann a megjelenés előtt két hónappal, áprilisban engedélyezte a kiadást³), Pikler Gyula: *A lelki élet alaptörvényei. Az eszmélet helye a természetben* (még abban az évben 2. kiadása is volt), Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszzai* (csak ebben a sorozatban három kiadást is megért, szerzőjének ez hozta meg az országos sikert).

A sorozat gyorsan népszerű lett az olvasóközönség, de az írók körében is. Fenyő Miksa így ír Hatvany Lajosnak június 14-én:

„... én már fél év előtt megpendítettem egy új »Magyar Könyvtár« elvét. Próbál- tam összeállítani egy sorozatot, és egész szép volt; kiszámítottam, hogy kellő befek- tetéssel⁴ jól jövedelmező vállalat volna. Ellenben jött egy Gömöri nevű úr, aki ezt megcsinálja (vagy legalábbis megcsinálni igyekszik), egymás után szerez a Nyugatot íróitól könyveket s nekünk a legnagyobb nehézségekbe kerül, hogy őket e vállalatot visszatartsuk.”⁵

A siker láttán persze már több kiadó is jelentkezett, hogy hajlandók átvenni a sorozat megje- lentetését. Nyilvánvaló volt, hogy Gömörinek nincs pénze tovább kiadni, ezért valóban csak „át- adásról” és nem eladásról volt szó. A tulajdonjog így a Politzer Zsigmond és Fia könyvkereskedő és kiadóvállalathoz került, de természetesen a szerkesztő továbbra is Gömöri maradt. Kb. egy évig maradt e cégnél a „Modern Könyvtár”, ekkor Politzer eladta az Athenaeumnak, amely minden-

¹ GÖMÖRI Jenő Tamás: *Emlékezés a „Modern Könyvtár”-ra.* = *Literatura* 1937. szept. 15. 328–329.

² SILFEN János: *A bécsi emigrációs könyvkiadás történetéből* (Az „Új Modern Könyvtár”). = *MKsz* 1965. 4. sz. 341–344.

³ KOVÁCS Béla: „Egy Gömöri nevű úr...” = *Élet és Irodalom* 1975. 16. sz. 2.

⁴ Később közli is az összeget: 25–30 000 K.

⁵ *Levelek Hatvany Lajoshoz.* Bp. 1967. 92.

áron át akarta venni ezt az igen népszerű sorozatot, amelynek 1911 decemberében már a 100. füzet jelelt meg.

Közben a *Nyugat* is megindította saját sorozatát „Nyugat Könyvtár” néven, amelynek 37 száma jelent meg. Ám a rivális sorozat sikerét nem tudták elérni. „A Modern Könyvtárban egyik füzet szemetesebb a másikinál, de nagyon sok füzettel jönnek és ez az előnyük” – írja Fenyő Miksa 1911. március 4-én Hatvanyinak nem is titkolt irigységgel.⁶ Nem csoda, hogy még abban az évben, 1911-ben el is adták az egészet az Athenaeumnak, amely így megszabadult a konkurenciától. Egy másik jól ismert sorozat, az 1912 őszén induló „Tevan Könyvtár” is nyilvánvalóan a „Modern Könyvtár” hatására keletkezett. Tevan Andor Karinthy Frigyesnek 100 példányonként 100 koronát ajánlott fel (tehát a szokásos 3000 példányért 300-at), és ezzel a kiadás jogát egyszer s mindenkorra megszerezte. Hozzátette még, hogy tudomása szerint az Athenaeum is így veszi a kéziratokat a „Modern Könyvtár” számára.⁷

A sorozat első három száma zöld színű fedőlappal jelent meg, amelyet Seyfert Ottó tervezett. A Politzernél a füzetek új, szürkés színű borítót és új belső könyvdíszeket kaptak Kozma Lajos révén: középen egy fekete körben szerepelt pirossal a szerző és a cím. A 30. számtól kezdve megint új fedőlappal jelent meg a sorozat (szintén Kozma munkája): a borító felét betöltő piros M és K betűk, valamint a feketével szedett szerkesztői név – ez lett a jellegzetes „Modern Könyvtár”-fedőlap. Az *Így írtok ti* című Karinthy-kötetnél a kisebbre vett két betű mellett hosszúkás rajz is található: magasra rakott könyvoszlopon (25 darab: Karinthy ekkor volt 25 éves – véletlen?) ül az „ifjú titán”...

Később az Athenaeum már az egészet betöltő rajzot is alkalmazott a fedőlapokon (pl. Szilágyi Géza: *Ez Pest!* címmel megjelent karcolatainál), pár év múlva viszont egyfajta „klasszicista” stílust vezetett be: a szövegek mellett csak a kiadó emblémája volt látható a borítókon. 1919-ben pedig egy pénzérme nagyságú embléma (piros alapon fehér A betű, körötte a M.K. felirat) volt a borítólapon, de ezen túl sehohsem szerepelt a sorozat neve, sem a szerkesztője.

Milyen szerzőket adott ki tulajdonképpen a „Modern Könyvtár”? Gömöri a következőket sorolja fel visszaemlékezésében:

„Kosztolányit, Karinthyt, Chólnokyt, Csáth Gézát, Miklós Jenőt, Somlyó Zoltánt, Szilágyi Gézát, Révész Bélát, Színi Gyulát, Krúdyt, Kaffka Margitot, Nagy Endrét, Ritoók Emmát, Lányi Viktort, Relle Pált, Lázár Miklóst, Nagy Lajost, Gellért Oszkárt, Rédey Tivadart, Füst Milánt, Bíró Lajost, Reinitz Ady-dalait stb. Ugyancsak először hozta, részben népszerűsítette Maeterlincket, Strindberget, Gorkijt, Tolsztojt, Nietzsche-t, Gauguint, Ostwaldot, Henry George-ot, Bergsont, Jacob Wassermannt, Karin Michaelist, Stendhált, Wedekindet, Ibsent, Shaw-t, Gerhart Hauptmannt, Dosztojevszkijt, Lagerlöföt, Anatole France-ot, Balzacot, Romain Rolland-t, Rabindranath Tagorét, Kuprint, Hildebrandot, Hartlebent, Nansent, Upton Sinclaire-t, H. G. Wellset, Papinit, Knut Hamsunt, Herrmann Bangot, Jules Renard-t, Emile Boutroux-t, Schnitzlert, Gottfried Kellert, Carduccit stb.”⁸

Gömöri egyik kedvenc írója volt Ibsen, „a tizenkilencedik század lelkiismerete”. Célja volt a szerző minden művének megjelentetése. Erről a következőket írta 1910 karácsonyán a *Rosmersholm* című dráma (M.K. 24–25.) előszavaként:

⁶ Uo. 116.

⁷ *Tevan Andor levelesládájából*. Bp. 1988. 67.

⁸ GÖMÖRI: uo.

II. kiadás

MODERN
KÖNYVTÁR
SZERKESZTI GÖMÖRI JENŐ

BUDAPEST · 1910 · KIADJA ·
POLITZER ZSIGMOND ÉS FIA
EGYES SZÁM ÁRA 40 FILLÉR

„A *Teljes Magyar Ibsen* előbb kötetenként fog megjelenni a *Modern Könyvtár*-ban – mindenekelőtt a tizenkét társadalmi és a három filozófiai dráma – a kötetenkénti megjelenés után pedig önállóan, nagy kötetekben – egy kötetben négy dráma – mint a *Teljes Magyar Ibsen*. A *Modern Könyvtár* kötetei során fog megjelenni a magam nagyobb tanulmánya Ibsenről és műveiről, amely, kimerítőbb életrajzzal együtt a *Teljes Magyar Ibsen* élére fog kerülni. Azonkívül beléje fog kerülni Ibsen költeményeinek, beszédeinek és leveleinek is egy válogatott gyűjteménye.”

Ez a nagyszabású terv – csak terv maradt. Nem csoda, a fiatal és lelkes Gömri tele volt tervekkel. Ezeket közli is a borítófedeleken (pl. a Pikler-könyv 2. kiadásán), ahol láthatjuk azt is, hogy a mintegy 89 címből 16 darabot Gömri írta, vagy fordította. Pl. Schnitzler *Mici grófnőjét*, vagy *A vívő Cassian* című bábjátékát – ez utóbbit majd Karinthy fordítja le *Bátor Kasszián* címmel 1912-ben. Már szerepel a tervezetben az *Így írtok ti* is *Karikaturák* munkacímmel. Ugyancsak Karinthyra várt volna Multatuli *Szerelmes levelek*, illetve Poe *Különös novellák* című kötetének lefordítása! Ligeti Ernő Whitmant fordított volna *Fülevelek* címmel, Kuthy Sándor pedig Stendhalt. Szintén több címtervnél szerepel Fogarasi Béla neve: előszót ír a Pikler-könyvhöz (részben fordította is az eredetileg németül megtartott előadást), a *Kelet Népében* dicséri a sorozatot, önálló munkát is tervez Bergsonról stb. Ekkoriban ő is diák, Pikler Gyula tanítványa – valószínűleg az egyetemről ismerték egymást Gömörivel.

Már többször is említettem az *Így írtok ti*, amely hatalmas könyvsiker volt, négy kiadásban, 30–35000 példányban jelent meg, s Karinthy állítólag ezer koronát kapott érte összesen.⁹ De szerepel a sorozat címe a Kosztolányi-paródiában is: a verseskötény „harmincnyolcadik kiadása megjelent a »Modern Könyvtár« huszonkétezredik számában.” Egyébként Gömri szerkesztése alatt hét Karinthy-könyvecske jelent meg a sorozatban.

Nagy Lajos így ír önéletrajzában *Az asszony, a szeretője meg a férje* című kötetéről, amely négy elbeszélést tartalmazott:

„Első kis novellás könyvem 1911-ben jelent meg a *Modern Könyvtár* című sorozatban. Kis könyv volt, ötvenegy oldalas. Száz korona honoráriumot kaptam érte. Nevetségesen kis összeg. Nem tudtam beletekinteni a könyvkiadás üzleti rejtelmibe, így ma se tudom megállapítani, hogy akkor 1911-ben, nem volt-e az író művének ilyen díjazása kiuzsorázás. De az a gyanúm, hogy tisztességes kalkuláció alapján sem fizethetett volna többet a kiadóvállalat, az Athenaeum.”¹⁰

Egyáltalán nem ez volt viszont a véleménye 1919-ben, amikor a „Hogyan fizette a tőkés társadalom az íróit?” című cikkében bizony felháborodik a „*Modern Könyvtár*” (és a „*Tevan Könyvtár*”) száz koronáján...¹¹

A sorozaton belül egyfajta „alsorozatok” is léteztek. Pl. Kosztolányi említett versei (M.K. 2.) mint a „Magyar költők I.” jelent meg, Peterdi Andor: *A sátor alatt* című kötete (M.K. 10.) pedig mint „Magyar költők II.” Az egyíves füzetek egy része természetesen összevont számként jelent meg, amelyek számonként csak 20 fillérral kerültek többre.

A „*Modern Könyvtár*” további célja volt a már említetteken kívül, hogy a megismertese a magyar irodalmat és írókat külföldön is. Gömri tervezte az itt megjelent magyar szerzők munkáit a világnyelveken – főként természetesen németül – is kiadni.

⁹ SZALAY Károly: *Karinthy Frigyes*. Bp. 1961. 26.

¹⁰ NAGY Lajos: *A lázadó ember*. In: *Nagy Lajos válogatott művei*. Bp. 1973. 441.

¹¹ Uo. 1325.

A háború és a forradalmak után az Athenaeum (nem túl nagy lendülettel) még 1922-ig folytatta a sorozat kiadását, de ekkor már Gömöri nélkül: ő 1919-ben Pozsonyba, később Bécsbe emigrált. Először folyóiratot adott ki *Tűz* címmel,¹² majd megkezdte az „Új Modern Könyvtár” kiadását.¹³ Ebből öt kötetben kilenc szám jelent meg. Az egyes szám 90 magyar koronába került, de a hátlapon 14 különböző pénznemben adta meg az árakat: nemcsak az utódállamokéban, hanem pl. spanyol pezetaiban stb. is. A sorozat mindvégig pénzhiánnyal küzdött, ezért Gömöri kénytelen volt a hátsó borító belső felén hirdetéseket közölni. Mivel azonban az „Új Modern Könyvtár”-t (Heinrich Mann és Hatvany Lajos művei miatt) Magyarországról kitiltották, így éppen a legnagyobb, a hazai vásárlóközönséghez nem jutott el.

Gömöri később hazatért, és feleségével, Jaczkó Olgával közösen írtak egy háromrészes regényt *Ítéletidő* címmel. 1944-ben pedig a *Lélek zeng az ūrben* című verseskötetét a cenzúra nem engedte kiadni.¹⁴ 1945 után is megjelent még néhány műve, de 1948 után elhallgatott. 1967-ben halt meg.

BÁLINT GÁBOR

¹² SÁNDOR László: *A Tűz évfordulójára*. = Magyar Nemzet 1981. dec. 13. 10.

¹³ Lásd 2. számú jegyzet.

¹⁴ MARKOVITS Györgyi: „A gróf ūr” és a cenzúra. = MKsz 1969. 4. sz. 397–398.

FIGYELŐ

Beszámoló a 17–18. századi magyar dráma- és színház kutatás eredményeiről (1980–2001). 1980-ban Staud Géza Varga Imre és Kilián István új kutatási programot indítottak el. Témakörükben eddig szervezett kutatás nem folyt, ugyanakkor ismeretes volt, hogy a program-tanulmány írói ebben a témakörben már több tanulmányt, szöveget és adatközlést megjelentettek. Staud Géza írásában határozottan megfogalmazta a dráma- és színház kutatásnak ezen a területén tapasztalható lemaradásunkat.

Míg főleg a német és a lengyel nyelvterületen akkor már jelentős eredmények születtek, Magyarországon ezen a téren teljesen tájékozatlanok voltunk. Ennek két oka volt Staud szerint: A 17–18. század színi előadásainak száma igen nagy. Ő kb. 15 000-re becsülte az előadások számát. A másik ok inkább szubjektív jellegű volt. A kutatás eddig jórészt csak az írt szövegre koncentrált, s erősen érvényesült a drámaszövegek és adatok közlésénél az irodalomtörténeti szemlélet, már pedig a dráma csak a színpadon érvényesülhetett igazán. A színház komplex műfaj, szövegíró, rendező, jelmez- és díszlettervező, komponistát, zenészeket és énekeseket, koreográfust foglalkoztat, tehát a képző és iparművészetek, az irodalom, a tánc- és zeneművészet képviselői kapnak jelentős funkciót egy-egy darab színrevitelében. Akadályozta a kutatást a hagyományos irodalomszemlélet is, amely a magyar irodalom részének csak a magyar nyelven született műveket tartotta, a dráma pedig a jelzett századokban javarészből latinul szólalt meg, s mivel Magyarország többnyelvű és többnemzetiségű ország, a dráma olykor német, szlovák, esetleg román nyelven is elhangozhatott. Staud Géza ezután számba vette az adatgyűjtés feladatait, majd az „Iskolai színjátszás forrásai és irodalma” sorozat tervét mutatta be. Kilián István a forrástípusokat térképezte fel, Varga Imre pedig a tervezett „Régi magyar drámai emlékek XVIII. század”-i sorozatának kiadási tervét fogalmazta meg.¹

A 17–18. században Magyarországon nem volt hívatásos színjátszás. A színház funkcióit az iskolák vették át, s a dráma műfajának, s a színház komplex művészetének a jegyeit az iskolák hagyományozták tovább. Ezért a 17–18. század iskolai színjátékait felekezetek és szerzetesrendek szerint osztályozzuk, mivel egyelőre a rendszerezésre más lehetőséget nem látunk. Ma már számos adatunk van arról, hogy a különböző felekezetek és szerzetesrendek iskoláiban az említett századokban hány drámát mutattak be. Az összes protestáns előadás száma 631, ebből evangélikus 472, református 125, unitárius 34. A katolikus iskolákban színre vitt darabok száma ennek több mint tízszerese. A jezsuiták 5566, a piaristák 1273, a bencések 5, a ciszterciek 3, a ferencesek 114, a minoriták 107, a pálosok 17, a premontreiek 2, a Notre Damé-apácák 11, a királyi katolikus gimnáziumok 7, a királyi nemesi konviktusok 2, a városi katolikus gimnáziumok 2, a görög katolikus gimnáziumok 1, a katolikus papneveldek 66 előadást rendeztek az említett száza-

¹ STAUD Géza–KILIÁN István–VARGA Imre *A hazai iskoladrámák feltárása.* = MKSz 1980. 199–204.

dokban. Ez összesen 7176 színdarab.² Természetes, hogy ezek a számadatok, a további kutatás folyamán állandóan változnak. A legújabban felderített pozsonyi és beszercebányai és marosvásárhelyi adatok jezsuita iskolaszínházi adatok a jezsuita előadások számát jelentősen növelik.

A magyar drámatörténeti kutatásnak négy időfázisát ismerjük. A magyar államalapítás 900. évfordulójára az iskolák tekintélyes többsége megírta a maga iskolatörténetét, a közgyűjteményekben pedig felmérték és publikálták a ránk marad drámakéziratokat vagy töredékeket valamint a színlapokat. Így az 19–20. század fordulóján már számos magyar és latin nyelvű drámaszövegről, töredékről volt tudásunk. Ekkor Bayer József és mások könyvei összegezték az addig elért eredményeket.³ A második időfázisban Alszeghy Zsolt egyetemi tanár és tanítványai munkája nyomán tisztázódtak elsősorban a katolikus iskolák színjátszásának erővonalai.⁴ A második világháború után Kardos Tibor és Dömötör Tekla adták ki a 16–17. században előadott vagy kiadott magyar nyelvű drámákat két vastkos kötetben.⁵ S végül a negyedik időfázis 1979-ben kezdődött, amikor Staud Géza, Varga Imre és Kilián István két nyomon indították el a kutatást. Egyrészt összegyűjtötték azokat az adatokat, amelyek a 16–17–18. századi iskolai színjátszásra vonatkoznak, másrészt pedig sajtó alá rendezték a 18. századi magyar nyelvű drámákat. Itt ennek a negyedik időfázisnak a munkájáról kívánok beszámolni.

A szöveget ma többnyire a rendező választja ki, ő osztja ki személyekre a szerepeket, ő választja ki a díszlettervezőt, s ő viszi színre a darabot. A 17–18. században a rendező tanár írta vagy adaptálta a darabot, ő gondoskodott a díszletekről és a jelmezekről, s ő tanította be a szereplő diákokat. De neki kellett az alkalmi színpadot megterveznie, megépíttetnie. Olyan is előfordult, hogy a díszleteket maga tervezte, s mással megfestette vagy maga festette meg.⁶ Nagyon sok

² KILIÁN István: *Egyház, iskola, dráma és színjáték a XVII–XVIII. században*. In: *A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il christianesimo. II*. Szerk: JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Bp.–Szeged, 1998. 821–835. KILIÁN István: *Churc, School and Stage in the 17–18th Centuries*. = *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*. Tomus IV. Miskolc 1998. 83–98.

³ BAYER József: *A magyar drámairodalom története a legrégebb nyomokon 1867-ig. I–II*. Bp. 1897. FÜLÖP Árpád: *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*. Bp. 1897. BAYER József: *Pálos iskoladrámák a XVIII. évszázadból a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményéből*. Bp. 1897. BERNÁTH Lajos: *Protestáns iskoladrámák*. 1903.

⁴ ALSZEGHY Zsolt: *Magyar drámái emlékek a középkortól Bessenyeiig. XVI–XVIII. század*. Bp. 1914. PRÓNAI Antal–CSÁSZÁR Elemér: *A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban előadott drámák jegyzéke*. = *ItK* 1915. 114–122, 206–216. JUHAROS Ferenc: *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*. Szeged, 1933. TAKÁCS József: *A jezsuita iskoladráma*. Bp. 1937.

⁵ KARDOS Tibor–DÖMÖTÖR Tekla: *Régi magyar drámái emlékek. XVI–XVII. század. I–II*. Bp. 1960.

⁶ *Itinerarium Bucholtzianum cum Diario*. Martin, Matica Slovenska III. skupina č 11–12. Mf. MTAK 1989–1991. 1723. Sept. 16. Continuare coepi Actum Tobiae. II. 154. 1723. sept. 18. Scenam meam feci. II. 154. 1723. sept. 21. Scenam elaboravi. II. 155. 1723. sept. 23. Continuatio actus Tobiae. II. 155. 1723. sept. 26. Tobiae actus continuatus. II. 157. 1724. apr. 2. Actum continuavi. II. 207. 1724. apr. 4. Continuatus actus. II. 207. 1724. apr. 10. Post meridiem finis et revisio actus. II. 208. 1724. apr. 11. Perlectio actus. II. 209. 1724. apr. 20. Mane personarum inter pueros divisio. II. 210. 1724. apr. 21. Aliquot personarum exhibitio et proba. II. 210. 1724. apr. 22. Curavi fulcimenta theatri fieri per Molitorem. Tota die in schola remansi. II. 211. 1724. apr. 24. In schola Actus 1. Probat. II. 211. 1724. apr. 25. In Schola praefato Reverendo Lany instituta proba. Post meridiem Molitor in theatro erigendo laboravit. Istum diem in Schola consumpsi inpransus. II. 212. 1724. apr. 26. Istum diem in Schola exegi. Heri vesperi apud Nicasium; per integrum diem in Theatro laboratum. II. 212. 1724. apr. 27. Proba instituta per totum diem ... Adhuc personas confeci aliquot. II. 212. 1724. apr. 28. Proba instituta sub die. II. 212. 1724. apr. 29. Tentoriis tectum est

darabban találtunk ének vagy táncbetétet, ezekhez dallamot neki kellett komponálnia. A színház 17–18. században is komplex műfaj volt, s ma is az. Azaz az irodalom, a zene és a tánc- és képzőművészet egyaránt fontos funkciót töltött be.

Amint ma, úgy a 17–18. században is határozott különbséget kell tennünk a színjáték és a dráma között. A színjáték nem kíván szöveget, a drámához azonban a szerző által előre megírt és a szereplők által megtanult és eljátszott szövegre van szükség. Ritkán főleg interludiumok esetében előfordult, hogy nem írtak hozzá szöveget, hanem a szereplő diáknak a színpadon úgy kellett rögtönöznie, hogy a közönséget meg is nevetesse.⁷ A színjátékhoz nem kell szöveg, csak rendező, jelmezes szereplők és közönség. Magyarországon főleg jezsuita és minorita közösségekben, iskolákban nagypénteken gyakran rendeztek az említett századokban jelmezes körmeneteket, amelyeken néhány szereplő diákot Krisztus korabeli jelmezekbe öltöztettek. A flagelláns körmeneteken a magukat ostorozó diákok vagy ferences harmadrendi tagok előtt felvonultatták a diákokat római katonának, a Fájdalmas Anya, Mária Magdolna, Veronika s a keresztet hordozó Jézus szerepében is, s ezzel mindig bűnbánatra tudták serkenteni a hívőket.⁸ Órangyalok napján, szep-

---

Theatrum. Probaque ultima instituta. Ad vesperam inpransus propter continuas occupationes. II. 212. 1724. apr. 3. Ventus urbis Theatrum destruxit, quod Dominus Daniel Cornides rectificavit. II. 212. 1724. mai. 1. Nox turbulenta, ventosa, pluviosa, mihi ob curas nimias insomnis. Mane surgens, tristis inaccessi. Parietes Hispanicos adaptavi pro theatro interiori. Concionatus in Slavico Benczur, ego in theatro exornando sollicitus eram. In maximo concursu Actus Tobiae feliciter cum Applausu productus; ob copiam spectantium nonnulli discessere. Intererat Vigiliarum Praefectus cum Domina. Duravit ab hora media prima ad mediam sextam. Acquisivi Rhenos 39, denaros 64.... Theatrum destruxi, rogatus sed sum a Dominis Patronis repetendum Actum. II. 213. 1724. mai. 2. Rectificando theatro intentus eram puerisque ordinandis. II. 213. 1724. mai. 3. Actus denuo productus a ¾ ad 1 usque ad 5, satis laudabiliter. Acquisivi adstatione 17. Denaros 26. Tapetes desumpsimus et Scenas cum iconibus. Nihil specialis deperditum in Actu. II. 214. 1724. mai. 5. Assores domum referri curavi ex Theatro. Nequam beati studiosi inurbane extorquere a me volebant pro saltu pecuniam, sed ipsos delusi, quia missos ipsi Rhenos 2 et ½ mihi remissos accepi. Komsilium (!) propter rixas cum Mudran juniore carcere clausi. II. 214. 1724. mai. 6. Lurcones Studiosi nonnulli conjurantes discessum paraverunt. Accepi a Magistratu pro Actu aureum. II. 214. 1724. május 7. Die Jubilare concionatus sum praesentibus nequam studiis conspirantibus, quos nomine Duorum antistitem et Curatorum Ecclesiae citavi ad crastinum. II. 214. 1724. május 8. Praesentibus Reverendis et Dominis Notario et Goldbergero, citati studiosi 3 carcere clausi cum inedia Vincent, Fabricini et Szentivany major, reliqui deprecationem instituerunt et veniam nacti sunt. II. 215. VARGA 1988 nr. E 271. 187–188.

⁷ 1732. Voluptas a deluso adolescente delusa: Scena septima: *Exit ebrius famulus cum amphora, et aliquid Ungarice per modum intermedii loquitur*. KILIÁN István: *Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci levéltárban. (Voluptas a deluso adolescente delusa.)* = *Annales Musei Miskolciensis De Herman Otto nominati. A Herman Ottó Múzeum évkönyve*. XI. 1972. 243.

⁸ A prandiis hinc inde per Conventum et Aream se flagellarunt poenitentes Chordigeri, qui hora 1-ma pomeridiana processionaliter exiverunt... itum est ad Fratres Misericordiae, unde ad Patres Servitas, exposit ad Reformatos, Ecclesiam Chatedralem et ad Jesuitas ac deinde revertit processio ad Conventum... iverunt Pater Praeses Confraternitatis stola nigra et superpeliceo indutus cum duobus clericis indutis... Post Patrem Praesidem immediate per ordinem binae et binae secutae sunt virgines chordigerae sub Cruce sua incidentes, quae fuerunt Numero 4-tae et indutae erant singulae reliquis vestibus quidem albis, praetexta tamen (per quam demissa fuit alba Chorda, ac strophis circa colla gestatis nigris vestitae, et ligulas capillorum ceruleas habentes; ultimo loco iverunt tres virgines altiores, peplis et indumentis nigris lugubriter vestitae, quarum una in medio Beatam Virginem Mariam Dolorosam ad pectus gladio transverberatam, altera a dextris ejus Sanctam Veronicam facie, Christi in syndone depictam gestando, 3-tia a sinistris Mariam Magdalenam repraesentabat. Haec Virginum devota processio hactenus insueta, primo hodie inchoata, et ad aedi-

tember 2-án vagy Úrnapján is gyakran előfordult, hogy néhány gyermek angyaljelmezben vonult végig a körmeneten, vagy vonult be a koncelebráló papsággal a templomba.⁹ Az ilyen fajta színjátéknak a gyökereit Assisi Szent Ferenc gyakorlatában kell keresni, aki az első karácsony alkalmával élő betlehemet készített. Önálló táncjátékot eddig nem találtunk a 17–18. században, de nagyon sok olyan előadásról szereztünk tudomást, amelyben táncbetét volt. Tehát a tánc az említett századokban élő műfaj volt. Nem volt a táncjátékhoz sem szöveg. Nagyon jól ismerték az élőkép fogalmát.

Adattáraink az alábbi forrástípusokra támaszkodtak, az előadásokra vonatkozó adatok a historia domusokból, naplókából, pénzügyi iratokból, missilis levelekből gyűjtöttük. Fontosabb forrástípus a színi program. Ilyeneket többnyire csak a gazdagabb iskolák tudtak kiadni, s azok sem minden előadásra, csak az iskola rektorának döntése alapján a fontosabbakra, nyilván a látványosabb darabok bemutatására jelentettek meg színlapokat. Ismerünk a magyar gyakorlatban kézzel írt színlapokat is. A harmadik típusa a forrásoknak a kéziratos vagy nyomtatott szöveg vagy annak bármilyen kicsiny töredéke. Az ilyen forrásokból gyűjtöttük össze a Magyarországon több mint hétezer előadásra vonatkozó adatot.

Adattárainknak az alábbi címet adtuk: *Az iskolai színjátékok forrásai és irodalma*, latinul *Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis collegiisque*. Ennek időhatára a 16. század elejétől a 18. század végéig tart. 16. századi színjátéknak csak protestáns iskolákban s néhány jezsuita iskolában van nyoma. Az előadások java része a 17–18. századból került elő. Mit tartalmazhatnak ezek az adatok? Először pontosan jelzik az előadás időpontját, az évet és a napot, sőt gyakran az órát is. Pontosán megtudjuk, hogy melyik osztály vitte színre a darabot, s ebből már arra is lehet következtetni, hogy a színre vivő osztályt vezető tanár írta vagy adaptálta a színjátékot. Találunk arra is utalást, hogy kik vettek részt az előadáson, s arra is, hogy a jelenlévők hogyan reagáltak az előadásra, sírtak vagy nevettek, megtapsolták vagy elégedetlenül távoztak. Forrásanyagunk tekintélyes többségét a historia domusokból vettük. Ezen kívül azonban más típusú forrásokat is kerestünk, naplókat, leveleket, pénzügyi iratokat és egyebeket. Bártfán például a városi tanács a rendezőnek tiszteletdíjat fizetett, s ennek alapján tudjuk, hogy mikor melyik napon milyen című

---

fictionem, aestimationem et dilaudationem totius civitatis et concurrentium ... modestissime peracta est. Disciplinantium (qui ad semel vestium defectum exire non potuerunt) et simul crucem bajulantium Numerus fuit 300. (Historia Domus Agriensis Ordinis Minorum Fratrum Conventualium I. 35. Eger Főegyházmezei Levéltár. Az egeri minorita rendház iratai. A KILIÁN István–PINTÉR Márta Zuzsanna–VARGA Imre: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig. Fontes ludorum scenicorum in scholis institutisque catholicis Hungariae*. Bp. 1992.101–102.

⁹ 1722. Angelum custodem comitant sex juvenes comicis vestiti. 1724. Principistae et Parvistae cum suo Angelo custode et Cliente inter tubarum et Tympanorum strepitum processerunt in templo. 1725. ...solennitatem quam sacri cantati auxit vestitus geniorum caelestium, quo 6 facigeri, 4 ministri ac Tutelarijs clientis indutus erat, ac ingressum et egressum ornavit. 1726. Festum Sanctorum Angelorum custodum in arcensi Germanico celebrarunt Principistae et Parvistae cum tubis et tympanis...personatis sex Angelis facigeris, genio tutelari et omnium communionem, nec non publico cantu per plateam. 1733. Cum 4 studiosis assistit ... Pater Rector... invitatus a Magistro Parvae Scholae, qui cras Festum Sanctorum Angelorum celebrat. Erant tubae et tympana, sed sine vestitu angelorum, uti alijs annis. Juvenis repraesentans Angelum custodem cum suo cliente flexit in medio sacrarij. Diarium Neosoliense Societatis Jesu I. 98, 173, 229, 278. II 1730–1743. 158. KILIÁN István: *Vallásos és profán teátrális rendezvények a besztercebányai jezsuita iskolában (1648–1773)*. = Magyar Könyvszemle 1999. 4. sz. 410–424.

előadást látott a közönség.¹⁰ Késmárkon egy ott tanító tanár, Bucholtz György naplója tájékoztat arról, hogy mikor kezdett hozzá az Egyiptomi József című német nyelvű darabjának az írásához, hány napig írta. Tudjuk, hogy az előadás költségeit vállalókat Bucholtz mikor hívta össze, mikor osztotta ki a szerepeket, mikor és hányszor próbált velük, mikor állíttatta fel az alkalmi színpadot. Ezek az adatok rendkívül sokat érnek, hiszen ennyire pontosan ebben az időben senki nem számolt még be egy darab színrevitelének hosszú folyamatáról. Forrásaink javarészből latin nyelvűek, alkalmilag németek s nagyon kicsiny százalékban magyar nyelvűek. A magyarországi iskolai drámák tekintélyes többsége latin nyelvű volt, s a historia domusok ebből adódóan latin vagy főleg a felső Magyarországon vagy az erdélyi szász régiókban német nyelvűek.

Az alábbi köteteket jelentettük meg eddig az adattár-sorozatból.

Staud Géza: *Fontes ludorum sceniorum* I–III. kötete megjelent 1984, 1986, 1988. Ezekben a kötetekben 44 magyarországi jezsuita iskola színjátszásának adatait olvashatjuk.¹¹ A IV. kötetet Staud Géza halála után, de az ő instrukciói alapján H. Takács Marianna szerkesztette.¹²

Adattári kötetünk következő darabjának latin címe az alábbi: *Fontes ludorum sceniorum in scholis religionis protestantis Hungariae*. Megjelent 1988-ban. A kötet adatait összegyűjtötte, és kiadásra előkészítette Varga Imre. Három protestáns felekezet iskoláinak színi előadásairól szóló adatokat találhatjuk meg ebben a kötetben. A lutheránusok 31, az unitáriusok mindössze 4, a reformátusok pedig összesen 20 magyar városban vittek színre darabokat. Az ismeretlen városokból származó darabokkal együtt összesen 63 magyarországi protestáns iskolai előadásról szerezhetünk ebből a kötetből adatokat.¹³ Időrendben a következő kötetben a piaristák és a jezsuiták iskoláin kívül valamennyi kisebb katolikus iskola és a szemináriumi kispapok színjátszásainak adatait olvashatjuk. Ennek a kötetnek a latin címe: *Fontes ludorum sceniorum in scholis institutisque catholicis Hungariae*. Kötet három szerző munkája: Varga Imre, Pintér Márta Zsuzsanna és Kilián István. Pintér Márta Zsuzsanna a ferences, Kilián István a minorita, a többi iskola és intézmény színjátszási adatait Varga Imre gyűjtötte össze. Ebben a jezsuitáknál és a piaristáknál kevesebb színjátékot bemutató iskolák és intézetek adatait találhatjuk meg. A bencések 3, a ciszterciák 1, a ferencesek 10, a minoriták 5, a pálosok 2, a premonstreiek 1, a Notre-Dame-apácák 1 magyarországi városban vittek színre különféle drámákat. De itt kaptak helyet a királyi katolikus gimnáziumok, a nemesi konviktusok, a városi katolikus és a görögkatolikus gimnázium színjátszási adatai is. Öröndetes, hogy Magyarországon a szemináriumokban tanuló növendékpapok is játszottak magyar nyelven darabokat 7 magyar városban.¹⁴ Utolsóként jelent meg a magyarországi piarista rend régi színjátszásának történetét dokumentáló kötet, amelynek

¹⁰ Učtovna kniha 1552–1578. Štatny okresný archív. Bardejov. 117., 185., 251., 319. 1553. Item pro actione latine Comedie Eunuchi et Germanicae fratrum Kajni et Abelis recitatis dedimus fl.3. 1554. Pro germanica comoedia incontinentis et per Legem Mosis damnati filii recitata Solvimus actoribus fl. 2. 1555. Item pro recitata historia germanica de Josepho dedimus fl. 1 ½. 1556. Item pro recitata germanica Comedia vidue scholasticis minoribus datus fl. 1. (VARGA 1988. 45.)

¹¹ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. Fontes ludorum Sceniorum in Scholis S. J. Hungariae. I–III.* Sorozatszerkesztő: HOPP Lajos. Bp. 1984–1988.

¹² H. TAKÁCS Marianna: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. IV. Mutatók. Fontes ludorum Sceniorum in scholis S. J. Hungariae IV. Indices.* Sorozatszerkesztő: HOPP Lajos. Bp. 1994.

¹³ VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma. Fontes ludorum sceniorum in scholis religionis protestantis Hungariae.* Bp. 1988.

¹⁴ *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig. Fontes ludorum sceniorum in scholis institutisque catholicis Hungariae.* Sajtó alá rendezte KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre. Sorozatszerkesztő: HOPP Lajos. Szerkesztette: VARGA Imre. Bp. 1992.

címe: *Fontes ludorum sceniorum in gymnasiis collegiisque Scholarum Piarum Hungariae*. Ez Kilián István munkája. 24 magyarországi és erdélyi város piarista gimnáziumának színjátszási adatait tartalmazza ez a kötet, e városokon kívül a gyűjtő és szerkesztő külön fejezetben foglalkozik azokkal az általános rendelkezésekkel, amelyekről a rendi káptalanokon tárgyaltak. Egy fejezetben azokat a drámakéziratokat foglalta össze, amelyeknek szerzőjét ismerjük, s a másikban azokat, amelynek sem szerzőjét, sem előadási helyét, sem idejét nem lehetett megállapítani.¹⁵

A jezsuiták 44, a piaristák 24, a többi katolikus tanintézményben 36, a protestánsok összesen 63 magyar városban tartottak fenn gimnáziumot s egyszer vagy többször mutattak is be színjátékot. Ez összesen 167 magyarországi várost vagy helységet érintett. Előfordulhatott természetesen olyan eset is, hogy egy városban két azonos hitvallású oktatási intézmény is létezett, de ilyen esetben rendszerint az egyiknek a sikere sikertelenségre kárhoztatta a másikat. Olyan eset is volt, hogy egy városban két különböző felekezet tartott fenn középiskolát. Ilyenkor jó esetben az ellenkező felekezet hívei és tanulói is megtekintették a darabot, rosszabb esetben az előadás alatt botrányt okoztak, vagy az előadás alatt vagy később parodizálták a színjátékot. 167 magyarországi város vagy oktatási intézményt fenntartó nagyobb község lakói ismerkedhettek meg a 17–18. században a dráma és a színház műfajával. Ez a szám az egykor sokkal nagyobb történeti Magyarország esetében is figyelemre méltó.

Azt hittük, hogy befejeztük az adattár köteteinek sorát, újabb magyarországi és külföldi kutatások után azonban rá kellett jönnünk, hogy pótkötetet mindenképpen kell készítenünk. Hiszen Besztercebányáról, Pozsonyról, Nagyszombatról, Marosvásárhelyről jezsuita, Rózsahegyéről piarista adatokat sikerült gyűjtenünk. Ezek az adatok s a még bizonyára tovább is gyűjtendők előbb utóbb megjelennek egy pótkötetben. A pótkötet szerkesztését és kiadását még a sorozat szerkesztője, Hopp Lajos határozta el. Ő is tisztában volt azzal, hogy még számtalan újabb adat fog előkerülni. Arra azonban ő sem gondolt, hogy bizonyos területeken a kutatási lehetőségek bővülésével nagyon gazdag pótkötetre számíthatunk. Besztercebányáról három újabb jezsuita diárium került elő, s az ezekben található adatok bősége miatt mindenképpen újra kell szerkeszteni a besztercebányai adattárát.

A „Régi Magyar Drámai Emlékek” című sorozat 16–17. századi kötete 1960-ban jelent meg. Szerkesztői, anyaggyűjtői Kardos Tibor és Dömötör Tekla voltak.¹⁶ A sorozatot nyilvánvalóan folytatni kellett. A drámaszövegek sorozatának szerkesztői feladatait Varga Imre és Kilián István vállalták.¹⁷ Varga Imre a protestáns, a jezsuita és a pálos és a szemináriumi iskoladrámák kötetét rendezte sajtó alá. A sajtó alá rendezésben munkatársai voltak: Alszeghy Zsoltné, Berecz Ágnes, Czibula Katalin, Keresztes Attila, Kiss Katalin, és Knapp Éva. Több mint két évtized alatt hatalmas munkát végeztek. Kilián István az eddig teljesen ismeretlen minorita darabokat rendezte sajtó

¹⁵ A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799. *Fontes ludorum sceniorum in gymnasiis collegiisque Scholarum Piarum Hungariae*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette: KILIÁN István. Sorozatszerkesztő: HOPP Lajos. Bp. 1994.

¹⁶ KARDOS Tibor–DÖMÖTÖR Tekla: *Régi magyar drámai emlékek. XVI–XVII. század. I–II*. Bp. 1960.

¹⁷ 1. *Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. Protestáns iskoladrámák. II–2*. Sorozatszerkesztő: KILIÁN István és VARGA Imre. Sajtó alá rendezte VARGA Imre. Bp. 1989. 2. *RMDE XVIII. század. Minorita iskoladrámák. II*. Sajtó alá rendezte: KILIÁN István. Bp. 1989. 3. *RMDE XVIII. század. Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátékai. III*. Sajtó alá rendezte: VARGA Imre. Bp. 1990. 4. *RMDE XVIII. század. Jezsuita iskoladrámák. (Ismert szerzők) IV/1*. Bp. 1992. Sajtó alá rendezte ALSZEGHY Zsoltné–CZIBULA Katalin–VARGA Imre. *Jezsuita iskoladrámák. (Ismeretlen szerzők. Programok, Színlapok.) IV/2*. Sajtó alá rendezte: ALSZEGHY Zsoltné–BERECZ Ágnes–KERESZTES Attila–KISS Katalin–KNAPP Éva–VARGA Imre. Szerkesztette VARGA Imre. Bp. 1995.

alá. S mivel Varga Imre életkora már meglehetősen előrehaladt a sajtó alá rendezésbe új munkatársakat kértünk fel, így Demeter Júliát, Pintér Márta Zsuzsannát, Riczel Etelkát. Jelenleg a piarista szövegek sajtó alá rendezése már befejezettnek tekinthető, lektorálás után kijavítottuk s az első kötet már kiadóban van. Most folynak a második kötet szerkesztői munkálatai. S Pintér Márta Zsuzsanna vezetésével megindult a sorozat négy kötetre tervezett ferences színjátékainak sajtó alá rendezése. A jezsuita drámákat két kötetben, a protestánsokat ugyancsak két kötetben jelentettük meg. Két kötetben adjuk ki a piarista drámaszövegeket is. A csak Csíksomlyón előadott magyar nyelvű darabok száma hatvannál több, s valamennyi nagyon terjedelmes. Így valószínű, hogy csak négy vaskos kötetben tudjuk megjelentetni. Bízunk abban, hogy újabb 18. századi magyar nyelvű drámák a levéltárakból, könyvtárakból nem kerülnek elő, s így talán ezt a sorozatot a csíksomlyói ferences drámák kiadásával befejezzük. Ha azonban még újabbak kerülnének elő, akkor természetesen ki kell adnunk ennek a sorozatnak is a pótkötetét. Varga Imre szerkesztésében valamint az ő és Alszeghy Zsoltné sajtó alá rendezésében jelenik meg hamarosan az első latin nyelvű drámákat tartalmazó kötet.

Meg kell még említenem munkacsoportunk újabb kutatóprogramját. Nyilvánvaló, hogy a szövegek és az adatok sajtó alá rendezői ismerik legjobban az általuk feldolgozott terület legfontosabb sajátosságait. Ők ismerik egy-egy terület, felekezet vagy szerzetesrend dráma-témaválasztását, a drámaelméleti és dramaturgiai törvényszerűségeit. Éppen ezért nem egy külön sorozatban, hanem az Irodalomtudományi Intézetben szerkesztett irodalomtörténeti füzetsorozatban jelentetik meg kismonográfiájukat. Kilián István a minorita és piarista, Varga Imre a protestáns, Pintér Márta Zsuzsanna a ferences színjátékok kismonográfiáit írták és jelentették meg.¹⁸ Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna ugyanebben a sorozatban kiadták a *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században* című kötetet. Újdonság a következő s művészettörténeti szempontból is értékes az alább idézett kötet, amely egyik sorozatban sem kaphatott helyet, s ezért kiadására az Enciklopédia Kiadó vállalkozott. A soproni jezsuita díszlettervek kiadásához az előszót a neves olasz műtörténész, Marcello Fagiolo, a bevezető tanulmányokat Knapp Éva és Kilián István, az ikonográfiai leírást pedig Bardi Terézia készítette. Az 1999-ben megjelent kötet a frankfurti nemzetközi könyvkiállításon díjat nyert.¹⁹

Végül még egy sorozatról kell említést tennem. Három évenként rendezünk Egerben dráma és színháztörténeti konferenciát. Ezeket irodalom-, dráma-, színház-, scenika-, művészet- és zene-történészek, etnográfusok vizsgálják a régi magyar színház és dráma újonnan felmerülő kérdéseit. Tanácskozásainkról kötetet adunk ki. Négy konferenciakötetet jelentettünk meg eddig, s ezekben összesen 101 előadásnak a szövege látott napvilágot. Öröndetes, hogy az utóbbi három konferenciánkon már a szakma kiváló külföldi képviselői is megjelennek. Szabó Ferenc Rómából, Valentin, Jean-Marie Parisból, Breuer Dieter Aachenből, Griffin, Nigel Manchesterből, Kadulka, Irena

¹⁸ 1. VARGA Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*. Bp. 1967. 2. KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században. Elmélet és gyakorlat*. Bp. 1992. 3. PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*. Bp. 1993. 4. VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*. Bp. 1995. 5. FRANCHI, Cinzia: *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdeti és forrásai*. Csíkszereda, 1997. LUKÁCS István: *Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja. 1626. Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből*. Bp. 2000. VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*. Bp. 2000. KILIÁN István: *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században*. Bp. 2002.

¹⁹ BARDI Terezia–FAGIOLO, Marcello–KILIÁN István–KNAPP Éva: *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*. Bp. 1999.

Gdanskból, Polákova, Štefánia Bratislaváról, Franchi, Cinzia Romából, Meier, Hans Jakob Leipzigből, Sárközi Péter Rómából, Ladislav Kačič Bratislavából, Cecilia Pilo-Boyl Rómából, Amedeo di Francesco Napolyból, Arianna Quarantotto Napolyból, Egyed Emese Cluj-Napocából vettek részt és tartottak is előadásokat konferenciáinkon. Magyarországról az egyetemek mellett az MTA Irodalomtudományi, Zenetudományi, Művészettörténeti, és Néprajzi Intézeteinek munkatársai tartottak előadásokat.²⁰ S végül még egy kötetet kell megemlítenem. Az adattárak, szövegkiadások, tanulmánykötetek és kismonográfiák megjelenése után öröndetesen gyarapodtak a 17–18. századi színházról és drámákról készült tanulmányok. Ebben a hatalmas anyagban már eligazodni lehetetlen volt, éppen ezért meg kellett jelentetnünk egy drámatörténeti bibliográfiát, amely mindannyiunknak segítséget jelent a két évtized alatt kiadott anyag közötti eligazodásban.²¹

Úgy érzem, hogy e két évtized alatt a munkacsoport óriási munkát végzett. Nagyon szeretném legalább a szövegsorozatot és az adatsorozatot befejezettnek látni, hogy az utánam jövők újabb és újabb monográfiáikkal gazdagítsák az eddig szegényesnek tartott, régi magyar színházunk és drámáink történetét.

KILIÁN ISTVÁN

Adatbázisok – régi könyvekkel és könyvtörténettel foglalkozóknak. I. Hand Press Book (HPB)

Már egymilliónál több rekordot tartalmaz a HPB (*Hand Press Book*) adatbázis, vagyis a nemzetközi régi-könyv adatbázis. 2001. év végén pontosan 1 068 933 volt a rekordok száma. Erről, és az év során történt más eseményekről számolt be a Consortium of European Research Libraries (CERL) éves közgyűlése, ez alkalommal Lyonban 2001. november 8–9-én.

Amint arról a *Magyar Könyvszemle* 2001. 2. száma is beszámolt, az elmúlt évben az Országos Széchényi Könyvtár, most pedig az OSzK öt hazai nagykönyvtárral együtt csoportot alkotva csatlakozott a CERL-hez. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, az ELTE Egyetemi Könyvtára, a Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, a Pécsi Tudományegyetemi Könyvtár és a szegedi Egyetemi Könyvtár). Mindegyikük teljes jogú tagként szerepel a CERL-ben, és korlátlan mennyiségű keresésre jogosult a *Hand Press Book*-adatbázisban – nemcsak a könyvtárak munkatársai, hanem annak olvasói is. Az egyes könyvtárak saját password-öt kaptak, amely azonban az olvasóknak nem nyilvános: az adatbázis megnyitását a könyvtáros végzi. Amint a *Magyar Könyvszemle*ben tavaly közzétett ismertetésből olvasható, a CERL által létrehozott régi könyv-adatbázis a nyomtatott könyveket a kezdetektől 1800-ig, néhány adatszolgáltató könyvtár esetében az 1830-as időhatárig tartalmazza.

A 2001. november 8–9-i éves közgyűlés és szeminárium házigazdája a Lyoni Városi Könyvtár és az ugyancsak lyoni Könyvtár- és Informatikai Egyetem volt (ENSSIB) volt. A szeminárium előadásai a „Kéziratok és nyomtatványok” témája köré csoportosultak. María-Luisa López-Vidriero

²⁰ 1. *Iskoladráma és folklór*. A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások. Szerk.: PINTÉR Márta Zsuzsanna–KILIÁN István. Debrecen, 1989. 2. *Az iskolai színháték és a népi dramatikus hagyományok*. Szerk.: PINTÉR Márta Zsuzsanna–KILIÁN István. Debrecen 1993. 3. *Barokk színház – barokk dráma. Az egri Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai*. Szerk.: PINTÉR Márta Zsuzsanna. Debrecen 1997. 4. *A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai*. Miskolci Egyetemi Kiadó. 2000.

²¹ *Színhátszó iskola a XVII–XVIII. században. Bibliográfia. Az iskolai, populáris és hivatásos színhátszás Magyarországon*. Szerk: NAGY Júlia. Az anyagot gyűjtötte: KISS Katalin, NAGY Júlia. Bp. 1998.

a madridi Királyi Könyvtárból olyan egyesített adatbázis elméleti lehetőségét elemezte, amely régi nyomtatványok és kéziratok rekordjaiból állna össze. Christine Wise „Paleográfia – egy nemzeti adatforrás kifejlesztése” címmel a londoni egyetemi könyvtárak által tervezett, kéziratok kutatását segítő számítógépes portálról beszélt. – Gordon Dunsire (Napier University, Edinburgh) a Z39.50 zsilip alkalmazhatóságáról beszélt, amelyen belül speciális portál szolgálhat a különféle kézirata-datbázisok használatára.

A szeminárium másnapján az éves közgyűlést Dr. Anne Matheson (Skót Királyi Könyvtár) elnökasszony nyitotta meg, majd Dr. Lotte Hellinga, a CERL titkára számolt be a társaság anyagi helyzetéről, a tagságról és a folyamatban lévő, és 2002-re tervezett munkákról. Mindenekelőtt a *Hand Press Book* (HBP) új fájljairól hangzott el beszámoló. A tavalyi (2000. decemberi) 870 000 rekordhoz képest 2001-ben mintegy 200 000 rekord a növekedés. Ez az alábbi könyvtárak régi-könyv állományának rekordjaiból adódik össze:

- Orosz Nemzeti Könyvtár (Szentpétervár) 1701–1800 közötti, Oroszország területén, nyugat-európai nyelven nyomtatott könyvek egyrészt, másrészt az 1725–1800 között kiadott orosz nyelvű könyvek. Ez utóbbiak cirill betűkkel kerültek be az adatbázisba.

- a University of London könyvtárainak régi könyv anyaga. Ez több gyűjteményt jelent, amelyek profilja a várostörténet, angol polgárháború, útleírás, francia forradalom, stb.

- Anglia és Wales székesegyházi könyvtárainak 1701 előtti nyomtatott könyvei. Ez 37 székesegyház (köztük Salisbury, York, Durham, Canterbury) részben nyomtatásban már megjelent katalógusának betáplálása

- a holland királyi könyvtár (Koninklijke Bibliotheek, Hága) által összeállított STCN (holland short-title catalogue) amely tartalmazza a hágai Királyi Könyvtár holland nyomtatványait 1540–1700 között, az amsterdami Egyetemi Könyvtár és a leideni Egyetemi Könyvtár 1540–1700 közötti nyomtatványait. Ehhez hamarosan hozzá teszik még az utrechti Egyetemi Könyvtár holland anyagát, valamint a British Library (London) holland nyomtatványainak fájlját az 1622–1700 időkörből. De tervezték a hágai Királyi Könyvtár 18. századi könyvanyagának betáplálását is.

Ezek közül az éves közgyűlésen két fájl mutattak be részletesen az illetékes szakemberek: Dr. Natalia Verbina (Orosz Nemzeti Könyvtár, Szentpétervár) az ott folyamatban lévő retrokonverziós munkákról számolt be, és a CERL rendelkezésére bocsátott fájlról, Dr. David Shaw pedig az anglikán egyház székesegyházi könyvtárainak fájlját mutatta be.

Közreadták táblázat formájában a 2002-re tervezett adatbevelek hosszú sorát is. Ebben szerepel a varsói Nemzeti Könyvtár (bár nem tagja a CERL-nek), a helsinki Egyetemi Könyvtár, a lisszaboni Nemzeti Könyvtár, a nápolyi nemzeti könyvtár mellett az OSzK által felajánlott 16. századi antikva-anyag is. Természetesen ezek a fájlok terjedelmükben nagyon különbözőek: a 2000 rekordot tartalmazótól a 100 000-ig váltakoznak.

Az éves közgyűlésen nagy örömmel üdvözölte az elnökség a magyarországi csoportot (a franciaországi könyvtárak alkotnak még a miénkhez hasonló csoportot), majd beszámoltak arról, hogy új tagként csatlakozott még a CERL-hez a firenzei központú Dipartimento delle politiche formative e dei beni culturali, a new yorki H. P. Kraus-cég és a londoni Bernard Quaritch antikvárium. Ezzel a teljes jogú tagok száma 44-re emelkedett. Ebben nincsenek benne a külső tagok, akik egyébként részt vehetnek az éves közgyűlésen megfigyelőként (pl. a prágai Nemzeti Könyvtár részéről is jelen volt a kézirattár és régi nyomtatványok tárának vezetője).

Az elmúlt évben felvetődött a régi könyv adatbázis kiegészítése korai kéziratokkal – ezért volt a szeminárium témája a „Kéziratok és nyomtatványok”. Előzménye a tagtársak részéről felmerült

igény, hogy a CERL eredeti funkcióját az írott örökség kéziratos részére, elsősorban a legkorábbi európai kéziratokra is kiterjesszék, az 1600-as időhatárig. Már a tavalyi éves közgyűlésen elhatározták a kérdés alaposabb elemzését, az európai kezdeményezések megvizsgálását. A vizsgálatok főleg arra irányultak, hogy a munkát hogyan lehet – és egyáltalán be lehet-e vonni a CERL jelenlegi tevékenységébe?

Ezt a kérdést az év folyamán egy, a tagokból összehívott kisebb kézirat-munkacsoport elemezte és a helyzet-felmérés eredményéről Dr. Lotte Hellinga számolt be. Az alábbi kérdéseket vizsgálták: mi legyen a kéziratok esetében az időhatár (a korábban tervezett „1600 előtti” időhatár mindenképpen kiterjesztendő). Milyen érdeklődés mutatkozik azoknak az intézményeknek részéről, amelyekben már van jelentős digitalizált kézirat-anyag? Milyen jogi megkötöttségekkel kell számolni? Milyen technikai kérdések merülnek fel? A kézirat-munkacsoport német, holland, osztrák, angol és amerikai kézirat-adatbázisokat vizsgált meg. A feltárás mélysége, az alkalmazott programok egy-egy országon belül gyűjteményenként is annyira eltérők, hogy a kézirat-csoport álláspontja szerint nem látszik keresztülvihetőnek egy összevont (a HPB-hez hasonló) adatbázis létrehozása. A továbbiakban inkább egy kézirat-portál létrehozásában kell gondolkodni, amely elsősorban a már elkészült, kéziratos tartalmazó fájlokra épülne. Ehhez kezelhetőségét tezausz-fájlok és összetett keresési lehetőségek segítenék.

A 2001-es év során elkészült, és decemberre használhatóvá vált a CERL-tezauszok közül a kiadói és nyomdahelyek tezauszja, amely a keresés alkalmával felhívja a használó figyelmét az adatbázisban előforduló számtalan helységnév-variációra. Megkönnyíti a keresést azáltal, hogy ezentúl a használóknak, – ha kiadási vagy nyomdahelyre keres, – nem kell minden egyes helynév-variációt mint külön keresési parancsot bevinnie, hanem a CERL tezausz egy külön parancsra minden név-variációt felkínál. A 2001-es év legnagyobb eseménye a HPB adatbázis szempontjából kétségkívül ennek az első ún. CT, azaz CERL-tezausznak felállítás volt. Ennek gyakorlati használóit Claudia Fabian (München, Bayerische Staatsbibliothek) számolt be. Ő volt egyébként a nyomtatott formában is megjelent *Druckorte des 16–19. Jh. (Wiesbaden 1991)* c. adattár összeállítója is. A helynév tezausz egyébként elsőként készült el és elsőként használható a tervezett három közül: a továbbiak a nyomdász- és kiadói tezausz és a személynév-tezausz lesz.

A most elkészült helynév, azaz „Place names” tezausz egy-egy helynévnek minden névalakváltozatát felkínálja, és ezzel a keresés sokkal eredményesebb, a találatok száma sokkal nagyobb. (Egy példa a keresés menetére: advanced search – imprint place – variant place names – find names for Posonium.). Ekkor Pozsony nevének 22 változatát sorolja fel a tezausz. Ha ezek mindegyikén végigmegyünk, és megnézzük, hogy hány rekord van pl. Bresburg, Pisonium... stb helynévvel, akkor sokszorosan több találatot kapunk, mintha a kereső kifejezés csak „Posonium” lett volna. Ezt érzékletesen mutatta be Claudia Fabian is, Róma példájával. Ha csak a „Roma” nyomdahely-névre keresett, akkor a HPB adatbázisban 18 447 találat volt, míg a nyomdahelynév tezausz segítségével 25 938 római impresszumú rekordot talált.

A CERL-nek weboldala is van (<http://www.cerl.org>), amely a legújabb hírekről, és általában a szervezet fő tevékenységéről tájékoztat, ezen belül olvasható a CERL kb fél évenként megjelenő újságja is. Itt lehet hozzáférni a „HPB Manual”-hez, vagyis a régi könyv adatbázis kézikönyvének új kiadásához, amely nyomtatva nem, csak elektronikus úton jelent meg. Érdeklődésre tarthatnak még számot a kapcsolódó web-oldalak.

II. Annual Bibliography of the History of Books (ABHB). Hozzáférhetővé vált a közelmúltban egy másik, régi könyvvel és könyvtörténettel foglalkozóknak fontos adatbázis is. Ez az előzőtől eltérően nem régi nyomtatványok rekordjait tartalmazza, hanem ez a könyvtörténeti cikkek nemzetközi adatbázisa. A könyv- és könyvtártörténeti témájú tudományos cikkek nemzetközi bibliog-

ráfiája 1970 óta jelenik meg éves kötetek formájában a hágai Királyi Könyvtár és az IFLA közös gondozásában. A bibliográfia igényességét nemcsak az említett intézmények, hanem a titkár személye is garantálta: titkára a kezdetektől egészen az 1990-es évekig H. D. L. Vervliet, a neves holland könyv- és nyomdatörténész volt.

Az adatszolgáltatást mindenhol a nemzeti könyvtárak végzik, ezekhez mi az elsők között csatlakoztunk még 1970-ben Azóta is az OSzK Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége gyűjti és szolgáltatja a hágai központnak a címleírásokat: az előző naptári év folyamán Magyarországon megjelent könyv- könyvtártörténeti tanulmányokat (Ennek alapján készül a *Magyar Könyvszemlében* évente, a 4. számban közzétett szakbibliográfia). A nemzetközi bibliográfia gyűjtőkörébe tartozik a nyomdatörténet, tipográfia, sajtótörténet, kötéstörténet, könyvkereskedelem története, könyvtártörténet, bibliofília, illusztráció-történet. A leírásokat szakozva, értelem szerint rövid, angol nyelvű magyarázattal, és az idegen nyelvű rezümék feltüntetésével kell megküldeni. Az első 17 évfolyamnak 1989-ben jelent meg kumulatív indexe, az addig megjelent éves kötetek teljes személy- és helynév anyagával.

A könyvtörténet kutatójának munkáját most az ABHB adatbázis könnyíti meg, amely az 1989–1998 közötti kötetek rekordjait tartalmazza. Az utóbbi tíz évben ugyanis digitális módon kellett az adatokat szolgáltatni. Az adatbázisban helynévre, személyre, (szerzőre vagy történeti személyre), témára és címre egyaránt kereshetünk, és együtt találjuk mindazt, amit arról a tárgyról Európa-szerte tudományos szintű közleményekben írtak: folyóiratban, évkönyvben, gyűjtőkötetben, vagy monográfia formájában (egyelőre csak az 1989–1998 időközben).

Különösen fontos, hogy a környező országok könyvtörténeti témájú tanulmányairól is értesüljünk, számos hungarika-vonatkozásuk miatt. Ezért sajnálatos, hogy míg Románia, Ausztria, Csehország és déli szomszédaink többsége is, ha nem is rögtön az indulástól, de később csatlakozott ehhez a nemzetközi bibliográfiához (és most már adatbázishoz), addig Szlovákia nem. Ez a magyarországi kutatóknak nagyon hiányzik, de reméljük nemsokára az ő adataikat is megtaláljuk a soron következő kötetekben és majd az adatbázisban is. Ez utóbbiba fokozatosan a korábbi évek anyagát is betáplálják, egészen a kezdetektől (1970-től fogva), bár ezeket annak idején még cédlulaformában küldték meg az egyes országok.

Mintegy Magyarországon kevés könyvtár győzte anyagilag az éves kötetek megvásárlását, (Budapesten teljes sorozata valószínűleg csak az OSzK-nak van), így az adatbázisnak sok könyvtárban fogják hasznát venni. Az adatbázis, amelynek neve „Book History Online”, szabadon hozzáférhető: www.kb.nl/kb/bho/index2.html

V. ECSEDY JUDIT

Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtár dualizmus kori élelappjaiból. Az ELTE Egyetemi Könyvtár irodalom-, társadalom- és sajtótörténeti kiállítása 2002. március 28. és 2002. április 25. között volt látogatható. Az anyagot Fabó Edit válogatta, s a tárlatot Buzinkay Géza előadása nyitotta meg.

A kiállítás elsősorban az 1867–1918-as korszakot átölelő jelentősebb élelappok – az ELTE Egyetemi Könyvtár folyóirat-gyűjteményének fellelhető – évfolyamaiból ad szemléltetést. Így az *Ústökös* 1867–1871, 1873–1878, 1880–1888, 1890–1906, a *Bolond Miska* 1867–1875, a *Bolond Istók* 1878–1919, a *Kakas Márton* 1894–1914, az *Urambátyám* 1887, a *Lúdas Matyi* 1870–1872, és a *Borsszem Jankó* 1869–1905 közötti rendelkezésre álló évfolyamköteteteiből történt a tallózás. A válogatás főbb szempontja volt, hogy az ismert élelappfigurák, illetve a korra jellemző hétköz-

napi események kerüljenek bemutatásra, úgy, hogy általuk érzékelhető legyen a polgárosodás, a kultúra változásának folyamata. A kiállítótér két termében négy nagyobb és kilenc kisebb tárlóban kaptak helyet a bemutatott darabok. A rendkívül gazdag állomány rostán fennmaradt 88 tételének elrendezésénél további vezérelv volt a lapok időrendiségében a figurák és az oldalak tematikus illeszkedése – és ez csak a kiállítandó anyag felállításának utolsó fázisában volt eldönthető.

Buzinkay Géza előadása elején beszélt az élcslapirodalom- és műfaj európai történetéről, megjelenéséről, amelynek különösen kedvezett a gyorsan urbanizálódásnak induló, különböző kultúrörökségű, letelepülő és bevándorló lakosok életközösségét alkotó város. 1832-ben jelent meg a párizsi *Charivari*, amely később az európai élcslapok példaképévé vált.

Az első vitrin a magyarországi kezdeteket kívánja bemutatni, itt természetesen nem tartható az 1867-es időhatár, jelen van az 1856-os *Vasárnapi Újság* és az 1858-as *Nagy Tükör*. A 19. század első harmadának magyar irodalmában és sajtójában az adomázó világ már számos állandósult szereplőt teremtett. Az anekdotagyűjtés és -szerzés egyik vezéregyénisége Jókai Mór (1825–1904) volt. Nézete szerint árulkodóak a népi adomák, mert: „Semmi népleírás oly jól nem rajzolja a nép életét, jellemét, uralkodó eszméit, mint – ahogy az képes önmagát rajzolni – adomáiban.”

Jókai 1856-ban publikálta először „Kakas Márton leveleit” a kor legszínvonalasabb lapjában, a *Vasárnapi Újság*ban, majd az általa szerkesztett *Nagy Tükör*ben. A Kakas Márton sikerén felbuzdulva 1858-ban indította el az *Üstököst*, amely régen dédelgetett tervének, egy illusztrált élcslapnak első igazi beteljesülését jelentette. Kezdetben Kakas Márton inkább volt az író szócsöve, mintsem önálló figura. Élcslapfigurának született viszont Tallérossy Zebulon, a kormánypárti kisnemes, aki hol palóc tájszólásban, hol tótos akcentussal beszélt. Alakjában magatartásformát gúnyolt Jókai. Tallérossy levelezőpartnere Mindenváró Ádám viszont a *A köszívű ember fia*iban kapta meg teljes figuráját. Őket követték a további Jókai-alakok.

Kiemelkedő követője az élcslapirodalomban Ágai Adolf (1836–1918) volt. Ő szerkesztette a *Bolond Miskát* (1860–1875) és hívta életre a dualizmus korának meghatározó élcslapját, a *Borsszem Jankót* (1868–1936). A *Borsszem Jankó* politizálásának eszmei alapja, távlata, látóköre volt. A politikát csak, mint a művelődés és a társadalmi haladás jelzőjét tartotta fontosnak. Deák-párti lapként valójában a társadalmi élet jellemzőit használta fel tematikájában. A zsidó emancipáció kimondása (1867) után annak társadalmi elismertetéséért küzdött. Kritizálva nevelte a nemzetiségeket, megkövetelte a magyar nemzetiség és kultúra vállalását és elítélt minden vadhajtást. Egy demokratikus, polgári világ értékhatárait jelölte ki.

Az élcslap a korra jellemző társadalmi típusokat állandó figurákban személyesítette meg: Spitzig Itzig alakjában az emancipációért küzdő, magyar érzelmű, de még német nyelvű terézvárosi kispolgár rajzolódott meg, akinek sógora Seiffensteiner Salamon szintén önálló figura lett. A „dúskeblű honleány”, a kékharisnyás költőnő a Lengenádfalvay Kotlik Zirzabella nevet kapta. Érdekességként sorolhatóak még Tojás Dániel gazdatiszt, Weöreshegyi Dávid a gazdag nagypolgárból lett földbirtokos, Estyán és Sanyi a korhely, duhajkodó kisnemesek, és nem utolsósóként – e két alak ötvözete – Mokány Berczi. A lap legsikeresebb alakja 1873-ban lépett elő mint magát szabadelvűnek valló, de velejéig maradi, harsány és ápolatlan vidéki kisnemes. Ő volt a nagy kártyás, a nagy ivó, az éjjeli zenék hőse, siratta az elveszett „magyar virtust”, s nekibúsult, mert „pusztulunk, veszünk”. Amikor egy-egy zsidó menyecske visszautasította durva közeledését bizony még a „jordánt” is szidta. Politikailag a balközép hívek karikatúrája. A *Borsszem Jankó* hangja, élcslapi ábrázolásmódja páratlan volt a maga idejében, mivel magukat az eseményeket mutatta be görbe tükörben.

Az élcslapfigurák az 1880-as években éltek virágkorukat. Az egyes rovatok fejlécében, vagy amellet afféle szignóként, emblémaként jelentek meg. Az előadás végén Buzinkay Géza felolvasta a *Mátyás Diák* 1889. augusztusi pályázati kiírását:

„...kíván a 'Mátyás Diák' keretébe illő élclapi alakot, a társadalmi vagy politikai életből merítve. Szükséges, hogy létező társadalmi vagy politikai kinövés, félszegséget tüntessen föl, és azt saját gondolatainak, terveinek vagy élményeinek elmondásával tegye oly módon, hogy a kinövés, félszegség erőteljesen kidomborodjék s az alak mulattató legyen.

A pályamű versben és prózában egyaránt írható, de kívánatos, hogy irányja sajátos, s a rendes irodalmi nyelvtől elütő legyen. Terjedelme 80 nyomtatott sornál több nem lehet.

A pályadíjnyertes alak rajzát a szerkesztőség a lap saját rajzolója által készített ugyan el, de ez nem zárja ki, hogy a pályaműhöz a pályázó alak rajza is csatoltassék.”

Buzinkay Géza elmondta, hogy a sajtótörténet ezen területének kutatásában a legnagyobb nehézséget a karikírozott események, utalások visszafejtése, felkutatása okozza. A vicclapokban olyan történések, vagy pletykaszintű elemek voltak terítéken, amelyekről jobb körökben nem illett beszélni, s általában két-három héttel a kérdéses esemény után láttak napvilágot. Tehát az utalások utalásaira írott források szórványossága miatt alig lehet fényt deríteni.

A figurák grafikus megjelenítője kezdetben Karel Klič (1841–1926), majd Jankó János (1833–1896) a század közepének legjelentősebb karikaturistája. A figurák belső, lelki tartalma keze alatt nyerték el külső formájukat, jegyeiket. A magyar karikatúraművészet nemzeti jellegének megalkotója és irányának meghatározója. A 19. század végén újabb grafikusok tűntek fel: Homicskó Atanáz (1864–1916), Fényes Adolf (1867–1945), Faragó József (1866–1906) Linek Lajos (1859–1941).

A fiktív alakok mintái, szülőhelye azok a kávéházi törzsasztalok voltak, amelyek köré a szerkesztőségek telepedtek. A kávéházak a sóvárgott rendi és a követendő polgári értékek ülepítő helyei és olvasztótégelyei voltak. A kor társadalmi életében zavartalan közlekedést biztosítottak a két világ tagjai között. Folytonos értékalkuk során készültek az újra: a demokráciára, a liberalizmusra.

A magyar polgárosodás nem csupán külsőségekben, viseletben, hanem gondolkodásban, magatartásban, szokásfelvételben követhető nyomon az újságok hasábjain. A folyamatot kíséri a technikai fejlődés, a modernizáció.

A kiállítás korántsem tud teljes képet nyújtani a dualizmus korában végbement változásról, inkább érzékeltetni igyekszik ezt a sajátos, színes világot – egy nagyvárosi folklórt.

FABÓ EDIT

SZEMLE

Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból.
Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2001. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris K., 261 l. /Libri de libris./

A hazai és nemzetközi tudományos életben egyre jelentősebb szerepet kivívó nemzeti könyvtárunk új könyvsorozatát indított útjára, megnyerve hozzá az Osiris Kiadó könyvkiadói támogatását. A tudományos eredmények közreadása ezáltal nemcsak a szokásos száraz ülősszak-kötet formában történt meg, hanem a szép könyveket is őrző Széchényi Könyvtárhoz méltó módon szép külsőt is kapott, remélhetően szélesebb olvasóközönség érdeklődését is kiváltva. A „Libri de libris” sorozat egyidejűleg három konferencia anyagát megjelentető három kötetet mutatkozott be, amelyeknek illusztrációs anyaga az Országos Széchényi Könyvtárban megrendezett kiállításokra támaszkodik. A most ismertetendő kötet kiemelése azért is aktuális, mert egyik témája az ülősszak idején 350 éve született Tótfalusi Kis Miklós, akinek három évszázados halál- és évfordulójára éppen napjainkban emlékezett az Anyanyelvi Konferencia kolozsvári rendezvénye és történt meg a méltatlanul meghurcolt szerző egyháztörténeti jelentőségű rehabilitálása.

A 2000. október 12-én rendezett ülősszak azonban a magyar könyvtörténeti kutatásoknak is jeles eseménye. A konferencia keretében mutatták be a harminc éve folytatott retrospektív magyar nemzeti bibliográfia szerkesztésének legújabb eredményét, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* harmadik kötetét. A vaskos bibliográfia szakmai értékelése már a *Magyar*

Könyvszemlében is megtörtént (SZELESTEI NAGY László, MKsz 2001.), a kiadvány szerkesztője, lektora és munkatársai a nyilvános bemutatáson egy-egy sajátos szempontot érvényesítve bizonyították, hogy milyen sokoldalú megközelítési módokat lehet a száraznak tűnő bibliográfia megismerésével érvényesíteni.

A kötetet szerkesztő Heltai János a tíz mutató közül az egyik szerényebb terjedelműt, a tárgymutatót emelte ki és annak segítségével kísérte meg „A 17. század első felének kiadványszerkezete, műfajteremtő elvek és célok” feltérképezését. A táblázatokba foglalt statisztikai számításokkal illusztrált dolgozat meggyőzően bizonyítja, hogy az *RMNy* első két kötetében regisztrált könyvtérmező „tartalmát tekintve könnyen besorolható három nagy csoportba: egyházi, iskolai vagy alkalmi kiadványnak tekinthető”. A konkrét példák pedig bizonyítják, hogy a 17. század első felének könyvkiadását a reformáció és a katolikus megújulás folyamata határozta meg. V. Ecsedy Judit a korszak könyvkiadását a nyomdászati mutatók (nyomdahelyek, nyomdászok, betűkészletek vándorlása, becsült példányszámok, terjedelem) szempontjából értékelte („A 17. század első felének nyomdai körképe és részmerlege”). P. Vásárhelyi Judit „Nyomtatott magyar fordításaink 1636 és 1655 között” c. dolgozatában az *RMNy* harmadik kötetében regisztrált 433 részben vagy egészen magyar nyelvű kiadványból vette górcső alá azt a 230-at, amely fordításnak minősíthető. A szerző vizsgálja a fordítói szándékot, a fordítások nyomdahely szerinti megoszlását, a megjelentetett művek tematikus összefüggéseit és természetesen az eredeti nyelvek és a magyar szöveg viszo-

nyát is. A fordítói szándék és módszertani illusztrálására leginkább a kiadványok előszavai-
ból hoz igazolást, és az ajánlások címzettjei raj-
zolják fel a 17. századi könyvpártoló társadalom
összetételét. Dolgozatának egyik meglepő konk-
luziója, hogy „a kortárs európai szépirodalom
teljes mértékben hiányzik a húsz év fordításai
közül”. Pavercsik Ilona „Evangélikus, református
vagy protestáns?” c. írásában arra hoz példák-
kat, hogy a korszakban rendkívül nehéz, szinte
lehetetlen és felesleges elkülöníteni az evangé-
likus és református irodalmat, különösen az imá-
dásoskönyvek és énekeskönyvek területén, hi-
szén a kiadványok gyakran egymásra épültek,
kis változtatással vették át egymás szövegeit.
További kutatásait előlegezve Pavercsik utalást
tesz arra, hogy „a Bethlen Katának tulajdoní-
tott imádságoskönyv, a „Bujdosásnak emléke-
zetköve” [...] felerészben szóról szóra azonos”
Ács Mihály *Arany lánc* c. kötetével. A vizsgál-
lódást érdeklődve várva meg kell jegyeznünk,
hogy egyértelműbb lett volna, ha a szerző
megjegyzi, hogy itt nem az emlékiratíró Teleki
Józsefné Bethlen Kata grófnőről van szó, ha-
nem Apafi Mihály választott erdélyi fejedelem
házastársáról, Bethlen Katalinról. A tartalmi meg-
közelítésen alapuló elemzések után Käfer Ist-
ván tér vissza a bibliográfia-szerkesztés rész-
problémáihoz. „Lacrumae gentis Slavonicae.
A szlovák művelődéstörténet kezdetei az *RMNy*
harmadik kötetében” c. előadásában a bibliog-
ráfiában „biblikus cseh nyelvű”-ként regisztrált
nyomtatványok tanulságait összegzi, megállapít-
va, hogy a kötetben történelmi okokból megta-
lálhatók a szlovák művelődéstörténet kezdeteit
jelentő nyomtatványok. A bibliográfia szikár szak-
értelemre alapozott következetességgel támasztja
alá azt az integráló törekvést, amelynek elmé-
leti megfogalmazása a nemzeti irodalomtudomá-
nyok feladata. Rendkívül örvendetes, hogy ez a
tanulmány – témája okán – szlovák nyelven is
megjelent.

Külön kell szólni az *RMNy* tényleges robo-
tosának, szimbolikus „atyjának” előadásáról.
Borsa Gedeon „Az 1801 előtti retrospektív ma-
gyar nemzeti bibliográfia a harmadik évezred
küzében” c. átfogó tanulmányában több nem-

zedék számára sorakoztatja fel a tennivalókat.
A nemzetközi összehasonlító tapasztalatok birto-
kában és több évtizedes könyvtörténeti múlt-
tal megalapozott munkaterv egyetlen tanulsága
a fiatalabb nemzedékek számára: igen, ezt kell
csinálni, így kell csinálni.

Mint utaltunk már rá, a kötetben közreadott
ülésszak második részében az előadók Tótfalusi
Kis Miklósról emlékeztek. A zaklatott életű nyom-
dász tevékenységének lelkes müncheni kutató-
ja a Balassi Kiadónál 2000-ben megjelent mo-
nográfija egy kimaradt fejezetét ismertette meg
a hallgatókkal („Vázlat a latin nyomdabetűk tör-
ténetéhez a kezdetektől Misztótfalusi Kis Mik-
lósig”). (Úgy tűnik, 17. századi nyomdászunk
tevékenysége körül előbb tisztázódik minden vi-
tatott kérdés, minthogy a kutatók egyezsége
jutnának a Misztótfalusi vagy Tótfalusi név hasz-
nálatában.) Dukkon Ágnes kifejezetten tartalmi
és írásszerkesztési kérdések felől közelített Tót-
falusi tevékenységéhez egy – az eddig ismeret-
len, rejtőzködő szövegeket is tartalmazó – újabb
szövegkiadás megjelenését sürgetve. Rozson-
dai Marianne „Misztótfalusi Kis Miklós Amsz-
terdamban nyomtatott könyveinek eredeti kö-
tései”-t vizsgálta, éles kritikát fogalmazva meg
az 1991-ben megjelent hasonmás kiadás kötés-
ét illetően. A magyar könyvtárakban őrzött Tót-
falusi-Biblia kötéseinek teljességre törekvő fel-
tárását még egy marosvásárhelyi és egy gdans-
ki példány említése egészíti ki. Feltehetően sor
kerül majd más külföldi bibliotéka, pl. a wol-
fenbütteli Herzog August Bibliothek Bibel-S.
390 jelzetű példányának értékelésére. A Tót-
falusi-megemlékezést kísérő kiállítás bemutatója,
Perger Péter „Misztótfalusi Kis Miklós betűi-
nek 18. századi továbbélésé”-vel foglalkozott.
Miután a 18. századi nyomdatörténet a megnö-
vekedett könyvtermés miatt sokkal több adattal
kénytelen számolni, mint az a korábbi száza-
dokra érvényes, Perger Péter tanulmánya úttörő
jellegű és sok névuma ellenére elsősorban az
elvégzendő feladatok kijelölésében alapvető.

A szép kiállítású konferencia-kötet tipográ-
fiája és illusztrációs anyaga méltó a nagy nyom-
dászlelődhöz. Külön örvendetes, hogy vala-
mennyi előadás bőséges német összefoglalóval

jelent meg, tehát a kötet a nemzetközi könyv- és nyomdászattörténet áramlatába is bekerülhet. Kár, hogy a magas szakmai színvonalú előadásokat – feltehetően a sürgős megjelenés miatt – néhány bántó hiba megszeplősíti. A szerzők nem egyeztettek a nevek és címek azonos írását illetően, így szerepel Tótfalusi és Misztótfalusi, Deservics István, Deselvincs István és Deselvincs István, Lorántffy Zsuzsanna és Lórántffy Zsuzsanna. A Magyarai István által fordított ars moriendi szerzője Joachim von Beist vagy Joachim Beust, Philipp Kegel azonos műve (*RMNy* 1678) *Thesaurus spiritualis* illetve *Duodecim piae meditationis* címen említettik. Az ugyancsak ars moriendi fordító nem Illésházy Gábor, hanem Illésházy Gáspár, Szokolyai Anderkó Imre neve helyesen Szokolyai Anderkó István. Egyszerű nyomdahiba, ebben az esetben azonban mégis megtévesztő a hibás *RMNy* számok megadása: a *Füveskertecske* száma nem *RMNy* 1991(1), hanem *RMNy* 1995(1), az 1651-es Kalendárium *RMNy* 2159 helyett *RMNy* 2359 szám alatt van regisztrálva.

Mindez azonban csak aprólékos kötekedés és nem ronthatja le afölötti örömünket, hogy szép és hasznos könyvsorozat indult „*Libri de libris*” címen, amely a Magyar Millennium tiszteletére kiadott tudománytörténeti könyvek sorát gyarapítja.

NÉMETH S. KATALIN

Klinda Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCBCat). Bp. 2001. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár. 761 l., ill.

Örömmel üdvözljük a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár régi könyveinek igényes leírásait tartalmazó katalógust, Klinda Mária alapos munkáját. Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Szerkesztősége útmutatása szerint a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” programban készült munka tudományos szempontból fontos,

a tulajdonos számára pedig a pecsételésnél sokkalta nagyobb vagyonbiztonságot jelent. A kötet felépítése a szokásos. Bevezetőjéből tájékozódhatunk az 1904-ben megnyílt könyvtár ügynevezett Budapest-gyűjteményének és ritkasággyűjteményének kialakulásáról, a jelesebb hagyatékok és könyvek könyvtárba kerüléséről, a régi könyvek feltárásának menetéről, a katalógus elkészítéséről. A kötetben való tájékozódás érdekében fontos tanulmányoznunk a bevezetőt követő útmutatót. (Ez teljes terjedelemben olvasható angol fordításban is.) A tételleírások első része a bibliográfiai leírás (szerző, cím, impresszum, terjedelem és szakirodalom – külön rovatokban kezdve, térköz csak az apróbb betűkkel közölt szakirodalmi hivatkozás előtt áll). A második rész a példányleírás adatait tartalmazza a bibliográfiai leírással azonos betűtípussal és méretben, A–F betűkkel jelölve (A: a példány hiányos volta; B: kötése; C: provenienciája; D: bejegyzései; E: gyűjtőkötethez tartozása; F: irodalma), egymástól elkülönítve, majd – kissé szokatlanul – újabb térköz után a bal szélen, önálló sorban áll a jelzet. Bizonyára a számítógépes szerkesztés az oka az illetén külső megjelenésnek, próbáljunk megbarátkozni vele, a következő köteteket is hasonló formában vehetjük majd kézbe. A példányleírások rovatai közti térköz talán megszüntethető lesz, esetleg e rovatok szövege is apróbb betűkkel készülhet. A jelzetet is szerencsejobb volna szorosabban kapcsolni a tételhez, mégpedig a tétel-leírás előtt.

A katalógus tételleírásai mintaszerűek. Valamennyi kollacionálást is tartalmaz s minden példány egyedi jellegzetességeiről alapos leírás készült. A kötésekéről a kötet végén külön tanulmány ad mindenre kiterjedő eligazítást (721–736: Rozsondai Marianne: „Történeti könyvkötések a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban”). Utalókkal ellátott betűrendben állnak a kötetben a leírások, az alaposabb tájékozódásban még segítenek az alábbi mutatók: Nyomdászok, nyomdahelyek, kiadók; Nyomdászok és kiadók névmutatója; Időrendi-; Nyelvi-; Possessor-mutató; Kézírási bejegyzések és díszítések; Kódexlapba kötött könyvek; Szakirodalmi konkordanciák;

Ex librisek, tulajdonbélyegzők és könyvkereskedői címkék (a kötet végén hasonmásokkal). Szakirodalmi hivatkozások a legfrissebb és legjelentősebb nemzetközi és hazai kiadványokra utalnak.

A katalógus a szokásosnál nagyobb arányban tartalmaz világi műveket. A 985 műből (1022 példány) 54 mű (58 példányban) őnyomtatvány, 9 mű (10 példányban) régi magyarországi nyomtatvány; 105 mű (115 példányban) magyarországi szerző külföldön, nem magyar nyelven megjelent munkája (*RMK III* kategóriájába tartozó), 129 tétel pedig „csak” tartalmában hungaricum (Apponyi *Hungarica*). A kötet a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadványa. Reméljük, hogy folytatásként más könyvtáraink régi állományairól is hasonlóan színvonalas katalógusok jelennek meg.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Első olasz-magyar könyvtáros találkozó, Budapest, 2000. november 9–10. Az olaszországi hungarika- és magyarországi italika-kutatás lehetőségei és nehézségei. Szerk. Maria Rosaria SCIGLITANO. Bp. 2001. Olasz Kultúrintézet, 295 l. /Olasz–magyar kétnyelvű kiadás./

A kiadványban az olasz-magyar kultúrkapcsolatok érdekes, könyvtári dokumentumokhoz szorosan kapcsolódó területeiről olvashatunk: hivatalos beszámolókat, könyvtári állományoknak, állományrészeknek a címben jelzett tematikus ismertetését, tanulmányokat. Mivel a kötetnek nincs hagyományos címlapja, az abban való eligazodás nem egyszerű: az olasz és magyar nyelvű cím az első lapra, a többi adat – a kiállítás szervezőjétől és a kötet szerkesztőjétől az impresszumig – a második és harmadik lapokra került. Ezt követi a rendezvény programjának közlése a 4–9. lapokon, majd a kötet tartalomjegyzéke, aztán az elhangzott előadások, többségük bőséges illusztrációval ellátva.

Francesco Sicilia az olasz állami könyvtárak nemzetközi együttműködés főbb irányait ismer-

tet, Monok István a „könyvtáros szemé”-vel gondolja át az olasz-magyar kapcsolattörténeti kutatásokat. Az Országos Széchényi Könyvtár részéről Karsay Orsolya a Kézirattárba újonnan, tudatos gyűjtési akció révén bekerült irodalmi-, tudományos és egyháztörténeti témájú hagyatékokról és hagyatékrészekről tájékoztat (Giuseppe Cassone Hirsch Margithoz írt leveleinek másolatai; Elek Artúr Umberto Norsához írott levelei; Várady Imre, Pálincás László, Tóth László, Lukács László, Banfi Florio, Ritz Sándor és Kovách Angelus hagyatécai). W. Salgó Ágnes a Régi Nyomtatványok Tárának magyar-olasz kapcsolatokat tükröző értékeire hívja fel figyelmünket, Belitska-Scholtz Hedvig (Színháztörténeti Tár) a Herceg Esterházy család udvartartásának emlékeiből és a Tár gazdag Verdi anyagából, Szerző Katalin a Zeneműtár Esterházy gyűjteményének emlékeiből villantanak fel kapcsolattörténeti kutatásra érdemes területeket. Cs. Lengyel Beatrix régi fotók mindkét felet érdeklő emlékeivel, Plihal Katalin a Térképtár Italicanyagának néhány tételével ösztönöz közös munkára.

Domokos György és Farkas Gábor a Magyarország területén található kéziratos és nyomtatott italianisztikai források feldolgozási programját ismertetik, Bakonyi Géza témája a magyarországi könyvtárosképzés és könyvtártudományi oktatás bemutatása. Csorba László a magyar kutatók olaszországi problémáit és lehetőségeit gyűjti össze.

Angela Dillon Bussi a Corvina Könyvtár és Firenze kapcsolatát vizsgálja meg. Mi lett a sorsa Mátyás király halála után az általa Firenzében megrendelt kb. 150 kódexnek? Ezek egy részét a Medici-könyvtár számára fejezték be. Egy csoportjukat (32 tétel) Giovanni de' Medici (X. Leó pápa) birtokába került. Ebből 29 kötetet bizonyíthatóan csak X. Leó megválasztásának évében, 1513-ban díszítette Attavante. Közülük csak öt tétel tartalmaz utalást (explicitet) az eredeti megrendelőre, Mátyás királyra. Antonia Ida Fontana a Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze magyar gyűjteményeiről ad ismertetést. A hungaricumok közt sok jeles tétel akad, például Balassi Bálint *Istenes ének*inek bécsi, 1633. évi

kiadása, Angelo de Gubernatis 1885-ben készült kézírata magyarországi utazásáról. Marino Zorzi a Biblioteca Nazionale Marciana gyűjteménye alapján ír Magyarország és Velence kapcsolatairól. E könyvtár őrzi például a Codex Cumanicus nevű 14. századi háromnyelvű szótárt (*Alphabetum latinum, persicum, cumanicum*). Ernesto Milano a Modenában őrzött 15 hiteles (és két Magyarországra került társuk) sorsáról ír, pontos leírásukat közli és a digitális feldolgozás/kiadás perspektíváiról értekezik. Az olasz nemzeti könyvtári szolgáltatások rendszerét Giovanna Merola tekinti át.

Sok újdonság található a színes illusztrációkkal díszített kötetben. A tudományos közlések és ismertető áttekintések egyaránt gyarapítják az eddigi szakirodalomból megszerezhető ismereteinket. Jó volna, ha az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiről más alkalmakkor és más összefüggésekben is olvashatnánk tematikus összeállításokat. A kötetben érdekes kettősség figyelhető meg: míg hazai könyvtárosaink gyűjteményismertetésekkel szerepelnek, az olaszok inkább bőséges jegyzetekkel ellátott tanulmányokkal. A kétnyelvű kiadásban fel lehetett volna hívni a témához kapcsolható fontosabb hazai szakirodalomra külföldi kutatók figyelmét. Reméljük, hogy az első olasz-magyar könyvtáros találkozót továbbiak követik, s azoknak a programjában is fontos szerepet játszanak a kapcsolattörténeti kutatások és forrásaik. A kötetet a kutatók és az érdeklődő olvasók egyaránt tanulságokkal forgathatják.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Olena Rudlovčak. Bibliografija prac ta litopis žittja. Užgorod, 2001. Vidavnictvo V. PADJAKA.

A szlovákiai ukrán (ruszin) tudomány nagyszonyját, a nálunk inkább néprajzos és szlavisztikai körökben ismert Rudlovčak Olenát köszönti ez a kötet, amely életmű-bibliográfiáját adja, Valerij Padjak méltató tanulmánya és az ungvári díszdoktorság, továbbá e kötet

megjelenése alkalmából írt önéletrajz kíséretében. A kötetet O. Zakrividoroga, L. Il'cenko és V. Padjak szerkesztette. Mind a kísérő és önéletrajzi tanulmányból, mind pedig a bibliográfiából kitetszik, hogy az ukránul, oroszul, szlovákul és magyarul publikáló kutatónő mily sokrétű munkát végzett részint szűkebb pátriája anyanyelvi közössége, a ruszin kultúra múltja és jelene érdekében (színkritikusként, az anyanyelvi rádióadások érdekében), részint a kapcsolattörténet területén, amelyben a magyar tényező sem elhanyagolható. Elsősorban azért, mert a történelmi Magyarország művelődéstörténetében számottevő hely illeti meg a ruszin (ukrán) nyelvű kezdeményezéseket, valamint azért, mivel mind a sajtótörténetben, mind pedig az egyháztörténetben a ruszin (ukrán)–magyar kapcsolatok érdekes változatai voltak az együtt élő népek közös kultúrája formációjának. De egyáltalában nem mellékes az sem, hogy a történelmi Magyarország ruszin (ukrán) folklórájának jelentőségére magyar kutatók (így például Erdélyi János) is felhívták a figyelmet, nem is szólva a 19. században a Kisfaludy Társaság által kiadott fordításkötetről.

Olena Rudlovčak munkásságában jelentős hely jut a szövegkiadásoknak: ő állította össze szűkebb pátriája és általában anyanyelve szöveggyűjteményeit, kiemelkedően fontos szerepe volt Oleksandr Duchnovič életműve főtárázásában, nem csekélyebb jelentőségű bibliográfiai tevékenysége (például az 1867–1871-es időszakra vonatkoztatva a *Svet* című lap feldolgozása); máig fontos az, hogy Zoé Hauptovával együtt kiadta Josef Vašica kéziratban maradt munkáját: A prágai Nemzeti Könyvtár és a Szláv Könyvtár egyházi szláv kézíratainak leírását és jegyzékét. Ugyancsak az ő összeállítása Adol'f Ivanovič Dobrjanskij kézíratos munkáinak jegyzéke. A Szlovákiában, Ukrajnában és Magyarországon publikáló Olena Rudlovčak tudománytörténeti tevékenységébe is bepillantást nyújt az életmű-bibliográfia: magyar vonatkozásai miatt a Debrecenben 1986-ban megjelentetett *A kárpátukrán néprajzkutatás története (1914-ig)* című, „oktatási és kutatási kiadvány”-t említtem, valamint a Szlovák Enciklopédiába frott címszavak közül

a Balugyánszky Mihályra és Hodinka Antalra vonatkozókat; továbbá részvételét az ungvári Kárpáti Kiadó magyar nyelvű kalendáriumában, ahová részint kapcsolattörténeti-ismeretterjesztő cikkeket adott, részint saját kutatásaira épített beszámolókat a közös múltból.

A bibliográfiából közvetlenül ugyan nem tesszik ki (inkább az annotációk sejtetik), hogy Olena Rudlovčak nemcsak ír és olvas magyarul, hanem a magyar könyvtárakban is folytatótt anyaggyűjtést a ruszin múltat és folklórtudománytörténetet föltáró tevékenységéhez, és figyelemmel kísérte (és kíséri is) az idevágó – mainapság főleg Udvari István publikációival szélesülő és mélyülő – kutatást. A bibliográfia tételei jelzik, hogy a nemzetiségi kulturális lét építését a közéletiségnek avval a fajtájával vállalta Olena Rudlovčak, amely egyfelől a tudományköziség szempontját igyekezett érvénye-

síteni, másfelől azt a tényt tartotta szem előtt, hogy a Kárpát-medence kulturái összeszövődöttségükben, kapcsolatrendszerükben hitelesebben értelmezhetők. A több évtizedes közéleti és tudományos munkálkodás hozadéka, hogy a szlovákiai ukránság kultúrája emancipálódott, számontartását joggal igénylő tényezője régióknak. Az alapozás a történeti Magyarországon ment végbe, magyar közreműködéssel. Olena Rudlovčak ezért igyekszik földeríteni anyanyelve irodalmának múltját, a folklórkutatás eredményeit, s mindezekből következtetni az egykori és a jelenkori együttélés kulturális kihatásaira. Ez a bibliográfia a kísérő tanulmányokkal együtt egy nagy ívű tudósi pályáról készült számadás, kézikönyve lehet a térség érdeklődő szlavistáinak, kapcsolattörténészeinek, könyvtörténészeinek.

FRIED ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 8,94 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Tatai-Baltă, Cornel</i> : L'imprimerie de Blaj (Balázsfalva) (1747–1830)	113
<i>N. Mandl Erika</i> : A Lampel–Wodiáner cég színműsorozat-kiadásai	129
<i>Kerekes Imre</i> : A Pécsi Katolikus Tudósító (1921–1944)	146

KÖZLEMÉNYEK

<i>Dercsényi Dezső</i> : A Képes Krónika egy miniatúrájáról	157
<i>Csorba Dávid</i> : Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) angliai könyve	159
<i>Fekete Csaba</i> : Könyvtáros szenior	161
<i>S. Sárdi Margit</i> : A zágoni református eklézsia könyvtára	165
<i>Kereszty Orsolya</i> : Beély Fidél és a sajtó	175
<i>Berényi Zsuzsanna</i> : Egy ismeretlen szabadkőműves közlöny	186
<i>Bálint Gábor</i> : Gömöri Jenő és a Modern Könyvtár	188

FIGYELŐ

<i>Kilián István</i> : Beszámoló a 17–18. századi magyar dráma- és színházkutatás eredményeiről (1980–2001)	193
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Adatbázisok — régi könyvekkel és könyvtörténettel foglalkozóknak	200
<i>Fabó Edit</i> : Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtár dualizmus kori élclapjaiból	203

SZEMLE

Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp. 2001. (<i>Németh S. Katalin</i>)	206
Klinda Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCBCat.) Bp. 2001. (<i>Szelestei N. László</i>)	208
Első olasz–magyar könyvtáros találkozó. Bp. 2001. (<i>Szelestei N. László</i>)	209
Olena Rudlovčak. Bibliografija prac ta litopis žittja. Užgorod, 2001. (<i>Fried István</i>)	210

SOMMAIRE

<i>Tatai-Baltă, Cornel</i> : L'imprimerie de Blaj (Balázsfalva) (1747–1830)	113
<i>N. Mandl, Erika</i> : Les éditions de séries de théâtre de la firme Lampel–Wodiáner	129
<i>Kerekes, Imre</i> : La revue Pécsi Katolikus Tudósító (Correspondant Catholique de Pécs) (1921–1944)	146

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Dercsényi, Dezső</i> : A propos d'une miniature de Képes Krónika (Chronique Enluminée)	157
<i>Csorba, Dávid</i> : Le livre d'Angleterre de Mihály Szatmárnémeti (1638–1689)	159
<i>Fekete, Csaba</i> : Bibliothécaire senior	161
<i>S. Sárdi, Margit</i> : La bibliothèque de l'église calviniste de Zágón	165
<i>Kereszty, Orsolya</i> : Fidél Beély et la presse	175
<i>Berényi, Zsuzsanna</i> : Un bulletin inconnu des francs-maçons	186
<i>Bálint, Gábor</i> : Jenő Gömöri et la collection Modern Könyvtár (Bibliothèque Moderne)	188

CHRONIQUE

<i>Kilián, István</i> : Compte-rendu des résultats des recherches hongroises de l'histoire de théâtre et de drame des 17–18 ^e siècles (1980–2001)	193
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : 'Databases' – destinés aux experts des anciens imprimés et de l'histoire de livre	200
<i>Fabó, Edit</i> : Exposition des journaux satyriques de l'époque dualiste, conservés à la Bibliothèque Universitaire de Budapest	203

REVUE

Quelques chapitres de l'histoire de la presse hongroise du 17 ^e siècle. Réd. par P. Vásárhelyi, Judit. Bp. 2001 (<i>Németh, S. Katalin</i>)	206
Klinda, Mária: Catalogue des imprimés parus avant 1601 (BCBCat), conservés à la Bibliothèque Municipale Ervin Szabó. Bp. 2001. (<i>Szelestei N., László</i>)	208
Le premier colloque italo-hongrois des bibliothécaires. Bp. 2001. (<i>Szelestei N., László</i>)	209
Olena Rudlovčák. Bibliografija prac ta litopis žittja. Užgorod, 2001. (<i>Fried, István</i>)	210

HA 1759/2

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM

2002

ARGUMENTUM KIADÓ

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM 2002. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).
Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1. 759

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET

Források Szent István királyá avatásának történetéhez

1002-ben a hildesheimi püspök életrajzírója szerint a mainzi érsek és a hildesheimi püspök „Henrik urat az ország többi fejedelmével igen nagy tisztelettel Mainzba vezették és vasárnap, pünkösöd nyolcadán a kormányzást és a királyi hatalmat átadták neki az Úr lándzsájával (regimen et regiam potestatem cum dominica hasta illi tradiderunt) és azután a rendnek megfelelően elvégezvén mindent, felkenték (unxerunt).”¹

Ezt a szent lándzsát I. Henrik német király (919–936) (aki egyébként méltatlanságára hivatkozva elhárította királlyá való felkenését) jelentős terület átengedése fejében szerezte meg a burgund uralkodótól. Ez a lándzsa a 10. században igen nagy vallási tisztelet tárgya volt a pengéjébe Krisztus keresztszegeinek közfelfogás szerinti beütése miatt, továbbá uralkodói jelvénynek is tekintették. I. Henrik fiára, I. (Nagy) Ottóra (936–973) hagyta. A 10. századi történetírók közül Liutprand a 939. évi birteni, Widukind a 955. évi Lech-mezei csata megnyerésében tulajdonított meghatározó szerepet az I. Ottó birtokában volt szent lándzsának, amelyet legkésőbb 1000 tájékatól a nevezetes ó-keresztény katona-vértanú, Szent Mauritius lándzsájának is tartottak és így valójában kettős ereklyeként kezelték.²

Liutprand szerint Ottó a lázadók elleni birteni csata alkalmával Mózes imájára és a zsidóknak az amalekiták feletti győzelmére gondolva, lováról leszállt és „egész népével könnyeket ontva, az urunk és üdvözítőnk Jézus Krisztus kezébe dőfött, győzelmet adó szegek előtt, amelyek (Ottó) lándzsájába voltak ütve, imádságra fakadt és diadalmaskodott”. Haucknak az idézett Liutprand-részletre (Antapod. IV. c. 24.) vonatkozó elemzése szerint a szöveg az amalekiták feletti győzelemre (Ex 17, 8–16) emlékeztetve a bibliai történetet ismerő olvasóban eleve párhuzat

¹ THANGMAR: *Vita Bernwardi*. MG SS IV. 775. Idézi TÓTH Zoltán: *A Hartvik legenda kritikájához (A Szent Korona eredetkérdése)*. Bp. 1942. 58., továbbá SCHRAMM, P. E.: *Die Königskrönungen der deutschen Herrscher von 961. bis um 1050*. In: *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*. Bd. III. Stuttgart, 1969. 117.; 40. j.

² SCHRAMM, P. E.: *Die „Heilige Lanze“*. Ein Überblick über die Geschichte der Königslanze. In: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*. Bd. II. Schriften der MGH. 13/II. 1955. Stuttgart, 493–537., valamint a *Festschrift für Walter Schlesinger*. Bd. II. Köln, 1974-ből két tanulmány: BEUMANN, Helmut: *Laurentius und Mauritius* (i. m. 238–275.) és HAUCK, Karl: *Erzbischof Adalbert von Magdeburg als Geschichtsschreiber*. (i. m. 275–353. két függelékkel).

mot ébresztett a Mózes kezében volt Isten vesszője (virga Dei) és az Ottó által őrzött szent lándzsa közt: azt sugalmazta, hogy a német király, mint „új Mózes”, a szent lándzsát új virga Dei-ként tartotta kezében.³

Ugyanerről a lándzsajelvényről írta meg Arnold 1035 és 1037 közt, hogy amikor III. Ottó Regensburgból Rómába indult, „szokás szerint szent és keresztet hordozó császári lándzsa járt előtte (ex more precedente sancta et crucifera imperiali lancea)”⁴.

A rendelkezésünkre álló, legtöbb királyavató szertartás szövegéhez viszonyítva, 1002-ben Willigis, a mainzi érsek legalábbis szokatlanul járt el, amikor a német királyi hatalmat a szent lándzsával ruházta II. Henrikre. Ezt ugyanis a legtöbb ordo szöveg szerint a királyi kard átnyújtásával szokták átadni. Henrik mainzi koronázása sebtében végzett szertartás volt, amelyet az országban több helyen is el kellett ismertetni. Így volt ez Szászországban is, ahol Thietmar (Theotmar) előadása szerint Henrik ünnepélyes ígéreteket tett a szászok javára. Ezek után „Bernát herceg kezébe véve a szent lándzsát, valamennyiük képviselőjében reá (ti. Henrikre) bízta hűséggel az ország (Szászország) gondját (ex parte omnium regni curam illi fideliter committit)”⁵.

Egy-két esettől eltekintve, a királyavató szertartásokban szinte mindig szerepel a kard átadása. A királyi hatalommal való felruházás általában a karddal történt, de korántsem minden esetben. Ha nem a karddal ruházták át a hatalmat, akkor az ordo szövegében említett, egyéb jelvénnel adták át, pl. a jogarral, vagy a bakulusszal, amely alkalmas lehetett a kard helyettesítésére, vagy amelyet helyettesíthetett a szent lándzsa, amint az II. Henrik szent lándzsával végzett királlyá tételénél történhetett. Mindezekhez képest is különleges volt a királyi hatalomnak Istvánra a szent lándzsával való átruházása.

³ *Liudprandi Cremonensis episcopi Opera omnia*. (MG Schulausgabe, 1915) Ed. J. BECKER, 117. Idézi és elemzi HAUCK: *i. m.* 312. Hauck idézi a bibliából az amalekitákkal vívott harc történetét: „Azt mondta Mózes Jozsuének: ... holnap a domb tetején fogok állni, kezemben tartva az Isten vesszőjét (virgam Dei). Jozsue pedig úgy tett, amint Mózes mondta, és harcolt Amalek ellen, Mózes pedig, továbbá Áron és Hur felmentek a domb tetejére. Amikor Mózes felemelte kezét, a zsidók álltak győzelemre; egyébként amikor kissé lebecsátotta, Amalek kerekedett felül. Mózes kezei pedig elneheztedek... Áron és Hur két oldalról feltartották kezét. Történt pedig, hogy kezei nem fáradtak el egészen naplementéig. Jozsue kardjával megfutamította Amaleket és népét” (Ex 17, 8–16). Hauck ennek az előadásnak az erős befolyását és hatására a benne szereplő Isten vesszőjének a szent lándzsával való azonosítását állapítja meg a II. Henrik királlyá koronázását ábrázoló szakramentárium képén (lásd SCHRAMM, P. E. – MÜTHERICH, Florentine: *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit, 751–1190*. Neuauflage. München, 1983. 376. Abbildung 124.) Ezen Henrik fejére Krisztus koronát helyez, jobbábra angyal adja a szent lándzsát, baljába a kardot, karjait pedig Szent Ulrik és Szent Emmeram tartja, miként Mózesét Áron és Hur. Hauck erre vonatkozó szövege: *id. tanulmánya*: 309. s. köv. o.

⁴ MG SS IV. 567.

⁵ *Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon*. V. 16. Ed. Fridericus KURZE. Hannoverae, 1889. 116.

A jelenleg Bécsben őrzött császári korona az ún. pántos koronatípus (Bügelkrone) különleges esete (Sonderfall). Schramm szerint csak néhányszor fordul elő a képzőművészetben, hogy koronát pusztán egy pánttal ábrázolnak. Amint írja, „a Bügelkrone tulajdonképpeni és a bécsi koronát időben is megelőző formája az, amelynél a fejhez két simán alkalmazott pánt a tetőponton derékszögben fedi egymást... Ez a forma ... a 9. század előtt nem mutatható ki, s nem vezethető vissza római vagy bizánci mintára”.⁶

962-ben a pápa a „bécsi” koronát helyezhette Nagy Ottónak, mint császárnak a fejére. Ezt a koronát, éppúgy, mint 6. jegyzetben említett 9. századi „Bügelkrone”-kat a Sirák fiának könyvéből ismert ószövetségi főpapi korona nyomán készíthették el úgy, hogy helye legyen rajta a mitra felett az arany koronának. Az ószövetségi hely szerint „mitrája felett arany korona, amelybe bele van vésvé a szentség jele és a méltóság dicsősége (Corona aurea super mitram eius expressa signo sanctitatis et gloria honoris. Ecli 45,14)”. Tartalmazza ezt a bibliai idézetet az ún. hét formulás szertartásrend (9–10. századi szerkesztmény)⁷ a korona átadásánál: „Vedd az ország koronáját, ... amelyről tudd meg, hogy a bele vésett szentség dicsőségét és méltóságát meg az erő művét jelenti, s tudjad jól, hogy általa (főpapi) szolgálatunk részese vagy”. Innét jutott be a mainzi ordo szövegébe is. Ennek megfelelően kellett a jelenleg Bécsben őrzött koronát (s Karoling-kori előzményeit) keresztpánt helyett a ráboruló egyetlen pánttal megalkotni. Egyébként tudni való, hogy a mitra ekkoriban még nem volt a főpapság liturgikus öltözetének általánosan használt része.

Vajk (István) királysága és egyházszervezése kezdetének a földrajzi közelségben kortársi tanúja volt Theotmar merseburgi püspök, az 1018-ban meghalt krónikáíró. Ő rövidnek látszó beszámolót örökített ránk tárgyunkról, amelyet a német és magyar szakirodalom sokszorosan emleget, és hivatkozik rá. Mégis gyakran részben a krónikás állítólagos elfogultságát, részben szándékosnak nyilvánított

⁶ További értékelése: „Also ein neuer Einfall und doch auch wieder keiner! Denn technisch handelt es sich ja um das Gerüst eines Spangenhelms, bei dem darauf verzichtet ist, noch die Kallotten der gewölbten Zwischenflächen einzusetzen.” SCHRAMM: *i. m.* 396–397. (2. j.-ben) – Az „egy pántú” (bécsi) korona előzményei: Lothar császár 849 és 851 közt Tours-ban készült evangeliáriumban látható képe (SCHRAMM – MÜTHERICH: *i. m.* 291. Abbildung 21.) és Kopasz Károly képe a Szent Emmeram regensburgi monostorában 870-ben készült Codex Aureus-ban (SCHRAMM – MÜTHERICH: *i. m.* 312. Abbildung 40.)

⁷ Közli: ERDMANN, Carl: *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Mittelalters*. Berlin, 1951. 88. A mainzi ordo szövege: SCHRAMM: *i. m.* 100. (1. j.-ben.) A bécsi korona-pánt gyöngyökből kirakott felirata: „Konrad, Isten kegyelméből a rómaiak császára (Chuonradus Dei gratia Romanorum Imperator)”. Ezzel a pánttal II. Konrad (császár 1027–1039) korábbi pántot cseréltetett fel, de nem magát a koronát készítette. (SCHRAMM: *i. m.* 564–565. (2. j.-ben.)) II. Henrik királlyá koronázását szakramentáriuma már úgy ábrázolja (1014 előtt), hogy Krisztus egy pántú koronát helyez Henrik fejére! (SCHRAMM – MÜTHERICH: *i. m.* 376. Abbildung 124.). Hansmartin Decker – Hauff Schrammal együtt írt tanulmányában kifejti: jókora tévedés a birodalmi koronát összetéveszteni III. Rudolf burgundiai király koronájával, amely Rudolf halálakor országával együtt szállt 1033-ban II. Konrádra. (SCHRAMM: *i. m.* 561. (2. j.-ben.))

homályosságát és többértelműségét hozva fel ürügyként, jelentőségét a kutatók egy része igyekszik minél kisebbnek feltüntetni.

A következőkben az ő említett szövegének elemzését igyekszünk kiegészíteni részben korábbi kutatásaink folytatásával, részben kibővítésével és kiterjesztésével, rajtunk kívül más kutatók által figyelembe alig vett szempontok érvényesítésével.

A merseburgi püspök szerint „az említett (III. Ottó) császár kegyéből és 'hortatus'-ára Henriknek, a bajorok hercegének sógora (gener), Vajk (ti. István), aki országában püspöki székeket létesít, koronát és áldást nyert (Imperatoris autem predicti (Ottonis III.) gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit).”⁸ István helyzetére nézve az adat államfői voltának önállóságát emeli ki azzal, hogy országában ő létesíti a püspökségeket. Ez alapkérdés volt!

Tanulmányunkban a bemutatott szöveg szóhasználatának krónikabeli összefüggéseivel és III. Ottó egyik oklevelének terminológiájával foglalkozunk, ez alkalommal új elemként vonva be vizsgálatunkba a 'hortatu', valamint a 'benedictionem' szót.

A merseburgi püspök a III. Ottó aktusa folytán való méltóságra emel(ke)dést (Gerbert =) II. Szilveszter pápává tételénél írja le a Vajk koronanyerésénél és királyként való megáldásánál használt kifejezéssel. Előadása szerint ui. 999-ben az elhalálozott V. Gergely pápának Szilveszter „a császár kegyéből lett utóda (gratia imperatoris successit).”⁹ Ugyanezt a tényt 1001. évi oklevelében III. Ottó úgy fejezte ki, hogy Szilvesztert „pápává választottuk... rendeltük... és neveztük ki (elegimus... ordinavimus... et creavimus).”¹⁰ Itt, az oklevélben három szino-

⁸ KURZE (ed.): *i. m.* IV. 59., 97. A krónikahellyel behatóan foglalkoztunk már tanulmányunkban: *Szent István királlyá avatása és egyházszerzése Theotmar krónikájában.* = Magyar Könyvszemle (106.) 1990. 93–98., valamint GERICS József tanulmánykötetében: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Bp. 1995. 37–42. (E könyv rövidítése a továbbiakban: *Egyház, állam...*, itt említett tanulmányunk rövidítése: GERICS – LADÁNYI 1990/1995.) – A hazai szakirodalom jelentős része ismételt és előszeretettel hivatkozik arra, hogy a Kálmán-kori Hartvik legenda előadása szerint István a korabeli pápától kért és kapott koronát állama függetlenségének biztosítására; ha a keleti, vagy nyugati császártól kért volna koronát, ez hűbéri függést jelentett volna István és országa számára! A Hartvikra való nyílt, vagy burkolt hivatkozások azonban szinte soha nem említik meg a legendának az állítólagos koronaküldéssel legalább azonos fontosságú, azon híret, hogy a pápa Istvánt mindkét jogon (utroque iure), azaz isteni, lelki jogon és evilági, földi jogon való egyházszerzésre is felhatalmazta, a legendának a breviáriumba felvett elbeszéléséből pedig III. Ince pápa (1198–1216) a „mindkét jogon” szavakat törölte! Az istváni állam- és egyházszerzés közkeletű képe tehát ezek szerint nem is Hartvik eredeti elbeszélésén, hanem annak breviáriumi III. Ince által elváltotatott, hivatalos egyházi szövegén alapul. Ez bizony önmagában vonja meg a még csak nem is hartviki elbeszélés történeti hitelét, nemcsak István, hanem Kálmán és Hartvik korára is.

⁹ KURZE (ed.): *i. m.* VII. 40. (VI. 61.) 191.

¹⁰ *MG Dipl. regum et imperatorum Germaniae.* II/2. Ottonis III. diplomata: Hannoverae, 1893. nr. 389. 820. A szövegben az 'ordinavimus' szónak 'szentelttük' fordítását, azaz mintegy műveltető értelmű használatát szintén lehetségesnek tartjuk, tekintettel az 'ordinare' ige 'felszentelni' jelentésére, de arra is, hogy ezt, mint szakramentális cselekményt még maga a császár sem végezhette!

nima fejezi ki, vagy írja körül Szilveszternek a császár kegyéből való pápává lételet: ez megkerülhetetlenül és lealkudhatatlanul Ottó akaratát mutatja be a pápai méltóság betöltésénél lényegi, meghatározó, konstitutív tényezőnek. Ami természetesen egyáltalán nem zárta ki jogi szempontból szükséges, egyéb alaki tényezők figyelembe vételét, de Ottó akaratának István királyi méltóságra emelésénél ugyanazt a szerepét igazolja, mint a pápai szék betöltésénél! Ehhez képest bármely más tényező Szilveszter pápaságra és István királyságra emelésében legfeljebb alárendelt szerephez juthatott.

Theotmar szókincsében az Ottó kegyéből (*gratia*) való pápává tevésnek a rokon értelmű kifejezését a 996. év történetében találhatjuk meg. A krónikás szerint ui. V. Gergelyt 996-ban III. Ottó „emelte (vagy tette, vagy állította) az előbb elhalálózott (XV.) János pápa helyére, minden jelenlevő helyeslésével (in loco Johannis pape nuper defuncti cum omnium laude presentium statuit).”¹¹ Eszerint a valamely méltóságra emelés, pl. pápává tétel uralkodói cselekményét a 'statuere' ige is kifejezhette. Az aktusnak „a minden jelenlevő helyeslésével” való megtörténte a kánoni választás korabeli (még korántsem gregoriánus!) követelményének való megfelelését, vagyis a kinevezett személynek a szóban forgó közösségbe való befogadását jelentette, azok közé tartozásának elismerését, akiknek élére állították.

A „*gratia et hortatu*” kifejezés első elemének vizsgálata teljes párhuzamban mutatja III. Ottó meghatározó szerepét a pápai trón betöltésénél és István királyi méltóságra emelésénél. Vegyük szemügyre a továbbiakban a kifejezés második elemének, a 'hortatus' vizsgálatának tanulságait.

A merseburgi krónikaíró feljegyzése szerint 992-ben Eid-et meissenai püspökké „szentelik Gisiller (magdeburgi) érsek 'hortatus'-ára (ordinatur hortatu Gisilleri archipraesulis).”¹² A meissenai püspökség betöltésénél – ebben az esetben feltétlenül – az illető egyháztartomány érsekének szava, befolyása döntött.

A 'hortari' ige és a 'hortatus' főnév ide vonható, széles jelentésköréből az Ószövetségből, a római és kánoni jogból, valamint antik és középkori latin szövegekből a következő példákat mutatjuk be.

A Makkabeusok könyvében (2 Mc 2,1-5) Jeremiás prófétáról olvashatjuk: „... megparancsolta (iussit), hogy akik átköltöztek, kapjanak a tűzből, ... és hogy utasításul adta (mandavit) az átköltözötteknek és törvényül szabta nekik (et dedit illis legem), meg ne feledkezzenek az Úr parancsairól (ne obliviscerentur praecepta Domini) és el ne tántorodjanak elméjükben az arany és ezüst bálványokat és azok képmásait látván; s más ilyeneket szólva, többszörösen meghagyta, ne vessék ki a törvényt szívükből (hortabatur, ne legem amoverent a corde suo).”

A szóban forgó bibliai szakaszban a 'hortabatur' ismételt, közvetlen tilalma a Törvény szívekből való kivetésének, szinonimái: iussit, mandavit, dedit legem. Rendkívül érdekes, hogy a praes. perf.-ben álló igékkel kifejezett, a zsidókhöz intézett, részletezett egyszeri prófétai parancsokat az író a végén az ismétlődést kifejező praet. imperf.-ben álló 'hortabatur'-ral összegezi és foglalja egybe.

¹¹ KURZE (ed.): i. m. IV. 27. 80.

¹² KURZE (ed.): i. m. IV. 6. 68.

A Thesaurus nagy anyaggyűjtéséből különösen tanulságos Cicero egyik le-
vélrészlete és Valerius Flaccus sora. Cicero (Epist. 10, 72, 2) írja: „Én őt nem
késztettem, hanem még kényszerítettem is az odautazásra (ego eum non hor-
tatus sum, verum etiam coegi isto proficisci)”. Ehhez magyarázatul a Thesaurus
hozzáfűzi: „synon. c. vi augendi posita: cogere, iubere.”

Valerius Flaccus sora (1,52): „Az ifjút ezekkel a szavakkal ösztönözte, s majd-
nem parancsot adva, elhallgatott (talibus hortatur iuvenem propiorque iubenti
conticuit).”¹³

386-ban adta ki törvényét Gratianus, Valentinianus, Theodosius és Arcadius
császár (Cod. Iust. 9, 27, 4.) Felvette Decretumába a 12. század közepén a ka-
nonista Gratianus is (C. 1. qu. 1. c. 126). A törvény szerint „megparancsoljuk és
meghagyjuk (megszabjuk, latinul iubemus et hortamur), hogy ha ... bármilyen
rendű embert történetesen valami módon bíró megszarol, ... ha valaki végül ...
a gonosz bíróra képes rábizonyítani, ... lépjen a nyilvánosság elé ... s amikor
bizonyított, a pert meg fogja nyerni...” A szöveg a „iubemus et hortamur” rokon
jelentésének világos esete.

Gratianus munkája (C. 24. qu. 3. c. 6) tartalmaz I. (Nagy Szent) Gergely (590–
604) neve alatt fennmaradt parancslevelet is a makacssági ítéletről (de sententia
in contumacem). A levél Maximushoz, Salona engedetlen püspökéhez szól. Szö-
vege szerint „felszólítunk (vagy: utasítunk, lat.: hortamur), hogy minden ürügyet
mellőzve, siess hozzánk jönni, hogy ... eljárhassunk és végleges ítéletet ... hoz-
hassunk azokban a dolgokban, amelyekkel vádolnak téged. Úgy cselekedjél,
hogy érkezésedre nézve több kifogást már ne halmozz fel, hogy ti. távolmaradásod
ne tüntessen fel téged nagyobb bűnösnek annál, mint amiről az eljárás folyik,
minket pedig ez a körülmény a zsinatról ne kényszerítsen szigorúbb ítélet hozatá-
lára, nemcsak azok miatt a mondott vétkek miatt, amelyek alól a magad tisztá-
zását halogatod, hanem az engedetlenség miatt is, mint makacs ellen.” Ebben
a szövegben a pápa, mint bíró, olyasmire szólítja fel, vagy utasítja (hortamur)
az alperest, aminek az elmulasztása engedetlenségnek (inobedentia) minősül
és ilyenként büntetendő.

Brémai Ádám a 11. század közepe táján írta meg művében:¹⁴ „Gyakorta hal-
lottuk ... Adalbert érsekünket, amikor az önmegtartóztatás őrzéséről adott uta-
sítást klerikusainak (cum de continentia tenenda suos hortatus est clericos).
Figyelmeztetlek titeket, mondta, és követelve parancsolom (Admoneo vos ... et
postulans iubeo), hogy oldozzátok el magatokat nőszemélyekkel való dögvészes
kapcsolatokból, vagy ha erre nem vagytok kényszeríthetők (ad hoc non potestis
cogi), ami a tökéletesek adománya, legalább szemérmességgel őrizzétek a há-
zasság kötelékét.” Itt a 'hortari' elég szélesre bontakoztatott jelentésskálája: va-

¹³ *Thesaurus linguae Latinae*. Vol. VI. pars III. 1936-1942. A Cicero idézet: 3011. hasáb, ma-
gyarázata 3013. hasáb, 35. sor. Valerius Flaccus helye: 3008. hasáb, 21. sor.

¹⁴ *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* III. 30 (29). TRILLMICH, Werner-BUCHNER,
Rudolf: *Fontes saeculorum IX. et XI. historiam ecclesiae Hammaburgensis et imperii illustran-
tes*. Berlin, 1961. 364. Scholion 76.

lamiról utasítást adni, figyelmeztetni, követelve parancsolni, kényszeríteni, előírni a törvénytelen együttélés felbontását, és kötelezni a házastársi hűség betartására.

Mindezeket a fentebbiekben ismertetett lehetőségeket és vonatkozásokat figyelembe véve, a merseburgi püspök krónikájában az István koronában és királyként való megáldásban részesüléséről szóló „imperatoris predicti ... gratia et hortatu” részletet a legalkalmasabban, korábbi fordításunk pontosabbá tételével úgy javalljuk fordítani, hogy Vajk „az előbb említett (III. Ottó) császár kegyéből és készttetetésére (vagy: utasítására) ... koronában és királyként való megáldásban részesült.” A ‚benedictio’-nak királyként való megáldás kifejezéssel való fordítását, a felkenés szinonimájaként való alkalmazását korabeli király, vagy császárkoronázási szertartások szóhasználatára alapítjuk, pl. „Incipit ordo romanus ad benedicensum imperatorem, quando coronam accipit”, vagy „Benedictio ad ordinandum imperatorem secundum occidentales.”¹⁵

Az igen gyér számú olyan liturgikus szövegek közül, amelyek nem a karddal ruházzák át a királyi hatalmat, mindenek előtt a Schramm által 10. századnak valószínűsített sens-i formulát említjük. Ennek a királyi bakulust átadó szózata (amely voltaképpen a főpapi pásztorbotnak felel meg), ezt hirdeti: „Ez alatt a bakulus alatt bízunk rád a frankok királyságának kormányzását az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében, hogy az Úr népét igazságosan kormányozd és a szentek egyházait jól igazgasd. (Sub hoc baculo commendamus tibi gubernaculum regni Francorum in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, ut populum Domini iuste regas et ecclesias Sanctorum bene disponas).”¹⁶ Ennek az imádságnak a régiesebb változatát és a bakulusnak a pásztorbottal való kapcsolatát egészen pontosan fejezi ki a szintén a sens-i egyházmegyéből származó ún. Erdmann-ordo, a király lelkipásztori feladatát is említve: „Vedd át a bakulust, a szent igazgatás jelvényét, hogy a gyengéket erősítsed, az ingadozókat szilárdítsad, a rosszakat javítsad, az igazakat vezérelj az örök üdvösség útjára... (Accipe baculum, sacri regiminis signum, ut imbecilles consolides, titubantes confirmes, pravos corrigas, rectos dirigas in viam salutis aeternae).”¹⁷ A mainzi ordo szerint a jogart és bakulust egyszerre, ugyanazzal az imával adták át!

István királyi méltóságra emelkedéséről szintén kortársi szerzőként adott hírt a messzebb földrajzi távolságban működő Ademar Cabannensis (†1035 kör.)

¹⁵ SCHRAMM: *i. m.* 182. (1. j.-ben.) és ERDMANN: *i. m.* 89.

¹⁶ SCHRAMM, P. E.: *Die Krönung bei den Westfranken und Angelsachsen von 878 bis um 1000.* = Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte. Kan. Abt. 1934. 208.

¹⁷ SCHRAMM: *i. m.* 205. (16. j.-ben.) A sceptrum és a bakulus egyidejű átadása a mainzi ordo szerint így hangzik: „Majd kapja meg a jogart és a bakulust, miközben a szentelő mondja neki: Vedd át az erő és méltányosság vesszőjét (Postea sceptrum et baculum accipiat dicente sibi ordinatore: Accipe virgam virtutis atque aequitatis...).” SCHRAMM: *i. m.* 100. (1. j.-ben.)

Kevésbé volt jól értesült és jelentősen több helytelen híradással szolgál, mint Theotmar.¹⁸

Azonban vannak olyan adatai, amelyek Ademarus munkáját nélkülözhetetlenné teszik. Ademarus munkája és Anonymus Gallusnak a 12. század elején készült műve fontos helyeken közeli, szövegszerű rokonságban van. A szövegek rokonsága azonban annak a következménye, hogy mind a két író bőven felhasználta Szent Adalbert vértanú elveszett szenvedéstörténetét, s szövegeik rokonsága a közös forrás követéséből származik. Vagyis nem arról van szó, hogy Ademarus művének ún. C változatát Anonymus Gallus műve alapján a 12. század közepe táján kibővítették, átalakították. Ademarus esetenkénti tévedései tehát a kortárs helytelen értesülései, s nem interpolátor késői betoldásai.

Ademarus szerint¹⁹ Ottó a magyarok urának „megengedte, hogy teljes szabadsággal királysága legyen (vagy: megengedte nagylelkűen, hogy királysága legyen), engedelmet adva neki arra, hogy mindenhol szent lándzsát hordoztasson, amint az magának a császárnak szokása, és az Úr szegeiből és Szent Móric lándzsájából saját lándzsáján való ereklyéket engedett át neki”.

Anonymus Gallusnál hiányzik a lándzsa-elővitel császári szokása és ennek az elővitelnek Boleszláv részére Ottótól való engedélyezése. A lengyel krónikából tehát ezt Ademarus nem meríthette. A hír hitelét kortárs szerző, Arnold erősíti meg, feljegyezvén, hogy amikor Ottó 996-ban Regensburgból Rómába indult, „szokás szerint császári ... lándzsa járt előtte.”²⁰ A magyar királynak engedélyezett lándzsa-elővitelre vonatkozó adat és szöveggörnyezete kétségbe aligha vonhatóan Ademarus tollától közvetítve maradt fenn! El nem hanyagolható tény

¹⁸ A merseburgi krónikás történetírói hitelének csökkentése céljából olykor szívesen hivatkoznak arra, hogy István királlyá avatásánál „coronam et benedictionem (koronát és áldást)” sorrendben írja le az eseményeket, ami ellentétesnek látszik az „ordo”-k előírta cselekmények kronológiájával, s az író gondatlanságának, megbízhatatlanságának állítólagos jele. Ám tartsuk szem előtt, hogy Thangmar előadása szerint II. Henrik 1002-ben a mainzi érsektől előbb kapta meg a szent lándzsával a „kormányzást és a királyi hatalmat”, s a szertartás menetének leírásában csak ez után olvasható, hogy „a rendnek megfelelően elvégezvén mindent, felkenték (unxerunt)” (lásd feljebb az 1. jegyzetnél). Ebből általában nem szoktak Thangmar történetírói hitele ellen érvelni!

¹⁹ „... regnum ei liberrime habere permisit, dans ei licentiam ferre lanceam sacram ubique, sicut ipsi imperatori mos est, et reliquias ex clavis Domini et lancea sancti Mauricii ei concessit in propria lancea.” *Ademari Cabannensis Chronicon*. Cura et studio P. BOURGAIN. 1999. Turnhout, III. 31. 153.

²⁰ Erről lásd fentebb a 4. jegyzetet. – Ademarus művének hiteléről I. GERICS József – LADÁNYI Erzsébet: *A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése*. = Levéltári Szemle 1990. 2. sz. 3–14. és ugyanők: *A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája*. In: *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Bp. 1991. 7–14. – A III. Ottó lándzsaadományáról szóló Ademarus – tudósításra vonatkozó álláspontunkat helyesli a legutóbbi Ademarus-kiadás (I. 19. jegyzet) is; ez a *Notes Critiques*-ben (283. III. 31, 57) megjegyzi: „A kérdést újabban átvizsgálta két magyar kutató, akik méltányolják a C (változat) kritika általi rehabilitálását”. Sajnos, nevünk említésétől a kiadás eltekint.

továbbá, hogy ez az egyetlen olyan elbeszélő forrás, amely említést tesz István-
nak a nagyharsányi dénárlelettel hitelesített királyi lándzsájáról és eredetéről.

Lényegbe vágó a magyar király önállóságának és nem-hűbéres voltának császár-
i, ottói szempontjából, hogy a dénár lándzsája a körirat szerint királyi lán-
dzsa, s hogy Ademar szerint regnumot és a császár szokása szerint maga előtt
hordoztatható szent lándzsát kapott Ottótól, Theotmar szerint pedig püspöksé-
geket alapít regnumában, s Ottó „kegyéből és készttetetésére (utasítására) ré-
szesült koronában és királyként való megáldásban.”

A kor felfogását a 9. században szerkesztett Pseudo-Isidorus-i joggyűjtemény
egyik kánonja rögzítette.²¹ Eszerint valamely önálló ország (certa provincia)
jellemzője, hogy királya, tíz vagy tizenegy püspöki székhelye, ugyanannyi püs-
pöke, közöttük és felettük érseke van. Itt látjuk István király tíz püspökség,
köztük érsekség alapításának kánonjogi példáját.²² Ez az egyházjog szempont-
jából szavatolta az ország és királya önállóságát. István egyházmegye-szervező
tevékenységének eredményeit a kanonizációja előtt (1080 körül) készült Na-
gyobb Legendája rögzítette visszatekintőlegesen.²³ Hitelének kétségbe vonását
éppúgy alaptalannak tartjuk, mint pl. a Legendában fejezetcímenként ismertet-
tett Intelmeknek és István kapcsolatának netáni gyanúba fogását! A 10 püspökség
felállításánál a Pseudo-Isidorus mintául vétele annál kézenfekvőbb, mert lassan
már egy évszázada ismert tény, hogy törvénykönyvében István, azaz a dekrétum
szerkesztője két cikkelyt is a Pseudo-Isidorus-ból vett át. Theotmar munkája elején
a püspökök kinevezését a király kizárólagos jogának írja,²⁴ Brémai Ádám sze-
rint Dánia annyira Nagy Ottó főhatalma (ditio) alatt volt, hogy ő adományozott,
illetve alapított ottani püspökségeket.²⁵

Az elmondottak ismeretében összhangban levőnek és egymást kiegészítőnek
találjuk azokat a cselekményeket, amelyeket István királlyá tételénél Theotmar
és Ademar III. Ottónak tulajdonít. A hazai történetírás ezeknél az események-
nél két dologra szívesen keres választ: miért nem írja meg a merseburgi püspök,
ki küldte személy szerint a koronát Istvánnak, s miért mellőzi a szent lándzsa
(vagyis egyszersmind Szent Móric lándzsája) másolata megküldésének Adema-
rus által megörzött történetét.

²¹ HINSCHIUS, P.: *Decretales Pseudo-Isidorianae et capitula Angilramni*. 1863. 724.

²² István püspökség-alapításainak Pseudo-Isidorusi alapját megállapította már PAULER Gyula:
A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt Bp. 1899.² I. 391., 63. j.

²³ *Scriptores rerum Hungaricarum ...* (röv.: SRH). Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉ-
TERY. Bp. 1937–38. II. 383.

²⁴ KURZE, (ed.): *i. m.* 16.

²⁵ Brémai Ádámot idézi GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *i. m.* 93., ill. 37. (8. j.-ben.) –
Egyebekben megítélésünk szerint logikailag elhibázott az olyan érvelés, hogy a püspökségek
szervezésénél a Pseudo-Isidorus kánonjának követése nem István, hanem a pápa szempontja volt.
A félreértés talán azon alapulhat, hogy a pápa 1025-ben a Pseudo-Isidorus-ra támaszkodva a Canosa
püspökének, mint érseknek alárendelendő 12 egyházmegyéről ír. A pápa ilyen fellépése egyálta-
lán nem akadályozta, vagy zárta ki a király hasonló püspökségalapításait.

Összehasonlítva V. Gergely és II. Szilveszter pápává emelésének és István királlyá tételének Theotmarnál azonos módon III. Ottó akarati tényeként hasonló terminológiával való előadását, arra a következtetésre jutunk, hogy amiként a merseburgi krónikás nem örökíti meg, mint számára kevésbé jelentős mozzanatok, ki és milyen liturgikus szerelvényekkel koronázta pápává – Ottó akaratát teljesítve – Gergelyt, majd Szilvesztert, hasonlóan szemlélhette István történetét: azaz nem tartotta fontosnak megörökíteni, ki vagy kik hajtották végre Ottó „kegyelméből és készítettetésére (utasítására)” Vajk „koronában és királyként való megáldásban részesítését”. Ez hasonló eljárás (elhallgatás) ahhoz, hogy Ademar sem ír arról, kik továbbították a magyar fejedelemhez Ottó lándzsadományát, királyságot engedélyező döntését és a szent lándzsa „császári szokás szerinti elővitelének” engedelmét.

A merseburgi krónikás teljesen tisztában volt a szent lándzsa uralkodói hatalmat átruházó jellegével: előadja, hogy Bernát herceg a szászok nevében a szent lándzsa átnyújtásával adta át II. Henriknek a (Szászország feletti) cura regni-t. Ottó Istvánnak való lándzsaküldését, amelyről Ademar ad hírt, még sem lehet a merseburgi püspöknek a hallgatása alapján késégre vonni, vagy cáfolni. Theotmar hasonló hallgatásba burkolódik a lándzsa dolgában Boleszlav esetében is. Tudjuk, hogy Theotmar egyházmegyéje, a merseburgi, ahhoz a magdeburgi érseki tartományhoz tartozott, amelynek éppen Szent Móric (Mauritius) volt a védőszentje. Móricnak hagyományosan ereklyéje volt a szent lándzsa. Beumann hívta fel a figyelmet²⁶ Theotmar kétségeire (IV. 45) III. Ottó gneseni (lengyel) érsekség-alapításának egyházi törvényességével kapcsolatban. Krónikájában ui. arra hivatkozott, hogy ez az alapítási aktus, amely a magdeburgi érsekség területéből is hasított ki részeket, a kánoni jog szempontjából kifogásolható. Unger ui., a poseni püspök, a kánonok szerint szükséges beleegyezés helyett ellenvetést tett egyházmegyéjéből bizonyos részeknek a gneseni érsekséghez való átcsatolásával szemben. Itt tehát a lándzsa-ereklye névadójának, Szent Móricnak a patrociniuma alatti érsekség rovására Boleszlav érdekében tett kánon-ellenes, sérelmes intézkedésről van szó. Amikor azután Theotmar Ottónak egyenesen vétkéül róta fel (V. 10), (amelyet Istennek kell megbocsátania) hogy Boleszlavot 'tributarius'-ból 'dominus'-szá emelte, azt egyszerűen elhallgatta, hogy a császár ezt az egyenjogúsítást a Szent Móric lándzsája másolatának Boleszlav részére való átadásával hajtotta végre. Ezt az átadást, amint Beumann hangsúlyozza, Theotmarnál régebbi hagyományból ismerjük. A merseburgi krónikás tehát annak megörökítését mellőzte, hogy Boleszlav egyenjogúsítása ama Szent Mórichoz kapcsolódó ereklye jegyében történt, akit mint védőszentet jogaiban a császár éppen Boleszlav javára sértett volna meg kánon-ellenes módon!

A lengyelek és Boleszlav iránt Theotmar kifejezetten ellenséges beállítottságú volt, a magyarokat pedig és uralkodó családjuknak legalább egyes tagjait mindenesetre kevésbé becsülte. A szent lándzsa másolatának elnyerésére, úgy látszik,

²⁶ Fentebb, a 2. jegyzetben id. tanulmányában, 270. – Thietmar művének idézendő helyei: KURZE (ed.): *i. m.* 89. és 113.

méltatlannak tartotta mind a lengyeleket, mind a magyarokat. Ezért hallgathatta agyon a szent lándzsa István és Boleszlav számára való megküldését. Ezt a lándzsát alighanem kizárólag a német uralkodó hatalomátruházó jelvényének kívánta volna tudni. Ezért az Istvánnal kortárs két szerző: Ademar és Theotmar tudósítását István királyavató jelvényeiről és eredetükről egymással ellentétbe állítani, vagy hitelük lerontására alkalmazni elfogadhatatlan eljárás.

Istvánnak az „imperatoris gratia et hortatu” nyert koronája (miként a Bécsben őrzött császári korona) zárt, pántos sisakkorona, ormán a III. Ottó egyik pénzén is ábrázolt, enyhén dőlt kereszttel. A pántos és 4 liliommal díszített korona létét II. Henrik szakramentáriumának egyik ábrázolása is igazolja.²⁷

István nagyharsányi dénárleletében a H2 dénáron a „király lándzsáját” enyhén ívelő, vízszintesen majdnem kinyújtott ujjú tenyérnek támasztva látjuk, amelyet csak a hüvelykujj simít a tenyérhez, vagyis a lándzsát a kézfej nem markolja meg, nem fogja, vagy szorítja. A lándzsát nem birtokban tartó, hanem átadó, átnyújtó mozdulat ez, függetlenül attól, vajon a veret ruhaujjból, vagy felhőkből kinyújtott kezét ábrázol-e. A „manus Dei” ábrázolások nem függenek attól, ruhaujjból vagy felhők közül nyúlik-e ki a kéz: II. Henrik 1002 és 1014 közt készült regensburgi szakramentáriumának egyik képe, amely a királyt koronával a fején, trónon ülve mutatja be, felette a magasban ruhaujjból kinyúlva ábrázolja az Isten kezét.²⁸

Ezt a H2 dénáron látható jelenetet, a király lándzsájának Isten kezéből való átnyújtását úgy tekintjük, mint István égi investitúrájának bemutatását, és elszakíthatatlan az Egbert szertartásrendben is visszatérő, ősi imádságtól: „Adj Uram a te szolgádnak, a mi fejedelmünknek égi fegyvert.” A mennyei fegyver a dénáron: a király lándzsája Isten kezében. Összhangban van ezzel a ténnyel, hogy a H2 dénár másik oldalán a térben ábrázolt, zárt korona abroncsán a REGI („a király részére”) dativus olvasható, amely megmondja: a királynak készült uralkodói jelvényről van szó.

²⁷ Pántos, zárt (sisak) koronaábrázolások a 10–11. század fordulójáról: GERICS József–LADÁNYI Erzsébet tanulmányában, Levéltári Szemle 1990. 2. sz. 2–3–4–5–6. kép. (A 2. képen: III. Ottó fején a dőlt keresztes korona!) – II. Henrik szakramentáriumának egyik képén Krisztus négy liliommal ékesített, pántos koronát helyez Henrik fejére. (SCHRAMM–MÜTHERICH: *i. m.* 376. Abbildung 124.)

²⁸ SCHRAMM–MÜTHERICH: *i. m.* 377.

JÓZSEF GERICS–ERZSÉBET LADÁNYI

Sources historiques en rapport du sacre royal de St. Étienne

L'étude s'occupe de l'analyse des sources contemporaines relatives au sacre de St. Étienne (1000–1038). Selon les résultats de l'examen, Étienne Ier a été sacré roi par la grâce et l'ordre (*gratia et hortatu*) de l'empereur Otto III, à l'aide de la couronne reçue de l'empereur et par la copie de la lance sacrée (*hasta dominica*) lui envoyée.

Étienne a obtenu ainsi la dignité royale par la volonté constitutive de Otto III, de même que le pape Grégoire V en 996 tout comme le pape Sylvestre II en 999 ont été élevés au pontificat par la grâce de l'empereur.

L'onction de Étienne s'est déroulé selon toute vraisemblance d'après le rituel (*ordo*) d'Egbert.

Les deniers les plus anciens de Étienne qui nous sont restés, montrent pour insignes royales la lance royale (*lancea regis*) tendue par la main de Dieu et une couronne fermée, à représentation spéciale, surmontée d'une croix légèrement inclinée.

Une preuve importante à l'indépendance du royaume de Étienne est le fait, que c'est lui-même qui a organisé et établi, conformément aux prescriptions du droit canonique de la collection de Pseudo-Isidore, dix évêchés de son pays, parmi lesquels des archévêchés également.

STEINMANN JUDITH

16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában a többi nagy könyvtárhoz hasonlóan sokféle provenienciájú könyv található. Ez különösen a 15–18. századi könyvekre érvényes, hiszen az állomány egyes gyűjteményeinek darabjai sokféleképpen (ajándékozás, vásárlás, öröklés útján) kerültek a gyűjtő tulajdonába. Így nem csoda, ha – feltehetően peregrinus diákok közvetítésével – zürichi nyomtatású és ott bekötött, 16. századi könyvek is eljutottak az MTA Könyvtárába. Eddig hét ilyen reneszánsz kötést sikerült azonosítani. E hét kötet három különböző műhelyből származik, mindegyik kötés az adott műhely jellegzetes példánya. Mielőtt a kötések részletes leírására térnék, fontosnak tartom, hogy a zürichi 16. századi könyvkötés történetének a legutóbbi néhány évben feltárt eredményeit összegezzem.

Zürichben kb. 1520-ig csupán a szerzetesi és kanonokrendi közösségek tulajdonában volt jelentős könyvállomány, ahol a kéziratok és más városokból beszerzett nyomtatványok bekötését is végezték. A 15. századból ismeretes Johannes Oehamer,¹ továbbá Hans (=Johannes) Murer (ca. 1470–1540/1547) neve. Ez utóbbi a zürichi Grossmünster (társaskáptalan) tagja – az egyik kápolna papjaként és írnokként – bizonyítottan könyvkötői tevékenységet is folytatott, s működése átnyúlik a reformáció idejére. Kötéseinek stílusa átmenetet mutat a gótikus és a reneszánsz stílus között. Eddig, az általa használt bélyegzőkkel és görgetőkkel díszített kötések 39 példányát azonosítottuk.² (Magyar könyvtárakból eddig nem került elő tőle származó kötés.) Amint látni fogjuk, a későbbi könyvkötőmesterek egy része is a kolostori környezetből ment át világi műhelyek élére, ahol nyilvánvalóan hasznosította korábbi ismereteit és tapasztalatait.

Zürich a reformáció elterjedésének köszönheti mind könyvnyomtatási, mind könyvkötés kultúrájának 16. századi felvirágzását. Néhány jelentéktelen korábbi kísérletezés után 1517-től kezdve működött a Christoph Froschauer tulajdonában lévő nyomda, s a vele szorosán összefüggő könyvkiadói és könyvterjesztői

¹ SCHÖNHERR, Alfons: *Johannes Oehamer: ein Meister spätgotischer Einbandkunst in der Ostschweiz.* = *Librarium* (13.) 1970. 2–18., 4. tábla.

² STEINMANN, Judith: *Züricher Einbände aus dem 16. Jahrhundert.* = *Einbandforschung.* Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung historischer Bucheinbände (AEB). Berlin. Heft 9/ Oktober 2001. 13. – Több füzetben keresztül folytatódó cikksorozat.

vállalkozás.³ Nem csupán a Zürichben működő reformátorok: Ulrich Zwingli, majd Heinrich Bullinger, Rudolf Gwalther és társai saját nézeteit tartalmazó írások, hanem a más irányzatokat követőkkel – Kálvin János, Luther Márton – folytatott hitvitáik is egyre növekvő példányszámban jelentek meg a Froschauer-nyomdában. Ehhez járultak az új hit elterjedésének alapjául szolgáló, nemzeti, jelen esetben német nyelven megjelenő bibliafordítások. Ennek számtalan változata volt – mind teljességét, mind nyelvét, mind nyomdai nagyságát illetően –, hogy a különböző igényeket kielégíthesse. A század közepére rangos felsőoktatási intézménnyé vált a hajdani Grossmünster-iskola, a Carolinum, s tanárai nem csupán a teológia jeles művelői voltak, hanem a humanista szellemnek megfelelően polihisztorként tevékenykedtek, tollukból helyi, nemzeti és egyetemes krónikák (Heinrich Bullinger, Johannes Stumpf), földrajzi leírások, természettani művek (Konrad Gessner), szótárak és ókori klasszikusok műveinek fordításai is kikerültek. Magától értetődő, hogy egy ilyen jelentős könyvkiadással rendelkező nyomda – a megújult hitérettel is összefüggő megnövekedett olvasási igény, a főiskolával kapcsolatos könyvtár, a diákok és tanárok saját könyvgyűjteményei – nagy kapacitású könyvkötőműhelyek létrejöttét is szükségessé tették Zürichben.

A korábbi évtizedekben elszórtan jelentek meg e témát tárgyaló, vagy inkább csak érintő cikkek.⁴ Jómagam a zürichi Zentralbibliothek kéziratárában dolgoztam harminc évig, s ez idő alatt megszabott munkaköröm mellett tanulmányoztam a könyvtár több ezerre tehető 16. századi könyveinek kötéseit. Különböző ismérvek, adatok alapján fokozatosan sikerült elkülönítenem azokat a kötéscsoportokat, amelyeket minden kétséget kizáróan zürichi műhelyek munkájának lehet tekinteni. Ezidáig összesen 750 ilyen kötetet vettem számba. Természetesen még számtalan lényeges részlet maradt tisztázatlan, de a nyugdíjazásom óta eltelt három évben folyamatosan igyekszem ezt az anyagot feldolgozni és a már közölhető eredményeket a Berlinben kiadott *Einbandforschung* c. folyóiratban megjelentetni.

A megvizsgált kötetek nagyjából öt csoportra oszthatók, azaz öt könyvkötőműhely szerszámaikat különíthetjük el. Úgy tűnik, ezek a műhelyek valamiképpen együttműködtek és mindegyiknek valamilyen módon – a könyvkötők személyét illetően is – szoros kapcsolata volt a Froschauer-nyomdával és könyvkiadóval.

Előjáróban néhány általános megjegyzést szeretnék tenni a zürichi kötésekről. A megvizsgált kötések stílusa megfelel a délnémet területen általános stílusnak mind technikailag, mind a minták elrendezését, s a táblák felépítését illetően. Kevés kivétellel hiányzik a középlemez, ennek helyét olykor fantáziadúsan elrendezett görgetőkkel és bélyegzőkkel töltötték ki. A megvizsgált köteteken arabeszkok csak ritkán fordulnak elő. A csatok kevés kivétellel közönséges kereskedelmi áruk, a sarok- és középvasalás igen ritka. Rendszerint kevésbé finoman

³ LEEMANN-VAN ELCK, Paul: *Die Offizin Froschauer, Zürichs berühmte Druckerei im 16. Jahrhundert*. Zürich–Leipzig, Orell Füssli Verlag, 1940.

⁴ DUCRET, Rosemarie: *Vorarbeiten zur Katalogisierung Zürcher Bucheinbände des 16. Jahrhunderts*. Diplomarbeit, vervielf. Zürich, 1958. 51.

kidolgozott sertésbőrrel vonták be a fa- vagy papírtáblákat, barna borjúbőr alig fordul elő. A kötéseknel igen gyakran használták a Zürichben, Froschauer saját papírmalmában készített vízjegyes papírt.

Kevés könyvkötőt ismerünk név szerint, csupán véletlenszerűen bukkannak fel városi iratokban vagy könyvtárak, könyvek feljegyzéseiben. Nehezíti a helyzetet, hogy a könyvkötők még a 16. század végén sem alkottak saját céhet, céhbeli hovatartozásuk személyi–családi alapon történt. Könyvkereskedői tevékenységük alapján még leginkább a kereskedőket is egyesítő Saffran-céhben találjuk őket. A könyvkötők számára készült első kézművesszabályzat (Handwerksordnung) 1626-ból való. Szakmai védelmük érdekében, a rövid ideje a városba telepedett könyvkötők, vagy e mesterséget más kereskedéssel (pl. papíreladás) vagy kézművességgel összekötő személyek ellen, a neves könyvkötőműhelyek vezetői a városi tanácshoz intézett beadványok révén szereztek jogorvoslást.⁵

I. A Vadászjelenetes-görgető csoportja (Froschauer)⁶

Időrendben ez a műhely az első, ez függött össze a Froschauer-nyomdával a legszorosabban. Mindaddig, amíg e tényt csupán közvetett – jöllehet igen meggyőző – adatok bizonyítják, a műhelyt mégis inkább a leggyakrabban használt görgető, a vadászjelenetes-görgető nevével jellemzem.

A műhely működése nagyjából 1519–1568 közé tehető. (A datálás jobb híján a bekötött könyvek nyomtatási éve – mint terminus postquam – alapján történt.) E műhelyben készült az eddig feldolgozott 750 kötet közül 360 kötés. A műhely vezetője kétségkívül Michael Schweizer volt, aki a németországi Wildbergből került Zürichbe 1531 előtt. 1555-ben Zürich városa polgárjoggal ajándékozta meg, mert 1531-ben a Kápolnai csatában (Kappelerkrieg) Zwingli oldalán harcolt. Őt többször említik a források a Froschauer-nyomda könyvkötője és könyvkereskedőjeként. Mivel ez utóbbi tevékenysége gyakran szólította őt távoli vidékekre – a frankfurti és más könyvvásárookra, valamint egyéb közvetítő útjaira –, bizonyára ez idő alatt más könyvkötő végezte helyette a munkát.

A Froschauer-nyomda működésének kezdetén főleg német területről és Bázeltől érkező vándorlegények, átmenetileg itt letelepedő könyvkötők végezték alkalmilag a kötést, de arra is van példa, hogy a kiadó az igényes vásárló számára Bázeltan köttette be a könyveket. A rohamosan fejlődő könyvkiadás folytán aztán gazdaságosabbá vált helyben, saját műhelyben végeztetni a köttetést. Kézenfekvő volt, hogy a bázeli könyvkötők saját szerszámaikat hozták magukkal, illetve az ott használatos, ismert és népszerű bélyegzőket és görgetőket változatlanul, vagy

⁵ LEEMANN-VAN ELCK, Paul: *Druck, Verlag, Buchhandel im Kanton Zürich*. Zürich, 1950. – SCHNYDER, Werner: *Quellen zur Zürcher Zunftgeschichte von 13. Jh. bis 1798*. 2 Bde. Zürich, 1936., Nr. 561, 621, 807.

⁶ STEINMANN, Judith: *i. h.* Einbandforschung, Heft 6/ April 2000, 10–16. (ábra a műhely teljes görgető- és bélyegzőkészletéről)

kissé más formában utánvésették a zürichi műhely számára. A névadó vadászjelenetes-görgető is (amelyet az eddig regisztrált könyvek közül 128 kötésen láttam), a Bázélban működő Urs Graf grafikus, bélyegző-metsző munkája.⁷ Ezt a mintát eddig négy variációban ismerjük, a többi három Bázélban használatos.⁸ (1. ábra)

E zürichi műhely további három görgetője származik még Bázélból, azaz változatlan alakban itt is, ott is használatos, különösen az 1519–48 közötti években. A műhelynek eddig 15 gyakran használt görgetőjét, 11 gyakori és 13 ritkán használt bélyegzőjét ismerjük. Ez utóbbiak – nézetem szerint – a rövid ideig Zürichben tartózkodó mesterek saját bélyegzői lehettek.

Kétségtelen azonban, hogy a Froschauer-kiadó rövidesen saját könyvkötő-felszereléssel rendelkezett, erről az idősebb Christoph Froschauer végrendeletében is van említés.⁹ E készlettel dolgoztak a műhely állandó alkalmazottai, valamint az időnként más műhelyekbe kiadott munkákhoz is kölcsönadtak belőle. Nyoma van pl. a kórházban kötetett Froschauer-könyveknek. Azonkívül más műhelyek törzskészletének görgetőivel készült kötések is feltűnik olykor egy-egy görgető vagy bélyegző a vadászjelenetes sorozatból, még 1568 előtt (Balthasar Mahlernél és Gregor Mangoldnál). Ez más városok könyvkötő gyakorlatában is előfordult, pl. a Koberger-nyomdánál.¹⁰

1568 után teljesen megszűnt a vadászjelenetes görgető-készlet használata a könyvkötőműhelyben. Eddig csupán két példával találkoztam, egy-egy görgető későbbi használatával egy 1582-ben megjelent nyomtatvány kötésén. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy nem olvastották be és nem adták el városon kívülre a készletet. A mellőzés okát csak találgatni lehet. Egyrészt stílusuk miatt valószínűleg divatjamúltnak tekintették őket, némelyiket pedig bizonyára a belemetszett évszám (1522, 1523) tette használatra alkalmatlanná. Id. Christoph Froschauer halála (1564) után unokaöccse, ifj. Christoph Froschauer (1532–1585) vette át a nyomda vezetését. Közben a nyomda tovább fejlődött, újabb könyvkötőműhelyek alakultak, és ezek már minden bizonnyal szívesebben használták saját szerszámaikat, mint a kiadó tulajdonát.

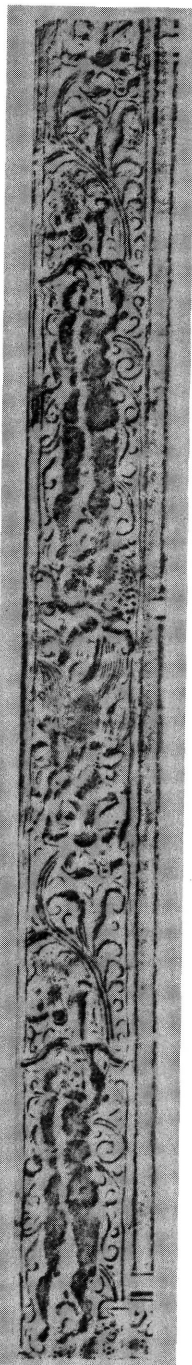
A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában eddig a fenti műhelyből származó következő három kötetet sikerült meghatározni:

⁷ SCHUNKE, Ilse: *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance*. Wiesbaden, 1959. 34–49.

⁸ HIERONYMUS, Frank: *Basler Buchillustration 1500 bis 1545*. Basel, 1984. /Oberrheinische Buchillustration Bd. 2./, főként 656–683. – A Zürichben élő Ulrich Zwingli 1518-ban megvásárolta CHRYSOSTOMUS: *Opera*. Bázélban 1517-ben megjelent művét és ugyanott be is köttette, a két kötet ma is megvan: ZBZ III 83, 83a. E két kötésen is az egyik Bázélban használatos Vadászjelenetes-görgető látható. Vö.: KÖHLER, Walther: *Huldrych Zwinglis Bibliothek*. = Neujahrsblatt auf das Jahr 1921. Zürich, *10.

⁹ LEEMANN-VAN ELCK: *Die Offizin Froschauer*, i. m. 200.

¹⁰ ROZSONDAI Marianne: *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája*. Bp. 1978. /A MTA Könyvtára közleményei 6(81)/ 67, 70, 81, 107.

1. ábra. Vadászjelenetes-görgető (84%-os kicsinyítésben)

MTAK 543.164 (=VD 16 W 1046)

WALTHER, Rudolf: *D. Marcus evangelista. R(odolphi) G(ualtheri) Tigurini in Evangelium Iesu Christi secundum Marcum homiliae CXXXIX.* Zürich, Christoph Froschauer 1561.

A kötés mérete: 330×210 mm.

Az elő- és háttábla egyforma. Világos (megsárgult) disznóbőrrel bevont fatábla, három oldalán kifelé srégelve, az előtáblán a bőrben hosszában végig sérülés, szakadás, sarkai lekoptak. Négy borda. Színtelen metszés. Két fémcSAT nyoma.

Vízjegy: Zürichi címert és országalmát tartó oroszlán. Sem Briquet-ben, sem Piccardban nem található.

A kötés díszítéséhez használt három görgető (2. ábra):

1. 153×23 mm Lombdíz között nőalak, fölötté *VENIS* [!] felirat, alatta címerpajzsban csillag B. betűvel (a korábbi kötésekben A.B. látható). Az egyik leggyakoribb görgető, 1534–1568 között volt használatos (57 példa). Ilse Schunke szerint szintén Urs Graf minta alapján készült, egy Genfben tevékenykedő A.B. mester számára.¹¹

2. 135×15 mm Virág- és lombdíz között egy körben címerpajzs, J.W. monogrammal (feltehetőleg a metsző nevének kezdőbetűi). Már kifejezetten reneszánsz stílus, 1564–1582 között van rá néhány példánk.

3. 145×17 mm Múzsák: CALIOPE – THALIA – EUCTERPE [!] 1558 – TERP-SICH[ore]. 1558–1568 között, leginkább a Venus-görgetővel együtt használatos (28 kötet).

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon (valószínűleg még a bekötés előtt): „D. Huldrycho Zuinglio affini suo charissimo D. D. Rudolphus Gualtherus.”

Gwalther, Rudolf (1519–86) teológus, Antistes (Zürich legfőbb lelkésze, mindig a Grossmünster templomában szolgál), az ifjabb Ulrich Zwingli (1528–1571, teológus) sógora volt.

2. (közvetlen 1. alatt): Liber Samueli Szili mpr [manu propria], dátum nélkül, 18. századi írás

3. (2. alatt): „Wyssbrätter” (nem azonosítható)

MTAK Ant. 704 (= VD 16 T 561, VD 16 C 6508)

TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florens: *Opera.* Basel, Frobenius 1539. – CYPRIANUS, Caecilius: *Opera.* Basel, Frobenius 1520.

A kötés mérete: 324×212 mm

Az elő- és háttábla azonos. (3. ábra) Világos, mára megsötétedett sertésbőrrel bevont, oldalain srégelt fatáblás kötés, négy bordával, színtelen metszés. Két fémcSAT.

A kötés díszítéséhez használt görgetők:

1. Venus-görgető (ugyanaz mint az MTAK 543.164-nél)

2. 113×15 mm Puttók (füttyülő, furulyázó, dobos és táncos), a műhely egyik leggyakoribb görgetője. Eddig 110 kötésben találtam, 1519–1562 között fordul elő.

Bélyegző:

a. 25×10 mm Virágtő. – 1523–1556 között a leggyakrabban használt bélyegző.

Eddig 106 kötésben találtam önmagában, további 58 kötésben gótikus rutával körülvéve.

Bejegyzések, tulajdonosok:

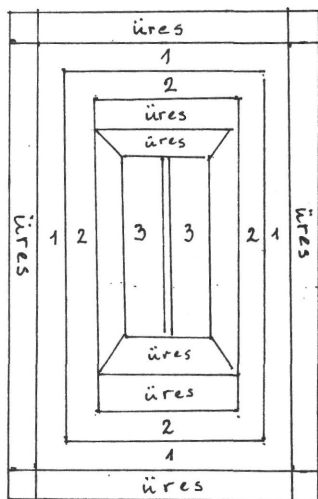
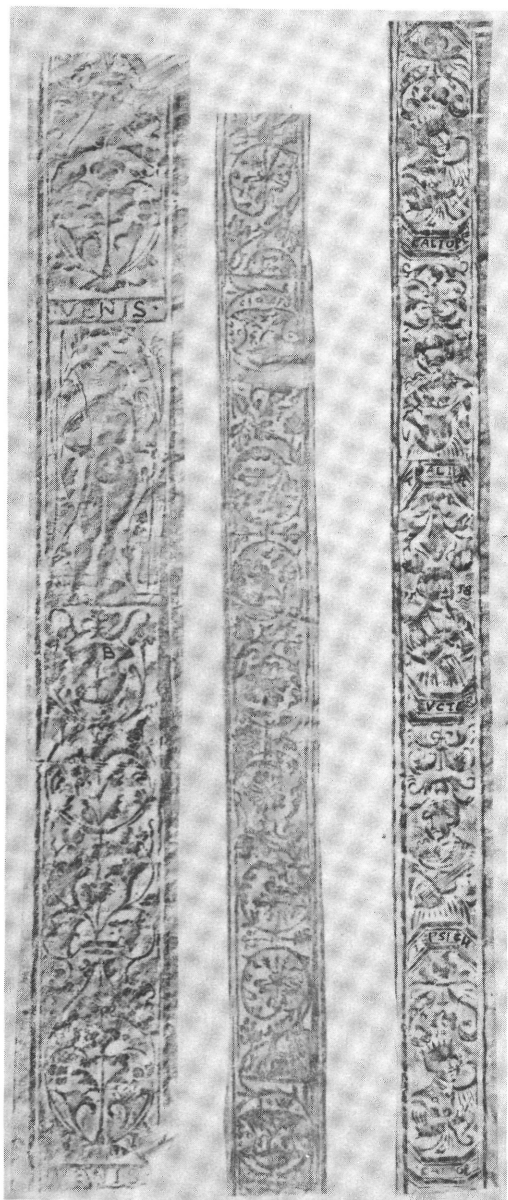
1. Az előtábla kiragasztott előzéklapján fölül: „Sum Jo. Ja. Vuikii”.

Wick, Johann Jakob (1522–1588), teológus, történész, professzor Zürichben. Az MTAK 542.521 jelzetű könyve szintén az ő tulajdonában volt eredetileg. (ld. alább)

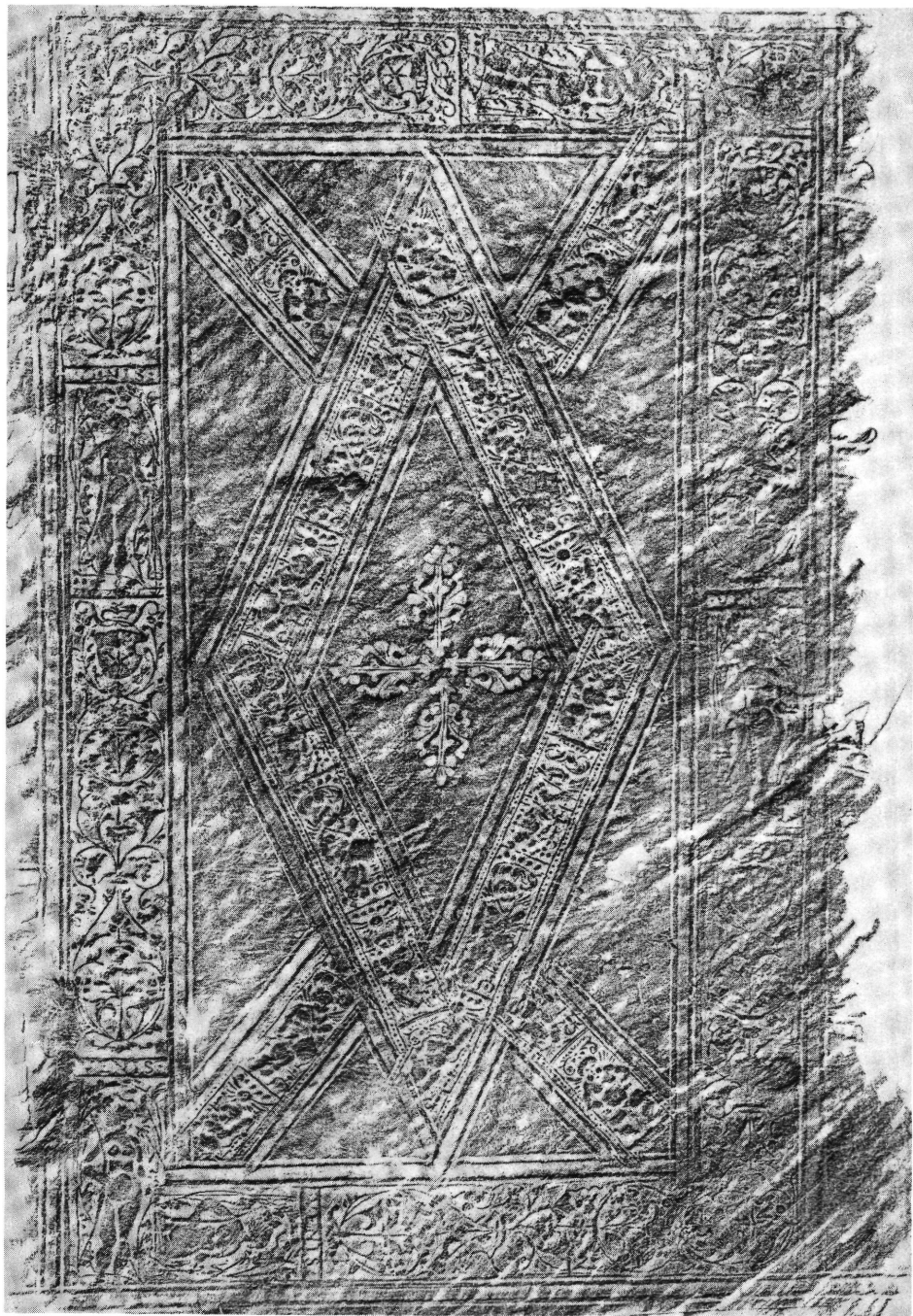
2. A címlapon: Felicis Wyssii 1634.

3. A címlap verzőján pecsét: gróf Vigyázó Ferenc könyvtára.

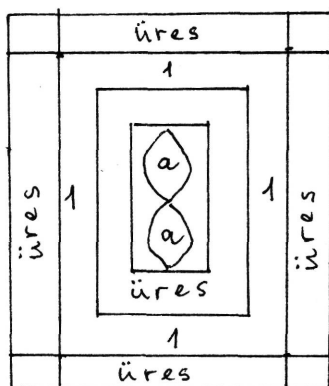
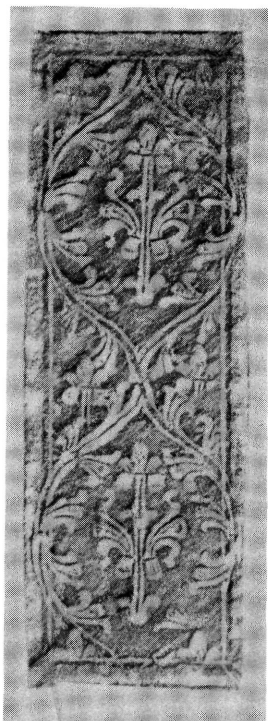
¹¹ SCHUNKE, Ilse: *Einbände der Ausstellung der Solothurner Zentralbibliothek in Ascona.* 1971, 15.

2. ábra. MTAK 543. 164 (76%-os kicsinyítésben)

3. ábra. MTAK Ant. 704 (324×212 mm)

4. ábra. MTAK Ant. 838

MTAK Ant. 838 (=VD 16 Z 823)

Opus articulorum sive conclusionum a sancte memoriae clarissimo viro Huldrycho Zuinglio in vernacula lingua conscriptum, nunc vero a Leone Iudae in Latinam versum, recens quidem natum et nunc primum impressum, cuius argumentum versis aliquot paginis invenies. Zürich, Christoph Froschauer 1535.

A kötés mérete: 160×110 mm

Az elő- és háttábla azonos. Három bordás, világos sertésbőrrel bevont, három oldalon srégelt fatáblás kötés, színtelen metszés. Két fémcsat nyoma.

A kötés díszítéséhez használt görgető (4. ábra):

1. 90×9 mm Kandeláber-görgető, ferdén elhelyezett dobbal, mögötte két ütővel. Szintén a korai időszak – 1524–1550 – igen kedvelt görgetője (83 kötés).

Bélyegző:

a. 25×10 mm Virágtő (l. az előzőnél), itt gótikus ruta veszi körül.

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Ex libris Felicis Goswileri”.

Gosswiler (Gosswiler), Felix (1657–1689), lelkipásztor Zürich környékén.

2. Az előtábla kiragasztott előzékén: „Nicolas Wild”, a többi szöveg olvashatatlan. (Nikolaus Wildről nem sikerült eddig semmit kideríteni.)

3. A címlap verzőjén pecsét: gróf Vigyázó Ferenc könyvtára.

II. Balthasar Mahler-műhely¹²

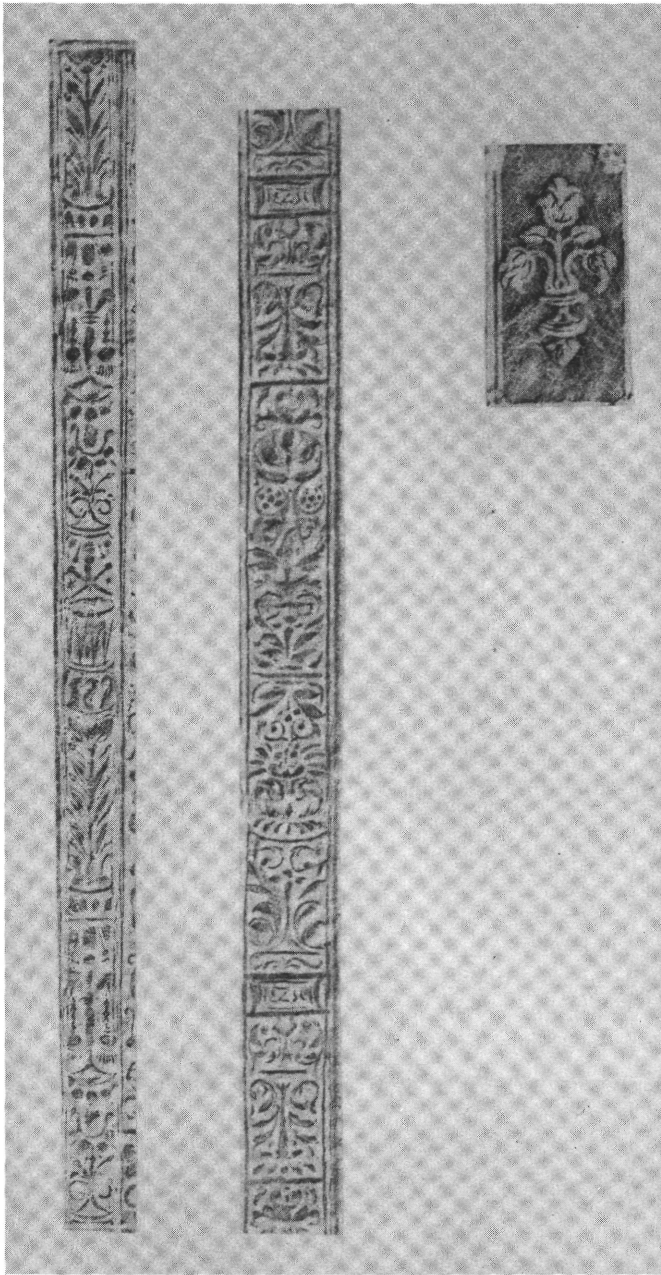
Id. Balthasar Mahler (1484–1585) szintén német földről származik, a Schwarzwaldban fekvő Villingenből. A svájci königsfeldeni ferences kolostor szerzetese volt, majd a reformációhoz csatlakozott. Részt vett mindkét Kappelerkriegben, ezért megkapta a zürichi polgárjogot. Zürichbe jöve könyvkereskedő és könyvkötő lett. Harmadik felesége id. Christoph Froschauer bátyjának, Eustach Froschauernek az özvegye volt.

Ifj. Balthasar Mahler 1573-ban átvette nagyapjától a Froschauban (ma Zürich egyik utcája) lévő könyvkötőműhelyt (minden szerszámával, papírokkal 446 fontért, tanúként ifj. Christopher Froschauer szerepelt), de hamarosan Elzászba költözött.¹³ Minden bizonnyal magával vitte a könyvkötőfelszerelést, mert 1569 után nem találkozunk a ő díszítőmintáival zürichi kötéseken. Ezek szerint tehát a két műhely nagyjából egyidejűleg működött, Mahler a Froschauer-kiadónak is dolgozott, de saját hasznára is kereskedett. Lényegesen kevesebb szerszáma volt, és az előző műhelyhez képest kisebb kapacitású, eddig 110 kötetet vettem számba. Összesen hat görgetője volt, közülük az egyik hasonlít az előző csoport dobos kandeláber-görgetőjére, de itt a dob függőlegesen van elhelyezve (5. ábra). A vadászjelenetes-csoport 1523-as évszámmal jelzett kandeláber-görgetőjét Mahler 20 kötésén találhatjuk meg. A fentebb, az MTAK Ant. 704 és Ant. 838 jelzetű könyv kötéseinek virágtő bélyegzőjét is megtalálhatjuk néhány kötetben a Mahler-féle dobos-görgetővel együtt.

¹² Einbandforschung, Heft 6/April 2000, 17–18. (ábra a teljes görgető-bélyegzőkészletről)

¹³ Josua Mahler (1529–1599) feljegyezte a család történetét: ZBZ, Ms. E 48, 199–314. Kivonatolag megjelent: Zürcher Taschenbuch 1885. 123., 1886. 125.

5. ábra. A Balthasar Mahler-műhely

Mahler egyetlen egyesbélyegzője – szintén egymagában vagy gótikus rutaindával – Zürichben egyedülálló, sőt egész Svájcban ritkán használatos. Nem a megszokott formájú virágtövet találjuk itt: egy vázából kihajló tulipánt. A két műhely együttműködésének módja – adatok híján – még nem teljesen tisztázott. Elképzelhetőnek tartom, hogy elsősorban a Froschauer-kiadó számára készített kötéseknel használta annak görgetőit ill. bélyegzőjét, míg saját vevőinek inkább a maga készletével díszítette a kötések. Mahler egyébként valamivel gyakrabban használta a barna borjúbőrt, mint a másik műhely. Igaz, ez a kötető személyétől is függött: igényesebb megrendelők – mint pl. a nagy könyvtárral rendelkező Rudolf Gwalther – gyakrabban kérték a finomabban kidolgozott borjúbőr kötetést. – Mahler-műhelyben készült kötetést eddig nem találtunk a MTAK-ban.

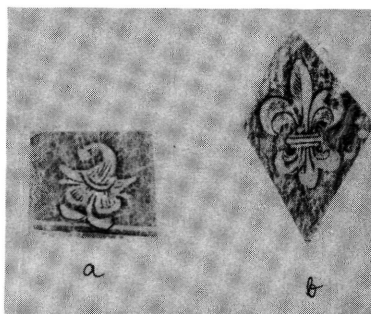
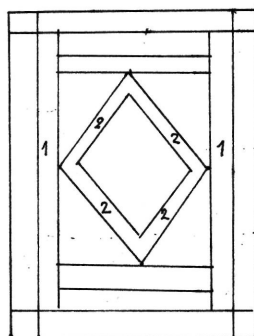
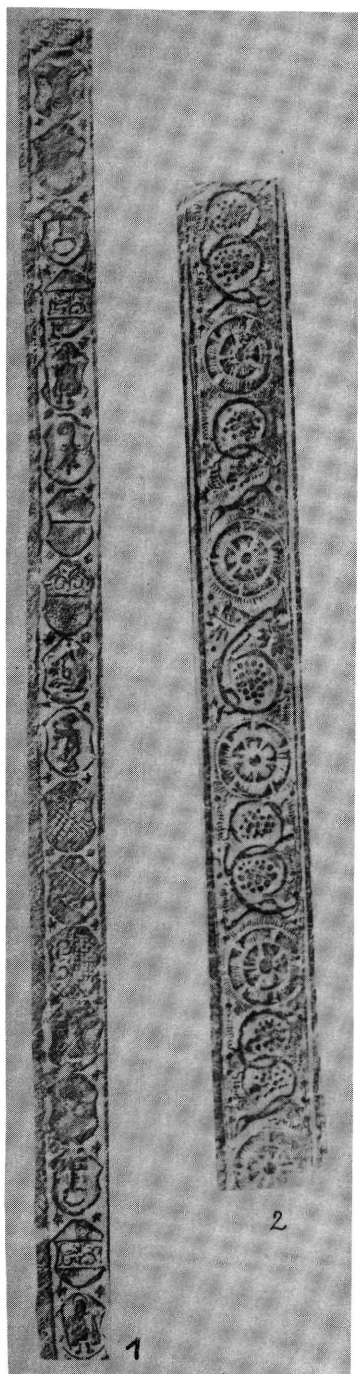
III. Gregor Mangold-műhely¹⁴

A Konstanzból származó egykori premontrei szerzetes, Gregor Mangold (1498–1575 vagy 1576) 1548-ban költözött Zürichbe. A Froschauer-kiadó üzletvezetőjeként dolgozott, de teológiai és történeti munkákat is írt (pl. Konstanz város krónikáját), ezen kívül könyvkötőként is ismert volt. Többek között Theodor Bibliander Apokalypsis-magyarázatát fordította le, és a kézirat végén olvasható bejegyzés szerint ő maga kötötte be: zürichi Zentralbibliothek (a továbbiakban ZBZ) Ms. Car D 70, utolsó oldal: „... transscripsit et ligavit Gregorius Mangoldus, 1549”. A Carolinum könyvtára egykorú katalógusának egyik bejegyzése alapján (ZBZ Ms. Car XII 5, p. 165v.) sikerült még néhány kötetet azonosítani, melyet biztosan Mangold kötött be, így eddig ez a legmegnyugtatóbban körülhatárolható műhely. 12 görgetőjének és 7 bélyegzőjének stílusa igen változatos, némelyik még gótikus örökségre vall, mások a Zürichben ill. Svájcban ismert stílusirányt követik. Egy görgetője – négy különböző, fülkében álló emberpárt ábrázol – kétségtelenül inkább Konstanz környékéről való. Az egyik görgető már 1538-ban előfordult néhányszor a vadászjelenetes-csoport némely görgetőjével együtt. Kétségtelen tehát, hogy Mangold is együttműködött ezzel a műhellyel. Figyelembe véve Mangold sokirányú ténykedését, feltételezhető, hogy az eddig regisztrált 50 kötet, mely a Mangold-műhely szerszámaival készült, csak kis részben lehet saját keze munkája. Minden bizonnyal több könyvkötő ill. segéd működött ott. Mangold halála után a görgetők egy részét a Schweizer-műhely vette át, némelyik a 17. század elejéig használatban volt.

E műhelyből is került egy példány a MTAK-ba: az 542.521-es jelzetű könyv: WALTHER, Rudolf: *In D. Pauli apostoli epistolam ad Romanos homiliae*. Zürich, Froschauer, 1566. Ezt már Rozsondai Marianne 1987-ben a *Gutenberg Jahrbuch*-ban ismertette, nagyon helyesen felismerve a kötés zürichi eredetét, csupán a könyvkötő neve nem volt még számára ismeretes.¹⁵ (6. ábra)

¹⁴ Einbandforschung, Heft 6/ April 2000, 17–21. (ábra a teljes bélyegző-görgetőkészletről)

¹⁵ ROZSONDAI, Marianne: *Schweizerische Ledereinbände in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. = Gutenberg-Jahrbuch 1987. 311–312.

6. ábra. MTAK 542.521 (79%-os kicsinyítésben)

IV. Schweizer-műhely¹⁶

Michael Schweizer fia, Jörg Schweizer (1533 előtt–1613) is könyvkötő volt, később a Grossmünsterben sekrestyés. Id. Balthasar Mahler lányát vette feleségül. Az ő fia, Hans Schweizer (1588–1619) is folytatta a családi hagyományt. A műhely görgetőinek és bélyegzőinek használata alapján megállapítható, hogy önállóan kb. 1565 és 1596 között működött, tehát nagyjából a vadászjelenetes-csoport és a Mahler-műhely megszűnte után vette át azok szerepét. A vadászjelenetes-műhely után a legnagyobb kapacitású lehetett, eddig 150 itt készült kötetet ismerünk. Apa és fia valószínűleg a Froschauer-kiadó vezetőivel is hasonló bizalmi kapcsolatban állt, mint Michael Schweizer. Ez nem csupán a könyvterjesztés, papírbeszerzés és egyéb műszaki dolgok területét érintette. 1589-ben például Johann Jakob Fries, a Carolinum könyvtárosa, Hans Schweizert kérte meg, járjon közbe Robert Cambiernél, a kiadó új tulajdonosánál, hogy – a régi szokást követve – ő is juttasson minden új kiadványból egy-egy példányt a könyvtárnak. (ZBZ Ms. Car XII 5, f. 191r).

Itt is tapasztaljuk, hogy olykor-olykor más műhelyek díszítőszerszámaikat is használták. A vadászjelenetes-csoport, illetve Mangold néhány görgetője halála után, az akkor már Hans Schweizer vezetése alatt álló műhely kollekciónak gazdagította. Érdekes módon az (alábbi egyik kötetben ábrázolt) egyik görgető kis változattal mindkét műhelyben megvolt, Mangold halála után a Schweizer-műhelyben felváltva használták mindkettőt. Az eddig ismert kevés zürichi középlemezes kötés e műhelyből való: egy arabeszk mintájú lemezes kötés és három kötés mandorlaalakú Jael- illetve Judit-lemezzel.

Az MTA Könyvtárában a következő három könyv kötése származik ebből a műhelyből:

MTAK 543.169 (=VD 16 W 1052)

WALTHER, Rudolf: *D. Matthaeus evangelista. Rodolphi Gualtheri Tigurini homiliarum in Evangelium Iesu Christi secundum Matthaeum. Pars prima, continens capita priora XIII*. Zürich, Christoph Froschauer 1583.

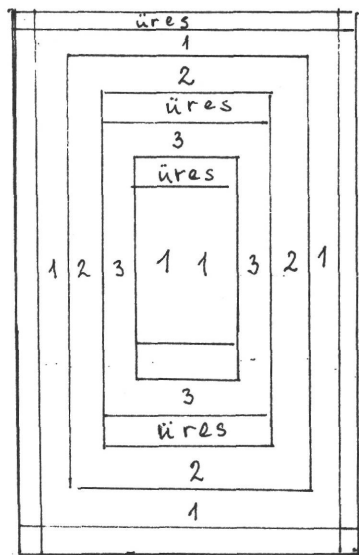
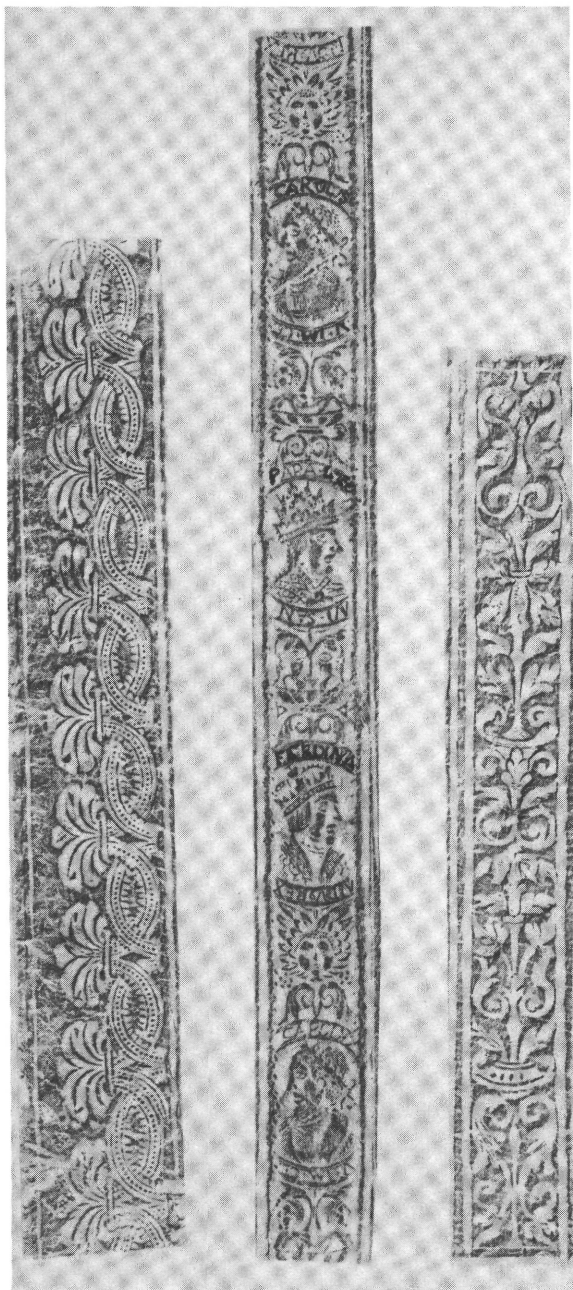
A kötés mérete: 345×210 mm.

Öt bordás, világos disznóbőrrel bevont, három oldalán srégelt fatáblás kötés, színtelen metszéssel. A két fémcsat közül az egyik elveszett. Az előzéklapon látható vízjegy reneszánsz címerpajzsban püspökbotvéget ábrázol, hasonlókat Bazelban használtak, a figura neve Bazel-bot (Baselstab, bâton de Bâle, crosse de Bâle) és Bazel címerének is jele.¹⁷

E kötetben három görgetőt láthatunk (7. ábra):

¹⁶ Einbandforschung, Heft 7/Október 2000, 9–12. (ábra a teljes bélyegző-görgetőkészletről)

¹⁷ TSCHUDIN, W. FR.: *The ancient paper-mills of Basle and their marks*. In: *Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia – or collection of works and documents illustrating the history of paper*. Ed. E. J. LABARRE. Bd. 7.– Továbbá: HEITZ, Paul: *Les filigranes avec la crosse de Bâle*. Strassburg, 1904.

7. ábra. MTAK 543.169 (90%-os kicsinyítésben)

1. 16 mm Német palmettasor kettős ívelésű alsó résszel.

2. 124×14 mm Uralkodók profilban, ornament és szárnyas angyalfej között (Haebler II 267,16)¹⁸: CAROLV9*. IMP[erator] – PAPA LEO /VI. SAN[ta] – FER-DINAN/DV9* R[ex]. – Az 9*: eredetileg a latin „-us”-végződés rövidítési jele, itt helytelenül csak az „s” helyett használta a görgető metszője (természetesen kisebb méretben, mint ahogy a jelen szövegben a számjegy mutatja). – A Schweizer-műhely 81 kötetén találkoztam ezzel a görgetővel.

3. 13 mm ornamentális görgető.

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Ex libris Joannis Henrici Stadleri.”

Stadler, Hans Heinrich (1607–1665), lelkipásztor Zürichben és környékén.

2. A címlapon alul: „Liber Samueli Szili mpr.”

MTAK 543.170 (=VD 16 W 1040)

WALTHER, Rudolf: *D. Ioannes evangelista. Rodolphi Gualtheri Tigurini in Evangelium Iesu Christi secundum Ioannem homiliae CLXXX*. Zürich, Christoph Froschauer 1582.

A kötés mérete: 380×210 mm.

Négy bordás, világos (ma megsötétedett) sertésbőrrel bevont három oldalon srégelt fatáblás kötés szintelen metszéssel. Két fém zárócsat nyoma látható.

Vízjegy: püspökbötvég, W–W monogrammal, valószínűleg Bazelben készült.

E kötetten három görgetőt és egy bélyegzőt láthatunk:

1. és 2. görgető megegyezik az előző kötés palmettás, ill. uralkodói-görgetőjével

3. 156×19 mm Salvator, 1550-es évszámmal. (Hasonló Haebler-nél II 35, 5.) C(H)RIS/TUS (?) IE/SUS – SANT IOH/ANES – KUNI/G DAVID – S. PAU/LUS 1550¹⁹

Bélyegző:

a. kis levél

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Joh. Wilperti Tobleri VDM 1690”

Tobler, Johann Wilpert (1668–1729), lelkipásztor Zürich környékén. Járt Németországban és Angliában.

2. Alatta: „Joh. Henrici Wunderlichii VDM 1730.”

Wunderli(ch), Hans Heinrich (1697–1753), lelkipásztor Zürichben és környékén

3. A lap alján: (részben olvashatatlan) „...dem 19 mey 1639.”

4. Ez alatt: „Samueli Szili mpr.”

MTAK 543.171 (= VD 16 W 1044)

WALTHER, Rudolf: *D. Lucas evangelista. Rodolphi Gualtheri Tigurini in Evangelium Iesu Christi secundum Lucam homiliae CCXV*. Editio tertia prioribus longe emendatior. Zürich, Christoph Froschauer 1579.

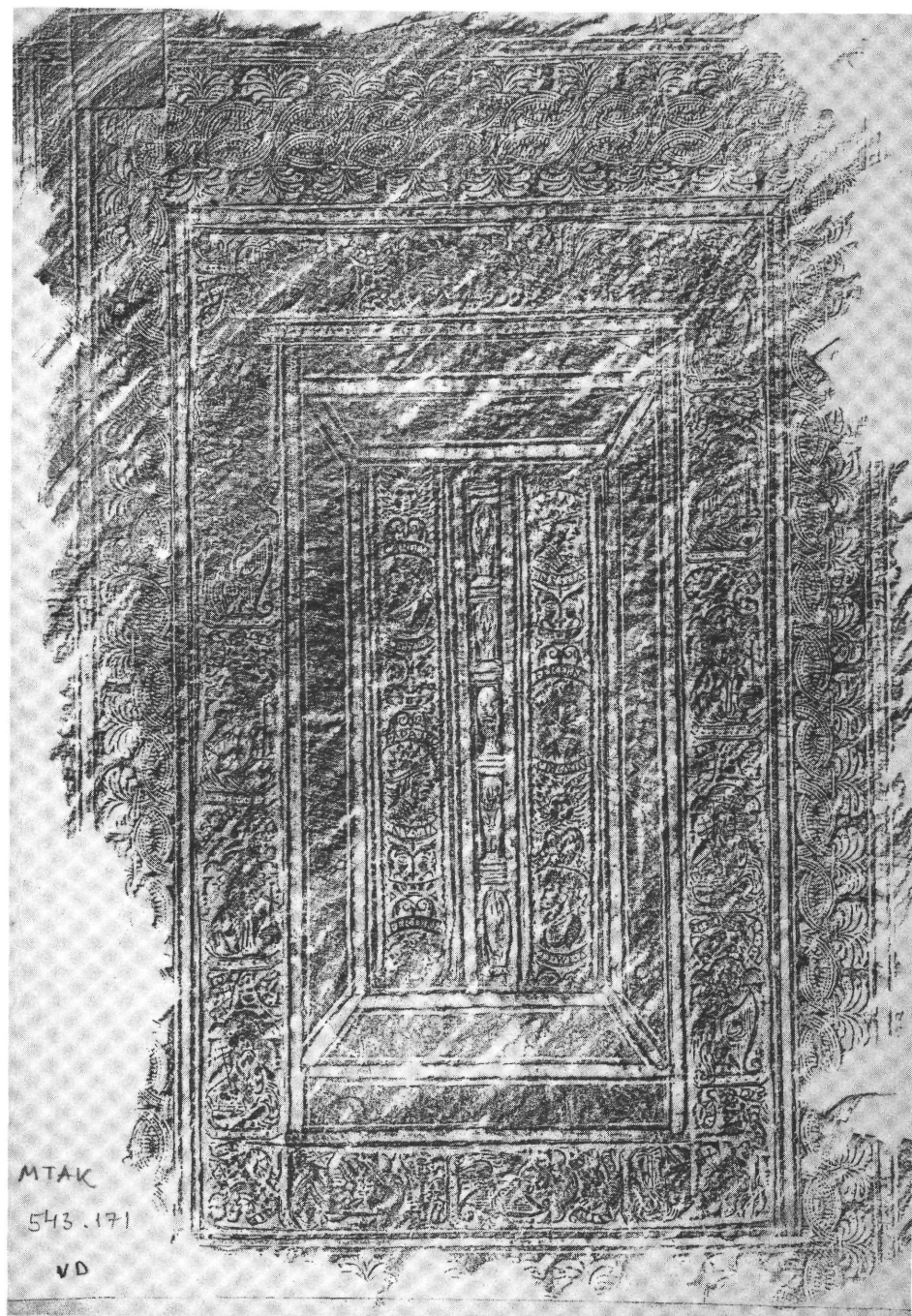
A kötés mérete: 330×210 mm.

Négy bordás, eredetileg világos – mára megsötétedett – sertésbőrrel bevont, kifelé srégelt fatáblás kötés. A fémcsatok elvesztek. A metszés festetlen.

Vízjegy: nagy Zürich-címer. Sem Piccardban, sem Briquet-ben nem található.

¹⁸ HAEBLER, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Ilse Schunke. Bd. 1–2. Leipzig, 1928–29. /Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41–42./ Bd. 2. 267,16.

¹⁹ Ennek a görgetőnek szövegét az Einbandforschung Heft 7, 9. oldalán tévesen közöltem.

8. ábra. Schweizer-mühely. MTAK 543.171 (330×210 mm)

E kötés díszítése is a Schweizer-műhelyben készült: a palmettás, a Salvator és az uralkodói görgetőn kívül egy aránylag ritkán használt görgetőt is láthatunk, de csupán az előtábla közepén (8. ábra.):

7 mm: 4 bambuszrügy egymás fölött.

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Joh. Wilperti Tobleri VDM 1690.”
2. Alatta: „Joh. Henrici Wunderlichii 1730.”
3. Alul: „Liber Samueli Szili mpr.”

Az MTAK 543.172 jelzetű kötete tartalmilag ugyan ide tartozik (WALTHER, Rudolf: *In priorem D. Pauli apostoli ad Corinthos epistolam homilia* és *In posteriorem D. Pauli ad Corinthos epistolam homiliae*. Zürich, Christoph Froschauer 1578), de minden kétséget kizáróan Bernben kötötték.²⁰ Első tulajdonosa, Emanuel Hermann 1577-től Bernben és annak környező községeiben volt lelkipásztor. Az őt követő tulajdonosok – Daniel Tomsor (?) 1637, Johann Konrad Brugger 1678 – sem Zürich környékén szolgáltak (a zürichi lelkipásztorok jegyzékében nem szerepelnek), így feltehető, hogy utolsó tulajdonosa, Szili Sámuel ezt a kötetet Bernben szerezte meg azért, hogy a birtokában már meglévő Walther-homiliákat kiegészítse.

Ugyanide tartozik az MTAK 543.165 jelzetű kötete (WALTHER, Rudolf: *In prophetas duodecim, quos vocant minores, Rodolphi Gualtheri Tigurini homiliae*. Editio tertia prioribus longe emendatio. Zürich, Christoph Froschauer 1572. = VD 16 W 1112). Kötésének mintája sem Zürich, sem Bern általam eddig ismert kötéseivel nem mutat rokonságot, de még másik négy példányon regisztráltam (ebből három a ZBZ állományában van), Haebler-nél nem található meg. Különösen Salvator-görgetője igen szép munka, a többi kötet bejegyzései alapján mégis úgy vélem, hogy berni műhelyből származik. Az MTAK 543.165 tulajdonosai közül kettő a korábban ismertetett 543.170 és 543.171 kötetekben már szereplő Johann Wilpert Tobler VDM 1690, illetve Heinrich Wunderlich 1730, akik Zürich és környékén működtek. Az első tulajdonosbejegyzés azonban: „Ex libris Petri Celeris sum. Anno 1587 10. 7tembris” nem zürichi személy, róla eddig semmit sem sikerült kideríteni. A legutolsó bejegyzett tulajdonos viszont – és ez fontos számunkra a fenti összefüggésben – ismét Szili Sámuel – itt végre legalább évszámmal: 1801. A korábbi tulajdonosok lakhelye alapján feltételezhető, hogy Szili e kötetet is Zürichben vásárolta vagy kapta. Sajnos minden eddigi fáradozásunk ellenére sem sikerült Szili Sámuelről pontosabb adatokat találni. Feltevésem szerint pápai vagy debreceni – esetleg erdélyi – teológus diák volt, Svájcban való tartózkodása 1801-ben bizonyított, a peregrinációs szokások szerint akkor kb. 20-21 éves lehetett.

²⁰ LINDT, Johann: *Berner Einbände. Buchbinder und Buchdrucker. Beiträge zur Buchkunde 15. bis 19. Jahrhundert*. Bern, 1969. 86–87.

V. A. L. Salvator-görgető műhely²¹

Ez is a kis kapacitású műhelyek közé tartozik. Eddig 40 itt készült kötést találtam a zürichi Zentralbibliothek állományában. A kötetek bejegyzése alapján a műhely működése 1566–1586 közé tehető. – Az MTAK-ban eddig nem találtunk ilyen kötést, arról sincs tudomásunk, hogy más magyar könyvtárban előfordulna (ha mégis valahol felbukkanna egy példány, hálás lennék a közléséért!). Mégis érdemesnek találom ismertetni, mert e műhelynél különösen világosan látható a zürichi és bázeli könyvkötészet egész századon végigvonuló kapcsolata, valamint a zürichi műhelyek egymással való együttműködése.

Tulajdonosának vagy vezetőjének személyéről semmit sem tudtam kideríteni, ezért is a leggyakrabban használt és legjellegzetesebb görgetőjéről neveztem el. Az A.L. kezdőbetűk feltehetőleg a görgető metszője nevének kezdőbetűi. Összesen kilenc görgetőt és három bélyegzőt használtak. Ezek közül öt görgető és két bélyegző minden bizonnyal zürichi eredetű, a többi Bázelen is használatos volt. Azt még nem sikerült kideríteni, hogy ezen utóbbi szerszámokat 1566 körül – amióta zürichi kötéseken feltűnnek – ennek a zürichi műhelynek eladták-e vagy esetleg egy bázeli könyvkötő hozta-e magával, aki aztán itt, Zürichben dolgozott velük.

Minden bizonnyal zürichiek a következő görgetők (9. ábra):

1. 180×20 mm Salvator-görgető: Salvator: DATA EST/ MICHI O – János: ECCE A/GNVS DE (A.L.) – Pál: APPARVI/T BENIN – David: TE FRVC/TV VENT (A.L.) (Mindegyik „N” tükörfordítottan van metszve.) – Eddig 20 kötésen találkoztam a görgetővel 1566–1585 között. Ezt a görgetőt néhány kötetben a Schweizer-műhely uralkodói és a palmattás görgetőjével együtt is láthatjuk.

2. 175×16 mm A négy evangélista szimbólumokkal, oválisba foglalva, köztük levéldísz: SANT MAT/HEVS EWA – SANT MA/RCVS EW – SANT LV/CAS EWA – SANT JOH/ANNES EW. Eddig 26 kötésen találkoztam a görgetővel, 1566–1585 között. E két görgető stílusa teljesen megegyezik, bár itt az A.L. iniciálé nem szerepel, mégis úgy vélem, ugyanazon metsző munkája.

3. 17 mm Német palmattás görgető. 21 kötésen található, 1566–1585 között.

4. 10 mm Fonadékdísz. Eddig 7 kötésen találtam, 1556–1586 között. Ezt a görgetőt a vadászjelenetes-görgető műhelyének Venus-görgetőjével együtt is használták.

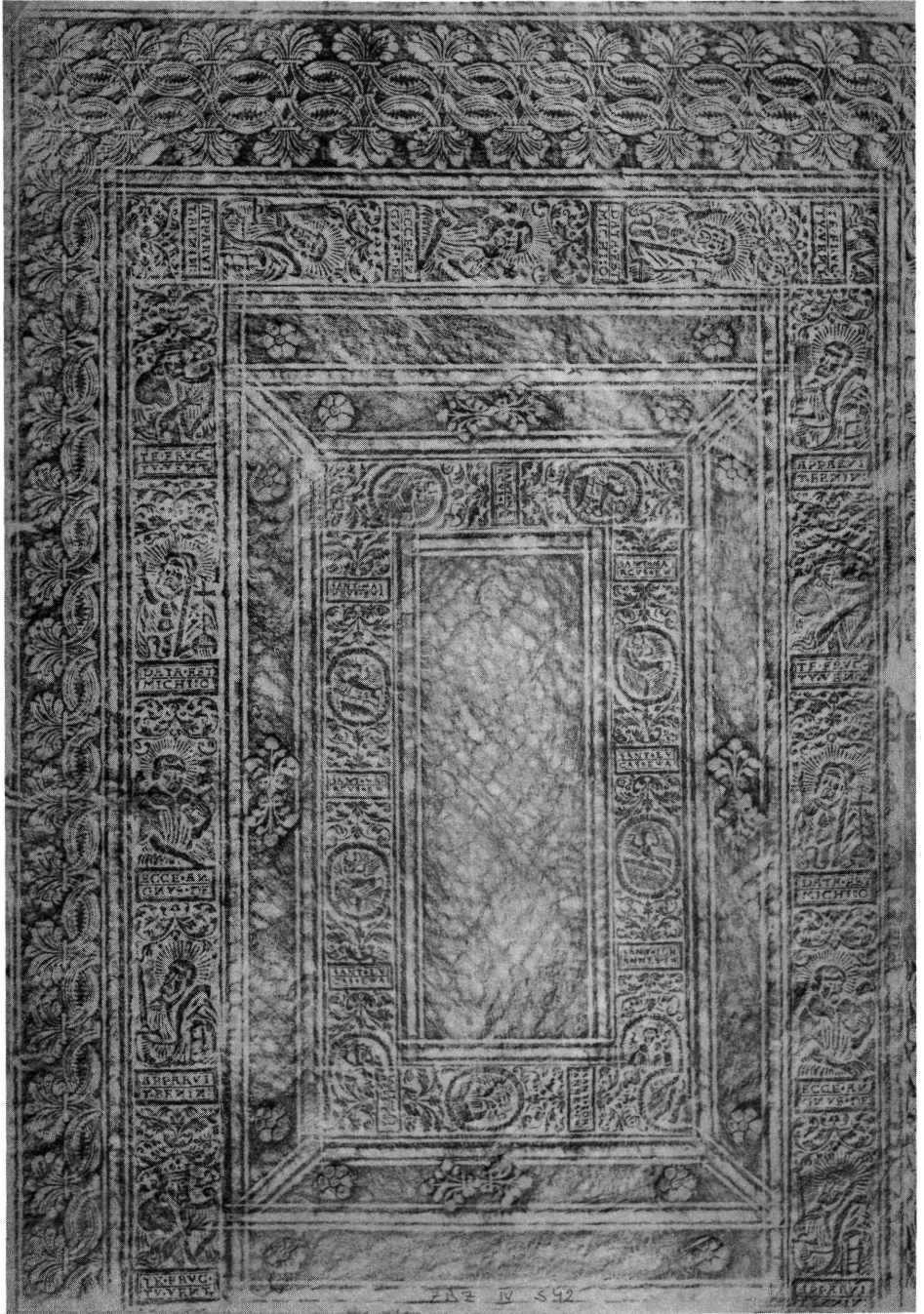
5. 183×12 mm Négy tudós (reformátor) feje oválisban levéldísz között: CARO(lus) – JOHA(nnes) [Calvin vagy Hus] – ERAS(mus) – PHIL(ippus) [Melanchthon]. Eddig három kötésen találkoztam a görgetővel, mindegyikben Froschauer-nyomatvány van.

Két bélyegző:

a. 13×12 mm Virágto – 19 kötésen található, 1567–1578 között – de 1567 előtt gyakran használják a vadászjelenetes-görgető műhely kötésein. Mivel párhuzamos felhasználására nem találtam példát, valószínűnek tartom, hogy 1567 után teljesen e műhely tulajdonába ment át.

b. Hatleveledű rozetta. 22 kötésen található, 1563–1586 között.

²¹ Einbandforschung, Heft 8/April 2001, 9–12.

9. ábra. A. L. Salvator-műhely. Zürich, Zentralbibl. IV. S 42

10. ábra. Zürich, Zentralbibl. IV. S 43

Bázeli provenienciájú minták:

1. 155×20 mm Öt labdázó fiú. – Eddig tizenkét, 1541–1575 között készült kötésen találtam a zürichi Zentralbibliothek állományában. Ezek közül kettő még Bazelban készült, de a négy kéziratot (H. Bullinger 1573–1574-ben Zürichben írt krónikáit), és még hat nyomtatványt már biztosan Zürichben kötötték be. Ilse Schunke szerint e görgető terve is Urs Graftól származik.²² A görgető a 16. század második negyedében Bazelban igen kedvelt volt, különböző görgetőkkel együtt használták. Zürichbe 1567 után kerülhetett, olykor a Schweizer-műhely bélyegzőjével együtt is használták.

2. 127×12 mm Lombdíszes görgető. – Eddig 12 kötésen található, ebből három Froschauer-nyomtatvány, négy zürichi kézirat. 1542-ben Bazelban, 1563–82 között Zürichben használták.

3. 147×17 mm Két puttó madárral, négyszögben, köztük maureszk-dísz és egy évszám: 1523. Az évszám a puttókhöz képest fejjel lefelé van bevésve. Előfordul öt köteten, 1523–1563 között. Ezek közül két kötés minden bizonnyal Bazelban készült, kettő eredete bizonytalan (mindkettő bázeli és zürichi nyomtatványok gyűjteménye és a kísérő görgető itt is, ott is előfordul, s ez a vadászjelenetes-görgető műhelyének egyike), csupán egy 1563-ban Leidenben nyomtatott könyvről (ZBZ IV S 43) állapíthatunk meg minden kétséget kizáróan, hogy Zürichben kötötték. A ZBZ állományában legkorábban előforduló mű a puttós görgetővel egy 1499-ben Velencében nyomtatott könyv (ZBZ Ink 113), mely valószínűleg az 1531-ben elhunyt Ulrich Zwingli tulajdonában volt, kötési ideje tehát 1523–1531-re tehető. (Amint láttuk, Zwingli számára más könyveket is köttettek Bazelban, l. 8. jegyzet.) Annyi bizonyos, hogy a görgető már korán ismeretes volt Zürichben, mert a fentebb említett Hans Murer szerszámai között találunk egy görgetőt, amely kétségtelenül ennek mintájára készült, kissé ügyetlen utánzás, igaz, csak egy puttóval, de az évszám – 1523 – is megegyezik. Az évszámot ugyan fejről a talpára állították, de közben a metsző egy másik hibát követett el: a „2”-es számot tükörfordítottan helyezte el.

4. 55×11 mm S-formájú idomok, váltakozva tükörfordítottan, köztük egy fedeles tál. Előfordul 6 köteten, 1541–1544 közt Bazelban, 1565–1578 közt Zürichben.

Bélyegző

a. 22×13 ill. 45×23 mm Absztrakt virágtő gótikus ruta közt vagy anélkül. Előfordul 8 köteten, ebből négy kézirat, 1523–1577 között. Ez a bélyegző minden bizonnyal a puttós görgetővel együtt került Zürichbe.

A két csoport – zürichi és bázeli eredetű – görgetőit némelyik köteten közösen használták. A tulajdonképpeni hidat a két csoport között azonban a bélyegzők jelentik, s azok elhelyezési módja. Igaz, ez nem vall túl nagy fantáziára, de talán a műhely jellegzetességének tekinthető. A 9–10. ábra jól illusztrálja az elmondottakat.

Mindkét kötés Aquinoi Tamás Lyonban (1563 ill. 1567-ben megjelent) munkáját borítja, jelzetük ZBZ IV S 42 és ZBZ IV S 43. Nagyméretű könyvek 370×250 ill. 350×230 mm. A IV S 42 jelzetű könyvön a zürichi eredetű mintákat, IV S 43-ason pedig a bázeli eredetű görgetőket (középen az ottani bélyegzővel) láthatjuk. A kötés mintájának felépítése és a görgetős keretek között körbefutó üres sávban felhasznált egyesbélyegzők mindkét kötésen egyformák, a zürichi csoportból valók.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy egy aránylag kis kapacitású, rövid ideig (20 éven át) működő műhellyel állunk szembe, amely véleményem szerint egy

²² SCHUNKE, Ilse: *Studien, i. m.* 4–5., Abb 2.

Bázelből Zürichbe települt könyvkötő tulajdonát képezte, aki a Schweizer-műhellyel szoros kapcsolatban állt, vagy esetleg annak megbízásából dolgozott részben önállóan. Talán a továbbiakban sikerül még tisztázó adatokat találni.

***

A fenti műhelyek nagyjából már körvonalazható működése természetesen még sok tisztázandó kérdést vet fel, több éves kutatást igényel. De van néhány adatunk más könyvkötőkről is. A 16. század utolsó harmadában tűnik fel Konrad Haller (*1550), fia Hans Felix (1572–16??) valamint unokája Hans Konrad (1604–1649), mindhárman könyvkötő és könyvkereskedőként jelennek meg a városi aktákban, mindhárman a Saffran-céh tagjai. Konrad Haller többször lép fel Hans Schweizerrel közösen panaszosként a zürichi városi tanácsnál, jogtalanul működő könyvkötők ellen.²³ A leginkább támadott személy Jakab Breitenstein volt, akitől eddig nem találtam kötést a zürichi Zentralbibliothek állományában. Egy családtörténeti adatokat tartalmazó kéziratban feljegyezték róla, hogy 1605-ben Zürich polgára volt, nyomdászként működött.²⁴ A Haller-műhely az eddigi adatok alapján valószínűleg a Schweizer-műhely örökébe lépett és a 17. század első harmadában is működött. (E műhely anyagából is sokat gyűjtöttem már, ennek feldolgozását tervezem a közeljövőben.) Előfordult az is, hogy valaki saját maga kötötte be könyvét vagy kéziratát. Ennek szép példája Johannes Stumpf, akinek levelezéséből kitűnik, hogy *Schweizer Chronik* című két vaskos kötetre terjedő kéziratának egyik kötetét ő maga kötötte be Matthias Hirschgärtner nevű protestáns lelkész (1490–1563) segítségével 1535-ben.²⁵ A céhtörténeti forráskiadványban említik még Hans Seibold könyvkötőt 1529-ben és Ott Gudlibeck könyvkötőt 1576-ban, amikor a zürichi tanácstól letelepedési engedélyt kérnek.²⁶ Könyvkötői működésükről egyelőre nincs adatom.

Leeman-van Elck említ még egy Jörg (Georg) Blawiler nevű könyvkötőt, forrásmegjelölés nélkül.²⁷ Valószínűleg azonos azzal a Georg Blawilerrel, akinek a Carolinum könyvtárosa, Ludwig Lavater 1581-ben két könyvet ad át bekötésre. A könyvek nagy valószínűséggel azonosíthatók, dísztelen és hanyagul megmunkált pergamenkötések.²⁸

11. ábra. Andreas Hofman görgetője (56%-os kicsinyítésben)

²³ SCHNYDER, Werner: *i. m.*, Nr. 561.

²⁴ ZBZ Ms. E 53, f. 462.

²⁵ A kézirat a zürichi Zentralbibliothekban van: Ms. A 1–2. A levél megtalálható: *Hans Ulrich Bächtold – Rainer Heinrich, Heinrich Bullinger–Briefwechsel*. 6.Bd. 35–ff.

²⁶ SCHNYDER, Werner: *i. m.*, Nr. 483 (Gudlibeck); Staatsarchiv Zürich, A 202.1 (Seibold)

²⁷ LEEMANN- VAN ELCK: *Druck, Verlag, i. m.* 6.

²⁸ ZBZ Ms. Car XII 5, 165.

Külön említést érdemel Andreas Hofman, Cappel ciszterci kolostorának szerzetese. Egy kézirat (ZBZ Ms 4) maradt fenn nevével jelzett görgetője (11. ábra), továbbá egy 1531 előtti nyomtatvány-gyűjteményen (ZBZ, Zwingli M.v.K.71) két másik, a szokásostól meglehetősen eltérő görgetője (páncélos vitézek viadala). A források szerint 1531-ben ő is a Kápolnai csata áldozatai között volt. Nevét tartalmazó görgetője azonban feltűnik Balthasar Mahler görgetőjével együtt egy 1538-ban nyomtatott könyv kötésén (ZBZ, V ZZ 10–12). Egyelőre megfejtetlen rejtély, hogyan került a görgető Zürichbe, Mahler tulajdonába. Mindenesetre ez is bizonyítja a kolostori könyvkötői hagyományok továbbélését és a könyvkötő szerszámok használatának összefonódását Zürichben.

JUDITH STEINMANN

Zürcher Einbände aus dem 16. Jahrhundert in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

In den Beständen der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Budapest wurden unlängst sieben Zürcher Drucke aus dem 16. Jahrhundert mit Zürcher Einbänden nachgewiesen. Die Bücher sind mit großer Wahrscheinlichkeit durch Peregrinanten nach Ungarn – und durch Tausch oder Geschenk zum heutigen Standort gelangt. Mit Sicherheit haben ähnlicher Weise noch weitere Bücher Zürcher Provenienz mit einschlägigen Einbänden den Weg in die Bibliotheken der protestantischen Hochschulen, wie Pápa oder Debrecen gefunden. Diese Tatsache hat mich bewogen, neben der Beschreibung der sieben Bände auch einen kurzen Abriß der Zürcher Einbandgeschichte des 16. Jahrhunderts zu geben – soweit sie aufgrund der neueren Forschungsergebnisse bekannt ist.

Klösterliche Tradition und vor allem die aufblühende Basler Renaissance-Buchkunst haben Zürichs Buchbinderhandwerk im 16. Jahrhundert geprägt, Darstellungsart und Thematik der Rollen entsprechen dem im süddeutschen Raum üblichen Stil.

Die größte Werkstatt ist mit Sicherheit im Zusammenhang mit dem Froschauer-Verlag, Zürichs erste und berühmteste Druckerei im 16. Jahrhundert, entstanden (im Betrieb ca. 1519–68). Diese Werkstatt wird auch nach der beliebtesten hier verwendeten Rolle auch als „Jagdrolle-Werkstatt“ genannt. Hier sind drei der im Text beschriebenen Einbände entstanden. Drei weitere Einbände stammen aus der Buchbinderei von Jörg und Hans Schweizer (ca. 1565–96), einer ist in der Werkstatt von Gregor Mangold (ca. 1548–76) gefertigt worden.

Die genannten Buchbindereien – ebenso diejenige von Balthasar Mahler (ca. 1522–69) und die „A.L. Salvator“-Werkstatt (ca. 1566–86) – waren auf verschiedene Weise miteinander verbunden. Nicht selten wurden Rollen und Stempel gleichzeitig gegenseitig verwendet, oder man hat die gesamte Werkzeugkollektion der anderen Buchbinderei vermacht, z. B. nach dem Tode von Mangold tauchen seine Stempel in der Schweizer-Werkstatt auf. Dies gilt sogar für Hans Murer, den vorwiegend im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts tätigen Buchbinder (ca. 1470– ca. 1540). (Solche Zusammenarbeit der ortsansässigen Buchbindereien läßt sich auch in anderen Städten beobachten.)

Mit Hilfe der den behandelten Werkstätten beigegebenen Abbildungen sowie mit der angebenen Bibliographie wird es hoffentlich möglich sein, noch zahlreiche ähnliche Einbände in den ungarischen – und evtl. auch in den siebenbürgischen – Bibliotheken zu bestimmen.

VISKOLCZ NOÉMI

Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században¹

Bisterfeld, a nyomdáért felelős professzor

Johann Heinrich Bisterfeld 1629 novemberében érkezett két herborni tanártársával Gyulafehérvárra, hogy teljesítsék Bethlen Gábor felkérését az erdélyi akadémia létrehozásra vonatkozóan. Johann Heinrich Alsted, Philipp Ludwig Piscator és Bisterfeld ki is dolgoztak egy átfogó oktatási programot: az ötosztályos köziskolára (publica schola vagy paedagogium) hároméves teológiai vagy bölcsészeti stúdium (akadémia vagy sokkal inkább illusztris iskola) épült rá. Ezt a tervet a mindenkori főprofesszor felügyelete alatt álló nyomda által kiadandó tankönyvekkel kívánták támogatni, ahogy 1630-ban benyújtott iskolai tervezetükbe is belefoglalták:

Oportet enim typographo excudendos dare libellos scholasticos, utpote Catechesim Heidelbergensem, Grammaticae latinae et graecae compendium, Rhetoricam, Logicam etc.²

A fejedelmi nyomdáról és kiadványairól részletes képet kaptunk V. Ecsedy Judit tanulmányaiból³, ezt egészítjük ki, amikor új források alapján Bisterfeld kiadói munkásságára irányítjuk a figyelmet. A nemrég előkerült szebeni Bisterfeld-hagyatékából⁴ ugyanis a német professzor olyan tevékenységére is fény derül, amelyről korábban csak kevés adattal rendelkezünk. Ez a tankönyvkiadás, még-

¹ Készült az F 30636. számú ifjúsági OTKA-támogatásból. Itt köszönöm meg Monok István, V. Ecsedy Judit és P. Vásárhelyi Judit tanácsait, amelyeket a tanulmány elkészítéséhez nyújtottak.

² KONCZ József: *A fehérvári iskola történetéhez*. = Történelmi Tár 1884. 199–201. itt 200. A továbbiakban: KONCZ.

³ V. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka*. = OSzK Évkönyve 1974–75. 349–421. és Uő: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*. = OSzK Évkönyve 1978–80. 291–341.

⁴ A csomó jelzete: Nagyszeben, Állami Levéltár (Direcția Generală a Arhivelor Statului, Filiala Arhivelor Statului Sibiu) Colecție de Acte Fasciculare F. Nr. 16. A továbbiakban: Nagyszeben Lt. A jelentős forrást Monok István találta meg, neki köszönöm, hogy ezeket fénymásolatok formájában rendelkezésemre bocsátotta. A forrásról el kell még mondani, hogy háromnyelvű: német, latin és magyar. A nyomdával kapcsolatos jegyzetek nemcsak Bisterfeldtől származnak, hanem más, eddig azonosítatlan kezektől is.

pedig nem csupán Gyulafehérvárra szorítkozva, hanem a negyvenes évek második felétől együttműködésben a váradi nyomda vezetőjével – Szenci Kertész Ábrahámmal – és feltehetően a váradi iskola tanáraival. Az említett iratok egy részét Bisterfeldnek a gyulafehérvári nyomdára vonatkozó feljegyzései teszik ki 1642 és 1655 között. A legfontosabb forrás közöttük egy katalógus, felirata „Consignatio exemplarium A(nno) 1655. die 3. M.” (ez lehet március vagy május). Ezen az egy lapon 18 tételben azokat a tankönyveket vették számba az összeírók – egy, a papír sérülése miatt olvashatatlan nevű Michael és Csernátoni Pál, akik akkoriban végezték tanulmányaikat az akadémián –, amelyekből bizonyos számú példányok a rendelkezésükre álltak ezen a napon. Mivel ez nem sokkal Bisterfeld halála után (1655. február 16.) történt, talán éppen azzal összefüggésben, így az a feltételezésünk, hogy az ő gondjaira bízott tankönyveket írták össze az akadémia tanárai és diákjai. Tanulmányunk célja ennek az összeírásnak a bemutatása és értékelése.

A professzorok az 1630-ban kitűzött célt nagy mértékben megvalósították a tankönyvkiadás tekintetében, igaz ehhez húsz év kellett: a tankönyvek főbb darabjai a nyelvtanulást, különösen a latint, segítették elő, illetve Alsted katekizmusán kívül a poétika, a retorika és a logika alapjait leíró összefoglalások voltak. Ezeket finomították tovább különféle szöveggyűjteményekkel Catótól, Cicerótól, Erasmustól és Corderiustól. Kezdetben vezető professzorként Alsted felügyelte a kiadást, majd az ő halála után (1638) Piscator rendezte sajtó alá a tankönyvek egy részét⁵, míg 1642-től Bisterfeld vette kézbe – a szöveggondozás mellett – a kiadás megszervezését. Miért éppen ekkortól? A professzor 1639 őszén tért vissza Erdélybe diplomáciai megbízatásából. Egy fontos munkának állt neki: nemrég elhunyt apósa, Alsted kívánsága volt, hogy elkészítse az *Indexeket* az ő *Prodromusához*⁶. Ugyanakkor eltökélten hitt abban, hogy Erdélyt hamarosan elhagyhatja, hiszen Leidenben egy professzori állással várták az egyetemen. Azonban Rákóczi György 1641 nyarán visszautasította a távozásra vonatkozó kérelmét. Ezután vállalhatta el a nyomdával kapcsolatos teendőket. Az általunk vizsgált időszak tehát – a források alapján – az 1642 és 1655 közötti évek.

Bisterfeld feljegyzései alapján az tűnik ki, hogy 1642-től napi kapcsolatban állt a nyomdával, erről pontos költségtervek illetve számadások – úgynevezett „ratio”-k – állnak rendelkezésünkre. E számadásokban két név fordul elő gyakran, 1642-től Georg, 1646-tól Martin és Georg. Az 1642-ben szereplő Georg személye

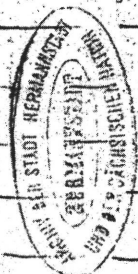
⁵ 1636–38 között semmilyen tankönyv nem jelent meg az 1636-os Alsted-katekizmuson kívül, míg 1639–1641 között összesen hat, ebből öt biztosan Piscator kiadásában, a hatodik Bisterfeld *Logicája* volt 1641-ben.

⁶ Alsted végrendeletében ugyan Piscatorot bízta meg e feladattal, aki valamilyen okból ezt nem vitte végbe. Alsted végrendeletét Kruppa Tamás találta meg a Kemény-hagyatékban, neki köszönöm a másolatot. L. még *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655. III.* Szerk. HELTAI János. Bp. 2000., 1877. A továbbiakban: *RMNy*. A munka volumenét jelzi, hogy Bisterfeld 1641 áprilisára fejezte be az *Indexet*.

Consignatio Exim. Florim. Ad. G. ss. Dir. 3 M.

1.	Jamur linguarum	-	770-793.
2.	V. J. bntum	—	775.
3.	Caes	—	807.
4.	Rhetorica	—	504.
5.	Colloq. Erasmi	—	348.
6.	Colloq. Coenarii	—	556.
7.	Oratoria	—	330.
8.	Logica	—	185.
9.	Gramma	—	359.
10.	Rudimenta	—	116.
11.	Caec. christus	—	354.
12.	Epist. Cicronis	—	891.
13.	Poetica Disc.	—	371.
14.	Instr. x vocabulor	—	793.
15.	Latium	—	658.
16.	Medulla latinata	—	586.
17.	Oratio Cicronis	—	936.
18.	Alphabetarum	—	15.

Consignatio | Mihály - 1727
 Paulus Grammatik (1727)

A tankönyvek összeírása 1655-ből

találgatásokra ad okot, vagy Andreas Gregorius Schemnicensis lehetett⁷, vagy egy másik Geogról van szó. Az 1646-ban pestisben elhunyt Schemnicensist Brassai Major Márton követte, aki V. Ecsedy Judit szerint 1647-től működött a fejedelmi nyomdában⁸, Bisterfeld irataiban azonban már 1646-tól felbukkan a neve. Major – talán a szoros együttműködésnek köszönhetően – éppen Bisterfeld javaslatára kapott nemességet II. Rákóczi Györgytől 1651-ben⁹. A Georgiusként emlegetett másik nyomdász neve szerencsére azonosítható a forrásokból¹⁰, ő Mikó György, Brassai Major Márton társa, s az sem lehetetlen, hogy ő az a Georg, aki már az 1642-es *Ratió*ban is felbukkant, valószínűleg már korábban is nyomdászlegényként tevékenykedhetett. 1646 és 1649 között pontosan végigkövethetők a két nyomdásznak kifizetett összegek¹¹.

Az 1642-es feljegyzések a *Poetica* (13.), a *Grammatica* (9.), a *Catechesis* (11.) és a *Medulla* (16.) nyomdai munkálataival kapcsolatosak, de csak rövid és ötletszerűnek látszó számolgatásoknak látszanak¹². Míg Piscator *Poeticáját* és Alsted *Grammaticáját* 1642-ben, a *Catechismust* 1643-ban kiadták, a *Medullát* csak 1646-ban, de ezek szerint a tervek már 1642-ben készen lehettek rá. Részletesebben 1647. szeptember 24-től vezetett „ratio”-t Bisterfeld a következő művekre vonatkozóan: *Rudimenta* (10.), *Colloquia* (5.), *Catechismus* (11.), *Logica* (8.)¹³. A számadások érdekessége, hogy Bisterfeld aprólékosan lebontotta azokat az egyes kötetekre és az azokon belül is az egyes nyomdai műveletekre: a nyomdászok ívekként kapták a fizetséget, s plusz pénz járt a táblázatokért, például Piscator *Poeticájánál* 1642-ben ezek külön tételként szerepeltek: „Tres Tabulae unicus formae 160 d.”¹⁴.

További érdekes adatokat nyerhetünk a *Ratió*kából a nyomdai munkafolyamatokra vonatkozóan 1647–48-ból: ekkor – pontosabban 1647 október végétől – készült például az *Index* (14) Comenius *Januájához* (1). Két hetenként fizetett Bisterfeld a nyomdászoknak, akik karácsonyra készültek el az *L* jelzetű ívvel,

⁷ V. Ecsedy Judit szerint ő csak 1644-ben került a nyomda élére. L. V. ECSEDY Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári nyomda történetéhez.* = MKSz 1991. 41–61. itt 50. A továbbiakban: V. ECSEDY. Az 1635–43 közötti években nem ismerjük a nyomdász személyét.

⁸ V. ECSEDY: *i. m.* 50.

⁹ V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. 126. Nemesi oklevélének szövegét l. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Kiad. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1983. /Adattár XVI–XVIII. száradai szellemi mozgalmaink történetéhez 11./ 266–268.

¹⁰ Nagyszében Lt. 39. Bisterfeld írásával a következők: „Ratio inter me et Martinum Mayor et Georgium Miko typographos A. 1647. 27. Octobris”

¹¹ Nagyszében Lt. 28–31. pl. „1646. 23. Jan. Pro A et B in Logicam Georgio 280.” Két név szerepel még, Valentino és Andreae, akik pénzt kaptak, feltehetően ők voltak a nyomdászlegények.

¹² Nagyszében Lt. 15–16. A zárójeles számok a tanulmány végén közölt „Consignatio” tételeire utalnak.

¹³ Nagyszében Lt. 38–42.

¹⁴ Nagyszében Lt. 15.

~~...~~
 in es ma ... *Marinum Major*
 2 *Georgianulitico* . 17. *pagina* 10.
 A. 16. 47. 27. *otobri*.
 Pro indica *Janneu convenimus*:
 pro forma unâ *Colletori* 55. n.
 Impresori 55. n. e. 6. *numeros*
 pro *Candelis* unâ *habitudinâ*:
 Item unum *curram* *lygram*,
 2 pro 6. *formis* *lingulis* *arum*
 unâ *metretan* *faci* *vexam* *triki*.
 4. *Xlov*.
 Anfi: *Marino* per *Georgian* *Ter. Fl. X*
 pro — — — — — 2 — — — — —
 liberâ A. — — — — — 1 — 60.
 In antea *facta* *manu* *dechi*:
Georgio *florens* *bras*: — — — — — 7 — — — — —
 Item *dechi* pro L. A. — — — — — 2 — 1 — 10
 27. *otobri*: pro
Candelis — — — — — — — — — — — 6
 4. *novembri* *dechi* *Georgio*
 pro L. B. — — — — — 2 — 1 — 10.
 pro *Candelis* — — — — — — — — — — — 6.
 18. *Novembri*.
 Soli pro *arum* B, C, D, E, F.
Marino — — — — — 10 — 8 — 50.
 Item pro *pro* *arum* *alibus* — — — — — 10.
 quia pro *forma* *peni* 85. n.
Dech *ipf* *florens* — — — — — 7 — 60.
Unam *flor* *rationem* *p* *phi*.
Cyfcopo.
Georgio pro L. D. G. — — — — — 6 — 3 — 30.
Dech *flor* 2. X. 20:
 quia *unam* *ar* *manu* *dechi*
refertur.
 pro *Candelis* — — — — — — — — — — — 6.
 2. *Decembri*.
 Soli pro *arum* G, H,
Marino — — — — — 4 — 3 — 40
 pro *impresione* F, G. — — — — — 4 — — — — — 20.
aidam.
 30. *Decembri*.
 Soli *Georgio* *pro* *arum* *pro* H
 — — — — — — — — — — — 2 — 1 — 10
 pro *Candelis* — — — — — 10. *Item*. — — — — — — — — — — — 4.
 Item *dechi* pro J — — — — — 2 — 1 — 10
 pro *Candelis* — — — — — — — — — — — 4.

Bisterfeld saját kezű feljegyzései 1647-ből

de már akkor elkezdték Comenius *Januájának* az A jelű ívét nyomtatni, s attól kezdve párhuzamosan folyt a két mű nyomtatása. Az *Index* utolsó ívei *gg*, *hh*, *ii* jelzettel július 24-től kerültek sorra, míg az S jelű utolsó *Janua*-ív augusztus 20-án. A két művet tehát majdnem egy időben fejezték be¹⁵, és e feljegyzések alapján nem látszik helytállónak az a vélemény, hogy előbb 1647-ben kinyomtatták az *Indexet*, és a maradék vagy el nem adott példányokat 1648-ban hozzákötötték Comenius frissen kiadott *Januájához*¹⁶. A két művet együtt nyomtatták ugyan (hiszen Bisterfeld szándéka szerint egybe is tartoztak), de külön-külön is meg lehetett vásárolni őket. Pontosan rögzítette Bisterfeld a felhasznált papírmennyiséget is, amit Vízaknai Györggyel¹⁷ számolt el: 1647. augusztus 31-én, október 17-én, december 17-én, 1648. március 21-én, június 12-én és augusztus 6-án kapott tőle minden alkalommal 18 rizsma papírt 45 florenusért¹⁸. S aztán 1648. szeptember 1-jén új mű került a pré-lumra: Alsted *Latium in nucéja* (15). Ha nem is ilyen részletesen, de 1646-ban a *Logica*¹⁹ (8), 1647. első felében a *Rudimenta*²⁰ (10) és 1649-ben a *Rhetorica*²¹ (4) illetve 1651-ben a *Vestibulum*²² (2) kiadása is nyomon követhető.

A megrendelt tankönyvekből a példányszámok különbözőek voltak, így 1647-ben ezt jegyezte föl Bisterfeld: *Colloquia* 1000 (6), *secunda Colloquia* 500 (5), *Catechismo* 900 (11), *Logica* 500 (8)²³, de nem szabad elfelejteni, hogy ezek közül egyeseknek, például a *Logicának* már a többedik kiadása volt, a katekizmus pedig nemcsak a diákok körében volt kelendő, hanem a gyülekezetekben is, ez lehet a magyarázat a nagy különbségekre a példányszámokban.

A könyvek eladása és a bevételek összegyűjtése részben Bisterfeldre, részben a nyomdászokra hárult. 1641 decemberétől rendszeresen előfordulnak olyan adatok, hogy a könyvek eladásából mennyi bevétel származott: „Accepi ex sano Rhetorices 3 flor., 44 pf. Auß dem Cathecismus, Accepi ex sano catechismi 1 flor., Ex sano Rudimentam flor 1 ½.” Az iratok között található még egy kétoldalas összeírás „Pro impressione” címmel, amely mind a 18 tankönyv mellett feltünteti, hogy hány kiadásban jelent meg illetve hogy mennyi bevételük volt az adott könyv eladásából²⁴. Így például Alsted *Catechismusa* háromszor is kiadásra került (Pro Catechismo 3 evulgato)²⁵, mindannyiszor 8 florenus bevétel volt belőle, két kiadást élt

¹⁵ Nagyszeben Lt. 39–41.

¹⁶ L. az *RMNy* 2170. és 2211. tételeinek a jegyzeteit.

¹⁷ Bár Vízaknai György személyére nincs adat Makkainál (MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. Bp. 1954.), a Bisterfeld-jegyzetekből kitűnik, hogy ő a fejedelem gyulafehérvári számadója.

¹⁸ Nagyszeben Lt. 41.

¹⁹ Nagyszeben Lt. 28.

²⁰ Nagyszeben Lt. 29.

²¹ Nagyszeben Lt. 31.

²² Nagyszeben Lt. 59–61.

²³ Nagyszeben Lt. 36–37.

²⁴ Nagyszeben Lt. 93–94.

²⁵ 1642 előtt három kiadását ismerjük a *Catechismusnak*, 1635-ből (*RMNy* 1578), 1636-ból (*RMNy* 1640) és 1639-ből (*RMNy* 1764).

meg a *Grammatica* (9), az *Oratoria* (7), a *Rudimenta* (10) a *Rhetorica* (4) és a *Logica* (8). A tankönyvek eladásából 936 florenos és 60 dénárnyi bevételük volt 1654 körül²⁶. Itt azonban feltűnik, hogy a *Grammaticának* és a *Rudimentának* csak egy-egy kiadásáról tudunk ezekből az évekből. Vagyis a *Grammaticát* 1642 után is még egyszer ki kellett hogy adják, a *Rudimenta* negyedik kiadása pedig 1641 és 1646 közé esett²⁷. Hasonlóan feltételezem Bisterfeld *Logicájának* és Piscator *Rhetoricájának* újabb kiadásait, azzal a különbséggel, hogy ezekre több információ is található a forrásokban: a *Logicának* egy 1647-es számadásban 500 példányáról jegyeznek föl nyomdai kiadásokat²⁸, a *Rhetoricáról* pedig 1649-ben²⁹, azaz újabb tételekkel egészíthetjük ki a régi magyarországi nyomtatványok listáját. Ugyancsak új tétel a *Vestibulum* 1651-es kiadása, ebből ezer példány készült május és november között³⁰.

Egy 1654. március 18-án keletkezett iratban, amely szerint is Bisterfeld feladata volt a tankönyvek szétosztása illetve őrzése, feltüntették az összes addigi nyomdai költségeket:

Anno 1654. die 18. Martij institutae sunt rationes de exemplaribus Collegium
Albensis concernentibus, curae fideique p.m. Excell. Dni Johannis Henrici
Bisterfeldij commissis, perque illius fidelitatem dividendis vel conservandis.
Desiderant(ur) ex omnibus exemplaribus pro 2523 f. 10 d.
Codex expensi Cl. Dni Joh.-Henrici Bisterfeldij hic summam Conjectus

Typographis	936,60
Pro papyro	1270,00
Pro lignis Typographo	140,00
Pro vulgari oleo	10,00
Pro Clausuris	10,00
Pro oleo olivae	6,00
Pro pice	8,00
Pro pilis	2,00
Pro alutis	6,00
Pro Varijs necessitatibus	6,00
Adsunt adhuc exemplaria pro	2489,50 ³¹

²⁶ Az iraton nem szerepel dátum, de az eddigieknek megfelelően 1642–55 közötti időszakot vettem a kiadásoknál figyelembe. A kézírás egyébként megegyezik a 66. lapon található listának a kézírásával (l. 31. j.), s tartalmilag is összeillenek, így feltételezésem szerint ez az összeírás is 1654-ben keletkezett.

²⁷ Az 1640-es címlapon szerepel, hogy ez a harmadik kiadás, az 1647-esen pedig, hogy ez már az ötödik, így kellett lennie egy negyedik kiadásnak is 1641–1646 között.

²⁸ Nagyszében Lt. TXII/36.

²⁹ Nagyszében Lt. 31. Ez nem lehet azonos az ugyancsak 1649-es váradi kiadással (RMNy 2302), hiszen a forrás szerint egyértelműen a gyulafehérvári nyomdász kapott érte fizetséget: „Anno 1649 Pro Rhetorica 12. Junij Martino Typ. 300 d., Item 23. Junij 590 d., Martino pro Rhet. 300 d.”

³⁰ Nagyszében Lt. 59.

³¹ Nagyszében Lt. 66.

A tankönyvkiadás programja

A V. Ecsedy Judit által megadott számokat („a fejedelmi nyomda működése idejéből 30 tankönyv megjelenése ismeretes összesen 41 kiadásban”³²) tehát úgy módosíthatjuk, hogy 1642 és 1655 között a harminc tankönyvből tizennyolc egy kompakt oktatási program része volt, amelyek megírását, szerkesztését és kiadását az akadémia vezető tanárai vállalták magukra, ebben az időszakban főleg Bisterfeld. (Míg az 1643-as Cato-kötetet Piscator rendezte sajtó alá, a későbbiek feltehetőleg mindet Bisterfeld.) A program alapjait egyébként még 1630-ban a kollégiumi törvényekben rögzítették³³. Bennünket most a tantervre vonatkozó pontok érdekelnek: a gyulafehérvári akadémián az folytathatott teológiai vagy bölcsészeti tanulmányokat három évben, aki előbb befejezte az ötéves köziskolát. Ennek az első osztályában meg kellett tanulni latinul olvasni és írni. A másodikban a latin nyelvtan került sorra, a harmadikban a magyar-latin fordítások mellé már a latin költészet elemeit, főképp Terentius oktatását iktatták be, s elkezdődött a görög nyelv oktatása. A negyedik osztályban Cicero *Officia* című könyvével képezték tovább latintudásukat, a fordításokat és szövegátalakításokat önálló költeményekkel koronázták meg. Tovább folyt a görög nyelv tanulása és elkezdték a retorika és logika alapjait megismerni. Végül az ötödik osztályban a logika és retorika szabályait már tudni kellett használni a gyakorlatban is, és a görög nyelvtant alaposan el kellett sajátítani.

A köziskola nyelvi tantárgyai feltűnő hasonlóságot mutatnak a herborni főiskola paedagogiumában előadottakéval. Alstedék távozását megelőző évekből több nyomtatott tanterv is fönmaradt, ezek szolgálnak az összehasonlítás alapjául³⁴. Az alább közölt táblázat megengedi, hogy egy-két fontos következtetést levonjunk: mind Herbornban, mind Gyulafehérváron erős retorikai-filológiai képzettséget nyújtottak a tudásra szomjazóknak, a keresztény tanok megértéséhez és magyarázásához három fő dologra volt szükség: nyelvtanulásra, ékesszólásra és a keresztény katekizmus tanulmányozására³⁵. A nyelvi képzést illetően bár Herbornban a diákok erősebb latintudással ültek be a középiskola padjaiba, a gyulafehérvári tanterv alapján e hátrányt a magyar tanulók hamar behozták. A görögoktatás szinte párhuzamosan haladt, viszont míg a herborniak belekóstoltak a héber nyelvbe, addig a magyar deákok a héberrel csak a hároméves felsőbb tanulmányok során ismerkedtek meg alaposabban. A legfontosabb különbség mégis a rámizmus hatásában

³² V. ECSEDY: i. m. 48.

³³ *A gyulafehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata*. Közli SZABÓ Károly. = *Történelmi Tár* 1879. 797–805., magyarul ugyanez VÁRÓ Ferencz: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 108–117. A továbbiakban: VÁRÓ

³⁴ *Index lectionum*. Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden. Abt. 171. H 994. 112.

³⁵ HOTSON, Howard: *Johann Heinrich Alsted, 1588–1638: between Renaissance and Reformation, and universal Reform*. Oxford–New York, 2000. 21. a továbbiakban: HOTSON, illetve HELTAI János: *Néhány gondolat XVI–XVII. századi protestáns iskolaügyünkről*. = CREDO, Evangélikus Műhely 1996. 3–4. sz. 25–28. itt 25.

ragadható meg: míg Herbornban a főiskola alaptörvényeibe is beiktatták a rámista dialektika oktatásának a szükségességét, és maga az *Index Lectionum* is Ramus tanainak erősségét tükrözi³⁶, addig Gyulafehérvárott óvakodtak bárhol is Ramus, de akár más kortárs pedagógiai irányzat nevét megemlíteni.

Classis	Herborn, Paedagogium	Gyulafehérvár, Publica schola
<i>Primae</i>	Dialectica Rami, Rudimenta Linguae Hebraicae, Syntagma Graeca, Cicero Orationum, Vergilius, Iscoratis	Alphabetum et lectio latina expedita, Declinationes et conjugationes, Radices lingvae latinae
<i>Secundae</i>	Rudimenta Dialecticae Rameae, Cicero, Vergilius, Buchananus	Grammatica latina, Nomenclatura latina, Variatio Grammatica inchoator, Brevissima exercitia styli latini dictantor
<i>Tertiae</i>	Grammatica Latina Philippo-Rameae, Epistolae Ciceronis, Golius	Grammaticae latinae colophon imponitor, Lectio lingvae Graecae, Rudimenta Poeseos latinae proponuntor, Terentius, Radices lingvae graecae
<i>Quartae</i>	Colloquia Corderii, Disticha Catonis, Radices lingvae latinae, Textus dominicales Graece	Rudimenta Logices et Rhetorices, Elementa Grammaticae Graecae, Officia Ciceronis et Horatius, Liber Graecus ex Novo Testamento
<i>Quintae</i>	Rudimenta Grammaticae Philippo-Rameae, Colloquia Corderii, Radices latine, Lectio Graecae lingvae	Praecepta Logices et Rhetorices, Orator Graecus et Latinus, itemque Poeta Graecus et Latinus explicator

Nézzük, hogy milyen tankönyvek használatát vezették be ehhez a programhoz a német professzorok Erdélyben. A latin nyelv alapjait Alsted és később Comenius könyvei írták le, a lexikát olyan szójegyzékek segítségével bővíthették a diákok, mint a Csaholczi–Bihari féle *Index vocabulorum* (latin–magyar szótár), Alstedtől a *Latium in nuce* (értelmező szójegyzék), s Wendelinustól a *Medulla Latinitatis* (latin kifejezésgyűjtemény magyar értelmezésekkel). Piscator a retorikát, a szónoklattan és a poétikát foglalta össze rövid tankönyvekben, míg Bisterfeld a logikát. Az oktatásban használták még Alsted katekizmusát, valamint a klaszszikus szöveggyűjteményeket (Cato, Erasmus, Corderius és Cicero). Az egységesítést a könyvek külső megjelenése is tükrözte, hiszen egy kivételével (Wendelinus *Medulla Latinitatis* 12°) mind nyolcadrés formátumban, szinte sorozatot alkotva jelentek meg³⁷.

³⁶ HOTSON: *i. m.* 21.

³⁷ V. ECSÉDY: *i. m.* 48.

Az is a gyulafehérvári oktatási programról felvázolt képhez tartozik, hogy Alsted még 1634–35-ben megjelent görög és héber–káldeus nyelvkönyveit nem adták ki többet, mindez azt a gyanúkat erősíti, hogy Alsted halála után nem folyt komoly görög és hébertanítás sem az akadémián, sem a köziskolában³⁸. Apácai Csere János, aki 1643–48 között tanult ott, erről szolt:

arra fordítám az igyekezetemet, hogy jobban tanulnám a zsidó nyelvet, melynek a tanulásához a nagytudományú Árkosi Benedek úrnak javaslása szerint már ez előtt fogtam vala, de sokra nem meheték, mivelhogy abban az időben (oh idő! oh, mostoha idő!) senki sem volt a gyulafehérvári gyülekezetben, aki ezt a szent nyelvet vagy maga tanulta, vagy tanítás által egyebekkel közlötte volna³⁹.

Az tehát feltételezhető, hogy Bisterfeld egyáltalán nem tanított sem héber nyelvet, sem görögöt ebben az időben. Hogy a felsorolt tankönyvek mellett milyenekből oktathattak még a professzorok és a tanárok a teológia és a bölcsészet felső három évfolyamában, erről kevés ismerettel rendelkezünk. Idézhetjük Tolnai Dali János esetét Patakon, aki Keckermann logikája helyett Ramusét próbálta bevezetni, de mind a tanári kar, mind az egyházi előljárók részéről heves ellenállásba ütközött, később viszont Amesius magyarázta a diákoknak⁴⁰. Bisterfeld, mint a filozófia professzora például nem csak logikát adott elő, hanem metafizikát, matematikát és fizikát, Alsted halála után pedig átvette a teológiát is. A metafizikáját kiadta 1652-ben Gyulafehérvárott – talán éppen oktatási segédanyagként szánta⁴¹ –, a teológia előadásairól pedig teológiai vizsgatételek és disputációk⁴² révén alkothatunk fogalmat magunknak. Ugyanakkor ez a két saját műve nincs a tankönyvlistán, ez is azt jelenti, hogy azon csak az alsó öt osztály tankönyveit tüntették fel.

³⁸ Érdekes, hogy Alstedék csak a héber nyelvet akarták maguk oktatni a teológiai fakultáson, és a többi nyelv (görög, káldeus) tanítására külön egy negyedik professzort tartottak szükségesnek alkalmazni az akadémián, amint azt az 1630-as programjukban kifejtették. I. KONCZ: *i. m.* 200.

³⁹ APÁCAI CSERE JÁNOS: *Magyar enciklopédia*. In: *Magyar gondolkodók 17. század*. Kiad. TARNÓC Márton. Bp. 1979. 658. a továbbiakban: APÁCAI. L. még BÀN Imre: *Apácai Csere János*. Bp. 1958. 51. A továbbiakban: BÀN

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. 66–67. L. még Michael Halicius könyvjegyzékét, akinek tulajdonában volt egy kézirat Tolnai Dali Amesius-előadásairól (395. *Explicationes Amesianae Johannis Tolnai, in 8vo*). In: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3./ 208.

⁴¹ Philosophiae Primae Seminarium ita traditum, ut omnium disciplinarum fontes aperiat, earumque(ue) clavem porrigat a Johanne-Henrico Bisterfeldio (RMNy 2415)

⁴² Gladii spiritus ignei, vivi et ancipitis, seu Sripturae(!) sacrae divina eminentia et efficientia (RMNy 2464)

További új RMNy-tételek

Három olyan tétel is található az összeírásban, amelyek ugyan nagy példányszámban jelentek meg, mára mégsem maradt belőlük⁴³:

1. *Colloquia* Erasmi (5.)
2. *Colloquia* Corderij (6.)
3. *Alphabetarium* (18.)

Közülük a két *Colloquia* számvetése 1647-ben készült, de a forrásokban nincs arra utalás, hogy ekkor ki is nyomtatták volna őket⁴⁴. Erasmus *Colloquiájának* a kiadására még nem volt példa Erdélyben. Igaz, a legfrissebb Erasmus-fordítás nem is olyan régen készült el Salánki György tollából⁴⁵, de a *Colloquiát* és más Erasmus-műveket általában a külföldi utak során szerezték be a peregrinus diákok. A latin nyelvkönyvnek íródott, dialógusokat tartalmazó *Colloquia* számos európai iskolában tankönyvként szerepelt a kora újkorban, és a XVII. század közepén tehát a gyulafehérvári iskolában is hivatalos tananyag lett. Ennek a párja Corderius műve, amely mint a fenti táblázatból látható, Herbornban is fontos tankönyvnek számított. Maturinus Corderius francia grammatikus volt a XVI. század közepén, Genfben tanított, s számos nyelvtankönyvet szerzett, köztük a *Colloquiorum seu dialogorum graecorum speciment* is⁴⁶. Corderius beszélgetéseinek léteznek egyébként kolozsvári kiadásai is 1697-ből és 1703-ból⁴⁷. A XVII. század közepéről pedig ismeretes olyan kiadás Európában, ahol Erasmus *Colloquiája* Corderiuséval együtt jelent meg⁴⁸.

Mindkét beszélgetésgyűjtemény az 1643-ban Piscator által szerkesztett Cato-kötetet követhette céljaiban: a latin nyelv tisztaságát megőrizni és a tudást fejleszteni. S ezt a törekvést koronázta meg Bisterfeld a két Cicero-kiadással is: 1651-ben az *Epistolarum selectarum libri tres* (12.), 1652-ben pedig az *Orationum selectarum liber* (17.) látott napvilágot a gyulafehérvári nyomdában. A fent leírt három új RMNy-tétel közül a legkevesebbet az *Alphabetarium*ról tudunk, címe szerint latin ábécés-könyv, amely a legelső osztályban szolgálhatott tankönyvként a latin nyelv alapjaiba való bevezetésre. 1648 decemberében már készen volt, mert ekkor eladtak belőle két példányt⁴⁹.

⁴³ Éppen a magas példányszámuk miatt bízhatunk a felbukkanásukban erdélyi könyvtárakban.

⁴⁴ Nagyszében Lt. TXII/36, 1650-re viszont biztosan elkészültek, hiszen Csulai György ekkor már *Colloquia*-példányokat ajándékozott a vásárhelyi kollégiumnak, l. az összefoglalást.

⁴⁵ *Roterdami Rezmánnak a keresztény vitézséget tanító kézben viselő könyvetskéje*. Leiden, 1627. (RMNy 1397)

⁴⁶ JÖCHER, C. G.: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. Leipzig, 1750. I. Theil 2091.

⁴⁷ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár II.* (1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok), Bp. 1885. 1878 és 2156

⁴⁸ *Theophili Georgi Allgemeines Europäisches Bücher-Lexikon*. Leipzig, 1742. 326.

⁴⁹ Nagyszében Lt. 48. Bisterfeld ezt jegyzi föl: „2. Dec. 1648. accepit ... 2 Alphabeta – 18.”

Mennyire volt korszerű a tankönyvkiadási program?

Apácai 1653-as gyulafehérvári székfoglaló beszédében súlyos kritikával illette az akadémiát („ne halaszd tovább alapos megújításodat ... s holnap vagy holnapután ismét valamennyi magyar iskola fejévé leszel”⁵⁰). Bírálata szerint a tanítási módszerek és a tárgyak elavultak, a diákok elpártoltak innen. Az egyik kifogásolt elem éppen Alsted nyelvtanának az értelmetlen súlykolása volt, mert mi is a teendője az első segédtanítónak, kérdezte Apácai: „Alstedius nyelvtanát kell szorgalmasan beemléztetnie, és azt állandóan magyaráznia.”⁵¹ Valószínűleg éppen Alsted és Comenius eltérő nyelvtanítási módszereire figyeltek fel Piscatorék, amikor 1643-tól Comenius latinkönyvét tananyaggá tették⁵². Alsted a nyelvtanulás legunalmasabb módját választotta, amikor elsősorban a nyelvtani szabályok megtanulására építve grammatikát gyakoroltatott, s eztán vett elő szöveget, szemben Comeniusszal, aki a szövegből indult ki. Visszatérve Apácaihoz, az ő reformjainak a lényege, hogy a diákok lépcsőzetesen haladjanak tanulmányaikban és ne erőltessék őket a tanárok. Előbb sajátítsák el a magyar nyelvet, majd ezt kövesse a latin, a görög és a héber. Eztán léphetnek felsőbb osztályba, ahol különböző szakcsoportokhoz kérhetnek magukat. A logika, szónoklattan és grammatika nyomasztó túlsúlyát a tananyagban „a kellemes matematikai és fizikai tudományokkal” kellene ellensúlyozni.

Apácai – aki a természettudományok felé feszegette volna szívesen e szoros nyelvi-retorikai képzést – keserű véleményét tökéletesen igazolja az 1655-ös tankönyvlista. Bár Comenius nyelvkönyvei, a tanulást segítő szótárak korszerűek, Piscator és Bisterfeld művei sem kifogásolhatók a modernség tekintetében, az oktatás szerkezetének egyoldalúsága valóban feltűnő⁵³. Ekkoriban négy rektor tanított a fő professzor mellett szintaktikát, poétikát, retorikát, és logikát. Bisterfeld úgy tűnik, hogy az 1650-es években a filozófiával szemben a teológiaoktatást

⁵⁰ APÁCAI: *i. m.* 650.

⁵¹ APÁCAI: *i. m.* 651. Tótfalusi Kis Miklós szerint más problémák is voltak Alsted könyveivel: „Nemcsak az élő tudós embereknek a munkáikban, hanem a megholtaknak is kinyomtatott és világ eleibe terjesztett munkáikban megeshettek és meg is estenek afféle mendumok, melyek tőlünk megjobbítást kívánnak. Bizony a *Rudimentában*, mely töménteni vétekekkel volt teljes, néhol találtunk olyakra is, melyek nem az impressor által estenek, hanem az authornak valami oscitantiája miatt, melyeket is a többivel együtt corrigálnunk kellett.” L. M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Maga személyének ... mentsége*. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Kiad. BITSKEY István. Bp. 1982. 428.

⁵² Patakon pl. más tankönyveket használtak a latinoktatásra, erről így írt Tolnai István 1637. július 6-án Rákóczi Györgynek: „Mivel kegyelmes uram az centuriákat legáltaljabb utjának tartom én is az deák nyelvnek megtanulására. Felvették ugyan az mi Scholáinkban sok helyen, nemcsak Patakon, de azon renddel és oly hasznosan nem tudják tanítani az Scholamesterek, mint Kereszturi uram szokta.” *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal*. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1875. 3112–3114. Az idézetben ERDÖBENYEI DEÁK János 1635-ben kiadott *Janua lingvarumátról* van szó (RMNy 1613)

⁵³ Már Bán Imre is felfigyelt erre az egyoldalúságra, a tervezeten Johann Sturm szónokképző iskolájának a hatását vélte felfedezni. L. BÁN: *i. m.* 44.

részesítette előnyben⁵⁴, így Apácai sikerrel robbanhatott be újszerű módszereivel s magyar nyelvű magyarázataival:

Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni, fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fodíttatni magyarra a poetákkal, de nemhogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna (amicosodások voltak akkor) végbevinni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmatosságával physicát, astronómiát, geographiát kezd tanítani, úgy, hogy az ő Georgicáját írni és tanulni kezdék a theológiára és filozófiára járók is, Bisterfeld német nagy professornak ... nagy gyalázatjára és bosszúságára.⁵⁵

Mégis, mind Apácaival, de főleg Bethlennel szemben védelmünkbe kell venni az idézetben lekicsinyelt tanárokat, akik – Bethlen nyomán – nem tűnnek szakmájukhoz értő embereknek, holott mindig a legkiválóbb, külföldön egyetemet járt deákokat választottak ki ezekre az állásokra⁵⁶. Apácai mellett ott volt Johann Crispinus, morvaországi menekült, aki a gyulafehérvári kollégiumban tanult, majd Hollandiába és Angliába került egyetemekre, s az akadémián a logika tanítása volt a feladata⁵⁷. A másikuk Bihari Ferenc, a szintaktika tanára, szintén Bisterfeld-tanítvány, aki megjárta Hollandiát, s Csaholczi Pap Jánossal együtt kiadta az *Index vocabulorum*ot 1647-ben, azaz egy latin–magyar szójegyzéket Comenius *Januájához*⁵⁸. Apácainak az szúrhatott szemet, hogy mind Bisterfeld, mind Crispinus külföldiek voltak, és tény, hogy korábban is azok oktattak az akadémián, akik Bisterfeld tanítványaiként végeztek külföldi egyetemeken⁵⁹. A negyedik – retorikát oktató – rektor nevét nem ismerjük, talán az az Árkosi Benedek működött még ott, akit 1649-ben elmozdítottak, majd Bisterfeld és Medgyesi Pál sürgetésére még abban az évben vissza is helyezték állásába⁶⁰.

⁵⁴ L. Bethlen Miklós *Élete leírása magától*. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. WINDISCH Éva. Bp. 1980. 547. „a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor”, a továbbiakban: BETHLEN, illetve jellemző adat az 1651-ben kiadott *Beata Beatae Virginis Ars* és az 1653-as *Gladii spiritus ignei*, amelyek mindegyike református teológiai vizsgáteleket tartalmaz. Az elsőként említett mű alapján tudható, hogy 1651 második felében több alkalommal vitatták meg ezeket a tétételeket a kollégiumban Bisterfeld vezetésével.

⁵⁵ BETHLEN: *i. m.* 551.

⁵⁶ Bethlent kritika nélkül használta Bán Imre, s Apácai helyzetét megalázónak tartotta, szerinte nála képzetlenebb tanárok oktattak magasabb osztályokban. L. BÁN: *i. m.* 395.

⁵⁷ Herepei János egyébként már tisztázta Crispinust a vádak alól, l. *Crispinus János és Apáczai fehérvári mestertársai*. In: UÓ: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apácai és kortársai*. Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1966. 531–537. A továbbiakban: HERPEI: *Adattár II.*

⁵⁸ L. BIHARI Ferenc, In: HERPEI: *Adattár II. i. m.* 538–539.

⁵⁹ A korábbi tanárok közt volt pl. az a Veresegyházi Szentyel János, aki Comeniussnál járt 1643-ban Bisterfeld megbízásából, hogy a módszereit megtanulja. 1646-ban és 1648-ban tanított az akadémián.

⁶⁰ L. ÁRKOSI Mihály Benedek, In: Herepei: *Adattár II. i. m.* 318–323. itt 321.

Kapcsolat Szenci Kertész Ábrahámmal

Váradon Szenci Kertész Ábrahám jóvoltából a gyulafehérvárihoz hasonló méreteket öltött a nyomda, és a profiljuk között is akadtak megegyezések, amennyiben főként tankönyveket és teológiai írásokat adtak ki, igaz, Váradon markánsan a puritánus szellemiségű szerzőket részesítette előnyben Szenci Kertész. Bisterfeld és az ő együttműködését tankönyvek ügyében egy 1647. január 11-i feljegyzés bizonyítja:

Mihi D. Abrahamo Szenci
Exemplaria 60 Oratoria pro 18
75 Rhetorica pro 15
60 Logica pro 15
6 Gramma(tica) pro 25
10 Medulla [olvashatatlan]⁶¹

De Szenci Kertész nemcsak átvette e könyveket nagyobb példányszámban – talán ő is árulta vagy terjesztette őket –, hanem közülük az első hármat újra ki is adta: 1649-ben Bisterfeld *Logicáját* és Piscator *Oratoriáját* illetve *Rhetoricáját*, 1651-ben pedig Alsted *Cathecismusát*. Ezt akár a váradi iskola szükségleteivel is magyarázhatjuk, ám az is szembeszökő, hogy bizonyos változások történtek a szövegekben: mind Bisterfeld *Logicájához*, mind Piscator *Oratoriájához* egy-egy függelékkel csatoltak⁶². Piscator *Oratoriájának* az új része: *Cyclognomonica oratoria in usum juventutis collecta*. Erről Szentpéteri Márton állapította meg, hogy a szöveg Alstedtől származik és az ő korábbi műveiből vették át gyakorlatilag változtatás nélkül⁶³. A *Logica* esetében a *Collatio Logicae cum Philologia, Philosophia et tribus superibus facultatibus* című újonnan hozzáadott részről azt írja Bartók István, hogy „gyanítható, hogy nem is Bisterfeldtől származik, hanem nála radikálisabb rámistáktól”⁶⁴. Nos, a radikálisabb rámista Alsted volt, ugyanis a szöveg szó szerinti átvétel az ő *Encyclopaediájából*⁶⁵. Azt Szentpéteri sem tudta eldönteni, hogy vajon ki lehetett a szerkesztő. Piscator 1647 végén visszatért ha-

⁶¹ Nagyszében Lt. 28.

⁶² Szenci Kertész kiadványaiban nem tekinthető szokatlan eljárásnak a szövegbe való beavatkozás. Tarnai Andor is felhívta a figyelmet az előszó megcsonkítására az 1656-os *Orator Extemporaneus* (RMK II 866) kapcsán, ő Szenci Kertész Ábrahámot látja e szerkesztői módszer mögött. L. TARNAI Andor: *A váradi Orator extemporaneus*. In: *Klaniczay-émlékkönyv*. Szerk. JANKOVICS József. Bp. 1994. 365–378.

⁶³ SZENTPÉTERI Márton: *Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator Rudimenta Oratoriae-jában*. = ItK 2000. 129–165. itt 135.

⁶⁴ BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp. 1998. 89. A továbbiakban: BARTÓK

⁶⁵ L. ALSTED, Johann Heinrich: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herbom, 1630. A „Logica” című rész harmadik sectiójának az első négy fejezetét vették át a váradi kiadásban.

zájába⁶⁶, tehát ő nagy valószínűséggel kizárható. Mivel Bisterfeld igen nagy tekintéllyel bírt Erdélyben, és Szenci Kertész más, nála megjelent tankönyvek esetében is konzultált tudományokban járatos kiváló férfiúkkal⁶⁷, így elképzelhetetlennek tartom, hogy Bisterfeld tankönyvét olyan résszel egészítette volna ki Váradon, amellyel ő nem értett volna egyet vagy egyáltalán, hogy nem maga engedélyezte volna. Sőt, Piscator *Oratoriájának* az Alsted-szöveggel való kiegészítését is inkább Bisterfeld szerkesztésének vélem, mint Szenci Kertész Ábraháménak. Nem valószínű, hogy a nyomdász Bisterfeld tudtán kívül bele mert volna nyúlni a szövegbe. További Gyulafehérvár–Várad kapcsolatra mutatnak egyes könyvtételek Szenci Kertész nemrég felfedezett hagyatéki leltárában: mind az ábécéskönyv, mind Corderius *Colloquiája* szerepelnek ebben az összeírásban⁶⁸.

Gyulafehérvár: a protestáns iskolaminta

Összegezve az elmondottakat, 1642-től Bisterfeld volt a felelős a tankönyvkiadásért, személyesen felügyelte a nyomdászokat, ő folyósította az anyagiakat is a számukra. Ő határozta meg, hogy milyen tankönyvek jelenjenek meg a gyulafehérvári nyomdában. A források alapján a példányszámokról is világos képet kaphattunk, az első kiadások esetében általában ötszáz-ezer példányra szolt a megrendelés, míg a többedszeri kiadásnál ennél valamivel kevesebb, körülbelül ötszáz-kilencszáz példányra volt szükség. Még ha a tankönyvellátást nem egy évre, hanem évekre előre bebiztosították, akkor sem csupán – bár nem ismerjük az egy évben beiratkozott diákok számát – a gyulafehérvári kollégium tanulóihoz jutottak el ezek a könyvek. Ezt tükrözik mind az intézmények, mind a magánhagyatékok könyvösszeírásai. A diákok, ha éppen nem vásárolták meg e tankönyveket, a könyvtárból kikölcsönözhatték azokat, csak egy példát idézzünk, Csulai György püspök adományát a vásárhelyi kollégiumnak 1650-ből és 1653-ból, e listán az új tételek, Erasmus és Corderius művei is felbukkantak már:

Grammatica Alstedii exempl. 4.
Eiusdem Latium in nuce exempl. 4.
Medulla latinitatis exempl. 4.
Rhetorica Piscatoris exempl. 4.
Logica Domini Bisterfeldii exempl. 4.

⁶⁶ Más források szerint Erdélyben halt meg, ennek kiderítése, egyáltalán Piscator erdélyi működésének a feldolgozása még várat magára.

⁶⁷ BARTÓK: *i. m.* 119.

⁶⁸ L. MONOK István: *Szenci Kertész Ábrahám, a könyvkereskedő és kapcsolatai*, illetve V. ECSEDY Judit: *Egy erdélyi könyvnyomtató-műhely 1667-ben (Szenci Kertész Ábrahám tipográfiajának hagyatéki leltára tükrében)*. A tanulmányok és a hagyatéki leltár a következő kötetben olvashatók: *200 éves a Teleki-téka*. Emlékkötet. Szerk. DEÉ NAGY Anikó. Marosvásárhely, 2002. 360–379., és 380–400.

Rudimenta Oratoriae exempl. 4.
Catechesis exempl. 6.
Index Januae 2.
Janua Comenii
Corderii Colloquia⁶⁹

Ciceronis orationes exempl. 8.
Ejusdem Epistolae Famil(iares) exempl. 8.
Corderii Colloquia
Erasmi Colloquia
Janua Comenii Latino-Hungarica⁷⁰

Mindez azt is jelenti, hogy a gyulafehérvári akadémia alsó öt osztályának az oktatási programja egyfajta mintaként állt a többi református intézmény előtt. Egyrészt az akadémiáról kikerült tanárok vitték magukkal a kész tananyagot, példa lehet erre a zempléni egyházmegye 1648. június 20-i tanmenete, ahol a következő tankönyveket jelölik meg használatra: Alphabetarium, Donatus, Comenius, Cato, Corderius és Erasmus⁷¹. Másrészt I. Rákóczi György hathatós segítsége is szerepet játszott a tankönyvek széleskörű elterjesztésében, 1645-ben így utasította fiát:

Parancsoljuk minél hamarébb küldj Fejérvárról ingyenesen Munkácsra Rudimenta linguae latinae exemplart No. 50, katekesist deákul s magyarul Nro. 100, melylyel ne is késedelmezzél.⁷²

Igen markánsan rajzolódik ki ebből az idézetből a fejedelmi művelődéspolitikai. A meglévő református középszintű iskolai hálózatba (Gyulafehérvár, Kolozsvár, Várad, Marosvásárhely illetve Patak és Debrecen) igyekezett mind több települést bevonni, 1644–45-ös leveleiben Kassát és Munkácsot reméli újabb központokként⁷³. Rákóczi mindig is külön figyelmet fordított arra, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomda termékei a lehető legszélesebb körben elérhetővé

⁶⁹ Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2./ 92.

⁷⁰ Uo. 93. Látható, hogy a 18 tankönyvből 13-at több példányban is a marosvásárhelyi kollégiumnak ajándékozott.

⁷¹ NAGY Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp. 1985. 112.

⁷² *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése* /Magyar Történelmi Emlékek, Első Osztály, Okmánytár 24/, Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1875. 302. A továbbiakban: SZILÁGYI

⁷³ Kassára vonatkozóan: Itt Kassán akarok egy akademikus mestert tartanunk, ki által ha magát jól fogja viselni, nagy előmenetele lenne itt az isten tisztességének. (Kassa, 1644. augusztus) SZILÁGYI: *i. m.* 229., Munkácsra: Akarván az úr isten dicsőségét terjeszteni, mi Munkács városában academicus mestert állattunk, kinek rövid nap az tanításhoz kell kezdeni. (Nyíres, 1645. január 24.) SZILÁGYI: *i. m.* 302.

váljanak. Számos bizonyítéka maradt a gyülekezeteknek, iskoláknak szánt könyvajándékainak⁷⁴ vagy az adományokról szóló rendelkezéseinek⁷⁵.

Bisterfeldék törekvése az volt, hogy jó latinistákat képezzenek, biztos nyelvtudással rendelkezőket, akik ezután teológiai-bölcsészeti képzésben is részesültek, majd a legtehetségesebbek egyetemeken fejleszthették tovább a tudásukat. Ehhez a programhoz maguk a professzorok biztosították a megfelelő tankönyveket, amelyek viszonylag korszerűek és jók voltak, Bartók István értékelése szerint szinkretikusak, vagyis többféle módszert gyúrtak össze bennük⁷⁶. Idézzük tovább Bartók véleményét: „Az adott korszak grammatikai irodalmának vizsgálatát összefoglalva elmondható, hogy a középfokú képzést illetően Magyarország és Erdély nem maradt el az európai átlagtól”⁷⁷. Ezt az ítéletet az is alátámasztja, hogy Bisterfeldék olyan szöveggyűjteményekkel és szótárakkal egészítették ki a tanulnivalókat, amelyeknek a mintáit korabeli holland és nyugat-fríz akadémiákon használták. A német tanárok neves főiskoláról érkeztek Erdélybe egy olyan akadémiára, amely semmiféle tradícióval nem rendelkezett, és ezért a legfontosabb német és francia példákat tartották szem előtt, amikor a működés alapelveit kidolgozták 1630-ban. Ugyanakkor – Apácai hazatérésének idején – az oktatás szerkezete elavult volt, túlnyomó többségbe kerültek a nyelvi-retorikai tárgyak, bár tagadhatatlan, hogy ezek oktatásában reformtörekvések mutatkoztak, főleg Comenius nyomán. Bisterfeldnél is bizonyos változás mehetett végbe, talán mert óvatos volt, talán más csalódások miatt, de nem adta elő, amit a harmincas-negyvenes években Porcsalmi András másolataiból ismerünk, hiszen akkor matematikát, fizikát, asztrológiát, kozmológiát is tanított (igaz, a felsőbb évfolyamokon)⁷⁸, akárcsak később Apácai. Az ötvenes években a hangsúlyok a teológia, azon belül is a Szentírás magyarázata felé tolódtak el nála. Ebben tetten érhető egyrészt egy belső motíváció, másrészt ami Gyulafehérvárott kirajzolódott, az a püspök – Geleji Katona

⁷⁴ Alsted *Prodromus*át gyönyörű kötésben ajándékozta a fejedelem a debreceni kollégiumnak 1641-ben, ez a példány ma is megvan. L. MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged, 1996. 38. A továbbiakban: MONOK

⁷⁵ Szinte missziós tevékenységet folytattak mind ő, mind Lorántffy Zsuzsanna. Rákóczi György hihetetlen erőfeszítéseit tükrözi például egy 1642-es levele, ebben Geleji Katona István *Praeconium*ának a szétosztásáról rendelkezik. A példányokból még a távoli Buda, Kecskemét és Körös, tehát különösen a Hódoltság református egyházaiba kellett eljuttatni. L. MONOK: *i. m.* 32. Rákóczi művelődéspolitikájáról uo. XVIII–XXI. A fejedelemasszony saját maga készítette az egyházközségeknek az ajándékokat: kendőket és terítőket hímzett. L. PÉTER Katalin: *Lorántffy Zsuzsanna*. In: *Lorántffy Zsuzsanna album*. Kiad. JÓSVAINÉ DANKÓ Katalin. Sárospatak, 2000. 9–67. itt 54–55.

⁷⁶ BARTÓK: *i. m.* 28., 86–87., 117. Jelentős Keckermann, Ramus és az egyéb (lullista) irányzatok hatása náluk.

⁷⁷ BARTÓK: *i. m.* 57.

⁷⁸ Éppen Porcsalmi előadásmásolatai bizonyítják, hogy nincs igaza Bán Imrének, amikor ezt állítja: „Látnivaló, hogy ez a tanterv kizárólag a nyelvi, retorikus képzés szolgálatában áll, a reáliáknak a legcsekélyebb szerepe sincs benne”. L. BÁN: *i. m.* 43. Míg az alsó öt osztályban valóban nem tanítottak természettudományokat, a bölcsészeti képzésben hetenként két órában kellett metafizikát, fizikát és matematikát oktatni. L. VÁRÓ: *i. m.* 114.

István, majd Csulai György – által szigorúan felügyelt iskola képe, legalábbis dogmatikai szempontból. 1649-ben maga Bisterfeld is nehéz helyzetbe került, amikor a református zsinat négy puritánus érzelmű tanítványát-munkatársát fel-függesztette állásából, s állítólag ő és Medgyesi Pál csak úgy menekültek meg a felelősségre vonástól, hogy nem vettek részt ezen a marosvásárhelyi zsinaton⁷⁹. Apácai Patakot és Váradot idézte ellenpéldaként⁸⁰, könnyen tehetette, hiszen teljesen más helyzetben voltak azok a kollégiumok, akárcsak ha a Rákóczi-család megosztottságát tekintjük vallásügyekben.

Bár Bisterfeld a negyvenes évek elejétől erőfeszítéseket tett külföldi tanárok meghívására Erdélybe, ezen törekvései kudarcba fulladtak⁸¹. Ráadásul Philipp Ludwig Piscator halálával 1647-ben végképp egyedül maradt, így fiatalabb tanítványaira kellett támaszkodnia az oktatásban, akik az általa megjelölt tankönyvekből tanítottak. Ők, bár nem voltak olyan kirobbanó tehetségűek, mint Apácai, de művelt és képzett társakként működtek közre a kollégiumban és a könyvkiadásban egyaránt. Csaholczai Pap János és Bihari Ferenc – Bisterfeld megbízásából és költségén – szójegyzéket szerkesztettek, ennek az előszavában angol és holland példákra hivatkoztak. De Piscator 1643-as Cato-kiadásában és a Bisterfeld által gondozott Wendelinus-műben is részt kellett venni magyar segítőknek a magyar nyelvű részek miatt, bár Bisterfeldék akkorra már jól tudhattak magyarul.⁸² Bisterfeld körülbelül az ötvenes évek elejére – vagyis húsz év kemény munka árán – érte el, hogy az 1630-ban maguk elé tűzött célok tankönyvek tekintetében megvalósuljanak. A 18 tankönyv megléte azt jelzi, hogy az akadémia alsó öt osztályában ezek segítségével az oktatási program egy része – latin nyelv, retorika, logika, katekizmus – végrehajtható volt. A másik részt, a görög nyelv és a felső három évfolyamban a héber oktatását – Apácai Csere János fájdalmára is – nem tudták kivitelezni.

Az alábbiakban közreadott listán tehát 18 olyan tankönyv szerepel, amelyeket 1642 és 1655 között adtak ki Gyulafehérvárott és Váradon, hogy az akadémia alsó öt osztályában segítsék a tanulást. A tételeket azonosítottuk és feltüntettük az összes olyan kiadást, ami ebből az időintervallumból származik. Fontos eredménynek tekinthetjük egyrészt, hogy a levéltári források alapján nyolc olyan régi magyarországi nyomtatványról szereztünk tudomást, amelyekből bár eddig nem került elő példány, de a gyulafehérvári nyomda termékei voltak 1642–1655 között. Másrészt Bisterfeld személyében nemcsak a pedagógust, a diplomatát, a teo-

⁷⁹ L. ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. 189–190., MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Bp. 1952. 122–123. L. még HERPEI: *Adattár II. i. m.* 341.

⁸⁰ APÁCAI CSERE János: *A bölcsesség tanulásáról*. In: *Magyar gondolkodók 17. század*. Kiad. TARNÓC Márton. Bp. 1979. 649. „Beszéljen a hírneves pataki iskola, mely ... Tolnai segítségével a régi szerencsétlen szervezetéből kiszabadult.”

⁸¹ L. hamarosan megjelenő Bisterfeld-tanulmányom „Kálvinista küldetésstudat: az Erdélyben maradás ára” című fejezetét.

⁸² A professzorok magyar nyelvtudásáról l. uo.

lógust tisztelhetjük, hanem az erdélyi könyvkiadás egyik jelentős alakját is. Neki és professzortársainak köszönhető, hogy Erdélyben, Gyulafehérvárott létrejött egy egységes és korszerű, a többi protestáns iskola számára is mintául szolgáló tankönyvsorozat az 1650-es évek elejére.

A gyulafehérvári nyomda eddig ismeretlen kiadásai

1. (ALSTED, Johann Heinrich): *Grammatica Latina in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer rudimenta doctus unius anni spatio praecepta et regulas cum fructu recitare possit* – 1643 és 1655 között a harmadik kiadás
2. (ALSTED, Johann Heinrich): *Rudimenta linguae latinae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatio ex illis legere ... et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit* – 1641 és 1646 között a negyedik kiadás
3. (BISTERFELD, Johann Heinrich): *Elementa logica in usum scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta logices cum fructu jacere queat* – 1647-ben a negyedik kiadás
4. *Alphabetarium* – 1643–1648 között
5. ERASMUS: *Colloquia* – 1647–1650 között
6. CORDERIUS: *Colloquia* – 1647–1650 között
7. (PISCATOR, Ludovicus Philippus): *Rudimenta rhetoricae in usum illustris scholae Albensis succincte tradita* – 1649-ben a negyedik kiadás
8. COMENIUS, Johann Amos: *Januae linguae Latinae vestibulum ... in usum ... Paedagogei Albensis Hungarice redditum* – 1651-ben feltehetőleg a második kiadás

Consignatio Exemplarium Anno 1655. die 3. M.⁸³

1. Janua lingvarum Nro. 743
Joh. Amos Comenii Janva Linguae Latinae reserata aurea, sive seminarium Linguae latinae et scientiarum omnium ... in Hungaricam linguam translata per Stephanvm Beniamin Szilagyi. ... nunc vero cum copiosissimo indice in usum scholae Albensis denuo edita. Albae-Juliae Typis Celsissimi Transylvaniae Principiis. Per Martinum Major 1648. 8°

RMNy 2211 (1)

Az 1643-as váradi kiadást (RMNy 2039) követi. Az RMNy III szerkesztője szerint közös címlappal jelent meg a Csaolczi-Bihari-féle *Index vocabularum*mal egybekötve, a listánkon az összeírók azonban külön sorolják fel az *Indexet* (hárommal több példány van belőle). 1647 decembere és 1648 augusztusa között 1000 példány készült a *Januából*. A sajtó alá rendező feltételezésünk szerint Bisterfeld lehetett.

2. Vestibulum 775.
 COMENIUS, Johann Amos: *Januae linguae Latinae vestibulum ... in usum ... Paedagogei Albensis Hungarice redditum ... Albae Juliae 1641. 8°*
 RMNy 1882

⁸³ Nagyszében Lt. 1. Mivel Bisterfeld nyomdai jegyzetei 1642–1655 között keletkeztek, így csak azokat a kiadásokat vettem figyelembe a tételek feloldásakor, amelyek ebben az időintervallumban jelentek meg. A leíráshoz az *RMNy III.* kötetét használtam föl.

Egykorú adat alapján feltételezhető kiadás, 1643-ban Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2038). Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1651-ben, ekkor 1000 példányt nyomtattak belőle.

3. Cato 807.
Disticha de moribus, quae vulgo inscribuntur Cato. Studio et opera Erasmi Roterod(ami) diligenter a mendis repurgata, in usum scholarum Ungaricarum Ungarice reddita. ... Albae Juliae 1643. 8°
RMNy 1996
Philipp Ludwig Piscator rendezte sajtó alá.
4. Rhetorica 504.
(PISCATOR, Ludovicus Philippus): *Rudimenta rhetoricae in usum illustris scholae Albensis succincte tradita. Editio tertia.* Albae Juliae MDCXLIV 8°
RMNy 2059
Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1649-ben. 1651-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2302).
5. Colloq(ua) Erasmi 348.
Ismeretlen kiadás
1647 és 1650 között 500 példányt adtak ki belőle. Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.
6. Colloq(ua) Corderij 556.
Ismeretlen kiadás
1647 és 1650 között 1000 példányt adtak ki belőle. Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.
7. Oratoria 330.
(PISCATOR, Ludovicus Philippus): *Rvdimenta oratoriae in usum illustris scholae Albensis. Praefixae svnt Tabulae methodum hujus libelli indicantes.* Albae-Juliae MDCXLV. 8°
RMNy 2105
1649-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2301).
8. Logica 185.
(BISTERFELD, Johann Heinrich): *Elementa logica in vsum scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta logices cum fructu jacere queat. Editio tertia auctior.* Albae-Juliae MDCXLV. 8°
RMNy 2101
Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1647-ben, ekkor 500 példányt adtak ki belőle.
1649-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2297).
9. Grammatica 359.
(ALSTED, Johann Heinrich): *Grammatica Latina in vsum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer rudimenta doctus unius anni spatio praecepta et regulas cum fructu recitare possit. Editio secunda* ... Albae-Juliae MDCXLII. 8°
RMNy 1923
Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1642 után.

10. Rudimenta 116.
 (ALSTED, Johann Heinrich): *Rvdimenta lingvae latinae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatio ex illis legere ... et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit. Editio quinta.* Albae-Ivliae 1647 per Martinum Major Coronensem. 8°
 RMNy 2168
 Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy negyedik kiadása is 1641–1646 között. 1647-ben 1000 példányt adtak ki belőle.
11. Catechismus 354.
 (ALSTED, Johann Heinrich): *Catechismus religionis Christianae compendiose propositus, et sacrarum literarum testimoniis confirmatus.* Albae-Ivliae MDCXXXIII. 8°
 RMNy 1993
 RMNy 2167 1647-ben újra kiadták Gyulafehérvárott 900 példányban.
 RMNy 2573 1655-ben újra kiadták Gyulafehérvárott.
 1651-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2402).
12. Epist(olarum) Ciceronis 89.
 M. Tvlli Ciceronis *Epistolarvm selectarvm libri tres. Primum in usum scholarum Hollandiae et West-Frisiae ex decreto ... Ordinum ejusdem provinciae, nunc vero in usum scholae Albensis aediti.* [Albae Juliae] MDCLI Martinvs Maior Coronensis. 8°
 RMNy 2367
 Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.
13. Poetica Pisc(atoris) 371.
Artis poeticae praecepta methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata in usum scholae Albensis per m(agistrum) Philippum Ludovicum Piscatorem. Adjecimus in fine I. Indicem triplicem ... II. Tabulas decem ... Albae Juliae MDCXLII. 8°
 RMNy 1927
14. Index vocabulorum 746.
 CSAHOLCZI PAP János – BIHARI Ferenc (trans.): *Index vocabulorum.* Albae Juliae MDCXLVII per Martinum Major Coronensem. 8°
 RMNy 2170
 RMNy 2211 (2)
 Johann Amos Comenius *Janua Lingvarum*ához készült szójegyzék, amely Bisterfeld költségén jelent meg 1647 októbere és 1648 júliusa között 1000 példányban.
15. Latium 658.
Latium in nuce, id est, rudimenta lexicī Latini, Methodo naturali sic digesta, ut gigantibus, sive primipilis hujus lingvae in prima acie stantibus ... Editio secunda auctior. Albae-Juliae Typis Celsissimi Principis Transylv. Per Martinum Maior Coronensem ANNO M.DC.XLVIII. 8°
 RMNy 2208
 Bisterfeld utószava 1649. július 5-én íródott hozzá, de a nyomtatását már 1648 szeptemberében elkezdték.
16. Medulla latinitatis 586.
 (WENDELIN, Marcus Friedrich): *Medvlla priscae pureaq(ue) Latinitatis, Qua omnes linguae Latinae idiotismi e purioribus & classicis omnibus scriptoribus, quorum in Scholis admittitur autoritas; plene planeq(ue); secundu seriem verborum & particulorum omnium, repraesentantur, ita ut copiosior, quam ante hac. Phrasiologia exhi-*

beatur, discentium studiis usibus(ue) accommodatissima. Denuo Impressa Albae Juliae. Typis Celsissimi Principis. M.DC.XLVI. 12°

RMNy 2141

Bisterfeld rendezte sajtó alá, ahogy ez az 1646. január 28-án keltezett előszóból kiderül. Már 1642-ben készen voltak a tervek a kiadására, de ez akkor nyomdai kapacitáshiány miatt nem sikerült.

17. Oratio Ciceronis 936.

M(arci) Tvlli Ciceronis orationvm selectarum liber, primum in usum scholarum Hollandiae et Westfrisiae, ex decreto ... Ordinum ejusdem provonciae, nunc vero in usum scholae Albensis editus. Albae Juliae MDCLII excudebat Martinus Major Coronensis. 8°

RMNy 2416

Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.

18. Alphabetarium 15.

Ismeretlen kiadás, 1648 decemberére már készen volt.

Consignantes Michael ... -Senior Coll. Jul.

Paulus Tzernator Contr. scr.

NOÉMI VISKOLCZ

Johann Heinrich Bisterfeld und das Lehrbuchverlagswesen in Gyulafehérvár (Alba Iulia, R) im XVII. Jahrhundert

Der vorliegende Artikel untersucht die Tätigkeit Johann Heinrich Bisterfelds als Verleger anhand kürzlich in Nagyszeben (Hermannstadt, R) gefundener Archivalien. Der reformierte Bisterfeld war Professor für Theologie und Philosophie, der 1629 auf die Einladung Gábor Bethlens nach Siebenbürgen kam, um eine Hochschule in Gyulafehérvár einzurichten. Nach dem Tod Johann Heinrich Alsteds (1638) gilt er auch als Leiter der fürstlichen Druckerei. Seit Beginn der 1640er Jahre hat er ein Verlagsprogramm entwickelt, und Lehrbücher herausgegeben, die für die anderen protestantischen Schulen in Siebenbürgen und Ungarn als Vorbild dienten. Der Artikel identifiziert und analysiert eine Liste mit 18 Lehrbuchtiteln aus dem Jahr 1655. Weitere bisher unbekannte Quellen geben Auskunft über die Wirkung der Druckerei, indem sie wertvolle Informationen über die Auflagenhöhe, über die Drucker, über den Druckerlohn etc. enthalten. Bisterfeld hat auch mit Ábrahám Szenczi Kertész aus Várad zusammengearbeitet.

Das wichtigste Ergebnis der Untersuchungen ist, dass sich unter den Lehrbüchern acht alte ungarische Drucke befinden, über denen bisher keine Dateien bekannt waren.

LAKATOS ÉVA

A léghajón való kiadástól a csavargók újságjáig

Sajtótörténeti különlegességek, furcsaságok

Trócsányi Zoltán, az OSzK Hírlaptárának egykori vezetőjére hivatkozunk, aki sem magához, sem a *Magyar Könyvszemlé*hez nem találta méltatlannak, hogy rövid cikkben tegye közzé: egércsalád rakott fészket az OSzK-ban őrzött *Honderű* (1843–1848) egyik kötetében. A történet közzétételét azzal indokolta, hogy az összerágott reformkori folyóirat még ebben az állapotában is értékes – a benne megmaradt metszetek miatt.¹

Az alább felvonultatott furcsaságokat mi sem önmagukért tartjuk fontosnak, hanem mert különlegességeikben is általános törvényszerűségek: a sajtó életrevalóságának, alkalmazkodóképességének, s ezen túlmenően belső mechanizmusának tetszetős megjelenítői.

Indulásként tisztáznunk kell: mihez képest válik egy kiadvány érdekessé, szokatlanná, esetleg megmosolyogtatóvá. A válasz viszonylag egyszerű: a tárgykörünkbe kíváncsi lapok azzal keltenek figyelmet, hogy eltérnek az időszaki kiadványok megszokott formáitól – részben anyagukban, részben előállításuk módjában, de előfordul, hogy hírszerzésükben és terjesztésükben; illetve sok esetben azáltal, hogy az olvasók egy nagyon sajátos és szűk köréhez kívántak szólni.

Szokatlan helyen és módon működő szerkesztőségek

A „mihez képest” kérdését ezúttal nem szükséges részleteznünk. A szerkesztőségek és nyomdák általában állandó székhellyel és földrajzilag meghatározott helyen működnek. A rendkívüli az, ha egy lapot ettől eltérő viszonyok között állítanak elő, például az Atlanti óceán közepén. Az *Újság* egyik 1904-ből származó híradásában olvashatunk egy ilyen vállalkozásról; arról, hogy a Liverpool és Queenstown között közlekedő Campania nevű gőzhajón saját lapot adtak ki az úton lévők számára. Az így szerkesztett *Cunard Daily Bulletin* a drót nélküli távíró segítségével ugyanis kapcsolatot tudott tartani az egész földkerekséggel, s olvasói nem maradtak le a világ változásairól.²

E rendkívüliség csak Közép-Európából nézve látszott feltűnőnek és egyedinek. Egy öt évvel későbbi hír arról tudósít, hogy a *Cunard Daily Bulletin* ötlete

¹ TR[ÓCSÁNYI] Z[oltán]: *Egércfészkek a Honderűben.* = Magyar Könyvszemle 1941. 425–426.

² *Napilap az óceánon.* = Az Újság 1904. jún.12., 12.; jún.4.,11.

követőre talált egy másik hajójáraton. Hamburg és Amerika között – már szintén kiadtak egy „óceán-lapot”.³ S ha tovább kutatnánk, bizonyára kiderülne, hogy az ilyen vállalkozások utóbb annyira elszaporodtak, hogy megszűntek kuriózumok lenni.

Legalább is erre utal egy cikk, amely arról számol be, hogy a többhetes tengeri út részvevőinek tájékoztatása már korábban is felkeltette a lapcsinálók üzleti érdeklődését. Az *Ország-Világ* egy korábbi híradása ugyanis arról számolt be, hogy az állandó székhelyű *New-York Herald* külön szerkesztőt küldött az Amerikába tartó óceánjárókra, aki (az ekkor még nem létező rádióüzenetek helyett) a fedélzeten keletkezett híreket jegyezte, majd a kikötés előtti napon leadta a hajó elé küldött naszádnak. Ez továbbította azokat a szárazföldre, ahol kinyomtatták, s még a kikötés előtt alkalmi kiadványként visszajuttatták. Ki ne vett volna meg egy ilyen egyedi „emléket”?⁴

A következő mozgó-szerkesztőség szintén az Újvilággal kapcsolatos, s hírszolgálatára még az előbbieknél is gyorsabb. Arról a vállalkozásról van szó, amely a New York és San Francisco között közlekedő expressz vonatra telepítette a szerkesztőséget és nyomdát. Munkatársai az óceánjáróhoz hasonlóan gyűjtötték a híreket, azzal a különbséggel, hogy a közbeeső állomásokon is kiegészítették azokat az erre szerződött helybeli kollégák anyagával. S lelemény a lap technikai előállítására is: nyomdáját a vasúti kerekek termelte energia működtette. Az első ilyen expressz-újságról szóló híradás 1893-ból való, s elmondja, hogy a Rob Edwards által kiadott *Expressz-Times*nek több tízezer előfizetője volt, mert a vonat utasai mellett el tudta azt adni az érintett nagyobb állomásokon is, ahol nemcsak tudósítói, hanem terjesztői is voltak.⁵

Az óceánjárók kiadványaihoz hasonlóan ez a megjelenési forma is utóbb kivirágzott. Az 1909-es közlemény már egy új, *Transcontinental* című lap sikerét dicséri.⁶

E két vállalkozás mögött szigorú üzleti megfontolások húzódtak. A szerkesztés helye és módja tekintetében azonban vannak olyan kezdeményezések is, amelyekben csak az extravagancia érvényesült. Ilyen furcsaságról tudósít például 1909-ben a *Temesvári Hírlap*, amely szerint egy angol kiadó, George B. Clellan kibérelt egy Hoosier nevű léggömböt, és annak kosarában helyezett el egy kis amerikai gyorsajátót, két újságíróval és két kéziszedővel. Nevezettek azt a feladatot kapták, hogy a levegőben írjanak s adjanak ki egy lapot. Váratlan esemény is színezte útjukat: Hamilton városa közelében ugyanis egy dühös farmer rálőtt a szokatlan jelenségre, de szerencsére a golyó csak a kosarat súrolta. Nem hiányzott tehát a szenzáció sem a *Dayton Journal* első és utolsó (egyoldalal) számából.⁷

³ ... az óceáni lapok. = *Temesvári Hírlap* 1909. jún. 5., 3.

⁴ *A sajtó a tengeren.* = *Ország-Világ* 1883. jan. 27., 75–76.

⁵ MULLEM, Louis: *A gőz-újság.* = *Budapesti Hírlap* 1893. okt. 16., 17–18.

⁶ *Excentrikus hírlapok.* = *Otthonunk* 1914. máj. 1., 2–3.

⁷ *Hírek a levegőből.* = *Temesvári Hírlap* 1909. júl. 15., 5.; *Újság a levegőben.* = *Typographia* 1922. ápr. 21., 3.

Hasonló farsangi tréfának tekinthető két egymástól független sájci „szerkesztő” lapja, a *Bodensee Zeitung*, illetve a *Zürichsee Eiszeitung*, amelyeket az 1900-as évek elején a Bodeni, valamint a Zürichi tó jegén állítottak elő. Természetesen csak azokban az években, amikor a tó úgy befagyott, hogy megtartotta a nyomdagépeket. Nem csoda tehát, ha a fenti két cím megjelenései között hosszú évek teltek el. A *Zürichsee Eiszeitung* második számával így is majdnem baj történt: hirtelen olvadni kezdett, és a gépeket csak az utolsó pillanatban sikerült a partra menteni.⁸

Zárópéldaként: a Hold felszíne mint szerkesztőség még csak utópiaként merült fel: Stanislaw Lem vetette fel *Az emberiség egy perce* című regényében.⁹

A szerkesztők személyének rendkívülisége

Elsőként a múlt századból, a Bostonban megjelenő *Elle* című lapot kell megemlítenünk, amelyet egy hölgy alapított, s a szerkesztőség, de a nyomdai személyzet is kizárólag nőkből állt. E különös újságban a férfiaknak még csak a nevét sem volt szabad leírni, illetve kinyomtatni. Mint a feminizmus harcos képviselője, a szerkesztő, Rati Holbourne első vezércikke meg is indokolja ezt, mondván: „a brutális erő, az önhittség és az egoizmus ide be nem juthatnak”. Terjesztésének legfőbb érdekessége, hogy előfizetőinek döntő többsége – férfiakból verbuválódott.¹⁰

Ugyancsak Amerikában, Ohio államban adták ki az előző századfordulón a gyerekeknek szánt *Boys Own Papert*. Szerkesztője 1914-ben a kilencéves Henry Campell volt, aki munkatársait is kizárólag a maga korabeli „tollforgatók” közül válogatta. Az ötlet jól bevált, s szerkesztője azt remélte, lapja éppúgy fel fog „nőni”, mint ő maga. Igaz, időközben fokozatosan elvesztve ifjúsági jellegét.¹¹

Szerkesztőjének személye miatt ugyancsak ide, a kuriózumok körébe tartozik a harmincas években, Prágában megjelent *A Mi Küzdelmünk* című kiadvány, amely a testi hibában szenvedők szemléjének vallotta magát. Szerkesztője egy kéz nélküli, sérült ember, Filip Ferenc volt, aki – a lábával írt és „szerkesztett”. Első vezércikkét az alábbi mondattal kezdte: „A mai szám az első, amely lábaim alól (mert kezeim nincsenek) kikerült, s ezért arra kérem az olvasót, hogy munkámat ne részesítse mindjárt kemény bírálatban”.¹²

Ide kívánczik az angol „szerkesztő” is, aki valójában nem kívánt újságot csinálni. Lapját, az *Anti Top Hutot* különös és vagyonos nagybátyja alapította, s kizárólag azért, hogy közleményeiben a cilinderviselet ellen hadakozzék. A hetente nyolc oldalon megjelenő kiadványt sok ezer példányban készítette – és ingyen oszto-

⁸ *Harmincöt nyelvű újság ...* = Pesti Hírlap 1944. szept. 21., 4.

⁹ LEM, Stanislaw: *Az emberiség egy perce*. Bp. 1988. Európa K. 126–127.

¹⁰ *Nőnemű újság*. = Budapesti Hírlap 1889. okt. 15., 6.

¹¹ L. 6. jegyz.

¹² *Kéz nélküli szerkesztője van egy prágai lapnak*. = Prágai Magyar Hírlap 1933. jan. 12., 6.

gatta. Végrendeletében vagyónát és lapját unokaöccsére hagyta, azzal a kikötéssel, hogy az köteles az *Anti top Hut* kiadását tovább folytatni. Az örökös, igaz nem tartozott a cilindert ellenzők táborához, s neveltségessé sem kívánt válni, de ugyanakkor az örökséghez is ragaszkodott. A „feladatot” úgy oldotta meg, hogy az örökölt lapot mindössze három példányban jelentette meg: az egyiket magának, a másikat a nyomdának, a harmadikat pedig a végrendeletet végrehajtó ügyvédnek szánva.¹³

Zárójelben jegyezzük meg, hogy a csökkentett példányszám tekintetében nem az *Anti Top Hut* áll az első helyen. Létezett olyan újság is, amely csak egyetlen példányban készült. Megrendelője és olvasója a francia császár, Napóleon volt. A *Mercure de France* munkatársát, Joseph Fievée-t bízta meg, hogy gyűjtse össze – kizárólag az ő számára – Franciaország felségsértő pletykáit s minden olyan vád vagy botrány hírért, amely kapcsolatos volt családjával és környezetével.¹⁴

Tegyük hozzá. Ebben a kérdésben Napóleon nem állt egyedül. Maga Ferenc József is élénken figyelte a monarchia sajtóját. A legelsőnek megjelenő napilapnak, a *Fremdenblatt*nak a rotációs gépből kikerülő – „még meleg” – példányát külön fiáker vitte hajnali négy órakor a Burgba, hogy a korán kelő császár még időben tájékozódhasson. Ám azt is tudni akarta, mi van a többi újságban. Ezért Dóczy Lajos, a külügyminisztérium sajtóosztályának főnöke külön – ugyancsak egyetlen példányban megjelenő – lapban foglalta számára össze az ország külföldi híreit. Önálló részleget szervezett a minisztériumon belül, amelynek tagjai – a bécsi lapokon kívül – módszeresen figyelték a magyar, a lengyel, a cseh, a szlovák, a román, a szerb és a horvát sajtót. Ugyanazok rövid kivonatokat készítettek a fontosabbnak látszó hírekből. Ezeket a főtisztviselők megrostálták, majd a délután kettőre várt „lapot” maga Dóczy öntötte végső formába. (Gondosan egyensúlyozva aközött, hogy semmi lényeges ne maradjon ki, ám egyben olyan se kerüljön bele, ami ok nélküli „izgalmat” okozna.)¹⁵

Megmosolyogtató, de a maguk logikája szerint nagyon is ésszerű azoknak a motívumoknak a sora, amelyek „különleges” és „különc” szerkesztőink vállalkozásai és ötletei mögött álltak. Nem volt érdektelen például Horatio Bottomley, a *The Sun* kiadójának az elhatározása, hogy a londoni napilap 1902. április 1-jei számának szerkesztését – erre az egyetlen napra – átadja az angol főváros kedvenc komikusának, Dan Leno-nak. Az április tréfa kitűnően sikerült, a szerkesztővé előléptetett bohóc, táncos és énekes maga mellé vette munkatársnak Herbert Cambell-t, London másik ismert komikusát, akivel – szabad kezét kapva – olyan

¹³ *Az enniváló újság és a három előfizetős újság. A világ legfurcsább újságjai és az újságírás furcsaságai.* = Komáromi Lapok 1934. júl. 7., 4., *Három példányban megjelenő újság.* = Brassói Lapok 1938. máj. 1., 15.

¹⁴ L.13. jegyz.

¹⁵ *Hogyan csinálták Ferenc József magánújságját?* = Napló (Szabadka) 1933. márc.25., 15. A tájékoztatásnak e szelektív formája óhatatlanul emlékeztetünkbe idézi a pártállamnak – csak a felső vezetés számára készülő és MTI Bizalmasnak nevezett kiadványsorozat; amely ugyan állítólag ezer példányban készült, de csak a megfelelő beosztásban levők jutottak hozzá.

számot állítottak össze, amelyet az első oldaltól az utolsóig ők írtak. E különkiadás tele volt aktuális viccekkel. A vezércikk a humor mindenhatóságát hirdette, a parlamenti tudósítás a bohócok új minisztériumának felállítására tett javaslatot, s egyben mellékelte is a kormány miniszterjelöltjeinek arcképeit – amelyek kivétel nélkül Dan Leno arcvonásait viselték. A *The Sun*nak ez a kiadása több mint egy millió példányban kelt el ...¹⁶

Humor és bizonyos öngúny lengi át az Amerikában, Arizonában kiadott *Tombstone Epitaph* elnevezését is. Első szava sírkőt jelent, ugyanakkor azt a helységet is, ahol megjelent. Tombstone ugyanis az egykori aranyásók települése volt, s nevét első lakói adták, utalva a hely, az itt végzett munka embertelen körülményeire. A *Tombstone Epitaph*-nak nemcsak a címe, de szerkesztőjének személye is messze van a szokványostól. Lapjának 19. századvégi indításakor Richard Caleb Shaw még maga is a cowboyok életét élte, és a szerkesztést is vadnyugati viszonyok között: „ollóval, csirizzel és revolverrel” végezte. Ismerte a Wild West valamennyi legendás alakját, s szerencsés lévén: túl is élte azokat. Lapjában utóbb színes nekrológokban örökítette meg arcképeiket.¹⁷

Utolsó két szerkesztőnk a lapkiadás Don Quijotéjeként jellemezhető. A norvégiai származású Lers Möller egymaga vállalkozott arra, hogy a 19. század hatvanas éveiben megindítja szigetországa, Grönland első újságját. 1862-ben Koppenhágába utazott, s az ott töltött nyolc hónap alatt megtanulta a betűszedést, a könyvnyomtatást, a kötészetet és a fényképezés mesterségét. Hazájába visszatérve első dolga volt, hogy megalapítsa az *Utvagagdliut*-it. E különös című lap részben a grönlandi változásokról írt, részben pedig a szigetre kikötő hajókról kapott híreket adta tovább, időnként a szerkesztő vidám vagy éppen szomorkás hangulataival kiegészítve. 300–400 példányban jelent meg és Lers Möller ingyen osztogatta eszkimó olvasóinak.¹⁸

A lapszínálás másik úttörője (az előző századfordulón) az angliai Devon grófság egy kis falujában, Harlandban tevékenykedett. Thomas Cory Burrow – a grönlandi Möllerhez hasonlóan – egymaga vállalkozott, hogy összegyűjtse és kiadja a település híreit, s kerékpáron maga végezte el lapja terjesztését is. A *Harland Chronicle*-t 1898-ban indította és a kor gyakorlatának megfelelően első oldalán hirdetéseket közölt, majd hírek következtek – születésekről és halálozásokról, az esedékes ünnepekről, az időjárásról s egyéb eseményekről. Burrownak csak időnként akadt gondja: meglehetősen szerény anyagiakkal rendelkezett és rászorult előfizetőinek támogatására, akik viszont nem mindig voltak pontosak.¹⁹

¹⁶ *Bohócok újsága*. = Aradi Közlöny 1902. ápr. 10., 8–9.

¹⁷ *Meghalt New Yorkban az egyetlen cowboylap szerkesztője*. = Magyar Hírlap 1934. dec. 30., 12.

¹⁸ *Egy grönlandi lapszerkesztő*. = Magyarország 1904. jan. 7., 9.

¹⁹ *Válság fenyegeti a világ legeredetibb lapját*. = Szabadság (Nagyvárad) 1938. júl. 4., 8.

Újságpapír helyett ...

A legmeglepőbb furcsaságokkal a szokásos laphordozó, a papír helyettesítésében találkozunk. Ezek egy része természetesen tiszavirág-életű kuriózum, de szép számmal akadnak köztük olyan változások is, amelyek szervesen kapcsolódnak a hírközlés új formáihoz és a mögöttük álló technikai fejlődéshez.

A kuriózumokkal kezdve, elsőként a vízmentes papírra nyomott lapokról szólnánk, amelyeket – vízhatlanok lévén – a fürdőzők vízben is gond nélkül kézbe vehettek.²⁰ Az újítást bevezető *Naiade*, úgy látszik, népszerűvé vált, mert az 1900-as évek elején – rövidesen követője, sőt versenytársa is akadt.²¹ A fürdőzéshez kapcsolódott a franciák másik – vászon alapanyagú – lapja, a *Grand Journal*, amelyet tulajdonosa az olvasás után alkalmasint törülközőként is felhasználhatott.²²

A textíliánál és a franciáknál maradvá: számos sajtótörténeti visszaemlékezés említi az 1831-ben, pamutvászonra nyomott furcsaságot, amelyet kiadója „politikus zsebkendő”-nek keresztelt el. E „lap” természetesen híreket és cikkeket tartalmazott, de alkalmasint a címében jelzett funkcióra is használni lehetett.²³ S követője is akadt az olasz *Fazzolettó*-ban, amely hasonló anyagból és formában készült.²⁴

Külön bekezdést érdemel az 1900-as évek elején, Madridban megjelentetett *Luminaria*. Olyan nyomdafestékkal állították ugyanis elő, amely a sötétben látható és olvasható volt.²⁵ Ennek is volt olasz utángója, *La Lampara* címmel.²⁶

A lapcsinálás újítói gondoltak a szépre, az „esztétikumra” is. Néhány ötletes szerkesztő rendkívüli alkalmakkor nem mindennapi papíron, hanem selyemnyomatokon jelentettek meg. Ezt példázzák a *Maros* 1904. aug. 20-i illetve a *Czeplédi Közlöny* 1916. nov. 26-i számai (ez utóbbi I. Ferencz József halála alkalmával.) – Az is előfordult, hogy a kiadók illattal kedveskedtek előfizetőiknek. Egy ilyen meglepetésről a *Családi Lapok* már 1854-ben beszámolt. Híradása szerint egy észak-amerikai vállalkozó olyan újságot adott ki, amelyből szétnyitáskor – rózsairat szállt fel.²⁷

Ezzel még nem értünk végére a képtelenségeknek. Az 1930-as években arról olvashattak, hogy Franciaországban feltalálták – az ehető újságot. A *Regal Quotidien*-t egy tésztagyár nyomatta – vékony tésztára és szövegét csokoládéval „szedette”.

S ez az ötlet felbukkant a Tengerentúlon is. Baltimoreben egy olyan lapot jelentettek meg, amelynek „papírja” vékony cukorrétegből készült.²⁸

²⁰ KOCZY Anikó: *Az a szépséges időszakai sajtó*. = Könyv Könyvtár Könyvtáros 2001. 6.sz. 25–35.

²¹ *Amerika nemcsak a legendás Arizona Kikker hazája ...* = Temesvári Hírlap 1909. jún.5., 3.

²² L. 21. jegyz.

²³ *Kuriózumok az újság történetéből*. = Reklámélet 1937. márc., 9.

²⁴ L. 21. jegyz.

²⁵ L. 13. jegyz. és *Furcsa újságok*. = Otthonunk 1912. júl. 18., 3.

²⁶ L. 13., 29. jegyz.

²⁷ L. 29. jegyz.

²⁸ L. 13., 20. jegyz.

Az ötletek kifogyhatatlannak látszanak. Következik a ruhadarab, a ruházat: A *Reklámélet* 1937-es híre szerint az Egyesült Államokban megjelent az „ingmell” újság. Háttérül tudni kell, hogy a 20-ik század elején a kevésbé tehető, de eleganciára valamit is adó férfiak ingük mellő felületére préselt papír anyagból készült ún. ingmellelt helyeztek. Praktikus volt, alkalomtól függően színben, méretben változtatni lehetett. Erre a szokásra építve a kiadók speciális ingmellekre is nyomtattak lapokat: cikkel, hírekkel, s alkalmasint folytatásos regényekkel is.²⁹

Az újsághordozók között találhatunk egészen földönjáró megoldásokkal is. A *Giornale pro Fumatione* például vékony cigarettapapírra nyomták, egyszerűen azon meggondolásból, hogy kiolvasva, majd feldarabolva tulajdonosaik utóbbi cigarettát is sodorhattak belőle.³⁰ (Az idősebb korosztály talán még emlékezhet az 1944–45-ös évekre, amikor a keletről jött megszállók közönséges újságpapírba sodorták a mahorkát.)

E kettős felhasználás gondolata szerepel abban a néhány évvel ezelőtt felbukkant franciaországi hírben is, amely arról tudósít, hogy a *Petit Lutin* (*Kis Huncut*) egyszerű toalettpapírra nyomtatja közleményeit.³¹ Az újításnak magyar követője is akadt: 1991-ben a *Nagy Dolgok* című, – alcímében „környezetbarát szaglap” – szintén gurigányi WC papíron jelent meg.³²

A bemutatott anyagi természetű változatok mellett kuriózzummá tehet egy kiadványt annak a szokásostól eltérő mérete is. Az ún. „legkisebb” és „legnagyobb” újságok példáiról van szó, amelyek többségének csupán szenzációhajhászás az indíttatása. De adódhatnak olyan történelmi helyzetek is, amelyekben a lekicsinyítés mögött ésszerű meggondolások álltak: például 1871-ben a Párizsi Kommun idején, amikor az ostromlott fővárosba csak léghajó-posta járt, s az nem vállalhatta egy bizonyos súlyon felül a napilapok szállítását. A londoni *Times* ezért 8-adrétű levélpapírra kicsinyítette le magát, hogy minél nagyobb számban juthasson célba.³³

A kis vagy nagyméretű lapok azonban mégiscsak a kicsinyítés vagy nagyítás öncélú versenyében születtek és születnek. Jelenlegi ismereteink szerint a legkisebb mini-újság a *Csaba* című reklámlap, amely 21×31 mm nagyságával tartja a világrekordot. (Gutenberg emlékévében jelent meg 2000. szept. 15-én Békéscsabán.)³⁴

Ezzel szemben a világ legnagyobb újságát tudomásunk szerint – Argentínában nyomták, nem kevesebb mint 2 méterszer 3 méter nagyságban. A közoktatási minisztérium adta ki – és háborús körülmények között, mindössze két oldalból állt, minden település csak egyetlen példányt kapott belőle, s azt plakátként ragasztották ki.³⁵

²⁹ L. 23. jegyz.

³⁰ L. 21. jegyz.

³¹ *Kelendő a Kis Huncut Franciaországban.* = Népszava 1998. febr. 19., 20.

³² L. 20. jegyz.

³³ *Fényképezett hírlap.* = Posta Közlöny 1871. jan. 8., 3.

³⁴ L. 20. jegyz.

³⁵ *Két méter széles és három méter hosszú újság.* = Keleti Újság (Kolozsvár) 1944. jan. 20., 6.

Plakátújságtól az elektronikus sajtóig

Az argentin kezdeményezés – alakjában és felhasználási módjában – tulajdonképpen a sajtó legősibb formájához nyúlt vissza: a római császárság korába, amikor a városközpontokban táblákra jegyezve, ún. „acták”-ban tették közzé a legújabb rendeleteket és tudnivalókat. A jól szervezett központi adminisztráció az egész birodalomban kötelezővé tette az „Acták” kifüggesztését. S ezek tartalma hasonlított korunk újságjainak a beosztására: vezércikkkel kezdődött, amely rendszerint a belpolitikáról és gazdálkodásról szólt, majd a szenátus üléseivel és fontosabb tárgyalásaival folytatódott; de tájékoztatott különféle családi eseményekről: házasságról, születésekről és válásokról. (Legalábbis erről szólnak Plinius levelei és Tacitus írásai.)³⁶

Arra is emlékeztetnünk kell, hogy Amerika felfedezését követően az újkori újságkezdeményezések szintén plakátokhoz, falragaszokhoz hasonlítottak. Azzal a különbséggel, hogy a híreket hordozó anyag ekkor már a papír és a nyomtatott betű volt. Az elmúlt két évszázadban viszont a közszemlére tett hír már csak a sajtó különleges formájának számított, amelyet egyre ritkábban – s csak bizonyos körökben és történelmi helyzetekben használtak. A plakátújsággal szoros rokonságban álló faliújságok például az 1917-es orosz forradalom után váltak általánossá. A gyárak, műhelyek, munkásotthonok folyosóin kifüggesztve a helyi intézmények és munkahelyek híreit közvetítették, de a polgárháború papírhiányos éveiben sokszor a nyomtatott újságot is helyettesítették.

Jámborabb szerepet játszottak viszont azok a faliújságok, amelyeket iskolákban és más ifjúsági intézményekben függesztettek ki, s csupán az adott szűk közösséghez szóltak. Egyetlen példaként az 1937-ben a *Werbőczy Diákéletben* olvasható hírre utalunk, ahol bejelentik a *Riadó* című plakátújság megjelenését – „a földszinti folyosón”.³⁷

Az iskolai faliújságokhoz lenne kapcsolható a diákok készítette lapok hosszú-hosszú sora, amelyeknek számos klasszikusunk – Ady Endrétől, Devecseri Gáboron, Mikszáth Kálmánon át Radnóti Miklósig – is munkatársa volt. Viszonylagos ismertsége miatt ehelyütt eltekintünk e kör bemutatásától. Egyedül az 1867–1868-ban megjelent *Szünórákat* emeljük ki, amelyet egymaga Berzeviczy Albert, az MTA későbbi elnöke írt és szerkesztett, s amelyről megfélekedezett a szakirodalom.

A plakátújság egészen sajátos formájától tudósít a *Bácsmegyei Napló* 1913-as évfolyama. Újvidéken ekkor még magyar nyelvű napilap nem jelent meg – csak hetilapok. A közönség gyors tájékoztatására Mayer József, az újvidéki „Elit” kávéház tulajdonosa (aki egyben újságíró is volt) kávéházában kifüggesztett plakátokon tette közzé friss értesüléseit. Ezeket naponta háromszor maga gyűjtötte össze telefonján, kivonatolta azokat, s kávéháza egyik oldalfalát a piros és fekete betűkkel írt híreivel tarkította.³⁸

³⁶ HARASZTHY József: *A hírlapokról*. = Grafikai Szemle 1893. jún., 100–102.

³⁷ *Riadó*. = Werbőczy Diákélet 1937. okt. 15., 12.

³⁸ *Plakát újság Újvidéken*. = Bácsmegyei Napló 1913. jan.22., 3.

A plakátújság rokonának tekinthetjük a Budapesten a múlt század utolsó éveiben felállított ún. „forgó újságot” is. A Kossuth Lajos utcában működő Újságírói Sorsjáték-Kezelőség kirakatában felállított hat oldalú, géppel forgatott oszlopot nevezték így; amelyen tizenkét budapesti napilap fejlécének adott helyet. Címeik alatt az illető lapokhoz érkezett távirati tudósítások voltak olvashatók. Ezek óránként változtak, s érthető módon vonzották a járókelőket; akik – ha már az irodában voltak – a legtöbbször megvették az itt árusított sorsjáték-szelvényeket is.³⁹

Ilyen olvasó-csalogató volt az a látvány, amelyet harminc évvel később *Az Est* kiadóhivatalának kirakáiban állítottak ki. Tábor János, a *Reklámélet* munkatársának ötlete nyomán egy életnagyságú rikkancs alakjáról van szó, aki a kezében újságot tartott, s ennek oldalain váltották egymást a hírek.⁴⁰

Ugyancsak *Az Est*-lapokhoz fűződik a hírközlésnek az az új formája, amely látványosságban minden korábbit felülmúlt. Villanyújságnak nevezték, s 1924. március 23-án állították fel először az Oktogon terén, majd három év múltán, 1927. március 22-től rendszeressé tették adását. A villanyújságot egy magyar fiatalember, Riember Béla találta fel. Lényege: több emeletnyi magasságban egy kiválasztott ház homlokzatán, 15–20 méter hosszúságú adás-felületen négyezer darab villanykörte felhasználásával száznegyven centis betűket tudott megjeleníteni. A betűkből szavak, majd mondatok álltak össze, s ezek viszonylag lassú ütemben, balról jobbra mozogva közvetítették a híreket. Egy-egy hírcsomagot követően pedig folyamatosan feltűnt *Az Est* fejléce és előfizetési felhívása.⁴¹ – Megemlítjük, hogy Riember Béla találmányát először Londonban adta el, s a *Daily Express* alkalmazta először Európában. A húszas évek elején New Yorkot, Párizst és Berlint követően Budapest volt az ötödik főváros, amely átvette.

Az Est kezdeményezésének népszerűségét jelzi, hogy 1931-ben a *8 Órai Újság*, 1934-ben pedig az *Újság* is felállított egy-egy villanyújságot a fővárosban.

Röviden meg kell említenünk a hangos hírközvetítés néhány kísérletét is. Az *Esti Kurír* például 1932 júniusában hangos újságot működtetett a Római parton. Megafonok közvetítették szombat-vasárnap és ünnepnapokon a lap híreit – a pihe-nőidejüket töltő strandolóknak.⁴² Egy másik ilyen vállalkozás „Beszélő újság”-nak nevezte magát, s *Fáklya* címmel kívánt az előbbiekhöz hasonló módon működni 1929-ben, Debrecen központjában.⁴³

E ma már elavultnak tűnő próbálkozásoknál eredményesebbnek ígérkezett egy tíz évvel későbbi magyar találmány, amely ún. fényhanglemezen próbált megszólalni. Szántó Jenő találmányának lényege – a gramofonlemezekhez hasonló, sűrített papírból készült lemez. Ennek nyomdatechnikai úton felvett hullámvonalai tartalmazták a híreket. Megszólaltatását egy izzólámpa végezte, amely a lemez-

³⁹ *Forgó Újság*. = Pesti Napló 1898. dec.25., 9.

⁴⁰ *Eleven újság Az Esti kiadóhivatalában*. = *Az Est* 1931. febr. 8., 8.

⁴¹ *Az Est villanyújságjának betűi*. = Magyarország 1924. márc. 27., 10., és *Az Est* 1927. márc. 23., 7.

⁴² *Az Esti Kurír hangos újságja a Római-parton*. = *Esti Kurír* 1932. jún. 28., 5.

⁴³ *Beszélő újságot akarnak létesíteni Debrecenben*. = *Debreceni Újság* 1929. okt. 11., 3.

ről visszaverődő fényt – lencserendszeren keresztül – egy fényérzékeny szerkezetbe juttatta, s az itt hanggá alakult. Szántó Jenő egy-egy „lapszáma” mindössze 40–50 fillérbe került volna, de megszólaltatásához rádiókészülékre vagy gramofonhoz hasonló szerkezetre is szükség volt. A tetszetős találmány így nem futott be; s nemcsak bonyolultsága miatt, hanem, mert ekkor már közel két évtizede szólt és hódított a rádió.⁴⁴

A modern hírközlés, az új médiumok kérdésköréhez érteztünk. A 20-as évek elején megindult rádióadások és az azt másfél évtizeddel megelőző filmújság, a filmhíradó elterjedéséhez.⁴⁵

A híradás mechanizmusát forradalmasító találmányoknak a megjelenését azonban már csak jelezzük, működésük részletezése túlmutatna dolgozatunk keretein. Egyetlen kísérlettel teszünk kivételt, a Szántó Jenő találmányával egyidős „légből kapott újság”-gal, amely a rádió-közvetítés hanganyagát – ismét olvashatóvá alakította – és újság formában kinyomtatta. Az újságrádió vagy ahogy hazájában nevezték, a „rádió facsimile” a múlt század negyvenes éveiben gyorsan terjedt; de mégsem tömegesen, mert meglehetősen költséges volt.⁴⁶ Az elektronika forradalma, amely napjainkban az internet működésébe torkollott – ezeket végleg elsodorta.

Tartva magunkat korábbi elhatározásunkhoz – az internet lehetőségeit csupán felvillantjuk. Ám két olyan ponton, amely – működéséhez kapcsolódva – érintkezik az újság hagyományos alakjával, ezúttal is rövid kitérőt teszünk. Elsőként az ún. fax-újságról szólunk, amelynek lényege, hogy egy központi adatbázisban ún. fax-postaládában szerkesztői összegyűjtik a híreket, majd az érdeklődő – a tartalomjegyzék alapján – kiválasztja és fax-formában kinyomtatja magának az őt érdeklő oldalakat.⁴⁷ Hasonlóan a betű, illetve a lapok hagyományos külalakja révén kötődik témánkhoz az internetnek az a szolgáltatása, amely válogatást készít a megjelent lapokból, oly módon, hogy elhagyja az apróhirdetéseket, s felveszi az újság érdemi közleményeit. Az olvasó – ismét tartalomjegyzék alapján – válogathat bennük, s a számára fontosat ugyanúgy kinyomtathatja, mint a fax-újságot.

Az utóbbi években egyre inkább gyarapszik azoknak a periodikumoknak a száma, amelyek elhagyva a hagyományos megjelenést, már csak és kizárólag az interneten olvashatók. Olyan is akad közöttük, amely korábban folyóiratként még kézbevehető volt, mint például 1960-tól 1995-ig a *Filmkultúra*, az egykori Magyar Filmintézet lapja, vagy az 1996-tól 1997-ig a *Merliner* kulturális havilap. Az előbbi 1996-tól, az utóbbi 1998-tól már csak on-line formában létezik.

⁴⁴ *A magyar feltalálók új diadala a beszélő újság.* = Pest 1943. szept. 9., 2.

⁴⁵ *Kino-Riport.* = A Nap 1913. nov. 16., 5. Frölich János és Fodor Aladár újságírók filmújságot alapítottak.

⁴⁶ TISZAY Andor: „Légből kapott” újságok. = Tolnai Világlapja 1940. dec. 25., 22.

⁴⁷ *A Goldwave faxújság a XXI. század újságja.* = Kurír 1994. febr. 26., 4.

Célzott réteglapok

A 19. és 20. század fordulóján nemcsak a lapok száma növekedett, megnőtt a szakosodásuk is. Az általános tartalmú hírlapok mellé felsorakoztak a legkülönbébb társadalmi rétegek, foglalkozások fórumai: a szakipari lapok, sport és vadászlapok, idegenforgalmi és tudományos szemlék; amely utóbbiak tudományágak szerint bomlottak és szaporodtak tovább.

A szakosodáshoz kapcsolódva jelentek meg azok a kiadványok, amelyek még e munkamegosztáson belül is különlegességet jelentettek; elsősorban azzal, hogy olyan társadalmi rétegeknek vagy csoportoknak adtak hangot, amelyeknek korábban a sajtóban nem volt megszólalási lehetőségük.

Háztartási alkalmazottak, cselédek életét és érdekeit képviselő lapról egy 1894-beni tudósításban olvastunk. Az Angliában megjelent *The Servants' Own Paper* a közvetlen szakmai kérdéseken túlmenően álláshirdetéseket is közölt, de érdeklődése kiterjedt a háztartás általános kérdéseire, s rendszeresen tudósított a férfi és női háztartási alkalmazottak klubjának működéséről, rendezvényeiről.⁴⁸

Tartalmát tekintve a *The Servants' Own Paper*rel rokonítható lady Emmerance Hoppe – ugyancsak angliai lapindítója, amely szintén a cselédek számára kínált olvasnivalót, azzal a különbséggel, hogy ő kívülről, munkaadóként képzelte el olvasóinak tájékoztatását, illetve érdeklődésük irányítását.⁴⁹

E gondoskodó szemlélettel szöges ellentétben áll a határozottabb fellépésű, 1884-ben Berlinben *Szakácsnék és Szobalányok Lapja* címmel kiadott újság, amely érdekvédelmet is képviselt. Pellengérré állította például azokat a háziaszszonyokat, akik a cukrot, vaját s egyebet elzárták szolgálóik elől, s nem bántak velük emberi módon. A szerkesztők javaslatát követve olvasóik elhatározták, hogy amely munkaadót a lap egy éven belül háromszor pellengérré állít, annál a továbbiakban senki nem vállal munkát.⁵⁰

Külön csoportot alkotnak a koldusok által megjelentett újságok. A magyar sajtó 1910-ben ad először róluk hírt; beszámolva a Párizsban és hetenként megjelenő *Koldusok Hírlapja* tartalmáról, amely rendszeresen tájékoztatta olvasóit az őket érintő eseményekről, többek között arról, hogy hol és mikor van fogadás, esküvő vagy temetés (természetesen a gazdagoknál), hiszen az ilyen családi eseményeknél az érintettek bőkezűen adakoztak.⁵¹

A „szakma” változásaihoz igazodva ez a rétegsajtó a következő évtizedekben kettévál. A harmincas években megjelenő *Journal des Mendigols* továbbra is hagyományos módon ír a koldulás helyeiről és lehetőségeiről, másrészt benne is felvetődik az érdekvédelem igénye. Szorgalmazza a hivatásos koldusok tömörülését és azt, hogy az „igazi” kéregetők zárják ki soraikból az álkoldusokat.⁵²

⁴⁸ *Cselédek Lapja*. = Magyarország 1894. febr. 16., 13.

⁴⁹ PETUR: *Cselédek újságja*. = Temesvári Hírlap 1908. szept. 1., 4.

⁵⁰ *Szakácsnék lapja*. = Szabadság (Nagyvárad) 1884. aug. 7., 3.

⁵¹ *Koldusok hírlapja*. = Otthonunk 1910. jún. 3., 3.

⁵² *Koldusok újságja*. = Pesti Hírlap 1935. máj. 14., 11.

Égészen más irányzatot képvisel az ugyancsak Párizsban megjelenő *Journal des Clochards*, amely a csavargókhöz kívánt szólni, azokhoz, akik nem koldusok és nem tolvajok, hanem elsősorban a szabad és nomád életforma hívei. Igaz, ők is társadalmon kívüliek, de életmódjukban a kaland és a kóborlás vágya dominált. Nem egy közülük korábban polgári foglalkozással rendelkezett, s némelyikük idővel felhagyott a szabad étellel és visszatért a társadalomba. A lapnak csöppnyi szerkesztősege is volt a Quarteier Latin-ban, s szerkesztője hivatásos újságírónak tartotta magát.⁵³

Említést érdemel a 20. század első évtizedében, Moszkvában kiadott *Boszjakaja Gazeta* (Mezítlábasok Újsága), amely Makszim Gorkijnak köszönheti létét. Ám tartalma jóval „vadabb” volt, mint a párisi testvérlapoké. Munkatársai az igazi csavargók, útonállóak, koldusok és ledér nők köréből kerültek ki, s tartalmában is elég nyersen és szokimondón számolt be a lebújok, bűntanyák, illetve az orosz leánykereskedelem és alvilág eseményeiről. Nem véletlen, hogy rövid időn belül betiltották.⁵⁴

A réteglapok körén belül két magyar nyelvűről is van híradásunk. Az egyikre a *Magyar Hírlap* 1936-os „interjúja” hívta fel a figyelmet. Egy bizonyos Darvas Ferenc ugyanis azt állította benne, hogy lapot indított a koldusok számára, amely a hivatásos kéregetők érdekeit kívánta képviselni, majd illetékességét bizonyítandó, néhány példát is elmondott a koldulás lélektani fogásaiból. A riporter sajnálatos módon nem nevezte meg az újság címét, csupán annyit árult el, hogy azt Újpesten adták ki. Így nem sikerült azonosítanunk, illetve kézbe vennünk.⁵⁵

A másik magyar nyelvű lapkísérletről a *Keleti Újság* 1931-es évfolyamából tudunk. Riportere elmondja, hogy a város vezetése Temesvárott *Munkanélküliek Lapja* címmel időszaki kiadványt alapított, sajátos szociális indítékkal – ha úgy tetszik – segélyezésként. Az újságot ugyanis a munka nélkül levők ingyen kapták, s az eladásból származó bevétel náluk maradt.⁵⁶

A szegények fórumai mellett illő szót ejtenünk ellentétükről a milliomosok lapjáról, a *Park Avenue Social Review*-ről. A New York-i hetilapot kizárólag a Park Avenue lakosai számára adták ki, csak ők lehettek előfizetői, vagy számonkénti vásárlói. Tartalma e milliomosok hétköznapijához és érdeklődési köréhez igazodott.⁵⁷

Egy egészen más és nagyon pontosan körülhatárolható kört képeznek a börtönújságok. Ugyanakkor bármennyire rendkívüli körülmények között készülő és rendkívüli sorsokhoz kötődő laptípusról van szó, világszerte elterjedt. 1913-ban

⁵³ G. J.: *A világ legfurcsább szerkesztősege egy kis párisi kávéházban.* = Esti Kurír 1938. máj. 26., 11.

⁵⁴ *A Mezítlábas Újság.* = Újságkiadók Lapja 1907. okt. 4.

⁵⁵ NÓGRÁDI Béla: *Koldus-újságot alapított egy angyalföldi kéregető ...* = Magyar Hírlap 1936. márc. 22., 10.

⁵⁶ GYÁRFÁS Endre: *Kaland az ismeretlen munkanélkülivel ...* = Keleti Újság (Kolozsvár) 1931. márc. 28., 4.

⁵⁷ *Dollármillimosok hetilapja.* = Pesti Hírlap 1935. jún. 26., 6.

a *Pesti Napló* két angol nyelvű börtönlapról is beszámolt: elsőnek a Sidneyben megjelenő *The Compendium* címűről, utóbb az Angliában, Dél Walesben megjelent párjáról. Mindkét lap „kívülről” szerkesztett, azaz a börtönigazgatóságok kívánták bennük a rabságban lévőket tájékoztatni, illetve tanácsokat adni: miként lehet a büntetést letöltve a szabad világba beilleszkedni. A dél-walesi kiadvány első vezércikkét egyenesen az igazságügy-miniszter írta, aki szerint: „az alapítók egyetlen kívánsága, hogy azok, kik most e lapot olvassák, a későbbi időkben a változott viszonyok következtében azt soha többé ne lássák.”⁵⁸

Hasonló célokat tűzött ki 1930-ban a váci börtön elítélteji számára készített *Fogház Újság*, amelyet az országos fegyintézet igazgatósága adott ki. A szerkesztőség elgondolását kifejezően mutatja a lap karácsonyi száma, amely a *Bizalom* nevet viselte.⁵⁹

Keveset változik a világ! Hasonló szellemisséggel találkozunk az Igazságügy Minisztérium Büntetésvégrehajtás Országos Parancsnokságának legfrissebb, 1992-ben indított *Börtönújság* című hetilapjában: „Amit ebben a zárt világban jól érzékelünk, azt a közvéleménnyel is meg kell értetni” – írja bevezetőjében. Majd ismerős fordulattal szerkesztője itt is azt kívánja, hogy akik olvassák, idővel soha többet ne tartsák kezükben e „zöldújságot”. (Az újságpapír színe miatt – hívják így a lapot.)

E felülről irányított és nyomdai úton készült lapokkal szemben érdekesebbek azok, amelyeket maguk az elítéltek adtak ki, nem egyszer titokban és primitív eszközökkel. Ilyen volt például az 1929-ben Szolnokon készített *Igazmondó*. Szerkesztője álnevet használt és kiadványát „Lopotikai időszaki lapnak” nevezte.⁶⁰

„Akasztófahumor” vegyült a néhány évvel korábban, 1921-ben a kassai börtönben a magyar politikai foglyok által összeállított *Kis Egérfogó* című börtönújság – címébe és tartalmába is. A humor védelmét kívánva olvasóinak a bezártság elviselésére.⁶¹

Hasonló motívumok állnak a marosvásárhelyi ifjúmunkások által 1930-ban a helyi törvényszéki börtönben írt *Cellában* is. A hatoldalas lapocska idézetei: „... nem tudtuk elviselni a semmittevést ...” „... az aktív mozgalomtól elválasztanak a börtönfalak ...” – jól érzékeltetik, hogy ez a „lapcsinálás” egyfajta pótcselekvés; az önmegőrzést, a megmaradást szolgálja.⁶²

A sor végére hagytuk azokat a címeket, amelyek megemlítését különleges tartalmuk indokolhatja. A *Revue de Monte-Carlo* például csupa számokból áll. Akár a montecarloi kaszinó hivatalos lapjának is tekinthető, hiszen oldalai a rulett-asz-

⁵⁸ *Fegyencek Lapja*. = *Pesti Napló* 1913. febr. 12., 13., Rabok lapja. 1913. jún. 3., 29.

⁵⁹ *Fogház Újság*. = *Pesti Hírlap* 1930. jan. 9., 10.

⁶⁰ *Lapot indítottak a szolnoki fogházban a foglyok*. = Magyarország 1929. márc. 28., 4.

⁶¹ BEKÁNY László: *Halálraítéltek szerkesztették a hadbíróóság fogházában ... a Kis Egérfogót*. = Zemplén 1939. aug. 27., 5. és *Kézvel írt, eredeti tollrajzokkal díszített börtönújságot adtak ki ... Nyitra vármegye* 1940. febr. 11., 1–2.

⁶² BUNTA Péter: *Ifjú harcosokra, kommunistákra emlékezünk*. = Korunk (Kolozsvár) 1969. 271–276.

taloknál kialakult nyerő számokat sorjázták. „Száráz” közleményei ellenére sok volt az előfizetője, akik az így megismert számokból igyekeztek új kombinációkat kialakítani, természetesen a „biztos” nyeremény reményében.⁶³

Nem különben rendkívüli a tartalma annak az újságnak, amelyet Bécsben adtak ki a 19. század elején. *Fekete Újság* volt a címe, fejlécén a halál ábrázolata állt, s csupán szerencsétlenségekről, öngyilkosokról, illetve gyilkosságokról és elkövetőikről szólt.⁶⁴

Ide sorolható a harmincas években, Amerikában kiadott *Kalandkeresők Újsága* is, amely különféle utazásokat és történeteket mutatott be a világ minden sarkából. Cikkeinek nagy része az olvasók által feltett kérdésekre készült. Feleltek például arra, melyik a legrövidebb út Ázsia átszelésére, melyik a földnek az része, ahol a különböző fajtájú gyümölcsökből legbővebb a termés ... E válaszokat felkért földrajzi szakértők, kutatók, vadászok, hajóskapitányok adták.⁶⁵

Végül nem maradhat ki a londoni földalatti vasútak igazgatósága által 1906-ban közzétett *Vakond* című lap sem, amely hetente jelent meg, s az utazók ingyen kapták, – tapintatos meggondolás alapján. Az igazgatóság ugyanis így próbálta elejét venni annak, hogy menet közben az utasok egymásra bámszkozjanak, ami az ülések beosztásánál fogva a nőkre kellemetlennek tartottak.⁶⁶

A példákat sorolhatnánk tovább, ám célunk nem a teljesség, az érdekességek és kuriózumok maradéktalan feltérképezése volt, hanem annak a tágabb összefüggésnek a bemutatása, hogy a nyomtatott sajtó milyen hallatlanul gyorsan és hajlékonyan reagál az életben felmerülő jelzésekre és igényekre. – Ezt a tulajdonságát napjainkban is megtartotta, amikor új és új formákban ismétli meg a tanulmányunkban fellelhető ötleteket és kezdeményezéseket. Így például már évek óta kézbevehető a föld alatt közlekedők számára készült napilap, a *Metro*, amelyet szintén ingyen kínálnak szerkesztői (igaz, más céllal és tartalommal). Viszontláthatjuk a munka- illetve lakásnélküliek laptípusát, az 1994-ben indult *Fedél Nélkül* címűt, amely egyben a nélkülozók anyagi segélyezését szolgálja. S amelynek versenytársa is akadt a munka- és lakásnélküliek viszonylag „jobb” rétege, a „nyakkendősök” terjesztette *Flaszter* címűben. (Kivitele is szakszerűbb és színesebb.)⁶⁷ Ugyanakkor nem hagyhatjuk említetlenül, hogy a *Fedél Nélkül* szerkesztői 2001 augusztusától *Zeitung der Obdachlosen*, ugyanaz év szeptemberétől pedig *Homes Newspaper* címmel lapjuk német és angol címváltozatát is megjelentetik.

Az alkalmazkodás, az új igények kielégítése jellemzi az újfajta referálólapot, a *Talozót* és mellette a réteglapok tucatjait, amelyek az új életmódhoz és érdeklődéshez kapcsolódnak.

⁶³ *Egy újság, amelyben csak számok vannak.* = Pesti Hírlap 1930. jan. 12., 15.

⁶⁴ BELEZSÉRY Jenő: *Bécs, száz évvel ezelőtt. A hírlapok.* Rozsnyói Híradó 1875. nov. 21., 1.

⁶⁵ *Kalandkeresők újságja.* = Népszava 1938. ápr. 14., 2.

⁶⁶ *Londonban egy „földalatti” újság ...* = Temesvári Hírlap 1909. jún. 5., 3.

⁶⁷ TARDOS János: *Egy újság, amellyel senki sem takarózik.* = Magyar Hírlap 1995. dec. 9., 8.

Befejezésül ismételten szeretnénk aláhúzni, hogy a témánkba tartozó különleges esetekkel nem öncélúan foglalkoztunk. Példáikkal a sajtó természetét, szerkezetét s nem utolsósorban társadalmi szerepét szeretttük volna jobban megismertetni és árnyalni; egyben felmutatva azokat a lehetőségeket, amelyeket a – forrásokként használt – lapok tanulmányozása a további kutatások számára jelenthet.

ÉVA LAKATOS

Des éditions parues au bord d'un aréonef jusqu'au journal des vagabonds

Curiosités et raretés d'histoire de presse

L'étude souhaite donner une revue modeste des curiosités de la presse: des périodiques parus en circonstances extraordinaires, oubien à contenu ou à public peu commun. Des lieux de publications elle présente les journaux parus au bord des navires ou de trains transcontinentaux, au bord d'aéronef ou sur la glace du lac de Boden. Quelques journaux sont illustrés à cause de leurs rédacteurs: périodiques rédigés uniquement par des femmes, ou par des enfants, ou encore par une seule personne. Parmi ses titres se trouvent beaucoup de pièces à matière extraordinaire: toile-ciré, serviette, plastron, mouchoir, papier à cigarettes, ou encore de la pâte cuite. A côté des revues mini ainsi que des géantes, l'étude présente des journaux électriques et sonores, autant que de pièces spéciales destinées à un public restreint – aux bonnes, aux mendiants, aux prisonniers, aux clochards ou aux chômeurs.

Le panorama est achevé par les curiosités de contenu: les numéros gagnants des jeux de hasard de Monte-Carlo, les différentes histoires de crime, d'assassinats etc. – Toutefois ces curiosités ne sont pas étudiées pour elles-mêmes; au contraire, pour faire voir à travers de celles-ci, les lois intérieures et le rôle social de la presse.

KÖZLEMÉNYEK

Segeth Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai.* A Biblioteca Vaticana XVI. századi gyűjteményében akadtam rá a skót származású Segeth Tamásnak bőrkötéses emlékkönyvére. A 14×16 cm nagyságú, 125 számozott lapból álló, Vat. Lat. 9385 jelzésű vatikáni kincsről először Baumgarten tett említést a *Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte* V. Band. 1892, 88. lapján. Ezt ismertette nálunk Heinrich Gusztáv „Régi emlékkönyv” című rövid beszámolójában az *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1893. XVII. évf. 233. lapján. Mindketten megjegyezték, hogy a 38. és 91. bejegyzést magyar kéz írta. Az első ugyanis Thököly Istvántól, a másik Ceglédi Jánostól való. Baumgarten és Heinrich közölték ugyan Thökölynek Senecától vett idézetét, de Ceglédi héber sorait egyikük sem tudta megfejteni.

Más vonatkozásban tárgyalt az emlékkönyvről Florio Bánfi az *Archivio Storico per la Dalmazia* című folyóiratban 1938, XXVI. évf. 322. lapon „Marino Ghetaldi da Ragusa e Tommaso Segeth da Edimburgo” címmel. De cikkében külön nem tért ki a két magyar diák emléksoraira.

A féltve őrzött vatikáni kézirat első lapján a következő mondat olvasható: „Thomae Segethi Scoti collectio plurimum erga ipsum amicitie monumentorum a viris Illustr. scripta”. Segeth barátai valóban a XVI. század leghíresebb humanistái voltak. Annál figyelemreméltóbb, hogy az emlékkönyv írói között két magyar diákot is találunk. Az egyik – mint előbb említettem – Thököly István, a másik Ceglédi János.

Thököly 1600-ban ment Páduába a heidelbergi egyetemről. Itt ismerkedett meg Segeth Tamással. Az album amicorum 46. lapja őrizte meg barátságuk emlékét. Thököly azzal kedveskedett humanista társának, hogy emlékkönyvébe Seneca mély tartalmú gondolatait jegyezte fel: „Nulla est maior victoria, quam vitia domuisse. Innumerabiles sunt qui verbos [!] qui populos habuere in potestati [!], paucissimi qui se. Stephanus Teokeli Baro in Kesmark, Ungarus scribebat 8. decembr. Anno 1600.” Mind a „potestati”, mind a „verbos” szavak használata arra enged következtetni, hogy Thököly nem volt otthonos a latin grammatikában. Baumgarten a „verbos” helyett önkényesen „urbes”-t ír.

Sokkal nagyobb meglepetést jelentett számomra Ceglédi János páduai diákunk bejegyzése. Nevével először 1597-ben találkozunk a juristák anyakönyvében. Tudása és tekintélye egyre növekedett, 1599-ben már címere és neve is felkerült az Universitas falára. Az emlékkönyv 119. lapja nemcsak arról tesz tanúságot, hogy Ceglédit meleg barátság fűzte Segethez, hanem arról is, hogy komoly eredményt ért el a héber filológiában. Barátjának könyvébe ugyanis zsidó nyelven írta a következő sorokat: „Sokan elismerik nagy kiválóságodat és ezért vésik be szeretetüket könyvedbe, s velük ime irok én is, kifejezvénn ezzel azt, hogy kész vagyok érted megtenni mindent, mit lelked kíván. Békeség”. A héber betűkkel írt szöveg után latin mondat következik. „In memoriam tui nominis scribebat haec Venetiis in patriam saluturus [!] (rediturus?) Joan. Cegletius Ungarus 7 Decembr. 600”.

* Vö. MONOK István: *A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből.* = MKsz (117.) 2001. 4. sz. 489–494. (Barlay Ö. Szabolcs közleményére történő utalást lásd a 493. lapon.)

A héber emléksorokat Umberto Cassuto, a római állami egyetem semita filológusa fordította le Florio Bánfi részére és megjegyezte, hogy Ceglédi János még nem ismerte teljesen a héber nyelvtani sajtóságokat. Ugyanez a véleménye Szentiványi Róbert professzornak is. Az 1946. évben Rómában tartózkodó Apisdorf bécsi egyetemi tanár Ceglédi soraiban a középkori héber beszéd és írásmód hatását vélte felfedezni.

Thököly és Ceglédi emléksorai önmagukban véve nem sokat mondanak. Jelentőségük azonban egyre szembetűnőbb lesz, ha közelebbről vizsgáljuk Segeth Tamás páduai tartózkodását és humanista szerepét. A skót Segeth ugyanis Vincenzo Pinelli páduai humanistának volt titkára és mint ilyen szoros barátságot tartott fenn a Pinelli-akadémia nevezetes férfijaival.¹ Ezek közül megemlítem Sarti, Lorenzo Pignoria, Scaligero, Francesco Mussato, Sperone Speroni, Torquato Tasso, Giuliano De Medici, Carlo Borromeo, Sigonio és Paolo Manuzio humanisták nevét. Ezzel a tudományos körrel jutott kapcsolatba Thököly István és Ceglédi János. Ha szem előtt tartjuk ezt a művelődéstörténeti hátteret, akkor a különben érdektelennek tetsző emlékkönyvi bejegyzések új megvilágításba kerülnek. A kérdés gyökeréről, a páduai akadémiák Magyarországig terjedő befolyásáról később tárgyalok. Céлом most mindössze az volt, hogy az eddig megfejtés nélkül hagyott héber emléksorokat magyar fordításban közöljem, másrészt rámutassak a magyar humanizmusnak eddig még fel nem kutatott forrásaira, melyek közül most csak a Pinelli-akadémiát érintettem.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Recenziók magyar szerzőkről az *Acta Eruditorum* korai évfolyamaiban. Arra a kérdésre, mikor jelent meg első ízben nyomtatott könyvismertetés vagy recenzió magyar szerző művéről, még a témában járatos irodalomtörténészek sem tudnak mindig felelni. Míg az első magyar nyelvű folyóiratra várunk kell a 18. század utolsó negyedéig, külföldön már száz évvel korábban felfigyeltek, ha nem is a magyar szépirodalomra, de magyar szerzők tudományos igényű kiadványaira. A lipcei *Acta Eruditorum* volt az a folyóirat, ahol 1682 és 1700 között három magyar szerző mintegy kilenc kiadványáról jelent meg hosszabb-rövidebb ismertetés, illetve bírálólat.

Ezt a folyóiratot a szászországi tudósoknak az az igénye hozta létre, hogy ne maradjanak le olasz, francia és angol kollegáik mögött, ugyanis ezekben az országokban már a 17. század hatvanas éveiben kiadnak olyan tudományos folyóiratokat, amelyek nem csupán a Párizsban, vagy Londonban megjelent műveket kísérik figyelemmel. Otto Menckének, aki 1669-ben lesz a lipcei egyetem professzora, támad az az ötlete, hogy egy ilyen folyóiratot a kor tudományos nyelvén, latinul is ki lehetne adni, ehhez megszerzi részben a szász királyi udvar, részben más angol és német tudósok (Robert Boyle, Thomas Gale, John Wallis, Leibnitz) támogatását. Ezek után 1682-ben bocsájta ki negyedréti alakban az *Acta Eruditorum*-ot, amit eleinte főleg maga ír és 1707-ben bekövetkezett haláláig szerkeszt. A folyóirat példányszáma 800–1000 között mozgott,¹ s azt a legtöbb európai országban járatták; így például úgy tűnik, indulásától fogva eljutott a marosvásárhelyi Teleki-gyűjteménybe is.²

Az első magyar szerzőről szóló könyvismertetést is, úgy tetszik, Mencke kiváló angliai kapcsolatainak köszönhetjük. A lipcei tanár még 1680-ban járt Londonban és Oxfordban, ahol a többi

¹ Pinelli magyar kapcsolatait érintettem: *A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése* c. cikkemben. = *Magyar Nyelv* (44.) 1948. 69.

¹ LAEVEN, A. H.: *De 'Acta Eruditorum' Onder Redactie Van Otto Mencke*. Amsterdam-Maarsen, 1986. 245.

² SZAUDER József–TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 424.

közt megismerkedett olyan tudósokkal is, akik általában támogatták az Angliát látogató külföldi diákokat (így a magyarokat is): Edward Bernarddal és Arthur Charlett-tel.³ S bár az *Acta* 1682-től folyamatosan megjelenik, négy évet kell várnunk az első magyar szerzőre, aki nem más, mint a Londonban élő klasszika-filológus és alkalmi könyvkiadó Szilágyi-Sylvanus György. A lipcsei folyóirat 1686-os folyamának 258–269-es oldalain, aláírás nélkül (a lapban megjelenő írásokat nem szignálták), de Otto Mencke tollából egy rövid, 16 soros ismertetés Sylvanus („Pannonius Medicus”) hat, 1684-85-ben megjelent művéről. Csupán a címek felsorolása újabb hat sort vesz igénybe, kezdődik a nagybetűkkel írt „ISOCRATIS ORATIONES AD DEMONICUM & Nicoclem”-mel (az utolsó szó már a második sorba került), után kisebb kurzívval vannak felsorolva a többi címek, úgy mint „*Plutarchi liber de Liberatorum Educatione; Aesopi Fabula sexaginta; Luciani Dialogi selecti; Isocratis Epistolae quae extant*, (és) *Theocritici Idyllia selecta*”, s ezt követi a „*Londini apud Athorem*, 1684, 1685, in 12” hely-, idő- és formátum-adat. Itt már adódnak bizonyos bibliográfiai problémák, pl. ez a cím nem jelzi, hogy itt az Isocrates-beszédeknek már negyedik és ötödik kiadásáról, s a Theocritus-idilleknek hányadik (második, vagy netán harmadik?) kiadásáról van szó, hiszen az első kiadás még 1678-ban, a második (ugyancsak tizenkettedrét méretű) pedig 1683-ban látott napvilágot, míg a harmadik, állítólagos 1684-es kiadásból eddig fennmaradt példányt nem ismertünk. Pontosabban a második kiadásnak volt egy ugyancsak 1683-as utányomása, amelyből több példány maradt fenn, mint az eredeti második kiadásból: két példány Oxfordban és egy Londonban.⁴

A következő, másfél lapos recenzió az *Acta Eruditorum*ban a volt gályarab, majd később katolikus konvertita református lelkész Otrokocsi Foris Ferenc *EIPHNIKON, seu Pacis Consilium pro unione et concordia ad Fratres Protestantes* c. irénikus szellemű könyvéről szól, 1693-ban. A könyvet Gyzelaar nyomtatta ki Franekerben, tehát még Foris áttérése előtt, s az lényegében megpróbálja összeegyeztetni az evangélikus hittételeket a helvét irányzat (a kálvinizmus) tanításával. Bár a Zóványi-féle *Egyháztörténeti Lexikon* szerint Otrokocsi Foris már ekkor „a katolicizmus és a protestantizmus egyesítését tűzte ki ... célpontjával”⁵, ez az *Eirénikon*ból még nem látszik. Valószínűbbnek tartom, hogy Otrokocsi Foris már ekkor arminianus nézeteket vallott, tehát eltért a predestináció kérdésében kialakult református dogmától, amit az anglikán egyházszervezéssel kapcsolatos tanulmányai csak elmélyítettek. Franeker előtt Otrokocsi ugyanis hosszabb időt töltött Oxfordban, ahol anyagi támogatást kapott az ottani tudósoktól, akiket valószínűleg jobban érdekelt az egzotikusnak tartott magyar nyelv eredete, mint a politikai szempontoktól erősen függő, s emiatt megvalósulásra képtelen protestáns egység.

Ezért aztán, főleg John Mill oxfordi tudós tanácsára Franekerben a magyar szerző (az *Acta* szerint is „*nunc exul versatur in Belgio*”⁶) nemcsak teológiával – nyelvészettel is foglalkozott. Ennek eredményeként született egy évvel az *Eirénikon* után a két kötetes *Origines Hungariae*, ugyan-csak Franekerben.

Ennek a könyvnek, amely a magyarság őstörténetével és nyelvének eredetével foglalkozik, viszonylag kevés figyelmet szentelt a magyar szakirodalom, annak ellenére, hogy már 1694 januárjában terjedelmes ismertetés jelent meg róla a lipcsei *Actá*ban. Mindjárt az első mondat a szerzőt „eruditissimus”-nak tiszteli, majd közli, hogy mindeddig a magyarnak a keleti nyelvekkel való rokonságára még egyetlen történetíró (Ranzanustól Istvánffyig) sem adott választ. Otrokocsi a honfoglalást, mint a hunok harmadik Pannóniába való bejövetelét írja le és ezt A.D. 888 tájára teszi, ami pedig a magyar nyelvet illeti, azt bizonyos hasonlóságok alapján a héberrel (!) és a káldeussal rokonítja.

³ LAEVEN: *i. m. uo.*

⁴ *Short-Title Catalogue 1641–1700. Vol. III., P1–Z 28.* New York, 1988. Entry 857.

⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*. 3. javított kiadás. Bp. 1977. 147. Foris 1694 tavaszán tért át.

⁶ *Acta Eruditorum, Mensis Octobris A.M.DC.XCIII, 457.*

508

ACTA ERUDITORUM

hominibus inhabitato, cuius (ob Zonam torridam frigidamque, utramque Burnetio tunc inhabitabilem) spatium non suffecerit ingenti hominum antediluvianorum multitudini; eadem perpetuo temperatura Telluris antediluviana, hominibus, animalibus & vegetabilibus noxia & vix tolerabili; fluxu fluviorum Paradisiacorum, orbis Paradisiaci partibus nullis declivibus, impossibili, nec figura Telluris ovali explicabili; calore immodico & nimio Solis aestu in recto Telluris postu continuis ventorum orientalium flabris, profundiorique partium Telluris in umbram nocturnam immersione, non satis commode temperato; vindicato dextreque exposito loco Geneseos IIX, 22, quippe qui non nova tempora inducta, sed usum tantum veterum reductum innuat; sacra chronologia, per Telluris orthothesiam fluxa atque incerta reddita: quorum singulorum explicatiorem cognitionem Clarissimus Auctor Lectori præbebit.

EPISTOLA S. PAULI AD HEBRÆOS EXPLICATA A SAMUELE SZATTMAR NEMETHI, antea Ling. SS. & Philos. mox Theol. in Coll. Reform. Claudiopolitano Professore, h. t. electi Transsylvanicae Celsissimi Principis Ephoro.

Franequeræ, typis & impensis Joh. Gyzelaar, A. 1695. in 4.

Constat Alphab. 4.

Utilem novo hoc in Epistolam D. Pauli ad Hebræos Commentario navavit clarissimus Auctor operam, iis potissimum, qui pro conicione populum informant, profuturam; quandoquidem vocabulorum ac phrasum significatus atque usus folicite eruit, & insuper materiam theologicam amplificationi verborum inservientem larga subinde manu suppeditavit. Præmisit totius Epistolæ textum Græcum unam cum Latina versione, lemmata item capitum pro suo iudicio disposita; sicuti & copiosum non locorum modo Scripturæ, quæ in hoc opere vel fuscus explicata, vel per institutam collationem aliasve illustrata fuerunt, sed & rerum præcipuarum, vocumque Hebraicarum pariter ac Græcarum isthoc in tractatu expositarum, Indicem subjunxit.

Posteaquam Paulo scriptum hoc asseruit & vindicavit, scopum atque argumentum ejus facit institutionem & adhortationem directam ad Hebræos jam conversos & in Christum credentes, sed legi
Mosis

MENSIS NOVEMBRIS A. MDC XCV. 509

Mosis adhuc addictos, eam cum Evangelio miscentes, & a Judæis infidelibus multis modis sollicitatos ac vexatos, qua illi, proposita Christi persona, officio, & eminentia, collata etiam legis & evangelii doctrina, ac rituum Mosis antiquatione per Christum demonstrata, excitentur ad fidem firmam & sinceram in Christum, confirmentur multis modis adversus cruces ferendas, & ad exercitium fidei, spei, charitatis stimulentur, ut effugere possint iudicium Dei imminens praesertim iis, qui ab agnita semel veritate deficiunt. Quamobrem potissimum ejus rationem in *διδάξει* atque *παρακλήσει* versari monet, atque ad hunc scopum expositionem suam perpetuo discursu constantem per omnia informat, quomodo partes & inter se cohaereant, & cum primario instituto combinentur, justo ubivis loco indigitans.

ELEMENS DE BOTANIQUE &c.

id est:

Elementa Botanicæ, seu Methodus cognoscendi Plantas, auctore
Pittone Turnefortio, Academiae Regiae Socio & Professore
Botanicæ in Horto Regio.

Parisii ex typographia Regia, MDCXCIV. in 8.

Alphabet. i. plag. 16. & fig. æn. 45l.

TRes sunt Tomi totius hujus operis, quorum primus textum, reliqui duo icones nitidissimas huic accommodatas exhibent. Quod ad primum, praefatur nobilissimus Auctor de facilitando Botanica studio, eamque in gratiam prolixè docet, veteres quondam fuisse paucis contentos, magisque sollicitos de viribus, quam ordine vel nominibus plantarum: crescente autem harum numero, a celeberrimis hinc inde Botanicis successu temporis insigniter aucto, tandem coepisse quosdam meditari certam methodum, ad quam reducerentur omnes, ope characteris cujusdam essentialis, seu similitudinis manifesta, qua stirpes inter se convenirent. His praemissis, dispescit opus suum in tres partes. *Prima* ostendit, quomodo vegetabilia commode ad certa quaedam genera reduci possint, & quidem considerando fructus, semina floresque; prout id inter omnes alios primus tentavit superiori seculo Gesnerus, & post eum Camerarius in Epitome Mattholi atque Horto Medico & Philosophico (sed adjutus scriptis figurisque Gesneri) quem secuti sunt Casalpini, Fabius Columna, Morison atque

Bár a lipcsei recenzens (aki egy H. Pipping nevű teológus lehetett)⁷ elismeri, hogy az *Origines* szerzője valóban fel tud mutatni bizonyos hasonlóságokat a magyar és a keleti nyelvek között, ugyanakkor nem látja bizonyítotttnak azt, hogy a magyarnak bármilyen köze lenne az amazonok állítólagos nyelvéhez (Otrokocsi Foris szerint pl. az „amazon” szó rokon a magyar „amaz aszszonnal”) és úgy véli, bármilyen tudós és jártas legyen szerző más-más nyelvekben, mégsem tudja megoldani a magyar nyelv eredetének rejtélyét. (Ez nem meglepő, hiszen a finn–ugor rokonságot felderítő Sajnovicstól még több, mint hetven év választja el az *Origines Hungariae*-t.)

Szilágyi-Sylvanus és Otrokocsi Foris után a harmadik magyar szerző, akiről az *Acta Eruditorum* ír, még hozzá 1695-es folyamában, Szathmárnémethi Sámuel kolozsvári filológus és teológiantanár. Szathmárnémethi 1680 és 83 között tanult Hollandiában, ahol Groningen kivételével bejárta az összes egyetemet és számos művet adott ki, a többi közt egy *Regnum Dei* c. értekezést Franekerben, 1683-ban.⁸ Igen jó kapcsolatokat épített ki a fontosabb németalföldi teológusokkal, s ennek és széleskörű teológiai tájékozottságának köszönhető, hogy még évekkel hazatérése után is újabb latin nyelvű kiadványai jelentek meg Franekerben és Utrechtben. Ezek közé tartozott Szent Pálnak a Zsidókhöz írt leveleinek a magyarázata, amely 1695-ben jelent meg Franekerben, Gyzelaarnál, kvart formátumban *Epistola S. Pauli ad Hebraeos Explicata* címmel – erről a számos könyvtárban ma is fellelhető műről számolt be, rendkívül gyorsan, (mert még a kiadás évében) Mencke folyóirata. A 26 soros ismertetés rávilágít Szathmárnémethi Sámuel kivételes filológiai képességeire, amennyiben nem csak a Szent Pál-levél teljes görög és latin szövegét közli, hanem még egyes kifejezések héber megfelelőjét is megadja, illetve megmagyarázza. Jóllehet Szathmárnémethi, akit kortársai kiváló pedagógusnak tartottak, ekkor már leköszönt II. Apaffi Mihály mellett betöltött nevelői állásáról (ezt 1693-tól 1695-ig gyakorolta)⁹, az *Acta* még úgy mutatja be, mintha jelenleg is a kiskorú erdélyi fejedelem eforusa lenne: „antea Ling. SS. & Phil. mox Theol. In Coll.Reform. Claudiopolitano Professore, h(oc) t(empore) electi Transylvaniae Celsissimi Principis Ephoro”¹⁰ Ez az információ még a kézirat lezárásának idejéből származik, azt ugyanis szerzője az új naptár szerint 1694. augusztus 24-én Radnóton fejezte be és juttatta el még abban az évben, vagy a következő év elején, alighanem egy Hollandiába utazó erdélyi diákkal, a franekeri Gyzelaarhoz.¹¹ Ami magát Szathmárnémethi könyvét illeti, Tótfalusi Kis Miklóstól tudjuk, hogy a szerző hollandiai tanára, Johann Van der Wayen a kötet előszavában azt állította, ezek lényegében az ő korábbi előadásainak a kivonatai; erre a vádra a kolozsvári tanár egy évvel később, *Moses explicatus* c. munkájában a vádat visszautasítva, jogos méltatlankodással reagált.¹² (Az *Acta* recenzense egyébként Van der Wayen nevét nem is említi).

Mint már utaltunk rá, Szathmárnémethi Sámuel igen nagy becsületnek örvendett nem csak szűkebb hazájában, ahol mint kora legkiválóbb „cartesianus-coccejánus” református teológusát tartották számon, hanem külföldön is. Még 1717-ben bekövetkezett halála előtt három évvel is jelent meg teológiai értekezése Utrechtben Alexander Roëll ottani professzor előszavával.¹³ De az a tény, hogy egy külföldi folyóirat már 1695-ben foglalkozott egy művével azt bizonyítja, hogy az erdélyi református bibliakritikára már a 17. század végén felfigyeltek a kor tájékozottabb protestáns teológusai és filológusai.

GÖMÖRI GYÖRGY

⁷ LAEVEN, A. H.: i. m. 296.

⁸ *RMK III*: 3242. Említi ZOVÁNYI: i. m. 578.

⁹ Uo.

¹⁰ *Acta Eruditorum*, Mensis Novembris A. MDC XCV, 509.

¹¹ Vö. *RMK III*: 3933.

¹² *Erdélyi féniks*. (Szerk. JAKÓ Zsigmond). Bukarest, 1974. 182; 454.

¹³ ZOVÁNYI: i. m. 579.

Nyomozás eltűnt könyvek után Nyitrán 1758-ban. A magyar könyvtártörténeti szakirodalomban eddig ismeretlen dokumentumfajta került elő a Nyitra megyei levéltárból. A vallatás során a kérdésekre adott válaszokból kirajzolódó történet arra is rávilágít, hogy a könyv birtoklása és az olvasás a megyei nemesség vezetőinek körében a XVIII. század közepére már természetesnek mondható. A per során nem fordult elő, hogy a könyvek eltűnésének körülményeit csak azért vizsgálták volna, mert a könyv maga meghatározott anyagi értéket képviselt.

Anno 1755. die 23. mensis Octobris in superiori civitate Nitriae incltyi Comitatus nominis ejusdem adjacentis, erga gratiosum excellentissimi ac illustrissimi domini domini comitis regni Hungariae palatini pro parte et ad instantiam spectabilis dominae Eva Beliczay, domini condam Nicolai Jeszenszky relictæ viduæ, qua pro licitu suarum ex eodem domino et marito suo susceptarum naturalis tutricis et curatricis emanatum praeceptorio compulsorium mandatum. Nos infrascripti Adamus Diósy judlium et Josephus Bacskadi jurassor ejusdem Incltyi Comitatus Nitriensis, erga subnexa De eo utri puncta sequentes exegimus testium fassiones.

De eo utrum?

- 1mo Tudgya é látta é a'vagy hallottaé a'Tanu? megh boldogult Baró Jeszenszky Antal uram ideiben keze alatt lévő bibliothecából kinek, minémeő könyveket, és hányat adott volt légyen kölcsön?
- 2do Tudgya é látta é a'vagy hallotta é, már halála után titulalt Jeszenszky Antal méltóságos Eözvegye ideiben azon bibliothecából, és könyvekből, kik, hány könyvet és minémőt vettenek légyen, vallya megh hiti' szerént.
- 3tio Tudgya é a'tanu mi otta baro Jeszenszky Antal uram Eözvegyével megh alkuttanak successorok, azotta is az könyvekből kik, hány és minémő könyveket válogattak ki és most is magoknál tartják, akár Vassardrúl¹ akár más mely helyüt is azon könyvekhez juthatván, azt vallya megh hiti után kit tudna e dologban tanúnak lenni.

Primus testis spectabilis ac perillustris dominus Josephus Majthényi de Kesselökeő annorum circiter 34. Sub eo quo obstrictus est Incltyo Comitatu Nitriensi quæ Tabulæ Judiciariæ assessor juramenta ad praeinserta De eo utri puncta fassus est. Fatens Ur azt jól tudgya, hogy minek utánna boldogult méltóságos Baró Jeszenszky Antal uram Eözvegyével a' successorok megh alkuttak volna, bibliothecában tanáltatott könyvek Jeszenszky István uram veiéhez, Kubinszky Ferencz Uramhoz Eleskére² hozzatattak, mellyeknek javát most nevezett Kubinszky Ferencz uram (a'mint fatens ur elöt maga mondotta) kiválogatván, a'többit Jeszenszky István uramhoz Nittra Vichapra³ küldötte, ot az pajtában le rakva lévén, maga fatens ur is némellyeket azon könyvekből el vitt, mellyeket, amidőn requires aszany-nak tetszeni fogh, kész visza téréteni. Sőt azt is vallya, hogy Bartakovics Pál uramnál is némely része tanáltatik azon könyvekből, mivel magátúl eő része tanáltatik azon könyvekből, mivel magátúl eő kegyelmétül azt hallotta fatens ur.

Secundus testis perillustris ac generosus dominus Franciscus Kubinszky annorum circiter 30 deposito praevio corporali juramento ad praeinserta puncta examinatus fassus est. Fatens uram azt ugyan nem tudgya hány, és minémő könyveket Istenben boldogult méltóságos Baró Jeszenszky Antal uram kezénél lévő bibliothec-

¹ Alsó-Felső Vásárd, Dolné-, Horné Trhovište, Szlovákia.

² Eleske. Alekšince, Szlovákia.

³ Nyitra Vicsap. Výchapy-Opatovce, Szlovákia.

caiból⁴ valakinek⁵ kölcsön vagy máskép adott volna, hallotta mindazon által azt, hogy az özvegye mostani Plungethné Aszony, maga Eözvegységében azon könyveknek nagyobb részét ell ajándékozta.⁶ de kiknek azt bizonyossan nem valhatta. Mellyek penigh elmarattak, és Jeszenszky István urnak ugy mint directus successornak Vásárdi Transactionak értelmé szerént resignáltattak, azokat ugyan Jeszenszky István uram parancsolatlyából fatens uram magához⁷ Eleskére hozatatta, s az után⁸ Nittra Vichápra elküldötte, mely könyveket, hogy⁹ onnan Requirens Aszonynak édes fia¹⁰ elvitte, fatens uram hallotta.

Tertius testis nibilis Stephanus Dióssy annorum circiter 23 sub eo quo Inclyto Comitatu Nittirensi qua jurassore obstrictus esset juramento, ad praeserta puncta[!] De eo utra puncta ad 1mum quidem nihil, ad 2dum vero et 3tium fatetur. Fatens még elmult 1756dik Esztendeőnek elein, Kubinszky Ferencz uramhoz patvariára jövén, akkori compatvaristájatul Nagy János uramtúl sok izben hallotta, hogy minek utánna boldogult Baró Jeszenszky Antal Uram Eözvegyével a' successorok megh alkuttak volna, Vassardi Bibliothecából sok rendbéli könyveket, üdősbik Bossányi László, Bartakovics Pál, és Kubinszky Ferencz Uraimék el vittek¹¹ légyen, azon kívül penigh fatens vallyá azt is, hogy midőn tavali esztendőben¹² Kubinszky Ferenc uramnál lévő könyvek Galgóczrul¹³ Eleskei Házában által hozatattak volna, akkoron fatens egészen a könyveket mind Galgóczon mind penigh Eleskén föl számlálván, száz tizen hat darab tanáltallott, és mind azokat Eleskei uj Épületnek első szobájában le rakta, több, s nevezet szerént Könyveknek számát volt Compatvaristája Nagy János uram mivel mind alkunak¹⁴ alkalmatosságával, mind penigh Könyveknek el hordásán jelen volt, bizonyossaban és világossaban tudhatta.

Super qua modo praevio per nos peracta inquisitione, elicitis antelatarum testium juratis fassionibus, hasce praetitulata Dominae Requirenti futura jurium suarum pro cautela necessarias extradeditus literas nostras testimoniales. Actum anno, die, locorum quibus supra.

[Az irat kültetén egykorú kéztől:] Inquisitio Eva Beliczay Nicolai Jeszenszky viduae. 1758¹⁵

BESSENYEI JÓZSEF

⁴ Áthúzza: eő Nagysága Eözvegye maga Eözvegységében

⁵ Áthúzza: adott volna

⁶ Áthúzza: mellyek peni

⁷ Áthúzza: ell

⁸ Áthúzza: penigh

⁹ Áthúzza: az után

¹⁰ Áthúzza: Vichápról

¹¹ Áthúzza: volna

¹² Áthúzza: Galgóczrul Eleskére

¹³ Galgóc. Hlohovec, Szlovákia.

¹⁴ Áthúzza: osztálnak

¹⁵ Nyitrai területi Levéltár, Vágsellyei Fiók, Vágsellye. Nyitra vármegye Levéltára (Nitrianská župa) Acta Inquisitionalia (Vyšetrovacie Spisy) B Fasc. VI. N. 395. 1499. sz. doboz

Egy angol népoktatási módszer sajtóvisszhangja a reformkori Magyarországon. A kölcsönös tanítás módszere, közismertebb nevén Bell–Lancaster, vagy monitor-módszer Andrew Bell¹ és Joseph Lancaster² angol pedagógiai szakemberek nevéhez fűződik. A tömeges népoktatást lehetővé tevő eljárás szinte az egész világon elterjedt a 19. század első felében. Angliában az 1860-as évekig a gyermekek 60 százaléka az ő módszerükkel sajátította el az alapismereteket, de Franciaországban, Svédországban, Norvégiában, Dániában, Németalföld, Svájc, Olaszország, Görögország, Spanyolország, Portugália, Észak- és Dél-Amerika iskoláiban, valamint Afrika, Ázsia, Ausztrália egyes körzeteiben, főként az angol gyarmatbirodalom területén, közismert és elterjedt volt a módszer.

Neveléstörténeti szakirodalmunk mindaddig nem foglalkozott a korabeli magyar sajtóban megjelent első Bell–Lancaster-értékelésekkel, pedig ezek elemzése sok értékes adattal járulhat hozzá az angol nevelők elméleti és gyakorlati tevékenységének a hazai kortársak körében megfogalmazódott véleményének értékeléséhez.

1817 májusában, a Pestalozzi-vita lezárásaképpen, a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain jelent meg az első híradás a Bell–Lancaster módszerről. A szerkesztő, Fejér György³ megjegyezte: „eleget szóllottak már a Pestalozzizmus eránt Tudósaink és Paedagogusaink, ideje, hogy a Bell–Lancaster tanításról értekezzenek ezentúl.”⁴ Tehát egészen biztos, hogy ekkor Magyarországon már ismert volt a módszer, angol eredeti források, vagy francia és német fordítások nyomán. Az első magyarországi ismertetés Kassán jelent meg 1819-ben *Der wechselfeilige Unterricht nach der Bell–Lancasterischen Methode* címmel, Karacsay Fedor gróf munkájaként. A szerző előszavában sürgeti a módszer hazánkban való bevezetését, főként abból a célból, hogy a parasztgyermekek az eddiginél nagyobb számban juthassanak az alapismeretek birtokába.

¹ Bell, Andrew (1753–1832): Skóciában született, matematikai és filozófiai tanulmányokat folytatott a St. Andrews Egyetemen, majd Amerikában, Virginiában magánnevelőként működött. Miután 1781-ben visszatért szülőföldjére, az anglikán egyház papja lett. Leithben működött lelkészként, majd Indiába került, ahol a Kelet Indiai Társaság által fenntartott fiúárvaház vezetője lett. Mivel a zsúfolt és rossz körülmények között működő árvaház iskolájában nem lehetett eredményesen tanítani, Bell kidolgozott egy új módszert, amely szerint a vezető tanító segédeket, ún. monitorokat képez ki az értelmesebb tanulóik közül arra, hogy a többieket tanítsák. A rendszer, amelyet később „monitor módszer”-nek neveztek el, lehetővé tette, hogy nagyobb tömegek sajátítsák el az alapismereteket, mintha csak egy felnőtt tanár tanított volna. 1796-ban Bell visszatért Angliába, és a következő évben kiadta fő művét, *An Experiment in Education* címmel, amelyben ismertetette módszerét. 1798-ban megalapította első angliai iskoláját Aldgate városában. A módszer, amely kezdetben sok vitát kavart, az évek során egyre népszerűbb lett, és 1832-ben, Bell halálának évében már 12 000 monitor rendszerű iskola működött Angliában.

² Lancaster, Joseph (1778–1832) 1801-ben, Londonban alapította meg a „monitor módszer” szerint működő elemi iskoláját. Elméleti kérdésekben, főként a vallásoktatást illetően, nem mindenben értett egyet Bell-lel. Míg Bell iskoláiban rendszeres vallásoktatás folyt az angol államegyház szellemében, addig Lancaster, mint kvéker, az általános keresztény elvek ismertetésére szorítkozott.

³ Fejér György (1766–1851) teológiai doktor, prépost-kanonok, az egyetemi könyvtár igazgatója. Keszthelyen, Pesten és Pozsonyban végezte tanulmányait. 1790-ben szentelték pappá. Ezt követően nevelőként működött a Festetics és Ürményi családoknál. 1802-től a székesfehérvári papnevelőben a dogmatikát 1808-tól a pesti egyetemen teológiát tanított. 1817 januárja és októberre, majd 1817 januárja és júliusa között ő szerkesztette a *Tudományos Gyűjteményt*. 1824-ben a pesti egyetem könyvtárának igazgatójává nevezték ki, amely hivatalt 1843-ig viselte. 1851-ben halt meg Pesten. Kiterjedt irodalmi tevékenységet folytatott. Írt verseket, színművelet, teológiai, filozófiai műveket, tudománynépszerűsítő cikkeket. Legjelentősebb munkája 40 kötetes középkori oklevélkiadása. (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus civilis*. Buda, 1829–44.)

⁴ *Kinyilatkoztatás a Tudományos Gyűjtemény ügyében.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. V. 141–142.

Ugyanebben az évben, a *Tudományos Gyűjtemény*ben egy fiatal pap, Kis Pál⁵ cikket írt „Új tanításmód Bell és Lancaster szerint”⁶ címmel. A cikk fő gondolata az, hogy mivel a népoktatás ügye hazánkban is igen elhanyagolt állapotban van, hasznos lenne az angolok által sikeresen alkalmazott módszert hazánkban is bevezetni.

„ha kedves Nemzetünk csinosodását hathatósan akarjuk, a köznépek általános oktatására minden tehetséggel ügyellünk; ezen oktatásnak pedig, hogy ama nagy czélnak megfelelően, kevés költséggel, rövid idő alatt, még is sarkalatosan szükség meg esni; miképpen erre Bell és Lancaster utat mutatának.”⁷

Ezt követően röviden, Karacsay nyomán, ismerteti a módszer kialakulásának és elterjedésének történetét, elemzi a gyakorlatban is bevált eljárást, bemutatva annak pozitív vonásait. Kiemeli, hogy a módszer segítségével, kevés képzett tanító irányításával tömegesen lehet a nép gyermekeit az alapismeretek birtokába juttatni.

Egy évvel később, ugyancsak a *Tudományos Gyűjtemény* közölte egy Y jegyű szerző, (a korábbi szerkesztő, Fejér György) tanulmányát, a Bell–Lancaster módszerről „A tanítványok által való tanításról” címmel.

Fejér Györgyöt úgy látszik annyira foglalkoztatta a Bell–Lancaster módszer, és annyira hasznosnak tartotta volna magyarországi bevezetését, hogy egy hosszú tanulmányban vállalkozott részletes ismertetésére. A 32 oldalas frás első soraiban Fejér utal saját korábbi felhívására, mellyel lezárta a Pestalozzi vitát.

„...tudósaink a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-dik V. kötetében nyilván megkértettek, hogy annak esmértetésére, s vizsgáltatására is fordítsák dologhoz értő elméjüket. Ennek a hátramaradásnak helyre hozása végett bátorodom és a Tanítványoknak jelesebb tanuló társaik által való tanítás eredetét, történetit, módját, minéműségét szemmel látó tanúknak bizonyosságai szerént, mennyire egy értekezésnek szoros határi engedik, előterjeszteni.”⁸

A tanulmány ismerteti Andrew Bell rövid életrajzát, aki misszionáriusként Indiába került, ahol Madras mellett egy kis településen a helybeli gyermekeket betűvetésre tanítva fejlesztette ki módszerét. A módszer lényege az, hogy a tanító, a gyorsabban haladó, tehetségesebb tanítványai segítségével oktatja a többieket, mintegy megsokszorozva önmagát. Fejér elismerően említi Bell alapművét az *An Experiment in Education, made at the Male Asylum of Madras, suggesting a System by which a School on family mais teach itself* című munkát. A tanulmány további részeiben olvashatunk Joseph Lancaster törekvéseiről, aki az általa vezetett külvárosi elemi iskolában előbb 500, később már 1000 szegény gyermeket tanított, a Belléhez hasonló módszer szerint. Fejér György Lancaster művéről (*Improvements of Education*. London, 1803.) is elismeréssel szól. Megemlíti, hogy a hasznos munka 1803 és 1806 között hat kiadásban jelent meg, és németre is lefordították *Ein einziger Schulmeister unter tausend Kindern* címmel.

⁵ Kis Pál (1793–1847) apát-kanonok, a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagja. Tanulmányait Sopronban és Győrben végezte. Pappá szentelése után nevelőként dolgozott az Eszterházyaknál, majd a bécsi egyetem könyvtáránál segédtitisz és a Theresianumban a magyar nyelv-és irodalom tanára lett. Ferenc Károly főherceg fiait ő tanította a magyar nyelvre. 1847. október 31-én halt meg Bécsben.

⁶ Kis Pál: *Új tanításmód Bell és Lancaster szerint*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1819. IX. 35–43.

⁷ Uo. 35.

⁸ Y.: *A tanítványok által való tanításról*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1820. X. 3.

A tanulmány a továbbiakban részletesen szól a Bell és Lancaster módszer néven ismert tanítási metódusról, a monitorok kiválasztásáról, és speciális képzésétől kezdve, az osztályterem berendezésén át, a tanítási és nevelési módszerek, a jutalmazási és büntetési eljárások ismertetésén keresztül egy tanítási nap történéseinek teljes leírásáig.

A cikk alapján, Magyarországon is sokan szerezhettek tudomást e nagyhatású módszer lényegéről. A módszer ismertetése több pedagógiai kézikönyvünkben is helyet kapott a későbbiekben. Kis Pál, aki 1819-ben a *Tudományos Gyűjtemény*ben már ismertetést közölt a Bell–Lancaster módszerrel, 1830-ban Budán megjelent *Tanítás módja. A városi és falusi iskolamesterek számára*⁹ című könyvében, amely egyébként az oktató-nevelő munka szempontjából az angol mintához képest igényesebb iskola képét idézi, a korábban oly lelkesen propagált módszerrel mindössze egyetlen látjegyzet erejéig emlékezik meg.

„Bell és Lancaster tanítás módja szerint finom por terítetik a különösen készült iskolai padra, és egy fácskával ezen porba próbálgatják a gyermekek a betűket”¹⁰

– mintegy feltételezve, hogy olvasói pontosan tudják, megjegyzése mire vonatkozik.

Jól példázza a Bell–Lancaster módszer magyarországi hatását az a pedagógiai szakkönyv is, amely Lesnyánszky András, nagyváradai paptanár munkájaként jelent meg 1832-ben.¹¹ Tanítójelölteknek szánt tankönyvében így ismerteti Lesnyánszky a Bell–Lancaster-módszer előnyeit:

„Gondollyunk egy tágas szobát, mellyben 100–500, sőt több gyermek is elférnek, a szükséges padok úgy alkalmaztatnak benne, hogy a fal és a padok között elegendő térség maradjon a végre, hogy félkörben állva a falon függő tábláról betűzhessenek, vagy olvashassanak a kicsinyek. Egy Tanító (inkább csak főkormányzó) kevésbé felemelkedett helyről végig tekinti az oskolát, és, hogy minden a bevett rend szerint folyjon, szemesen vigyáz. Lehet 20 esztendőes ifjú. [...] A legjelesebb gyermek, ki a tanító és kised sereg között foglal helyet, Igazgatóvá tétetik, ez a tanítótól vett parancsolatot az olvasás, írás vagy számolás üdijéről ... fennszóval jelenti, a lecke előtt, és utána mondanó irádságra csengővel ad jelt. Továbbá mindenik rendből a legjobb eszű s legnagyobb szorgalmú gyermek tanítónak nevezetik ki [...], ez hallván az igazgató gyermeknek kommandóját (parancsát) hírvül adgya azt tanítványtársainak, leckét ad fel, mellyre mind addig oktattya őket, míg a rendben magához hasonló kised tanítót nem formált, azután fellyebb osztályba megy által, hol ismét tanítvány lesz.”¹²

Hogy Erdélyben is ismerték¹³, és a gyakorlatban is bevezették a módszert, arról levéltári forrásokból¹⁴ és az *Erdélyi Prédikátori Tár*¹⁵ 1833. évi első számából értesülhetünk.¹⁶

⁹ Kis Pál: *Tanítás módja. A városi és falusi iskolamesterek számára*. Buda, 1830.

¹⁰ Uo. 153.

¹¹ LESNYÁNSZKY András: *Didaktika és methodika, avagy a tanításnak közönséges tudománya és a tanítás módgyának tudománya*. Nagyvárad, 1832.

¹² Uo. 64–65.

¹³ Erdélyben – ismereteink szerint – először Stephan Ludwig Roth (1796–1849) a szász művelődés- és iskolaügy kiváló képviselője, Pestalozzi tanítványa és munkatársa tett említést Bell és Lancaster tanítási rendszeréről szüleinek és barátainak mestere yverdoni intézetéből 1819–1820 között írt néhány levelében. E levelek egyikéből tudjuk meg, hogy a *Der Sprachunterricht* című tankönyvét az angliai Lancaster-típusú iskolákban be akarták vezetni. A jelek szerint azonban a rendszernek nem volt számottevő hatása az ifjú Rothra. Nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy hazatérve ezt, vagy ennek bizonyos elemeit gyakorlati pedagógiai tevékenységében felhasználta, vagy népszerűsítette volna. Vö. NÁHLIK Zoltán: *Lancaster iskolák hazánkban*. = Korunk 1968. 1536–1541.

A tanulmány szerzője Salamon József,¹⁷ aki a kolozsvári református nőegylet által 1832-ben, a Magyar utcában alapított népiskolában folyó oktatást a Bell–Lancaster módszer (kölcsonös tanításmód) szerint szervezte meg. Salamon az *Erdélyi Prédikátori Tárb*an megjelentetett tanulmányában, amely „A kölcsonös tanítás módjának rövid rajza oskoláink állásához alkalmaztatva” címet viseli, részletesen ismerteti a módszert, sőt kitér azokra a változtatásokra is, amelyeket az eredeti módszer erdélyi adaptációja megkövetel. A szerző a bevezetésben kiemeli, hogy hivatali, de emberi kötelessége is, hogy a köznép célirányos, és az idők szellemének megfelelő nevelését előmozdítsa. Hangsúlyozza, hogy Erdélyben számos olyan iskola van, amelybe sokkal több gyermek jár, mint az ésszerű volna. Éppen ezért van szükség a Bell–Lancaster módszerre, mely lehetővé teszi, hogy a nagyszámú gyermekek is elsajátítsa az olvasás és írás tudományát. Részletesen leírja, milyen legyen az „iskola ház” vagyis a tanterem, melyben a falusi gyerekek tanulnak. Szól a terem ideális méretéről, berendezéséről, arról az asztalról, amely mellett a betűtanuló gyermekek ülnek.

„Ez az asztal a betűtanulók számára áll, vékony párkánnyal körülfogva, és minden gyermek előtt hasonló párkánnyal keresztül szaggatva, arra szolgál, hogy az ilyen módon formált tálcáskák megtöltetvén száraz szitált fővénnyel, abba tanulják a gyermekek írni ujjokkal, vagy plajbász formára faragott fácskával előbb a nyomtatott, azután az írásbeli nagy és apró betűket.”¹⁸

A padok nagyságát a különböző életkorú és magasságú tanulók szükségletéhez kell szabni a szerző szerint. Világos leírást olvashatunk az osztályterem többi berendezési tárgyáról:

¹⁴ Levéltári adatok tanúsága szerint a kölcsonös tanításmód bevezetése iránt elsősorban az erdélyi református egyház mutatót érdeklődést, már 1825-től kezdődően. Az „Elintézésé a kolosvari főoskolabeli nyolc alsóbb classisokban a tanítás és tanulás tárgyának és ezek esmértetési módjának” című kéziratban a következő szöveggel találkozunk: „... ezen elementaris classisban mi módon lehetne a tanításban a Bell–Lancaster methodusát alkalmaztatni: ezaránt az utasítást meg fogia tenni a philologiae professor...” A Kolozsvári Ref. Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Főconsistoriumi Levéltára. 361–845. sz. Az első olyan levéltári adat, amely már egy, a kölcsonös tanításmód alapján működő iskola létezését meggyőzően igazolja, az 1829-ben, Szász Károly által kidolgozott, „Az Erdélyi Nagyfejedelemségbeli Evangelica Reformata Felsőbb és Alsóbb Oskolákban fennálló Tanítás Rendének és Módjának Rajzolatya” című kéziratban lelhető fel. Ez azt jelzi, hogy a zilahi gimnáziumban az írás-olvasás tanítása a Lancaster által kidolgozott rendszer szerint folyik. (A Kolozsvári Ref. Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Főconsistoriumi Levéltára. 371–829. sz.)

¹⁵ Az *Erdélyi Prédikátori Tárb*nak 1833–1839 között összesen 9 füzete jelent meg, Salamon József szerkesztésében.

¹⁶ SALAMON József: *A kölcsonös tanítás módjának rövid rajza oskoláink állásához alkalmazva.* = Erdélyi Prédikátori Tárb 1833. 147–167.

¹⁷ Salamon József (1790–1871) tanulmányait a zilahi és a nagyenyedi református kollégiumban végezte, majd 1814-ben a göttingai egyetemen folytatta tanulmányait. Hazatérése után, 1815-ban a zilahi kollégium tanára lett. 1830-tól a kolozsvári református kollégium teológia professzoraként, és a város iskoláinak felügyelőjeként működött. 1856-ban megbízták az összes erdélyi protestáns iskola felügyeletével. 1862-ben nyugdíjazták. Ekkor Zilahra költözött, kinevezték a zilahi iskola algonodnokává. 1871-ben halt meg Zilahon. Műveinek többsége teológiai tárgyú. Salamon feltehetően már külföldi egyetemi tanulmányainak idején, Göttingában ismerkedhetett meg Ludwig Natorp (*A. Bell und J. Lancaster*, 1817.) munkájával, amelyben a Lancaster-módszert ismerteti. A zilahi gimnáziumnak adományozott magánkönyvtára jegyzékében pedig a *Bell–Lancasterische Unterricht-Methode* című, Bécsben, 1819-ben kiadott mű is szerepel.

¹⁸ SALAMON József: *A kölcsonös tanítás módjának rövid rajza oskoláink állásához alkalmazva.* = Erdélyi Prédikátori Tárb 1833. 149.

„Szükségesek a számvetés bővebb gyakorlására, s az énektanulásra egy-két fekete táblák is. Az iskola mobilái közé tartozna egy falióra, minthogy az idő szoros felosztását megtartani szükséges, egy kézi csengettyű, továbbá egy téka, melynek több polcai legyenek az elé nem járó táblácskák számára, s egy záros nagy asztalfia rekeszekre osztva a tanító előtt, melyben kréta, papiros, plajbász, jegyzőkönyv, stb. tartatnak.”¹⁹

Hogyan kell csoportokba sorolni a gyerekeket? Salamon nézete szerint az első osztályba tartoznak a betűket tanulók, akiket előbb a nagy betűket később az „apró” betűket tanulják. A második osztály a sillabizálóké; akik előbb az első szakaszában két betűből, a másodikban három s négy betűből álló szavakat tanulják meg előbb betűzni, azután olvasva is kimondani. A harmadik osztályba tartoznak az „olvasó gyerekek” akik közül az első csoport több szótagokból álló szavakat szótagolva tud olvasni; második csoportba tartoznak „a folyvást olvasók”, a harmadikba a „gyakorlott olvasók”, akik közül választja ki a tanító a segítőt, az ún. monitorokat vagy felvigyázókat. „A kölcsönös tanítás módjában, a nagyobb, vagy felsőbb osztálybeli gyermekek tanítják a kisebbeket, s azok nevezetnek oktatóknak (monitor).” – írja a szerző.

Érdeemes idézni az oktatás rendjéről szóló részt, amelyből tájékozódhatunk arról, hogy valójában milyen módon folyt a tanítás ezekben az iskolákban:

„Kezdődik a tanítás télben 8 – nyárban 7 óraker, éneklésen és könyörgésen, melyet a köz oktató mond előttök. Ekkor a tanító számba veszi kik nincsenek jelen a kül oktatók közül, s helyettök másokat nevez ki. Jelt ad a csengettyűvel, s ezt mondja: oktatók a táblához! Ezek kimennek, s ki-ki a maga tábláját levéven a fogasról, az alsóbb szegre akasztja, s ekkor vesszőjével kopogtatván, az ő tanítványi egyszerre körülte teremnek, félkarikába. Most az olvasás táblái előtt állanak, s ez szinte tart fél óráig. A tanítás pedig így megyen: grádus szerént állván a gyermekek, kik legfeljebb nyolcan, kilencen lehetnek egy tábla előtt, rámutat az oktató vesszőjével az elsőre, s ez azt teszi, hogy néki kell nagyon mondani a mutatandó betűket, vagy sillabákat, a többek pedig lassabban utána mondják; de ha nem találja, aki az utána valók közül megmondja, mindjárt elibe áll s ezáltal tartódik fel a figyelem, ébresztődik az igyekezet. Úgy kell pedig az idővel gazdálkodni, hogy mindenik gyermek lehessen a kiszabott leckébe előlmondó.”²⁰

Hasonló részletességgel ír Salamon minden csoport munkájáról, a tanulók, a monitorok és a tanító feladatairól.

Igen érdekes a jutalmazásról és büntetésről szóló rész is, amelyből megtudhatjuk, hogy csak a tanító jutalmazhat és büntethet, a monitoroknak erre nincs engedélyük. A szerző szerint a becsületérzést és az egészséges versengés vágyát kell felkelteni a gyerekekben, ez a legcélravezetőbb. A verést kerülni kell, és csak végső esetben, erkölcsi vétség esetén szabad alkalmazni.

Salamon pontos kimutatást ad arról, milyen költségbe kerül egy ilyen iskola felállítására Erdély városaiban és falvaiban. Arra a következtetésre jut, hogy ez a módszer jóval olcsóbb, mint a hagyományos oktatás, nem beszélve arról, hogy mennyivel hatékonyabb:

„A régi mód szerént három esztendő alatt sem tanult meg némely gyermek jól olvasni – minő idővesztés! Itt pedig esztendő alatt csálhatatlanul megtanulhat. – Mely nagy nyereség lenne pedig, ha a föld népének nagyobb része jól olvasni, s ezzel együtt írni, és számot vetni esztendei feljártatással gyermekeit megtaníttathatná!”²¹

¹⁹ Uo. 152.

²⁰ Uo. 159.

²¹ Uo. 161.

A módszer alkalmazása esetén kevesebb tanító, kevesebb energiával, jóval több gyermeket tud megtanítani írni-olvasni, ugyanakkor a drága ábécéskönyvekre nincs szükség.

A tanulmány utolsó részében két rajzot közöl a szerző a Bell–Lancaster módszer szerint berendezett osztályteremről, és világos magyarázatot is fűz hozzá.

A tanulmány sikert aratott, élénk visszhangot váltott ki, sokan elolvasták. A módszer szélesebb körű elterjesztése érdekében a Református Egyházi Főtanács 1833. augusztus 30-i ülésén határozatot hozott Salamon tanulmányának külön könyvecskében történő kinyomtatásáról. Barra Gábor, a Kolozsvári Református Kollégium nyomdájának tipográfusa által, 1833. október 6-án beadott „Számítás” szerint a könyvecske már ekkor, a határozatot követő 37. napon a nyomdát 3000-es példányszámban elhagyta.²²

Erdélyben a népoktatás fejlesztése és a kölcsönös tanításmód bevezetése terén tehát – a harmincas évektől kezdődően történt jelentős előrelépés, főleg Kolozsváron. Az itteni népiskolák történetében – Salamon értékelése szerint – az 1832-es év új korszak kezdetét jelentette. Ekkor alapította a kolozsvári nőegylet a Külső Magyar utcában mind- két nemű gyermekek számára azt a népiskolát, amelynek felügyeletét Salamon József vállalta el, s amelyben az oktatás „Lancaster költsönös tanrendszere mellett” folyt. Ugyancsak az 1832-ben kezdte meg működését Kolozsvárott, a Külső Monostor utcában egy iskola, amelyben, 1839-ben már 145, katolikus, református, luteránus és görögkatolikus fiú- és leánygyermek tanult, ami arra utal, hogy az iskola bármely vallásfelekezethez tartozó gyermek számára nyitva állt. Ennek megfelelően a hitoktatás keretében „...a minden valláshoz alkalmazható közönséges, reggeli és estvéli stb. imádságok”-at tanították. E „felekezeti”-nek tekinthető iskolában a Lancaster-rendszer egyes elemei is jelentkeztek.

Salamon József a kölcsönös tanításmódról írt munkájának megjelenése után mintegy 10 évvel, sajnálattal állapítja meg, mivelhogy az egyháztanács az általa írt könyvvel együtt „...értelmes és lelkesült tanítókat is szét nem küldhetett, a szép példának reményelt kiteljesedésű követése be nem következett.”²³ Ez vezette az egyházi hatóságot arra a gondolatra, hogy a kölcsönös tanításmód hatékonyabb elterjesztése céljából, a tanítók számára tanfolyamot szervezzen. Salamon József 1845. november 22-i kéziratában már a tanfolyam eredményes befejezéséről ad hírt. A megjelent tanítók a kölcsönös tanításmód elméleti és gyakorlati kérdéseit elsajátították és a bevezetett rendszer szerinti tanításnak nemcsak szemlélői, hanem egy-egy nap folyamán vezetői is voltak. Salamon a megjelent 17 tanító nevében azzal a kéréssel fordul az egyházi főtanácshoz, hogy szólítsa fel az egyházkerületek előljáróit a kölcsönös tanításmód bevezetésére alkalmas iskolák építésére és ezek célszerű belső berendezésének biztosítására.

A főtanács már a következő napon körlevélben javasolja az egyházkerületi előljáróságoknak a Lancaster-módszer mielőbbi bevezetését.²⁴

A Lancaster-típusú iskolák szervezése nem maradt meg a református egyház keretei között, a rendszert egyes római katolikus iskolák is meghonosították. A *Vasárnapi Újság* arról számol be, hogy az Udvarhely-melléki Atyha község katolikus papja, Miklós Sándor saját költségén szerezte be Kolozsváron a fali Lancaster-táblákat és egyéb felszereléseket „...és a 125 népességű intézet tanítását szív-örömmel vezeti.”²⁵

²² A Kolozsvári Ref. Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Főconsistoriumi Levéltára. 356–833. sz.

²³ A feljegyzést közli: NÁHLIK Zoltán: *A kölcsönös tanítás módja népoktatásunk történetében*. Bp. 1986. 46.

²⁴ A Kolozsvári Ref. Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Főconsistoriumi Levéltára. 361–845. sz.

²⁵ *Vasárnapi Újság* 1848. szeptember 12. 7.

A korabeli erdélyi román sajtó tanúsága szerint nem egy román iskola, ezek közül is elsősorban a görögkatolikus iskolák, főleg a Szatmár- és Máramaros-vidékiek vezették be a rendszert. A *Gazeta de Transilvania*²⁶ érdekes folytatásos cikket közöl a vidék román iskoláinak helyzetéről, és megállapítja, hogy az utóbbi években ezek száma örvendetesen emelkedett. A cikk írója jelzi, hogy Degenfeld Ottó gróf Erdőszádán és Tományban egy-egy kétszáz férőhelyes iskolaépületet emeltetett, és 120 „...Lancaster-módszer szerint kidolgozott új fali olvasótblát” hozatott számukra.

A *Tudományos Gyűjtemény* 1841-ben újabb cikket közölt a Bell–Lancaster féle módszerről. A cikk ugyan fordítás németből, de a szerző, Lovász Imre jelzi, hogy az alapszöveget kibővítette.

„Az új tanításmód hatásai olly szembetűnőek, s magok mellett bizonyítók, a tapasztalás, a jelesség hasznosság pecsétjét annyira reájok nyomta, hogy a hitetleneknek merészen lehet kiáltani menjetek és lássátok!”²⁷

A szerző nem ismeri ugyan az erdélyi törekvéseket, de az európai példákon meggyőzően bizonyítja a módszer hatékonyságát.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a reformkori magyar sajtónak a Bell–Lancaster módszerre vonatkozó híradásai értékes adalékokkal szolgálnak az összehasonlító neveléstörténeti kutatások számára.*

FEHÉR KATALIN

Hajnóczy Iván „hagyatéka”. Adalékok Katona-szövegek pontosításához, kiegészítéséhez, forrásaihoz és magyarázatához. Hajnóczy Ivánt (1883–1978) méltán tarthatjuk számon a legeredményesebb Katona-kutatók között. Egyetemi tanulmányait az Eötvös Collegium tagjaként végezte, alsókubini, késmárki és budapesti tanárság után 1910-ben Kecskemétre került a felsőkereskedelmi iskola igazgatójának. 1942-ben nyugalomba vonult, 1945-ben külföldre távozott. 1949-től Buenos Airesben, 1961-től Los Angelesben élt.

Irodalomtörténészként nemcsak Katonával foglalkozott, figyelmet azonban leginkább róla szóló írásaival keltett. *Katona Kecskeméten* című műve (Horváth János előszavával, Kecskemét, 1926), a szerkesztésében megjelent *Katona emlékkönyv*, benne „Katona életének és műveinek bibliográfiája” (uo., 1930) és a sorokat először számozó *Bánk bán*-kiadása (uo., 1930) a Katona-irodalom alapművei közé tartozik. Neki jutott eszébe, hogy a *Bánk bán* 1815-i, a XX. század elején megrongálva előkerült szövegének hiányait legalább részben pótolni lehet Bárany Boldizsár „Rostá”-jának idézeteiből (It 1914, 177–179). Más fontos tanulmányait, szövegkiadásait (pl. Katona színháztervét, vadásznaplóját) nem említve, ezúttal két könyvbe ceruzával írt bejegyzéseit kívánom ismertetni. Az egyik könyv Miletz János *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái* (Bp., 1886) című kiadványának a Katona József Kör bélyegzőjével ellátott példánya, a másik Hevesi Sándor 1901-ben megjelent magyarázatos *Bánk bán*-kiadása a kecskeméti megyei (volt városi) könyvtárban. Ez utóbbira fölhívta ugyan a figyelmet Lisztes László Katona-bibliográfiája (Kecskemét, 1991), de nem vetek róla tudomást.

²⁶ *Gazeta de Transilvania* 1843. 24–25. sz. Idézi NÁHLIK Zoltán: *A kölcsönös tanítás módja népoktatásunk történetében*. Bp. 1986. 17.

²⁷ LOVÁSZ Imre: *A Bell–Lancaster féle tanításmódról*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1841. VIII. 61–78.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 037613)

Katona drámbírálatának Miletz könyvében közölt szövegét („Kisfaludy Károly Ilka című négy felvonásos drámájának bírálata”) a kecskeméti városi levéltárban 1944 előtt még föllelhető, noha oda már csonkán és megrongálódva került kéziratából javítható és egészíthette ki Hajnóczy. Bejegyzéseit felhasználtam ennek a bírálatnak a kritikai kiadásában (KATONA József: *Versek, tanulmányok, egyéb írások*. Bp. 2001. Balassi Kiadó, 51–65), ezért itt, mintegy példaként, csak néhány javítását és kiegészítését közlöm: elől a sor számát a kritikai kiadásban, utána az ott található szót, majd – jel után Miletz félreolvasott szavát.

- 24 *rebeg* – *retteg*
 193 *kitálálja* – *kitalálja*
 206 *esztendeivel* – *esztendei*

A kéziratban olvashatatlan vagy bizonytalan olvasatú betűket, szavakat szögletes zárójelbe tette Hajnóczy. Példák ezekre:

- 2 [Nikétász Ilkát hogy]
 289 [15. §.] Az elkeseredett [Nikét]ász jön; [a nagy ferg]eteg, mely
 290 Alexis feje felett to[rnyosu], mi[nd] jo[bb]ajn gerjeszti a félelmet.
 388 [24. §.] Tüzet [kiabál egynehány lakos és asszony;] s majd
 389 [25. §.] Dob, tr[ombita, síp, tárogató harsog; azután jön] győzel-
 390 met kiáltva [egy magyar hadosztály] Menyhárttal.

Kibetűzött Hajnóczy Miletztől olvasatlanul hagyott szavakat, szótöredékeket, s ezeket föltételezett helyükre írta. Ilyenek:

- 417 a jó Király
 434 Noha Szerző Úrnál (nem csak itt) még eddig más [Charac]tert
 435 nem láttunk, mint *jót és rozsztat*; ez pedig
 446 eltökélli Gyulával való értekezését.

Néhány Hajnóczytól beírt szótöredéket én egészítettem ki, például:

- 419 [vol]na
 420 ő v[olt]
 442 [töm]lőczbe
 457 Egyj nyakas Ma[gyar]
 465 [Csaló]dottsága

Számos jegyzetet fűzött Hajnóczy Miletz könyvében Katona történelmi műve folytatásához és történeti tárgyú följegyzéseikhez. Ezek teljes körű számbavételére a történelmi művek készülő kritikai kiadásában kerül majd sor, csak néhányat említek közülük, Miletz könyvének lapszámát föltüntetve.

- 235 a Voltaire III. könyv p. 243. jegyzet után: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*. (IrtK 1933: 255–6.1.)
 257 az után a jegyzet után, amely szerint Sylvester pápa levelét Dugonics András fordította magyarra: (Ez téves: Decsy Sámuel: A m. sz. kor. hist. Bécs 1792. 90. l. Balics: A rk. egyh. tört. M.orsz. I. k. 37. l.) [Katona nem Decsy fordítását közölte. O. L.]

Bl. rövidítéssel és a lap számának, jegyzet esetén az azt jelölő betűnek feltüntetésével is utalt Hajnóczy Blahó Vince 1772-ben Kecskeméten tartott beszédének 1775-ben Nagyszombatban hely-

történeti jegyzetekkel és levelekkel bővített kiadására. Miletz könyvének 292, 293 és 300–303. lapjain 26 ilyen utalást találunk. Néhány példa ezekre Miletz könyvének lapszámával, az általa felüntetett évszámmal, szövegével, a Blahó könyvére való utalással s az ott található szöveggel:

- 300 1548. Az első szürke barát, a ki a jászberényi klostroból ide járt. – Bl. 8. Amennyire a régi írárok mutatnak, legelső szürke barát volt *Szerem-Ujlaki Ferentz*, ki ezeröttszáznegyvennyóltzadikban, a jászberényi klostroból, kezdett jární Ketskemétre tanító hivattalall. [A barát nevét Miletz szövege 1578-nál tüntette fel.]
- 301 1600. Az első kálvinista prédikátor, ki ide jött, Búzás Imre. – Bl. 8. A Első predikátorjok, mellyet feltalálhattam, 1600-ikban Buzás Mihály vala. Bár konkolyt ne hintegetett volna. [Az utónevet Blahó szövegének megfelelően Hajnóczy helyesbítette. A második, felekezeti ellenszenvre valló mondatot Katona (Miletz?) elhagyta.]
- 301 1690. Tatárjárás. – Bl. 16. A tatár járása [...] megrémítette Ketskemétet 1691-ben. [Hajnóczy 1691-re javította az évszámot.]

Id. Katona kéziratára hivatkozó hat kiegészítő mondatot írt Hajnóczy a 300–302. és 304. lapokra. Egy magyar és egy latin nyelvűt idézek ezek közül:

- 301 1663. Jött Kecskemétre egy jezsuita és egy másikat is hítt a nagyszombati collegiumból; hanem a jövő esztendőkre Gyöngyösre hívtak a megnyitott iskolákra. [Utána:] akkor a Jezsuiták számára Házat építettek, de a Predikátor házából támadt tűz aztat meg emésztete. (id. K. kéz.) [Hajnóczy az évszámot 1673-ra javította.]
- 302 [Az 1728-as bejegyzés után:] Oppignorarunt 1730 et servierunt usq. 1745, ubi Communi [Cumani] se redimerunt [a jászkunok.] (id. Katona kézirata). [Az előbbi szövegben a szögletes zárójelnek Hajnóczytól valók.]
- 306 1790. Gr. Teleki Domokos Hazai utazás [*Egynehány hazai utazások*.] Bécs, 1796. című művére utalt Hajnóczy a kőrösi és kecskeméti földesuraknak a várossal való jogi és gazdasági viszonyával kapcsolatban.

Hevesi Sándor említett *Bánk bán*-kiadásával igen alaposan foglalkozott Hajnóczy. Megjegyezte, hogy hiányzik belőle a verses ajánlás és a Jegyzés, az Elő-versengés elé odairta: „közvetlenül az 1. felvonás előtt, ennek színhelyén”. Megjelölte az első kidolgozásból hiányzó részeket, kijavította a sajtóhibákat, pótolta egy kimaradt sort (2653 [V.440]). A Pontio di Cruce nevet Pontius de Cruce-ra változtatta, visszaállítva a név latin alakját a félig olaszosított helyett. (L. erről a *Bánk bán* kritikai kiadásának 483. lapját.)

A következőkben azokat a megjegyzéseket idézem, amelyeket Hajnóczy Hevesi kiadásának szövegéhez és jegyzeteihez fűzött. Helyüket a folytatólajos sorszámozás szerint adom (ezt Hajnóczy 1930-i kiadásából rávezette Hevesiére). Szögletes zárójelben föltüntetem a kritikai kiadás szakaszonként (felvonásonként) újrakezdődő sorszámát is. A drámából való idézeteket az 1901-i kiadás helyesírásával közlöm. Hevesi Sándor nevét HS-sel, Hajnóczy Ivánét HI-vel rövidítem.

- 46 [E46] És még ma kell, hogy ő enyém legyen! – HS: Anticipatio. Ottó még *nem tudja*, hogy holnap utazik, s így e mondásának nincs értelme, annyival is kevésbé, mert hiszen még az imént beszélt Biberachnak, hogy kitartóan fogja ostromolni Melindát. – HI: Nem: fokozás!
- 62 [E62] leereszkedek – HS: V.ő. szánakoz stb. – HI: (iktelenül) [további tizenegy sort jelöl meg, ahol ikes ige iktelenül található], viszont bukkanik (1321 [III.185]).
- 146 [I.71] után: HI: A 2. és 3. jel. egész beállítása, részben szövege is azonos Girzik Fr. X. Stephan I. König der Ungarn I. felv.-sal. (IrtK 1933: 260. l. Waldapfel J.)

- 229–230 [I. 154–155] Lássá azt, / Hogy itt mik esnek. – HS: Ez már világos czélzás arra, hogy Ottó a nagyúr felesége után jár. – HI: Ez lehet célzás arra [...]
- 527 [I.452] Nem reményleném! – HS: Gertrudis úgy tesz, mintha ellenére volna, hogy Melinda meghallgassa Ottót. – HI: Zavarba akarja hozni, l. 589–598 [I.514–521].
- 581–584 [I.506–509] a könny az a / Gyöngy, mellyel a halálos ágyba' fekvő / Szép virtus ékesíttetik! Ki ekkor / Is még lemond, az oktan – bolond. – HI: Ellenkezőt mond Biberach: 26–28 [E26–28] sor.
- 591 [I.516] kikergettetni – HI: t.i. téged (Ottót! l. 1815. szöveg)
- 658 [I.593] gyermekidhez – HS: talán sajtóhiba – HI: 2397 [V.185] sor is. De 2603 [V.391] gyermekem, 1687 [IV.121] is.
- 810 [II.141] Üveg szemét – HS: amely nem képes a látásra – HI: Dehogy! = szemüveg
- 964 [II.295] *Istennek a kenettje egy királyi felség.* – HI: Katona monarchista álláspontja egyetemi jogi tanulmányainak eredménye. (IrtK 1933: 252–3. l. Waldapfel)
- 1024 [II.355] Ahol magát más lopta – HS: Czéloz Bánkra, a ki belopta magát a palotába, titkon, álköntösben. – HI: Vagy Ottóra!
- 1102–1104 [II.433–435] Ne menjetek széjjel [...] Hogy megtaláljalak, hahogy talán / Lehetne szükség rátok. – HS: Ezt minden czélzat nélkül mondja, mert hiszen e perczen semmi bizonyosat nem tud még s így szándékai sem lehetnek. – HI: Csakis célzatosan van értelme! ha későn ér haza: velük áll vérbosszút.
- 1137–1139 [III.1–3] mióta hitvesed / Megszűnt Melinda lenni, mindenik / Vétek lehetséges. – HS: Gyönyörű, megható vonás Melinda jellemében. A történetek után nem tekinti magát Bánk hitvesének. – HI: Bonfini, Heltai írja így.
- 1173–1175 [III.37–39] Ha a szegény hold férjhez adja szép / Leányait, mondjátok, hogy királyi / Lakadalma van két nyíl-lövésnyire. – HS: Már zavaros beszéd. – HI: A szép leányok a szegény (= halvány) holdfénynél szerelmeskednek, de közeli lakodalom reményében (erotikus utóéregzés).
- 1219–1221 [III.83–85] Egy szót csak [...] – HS: Bánk ki szeretné venni Izidórából, hogy Ottó és Gertrudis nem közösen főzték-e ki a gyalázatos tervet. – HI: De hiszen hallotta! l. 55. l. [Biberach tanácsa?]
- 1227–1229 [III.91–93] akitől levésekor / Már úgy megundorodott az alkotó, / Hogy félben hagyni dolgát kénytelen volt. – HI: ezért lett nem férfi, csak nő (Gertrud)
- 1230 [III.94] Útonálló! – HS: Így egészíthető ki: Útonálló leszek! HI: [...?] Ottó, vagy Gertrud?
- 1233 [III.97] megöszült a fejem – HI: ezért nem bírok már zsvivány lenni. (l. 1254–5 [III.118–119] sor)
- 1252 [III.116] ez már égbe kiált – HI: t.i. [?] hogy nem keresztényekkel zsaroltatják a népet.
- 1275–1276 [III.139–140] legtisztábbnak mutassa / Magát: de egyben mégis mocskos az. – HS: Melindára vonatkozik, de úgy, hogy Tiborcz is magára értheti. – HI: Gertrud
- 1365 [III.230] hasokra – HI: hajokra (1815. szöveg)
- 1399–1400 [III.263–264] Ha mást nem adhatsz [...] – HI: A legmodernebb gondolat: alamizsna nem elég, a szegény életviszonyait kell megjavítani.
- 1400–1402 [III.264–266] Vigyázz, hogy egy / Zsvivány, tömött erszényeiddel együtt / Ne lopja el nagylelkűségedet. – HS: Vissza ne éljen nagylelkűségeddel. Mintha mondaná: Vigyázz, s ne légy nagylelkű olyanok iránt, a kik azt nem érdemlik. – HI: Nem: – „csak pénzzel vagy nagylelkű, nem szívvel.”

- 1558–1559 [III.422–423] kétségbeesésedet / Kaczagja árnyékom. – HI: szellemjele-
nés: Hamlet apja, Duncan, J. Caesar
- 1665–1666 [IV.99–100] semmivel / Se lenne szédítőbb, mint mostan ez. – HI: t.i.
vagy hogy a kis Merániából Magyarország trónjára jutott, – vagy hogy most
Endre nélkül, korlátlanul uralkodik.
- 1691–1695 [IV.126–130] Midőn / Kifutottam a sárkány elébe, még / Bánkom se jött
utánam – szegény! / Azt vélte tán, hogy nála nélkül is / Elmenni tudnék
lakadalomba. – HI: Ottóval Bánk egyedül hagyott, – nélküle mentem az ud-
vari bálba (ahol a baj megesett).
- 1735–1736 [IV.169–170] mondó, hogy a menyegző / Két nyíllövésnyi – az Bánk és
Melinda. – HI: mondd, hogy Bánk és Melinda házassága rendben van.
- 1947 [IV.381] Így megy egy király – HI: Lear!
- 2048–2049 [IV.246–247] miért nem úgy szól / A hír tehát? – HS: Gertrudis itt ha-
zugságra vetemedik, hogy magát menthesse. Pontio di Cruce illyriai helytartó
levele összevág tökéletesen Bánk vádjaiával. – HI: „A hír” = az udvarban
szállongó hírek.
- 2144–2145 [IV.577–578] a kín, a maga / Egész minéműségében – HS: maga a
megtestesült kín – HI: „a kín” = kínom
- 2151 [IV.584] árnyékom – HI: Hamlet apja, Banquo, Julius Caesar
- 2275 [V.64] előtt: I-ső ZÁSZLÓS Úr – HI: SOLOM [A szereplőcseréről l. a kriti-
kai kiadás 484. lapját.]
- 2364–2368 [V.153–157] Mi bennem ilyen bámulásra méltó? [...] – HS: Bánk itt
maga is elárulja, hogy erőltetett volt az „elszánás”, mellyel belépett. Félti
gyermekét. – HI: Bánk elszánása teljes önmagára nézve; de félti fiát, s Me-
linda halála töri meg.
- 2392 [V.180] véretem megölte – HS: lelkeket megölte – HI: magyar testvéreimet
- 2400–2401 [V.188–189] a feláldozott / Becsületet kiűzte udvarából. – HS: E sor té-
vedésből maradt meg az átdolgozásban, Bánk bán első formájában ugyanis
Melinda nem örül meg s mikor panaszra jő Gertrudishoz, ez hidegen utasítja
el, kiűzi az udvarból. Katona az átdolgozásban elfeledte törölni e sort, mely
itt nincs helyén. – HI: De igen: G. itt is elutasítja M-t. l. 1707 [IV.141], 1737
[IV.171], 1952 [IV.285.] sor. [Vö. kritikai kiadás 485–486. l.]

Fölmerül végül a kérdés, mikor és mivégre készítette Hajnóczy Miletz és Hevesi könyvébe írt jegyzeteit. Az *Ilka* bírálatának jegyzetében a 2001-i kritikai kiadásban ezt írtam: „Bizonyára akkor [...], amikor (1942-ben) a Katona József Társaság javaslatot tett az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának KJ »összes irodalmi műveinek« »filológus kiadásban« való megjelentetésére. A Kecskeméten található kéziratok sajtó alá rendezésére a javaslat szerint Hajnóczy vállalkozott.” (I. m. 201.) Az említett javaslat azonban Kecskemét történetét kirekesztette a kiadásra érdemesek közül, mivel „csak helyi történeti érdekű. Ezenkívül szövege nem hiteles.” *A Bánk bán* kiadását pedig fővárosi kutatótól várta a Katona Társaság. (Az 1942. jan. 14-én kelt javaslat másolata és az akadémiai bizottság egyetértő, de a kiadást elodázó, 1942. ápr. 2-i válasza a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban található X. 52/3 jelzettel.)

Nem zárható ki mégsem, hogy Hajnóczy készült a történelmi mű és a *Bánk bán* kiadására is. Az előbbi értékére elsőként ő hívta fel nyomatékosan a figyelmet: „A kidolgozott részekben Katona jól ismert határozott egyéniségével és drámai előadásmódjával találkozunk. [...] Önálló ítélettel magyarázza a Partiscum és Kecskemét neveket, állapítja meg a népvándorlás népeinek műveltségét, elveti a délibábos nyelvészetet; a vallásos hit eredetéről szólva egész kis sociológiai értekezést ad. Éles kritikája forrásaival szemben lépten-nyomon megnyilvánul.” (Katona József *Kecskeméten*, 1926, 45.) *Bánk bán*-kiadása pedig a leggondosabbak közé tartozik. Az első kiadás szövegére támaszkodott, tanúsítja ezt, hogy a kritikai kiadás előtt egyedül

ő tartotta meg a Solomra vonatkozó utolsó színi utasítás kezdő szavaként a még-et a javításként elfogadott mély helyett. (Az emendációról l. a kritikai kiadás 512. lapját.) A soroknak az utalást megkönnyítő számozása is, Hevesi kiadásának jegyzetelése is előkészület lehetett egy majdani „filológus” kiadásra.

OROSZ LÁSZLÓ

Teleki Blanka és a sajtó. A magyar nőnevelés úttörőjeként és „a kufsteini mártír”-ként ismert Teleki Blankának nem voltak írói-újságrói ambíciói, a kényszerűség hatására azonban néhány-szor ő is tollat ragadott. Közlésre szánt munkái közül a „Haladunk” című kéziratban maradt (erről a haditörvényszéki aktákból tudunk¹, három korábbi írása azonban megjelent, annak bizonyítékául, hogy az ádáz ellensége, Bilko főhadbíró szerint is „ritka szellemi tulajdonságokkal, tudományos műveltséggel, rendkívüli bátorsággal, erős akarattal és fáradhatatlan kitartással”² rendelkező grófnő nemcsak a festőecsettel bánt mesterien, hanem a tollal is. Világos okfejtésére, élvezetes stílusára és rábeszélő képességére pedig nagy szüksége volt (bátorságra és kitartásra nem kevésbé), mivel nem akármilyen kérdésekben igyekezett a nyájas olvasókra hatni.

Teleki Blanka a „Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében” (a továbbiakban: „Szózat”) című felhívása a *Pesti Hírlapban*³, a „Nyilatkozat nőnevelési intézetről” című intézet-ismertetője, és ennek részeként Nevelési terve alapvonásai (a továbbiakban: „Nyilatkozat”) a *Honderűben*⁴, majd a *Nevelési Emléklapok* hasábjain⁵, az „Elébb reform, azután nőemancipatio” című cikke pedig az *Életképekben*⁶ jelent meg. E legutóbbiban, amely már a forradalmak tavaszán keletkezett, Teleki Blanka grófnő a hölgytársait igyekezett a sorrendiség betartására, józan önmérsékletre és a hazaszeretet benső (s nem külsőséges) megélésére bírni. Az írás figyelemreméltó, a továbbiakban azonban a másik kettővel (keletkezésének és megjelenésének körülményeivel és sajtóvisszhangjával) szeretnénk foglalkozni. Ennek oka az, hogy a „Szózat” igazi mérőöldkő mind Teleki Blanka életében, mind pedig a nőkérdés-nőnevelés irodalmában, a hozzá szorosan kapcsolódó „Nyilatkozat” pedig a hazai intézményes leánynevelés történetében nyitott új fejezetet.

Ezernyolcszáznegyvenöt... A 39 éves Teleki Blanka grófnő, aki festői tanulmányai végett hosszú időt töltött Németországban és Párizsban, immár harmadik éve Pesten lakik. Egyedül él (a házasságnak még a gondolatától is elzárkózik), befolyásos férj tehát nem áll mögötte, az apjától kiharcolt anyagi függetlensége révén azonban megteheti, hogy életét teljesen a kénye-kedve szerint alakítsa. Először is megpróbál tájékozódni. Rengeteget olvas – külföldi és hazai kiadványokat, könyveket, folyóiratokat, újságokat vegyesen. Minden érdeklí, ami az idő szerint a kis hazában történik. Márpedig csak 1845-ben is igen sok történik! „Megnyílt”, „megalakult”, „megjelent” – adják tudtul a lapok az egymás nyomába touló híreket.

¹ Hadtörténeti Levéltár Abszolútizmuskori iratok, a Pesti Haditörvényszék iratai 1853–7/59. 363/b. p. (Ebben Blanka szerint „csak ama óhaj fejeződött ki, hogy bárcsak a nőknek is megadatna, hogy egy helyecskét találjanak az egyetem tantermeiben, amint az Németország és Franciaország több városában van.”)

² *Teleki Blanka és köre.* Vál., bevez., jegyz.: SÁFRÁN Györgyi. Bukarest, 1979. (A továbbiakban: SÁFRÁN: i. m.)

³ *Pesti Hírlap* 5(1845) 587. szám, dec. 9. 377.

⁴ *Honderű* 1846. jún. 16. I. félév 24. sz. 461–462.

⁵ *Nevelési Emléklapok* 1847. 3–4. sz. 171–173.

⁶ *Életképek – Népszava* 1848. I. félév 20. sz. máj. 7. 593–594.

Teleki Blanka a politikai eseményeket is figyelemmel kíséri. Az 1844 novemberében berekesztett, rossz emlékű országgyűlés egyik kétségtelen eredménye az 1843–1844:II. törvénycikk, amelynek értelmében az ország hivatalos nyelve immár a magyar. A magyar nyelvnek a latinnal szembeni uralomra jutása a nemzeti-polgári átalakulás egyik fő feltételét jelentette, amely a függetlenségi törekvésekkel is szorosan összefüggött, ezért kezdettől fogva ott szerepelt a liberális reformellenzék programjában.

A nemzet nyelvének azonban a latinon kívül az előkelő körökben honos némettel és franciával szemben is diadalmaskodnia kellene. Mint Széchenyi írja:

„Legnagyobb palotáinkban a’ magyar nyelv idegen, ritkán fogadjuk szívesen, ’s ha megjelen is néha különös alkalmaknál, ’s úgy szólván kivétel gyanánt, csak úgy lövell a’ számos külföldi szózatot keresztül, mint a villám a borult ég hasadékain. A’ szegény számkivetett csak előszobákban, ’s istállókban cselédek közt tartózkodik inkább, ’s a’ ház ékessége, az asszony, ki mindent elevenít, ’s ’a legszárabb dolgokra is báját hint, nem érti, ’s ha érti is, hátat fordít neki!”⁷

Emiatt Széchenyi az 1843–1844:II. törvénycikket „félíg nyert csatának” mondja; szerinte ugyanis ahhoz, hogy

„a’ társas életbe felvétessék valamely nyelv, ’s az a’ nemzetnek úgyszólván nedv és vérebe menjen át, törvény még korántsem elég. Diadalunk fél-diadal, amely akkor lesz teljes, ha „anyai nyelvünk” használata általánossá válik „a’ társas és családi viszonyok” szűkebb köreiben is, hogy tűzhelyeink élnek, hol szívrokonaink laknak...”⁸

E téren Teleki Blanka is találva érezhette magát. Ne felejtjük el: négy nagyszülője közül csupán apai nagyatyja, idősebb Teleki Imre volt magyar, a két nagymama – Telekiné Krausz Mária és báró Seeborg Anna viszont német, s ez utóbbi hatására Brunszvik Antal épp hogy magyarrá lett családja megindult a vissza-németesedés útján. Brunszvik Karolina, Blanka anyja nem beszélt magyarul, így először az ő ajkán sem magyar szavak formálódtak. Később ugyan megtanulta a nemzet nyelvét, külföldi utazgatásai során azonban ’kijött’ a társalgás gyakorlatából. „Igazán furcsa, hogy az igazi magyar érzelmű Blankát én is alig hallám egy pár szót magyarul beszélni” – írja 1844. január 12-én Kolozsvárról a költőnő, Malom Lujza Döbrentei Gábornak. Először azt hitte, hogy Blanka a velük lévő rokonára, Stackelberg Minonára való tekintettel „konverzál” németül, ám valahányszor egy kis cédulát írt neki, „azt is németül tette”.⁹ Korniss Gyula szerint „a magyar női lélek egyik legszebb virága”, Teleki Blanka „a magyarországinál mindig magyarabb erdélyi arisztokrácia” talajából nőtt ki,¹⁰ ami – mint láttuk – nem egészen felel meg a valóságnak. Blanka magyarsága megarcolt magyarság volt, s talán ezért is munkált benne oly nagyon a bizonyítás, a tanúságtétel vágya.

Ez idő szerint a nemesi és polgárnőknek a haza és haladás ügye mellett való felsorakoztatását a reformkor haladó erői a polgári nemzetté válás egyik kulcskérdésének tartották. Teleki Blanka is minden bizonnyal olvasta „a magyar nő” motívum jegyében fogant cikkeket és különféle szépirodalmi alkotásokat, amelyek – miközben felvázolták a művelt, áldozatos, magyarul beszélő honleány, magyar asszony nemzeti ideál-típusát –, felsorolták, hogy a nemzet milyen igényeket, elvárásokat támaszt a női nemmel szemben.

⁷ SZÉCHENYI István: *Világ vagyis felvilágosító töredékek...* Pest, 1831. 65.

⁸ *Beszéd, mellyel a’ M. Academia XIII. köz. ülését ... megnyitotta ... Széchenyi István.* = A Magyar Tudós Társaság Évkönyve (1842–1844). 7. köt. Buda, 1846. 59.

⁹ *Malom Luise levelei Döbrentei Gáborhoz.* Közli: REXA Dezső = Irodalomtörténeti Közlemények 1907. 3. sz. 372.

¹⁰ KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848. II.* Bp. 1927. 566.

„Minél magasabban állunk rangban, annál nagyobbak a kötelességeink” – vallja Blanka nagynénje, Brunsvik Teréz. Hasonlóan vélekedik Vörösmarty is, aki ismert költeményében a lantján felszendülő kérdés- és kérésfüzért egyenesen az úri hölgyhöz címzi. Biztosra vehetjük, hogy a nemzeti érzésű közvélemény hangját megszólaltató vers Teleki Blankára is nagy hatással volt, és tovább érlelte döntését, amely őt a közszereplés terére vezérelte.

Óvodalapító nagynénjének, Brunsvik Teréznek a példája is motiválja, aki hetven évesen tervez, szervez, tevékenykedik, s a főrangú nők nemzeti szellemű nevelésének szükségességét hangoztatva tárgyalt Bezerédjvel, vitázik Fáy Andrással, levelez Wesselényivel. Egyik cikke szerint a szegényebb nemesek „jelesb tehetségű leányaiból” szeretne honleányi érzelmektől fűtött nevelőnőket képezni a főrangú családok szolgálatára.¹¹ Közben egy nagy nemzeti nőnevelő intézet-együttesről álmodozik, amelyet egy mintaóvoda, egy cselédiskola és egy nevelőnőképző mellett egy, az arisztokráta leányok nevelését célzó intézet alkotna.¹² A terv egynegyed része megvalósul – unokahúga jóvoltából, aki 1845 nyarán végleg eldönti, hogy főrangú családok részére hazafias szellemű leánynevelő intézetet alapít.¹³

Teleki Blanka első lépése: az intézetalapítási indítékait a világ elé táró „Szózat” megírása és közzététele. Választása a *Pesti Hírlapra* esik, amelyre 1843 júliusa óta ő is előfizet.¹⁴ Az 1841. január 2-án megindított lap előkelő helyet foglal el a magyar sajtótörténetben: ez az első politikai hírlapunk, amely első szerkesztője, Kossuth Lajos révén lett a magyar liberális reformellenzék európai színvonalú sajtóorgánuma. A lap Brunsvik Teréznek, a külföldi sajtó kiváló ismerőjének a figyelmét is azonnal felkeltette. „Kossuth Hírlapja nagyon tetszik – őt tartják a legjobb publicistának” – írja 1841. február 8-án.¹⁵ Ezt megelőzően „nem jelent meg (s azóta sem igen) a hazai sajtó történetében olyan újság, amely hasonló energiával lett volna képes megmozgatni az olvasók tudatát, megragadni képzeletét, mozgósítani bennük a reformokra való szándékot.”¹⁶

A *Pesti Hírlap* szíve-lelke: a vezércikk; ezt az idő szerint 'iránycikk'-ként is emlegetik. A lap

„első oldalán „(néhány személyi hír: kinevezés, halálozás, illetve utóbb, egy kis betűs „tartalom” után) ott áll a vezércikk, a véleményformálás Kossuth által frissen honosított műfaja, mely immár főúri szalontól polgári kávéházig széles körben mindenkihez szól. Rendszerint ez adta meg egy-egy szám fő szövegét, olykor az Értekezésre vagy más közleményre, tudósításra utalva.”¹⁷

¹¹ Brunsvik Teréz és unokahúga kapcsolatáról bővebben l. a szerző *Brunsvik Teréz „szellemi gyermeke”*: Teleki Blanka. Martonvásár, 2001. 60. c. munkáját.

¹² *Terv és felhívás egy magyar nevelőnőket képező nevelőintézet felállítására.* = Világ 1844. április 24. 33.

¹³ Erről utoljára 1848. január 24-én ír. Wesselényi Miklóshoz címzett levelét közli: HORNYÁK Mária. In: „Magyarország, Veled az Isten!” *Brunsvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849.* S.a.rend.: – –. Bp. 1999. 62.

¹⁴ Brunsvik Teréz 1843 júniusában levélben kéri ügyvédjüket, Márton Józsefet, hogy fizesse elő a *Pesti Hírlapot* Blanka részére, s ha lehet, visszamenőleg az első félévi számokat is próbálja beszerezni. In: *Brunsvik Teréz. Versek, cikkek, levelek, naplóidézetek.* (Bev., vál., szerk.: HORNYÁK Mária.) Martonvásár, 2000. 32.

¹⁵ Brunsvik Teréz kiadatlan naplóí. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 0910/55/1–9. J 24/111.; 1841. febr. 8.

¹⁶ FENYŐ István: *A centralisták.* Bp. 1997. 255.

¹⁷ KOSÁRY Domokos: *Kossuth és a Pesti Hírlap.* = *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. (A továbbiakban: *A magyar sajtó...*) 669.

A *Pesti Hírlap* volt az akkori idők legnagyobb példányszámú hazai lapja; 1842-ben 4554 fogott el belőle (ebből 442 Pest-Budán), miközben a fővárosban megjelent lapokból mindösszesen 9551 került postai forgalomba.¹⁸ 1843-ban azután előfizetőinek száma meghaladta az 5200-at.

Amikor Teleki Blanka a „Szózat” megjelentetése révén kapcsolatba került a *Pesti Hírlappal*, már nem Kossuth állt az élén, őt ugyanis még 1844. július 1-jén fondorlatos módon távozásra bírták. Őt a szerkesztői székben a jogtudós Szalay László, majd egy év után a fiatal, de igen tehetséges Csengery Antal követte. Kossuth örökébe lépni eleve nehéz volt, ráadásul ők és társaik (Eötvös József, Trefort Ágoston, később Pulszky, Madách, Kemény Zsigmond stb.) a liberális reformellenzék egy jó szándékú, de elszigetelt, úgynevezett centralista csoportját alkották, amelyet kevesen támogattak. A centralisták „fő bűne” az volt, hogy a vármegyei autonómia ellenében (nyugati minták alapján) az állami központi hatalom fejlesztésére és modern közigazgatási gépezet megteremtésére törekedtek, míg a magyar nemesség jó része a vármegyében az alkotmány védőbástyáját látta. Ezért az újságolvasásra Kossuthtól rákapatott publikum bizalmatlanul tekintett a *Pesti Hírlapra*, amit az előfizetők számának jelentős megcsappanása is jelzett. 1845 őszén azonban, a kormánypárti nyomás fokozódása miatt a *Pesti Hírlap* és a többségi ellenzék viszonyában pozitív változást állt be. Az ellenzéki vezetők november 18-án, Batthyány Lajos elnökletével megtartott értekezletén Eötvös és társai a szavukat adták, hogy az ellenzék egységét elősegítendő, centralista eszméik népszerűsítésével egyelőre felhagynak, s a lapot ismét az egész ellenzék sajtóorgánumává teszik.

Ezekben a hetekben kopoghatott be (legalább is jelképesen) Csengery szerkesztői lakásába Teleki Blanka. Úgyében feltehetően Karacs Teréz járt el, aki több lapnak is külső munkatársa lévén, a sajtó berkeiben jól eligazodott. A grófnőnek ajánlói is lehettek. Döbrentei Gábor? Bezerédj István? Esetleg a Blanka által igen kedvelt Teleki „Laci”, akit (bár távolabbi rokonok voltak), a kuzinjának mondott? Nem tudjuk. Tény, hogy 1845. december 9-én a *Pesti Hírlap* vezércikkeinek sorában (ezeket Kossuth után is neves publicisták – Eötvös, Szalay, Trefort, Pulszky stb. – írták) egy új hang, egy új szerző jelentkezett, ráadásul (a lap történetében először és utoljára) egy hölgy-szerző: Teleki Blanka, igaz viszont, hogy az „egy főrangú hazafi” aláírás mögé rejtőzve.

Mi motiválta ezt a titokzatosságot? Az óvatosság? A támadásoktól való félelem? Esetleg az, hogy Teleki Blanka e cikk fogadtatásától tette függővé, hogy tovább lépjen-e? Vagy még nem sikerült megszabadulnia az előítélettől, miszerint egy grófnőnek nem illik cikkeznie? Nem tudjuk. Egyébként nagynénje, Brunszvik Teréz is sokáig ódkodott a nyilvános szerepléstől, 1844-ben azonban ő már a saját neve alatt publikált.¹⁹

Amint Teleki Blanka irásának címe („Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében”) is mutatja, a grófnő szózatot intézett a *Pesti Hírlap* olvasóihoz. A ’szózat’ mint országos ügyet taglaló, emelkedett hangú intő beszéd, vers, publicisztika az adott korban igen közkedvelt volt. Vörösmarty versén kívül példaként Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (1843) című könyvét említjük. A nőnevelés egykorú irodalmában sem Blankáé az egyetlen szózat.²⁰ Az ő „Szózat”-a azonban a maga nemében mégis egyedí. A grófnő ugyanis a jelzett témakörben nem kívülállóként nyilatkozik meg, hanem mint az érintett főrangú leányok egyike, aki a saját környezetében látta, s részben a maga bőrén meg is tapasztalta mindazt, amit most mások okulására őszintén feltár. Ő tehát egy fonák helyzet hiteles tanúja. Ily módon Teleki Blanka „Szózat”-a: méltó

¹⁸ KOSÁRY Domokos: *Az új politikai sajtó. = A magyar sajtó... 661.*

¹⁹ L. a 12. sz. jegyzetben szereplő cikkét!

²⁰ Ilyenek pl. ZSOLDOS Ignác: *Szózat nőnevelésünk ügyében* c. írása a *Regélő Tárczájában* (1842), vagy OROSZHEGYI Józsa: *Szózat a nőnevelés ügyében* c. cikke, amely 1848 márciusában a *Társalkodóban* jelent meg.

válasz Vörösmarty Az úri hölgyhöz című (címezett) költői szózatára! Talán ezért is döntött úgy Csengery, hogy azt vezércikként közli.²¹

Megjegyzendő, hogy Teleki Blanka írásának témája nem idegen a *Pesti Hírlaptól*. Már 1841. január 6-án, a lap második számának Fővárosi Ujdonságok rovatában ott szerepel a „Hölgy-germanomania” című írás, amelynek szerzője „a felfuvalkodott korcs magyar émelgyős divatmajmokat”, akik nem óhajtanak a nemzet nyelvén beszélni, „bűröknek” mondja „a magyar nőnem szép koszorújában”.²² Maga Kossuth 1841. február 17-én, a „Hivatás” című vezércikkében szól a nagy történelmi nevet viselő hölgyekhez, akiket arra kér, hogy „legyenek dajkái nemzetiségnek, hon-szerelmnek e nemzetben”. Szerinte „ők játszva többet tehetnek, mint küzdve mi; ők egy körtáncal a magyar táncot, egy dalocskával a magyar népdalt, egy beszélgetéssel a magyar nyelvet divattá tehetik.”²³ Kossuth később is minden alkalmat felhasznál arra, hogy népszerűsítse „Magyarhon azon hölgyeit”, akik láttán „nem kellene aggódnunk e nemzet jövődjöje felett”²⁴. Olykor egy-egy leánynevelő intézet hirdetése nyújt számára apropót, hogy a szerkesztő hitet tegyen az általa eszményített nőitípus mellett. A szépnem képviselőit azonban lapjában nem juttatta szóhoz.²⁵ De Teleki Blanka jelentkezése idején már Csengery Antal volt a szerkesztő.

Blanka cikkének megjelenése előtt másfél hónappal (1845. október 25-én) egy – számunkra kifejezetten érdekes – írás jelent meg a *Pesti Hírlapban*, amelyet bizonyos szempontból a „Szózat” előzményének tekinthetünk. A Fővárosi Ujdonságok rovatban kapott helyet, amelyet az idő szerint Pákh Albert szerkesztett. A cikk elismerően szólt az izraelita Treuer Dániel leánynevelő intézetéről, majd pedig a következő eszme-futtatással zárult:

„Nagy szükségét érezzük egy hasonló keresztyén intézetnek Pesten, hol józan hazafiúi vezetés mellett képeztetnének leányaink ama legszentebb, legmagasztosabb 's legnagyobb fontosságú hivatásra: hogy legyenek nemcsak a' szív de kor intéseire is lángra gerjedő anyák. Bár találkoznék valaki, ki elég akarattal s képességgel bírna egy illy egészen nemzeti alapokra épített leánynövelő intézet igazgatásához, s ki a pesti hölgyvilág honleányi érzelmeinek kifejtésére kitűzné a zászlót, hogy látná már egyszer megcáfolva szavait a' költő, ki méltó fájdalomban felkiálta: Oh hon, szűtlen kebel' érceze van asszonyidon!”²⁶

Valóságos ösztönzés, sőt kihívás lehetett ez Teleki Blanka számára, akinek írása ekkor már minden bizonnyal készülöben volt.

A *Pesti Hírlap* 1845. december 9-én közölte „Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében” című „iránycikke”²⁷ az alábbi gondolatmenettel indul:

²¹ A szózat eredendően nem vezércikk, s Kossuth szerkesztői működése idején a *Pesti Hírlapban* e szerepkörben nem is fordul elő, később viszont jó néhányszor. Lásd pl.: SZTRANYAVSZKY Péter: *Szózat honunk hatóságaihoz az elme- és kedélybeteges ügyében.* (1845. ápr. 11.); Gyári szózat a nemesi rendez. (1846. febr. 10.); *Szózat Éjszakamerikából* (1846. febr. 19.); KEMÉNY Zsigmond: *Igénytelen szózat a maga idején.* (1847. júl. 23.)

²² *Hölgy-germanomania.* = *Pesti Hírlap* 1841. 2. sz. jan. 6. 11.

²³ KOSSUTH Lajos: *Hivatás.* = *Pesti Hírlap* 1841. 14. sz. febr. 17. 105.

²⁴ KOSSUTH: „*Hagyjátok enyhülni bánatunkat.*” [Vezércikk Ráday Gedeonné elhunytá után] = *Pesti Hírlap* 1841. 44. sz. nyárelő 2. 365.

²⁵ Talán az egy Miss Pardoe-t kivéve, akinek könyvéből (*The city of the Magyars, 1839–1840*) a *Pesti Hírlap* több részletet közöl.

²⁶ *Pesti Hírlap* 1845. okt. 23. 560. sz. 270.

²⁷ *Pesti Hírlap* 1845. dec. 9. 587. sz. 377.

„Rég elismert igazság, hogy a nő a társaság [társadalom] bármely osztályához tartozzék, legcélszerűbben, legtermészetesebben növekedik szoros családi körben, hol az értelmes anya az erény eleven példáját állítja leánya eleibe, hol tapasztalt atya vezetési gyermekét az ismeretek mezejére, hol szeretett testvérek a tanulótársak. – Ezen körben idegen befolyás nem gázol le nemes csírákat, minden tehetség a szeretet életető sugára alatt önként fejlődik, s a boldog gyermekből testi-lelki tökélyel díszlő boldog hölgy válik, ki bizonyosan sors-adta helyzetének megfelel.”

Ezzel szemben mi a gyakorlat? A tehetősebb anya („mivel ez a módi”, s „ő rabja viszonyainak”) „nevelőné [!] választ. Szerencse, ha jót – mindenesetre külföldit, mert magyar nevelőnék képzéséről mi még nem gondoskodtunk...”

„Idegen neveli tehát a magyar főrendű leányt”, aki növendékét felruházhatja „erénnyel, tudománnyal, ügyességgel”, egy azonban biztos: „leányt a honnak nem nevelt!” „Három, négy idegen nyelvben jártas Magyarország leánya, de nemzeti nyelvét nem érti...” „Idegen nyelven gondolkodik, szól a magyar leány, idegen szimpátiák gyökereznek szívében, számkiűzött [!] köréből a magyar szó...” Teleki Blanka valószínűleg saját tapasztalataiból merítve írja: „Pirul a magyar hölgy, ha mívelt ember magyarul szólítja meg – nem is sejdíti, hogy nemes, emelkedett gondolatot fejezhetne ki azon nyelv, melyet csak a szegény, alárendelt osztály szájából hallott...” A sok idegenbe vágyó honfitársnője pedig „a legnagyobb földi boldogságnak képzei” az életét Párizsban, Londonban tölteni, s közben megelégedik arról, hogy „a sors őt ide rendelte”. Brunsvik Teréz tanításai köszönnék vissza, amikor Blanka arról ír, hogy „minél nagyobb adományokkal áld meg valakit a végzet, annál több kötelességet is mért rá”, és hogy „minél elhanyagoltabb a haza, annál inkább tartozik annak minden gyermeke előmenetelén munkálkodni.”

Teleki Blanka szerint „csak úgy remélünk biztosan szebb jövőndőt, alapos jobbra fordulást egész állapotunkban, ha elég erőnk és következetességünk lesz gyökerén kezdeni a reformot, azaz: ha „családi életünkbe öntünk összhangot nőink nevelésének nemzeti iránya által.” A félreértések elkerülése végett külön hangsúlyozza, hogy a „mostani hölgyvilág tudhasson, tudjon „akárhány mívelt oly nyelvet, melynek irodalmaiból lelke gyöngyeit fűzheti, de tudja ezeket a magyar mellett”, „érezze, énekelje a dalt, mint övét, melyet a magyar költő előteremt...”

Teleki Blanka bátran kimondja: „A főrend vezetete tényleg honunkban a nőnevelést, neki kell a zászlót a megtérésre kitűzni.” E ponton nem tudunk nem gondolni a vele ez idő szerint már jó barátságban lévő Karacs Teréz hatására, aki a „Szózat” megjelenése előtt egyik írásában szintén ezt az elsősorban a vallási- és hitéletből ismert „megtérés” szót használja, amikor „a fonák” nevelésük „honoratárságának tömkelegébe bonyolított” nótársait igyekszik jobb belátásra bírni, mondván: „a megtérésre utolsó percünkig nyitva áll a pálya...”²⁸

Szózatának végén Brunsvik Teréz „szellemi gyermeke”, aki magát az említett ‘megtérésen’ átküzdötte, két utat ajánl. Az egyik út: „állítsunk intézetet, melyben magyar nevelőnék képeztesenek” (Ezt szorgalmazta többek között Brunsvik Teréz is.) A másik út: „magok a főrendű leányok számára nyissunk egy nagyszerű nevelő-intézetet, melyben az anyai nyelvvel együtt a haza szent szeretete oltassék a serdülő leány szívébe, hol a külföld míveltségét a haza iránti kötelesség érzetével egyesítve tanulhassa a magyar ivadék az idegent becsülni, a hazait forrón szeretni.” Teleki Blanka ez utóbbi utat választja.

A „Szózat”-tal kapcsolatos első sajtóbeli megjegyzés: Csengery Antal lapalji jegyzete. A *Pesti Hírlap* szerkesztője örömmel jelenti, hogy „egy ilyenmű intézet fővárosunkban csakugyan fog létrejönni...” Azt kívánja tehát, hogy „a cél, amely nemes és nagyszerű, oly hő pártolásra találjon

²⁸ KARACS Teréz: *Néhány szó a nőnevelésről*. [5. rész] = *Életképek* 1845. II. félév nov. 22. 21. sz. 647.

azon osztály részéről, melynek leányaiban szándékszik a derék vállalkozó előteremteni egy új nemzedéket.”²⁹

Teleki Blanka „Szózat”-át a *Pesti Hírlap* az országban szerteröppentette. Ennek egyik bizonyítéka, hogy bár az Erdélybe vivő utak telente nem mindig voltak járhatók, a zsigó birtokán tartózkodó Wesselényi Miklós is viszonylag gyorsan értesült róla. 1846. január 5-én keltezett levelében pedig már arra kérte Jósika Miklóst, hogy próbálja meg számára a szerző személyét megtudakolni.³⁰

A *Pesti Hírlap* cikkére a sajtóban elsőként a szintén fontos ellenzéki lapként számon tartott, „Széchenyi-közeli” *Jelenkor* figyelt fel. A lap „Budapesti Napló” című rovatát az orvostanhallgató Oroszhegyi Józsa írta, aki a tanulmányaihoz szükséges pénzt egyebek mellett úgy igyekezett előteremteni, hogy tanári állást vállalt Röszlerné Böhm Ágnes pesti leánynevelő intézetében. Oroszhegyi, az 1840-es évek pedagógiai eseményeinek fáradszóró krónikása, aki utóbb több önálló írással is letette voksát a hazafias nevelés ügye mellett, az öröme mellett aggodalmának is hangot adva jelenti:

„Pesten főrangúak számára nagyszerű leánynevelő intézet van létesítés alatt, melyben a magyar honleányi kötelességekre leendő fő figyelem. Ezzel újra tovább lennénk egy lépéssel nemzetiség tekintetében, de vajjon nem találandó e’ még most fagyos keblekre sok helyen hölgyeink e’ létvilága, mely bizonytalán több fényt árasztandó e’ honra, mint azon messze vidékekről átszárnyaló műveltség, mely gyakran csíráiban fojtja el a’ legdúsabban gyümölcsözőndett érzelmeket?”³¹

A *Jelenkorral* egy napon (december 14.) a *Der Ungar* is reflektál Teleki Blanka „Szózat”-ára; a pest-budai hírek között említi azt „magasabb állású leányok részére felállítandó nevelő intézetet”, amely a honleányi kötelességeikre is megtanítja növendékeit.³² Az az idő szerinti német nyelvű lapjaink közül a *Der Ungar* az egyetlen, amely a magyarosítási törekvéseket általában üdvözli. Átnéztük a többi is (a *Der Spiegel*, a patinás *Pressburger Zeitung* stb.), ezek azonban nem említették a szóban forgó cikket.

A figyelemre méltó küllemű és „belbecsű” *Pesti Divatlap* szerkesztője, Vahot Imre Oroszhegyihez hasonlóan nagy támogatója a nevelés ügyének. Lapjának 1845. december 15-diki számában olvasható az alábbi, „Nevelőintézet” című tudósítás:

„Pesten egy nagyszerű nevelő intézet felállítása fölött folynak az értekezések. Ez intézetben a nevelés minden kellékei összpontosulva leendene. Valóban eljött az idő, melyben az illyszerű nemzetboldogító célok megközelítése, a teendő között, méltán első helyet foglal el. Vajha szerencse s gazdag eredmény koronázza azon jóltevő emberbarátok fáradozását, kik ez intézet létesítése s virágzó állapotban tartása körül szorgalmatoskodnak!!!”³³

A fővárosi konzervatív lapok egyike, a *Nemzeti Újság* is említi Teleki Blanka felhívását. „Lapszemle” rovatában írja, hogy a *Pesti Hírlap* „iránycikkében – Szózat – közöltetik a magyar főrendű nők nevelése ügyében egy úgy címzett főrendű hazafitól, melyben szerző a főrendű nők nevelésének adandó nemzeti irányt” két úton „véli eszközölhetőnek”; ezek illusztrálására idéz is a cikkből.³⁴

²⁹ L. a 26. sz. jegyzetet!

³⁰ PAP Károly: *Wesselényi levelezése íróbarátaival*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1901. 489–491.

³¹ *Jelenkor* 1845. dec. 14. 100. sz. 601.

³² *Der Ungar* 1845. dec. 14. 296. sz. 1180. h.

³³ *Pesti Divatlap* 1845. dec. 18. 38. sz. 1303.

³⁴ *Nemzeti Újság* 1845. dec. 18. 199. sz. 799.

A vidéki sajtóorgánumok közül csupán a Kolozsvárott szerkesztett, ellenzéki *Erdélyi Híradó* reflektál a „Szózat”-ra. „Hírlapvilág” című rovatában ez áll: „Pesti Hírlap. Az 587. szám ismét a növelés, és pedig egyik még inkább elhanyagolt ága ügyében írt cikket hoz egy főrendű hazafitól. Szerző néhány általános eszme előrebocsátása után a családi körbeni növelés üdvös voltáról, élénk és megható színekkel festi a ’ nőnövelésbeli ferde rendszert, melyet a ’ zsarnok divat különösen főrendű körökbe béerőszakolt.” A szerkesztő „gazdag sikert” remél a tervezett intézetnek. „Adja az ég, hogy malasztjai a Királyhágón is átszivárognak!” – teszi még hozzá.³⁵

Teleki Blanka grófnő írására a legterjedelmesebb válasz a *Honderű* című hetilapban érkezett.³⁶ 1846 januárjában a „Viszhang [!] a’ magyar főrendű nők’ neveltetése ügyében emelt »Szózatra«” című cikk Tót István aláírással jelent meg, e név mögött azonban a magyar nőnevelés egyik kiválósága, Karacs Teréz rejtőzködött, aki (saját bevallása szerint) amiatt választott férfi nevet, hogy a „főrangú hazafi” mellett érvelve nagyobb tekintéllyel szólhasson.³⁷ És aki ez idő szerint – 1846 januárjában – Blanka grófnő házában lakott...

Karacs Teréz a rendi nevelést elítélte. Az *Életképek* hasábjain 1845 novemberében teljes határozottsággal kimondta, hogy a „növelő intézeteket nem lehet alsó és felső címűekre osztályozni”, mivel mindegyiknek a célja az emberformálás kell, hogy legyen”.³⁸ A grófnő előtt azonban, megismerve szándékai tisztaságát és intézetalapítói terveit, ő is fejet hajt. Ezért azután a *Honderű*ben megjelent írásában arra a kérdésre, hogy vajon miért szól a fenti szerző kizárólag az arisztokrata leányok neveléséről, ezt válaszolja: „Nem azért, mintha azt akarná, hogy csak ők részesüljenek magasabb nevelésben”, hanem mert rajtuk akarja kezdeni térítő feladatait.” Szerinte a főrendűek példája jótékonyan hathat a tömegekre. A gáncsoskodókat pedig arra ösztönzi, hogy zúgolódás helyett inkább ragadják meg az útmutatást, és állítsanak nemzeti szellemű nőnevelő intézeteket a nemzet minden osztálya számára!³⁹

Teleki Blanka minden bizonnyal azt hitte, hogy a személyes döntését lepecsételő első lépésével (ez volt a „Szózat” közreadása) a nehezen túljutott. Amikor azonban, immár a saját neve alatt szeretné közreadni tervezett nevelő intézetének programját, közelélp a cenzúra. Időközben ugyanis szándékáról a titkosrendőri jelentések ’jóvóltából’ Bécsben is értesültek. 1846. májusában, Apponyi György kancellár aláírásával megérkezik a Helytartótanácshoz „ő cs. k. Felsője legkegyelmesebb parancsa”, miszerint „midőn az említett grófnő az érintett intézet létrehozása végett a k. helytartótanácshoz folyamodandik”, az „illető iratokat” még „az érdembeni végzés meghozatala előtt” fel kell terjeszteni Bécsbe.⁴⁰ A nevelés- és iskolaügy tudvalóleg felségjog, s az intézetalapítás hatósági engedélyhez kötött. Az nevelő intézetek hirdetéseiben ezért is találkozhatunk olyan kitételekkel, hogy „felsőbb helyen jóváhagyott” intézet, vagy hogy az „felsőbb helyen nyert engedelem következtében” áll fenn stb.

Teleki Blanka tudott minderről, és – legalább is kezdetben – szándékában állt beszerezni a szükséges engedélyt, ezt azonban közvetlenül az intézet megnyitása körüli időkre halasztotta.⁴¹ Híre azonban megelőzte, aminek következményeit hamarosan megtapasztalta. Amikor ugyanis az

³⁵ Erdélyi Híradó 1845. dec. 16. 793–794.

³⁶ KARACS Teréz: *Viszhang [!] a’ magyar főrendű nők’ neveltetése ügyében emelt „Szózatra”*. = *Honderű* 1846. I. félév 2. sz. jan. 13. 21–23.

³⁷ KARACS Teréz: *Emlékezés a hajdani nőnevelési mozgalmakra*. = *Nemzeti Nőnevelés* (8.) 1887. 264.

³⁸ KARACS Teréz: *Néhány szó a nőnevelésről*. = *Életképek* 1845. II. 21. sz. nov. 22. 645.

³⁹ L. a 36. sz. jegyzetet!

⁴⁰ Magyar Országos Levéltár Kancelláriai levéltár A 1846:8948/328

⁴¹ Az 1846 decemberében készült és József nádornak, valamint a Helytartótanácsnak szánt kérvény tervezetéből idéz: HORNYÁK Mária: *Brunsvik Teréz „szellemi gyermeke”*: Teleki Blanka. Martonvásár, 2001. 27–28.

1846. június 3-án kelt írását – a „Nyilatkozat”-ot – közre akarta adni, „a Pesti Hírlapban, az Életképekben a [Pesti] Divatlapban stb. kihúzták”, és kinyomtatását „ismételt folyamodás ellenére sem engedélyezték”. A grófnő írja ezt egyik levelében, hozzátéve: „A nyomorultak attól félnek, hogy néhány év múlva egy tucat hazafiasan gondolkodó nővel több lesz Magyarországon!”⁴²

Mindezek ellenére a lapok egy része keresi a kiskaput, hogy a „Nyilatkozat” szerzőjének segítségére lehessen. A *Pesti Divatlap* például június 11-én „Magyar nőnevelő intézet” címmel híradást közöl a keletkezőben lévő intézetről, s a végére odairja: „Programjáról, s föltételeiről bővebben lehet értesülni szerkesztő hivatalunkban.” Tudósításában pedig ez áll:

„Fővárosunkban valahára egy, olly derék nőnevelő intézet van keletkezőben, mellynek feladata leend, nemcsak művelt, jó erkölcsű hölgyeket, hanem nemzeties irányánál fogva derék, lelkes honleányokat is képezni. E jeles nőnevelő intézet tulajdonosa egy főrangú magyar hölgy, ki csupán ügy iránti szeretet- s szenvedélyből vevé pártolás alá az intézetet. A nevét bizonyos körülmények miatt elhallgatni akaró nemes keblű nőnek, annyira szükséges és korszerű vállalatához, minden igaz magyar a legjobb sikert fogja kívánni.”⁴³

Erre a hírre reflektál három nap múlva (június 14-én) a *Nemzeti Újság*.

„Egy főrangú hölgy magyar nőnevelő intézetet készül megalapítani, melynek növendékei – mint olvastuk – valódi magyar szellemben fognak felneveltetni. Nevét azonban az említett hölgy bizonyos körülmények miatt elhallgatja, – mit véleményünk szerint bizony nem a legjobban teszi; ezt mi csak azért mondjuk, mivel mindig szerettük tudni: vajon mellyik madárfajhoz tartozik azon egyén, kinek szárnyai alá teljes biztossággal adjuk szeretett csemetéinket.”⁴⁴

A *Nemzeti Újság* fenti közleményét június 17-én a *Der Ungar* is lehozza.⁴⁵ A cenzúra végül valamicskét enged, s Teleki Blanka „Nyilatkozat nőnevelési intézetről” című összeállítását június 16-án megjelenik a *Honderűben*, amely – mint a grófnő írja – „fölöttebb jelentéktelen és keveset olvasott lap”⁴⁶. Petrichevich Horváth Lázár 1843-ban megindított divatlapja volt az első tetszetős kiállítású, s mégis jutányos árú divatlapunk; kezdetben 1500 példány is elkelt belőle. Fő értékét a szépirodalmi alkotások jelentették. 1845/46-ra azonban megváltozott a helyzet: „az eddig elv és irány nélkül szerkesztett lap légüres terébe betört a politikum és a maradiság”, s a Petőfi elleni támadásairól és modorosságáról elhíresült, igénytelen *Honderű* „az irodalmi és politikai reakció fóruma lett”.⁴⁷ Mindezt láthatóan Teleki Blanka is tudta, választási lehetősége azonban nem volt.

A *Honderű* hasábjain megjelent „Nyilatkozat”⁴⁸ az alábbi bekezdésekkel kezdődik:

„Azon elvtől vezéreltetve, hogy minden ember kötelessége a közjó előmozdításához tehetsége szerint járulni: elhatároztam magamat, munkásságomat azon ügynek szent-

⁴² Teleki Blanka levele Wassné Gyulay Franciskához 1846. aug. 15. In: SÁFRÁN: i. m. 31.

⁴³ Pesti Divatlap 1846. jún. 11. 24. sz. 476.

⁴⁴ Nemzeti Újság 1846. jún. 14. 298. sz. 370.

⁴⁵ Der Ungar 1846. jún. 17. 140. sz. 1220. h.

⁴⁶ L. a 42. sz. jegyzetét!

⁴⁷ FENYŐ István: *A negyvenes évek folyóirat- és hírlapirodalma a forradalomig.* = *A magyar sajtó...* 615.

⁴⁸ Megjelenésének pontos adatai: *Honderű* 1846. jún. 16. I. félv. 24. sz. 461–462.

telni, melynek fontosságát mindinkább kezdjük érezni a hazában, értem a nőnevelést...

A múlton okulva állítjuk már most, hogy a nőnevelésnek is, mint sok egyébnek e hazában, nemzeti alapon kell nyugodni. Mindenfelől hallani azon óhajtást, bár keletkeznének közöttünk oly nőnevelő intézetek, melyek a magasabb műveltség igényeit kielégíthetnék a nemzeti szellem fölállózása nélkül. – Addig míg hatalmasbak [!] hozzájárultával nagyszerű alakban létesülhetne egy nemzeti nőnevelőintézet, a dolgot magánkörben egyeseknek kell megkezdeni. Azért azon szülők előtt, kik az eddigi nevelés hiányait érzik, s engem bizalmukkal megtisztelni méltóztatnak, ezennel késznek nyilatkozom, leányaik nevelését, bizonyos föltételek alatt magamra vállalni, s azt a legjobb oktatók segítségével személyes fölügyelésem alatt vezérelni, főcélul tűzvéni ki magamnak nevendékeim szellemi, erkölcsi s esztétikai kiképzését, nemzeti érzelem s hon iránti kegyelet fönntartásával.”

Ezután következik a cikk Nevelési terv alapvonásai című része, majd a Felvételi feltételek, végül a Jegyzék című toldalék.

A tervezet részletezésétől ehelyütt eltekintünk⁴⁹, két dolgot azonban szeretnénk kiemelni. Az egyik: Teleki Blanka itt már nem főrangú leányokról ír, (feltehetően Karacs Teréz bírta rá erre a változtatásra). A másik dolog: az intézetben „a tudományok magyarul taníttatnak, mert az anyai nyelv csak így válhatik tökéletes sajátjává a nevendéknek” – írja Teleki Blanka.⁵⁰

A „Nyilatkozat” szerzőjének nevét a hír gyorsan szárnyára veszi. Június 18-án a *Nemzeti Újság* siet közölni:

„Azon főrangú hölgy, ki ekkoráig becses nevét szerénykedett tudatni a közönséggel, immár felemelte sisakját, s az alatt örömmel üdvözljük a nemes keblű Teleky Blanka grófnőt, ki egyedül a nevelés ügye iránti buzgó részvétből vállalta magára a nőnevelési felügyelést az általa alapítandó intézetben. A derék hölgy a Honderúben kitett Nyilatkozatában az egész belszerkezetét létesülendő intézetének kitárta az olvasó közönségnek, melyben szerfelett kevés változtatni valóra akadunk. Főkélléke a bevételnek: hogy a beadandó lánynövendék 8 évesnél fiatalabb, s 12-nél öregebb ne legyen, és hogy (ez magától is értetődik) szülői birjanak 30 [helyesen: 350, a szerk.] forintot évenként érte fizetni. Egyébiránt ez intézetnek – ha csakugyan lábra kap – kívánunk sok-sok pártfogót, s minél több növendéket, mert hiszen, hogy az utósarjadék lelkében-szívében korcstalan magyar legyen, a jelenben nevelkedő hölgyek nemzeti nevelésirányától fog függni leginkább.”⁵¹

Két nappal később a *Der Ungar* hasonlóképpen nyilatkozik.⁵²

A *Pesti Divatlap* szintén köszönti Teleki Blankát, „a szép lelkű úrhölgyet”, aki „felülemelkedve az előítéletek gőzkörén, most már többé nem titkolja nevét, mellyet tisztelettel említhet minden igaz magyar.”⁵³ A *Jelenkor* is nagy elismeréssel adózik a lelkes honleánynak, aki

„évek óta panaszlott nőnevelési viszonyinkon segíteni óhajtva vállalja fel e’ sok teherrel járó működést. Igen – írja Oroszhegyi –, e honnak nemzeti irányban kiképzett leányokra van szüksége, kik derék anyái legyenek a küzdőterre jövendő nemzedéknek,

⁴⁹ A „Nyilatkozat”-ot e lapban ismertette: FEHÉR Katalin: *Reformkori sajtóviták a nők művelődésének kérdéseiről*. = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 3. sz. 247–263.

⁵⁰ L. a 48. sz. jegyzetet!

⁵¹ *Nemzeti Újság* 1846. jún. 18. 300. sz. 379.

⁵² *Der Ungar* 1846. jún. 20. 143. sz. 1243. h.

⁵³ *Pesti Divatlap* 1846. júl. 11. 28. sz. 558.

hogy ezt ápolják, neveljék; s tanítsák, miként kell valódiilag élni, hogy polgári érdekekkel szorosírtassanak. Mindaddig, míg nőnevelésünk pongó [!] állapotban van, kevés sikert ígérnek törekvéseink; át kell ezt alakítani újabb magasabb modorba, hogy ne csak test, hanem szellem éltesse e hazát, mely oly sokáig várakozott nőszi-
lötti [!] hálájára.”

Oroszhegyi Józsa, a baloldali egyetemi ifjúság eme lelkes tagja (a majdani márciusi ifjú) befejezésül megállapítja, hogy

„az eddigi átalakulás leánynevelő intézetinkben csak kezdemény volt; szükség tehát ezt erősebb karoknak felemelni, hogy virágozhasson; és ezért kapcsolunk oly sok reményt a' grófnő e' nemes határozatához, mint ki elegendő kelléssel bír arra, hogy honleányok anyjává legyen.”⁵⁴

Teleki Blanka „Nyilatkozat”-ára (csakúgy, mint korábban a „Szózat”-ra is) a legterjedelmesebb hozzászólás Karacs Teréztől érkezik, ezúttal a színvonalas irodalmi divatlapként számon tartott *Életképek*ben. A „Nyílt levél a magyar nőkhöz” című írás szerzője szerint „nemrégiben még ábrándnak is merész volt... magyar leányt, magyar nyelven, magyar szellemben nevelni akarni.” Fohászait azonban meghallgatta az ég, s végre akadt olyan hölgy, aki nemcsak álmodozik, hanem tesz is. Teleki Blanka grófnő „egy lelkes lépéssel magas rangja kényelmeit fölládozva, osztálya előítéleteit lerázva, nemes fölszólalásával nyújt kezét hozzátok, magyar nők, s ... fölhí benneteket, hogy bizzátok növekedő leányitokat gondja alá, s kérjétek őt, hogy idomítsa lelke alakjára és hasonlatára leányaitokat...” Örülhetnek tehát az anyák, „hogy akadt hölgy, magyar úrnő, ki e nemzetsebet nemcsak érzi, de orvosául is kínálkozik”, aki „hazaleányos buzgalommal”, a „hazája iránti tartozását a legsürgetőbb, legszükségeseb polgári munkálkodással akarja leróni...”⁵⁵ Végezetül még egy sajátos üzenetet továbbít a sajtó Blanka grófnő részére: Matisz Pál: Teleki Blankához című üdvözlő versét, amely 1846. július 7-én a *Honderű*ben jelent meg.⁵⁶

A Teleki Blanka fellépése keltette szenzáció a sajtóban július közepére lecseng. Ezt követően Blanka grófnő felé már csak a Teichengraber (Tavasi) Lajos szerkesztette *Nevelési Emléklapok* tesz egy segítő gesztust, amikor 1847-ben a „Nyilatkozat”-ot ismételtlen közli.⁵⁷ Közben Blanka a programot minden lehető módon igyekszik terjeszteni. Ebben ismerősei is a segítségére vannak. Döbrentei Gábor például. „Igénybe veszem Döbrentey úr kedves ajánlatát, hogy e sorokat és programomnak néhány példányát elküldjem” – írja Blanka 1846. július 4-én egyik erdélyi barát-nőjének.⁵⁸ Szintén neki írja: „Nem marad más hátra, mint magánúton terjeszteni a programot, mely természetesen meglassítja a dolgot. Bezerédj, Deák és Kossuth érdeklődik tervem iránt, és megígérték, hogy azt a maguk részéről támogatják.”⁵⁹

Mindennek ellenére csupán egy leány jelentkezett: Puteáni Róza, Deák Ferenc keresztlánya. Blanka grófnő azonban nem várt sokáig: 1846. december 1-jén Rózával és a Brunsvik Teréz által patronált Erdélyi Erzsivel megkezdődtek a foglalkozások. Vezető tanáruk Vasvári Pál, segéd nevelőnőjük pedig Lövei Klára lett. Az intézet, amely 1848 végéig állt fenn, 12–14 növendéknél

⁵⁴ Jelenkor 1846. jún. 21. 47. sz. 293.

⁵⁵ KARACS Teréz: *Nyílt levél a magyar nőkhöz*. = *Életképek* 1846. II. félév 1. sz. júl. 4. 12–13.

⁵⁶ *Honderű* 1846. II. 1. sz. júl. 7. 8.

⁵⁷ *Nevelési Emléklapok* 1847. 3–4. sz. 171–173.

⁵⁸ *Teleki Blanka levele Wassné Gyulay Franciskához* 1846. júl. 4. In: SÁFRÁN: *i. m.* 1979. 29.

⁵⁹ L. a 42. sz. jegyzetet! Itt jegyezzük meg, hogy a „Nyilatkozat” egy ismeretlen kéz által írt, és Teleki Blanka aláírását őrző másolatát sikerült fellelnünk az Országos Levéltárban Kossuth levelei között...

többet sosem számlált. Anyagilag ráfizetéses volt, eszmei jelentőségénél fogva azonban méltán tartja számon a magyar neveléstörténet.

Teleki Blanka vállalkozásának értékelése nem feladatunk, azt azonban vizsgálataink fényében megállapíthatjuk, hogy nem a cenzúra képében akadályt támasztó hatalom, és nem a „Nyilatkozat” közzétételének a megnehezítése és nyomdai sokszorosításának a megakadályozása voltak a nehézségek okai, hanem sokkal inkább Blanka grófnő osztályos társainak a hozzáállása és – az ő szavaival szólva: „e kasztnak nyomorúságos előítéletei...”⁶⁰

Összefoglalóul még a következőket állapíthatjuk meg:

A hazai nőkérdés-nőnevelés történetéből több sajtóvita is ismert. Ilyen vita zajlott pl. a nők művelődéséről az 1820-as években a *Tudományos Gyűjtemény*, 1840–1841-ben pedig az *Athenaeum* hasábjain.⁶¹ Teleki Blanka fenti két írása nyomán, jóllehet számos kritikus pontot (pl. rendi nevelés) érintettek, ilyesféle vita nem robbant ki, sajtóbeli visszhangjuk azonban mindenképpen figyelemre méltó.

Munkánk során megfigyelhettük a hírek, újdonságok lapok közti terjedését, és megismerhettük a vizsgált sajtóorgánumok kérdéses rovatait (Fővárosi Újdonságok, Budapesti Napló, Lapszemle stb.) és lapszemlézési gyakorlatát stb.

Teleki Blanka két vizsgált cikke a hazai nőkérdés-nőnevelés irodalmának figyelemre méltó dokumentumai. Különösen a „Szózat” kiemelkedő, amelyet a rangos *Pesti Hírlap* vezércikként közölt. A maga nemében ez az „iránycikk” ugyanazt a szerepet játszotta, mint az óvodaiúgy terén Kossuthnak a *Pesti Hírlapban* napvilágot látott, híres vezércikke.⁶²

Blanka grófnő „Szózat”-a és intézete jóval túlmutattak a nevelésügy régióin. Nem véletlenül áll az ellene összeállított vádiratban, hogy: „Politikai kombinációinak első eredményeként először 1846 nyarán egy leányintézetet alapított, melynek programját a Honderűben közzé is tette.”⁶³ Ezekért az 1848 előtti „viselt dolgaiért” Világos után már nem marasztalhatták el, a kor „egyik legveszedelmesebb lázadójának” kikiáltott Teleki Blanka előéletének eme „sötét foltjai” azonban jól jöttek az ellene felhozott, gyenge lábakon álló vádak megtámogatására. A „Szózat”-ot nem olvasták a fejére. Az „egy főrangú hazafi” álnév óvta volna meg ettől?

HORNYÁK MÁRIA

Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban. Az 1911 és 1914 között Berlinben élő Hatvany Lajos (1880–1961) *Jung Ungarn* címen havi lap kiadásába fogott az ekkor szintén itt tartózkodó Vészi József újságíró (1858–1940), 1913-tól a *Pester Lloyd* főszerkesztője társszerkesztésével. Hatvany ekkor már túl volt Osvát Ernővel való nézeteltérésén, és 1911-től megvált a *Nyugat* szerkesztőségétől. A *Jung Ungarn* alcíme „Monatsschrift für Ungarns politische, geistige und wirtschaftliche Kultur” volt, kiadóként Vészit nevezték meg, Hatvany mint az irodalmi rész szerkesztője szerepelt. A lap a berlini Paul Cassirer Verlagnál jelent meg. A folyóiratkísérlet mindössze egy évfolyamot ért meg, 1911. január 15-étől 1911. december 15-éig jelent meg havonta, mindig 15-ei dátummal.

⁶⁰ Idézet az 58. sz. jegyzetben szereplő levélből.

⁶¹ FEHÉR Katalin: *Reformkori sajtóviták a nők művelődésének kérdéseiről.* = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 3. sz. 247–263.

⁶² Kossuth Lajos: *Kisdedovács.* = Pesti Hírlap 1841.febr.24. 16.sz. 123–124.

⁶³ SÁFRÁN: *i. m.* 49.

Mivel a folyóiratnak nem volt ún. programcikke, idézünk itt Vészi rövid írásából *Az Irodalom* című, Kislingstein Sándor és Gusztáv szerkesztette bibliográfiai folyóiratról, melyben összefoglalja a *Jung Ungarn* rendeltetését: a Magyarországgal kapcsolatos tájékoztatás felszámolását német nyelvterületen. A németek azért nem ismerik a magyar kultúrát, mert nem értik a nyelvet, amely „Geheimsprache”, mely elfalazza előlük a magyar kultúrát, mely így „Geheimkultur” a számukra – írja. „Ebbe a falba akar egy ablakot vágni a „Jungungarn”. Olyan ablakot, melyen át a művelt nyugat benézhesen a magyar kultúra munkájának műhelyébe.”¹ Egy a magyar tudomány eredményeit német nyelven hozzáférhetővé tevő folyóirat célkitűzéseit aztán a Gragger Róbert által 1921-ben Berlinben alapított *Ungarische Jahrbücher* című negyedéves folyóiratnak sikerült maradéktalanul kiteljesítenie.

A nyolcadrés alakú füzetek meglehetősen tartalmasak, sokszínűek. Jelen írásunkban csak a magyar szépirodalommal kapcsolatos közleményeket kívánjuk számba venni (a népdalok, népballadák fordításaitól eltekintünk), de található ezen kívül sok politikai, politikatörténeti, jogi, gazdasági, pénzügyi, mezőgazdasági, néprajzi, művészettörténeti és nyelvészeti közlemény is a *Jung Ungarn*-ban. Vészi minden számba írt egy-egy tanulmányt. Van a cikkeken kívül „Zeitschriftenschau” címen szemlélő rovat is, a legfontosabb magyar tudományos folyóiratok írásait ismertetik itt.

A primér szépirodalom igen színvonalas válogatásban szerepel a folyóiratban. A líráról elmondható, hogy a legnevesebb kortárs költők több verssel szerepelnek a lap hasábjain. A német fordítások zöme Horvát Henrikől származik, akinek később, 1918-ban Münchenben megjelent *Neue Ungarische Lyrik* kötetében ezek mind közlésre is kerültek. Horvát fordításairól elmondható, hogy mind tartalmilag, mind formailag hű, jól sikerült tolmácsolások, egyedül a címek esetében engedett meg magának több szabadságot, és tért el az eredititől. Horvát Henrik (1877–1947) kolozsvári születésű német szakos tanár, műfordító, aki elsősorban kortárs magyar szerzőket fordított németre és kortárs német irodalmat magyarra. Az első füzetben található négy Ady Endre-vers az ő fordításában. Ezek „A magyar ugaron” (Das ungarische Brachland), „Sírás az élet-fa alatt” (Wehklagen unter dem Lebensbaume) „Ádám, hol vagy?” (Adam wo bist du?) és a „Harc a nagyúrral, (Der Caesar mit dem Eberkopfe).”² Kiss József „Krisztus” (Christus) című versét a Petőfi-fordítóként elismert Neugebauer László fordításában közölték, a *Jung Ungarn*-ban megjelent többi Kiss József-verset szintén megtalálhatjuk Horvát Henriknek a fentebb említett kötetében. Ezek: „Egy sír” (Ein Grab), „A knyáz Potemkin” (Der Knjas Potemkin), „Ajánlás” (Widmung) és „Adagio”.³ Kiss József „Legendák a nagyapámról” (Legenden von meinem Großvater) című versét Spóner Andor (1843–1917) szepesi műfordító ültette át németre.⁴ Babits Mihály verseit „Az őszi tücsökhöz” (An die Herbstgrille), „Golgotai csárda” (Wirtshaus am Galgenberg) „Szonettek” (Sonette), „Itália” (Italien), „Cumulus”, „Téli dal” (Winterlied) szintén Horvát Henrik tolmácsolta.⁵ Még egy Babits-vers szerepel később: „A Danaidák” (Danaiden) Hatvani Pál (1891–1975) fordításában.⁶ Hatvani (tkp. Hirsch) bécsi születésű, de iskoláit Budapesten végezte, így tanult meg magyarul. Reviczky Gyulától két ízben közöltek verseket. Először a „Sátán” (Satan), a „Nirvána” (Nirvana), „Számológatom...” (Es zählte sich arg), „Finálé” (Finale) és a „Mikor még sírni tudtam” (Als ich noch Tränen hatte...) jelentek meg Spóner Andor fordításában.⁷ Reviczky híres versét,

¹ Vészi József: „Jungungarn.” = *Az Irodalom* (2.) 1911. 2. sz. 2. Ezért az adatért és a folyóirat visszhangjával kapcsolatos segítségért Lakatos Évának mondok köszönetet.

² J. U. Heft 1, 15. Januar 1911, 76–80.

³ J. U. Heft 3, 15. März 1911, 392–397.

⁴ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1040–1049.

⁵ J. U. Heft 5, 15. Mai 1911, 609–612.

⁶ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1034–1035.

⁷ J. U. Heft 6, 14. Juni 1911, 734–736.

a „Pán halálá”-t Falk Miksa átületetésében hozták⁸, melyet a *Pester Lloyd* főszerkesztője 1889 áprilisában fordított le, és jelentetett meg újságjában. Balázs Bélától a Bartók által híressé tett, eredetileg misztériumként íródott „A kékszakállú herceg várá”-t (Herzog Blaubarts Burg) közölték szintén Horvát Henrik fordításában.⁹ A kevésbé ismert Kóbor Tamásnak, Kiss József sógorának 1909-ben megjelent „Munka” (Arbeit) című elbeszélését az augusztusi számban találjuk.¹⁰ Az előző század költői közül Arany János több balladáját hozták. Ezek a „A walesi bárdok” (Die Barden von Wales), „Tetemre hívás” (Bahrgericht), „Hídavatás” (Brückenweihe)¹¹ valamint a „Pázmán lovag” (Ritter Pázmán)¹² mindegyiket Dóczi (Dux) Lajos (1845–1919) fordította, aki fordításaival sokat tett a magyar irodalom német nyelvtérületen való megismertetésért. Juhász Gyula következő verseit közölte a folyóirat: „Athéne Partenosz” (Glaukopis), „Isten kardja” (Excalibur) [!] , a vers, az „Új Versek” című kötetben jelent meg még „Excalibur” címen, „Primitiva. Egy Gauguin-kép alá” (Gauguin), valamint „A búcsúzás szonettje” (An der Wende), mindegyiket Horvát Henrik fordításában.¹³

A prózát a következő szerzők képviselik. Ignotustól (Veigelsberg Hugó) a „Madame Récamier” jelent meg.¹⁴ Az erdélyi Petelei Istvántól „Pataki und seine Schwiegermutter” című elbeszélést közölték Eduard Schullerus fordításában, ennek eredeti címét nem sikerült megtalálnunk.¹⁵ Eduard Schullerus (1877–1914) brassói levéltáros, Adolf Meschendörfer színvonalas folyóiratának, a *Die Karpathennak* munkatársa. Szini Gyulától a „Bábsütő” (Der Lebküchler)¹⁶ került közlésre Alfred Eisler fordításában, mely magyarul először Szini „Trilibi és egyéb történetek” című 1907-es novelláskötetében jelent meg. Herczeg Ferentől „Jancsi édesanyja” (Hänschens Mutter) című elbeszélést hozta a folyóirat.¹⁷ Móricz Zsigmond két elbeszéléssel van jelen a *Jung Ungarn* füzetekben. Az első a „Sustorgós, ropogós tafotába” (In knisterndem raschelndem Taft) Eduard Schullerus fordításában¹⁸, amely Móricz „Hét krajcár” című első novellás kötetében jelent meg 1909-ben. A másik Móricz-elbeszélés, a „Tragédia” (magyarul először 1909-ben) (Tragödie) címen Moly Tamás (1875–1957) fordításában került közlésre.¹⁹ Bródy Sándortól két elbeszélés látott napvilágot, a „Juló és Julis” (Jule und Julchen) című elbeszélése²⁰ és „A gyémántpitykés ember” (Der Mann mit den demantnen Knöpfen)²¹, utóbbi 1908-ban keletkezett Bródy-novella az író novellaterméseinek klasszikus darabjai közé tartozik. Mindkettőt Alfred Eisler ültette át, aki Nyitra-megyei születésű jogász volt, és sokat fordított kortárs modern szerzőket (Bródyt, Balázs Bélát, Molnár Ferencet és Szini Gyulát) német lapok és kiadók számára. Gárdonyi Gézának két novellája jelent meg. „A Riska” című elbeszélés Gömöri Braun Irén fordításában²² és az „Anna-báli emlék” (Erinnerung)²³ Ella Porges fordításában, amely Gárdonyi 1909-es „Mi erősebb a halálnál” című novelláskötetéből származik. Jób Dániel, a Vígszínház igazgatója a szerzője a „Liegen Egon felesége”

⁸ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 851–854.

⁹ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 854–868.

¹⁰ J. U. Heft 8, 15. August 1911, 948–951.

¹¹ J. U. Heft 2, 15. Februar 1911, 212–220.

¹² J. U. Heft 8, 15. August 1911, 952–956.

¹³ J. U. Heft 10, 15. Oktober 1911, 1150–1153.

¹⁴ J. U. Heft 2, 15. Februar 1911, 247–248.

¹⁵ J. U. Heft 2, 15. Februar 1911, 248–256.

¹⁶ J. U. Heft 2, 15. Februar 1911, 256–262.

¹⁷ J. U. Heft 6, 15. Juni 1911, 715–727.

¹⁸ J. U. Heft 6, 15. Juni 1911, 727–733.

¹⁹ J. U. Heft 1, 15. Januar 1911, 72–77.

²⁰ J. U. Heft 1, 15. Januar 1911, 80–85.

²¹ J. U. Heft 5, 15. Mai 1911, 598–604.

²² J. U. Heft 3, 15. März 1911, 388–392.

²³ J. U. Heft 12, 15. Dezember 1911, 1364–1373.

(Das Weib des Egon Liegen)²⁴ című novellának, amely W. C. szignójú fordító átültetésében jelent meg a lapban. Jób Dániel elbeszélése „Ifjúkor” című 1908-as novellakötetében látott először napvilágot. Ambrus Zoltán 1906-ban az „Álomvilág” című kötetben közölt spanyol témájú „Esteban testvére” (Estebans Bruder)²⁵ Lendvai Jenő fordításában szerepelt a *Jung Ungarnban*. Molnár Ferencnek „Szentolvajok” (Kohlendiebe)²⁶ című elbeszélése és a „Muzsika” (Musik)²⁷ című elbeszélése, az 1908-ban megjelent azonos című kötetből lett átvéve, és szintén Eisler átültetésében közölték itt. Biró Lajos három elbeszéléssel képviselteti magát a folyóiratban. Az egyik „Szodoma pusztulása” (Sodoms Ende)²⁸, a második „Céleste”²⁹, a harmadik „A császár meghal” (Der Kaiser stirbt)³⁰; az utóbbi kettő Biró „Huszonég novella” című 1908-as kötetében látott napvilágot. Tömörkény Istvántól közlésre került az „Elintéztett ügy” (Erledigt)³¹, melyet Kövér-Mezsei Anna fordított és a „Valér a földbe megy” (Wally kommt unter die Erde)³² Irsai Júlia fordításában. Heltai Jenőtől hozták „A halál hármában”-t (Der Tod zu dritt)³³ Alfred Eisler átültetésében, a novella a „Gertie és egyéb történetek” című 1901-es kötetből származik. Kóbor Tamás (Beermann Adolf, 1867–1942) „Munka” (Arbeit)³⁴ című elbeszéléssel képviselteti magát. A ma már kevésbé ismert Kabos Ede (Rosenberg Albert Ede 1864–1923), a *Pesti Napló* munkatársa, a *Budapesti Napló* szerkesztőjeként Ady barátja „Mária látogatói” (Besuche bei Maria)³⁵ című elbeszélését hozták, amely Kabos azonos című 1910-es kötetében került először publikálásra. Tóth Wanda (Ráth Ilona) (1878–1926), akinek a *Nyugatban* is jelentek meg írásai, a szerzője a „A csodálatos köntös” (Das wunderbare Kleid)³⁶ című elbeszéléskének, amely magyarul egy évvel korábban jelent meg. Hogy a német fordítás kitől származik, nem közölték. Ritoók Emmától (1868–1945, író, esztéta, műfordító) ‘Intermezzók’ (Intermezzi)³⁷ címen tettek közzé rövid írásokat.

Végighúzódik az egész évfolyamon Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* (Die Belagerung von Neusohl) című regényének részletekben való közlése Eduard Schullerus fordításában. Bizonyítéka annak, hogy a folyóirat megszűnését nem tervezték, hogy a regény közlése nem fejeződött be a decemberi utolsó számban. A lap létének minden bizonnyal Vészi távozása vetett véget, ugyanis ő Budapesten lett főszerkesztője az 1911. december 10-étől induló *Budapester Presse* című napilapnak.

A magyar színházzal kapcsolatos írások közül ki kell emelnünk Márkus László (1882–1948), színházi író és kritikus írását a korabeli magyar dráma helyzetéről (Der neue Kurs im ungarischen Drama).³⁸ Az analízis tehetségek korszaka után az emberiség a zsenik után vágyódik – állapítja meg. A puritán tapasztalatok kora után egy metafizikus barokk korszak van beköszönőben – írja. Akiiket kiemelésre méltónak tart a kortárs magyar drámaírók közül: Kóbor Tamás, Biró Lajos, Molnár Ferenc és Szomory Dezső. Részletesebben két darabbal foglalkozik, az egyik Lengyel Menyhért „A próféta” című darabja, amelyet Márkus szerint a merevség, változatlanág,

²⁴ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 820–833.

²⁵ J. U. Heft 5, 15. Mai 1911, 588–597.

²⁶ J. U. Heft 3, 15. März 1911, 378–388.

²⁷ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 816–819.

²⁸ J. U. Heft 4, 15. April 1911, 509–515.

²⁹ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1049–1058.

³⁰ J. U. Heft 11, 15. November 1911, 1244–1256.

³¹ J. U. Heft 4, 15. April 1911, 515–520.

³² J. U. Heft 10, 15. Oktober 1911, 1133–1137.

³³ J. U. Heft 5, 15. Mai 1911, 605–608.

³⁴ J. U. Heft 8, 15. August 1911, 948–951.

³⁵ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1035–1039.

³⁶ J. U. Heft 10, 15. Oktober 1911, 1137–1151.

³⁷ J. U. Heft 12, 15. Dezember 1911, 1369–1373.

³⁸ J. U. Heft 1, 15. Januar 1911, 127–132, Heft 4, 15. April 1911, 530–535.

számos konstrukciós hiba, a mellékes túlértékelése és a fontos „elejtése” jellemez. A másik Bródy „A medikus”-a (1911), amely után a közönség elégedetten távozik, hogy a jó embereknek nem történt semmi baja. A színháztörténész Bayer József (1851–1919) akadémiai székfoglaló előadásában Schiller drámáinak magyar színpadokon való előadásait, a Schiller-drámák fordításait követi végig.³⁹ Megállapítja, hogy 1794-től, az első magyar nyelvű Schiller-előadástól (és a korábbi német színházakbeli előadásoktól) kezdve valóságos Schiller-kultusz volt Magyarországon.

Ferenczy József (1855–1928), aki bölcsészdoktor lévén műegyetemi professzor volt, írásában Petőfi magyarságával (Petőfi und sein Ungartum) foglalkozik.⁴⁰ Petőfi már pályája elején hangsúlyozza magyarságát, ideáljai a magyar történelem nagy alakjai, igen erős kötődése a magyar tájhoz. Ugyanakkor – bár nem volt külföldi tapasztalata, összehasonlítása más népekkel – ostorozza is a magyarokat hibáikért, főleg a semmittevésért. Ferenczy párhuzamot von Széchenyi és Petőfi között éppen e miatt a közös tulajdonságuk miatt. Petőfi túlsorduló lelkesültséggel szerette hazáját, gyűlölte az elnyomókat, ugyanúgy mint Kossuth. A politikus Kossuth beszédeiben is volt szenvedély, Petőfi nem volt szónok, de forradalmi költészetében voltak szónoki elemek. Petőfi az alkotmányos harcok során vált politikai költővé. Végezetül leszögezi, hogy a világ Petőfit tartja a magyar költészet legragyogóbb csillagának.

Érdekes tanulmány Ruttkay-Rothauser Miksa (később Ruttkay György néven is publikált, 1863–1913) színműíró, újságíró a *Pester Lloyd* színikritikusa írása a Bánk bán-témáról a német irodalomban. Az írás apropóját az adta, hogy Max Reinhardt bemutatta Katona József „Bánk bán”-ját Németországban. A bemutató 1911. május 24-én zajlott Berlinben a Deutsches Theaterban, a darabot Vészi József ültette át németre.⁴¹ Ennek kapcsán elemzi Ruttkay-Rothauser a német Bánk bán-feldolgozásokat Hans Sachstól kezdve Grillparzerig, és részleteket is közöl némelyikből.⁴²

A folyóirat németországi visszhangjához egy rövid adalék a *Torontál* című Nagybecskerekben megjelenő újságból. Az aláírás nélküli rövid cikk a második számmal foglalkozik részletesebben, ismerteti annak tartalmát, majd az első füzetrel kapcsolatban ezt írja: „A *Jung Ungarn*nak már az első füzete is nagy feltűnést keltett a külföld, kivált a Németbirodalom sajtójában. A pángermán lapok az *Alldeutsche Blätter*, a berlini *Deutsche Zeitung*, a *Post* izzó haraggal rontanak neki, de elismerik magas színvonalát, szerkesztésbeli nagy ügyességét s épp ezért „veszedelmes kísérletnek” minősítik a „külföldi közvéleménynek a magyar nemzet érdekében való félrevezetésére.”⁴³

A *Jung Ungarn* jelentősége rövid léte ellenére igen nagy. Felhívta a német nyelvű publikum figyelmét a magyar tudomány eredményeire. A magyar szépirodalmat illetően elmondható, hogy azt a kortárs szerzők legjavának egy-egy németül is hozzáférhető munkája képviseli, így adva ízelítőt a magyar líra- és prózatermésekből. A kortárs költők-írók nagy része valóban a legjelesebbek közül való, csak kevés az olyan név (Kóbor Tamás, Ritoók Emma), akihez ma magyarázatot kell fűzni. A műfordítók közül sokan németes műveltségűek, ill. kétnyelvűek. A legjelentősebb, legtöbbet fordított Mohácsi Jenő, Horváth Henrik, Eduard Shullerus és Alfred Eisler. Igen érdekes jelenség a nőírók, elsősorban fordítók jelenléte. Sajnos róluk nem sikerült adatokat találnunk, így feltételezhetjük, hogy németül jól tudó, passzióból fordító háziasszonyok lehettek.

RÓZSA MÁRIA

³⁹ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 798–802.

⁴⁰ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1065–1071.

⁴¹ HUESMANN, Henrich: *Welt Theater Reinhardt*. München, 1983. 557. Ezért az adatért Rajnai Edit színháztörténésznek mondok köszönetet.

⁴² J. U. Heft 4, 15. April 1911, 450–464.

⁴³ *Torontál*. 1911. márc. 9. 3.

Hamvas, Powys és Zolnay – összefüggések A száz könyv kapcsán. Darabos Pálnak a 2002. évi Könyvfesztiválra megjelent háromkötetes monográfiája¹ részletesen foglalkozik Hamvas Béla könyvtárosi tevékenységével és a Hamvas-művek elemzésével. 1945 márciusában Hamvas a dunai hidak felrobbantása miatt az ostrom után egy ideig még Budán rekedve – saját lakása, benne több ezer kötetes könyvtára és kéziratai akkorra már megsemmisültek – segített az óbudai Fő tér 2. szám alatti 8. számú fiókkönyvtárban a károkat felszámolni, a leltározást elvégezni és az olvasók kiszolgálását újra beindítani. Az év közepén visszatérhetett a Fővárosi Könyvtár központjába, Pestre. Korábbi könyvtárosi feladatai folytatása mellett időt szakított arra, hogy beadványt készítsen a polgármesterhez, amelyben a központi könyvtár tevékenységének megújítása érdekében szükséges teendőket öt pontba foglalva javasolta a fiókok számának emelését, aktuális kérdésekre vonatkozó bibliográfiák összeállítását², ankétok és előadások tartását, pályadíjak kitűzését.³

A háború befejezésének évében Hamvas egyszerre kezdte írni több művét, fordított, szerkesztett és elindította a már korábban is tervezett „Egyetemi Nyomda Kis Tanulmányai” című sorozatot. „Három éven keresztül szerkesztette ezt a sorozatot, amelyben a modern világ két világháború közti korszaka szellemi törekvéseinek legfontosabb eredményeit tükröző tanulmányokat bocsátotta az olvasók elé – olyan szellemiségű kis terjedelmű műveket, amelyek kiadására korábban nem vállalkozott egyetlen kiadó sem.”⁴ A több mint 30 füzetet megért sorozat első kötete Hamvas saját műve, *A száz könyv* volt. Az összeállítás céljáról Hamvas így írt a kis kötet bevezetőjében:

„A feladat száz könyvet megmenteni. Most mindegy, hogy az ostromlott városból, vagy az ostromlott világból. Olyan száz könyvet, amelyből, ha minden más könyv elveszne, az emberiség irodalmának vonalát nagyjában helyre lehetne állítani. [...] E száz mű közül az egyiknek legalább mindig az éjjeliszekrényen kellene lennie, hogy az ember, ha nem is többet, elalvás előtt egyetlen szót elolvasson és az emberi lét igaz tartalmából legalább valamit az éj sötétségébe világításul magával vigyen.”⁵

Darabos Pál szerint a mű megírása nem előzmények nélküli. Egyrészt Hamvas már 1933-ban, a *Debreceni Szemle* hasábjain azt írta, hogy Montaigne műve, az *Essais* azon száz könyv egyike lenne, amelyeket az embernek magával kellene vinnie akár egy pusztaszigetre is.⁶ Másrészt *A száz*

¹ DARABOS PÁL: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája. I–III.* Bp., Károlyi Palota Kulturális Központ – Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2002. 260, 587, 386. A második kötet könyvtárosi tevékenységről szóló fejezeteit Darabos korábban a *Magyar Könyvszemlé*ben már közölte: MKSz 1993. 1. sz. 54–72.

² „Aktuális kérdések irodalma” címmel a Fővárosi Könyvtár már korábban is szerkesztett egy sorozatot, ennek egyik, 1938-ban kiadott, *A világválság* című kötetét – a világválság irodalmának bibliográfiáját és a témáról szóló tanulmányt – Hamvas állította össze gondos munkával. Vö.: DARABOS: *i. m.* 2002. II. 22–23.

³ A Szabó Ervin-i hagyományok szelleméhez méltó beadvány „elakadt” a központi könyvtár hivatali útvesztőjében, majd a júliusban kinevezett új igazgató, Hajdú Henrik kezdeményezte Hamvasnak a könyvtárból való elhelyezését. Részletesen l. DARABOS: *i. m.* 2002. II. 28–31., KATSÁNYI Sándor: *Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban.* = Könyvtári Híradó 1994. április, 15.

⁴ DARABOS: *i. m.* 2002. II. 482.

⁵ HAMVAS Béla: *A száz könyv.* Bp., Egyetemi Ny., 1945. 3. A kötet legújabb kiadása a Medio Kiadó Mérték című sorozatának 3. füzeteként 2000-ben jelent meg.

⁶ Nyilván nem véletlen, hogy *A száz könyv* 60. tételét Hamvas Montaigne-nek és esszéinek szentelte: „Az európai embernek pedig csak egyetlen par excellence európai műfaja van: az essai. Montaigne teremtette meg az antik értekezés, levél, gnóma, dialógus, kommentár, költemény, meditáció műfajainak alkotóelemeiből.” L. HAMVAS: *i. m.* 1945. 24–25.

könyv tételei rövid, de tartalmas megfogalmazásának technikáját már a harmincas évek eleje óta gyakorolta: azóta, hogy „A világválság” című bibliográfiája számára sok száz annotációt készített.⁷ Végül Darabos felhívja a figyelmet arra, hogy Hamvas a saját maga által szerkesztett sorozat egy későbbi tagja közlési jogainak megszerzése céljából⁸ éppen ez idő tájt állt levelezési kapcsolatban azzal a John Cowper Powys-sal⁹, akinek irodalmi munkásságát jól ismerte, tanulmányokban többször foglalkozott vele¹⁰, és akinek 1910-es évekbeli munkásságát többek között egy *One hundred best books*¹¹ című összeállítás fémjelezte. Darabos azt írja monográfiájában: „Nem tudjuk, hogy Hamvas ismerte-e Powysnak ezt a művét, de ha ismerte is, akkor is legfeljebb csak a gondolat és a szándék szolgálhatott ösztönzésül számára.”¹²

2000 őszén az OSZK Könyvtári Intézetének Könyvtártudományi Szakkönyvtárába kerülve azt a feladatot kaptam, hogy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtártól néhány évvel korábban ajándékba kapott mintegy másfélezer, főleg könyvtártudományi vonatkozású kötetet¹³ behasonlítás után a Könyvtári és tájékoztatási tézaurusz segítségével tárgyszavakkal lássam el. Ebben az állományrészben számtalan olyan könyvre bukkantam, amely nem egyszerűen csak témája miatt jelentős, hanem különleges is: tartalma, régisége, külseje, kötése és illusztrációi, ajándékozásról szóló megjegyzései, dedikációi és beragasztott ex librisei, valamint használati szempontjából.¹⁴ Utóbbiak feltérképezését az tette lehetővé, hogy a kézbevert kötetek komoly hányadában a könyvekbe ragasztott tasakok olvasói aláírásokat őrző kölcsönzőkártyákat rejtettek. E kötetek között bukkantam rá J. C. Powys fent említett, rövid elemzésekkel alátámasztott összeállítására a világirodalom legjobb száz művéről. A kötetben maradt kölcsönzőkártyán az 1932. XII. 23-ai dátum mellett tintával írt 'Hamvas' aláírás szerepel. Mivel pontosan ugyan nem tudjuk, de valószínűsíthetjük, hogy Hamvas ekkoriban már az ún. reference-osztályon dolgozott a központi könyvtárban, amelynek feladatai között többek között szerepelt a beérkező könyvek osztályozása és a könyvtárszeti, könyvtártani gyűjteményrészek feldolgozása¹⁵, könnyen elképzelhető, hogy e két feladat valamelyikét végezve talált rá Hamvas Powys kötetére.

A két „Száz könyv” természetesen sokban különbözik egymástól, a kötetekbe került szerzők és műveik feldolgozási módszere azonban azonos: Powys általában hosszabb, Hamvas rövidebb

⁷ DARABOS: *i. m.* 2002. II. 492.

⁸ A közlési jogok megszerzése sikerült, eredménye még 1945-ben a sorozat 7. tagja: *A könyv kritikája*. Ford. Ábrányi Boldizsár.

⁹ Powys, J. C. (1872–1963): angol regényíró, esszéíró, költő. 1916-ban, 1917-ben és 1922-ben megjelent verseskötetei mellett leghíresebb regényei: *Wolf Solent*, *Glastonbury Romance*, *Weymouth Sands*, *A Maiden Castle* (*Wessex-regények*). Esszékötetei: *The Meaning of Culture*, *The Enjoyment of Literature*. Vö.: *Világirodalmi Lexikon*. 10. P–Praga. Bp., Akadémiai, 1994. 835–837.

¹⁰ HAMVAS Béla: *Wolf Solent. John Cowper Powys regénye*. = Nyugat 1931. 1. 63–65., Uő: *John Cowper Powys*. = Napkelet 1934. 4. 217–220. Vö. még: DARABOS: *i. h.* 1993. 60.

¹¹ *One hundred best books with commentary and an essay on books and reading*. By John Cowper POWYS. New York, G. Arnold Shaw, 1916. 73.

¹² DARABOS: *i. m.* 2002. II. 493.

¹³ A Fővárosi Könyvtár 1914-ben, a Gróf Károlyi – ma Ferenczy István – utcai épületbe költözése alkalmából állította fel a „02. Könyvtárban” elnevezésű különgyűjteményt. Az állományrész első kezelője Dienes László volt. Az évtizedeken át fennállt és gyarapított gyűjteményrész válogatott, régebbi kiadású könyvtártudományi szakirodalma napjainkban kizárólag könyvtártörténeti jelentőségű, a FSZEK-ben holt anyaggá vált, a Szakkönyvtárban viszont a további feldolgozás után a kutatók számára elérhető közelségbe kerülhet.

¹⁴ Részletesen I. A „*habent sua fata libelli*” tétel igazságának vizsgálata egy könyvtártudományi gyűjteményrészben. = Könyvtári Figyelő, 2001. 3. 451–468.

¹⁵ Vö.: DARABOS: *i. m.* 2002. II. 25–26.

terjedelemben esszészertően fogalmazza meg mondanivalóját. Amíg Powys halad előre a kezdettől a kortársakig a szépirodalom keletkezésének idejében és keveset időz a távoli múltban, többet az időben hozzá közelebb eső korszakokban, addig Hamvas még egy további rendezési elvet iktat be. Nemzetekhez, országokhoz csoportosítja felemlített szerzőit és a híressé vált irodalmi alkotásokat úgy, hogy a kötet elején hosszan foglalkozik India (Manu törvénykönyve, Buddha beszédei, Mahabharata), Egyiptom (Hermés Trismegistos), Kína (Laotse, Kungtse), Tibet (Milarepa, Tibeti Misztériumok) és Judea (Henoah, Ótestamentum) irodalmi hagyatékával.¹⁶ A mindkettőjük által felvett szerzők sora a következő: Homérosz, Platón, Euripidész, Horatius, Dante, Cervantes, Rabelais, Montaigne, France, Rolland, Ibsen, Strindberg, Dosztojevszkij, Goethe, Nietzsche, Emerson, Shakespeare, Swift, Sterne, Dickens – nagyon gyakran olyan módon, hogy Hamvas esszéi azoknak a műveknek a nagy részét említik egy-egy szerzőtől, amelyekre Powys is felhívja a figyelmet. Powys leírásait gyakran egészítik ki a művek egyes kiadásaira vonatkozó információk, a könyv utolsó oldalain pedig árlistát is közöl a felsorolt művekről. Hamvasnál ilyenekkel természetesen nem találkozunk, többször értékeli viszont az említett művek már elkészült magyar fordításait. Könyvtárosi szemléletmódjáról sem feledkezik meg, a 99. tételben Joyce-ról a következőket írja:

„Joyce a könyvtárost nagy zavarból menti meg. A helyett, hogy a XX. századból ötven íróat kellene fölvennie úgy, hogy abból a lényeg kimaradna, fölveheti egyedül Joyceot úgy, hogy abban a lényeg benne van.”¹⁷

Hamvas könyvének századik tétele talán nem csak azt az állítást támasztja alá, hogy a Wessex-regények szerzője az angol irodalom szerves részét képezi, hanem azt is, hogy Hamvas maga mennyire mélyrehatóan tanulmányozta a Wolf Solent írójának munkásságát:

„John Cowper Powys műveiben nagyzenekar játszik: ez a szédítő szimfónikus sokszólamúság az embert eleinte lehengerli, később felüdül tőle, végül életszükségletté lesz. [...] Powys a tengertől tanult meg írni. Az egész, a teljes, az összes-minden ember beszél belőle, minden tulajdonsága, tehetsége, testrésze, képessége, hibája, bűne, minden szelleme, kísértete, őse, utóda, angyala, démona és ördöge.”¹⁸

Hamvas *A száz könyvének* az Országos Széchényi Könyvtárban található muzeális példánya különleges értéket hordoz. A 100., Powysról szóló tétel után a könyv egy olvasója 1948. május 29-én töltőtollal, kézírással „kiegészítette” a leírásokat. A leltári pecsét szerint a kötet 1963-ban került a nemzeti könyvtárba, ekkor vásárolták meg másik 49 kötet és a *Magyar Bibliophil Szemle* 1924–25. évi számainak társaságában a könyvet korábbi tulajdonosától¹⁹, Zolnay Vilmostól, akinek névaláírása is szerepel e kötet utolsó oldalán a jelzett dátum mellett. Az 1890-ben született

¹⁶ A fenti művek komoly hányadával csaknem ugyanebben az időben találkozhatunk Hamvas fordítói munkásságában. L. pl. *Kung mester beszélgetései*. Bp., Bibliotheca, 1943. 96., *Tibeti misztériumok*. Bp., Bibliotheca, 1944. 135., *Henoah Apokalypsise*. Bp., Bibliotheca, 1945. 126.

¹⁷ HAMVAS: *i. m.* 1945. 38.

¹⁸ HAMVAS: *i. m.* 1945. 38–39.

¹⁹ Az 50 könyvért a könyvtár 2482,-Ft-ot fizetett Zolnaynak. A kötetek OSzK-ba kerülésének körülményeit a Gyarapítási Osztály közreműködésével sikerült kideríteni: előkerült a Zolnay által felajánlott könyvek listája – ezt a listát Zolnay saját kezűleg írta alá, az aláírás egyezik a Hamvas-műben talált aláírással – és azon könyvek címlistája, amelyeket az OSzK végül megvásárolt. Ákos Ildikónak a listák megkeresésében nyújtott segítségét ezúton köszönöm meg.

Zolnay életrajzi adatairól keveset tudunk²⁰, írónak és nyelvésznek tartják számon a könyvtári katalógusok. Első gyűjtése, a *Magyar történelmi anekdotakincs* 1927-ben jelent meg a létrejöttének 350. évfordulóját ünneplő Egyetemi Nyomda kiadásában. A kötet bevezetőjében Zolnay filológiai pontossággal járta körül az 'anekdota' szó eredetét, jelentését, az 'adomá'-tól való különbségét. Az utolsó oldalak tekintélyes forrásmutatója Anonymus *Gesta Hungarorum*-ától és a kalendáriumoktól kezdve Döbrentey Gábor és Frankenburg Adolf gyűjtésein keresztül az *Ethnographia*, a *Mindenes Gyűjtemény* és a *Pesti Hölgy Divatlap* átnézett számaiig ível²¹. Következő munkája előszavában így írt:

„Később aztán, érdekelni kezdett a kártya története. Olvasni akartam erről és sajnos, egy magyar könyvet sem találtam. [...] Ez adta a gondolatot, hogy az első magyar kártyatörténetet megírjam.”²²

Ezt a munkát újabb, két egymás utáni kiadást megérő kártya-könyv követte 1929-ben és 1930-ban.²³ Zolnay az 1940-es évektől fogva a szlengkutatásnak szentelte életét. Budapest ostromakor a légtalpi óvóhelyen ismerkedett meg Gedényi Mihállyal²⁴, akiről azonnal kiderült: Zolnayhoz hasonlóan érdeklődik az általuk később fattyúnyelvnek nevezett²⁵ nyelvi jelenség iránt. Addigi gyűjtéseik közös rendezését határozták el annak érdekében, hogy elkészíthessék a magyar fattyúnyelv teljességre törekvő nagyszótárát. Ezek után két évtizedes munkával, saját anyagaik mellett tanulmányok, cikkek, könyvek, szótárak feldolgozásával a magyar szleng mintegy kétszáz évének közel százezer adatát gyűjtötték össze, gyűjtésük azonban – egy kivétellel – nyomtatásban nem jelent meg; csak gépirat készült belőlük néhány példányban, ezek az Országos Széchényi Könyvtárba és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba kerültek. Elkészülésük sorrendjében: „Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék I–III.”²⁶ „A magyar fattyúnyelv szótára I–XXXIV. füzet”²⁷, „A magyar

²⁰ Az életrajzi lexikonok kizárólag 1913-ban született azonos nevű fiáról emlékeznek meg, aki 1947-től a Magyar Rádió dramaturgja, 1952 és 1956 között a *Könyvbarát* és a *Könyvtáros* című folyóiratok felelős szerkesztője volt, majd szabadfoglalkozású íróként folytatta pályáját. Vö.: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. 3. P–Zs. Bp., Akadémiai K., 1994. 2315–2316.

²¹ *Magyar történelmi anekdoták*. Összegyűjtötte ZOLNAY Vilmos. Bp., Kir. Magyar Egyetemi Ny., 1927. 171–172.

²² *A kártya története és a kártyajátékok*. Írta ZOLNAY Vilmos. Kártyaszótárral és 34 képpel. Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1928. 5.

²³ *A bridge-rumy szabályai*. Bp., Tolnai, 1929. 51. és Lőrinc, 1930. 46.

²⁴ Gedényi (Gremesperger) Mihály (1908–1988): író, újságíró, fordító, bibliográfus. Életrajzát részletesen l. *ÚMIL* I. A–Gy. Bp., Akadémiai, 1994. 665.

²⁵ „Ez a magunk alkotta kifejezés a *fattyúnyelv*. Szavunkat még 1952-ben a Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya az *argó* magyarításaként elfogadta, és a készülő »A magyar nyelv értelmező szótára«-ba fel is vette.” L. ZOLNAY Vilmos–GEDÉNYI Mihály: *A régi Budapest a fattyúnyelvben*. Szerk. FAZAKAS István és KIS Tamás. Bp., Fekete Sas, 1996. Az 1956-ban készült kézirat bevezetője, 9.; *A magyar nyelv értelmező szótára*. II. E–Gy. Bp., Akadémiai, 1960. 554.

²⁶ Valószínűleg a publikációs lehetőségeket kereső válogatásként készült a teljes szótár anyagából 1960-ban. Az OSzK Gedényitől vásárolta meg 1977-ben 4000,- Ft-ért.

²⁷ A füzetek az 1945 és 1962 között gyűjtött anyagot tartalmazzák: az elsöben a szótár születéséről, a 'fattyúnyelv' szó eredetéről és történetéről, szóképzésének rendszeréről, a szócikkek felépítéséről és a szótár szerkezetéről esik szó, a tulajdonképpeni szótár a II–XIX. füzetben található, a XX. füzet az első pótlást, a XXI. füzet szólásmódokat, a XXII–XXIV. füzet a néhány évvel később, 1967-ben készült újabb pótlásokat tartalmazza. Az OSzK Zolnaytól vásárolta meg 1973-ban 15 000,- Ft-ért.

fattyúnyelv szinonimái I–IV.”²⁸ Az egyetlen nyomtatásban is megjelent kivételt *A régi Budapest a fattyúnyelvben* című, eredetileg 1956 februárjában egy Budapest néprajzával foglalkozó tanulmányok megírására ösztönző pályázatra készült összeállítás jelenti.

„Erre a pályázatra készítette el Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály [...] munkáját, amit a szerzők 79 oldalnyi terjedelemben, befejezetlenül nyújtottak be, ugyanis az 1956-os forradalom eseményei megakadályozták, hogy a november 1-i határidőt betartva a pályázat elkészüljön. A munkát így is jutalomra és külön dicséretre érdemesítették, és a fővárosi népművelési osztály – mivel tervbe vette kiadását – kérte a mű befejezését. A szerzők 146 gépelt oldalra bővítve befejezték a pályamunkát, a kiadás azonban feledésbe merült, egészen napjainkig.”²⁹

Visszatérve Zolnaynak *A száz könyvben* tett bejegyzéseihez: azok pontosan követik a Hamvas által használt szerkezetet és módszert³⁰:

„Magyarország.

101. Arany

Az »Elhagyatott sziget« csak akkor lenne igazán elhagyatott ha Arany aki az elhagyatott hazára emlékeztet hiányozna.

102. Madách

Az Ember tragédiája több mint a Faust. Benne van minden gondolat mit az európaiak elgondoltak sőt több benne van az isteni gondolat is.”

A kiegészítés első pontjában megjelölt mű kiválasztása 1948 első felének történelmi-politikai eseményei után³¹ talán nem véletlen. Arany János költeményei között lapozgatva úgy tűnik, Zolnay nem emlékezett ugyan pontosan a vers címére, arra azonban igen, hogy szereplője a hazáját siratja. „Az új görög dalnok”³² címet viselő, „Szigethazám, szigethazám!” kezdetű vers tulajdonképpen fordítás: részlet Byron³³ 1819 és 1824 között íródott és befejezetlenül maradt *Don Juan* című eposzának harmadik énekéből. Arany az 1840-es évek elején Szilágyi Istvántól³⁴ angol nyelvtant

²⁸ A gépirat összeállításának éve 1970. Az OSzK Zolnaytól vásárolta meg 1973-ban 3000 Ft-ért. A 26–27–28. sz. jegyzetben említett műveket a könyvtárban szabadpolcon, a Tájékoztató segédkönyvtár nyelvészeti anyagában őrzik.

²⁹ ZOLNAY–GEDÉNYI: *i. m.* 1996. A szerkesztők előszava, 6–7. Zolnay és Gedényi munkásságának ismertetéséhez a szerkesztői előszó és a kötet járulékos részei további támpontokat adtak.

³⁰ A tintával készített beírást szöveghűen közlöm annak ellenére, hogy a napjainkban használt helyesírás szabályainak itt-ott ellentmond. A szöveg és az aláírás megfejtésében nyújtott segítséget ezúton köszönöm meg Ferenczy Endrénének és Gerő Gyulának.

³¹ IZSÁK Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990.* Bp., Kulturtrade, 1998. 98–99.

³² *Arany János összes művei. I. Kisebb költemények.* Sajtó alá rend. VOINOVICH Géza. Bp., Akadémiai K., 1951. 285–288.

³³ *A száz könyvben* Hamvas ugyan nem szentel külön fejezetet Byron munkásságának, de a Shakespeare-ről szóló részben hivatkozik rá: „A modern kor elején Byron azt mondta, hogy az emberiség válaszára érkezett: döntenie kell Shakespeare és a szappan között. [...] Shakespeare az európai ember egészének egyetlen és teljes megjelenése, s azzal, hogy nem őt választották, az igazi európaiakat megtagadták.” L. HAMVAS: *i. m.* 1945. 35.

³⁴ Szilágyi István (1819–1897): költő, nyelvész, pedagógiai író. Debrecenben Arany tanulóútasa, barátja, 1842-től a nagyszalontai iskola igazgatója, 1845-től a máramarosszigeti református főiskola tanára volt. A nagyszalontai időszakban naponta találkoztak, irodalmi kérdéseket vitattak meg. Ő ösztönözte a költőt a *Toldi* megírására. L. *ÚMIL III.* P–Zs. Bp., Akadémiai, 1994. 1992.

kapott ajándékba, tanulni kezdte a nyelvet. 1845 augusztusában már azt írta levelében Szilágyinak, hogy Shakespeare-t és Byront szabadon olvassa angolul.³⁵ 1845. december 4-ei levelének pedig sokatmondó melléklete van, „Az új görög dalnok” fordítása prózában és első verses változatában.³⁶ 1859-ben Máramaroszigeten tűzvész pusztított. Szilágyi a református kollégium tanáraként a templom és az iskola újjáépítésének támogatására albumot szándékozott kiadni³⁷, ehhez kérte Aranytól a vers megjelentetésének engedélyezését. Arany visszakérte a kéziratot és módosított rajta: „Veheted észre, hogy nem keveset változtattam. Ezt néhol az értelem kívánta, [...] De most jó Byronom van, jegyzetekkel. Pár jegyzetet én is szükségesnek tartok.”³⁸

Zolnay kiegészítésének második pontjához, *Az ember tragédiájához* is Hamvas fogalmazásmódjához méltó magyarázat kapcsolódik. Madách drámájának a Fausttal való párhuzamát sokan körüljárták már Zolnay idejében: a magyar irodalomtörténeti bibliográfia vonatkozó kötetének tanúsága szerint³⁹ többek között Alexander Bernát a *Reform*, Beöthy Zsolt és Madách Aladár a *Pesti Napló*, Karinthy Frigyes a *Nyugat*, Hevesi Sándor és Herczeg Ferenc az *Új Idők*, Ravasz László a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* hasábjain, Hankiss János egy tanulmánykötetében, Szalay Mihály pedig doktori disszertációjában vetette össze a két művet. Szerb Antal – minden valószínűség szerint Zolnay által is ismert – véleménye szintén e körbe tartozik:

„Az ember tragédiáját nem lehet a magyar irodalom irányvonalaiából megérteni, hanem csak a közös európai szellemtörténet alapján. Mindent átfogó szelleme nem állt meg a magyar határokon, hanem a magyar sorsban, a szabadság magyar tragédiájában felismerte az örök-emberi mozzanatot, és a nemzetet mozgató erőket sub specie aeternitatis mérte meg. Legfőbb költői ideálja, Goethe az egész emberiség költője volt, és ő is az akart lenni. [...] És a közé a nagyon kevés magyar költő közé tartozik, akinek műve, fordítások által, a közös európai irodalom része lett.”⁴⁰

HANGODI ÁGNES

³⁵ Vö.: *Arany János összes művei*. Szerk. KERESZTURY Dezső. XV. *Levelezés I.* Bp., Akadémiai, 1975. 15–16.

³⁶ „Engem e vers megkapott. Meglehet, ha fordításban olvasom, ..., szintűgy érzéketlen maradok mellette, [...], de angolul olvasva, s ott, ahol felhozatik, nem hiszem, hogy önt is meg nem ragadná.” *L. Levelezés I.*, 23.

³⁷ A kötet később valóban megjelent: *Szigeti album*. Szerk. SZILÁGYI István és P. SZATHMÁRY Károly. Pest, Ráth, 1860. 324. Arany verse a 321–324. oldalakon található.

³⁸ *Kisebbségi költemények*, 1951. Jegyzetek, 511. A ’jó Byron’-t több más könyvvel együtt korábbi geszti tanítványa, az 1856-ban elhunyt Tisza Domokos könyvtári hagyatékából kapta ajándékba a családtól az őt követő házitánító, Kovács János közvetítésével. *L. Arany János leveleskönyve*. Vál., szerk. SÁFRÁN Györgyi. Bp., Gondolat, 1982. 349.

³⁹ TÓDOR Ildikó: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1849–1905*. Személyi rész II. H–Zs. Bp., Akadémiai–Argumentum, 1997. 179–183.

⁴⁰ SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp., Magvető, 1991. 380–381.

FIGYELŐ

Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványai újraalapítása óta 1991–2001. 1859-ben Gróf Mikó Imre azzal a céllal alapította az Erdélyi Múzeum Egyesületet, hogy az Erdélyben élő magyarság egy olyan tudományos társaságot tudhasson magáénak, amely gyűjteményeivel (könyvtár és levéltár) segíti az írott kulturális örökség megőrzését. Jeles baráti kör – Kövári László, Jakab Elek, Brassai Sámuel, Gyulai Pál – segítette munkáját, az Egyesület pedig Gróf Mikó kolozsvári házáat kapta ajándékkul tevékenysége központjául. A kialakuló gyűjtemények feldolgozásával pedig olyan tudományos műhely alakult ki, amely méltó társa a magyarországi akadémiai társaságoknak, illetve az erdélyi románság és a szász lakosság múltját faggató egyesületeknek.

A gyűjtemények kialakultak, a történeti kutatás számos, máig megkerülhetetlen kiadvánnyal gazdagodott az EME szakosztályai által összehangoltan munkálkodó tudósoknak köszönhetően. A román állam 1918 után törvényes alap nélkül használatba vette a Ferenc József Tudományegyetem által csak bérelt múzeumi ingatlanokat és gyűjteményeket, a második világháború után pedig betiltotta az EME tevékenységét (1950), vagyonát elkobozta. A könyvtár és a levéltár hosszú évtizedekig hozzáférhetetlenné vált még létrehozóik számára is.

1990-ben az Egyesület újra kezdte munkáját, és sorra felélesztette szakosztályainak tevékenységét. Az elnöki teendőket elsőként Jakó Zsigmond, majd Benkő Samu vállalta magára. Tisztújító közgyűlésre ez év március 2-án került sor. Az új elnök Egyed Ákos lett.

Az első tíz év tudományos tevékenységét bemutató kiállításnak adott otthont a múlt év novemberében a Collegium Budapest. A bemutatott kiadványok katalógusa is kézbe vehető.

Az *Erdélyi Múzeum* az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye. 1874-ben alapították, 1947. év kötete már csak az újjáalapítás után jelent meg. A folyóirat rendszeresen évi 4 számmal jelenik meg. Nagyobb tematikai egységei (évfordulós konferenciák anyagai), illetve a szerkesztők által alapvetőnek ítélt tanulmányok külön füzet sorozatban is megjelennek az alapítás óta. Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* számozása (csakúgy, mint a folyóirat évfolyam jelölése) nem vette tudomásul az 40 évi kényszerű szünetet. A sorozat 209. darabja jelent meg 1991-ben, és 2001-ben a 233. is elhagyta a sajtót.

Az *Erdélyi Történelmi Adatok* sorozatnak kalandos története van. Az első három kötetet még a Múzeum Egyesület megalapítása előtt Mikó Imre szerkesztette (1855, 1856, 1858), a negyediket már az EME jegyezhetette (1862). Az ötödik kötetet Jakó Zsigmond a második bécsi döntést követően Kolozsvárra származott történész adta ki 1945-ben. A hatodik, két részben megjelent kötet már az újjászervezett EME kiadása, Kovács András és Wolf Rudolf munkája.

Az erdélyi magyar humán tudományosság egyik legnagyobb teljesítménye az *Erdélyi Magyar Szőtörténetei Tár*. Szabó T. Attila monumentális vállalkozását most tanítványai, és azok tanítványai folytatják. A 10. kötet 2000-ben jelent meg, a 'P' betűnél tart. A magyarországi tudomány-szervezésnek sajnálatos és szégyenletes módon nincsen ereje ahhoz, hogy a hasonló hazai vállalkozásokat befejezze. A tudományos minősítési rendszer átalakításának egyik negatív eredménye

az, hogy egy fiatal kutató, ha alap kutatásra szánja magát, akkor kisodródik a pályáról. A nem létező Magyar Szótörténeti Tár tehát nem készül el. Be kellene fejezni az Új Magyar Tájszótár munkálatait, és legalább az elkészült erdélyi anyaggyűjtést nem kellene a „modernség” oltárán feláldozni.

Kalandos története van a *Székely Okmánytárnak* is. 1869-ben a Magyar Történelmi Társulat kolozsvári bizottsága határozta el kiadását, az első kötet 1872-ben jelent meg. Lázár Miklós, Finály Henrik, Szabó Károly, majd őket követően Jakab Elek, Szádeczky Lajos támogatásának köszönhetően megjelenhetett a folytatás is (2. kötet, 1876; 3. kötet, 1890; 4. kötet, 1895; 5. kötet, 1896; 6. kötet, 1897; 7. kötet, 1898). A történelem – első világháború, Trianon – elsodorta a folytatást, de Barabás Samu még 1934-ben kiadta a 8. kötetet. Az Új sorozat elindítását Demény Lajosnak és Pataki Józsefnek köszönhetjük. 1983-ban és 1985-ben megjelenhetett egy-egy kötet, ekkor már a Ceausescu-rezsim számára is kiderült, hogy a dokumentumok fényében a székelyek nem elmagyarosított románok, ezért a Kriterion Kiadó nem folytathatta a kiadást. 1994-ben a Kriterion és az Európa Kiadók összefogtak a folytatásért, de csak a 3. kötet tudott megjelenni. Az EME karolta fel végül az okmánytár ügyét, és 1998-tól újabb három kötetnek örülhetnek.

Az EME természetesen történeti monográfiákat is kiad. Ezek között az egyik legfontosabb az 1997-ben napvilágot látott kötet, Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. A kötet ma, 2002-ben azért is aktuális, mert a Teleki Téka is idén ünnepli bicentenáriumát. A nagy iskola teremtő egyéniségek megbecsülése a kollégák és az utódok feladata, kedves kötelessége. Az EME tanulmánykötettel tisztelte meg Jakó Zsigmondot (1996), és Imreh Istvánt (1998), amikor a professzorok nyolcvanadik születésnapjukat ünnepelték.

A román nemzeti bibliográfia teljesen természetes módon nem választja külön a magyar könyvtermést a Romániában megjelent dokumentumoktól (könyvek és folyóiratok). A magyar nemzeti könyvtár egyik feladata a határokon túl bárhol megjelent magyar és magyar vonatkozású dokumentumok bibliográfiai számbavétele. Az egyes országokban élő magyar alkotó közösségek számára azonban fontos, hogy munkásságukat külön bibliográfiákban (és lexikonokban) is láthassák. Az EME ezért fordít nagy gondot a *Romániai Magyar Bibliográfiák* sorozatra, illetve azokra a kötetekre, amelyek a Teleki Intézettel és az Országos Széchényi Könyvtárral közös szerkesztésben jelennek meg.

Nem létezik egynyelvű és egy központú tudomány. Az EME intézményként is vallja ezt. Eleik hagyományteremtő munkáját folytatják akkor, amikor vándorgyűléseket tartanak a magyar lakta központokban. Ezek a konferenciák alkalmat adnak a helyi tudományt művelőknek a kolozsvári központban élőkkal való személyes találkozássra, vitákra, de ugyanígy az anyaországi kollégákkal való megbeszélésekre is. Kiemelkedően fontos tehát az a sorozat, amelyben az EME ezeknek a találkozóknak az anyagát teszi közzé.

A Természettudományi és Matematikai Szakosztály az éves közlemények új sorozatát indította el a *Múzeumi Füzetek* címet megtartva. Ennek mára 9 darabja készült el, teret adva a magyar nyelvű természettudományos publikációk megjelenésének. Örök vita a tudomány szervezésének történetében a fiatal generációk megszólalásának lehetősége, illetve az, hogy a új generációk tagjai mennyire jutnak újszerű kutatási témákhoz, és az ezekhez szükséges támogatásokhoz. Az EME igyekezett felkarolni az új kezdeményezéseket, igazából azonban a természettudományi területeken aktív fiatalok (egyetemisták, doktori képzésben résztvevők) voltak eredményesek. A humán tudományok iránt érdeklődő ifjak vagy a hagyományos EME fórumokon szerepeltek, vagy a humán magyar felsőoktatás által megteremtett lehetőségekkel éltek eredményeik megmutatásában. A különböző természettudományi találkozók anyagát maguk az egyetemisták rendezik sajtó alá, az EME a lehetőséget biztosítja a megjelenéshez. E munka szép eredménye három kötet – egy-egy sorozat első darabja – a *Collegium Biologicum*, a *Collegium Geologicum*, és a *Collegium Geographicum*.

Az EME együttműködik ezen a téren is más erdélyi tudományos és kulturális társaságokkal. A Radó Ferenc Matematikaművelő Társaság lapja, a *Matlap (Ifjúsági matematikai lapok)* nem jelenhet meg az ilyen jellegű támogatás nélkül.

A természettudományok erdélyi művelői számos monográfiát is megjelentettek Magyarországon és otthon, olyanokat, amelyek tankönyvként is jól használhatóak. A termodinamikáról (Gábor Zoltán, 1996), a műszeres analitikai kémiáról (Kékedy László, Kékedy Nagy László, 1995, 1998) és a mikroszkópos növényismeretéről (Fodorpataki László, 2001).

Az erdélyi magyar orvosok képzésének a marosvásárhelyi egyetem adott és ad otthont. Az orvostudományt magyar nyelven művelők számára azonban nem akadt fórum Romániában. Az 1876-ban alapított *Orvostudományi Értesítő*, mint az EME Orvostudományi Szakosztályának lapja mára elérte a 73. kötetszámot, és ezzel is segít a még Erdélyben maradt orvosok publikációs lehetőségeinek megteremtésében. A magyar orvostörténet hiányzó fejezeteihez fontos kiadvány a *Gererich Antal emlékkönyv születésének 150. évfordulója alkalmából*, amely már alcímében is megmagyarázza fontosságát: Adatok a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek munkásságáról (1994). A magyar orvosi szaknyelv műveléséhez is fontosak azok a monográfiák, amelyek a fogorvoslás (Bocskay István, Matekovics György, 1999), vagy a klinikai endocrinologia (Kun Imre Zoltán, 2000) területén jelentek meg.

Az EME a műszaki tudományok területén is felkarolja a magyar alkotók munkásságát. Nagyon fontos területe ez tevékenységének, hiszen nincsen más lehetőség arra, hogy a magyar műszaki nyelv az ifjabb generációk számára is használttá váljék. A munkahelyeken, román kutató intézetekben ugyanis csak románul művelik ezeket a tudományos diszciplínákat, az ifjú mérnökök magyar tankönyvekkel csak elvétve találkozhatnak. A *Műszaki Tudományos Füzetek* sorozat ezt a hiányt igyekszik pótolni. Az EME, összefogva a Kolozsvári Magyar Diákszövetséggel, a Bolyai Társasággal és az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társasággal elindította a „Fiatal Műszaki Tudományos Ülésszaka” sorozatot is.

Külön említést érdemelnek a sorozatokon kívüli kiadványok is, hiszen nagyon érdekes és tanulságos olvasmányok a gyimesi frott tojásokról (Antalné Tankó Mária, 1999), a kolozsvári repülőmodellezésről (Benedek István, 1996), régi erdélyi almákról (Nagy-Tóth Ferenc, 1998), vagy a kárpáti barnamedvéről (Sepsi Árpád és Kohl István, 1997).

Az EME, ugyanúgy, mint a többi határon túli magyar tudományos és kulturális társaság folyamatosan küzd azzal a problémával, hogy a helyben maradt szakembereknek tudományos karrier, ismertségi és anyagi szempontból is az éri meg, ha Magyarországon publikálnak. Ezzel helyzettel a magyarországi tudományos műhelyek és kiadók élnek és gyakran visszaélnak. A jobb megoldás mindig a közös kiadás, hiszen ez esetben valóban segítik az anyaországi pénzügyi lehetőségek a határon túli intézményt, a helybéli respektus ugyanakkor nem csorbul. Az EME így adja ki az említett *Szótörténeti Tárat* (Akadémiai Kiadó, Scriptum Rt.), Bethlen Farkas *Erdély története* című munkáját magyarul (Enciklopédia Kiadó), vagy Entz Géza erdélyi építészettörténeti műveit (Scriptum Rt.).

Mindezen komoly eredmények ellenére sem lehet tagadni azt a feszültséget, amely az EME klasszikus filológiai és történeti felkészültségű vezetői, és az akár egyoldalú elméleti alapozású felsőoktatást előtérbe helyező közép-generáció tagjai között van. E feszültség egyik eredménye az, hogy az Egyesület nehezen talál hangot a fiatal, egyetemi és doktori tanulmányait frissen végzett szakemberekkel. A viták alapja az Egyesület céljainak megfogalmazásában áll, és azonosak az anyaországi humán tudományok belüli, illetve a tudománysszakok közti viták alapjaival: a magyar humán tudományok történetében nem volt tényleges pozitívista korszak. Ez azt jelenti, hogy a magyar történeti források jelentős részét még soha, senki sem látta, adta ki, az irodalmi klasszikusok kritikai kiadásai soha nem készültek el, az irodalmi termés egyes korszakokban (például a

XIX. században) csak részlegesen ismert. Napjainkban a pozitivista forrásfeltárás és a modern elméleti irányzatok követése, azoknak a magyar történelem jelenségeivel való szembesítése egyidejűleg kellene, hogy történjen. Az erdélyi magyar tudományosság ráadásul még a magyarországihoz képest is adósságokkal bír a dokumentumok feltárásában, az alap kutatások elvégzésében, hiszen 80 éve ezeket a munkákat az állam csak akadályozza. A modernizáció hívei viszont azt mondják, hogy nem lehet az erdélyi tudomány a magyarországi által olyan értelemben gyarmatosított, hogy az előbbi korlátozza tevékenységét a romániai magyarság múltjának és jelenének alap kutatásaira, az elméleti feldolgozást pedig bízva csak másokra. A viták feloldhatóak lennének, sok pénzért: intézményrendszert teremteni, lehetővé tenni a modern szakkönyvek és ismeretek hozzáférhetőségét a kisebbségi sorban élő magyarság számára (tegyük rögtön hozzá, ez utóbbiak az anyaországban is nagyobb részt hiányoznak).

2002. március 2-án egy új vezetőség irányításával folytatja munkáját az Erdélyi Múzeum Egyesület. Az EME az erdélyi magyarságnak ma már nem az egyetlen tudományos intézménye, ennek ellenére a legnagyobb és legtermékenyebb tudós társaság. Nem egy a kulturális és tudományos szervezetek sorában, hanem az első, és a romániai tudományos életben az egyetlen, amelyik magyar intézmény léteire komoly tekintéllyel bír a többségi nemzet intézményrendszerében, illetve az emigráns száz, a román és a magyar szervezetek szemében is. Nem szerencsés tehát, ha támogatása nem intézményszerű, hanem kizárólag a pályázati rendszer lehetőségeivel számolhat. Az EME könyvtára (az egyetemi kollégiumok szomszédságában) az egyetlen ténylegesen működő magyar egyetemi könyvtár Kolozsvárott, szerepe tehát messze túlmutat a szűken értelmezett tudományos kutatás szolgálatán. Az EME támogatásának összehangolására alakult a rendszerváltást követően a Gróf Mikó Imre Alapítvány. Emellett az Erdélyi Múzeum Egyesületnek a romániai magyarság körében játszott erőegyesítő szerepe a magyarországi tudomány- és kulturális politika részéről nagyobb odafigyelést igényelne.

Az újjáalapítás tízéves évfordulóján rendezett kiállítás katalógusa:

Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványai. 1991—2001. Jubileumi kiállítás Kolozsvárott 2001 októberében, Budapesten 2001 novemberében. A szöveget gondozta BÁNDI Melissa, KISS András, SIPOS Gábor. A katalógust tervezte SIPOS Géza. Kolozsvár, 2001. EME. 71 l.

MONOK ISTVÁN

Írók könyvtárai – Konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A PIM a 2002. február 27-én tartott konferencia szervezésekor elsősorban az írói könyvtárakat őrző intézmények azon munkatársait, irodalomtörténész kutatóit kérte fel részvételre, akik egy-egy hagyaték feldolgozása, kutatása során felmerült problémák megoldásával már sok tapasztalatot szereztek, s azokat egy ilyen tanácskozás keretében szívesen megosztják kollégáikkal.

1. Orlovsky Géza „Cirádás kicsi könyvek” címmel Zrínyi Miklós egykori csáktornyai könyvtáráról beszélt. A kilencvenes évek elején Zrínyi könyvtárának feltárására Klaniczay Tibor kutatócsoportot szervezett. A címbe foglalt idézet Illyés Gyula „Zrínyi, a költő” című verséből származik. – Zrínyi saját gyűjtőmunkája alapján állt össze csáktornyai könyvtára. Elsősorban olyan köteteket igyekezett megszerezni, amelyeket irodalmi, hadtudományi és politikai tevékenysége során használni tudott. A könyvtár 1662. október 10-én felvett katalógusa tizenegy szakban közel ötszáz címet sorol fel. A gyűjtemény zömét történettudományi és kortörténeti (többnyire latin) munkák képezik. A korabeli költészetet Zrínyi elsősorban olasz nyelven szerette olvasni, de voltak magyar és horvát

nyelvű könyvei is. Halálakor a könyvtár 600 kötetre rúghatott, ezzel az ismert 17. századi főúri gyűjtemények sorában a nagyobbak közé számít. A Zrínyi-könyvtár állományának közel fele maradt fenn, s ma a zágrábi Nacionalna i Sveučilišna könyvtár kéziratárában kutatható, ahol különgyűjteményként őrzik. A könyvekben található possesszor-bejegyzéseket és a Zrínyitől származó bejegyzéseket az 1991-ben megjelent *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* (szerk. KLANICZAY Tibor, összeáll. HAUSNER Gábor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza) című kötetben és az interneten is fel lehet keresni:

<http://www.mek.oszk.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/tortenet/zrinyi/zrinyi.htm>

2. „Egy szenvedélyes gyűjtő és irodalmár – Ráday Gedeon könyvtárának analitikus feltárása” címmel tartotta meg előadását Berecz Ágnes, a Ráday Könyvtár igazgatója. Ráday Gedeon (1713–1792) neve irodalompartolói tevékenységéről ismert: támogatta folyóiratok és könyvek megjelenését, református diákok külföldi tanulmányújtait, írók tanácsért és bírálatért fordultak hozzá, az induló *Magyar Museum* és az *Orpheus* c. folyóiratok főmunkatársa volt, s ő maga is írt verseket. – 6470 műből álló fennmaradt könyvtárát 1861 óta a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtárában különgyűjteményként kezelik. A könyvek döntő többségét – rendkívüli anyagi áldozattal – maga Ráday Gedeon gyűjtötte, aki használta, olvasta ezeket a köteteket, de figyelembe vett bibliofil szempontokat is. Csak ép és teljes műveket vásárolt, amelyek többségét aranyozott gerincű bőrkötésbe kötötte. Könyveibe nem jegyzetet, tulajdonbejegyzése egy szolid G. R. monogram. Arra törekedett, hogy valamennyi tudományterületet reprezentálhassa az akkori legjobb, legkorszerűbb művekkel, nem zárva ki persze az örök klasszikusokat.

A műemlékkönyvtár feltárása bibliográfiai módszerekkel történik. Támaszkodnak a meglévő hagyományos, szerzői betűrendes és tárgyszavas cédulakatalógusra. Ma már azonban egy elektronikus úton feldolgozott, a részeredményeket egyesítő, az interneten hozzáférhető adatbázis létrehozására van igény. Ebben – a szokásos bibliográfiai adatokon túlmenően – a következő információk nyerhetők: A bejegyzések rovatban jelzésszerűen utalnak a bejegyzések jellegére, korára, mennyiségére, típusára. A magyar vonatkozású adatokat és a possesszorbejegyzések szövegét minden esetben teljes terjedelemben közlik, és megpróbálják megállapítani a tulajdonos kilétét. A független kézirat a nyomtatványhoz nem tartozó kéziratok fragmentumokra utal (pl. kötéstáblában található kódexlap, előzéklapokra írt szöveg). Az illusztrációk mezőben összegző leírásra törekzenek (a jövőben tervezik a metszetek egyedi leírását is). A kötésekről (OTKA-pályázat keretében) írásos és képi dokumentációt – adatlapokat, bélyegzőlevonatokat és kötésképeket – készítenek. Végül, az adott műre vonatkozó forrásinformációkat is feldolgozzák. Olyan segédeszközt szeretnének létrehozni, amellyel Ráday Gedeon könyvtárának minden lényeges tartalmi és formai szegmense kereshető, kutatható lesz.

3. Körmeny Kinga a „Kézirattárak különgyűjteményeiben található értelmiségi könyvtárak”-ról szól – elsősorban a gyakorlati szakember szemszögéből. Mint az MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye osztályvezetőhelyettese, megosztotta tapasztalatait az Akadémia Könyvtárában őrzött kéziratok értelmiségi hagyatékokhoz tartozó könyvtárak kezeléséről, tartalmi feltárásáról. Az írói, tudós, tágabb értelemben értelmiségi hagyatékokkal bekerült, possesszor-bejegyzéssel, ill. a lapszéli jegyzetekkel ellátott szerzői vagy dedikált könyvek őrzése, feldolgozása 1954 óta a Kézirattárral közös szervezeti egységben felállított Régi Könyvek Gyűjteményének feladata. Ez a muzeális anyag a szerzői ajánlások szintjén feldolgozott. A kéziratok hagyatékokkal bekerülő egyéb könyvek – és ez a nagyobb mennyiség –, amelyekben sem dedikáció, sem lapszéli bejegyzés nincs, a numerus currensben felállított könyvtári raktárba kerülnek. A könyvtári katalóguslapon feltüntetik a possesszor nevét. Ebben az esetben az állománytörténeti források feldolgozásával „virtuálisan” ismét felállítható az egykori tulajdonos könyvtára, és lehetségessé válik a tudományos elemzés. Így készítették el az MTAK munkatársai Vörösmarty Mihály és Mikszáth Kálmán

könyvtárának ismertetését. Méreiné Juhász Margit dolgozata Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatékáról 1963-ban jelent meg az MTA Kiadványai 31. köteteként. Vörösmarty Mihály könyvtárának megmaradt, és az MTA Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményében őrzött darabjainak vizsgálati tapasztalatait Csapodi Csaba foglalta össze (*Magyar Könyvszemle* (72.) 1956. 65–68.).

4. Ratzky Rita, a konferenciát rendező intézmény főigazgatója, „Petőfi Sándor könyvtára”-ról vázolt fel érdekes képet „Végesvégül lesz nekem / Dúsgazdag könyvtárom”, a költő „Szülőim-hez” verséből kölcsönözve a címet. Petőfi könyvei tulajdonosukkal együtt sokat vándoroltak, s ennek során elveszett és elkallódott néhány. 1848. május 24-én viszont nemes célra elérvezte könyvei egy részét, s a befolyt pénzt a nemzeti hadsereg felállítására ajánlotta fel. Petőfi értékelte a könyv illusztrációit, kötését, egyáltalán a könyv kiállítását. 1849. február 16-án lefoglalták a család Pesten maradt holmiját, de az akkor készült jegyzőkönyv nem tartalmazza tételesen könyveit. A második, az Állami Főügyészségre került könyvekről és papirokról 1850-ben készült jegyzékben a könyvek listája 146 tételt tartalmaz, az 1852-ben felvett újabb lista már csak 105-öt. Ezeket a könyveket, Pákh Albertével és sajátjaival együtt, Szendrey Júlia visszakapta. Ma – Ratzky tudomása szerint – 36 könyv található közgyűjteményekben. A PIM Kézirattárában őriznek autográf bejegyzéseket tartalmazó, egykor Petőfi birtokában lévő könyveket, de van a PIM Könyvtárában is egy Shelley-kötet.

A jegyzékeken kívül kortársak visszaemlékezéseiből is kapunk képet Petőfi könyvtáráról, pl. Jókaitól. Az is kiderül Petőfi 1845-ös *Uti jegyzetek* írásából, hogy mint Kazinczy, Petőfi is szemrevételezte vendégségben a házigazda könyvtárát. Végül hallottunk a könyvek nyelvi: latin, francia, angol stb. megoszlásáról. Petőfi kedvenc szerzője volt Ovidius és Horatius, akiket – eredetiben – még katonai őrségben is lapozgatott. Horatius kötete mindig ugyanott nyílt ki magától, az „Ad Dellium” c. versnél, mely gyakran nyújtott neki vigaszt és erőt: *Aequam memento rebus in arduis / servare mentem...* Lelked nyugalmát óvd kutya-sorsban is.

5. A talán nem eléggé közsímet, pedig nevezetes könyvtár, a „Magyar Asszonyok Könyvtára” gyűjteményéről az őrző könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, Elekes Irén számolt be. Alapítója Ürmösi Boldizsár Kata Piroska, 1876-tól tanítónőképzési tanár, földrajzot és történelmet oktatott 22 évesen; 1892-ben Benczúr Gyula festőművész felesége lett. 1888-ban vetette meg az alapját annak a gyűjteménynek, amelyet Magyar Asszonyok Könyvtára néven 1924-ben az Országos Széchényi Könyvtárnak adományozott, remélve „... hogy a magyar asszonyok használni, gyarapítani és szeretni fogják e könyvtárt, mely hű irodalmi tükre annak, hogy a magyar nő mily szerepet vitt a magyar szellemi, gazdasági és társas életben.” Ebben az időben a gyűjteményről azt írják a *8 Órai Újság* hasábjain, hogy „értékeinél fogva megérdemli az Egyetemes Asszonykönyvtár elnevezést is.” – A gyűjtemény hungaricum könyvtárnak indult, és célul tűzte ki, hogy a lehető legteljesebben mutassa be mindazt, amit magyar nők írtak és amit magyar nőkről írtak, de szép számmal találunk benne német, angol és francia anyagot, természetesen eredeti nyelven. A magyar anyag értékes munkákat tartalmaz:

- a régi magyar irodalom korszakából Werbőczy törvénykönyvének 1660-as löcsei kiadását, amelynek érdekessége, hogy e példány mindig női tulajdonban volt: Telekiné Mikes Mária Borbála nevű leányának ajándékozta, aki egy barátnőjének adta, és így tovább; Zay Anna imádságos- és verseskötetét, Bethlen Kata Bujdosásnak emlékezet köve című imádságyűjteményét több kiadásban is;

- a felvilágosodástól a realizmusig terjedő időszak női alkotói közül Molnár Borbálától Gyarmati Zsigánén át Torma Zsófiáig – aki királyi engedéllyel bölcsészdoktori címet nyert mint régész;

- a kortársaktól (Geöcze Sarolta, Czöbel Minka, Vay Sarolta, Szikra-Teleki Sándorné, Erdős Renée, Kaffka Margit, Lesznai Anna, valamint Hoffmann Edith, Czeke Marianne stb.).

A gyűjtemény legnagyobb értéke a Levelestár, benne Lónyay Anna, Kanizsai Orsolya, Lórántffy Zsuzsanna, Károlyi Zsuzsanna stb. levelei. – Az adományozó Boldizsár Kata Piroska a gyűjteményt kezdettől fogva szakszerűen gyarapította, tudományos alaposággal katalogizálta, önmaga tanulmányt írt Bethlen Kata könyvtáráról, kortársát Czöbel Minkát pedig művei írásában értően támogatta.

6. „Látható élettörténet” címmel Kelevéz Ágnes irodalomtörténész, Babits-kutató, „Babits Mihály könyvtára”-ról beszélt, amelynek mára sokkal inkább híre és emléke maradt fenn, mint a valóságos kötetek. Még életében szinte legendává vált a több mint ötezer kötetes könyvtár. Babits saját könyvtáráról külön esszét írt a *Könyvbarátok Lapja* számára, amelyben plasztikus hasonlattal „látható élettörténet”-ként fogalmazta meg lényegét, vagyis nem filológiai tervszerűséggel alakított gyűjteményként írja le, hanem szinte eleven és folyton növekvő egységként, amelyet „az olvasás és tanulmány változó szüksége” alakít. Babits halála után a könyvtár jelentős része a Baumgarten Kuratórium Könyvtárába került, ahol külön Babits-szobát hoztak létre, bemutatva íróasztalát is, apró személyes tárgyaival együtt. Az épület Budapest ostroma alatt találatot kapott, s a könyvtár a katalógusokkal, iratokkal együtt elégett. Mégsem pusztult el a teljes Babits-könyvtár, ugyanis több száz kötetet Török Sophie nem adott át a Kuratóriumnak, hanem kiválogatott magának, és megőrizte saját lakásán. Ezek 1952-ben kerültek az özevye tulajdonából – a kéziratok hagyatékkal együtt – az Országos Széchényi Könyvtárba. Az átvételi jegyzék 828 tételt tüntet fel (35 folyó-méter). A töredékében megőrzött Babits-könyvtár 1973. október 30-án tovább osztódott: jelentős része letétként a székszárdi Babits Emlékházba került, 43 kötet azonban az OSZK Kézirattárában maradt. Nagyon fontos lenne a feltárt és leírt kötetek alapján, például egy számítógépes adatbázis segítségével, a két könyvtárban lévő részt együttesen közzétenni, sőt hozzávenni a Gál István által még 1942-ben lejegyzett anglistikai anyag bibliográfiai leírását, továbbá Babitsnak az *En könyvtáram* c. esszéjéből kinyerhető bibliográfiai adatokkal is bővíteni. Ezzel legalább virtuálisan rekonstruálhatnánk Babits „látható élettörténeté”-nek egy részét.

7. Kabdebó Lóránt irodalomtörténész professzor, a Szabó Lőrinc-kutatás megkezdése pillanatától a legfontosabb feladatnak a költő könyvtárának adatolt feldolgozását tartotta. A könyvtár a költő halála óta a család őriző munkájának eredményeként változatlan állapotban megmaradt. Tudjuk, milyen nehézségekkel jár nagy íróink széthordott-elpusztult könyvtárainak utólagos rekonstrukciója Zrínyitől József Attiláig, illetőleg a háborúban elpusztult Baumgarten Könyvtárral együtt elveszett Babits- és Tóth Árpád-könyvtár darabjainak számbavétele. Szabó Lőrinc számára a könyvtár alkotóműhely volt, amely 1944-ben három irodalmi díj pénzbeli hozzájárulásával nyerte el formáját. Terveit Pán József, a kiváló díszlettervező készítette, kivitelezője pedig az ő ajánlására Szmandra István asztalosmester. A beosztás a költő elképzelése szerinti csoportosítást követi: nyelvek szerint, illetőleg külön a filozófiai rész. Az ostrom megkímélte. A könyvtár különbözik – ezt szükséges hangsúlyozni – íróársainak gyűjteményétől. Szabó Lőrincnél a magyar anyag a legkevesebb és legötletszerűbb. Legfontosabb a német, majd az angol és francia, valamint a latin és görög nyelvű gyűjtemény. A könyvek beszerzésének datált adatait maga a költő jegyezte be, és munka közben számtalan glosszával és egyéb bejegyzéssel látta el a könyveket. Ebből a szempontból könyvtára leginkább Szentkuthyéhoz hasonlítható: mindkét esetben a könyvtár része az életmű teljességének. Négy éve OTKA-pályázat segítségével megszerveződött az adatok xeroxos rögzítése, és az adatok első gépi feldolgozása is megtörtént. A feldolgozást Buda Attila két ütemben végzi: 2002-ben a magyar nyelvű anyagot, 2003-ban az idegen nyelvű könyvek adatait készíti elő publikálásra (a Széchényi-terv segítségével). A tervezett könyvtárjegyzék lényegi fontosságú a Szabó Lőrinc-művek létrejöttének, a fordítások nyomán követésének szempontjából, de igen fontos adatokat jelenthetnek költészete és gondolatrendszere elméleti és poétikai megközelítése számára is. Szabó Lőrinc a huszadik század költői gondolkozásának egyik paradigmaalkotó személyisége,

tehát könyvtárának ismerete, a költő tájékozódásának azonosítása a további kutatás számára nélkülözhetetlen. Anekdotikus elemként említette Kabdebó Lóránt, hogy a hatvanas évek végén Rába György részben azért hagyta abba a Szabó Lőrinc-kutatást, mert nem tudott hozzáférni a könyvtár adataihoz, és ezek ismerete nélkül nem tartotta lehetségesnek munkája folytatását.

8. „Kassák Lajos könyvtára”-t Csaplár Ferenc, a Kassák Múzeum vezetője mutatta be a hallgatóságnak. Kassák pályája kezdetén munkásegyletekben és kávéházakban jutott az önképzéséhez szükséges kiadványokhoz. Az 1910-es évek elején kezdett könyveket gyűjteni. Az első darabok jórészt a kortársak ajándékba adott, dedikált kötetek voltak. Ezek száma akkor nőtt meg jelentősen, amikor Kassák nemcsak íróként, hanem *A Tett* és a *Ma* szerkesztőjeként is szerepet vállalt a magyar kulturális életben. Ez 1920 után, a bécsi évek alatt nemzetközi jelentőségűvé vált. Ez idő alatt, több mint fél évtizeden keresztül, a kortárs európai és amerikai avantgárd mozgalmak vezetőitől és alkotóitól sok könyvet és folyóiratot kapott. Emigrációból való hazatérése után, az 1920-as évek végétől, ismét inkább a kortárs magyar irodalom alkotóinak dedikált kötetekkel gyarapodott könyvgyűjteménye. Élete legnehezebb időszakában, az 1950-es évek elején, anyagi okokból megválni kényszerült könyvei egy részétől: külföldi avantgárd kiadványok és hazai dedikált kötetek közül több százról. – Az 1950-es évek végétől ismét a gyarapodás korszaka következett: magyar írók, s külföldi képzőművészek sora juttatta el hozzá könyveit, kiállítási katalógusait. Az 1976 óta a Kassák Múzeumban őrzött anyag legértékesebb része a világviszonylatban is különlegességnek számító klasszikus avantgárd folyóirat- és könyvgyűjtemény.

9. Illyés Gyula könyvtáráról Endreffyné Takács Mária, a simontornyai Múzeum vezetője, a bibliográfia összeállítója (*Illyés Gyula könyvtára*. Szekszárd, 1999.) beszélt „Adalékok a század történetéhez” címmel. Illyés könyvtárát ma is egykori budai lakóházában őrzik az utódok. Könyvtárának feldolgozása, rendezése, rendszerezése során nyilvánvalóvá vált, hogy a kötetekben talált levelek, dedikációk, kéziratok a magyar és külföldi irodalmat is más megvilágításba helyezik, a politikai változásokat hűen követik, páratlan kortörténeti dokumentumok. Illyés könyvtára nemcsak ízlését, érdeklődését tükrözi, érdekes azért is, mert kulturális életünk majd minden fontos személyisége szükségét érezte annak, hogy bemutatkozzon nála, műveit bírálatra elküldje és neki ajánlja.

Illyés egész életében szeretettel, figyelemmel fordult a könyvek felé, gyűjtötte és féltőn óvta könyvtárának kincseit, sok közülük a határokon túl élő magyarsággal kapcsolta össze. Az állandóan gyarapodó könyvtár élete történetének része. A gyűjtést az érdeklődés, a munkához szükséges válogatás mellett, a véletlen és a hétköznapiak is alakították. Könyvet nemcsak vett és gyűjtött, ajándékba is sokat kapott, s e könyvek dedikációinak bizalmas sorából személyes, baráti és szakmai kapcsolataira is lehet következtetni. – A könyvtár közel tízezer kötetes. A naplójegyzeteken, útibeszámolókon kívül, a könyvek bejegyzései tanúsítják, mikor, melyik országban, városban járt, vagy ki, mikor, milyen alkalomból tett látogatást nála, küldte el postán, vagy adta át megjelent írását személyesen. Pontos képet nyerni, helyes következtetéseket levonni ezekből akkor lehet, ha a könyvgyűjtemény teljes anyaga fel lesz dolgozva. Az eddig regisztrált 5645 kötetben – 2836 szerzőtől – 2328 ajánlás olvasható. Nem kétséges, hogy az Illyés-könyvtár bibliográfiája nagy mértékben gazdagítja az író-költő és közéleti személyiség életrajzának ismeretanyagát, ugyanakkor nem is akármilyen adatokat szolgáltat a 20. század történetéhez.

10. Baranyai Katalin gondolja „Cs. Szabó László (1905–1984) hagyatéki könyvtára”-t a sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában. A Nyugat második nemzedékével induló esszéíró és rádiós kétféle írói könyvtárát teremtett magyarországi és emigrációs pályaszakaszában. Az elkobzott (eltüntetett) első könyvtár 1949-ig nemzedéki hovatartozását és érdeklődését reprezentálta. A második, a londoni „mews-lakást” eluráló gyűjtemény műhelyként és éltető közegként szolgált a továbbra is magyar nyelven, de az európai műveltség és művészetek közegeiben alkotó

író, aki életművének javát emigrációban hozta létre. Végakarata szerint Sárospatak műemléki református temetőjében nyugszik, és örököse jóváhagyásával teljes könyvtárát a sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeire bízta. Ez a Nagykönyvtár állományában önálló világi könyvblokk, amelyet (a végakarathoz megfelelően és a szerencsének köszönhetően) önálló épületben és szabadpolicos különteremben helyeztek el, néhány használati tárgy és műalkotás társaságában. A kb. tizenegyezer könyvtári egységből és ezer katalógusfüzetből, ill. folyóiratból álló hagyatéknagyjából fele angol nyelvű, nem egészen háromezer kötete magyar, a többi francia, német és olasz nyelvű anyag.

A Cs. Szabó-könyvtár közép-európai ritkaság, mert a szocializmus alatt hasonló gyűjtemény nem képződhetett a hazában: művelődés- és művészettörténeti sorozatai és rendszerezetten bővített irodalmi, történelmi háttéranyaga, ill. nyugaton megjelent magyar gyűjteménye használható kutatói bázis. A hazából kiküldött könyvek az irodalomtörténeti nyomozást segíthetik, szellemisége az ún. egyetemes magyar irodalom korszerű felfogását sugallja, üzenete a jövő fiatal alkotó értelmiségi elitjének szól. Megéri ezért Sárospatakra utazni.

11. Tompa Mária, Szentkuthy Miklós hagyatékának gondozója „Gyűjtemény a mítoszteremtésben” címmel részletes beszámolót tartott. Szentkuthy Miklóst 6 éves korától élete végéig szenvedélyes gyűjtés sarkallta. Ezt azzal magyarázta, hogy számára akkor vált valami valósággá, ha rögzítette. Ezért írt naplót, ezért gyűjtött könyveket, fényképeket, lemezeket stb. Könyvtára túlélte a két világháborút, a Rákosi-rendszer fenyegetéseit, könyvtár-ellenőrzéseit. De Szentkuthy könyvtára azért is megmaradt több mint 80 éven át, mert Szentkuthy nem hagyta el Magyarországot. Végrendeletben kifejezett kérése az volt, hogy könyvtára maradjon együtt, mert széljegyzetekkel teli könyveit és naplóját egységnek tekinti, kötetei és naplófüzetei tele vannak keresztutalásokkal. Szentkuthy alkotói struktúrájának egyik lényeges eleme a mítoszteremtés. Ennek a jegyében építette fel könyvtárának bizonyos részeit: mítosztörténet-egyháztörténet, mesék, erotika stb. Könyveinek bizonyos hányadát ihletforrásként használta fel, hogy plasztikusan tudja ábrázolni mitologikusan megteremtett történelmi figuráit. Könyvtára – mint egy tanúfal – a 20. századból csaknem 70 év szociográfiai lenyomata is egy akkoriban élt kivételesen nagy kultúrájú magyar értelmiségi széleskörű érdeklődésének. Kéziratait, köztük (kb. 100 ezer oldalra tehető) naplófüzeteit a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézírtatára őrzi. Remélhetőleg könyvtára is majdan ide kerül, naplóival egy fedél alá. 1999 óta ketten, a PIM munkatársa, Parragi Márta és Tompa Mária, végzi a katalógizálást, egy e könyvtár feldolgozására létesített speciális adatbázison. Szentkuthy Miklós könyvtára kb. 16 ezer kötetet tartalmaz.

Lengyel András meghirdetett előadása Juhász Gyula könyvtáráról sajnos elmaradt. Kárpótlásul, programon kívül, Siklós Péter, a NKÖM Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya tanácsosa Lénárd Sándor, a haláláig, 1972-ig Dél-Amerikában élő, emigráns magyar író (és orvos), több könyv (*Völgy a világ végén*, *Római történetek*, *Egy nap a láthatatlan házban*) szerzője, a Mici mackó világhírű latin fordítója könyvtáiról számolt be. Lénárd Sándor hagyatékának egy része a PIM-be került. Az író özvegye, Andrietta Lenard a megmaradt magyar könyvek közül néhány tucatot (a kéziratokkal és levelezéssel együtt) 1998-ban a Sao Paulo-i magyar főkonzulátuson keresztül Budapestre küldött, s e könyvek ma két ládában a PIM-ben várnak sorsukra. E kötetek között van például a *Magyar nyelv értelmező szótára* Lénárd kritikai megjegyzéseivel, kiegészítéseket javasoló céduláival, amelyek Lénárdnak a magyar nyelvvel és nyelvért végzett rendszeres munkáját, törődését mutatják. Lénárd Sándor könyvtárainak sorsáról sokat megtudhatunk Lénárd Szerb Antalnéval folytatott levelezéséből, amely ugyancsak a PIM-ben van. Érdekes, hogy az egyik levélben azt írja Lénárd Sándor, hogy „... írni írok olaszul is, angolul is, de olvasni csak magyarul és franciául tudok.” Persze tudott vagy egy tucat nyelven. Kilenc éves korában került Fiuméba, aztán Bécsbe, majd Rómába. Nagyon hálás volt a Brazíliába neki küldött magyar könyvekért. Önhibáján kívül

került a világ végére. Amikor Rómában élt, évekig kutatott az Olasz Nemzeti Könyvtárban és a Vatikánban, s a braziliai őserdőben nem volt könnyű olvasási éhségét csillapítani. A „Cagliostro per” c. írásának keletkezése idején, egyik levelében azt írta: „... a jövőbe akárhonnan könnyű nézni, a múltba csak bizonyos helyekről nyílik kilátás.” Másutt azt hangsúlyozza: nincs egység, nincs állandóság, vannak időszakok, amikor van könyvtár és időszakok, amikor nincs, nyelvek vannak és irodalmak. Pontosan tudta és hirdette, hogy csak a szellemi, Bach kantátái, Horatius és Babits az, ami örökké él – a könyvtár elveszik. Néhány könyv marad csak meg, és az olvasmányok, a könyvek emléke.

A délelőtti hat előadás elnöke Rozsondai Marianne volt. A délután elnöklő Buda Attila két-két előadás között szólt József nádor alcsuti, 1945-ben barbár módon elpusztított kastélyáról és annak gazdag könyvtáráról, valamint a Károlyiak fői gyűjteményéről. Ennek sorsa is 1944-ben pecsételődőtt meg, széthordták, sok elpusztult, a megmaradt darabok a budapesti nagy könyvtárakba (OSZK, Egyetemi Könyvtár, FSZEK) kerültek.

A konferenciát nagy érdeklődés kísérte. Mint a fentiekből is kiderül, sok érdekfeszítő dolgot hallottunk, s érdemes folytatni ezt a témát, hiszen még sok neves személy könyvtáráról lehetne beszélni (Juhász Gyula, Fülep Lajos, Hatvany Lajos stb.). Emellett egyebekről is kell tanácskozni, például, hogy milyen feladatok elé állítja a könyvtárakat, illetve kézírattárakat az írói könyvtárak befogadása, lehet-e ezeket egyben tartani, különgyűjteményként feldolgozni és kezelni, hogyan lehet kutatni. Ha csak a 20. század magyar íróinak, költőinek könyvtárát vizsgáljuk, nyilvánvalóan rengeteg könyv párhuzamosan megvan bennük, egyedivé a bejegyzések teszik ezeket. Nincs a világon közkönyvtár, amely annyi hellyel rendelkezne, hogy e párhuzamosságot képes legyen befogadni. De mindenkinek külön múzeumot, kutatóhelyet sem lehet fenntartani. A számítógépes feldolgozás a virtuális együtt tartást, s a bejegyzésekhez való hozzáférést biztosítja. De ki mondja meg, hogy kinek a könyvtárát őrizze meg az utókor „érintetlenül” és meddig? Foglalkoznunk kell még ezzel a kérdéssel.

ROZSONDAI MARIANNE

Megjegyzések egy fontos bibliográfia ürügyén.¹ Amiről az Országos Széchényi Könyvtárnak bibliográfiáiról, sajtótörténeti kutatásairól eddig is ismert kutatója nevezetes volt, ti. arról, hogy a magyarországi németiség, illetőleg a Monarchia-kultúra médiumai kevésbé vagy egyáltalában nem föltárt területeit módszeresen feldolgozza, a jelen bibliográfiával új állomáshoz érkezett. Rózsa Mária ugyanis – mint bibliográfiájának címe és alább közlendő alcíme jelzi – a szabadságharc bukását követő esztendőttől, a Monarchia immár visszavonhatatlanul hivatalossá váló széteséséig tartó periódusának olyan sajtóvállalkozásait gyűjtötte cím szerinti lajstromába, amelyek meghatározó egységét német- és/vagy vegyesnyelvűségében kell megjelölnünk. E valójában munkaközösséget igénylő kutatási projektuma első részeként a folyóiratok és szaklapok jegyzékét kapjuk (I. Teil: Zeitschriften und Fachblätter). Mielőtt a bibliográfia felépítését és anyagát ismertetnénk, néhány szó szükséges a projektum jelentőségének világosabbá tételére.

Kevésbé emlegetett tény, hogy a német nyelvűség nem pusztán a városokban és vidéken, egyes területeken „tömbben” élő német „nemzetiség” nyelve volt, hanem az első világháborúig részint

¹ RÓZSA, Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn. 1850–1920*. A kötet a Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa gondozásában jelent meg, a Jahrbuch des Bundesinstitutes 9. köteteként 2001-ben, a Berichte und Forschungen alcímű kötet különnyomataként (Sonderdruck), 198 lapon.

közvetítő nyelvként szolgált a Monarchiában az egyes népcsoportok között, részint Bildungsspracheként (azaz a művelődés – részlegesen az oktatás – nyelveként) funkcionált. Jóllehet a nemzeti nyelvű tudományosság, irodalom, színházművészet, szaknyelv mind szélesebb körben történő használatukor ugyan egyre kisebb mértékben – bár a megnevezett időszakban mégsem egészen elhanyagolhatóan – részint a Monarchia nem német anyanyelvű értelmiségijeinek kilépését tette lehetővé az európai, német nyelvű nyilvánosság elé. S ha tekintetbe vesszük, hogy Magyarországon 1944/45-ig lényegében a német volt az első számú „idegen” nyelv, az iskolai oktatásban szintén megtanulhattak németül a gimnazisták, s 1944/45-ig német nyelvű napilap (*Pester Lloyd*) végezte a közvetítést a magyar és a német nyelvű világ között. Amit ezúttal úgy értek, hogy a magyar és a német nyelvű „szellemiség” között termékeny kapcsolat létesülhetett, hiszen részint a magyar irodalom, művészet, gazdaság stb. tárgyában készült híradások, értekezések, magyarázatok eljuthattak azokhoz, akik érdeklődtek és németül olvastak, és megfordítva, a német irodalom, művészet, gazdaság, politika megfelelő módon prezentáltatott a magyarországi közönség számára. Itt jegyzem meg, hogy akadtak bőséggel olyanok, akik egyaránt írtak ausztriai lapokba meg a *Pester Lloyd*ba, sőt, berlini színházbemutatókról (például) hiteles ismertetések láttak napvilágot a Budapesten szerkesztett-kiadott újságban.

Ez a példa talán rávilágít arra, hogy Rózsa Mária vállalkozása megalapozhat egy olyan művelődéstörténeti áttekintést, amely azt célozná meg: miféle területeken szóltak (elsősorban) a magyarországi németiséghez, illetőleg a németül olvasókhöz; mely szakmai orgánumban artikulálódtak a magyarországi németiség sokirányú vállalkozásai; miképpen reprezentálta a magyarországi német sajtó a magyarországi németiség (és részben magyarság) kultúráját, különös tekintettel az anyagi kultúrára. Ugyanakkor más szempontból is érdekesnek ígérkezhet egy olyan típusú fölmérés, amely azt dokumentálhatná, hogy – például – a német nyelvűség a sajtóvállalkozások meghatározott területén mikor adja át a helyét a vegyes nyelvűségnek; egyáltalában: hol mutatkozik kereslet a német nyelvű sajtó iránt (mely városokban, mely vidékeken, milyen szakmai területeken)?

Kiváltképpen feldolgozatlan – s ezt a jelen bibliográfia tanulmányozásakor még világosabban látjuk – az összehasonlító sajtótörténet: nevezetesen még nemigen történt kísérlet arra, hogy például a számos német nyelvű „vicclapot” a korszak magyar és más nyelvű magyarországi, hasonló lapjaival a kutatás egybevesse (Póth István a neves szerb költő, Jovan Jovanović Zmaj „élclapjai”-nak némely magyar vonatkozásáról fontos adalékokat publikált már),² s földerítse, hogy ezek az olykor csupán helyi, máskor országos kitekintésű lapok anyagukban milyen eseményekre, milyen (személyi) összefüggésekre reagálnak, mennyire veszik tudomásul a más vicclapok anyagát (Zmaj lapjainak és az általa fordított Jókaiéinak kapcsolatairól is van tudomásunk Póth István kutatásai nyomán);³ továbbá mennyire tartják szem előtt a bécsi, általában ausztriai – hasonló jellegű – lapok szerkesztési elveit, tipográfiját és így tovább.

Hogy a sajtónak a 19. század második felére mennyire megnőtt a szerepe, azt a magyar tudományosság képviselői eléggé hamar fölismerték, tanulva a reformkor ama igyekezetéből, amely végül is csupán részeredményeket könyvelhetett el. Mint ismeretes, a nemzetiségi harcoknak az 1830-as évekre tehető kezdete azért jelentette az előzményeket, mivel éppen a németül fogalmazott röpiratokkal igyekeztek a vitázó felek „kiszólni” Európához, s törekedtek arra, hogy ügyüknek megnyerjék a „nyugati” közvéleményt. E törekvések közé tartozik egyfelől a részvétel a

² PÓTH István: *Die Darstellung der politischen Wirklichkeit in der Poesie von Jovan Jovanović Zmaj*. = *Studia Slavica* (14.) 1968. 331–340.; Uő: *O nekim političko-satiričnim pesmama Jovana Jovanovića Zmaja*. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 34/1. Novi Sad, 1986. 127–132.

³ Uő: *Jovan Jovanović Zmaj és a magyar irodalom*. In: *Szomszédtság és közösség. Délsláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk. VUJCSICS D. Sztoján. Bp. 1972. 369–391. (Zmaj levelezése alapján a szerb–magyar sajtókapcsolatokról: 371.)

német nyelvű (magyarországi, ausztriai, általában Monarchia-beli és németországi, kis részben svájci) sajtóban, másfelől a külföldi lapalapítási kísérletek. A sajtó jelentőségének fölismerése természetesen a bécsi udvari köröket is jellemezte, így a külföldi és a hazai újságok, folyóiratok adta lehetőségeket ők is igyekeztek kihasználni.

Az 1850-nel induló bibliográfia tanúsítja, hogy az anyanyelvi sajtó mellett nem csökkent a német nyelvűség szerepe sem, és jól érzékelhető még a 19. század második felében is a nemzetközi tudományosságba való bekapcsolódásnak a hazai alapítású és szerkesztésű folyóiratok révén történő szervezése. E téren eddig még föl nem becsült jelentőségű az 1881 és 1895 között kiadott *Ungarische Revue* (első szerkesztői: Hunfalvy Pál és Heinrich Gusztáv) vagy az *Ethnologische Mitteilungen [aus Ungarn]*, amely Hermann Antal szerkesztésében 1887-ben indult.⁴ (Itt jegyzem meg, hogy az 1033-as tételszámú *Ungarische Revue*, amely 1869-ben jelent meg „Leipzig–Wien” helymegjelöléssel, akkor sem felel meg a bibliográfia címében megjelölt igénynek („in Ungarn”), ha szerkesztője Manswet Riedl, azaz Riedl Szende (Riedl Frigyes apja) volt.

Külön kell – ezen a helyen is – felhívnom a figyelmet a Kolozsvárt 1877-ben Brassai Sámuel és Meltzl Hugo által megindított poliglott *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokra*,⁵ a komparatiztika terén világszínvonalú rendező orgánusra, amely a 12. évfolyamot megérve volt kénytelen beszűntetni tevékenységét. Természetesen elsősorban a szerkesztők, mindenekelőtt Meltzl Hugo roppant igyekezete érdemel említést, hogy a kolozsvári egyetemhez kapcsolódva, Budapestről függetlenül hozza létre azt a nemzetközi „tudóstársaságot”, amely az érdekek kiegyenlítése, a goethei szellemiségű közeledés-gondolat, kultúra-közvetítés jegyében munkálkodott, a szellemi termékek cseréjének tulajdonítva a néperdekek kölcsönösségét. Ennek szolgálatába állította a lap a soknyelvűséget, számára a magyar mellett valóban a német látszott a legfontosabbnak, a német nyelvűség kulturális megnyilatkozásai a leginkább értékelendőknek, Petőfi és Goethe mellett például Schopenhauer. Ugyanakkor a 773. számmal jelölt címléfrásban főleg a *Zeitschrift für Vergleichende Literatur* esetében a zárójeles fölkiáltójel, hiszen akkor a komparatiztikát így nevezték, de nemcsak németül, hiszen a francia megnevezés is egyes számú: *Journal de Littérature Comparée*; olyannyira meggyökeresedett kifejezésről van szó, hogy a mind a mai napig megjelenő, párizsi szerkesztésű folyóirat elnevezése: *Revue de littérature comparée*.

A részletesebb ismertetés és értékelés helyett itt csak annyit jegyzek meg, hogy 1877 és 1888 között nemcsak az bizonyosodott be, hogy Budapestről függetlenül is szerveződhet magyarországi tudományosság, hanem az is, hogy az összehasonlító irodalomtörténet fontos fejezeteit Magyarországon is meg lehet írni, miként az 1930-as évek közepétől a Debrecen–Amsterdam szerkesztőségi hellyel megjelölt, Hankiss János által szerkesztett *Helicon* esetében. Kiegészítésül annyit, hogy sajnálatos, miszerint a feltehetőleg kétnyelvű, 1902–1907 között megjelenő *Magyarország és a Nagy világ – Ungarn und die weite Welt* (624. tétel) minéműségéről nem lehet semmit mondani, mivel „nicht vorhanden”, nem található (vagy lappang?). Messze nem bizonyos, hogy a kulturális közvetítés körébe vágott a lap érdeklődési köre, de ha idegenforgalmi céllal publikáltatott, akkor is érdekes lehetne a művelődéstörténet számára. A *Magyar Zenetudomány* (1907-ben ért meg rövid életet, 640. számú tétel) melléklete német, francia és olasz írásokat tartalmaz, szintén a világba való kitekintés, a világnak szánt közlés határozott szándékával. Nem is szólna a *Literarische Berichte aus Ungarn* (566. számú tétel) című negyedéves sajtóorgánusról, szerkesztője Hunfalvy Pál, amely részint vállalta a referáló lap szerepét, ismertetve a magyar tudományosság hivatalos szerveinek tevékenységét, amelyenek a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társa-

⁴ Az *Ethnologische Mitteilungen* Bd. 7–8. az alábbi címen jelent meg: *Mitteilungen zur Zigeunerkunde*. Vö. OSzK Hírlapok és folyóiratok katalógusa.

⁵ A lap cikkeiből válogatás jelent meg: *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*. Vál., s.a.r., bev. és jegyz. GAÁL György. Bukarest, 1975.

ság, illetőleg társadalom- és természettudományi egyesületek munkálkodását, de írók műveiről is beszámolt időnként.

A bibliográfiából kiolvasható az az elszánt törekvés, hogy a németül olvasókat ne csak gazdasági mozgalmakról, szövetkezésekről informálják, hanem szórakozás-igényét is kielégítsék. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy a gyors megjelenéseket gyors megszűnés követte, a rövid életű lapok talán nem annyira az érdeklődés, mint inkább az anyagiak hiányában voltak kénytelenek abbahagyni munkálkodásukat. A 796. és 797. számú tétel szerint 1853 és 1855 között jelent meg a korban jónevű Heinrich Levitschnigg szerkesztésében a *Pester Sonntagsblatt*, még rövidebb ideig, másfél évig jutott el az olvasókhoz a *Pester Sonntagszeitung*, amely címével és alcímével (illusztrált népszerűség a szórakoztatás és a tanítás célzatával) jelzi vállalását, szerkesztője a rutinos Sigmund Saphir. A sort folytatni lehetne, egyben rádöbbenve arra, hogy a pesti német nyelvűség kulturális téren visszaszorulóban van, a pesti Német Színház 1847-es pusztulása jelezte azt a visszafordíthatatlan folyamatot, amely a 20. század elejére lényegében befejeződött. 1872. november 11-étől 1873. május 5-éig élt a *Pester Theater Zeitung* (798. tétel), amely színházi műsort és hirdetéseket tudatott az olvasókkal, a valamivel korábbi *Pest-Ofner Kommunal- und Theaterzeitung* (804. tétel) sem igen volt hosszabb életű, és a temesvári *Thalia* című lap 1915–1917 között már kétnyelvű volt (989. tétel).

Rózsa Mária bibliográfiája egyébként jó alapvetésre épült. Az előzmények közül a legfontosabbnak Réz Henrik 1935-ös, müncheni *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* című összeállítása tetszik, amely a müncheni Südosteuropa-Institut szellemében és iniciatívájára készült, és amely lényegében Fritz Valjavec többkötetes monográfiájával összhangban a német kulturális missziót hangsúlyozta. A másik fontos előzmény V. Busa Margit *Sajtóbibliográfiája*, illetőleg Lakatos Éva kitűnő vállalkozása, amely 40 füzetben mutatta be (bontásban) a magyar irodalmi folyóiratokat, majd ezt kiegészítendő, szakosítandó 1993-ban megjelentette *A magyar színházi folyóiratok bibliográfiáját*.

Rózsa Mária bibliográfiája mellőzi a napilapokat, érthetően, hiszen azok oly mennyiségét adják a feldolgozandó anyagnak, amely csak több kötetben, igen hosszú idő alatt volna megjelentethető, s amely bibliográfiának elkészítése inkább egy munkaközösség feladata volna, bár az ő gyűjtőmunkája e téren is elkezdődött.

A bibliográfia csoportalkotási szempontjai a következők: 1) A német nyelvű folyóiratok; 2) Olyan folyóiratok, amelyek címükben részint német nyelvűek, de nem tartalmazzak német szövegeket; 3) Alkalmi lapok, meghatározott időponthoz kötött megjelenéssel, amilyenek például ünnepek, bálók, farsang stb.; 4) Olyan lapok, amelyek kizárólag Voit Krisztina *Budapesti Sajtóarchivum*ából ismerősek. Itt jegyzem meg, hogy az erdélyi német nyelvű lapok szintén helyet kaptak (helyesen) a bibliográfiában, jóllehet 1849 és 1867 között a Monarchiában külön „tartomány”-ként vették számításba a hatóságok, mint ahogy Horvátország német nyelvű sajtója is, legalább részben, bekerült a bibliográfiába, ám ez a tény már több megfontolást érdemelne. Annál is inkább, mivel a gyűjtés kevés kivételtől eltekintve az Országos Széchényi Könyvtár állományára terjedt ki, amely a címben jelzett téren vitathatatlanul a leggazdagabb, de korántsem teljes. Némi kiegészítés a bécsi Nationalbibliothekből érkezett, és közvetítés révén máshonnan is. Például a *Luna* (Zágráb, 572. sz. tétel) azért szerepel úgy, mint amely nem található, és csupán a *Vasárnapi Ujság* egy híradásából lenne ismert, mivel az Országos Széchényi Könyvtárban hiányosan ugyan, de megvan (a korábbi néhány évfolyam), arról nem is szólva, hogy Zágrábban magam hiánytalan évfolyamokat tudtam átnézni, amikor a lapban publikáló Rummy Károly György után kutattam. Az más kérdés, hogy a „nem található” megjelölést jó lett volna egységesíteni, ugyanis például az 1. sz. tételben az áll, hogy „nicht vorhanden”, de már a 6. számúban az, hogy „kein Exemplar vorhanden”. Azt viszont helyeselni tudom, hogy a bibliográfiába belekerültek olyan tételek, amelyek olyan

lapokra utalnak, amelyeket csak Magyarországon (Sopronban vagy Pozsonyban) nyomtattak, de Ausztriában jelentettek meg. A 443. számú tételben a bibliográfiai tétel indoklása került a címléírások közé, pedig helye az előszóban volna, illetőleg lábjegyzetben. Az *Illustrierte Kinder-Zeitung*ról egyfelől megtudjuk azt, hogy Stuttgartban adták ki, így a bibliográfiai jegyzékbe vétele nem tartozik a bibliográfiát készítő illetékességi körébe, ugyanakkor illetmény-példányként (ingyenpéldányként) mellékeltek az *Oedenburger Zeitung*hoz. A kiadás helyétől az indoklás után az alábbi olvasható: Stuttgart–Glogau–Sopron. Kissé zavarban vagyok, hogy értenem – értelmeznem illenek a tételt; ha igaz, hogy a lap Stuttgartban jelent meg, és annyi köze van Sopronhoz, hogy a soproni napilap ajándékolta küldte 1893 és 1896 között olvasóinak, ennek a följebbi helymegjelölés nem felel meg. Viszont, ha Glogauhoz és Sopronhoz (Oedenburghoz?) más köze is volna, akkor a Stuttgartra vonatkozó közlés módosítandó. Egyébként ez az egyetlen olyan tétel, amelynek felvétele indoklást (is) tartalmaz („deshalb”-bal kezdődő mondatában).

A bibliográfia nélkülözhetetlen segédeszköze a jövőben remélhetőleg sűrűbbé váló művelődéstörténeti-sajtótörténeti kutatásnak, és talán sor kerül a bibliográfia hiányzó adatainak pótlására is. Ez akkor történhetne meg, ha az összeállítója számára megvolna a lehetőség többek között Zágráb, Kolozsvár, Nagyszében, Brassó, Eszék, Pozsony és Turócszentmárton stb. könyvtáraiban kutatni. Hiszen ami hiányzik az Országos Széchényi Könyvtárban, talán ott megvan. Annál is inkább fontos volna a bibliográfia kiegészítése, mivel a tételek részletesebb és megbízhatóbb leírásával szolgál, mint Réz Henrik – Heinrich Réz, felosztása-megszerkesztettsége, így az áttekinthetőség szintén jobb. Ugyanakkor nem ártana olyan – nyilvánvalóan – tollhibákat, gépelési elírásokat javítani, mint a 29. számú tételben (*Allgemeine Sport-Zeitung*): 4. März 1898–11. Nov. 1882. (!); vagy a 317. tételben (*Festők Szaklapja – Maler Fachblatt*) szerkesztői névsorából: Ferenc Herczeg (az első szerkesztő), egy későbbi, Ferenc Ferczeg (ez a névalak nem szerepel a névmutatóban, ezért gondolok elírásra). Ilyen jellegű hiba, elírás kiküszöbölhető volna, ha a névmutatóban a tételeszámra utalás után jelezve volna, hogy a megadott tételben kétszer, háromszor vagy többször fordul elő ugyanaz a név. Nem vagyok bizonyos, hogy megfelelő jelzés-e az alábbi: a 319. sz. tételben (*Figaro. Pikantes Journal*) tartalomként (!) ez áll, „Sozialdemokratisches Organ”. A cím és a tartalom jelölése eltér egymástól, ami nem lenne baj, viszont az, hogy e lap szociáldemokrata orgánum volna, esetleg ennek a feltehetően vicclapnak inkább irányultságára, elkötelezettségére volna vonatkoztatható, mint „tartalmára”, még akkor is, ha melléklete (Beilage) a „Wegweiser für Handel und Gewerbe” címet viseli, mindezt összeolvasva a szociáldemokrata irányultság némileg gyanúsnak tetszik. Bizonyára nem a legszerencsésebb megoldás a 448. tételeszámú *Illustrierte Familiengastron* vonatkozó utalás, miszerint ilyen címen nem található, valószínűleg (wahrscheinlich) azonos (identisch) a szintén Budapesten kiadott *Der Illustrierte Familiengast*tal (441. sz. tétel); „valószínűleg” igaz a megállapítás, de a megfogalmazás módja talán más-képp is hangozhatna, vagy határozottabban (a wahrscheinlich nélkül), vagy egy utalással (s.o. – siehe oben, tételszám).

Ilyen és ehhez még jónéhány hasonló apróság ellenére csak üdvözölni tudom a bibliográfia megjelenését. Fontos eseménynek tartom, amely a viszonylag kevesebbet kutatott terület jobb megismerésére ösztönözhet. Rózsa Mária sajtótörténeti munkálkodása mindenképpen elismerést érdemel; a magam részéről várom a bibliográfia kiegészítését és folytatását.

SZEMLE

Honterus-emlékkönyv. Emlékkülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. / Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Szerk./hrsg. von W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris K. 241 l., ill. /Libri de libris./

Honterus Jánosra két nemzet tekinthet fel büszkeséggel: az erdélyi szász és a magyar. Bámulatosan sokoldalú, rendkívüli tehetséggel megáldott ember volt, aki rövid élete (1498–1549) folyamán, mint a kötetet szerkesztő W. Salgó Ágnes bevezetőjében hangsúlyozza, több embernek való teljesítményt nyújtott. Ezt a több területen is kiemelkedő teljesítményt a tanulmányok híven tükrözik.

A jól átgondolt szerkesztésnek köszönhetően megismerkedhetünk a pedagógus Honterusszal, a teológussal, jogtudóssal, földrajztudóssal és nyomdásszal. Mészáros István „Honterus és a brassói iskola” kapcsolatáról írt, s tekintve, hogy Honterus a plébániatemplom első papja lett, a városi-plébániai iskola felügyeletét is ő látta el. 1543-ban Honterus új szabályzatot készített az iskola számára. Bár ez nem szól a tananyag részleteiről, erre éppen Honterus kiadott tankönyveiből következtethetünk: latin nyelvtani összefoglaló, retorikai-logikai kötet, görög nyelvtan, kottás énekeskönyv, az első hazai földrajzi tankönyv, Luther kiskatéja – németül. Az oktatásba egyébként bevonta a város jegyzőjét is, hogy a

tanulók megtanulják az iratkészítés módját, sőt Honterus súlyt fektetett arra is, hogy alapfokú jogi és orvosi ismereteket is szerezzenek a diákok. Honterusnak nagyszerű pedagógiai érzéke volt, s a tárgyi tudás megszerzése mellett gondolt a gyakorlati életre nevelésre is.

Nagyon érdekes – a ma emberének is tanulságos – Csepregi Zoltán elemzése: „A reformáció szó értelmébe Honterus 1543-as művének címében”. 1542 októberében Brassóban bevezették az új istentiszteleti rendet, majd megtárgyalták a káptalani gyűlésen a vallás megreformálásának szükségességét. Honterus *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* c. műve 1543 tavaszán hagyhatta el a nyomdát, s ezt ajánlották iránymutatóul a wittenbergi reformátorok, midőn Mathias Ramser, a szebeni plébános (némileg célt tévesztve) megküldte nekik. Kiderül, hogy a brassói reformok mögött világi kezdeményezés (Johannes Fuchs bíró és Honterus mint tanácsstag) áll, s nem programirat, hanem számadás a már végrehajtott reformokról. A reformatio kifejezés ekkor még jogi terminus technicus, s az eredeti normákhoz való visszatérést jelenti, sőt egyházi értelmezésben is elért eredményeket fejez ki, s nem a változtatás szándékát. A szerző hangsúlyozza, hogy Luther is ebben a normatív értelmében ismeri a szót. Így Honterus művében is a Német-római Birodalomban, majd Magyarországon is kibontakozó katolikus megújulás óhaja rejlik. Honterus kezdetben az egyetemes kereszténység híve!

P. Szabó Béla „A jogtudós Honterus – az európai »ius commune« közvetítője” c. előadásából kiderül, hogy Honterus egyházzervezőnek is kiváló volt, s jogtudósnak is reformátor.

Brassói tanulmányait követően Honterus a bécsi egyetemen bölcész tanulmányokat folytatott 1520–25 között, majd Krakkóban iratkozott be az egyetemre, ahol már tanított is. (Itt jelent meg egyébként első nyomtatott csillagászati és földrajzi műve.) Miután Krakkót elhagyta, hosszú németországi utazást tett, egyes városokban hónapokat töltött, s vélhetően bázeli tartózkodása volt rá a legnagyobb hatással. Itt tanulta ki a nyomdász szakmát, itt adta ki Erdély térképét. Tehetsége a fametszésben is megnyilvánult. 1533-ban tért haza. 1539-ben, a brassói nyomdaalapítás évében jelent meg a *Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae* c. tankönyv célzatú munkája. Ebben rövid, diákok számára könnyen megtanulható idézeteket válogatott össze Iustinianus nagy művéből. 1544-ben egy másik jogi munkát is kiadott: *Compendium iuris civilis*. Ezt kézikönyvnek szánta a szász városok és székek számára, mert a közös törvény védi a polgárokat. (Werböczy Tripartituma, a magyar nemesi jog, nem volt alkalmazható a szászok között.) A tanulmány írója megállapítja, hogy Honterus tevékenysége nyomán egy „brassói jogi iskoláról” beszélhetünk, s az ő kezdeményezésére alakult meg a történelmi Magyarország első árvaszéke. Honterusnak köszönhetően Erdélyben volt egy római jogi recepciós kísérllet.

Török Zsolt „Honterus: Rudimenta Cosmographica (1542) – Kozmográfia és/vagy geográfia?” c. tanulmánya több oldalról közelíti meg a feltett kérdésre adandó választ. A 16. századi térképészet jelentős alakja Honterus. A *Rudimenta Cosmographica* 1692-ig 126 kiadást ért meg, s ez tette Honterust Európa-szerte ismertté. Ez a Brassóban másodszerre megjelent mű (a krakkói első kiadást számítva tehát már harmadik) hexameterben írt tankönyv, amely a világ leírásának elemeit tartalmazza, s az előző két kiadástól sokban eltér. Honterus maga szedte versbe a tananyagot a könnyebb megtanulás érdekében, a második kiadás 1260, a harmadik 1366 hexametert tartalmaz. A *Rudimenta* e kiadásához csatolt *Atlas minor* 16 lap terjedelmű függelékét önálló műként is szokták emlegetni. Az eredeti nyomódúccok közül kettőt ma is őriznek Brassóban. A térképeket a későbbi kiadá-

soknál többször újrametsztették. Elsősorban az *Atlas minor* alapján nevezhetjük Honterust geográfusnak. A geográfia a földfelszín lerajzolása, térképkészítés. A kozmográfia a világ leírása, de a humanista szóhasználatban a kozmográfia és geográfia még gyakran szinonimák. Honterus Bécsben a matematikai-földrajzi iskola több neves tanárával került kapcsolatba, de leginkább Petrus Apianus (*Cosmographicus liber* és a *Cosmographiae introductio*) hatása érhető tetten nála. Bázelban Honterus Sebastian Münsterrel is személyesen találkozott, s ez sem maradt hatás nélkül. Ez az az időszak, amikor a reneszánsz „univerzalitás-szemlélete” bomlani, s a szabad művészeteken belül az egyes tudományágak differenciálódni kezdtek. Honterus *Rudimentája* 1542-es kiadása egyetlen műbe ötvözte a különböző irányzatokat.

Plihal Katalin „Erdély térképi forrásai a 16. században” c. tanulmányában először röviden összefoglalja az önálló Erdély létrejöttét. Különbséget tesz Erdély természetföldrajzi és politikai határa között. Erdély határait írásban először az 1571. március 10-én aláírt speyeri békekötés során rögzítették. Sebastian Münster 1544-ben megjelent *Cosmographiájának* köszönhetően Erdély térképe elterjedt, sokan megrajzolták. A szerző arra kereste a választ, hogy milyen források alapján készültek az erdélyi térképek. Honterus Bécsben, Krakkóban, Bázelban olyan tudósokkal ismerkedett meg, akik maguk is jeleskedtek térképkészítésben. Innen volt az indíttatás, hogy Honterus 1532-ben Bázelban fára vésse szűkebb hazája térképét (*Chorographia Transylvaniae Sybembürgen*). Plihal szerint Lázár 1528-ban Ingolstadtban megjelent *Tabula Hungariae* térképe és Honterusé között nincs párhuzamosság. A szerző részletesen elemzi Honterus térképezési módszerét, s kitér a chorographia szó értelmezésére is, majd Zsámboki János Erdély-térképét, s annak változatait s utóéletét vizsgálja.

Bartha Lajos „Johannes Honterus égboltképe”-nek előzményeit és összefüggéseit tárgyalja. Az állócsillagok helyzetét már az ókortól kezdve csillaggyömbön (égglobuszon) ábrázolták. A síkra vetített csillagterképek – ún. planiszfé-

rák – többé-kevésbé torzítva mutatják a csillagok helyzetét, a csillagképek alakját. A nyomdai úton előállított első csillagtérképet – Johann Stabius és Conrad Heynfoegel szerkesztése alapján – Albrecht Dürer metszete fába 1515-ben. Honterus 1532-ben Bázalban, Heinrich Petri megrendelésére metszette planiszféráját, amelynek előképe Dürer metszete volt, mégis sokban eltér emettől. (Mindkét ábrázolás alapsíkja az ekliptikának – a nap látszólagos pályájának – síkja.) Dürer az északi és a déli égi félgömböt a hagyomány szerint egy-egy körön úgy ábrázolja, mintha az églóbuszt kívülről néznénk, és ennek megfelelően a csillagképeket jelképező emberalakok nekünk hátat fordítanak. Honterus viszont úgy mutatja meg a csillagos égboltot, ahogy innen, „a félgömb közepéből” feltekintve látjuk, így emberalakjai velünk szembenéznek – és nem antik meztelenségükben, hanem korabeli ruházatban jelennek meg. Az eddigi tükörképi ábrázolás megfordításával Honterus megalkotta az első mai szemléletű planiszférát. Metszetét nem vette bele *Cosmographiája* kiadásába, viszont Petri felhasználta azt 1541-ben és 1551-ben és Morelli Párizsban 1559-ben, s ez utóbbi alapján készült másolat jelent meg egy 1604-es krakkói kiadványban.

V. Ecsedy Judit a „Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára” elején előbb összefoglalja a nyomdaalapítás körülményeiről eddig megjelent különféle állításokat és elképzeléseket, majd megpróbálja a csekély források és tipográfiai elemzése alapján kihámozni a tényeket. Honterusnak semmilyen nyomtatványa nem ismeretes 1539 előttről. 1539–1548 között 36 kiadványát tartják számon, példány alapján 29 vizsgálható, 7 csak forrásokból ismert. Ezek alapján vizsgálhatók nyomdabetűi. A szerző összehasonlítja – bizonyos határokat között – Honterus betűit a számításba vehető külföldi nyomdászok betűivel, s kitér Honterus szedésbeli gyakorlatának néhány jellemzőjére. Honterus 14-féle típussal nyomtatott, ezek közül 9 csak kiemelő funkciót töltött be. Honterus nyomdája szerény betűkészlettel rendelkezett, és elsősorban humanista (latin iskolai) igényeket akart kielégíteni. Úgy tűnik, nem volt matricája. A latin nyelvű

könyveket kurzívval nyomtatta, görög betűi a latin kurzívval méretben nagyjából egyeznek. Tíz évig csak az oktatás számára nyomtatott. Nevét mint nyomdász soha nem írta be könyvei impresszumába. 1547-től háromféle fokozatú fraktúr és két schwabacher betűje volt. A kiemelöbetűk között antikva, görög, fraktúr és lombard címbetű is található. Sok ligatúrát (167) használt. Könyvei díszítését fametszetes címlapkeretekkel, címerekkel, nyomdász-, ill. városjelvényekkel oldotta meg, ezeket maga metszette. Honterus fabetűket is készített, kottája is fába van metszve. Honterus teljes nyomdafelszerelésének mását nem lehet felfedezni egyetlen németországi vagy krakkói műhelyben sem.

A tanulmányok végén az a Gernot Nussbacher vállalkozott a külföldön megjelent Honterus-művek bibliográfiájának összeállítására, aki 1973-ban Honterusnak, születése 350. évfordulója alkalmából, teljes könyvet szentelt, s könyve 1999-ben már negyedik kiadását érte meg. (Az első kiadást Borsa Gedeon ismertette, Magyar Könyvszemle 1974. 386–387.) Bibliográfiája még nem teljes, egy hosszú, Európa sok könyvtárára kiterjedő gyűjtési munka egy stádiumát mutatja. (Ez a bibliográfia többlet, az emlékülésen nem hangzott el.)

Az OSzK Régi Nyomtatványok Tára anyagából 1999. május 12. – július 26. között Honterus kiállítás rendeztek, amely Honterus életútját illusztrálta metszetek és nyomtatványok segítségével. Ebből adnak a kötet végén válogatást a kiállítás rendezői, W. Salgó Ágnes és Velenzei Katalin, remek magyarázó szöveggel. Városképeket láthatunk, ahol Honterus megfordult, nagynevű tudósok arcképeit, akikkel találkozott, művek címlapjait, amelyeket ő nyomtatott, vagy közreműködött bennük, Erdély- és csillagtérképét, nyomdászjelvényét, amelyeket ő metszett. (Az Erdély-térkép unikum!) Igazi öröm, hogy ezeket a ritka metszeteket és többnyire egyetlen példányban fennmaradt könyvek címlapjait egybeszedve és kötetbe gyűjtve is nézgethetjük. – Honterusnak gondja volt az iskola mellett működő könyvtár fejlesztésére. De része van az első erdélyi papírmalom brassói alapításában is. Honterus könyvei igen sikeresek vol-

tak, vélhetően agyonhasználták őket, ezért alig maradt belőlük. (Persze elég kis példányszám-ban jelentek meg.) Ma már ezek felbecsülhetetlen értékek.

A szép kiállítású, a sorozat többi tagjával egyenrangú kötet mindegyik tanulmányát bőséges német vagy angol nyelvű összefoglaló követi. Az apró (sajtó)hibák nem vonnak le a kötet értékéből. (Például a 91. lapon Georg Tanstetter, a 106. lapon egy másik szerzőnél Tanstatter, vagy Johann Spiesshaimer, illetve Spishaimer; egy-két dátumtévesztés: 37. lap 38. lábjegyzetében 1563 helyett 1653 áll, a 108. lap 14. jegyzetében 1542 helyett 1442; a 45. lapon az egyik 3. könyv helyett 2. kell álljon; s a számítógép ördöge is működött egy-egy különleges, a románban használt speciális betű kinyomtatásakor.) Jó lett volna előfeje a tanulmányokhoz és sajnáljuk, hogy az előadók közül nem mindenki küldte el írásban is előadása szövegét. A kötet sokak érdeklődésére számot tarthat, mert Johannes Honterus nemcsak a magyarországi nyomdászat, még inkább a tankönyvkiadás jelentős személyisége, hanem a reformáció, valamint földrajzi, csillagászati és jogi vonatkozásban a tudománytörténet meghatározó, zsenialitásához mérten még mindig nem eléggé ismert alakja. A tudományos ülészak és a kiállítás sokat jelentett e hiány pótlásában, s még fontosabb, hogy e tartalmas kötet meg is örökíti a Honterus megemlékezés eredményeit.

ROZSONDAI MARIANNE

Dörnyei Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849. 1. kötet. Bp. 1998. Borda Antikvárium, 308 l. – 2. kötet. Bp. 2001. Borda Antikvárium, 312 l., ill.

A középkori, pécsi, óbudai, pozsonyi kísérletek után az első – immár tartósan működő – orvosi kar hazánkban, Mária Terézia rendeletére, 1769-ben, Nagyszombatban létesült. A kar 1777-ben Budára, majd innen 1784-ben mai székhelyére, Pestre költözött, az első doktori

értekezések kiadására azonban csak 1772-ben került sor. A kötelező orvosdoktori értekezés (dissertatio inauguralis medica) megvédése és kiadása az egyetemi pályafutás lezárását jelentette. A disszertáció nyomtatott formája általában magából az értekezésből és a vizsgán megvédendő tézisek felsorolásából állt. A disszertációk nyelve sokáig latin volt, csupán az 1820-as évektől jelennek meg kétnyelvű, vagy kizárólag magyar nyelvű munkák (nagyjából a feldolgozott disszertációk egynegyedét írták magyar nyelven). E dolgozatok zömének tudományos értéke elhanyagolható, általában ugyanis olyan témákat dolgoztak föl, amelyek a vizsgálónok vagy a bíráló tanár érdeklődési körébe tartoztak (néha a dolgozatokat maguk a tanárok is írták), és céljuk inkább a tájékozottság, a tudományos munkára való alkalmasság bizonyítása volt, semmint újdonságok közlése: eredeti gondolatokat ezért az írásokban elvéve találunk. A disszertációk mégis fontos orvostörténet és kortörténeti dokumentumok, s nem csupán azért, mert gyakran biográfiai, bibliográfiai forrásként használhatók. Egy-egy téma gyakorisága, a feldolgozott irodalom jellege, a nyelvezet, a tanulmányokban megjelenő gondolkodásmód ugyanis mind-mind érdekes adalékul szolgálhat hazai tudománytörténeti, művelődéstörténeti, nyelvészeti, vagy éppen terminológia-történeti kutatás számára, a magyar orvospérezés története szempontjából pedig e munkák ismerete és további elemzése egyértelműen nélkülözhetetlen. (Itt jegyezzük meg, hogy a hazai orvostársadalom nagy része az egyetem alapítása után is külföldön szerzett doktori címet: a külföldön írt disszertációk feldolgozása egy majdani harmadik kötet témája lesz).

Dörnyei Sándor több évtizedes, sokszínű – és véleményünk szerint eddig kellően el nem ismert – tudománytörténeti és bibliográfusi munkássága szerencsénkre a disszertációk területére is kiterjedt. Fáradhatatlan szorgalommal gyűjtötte egybe adatait – hazai és külföldi forrásokból egyaránt – figyelme azonban nem csupán a bibliográfiai adatok rögzítésére, az életrajzok rekonstruálására és a könyvészeti szempontok figyelembevételére terjedt ki, hanem a disszertációk szövegére, tartalmára is. Ennek köszön-

hetjük a sok remek annotációt és utalást, amely ezt a kiadványt különösen értékesé teszi és az átlagos bibliográfiák színvonalára fölé emeli. Ugyancsak fel kell hívnunk a figyelmet a terjedelmes, adatokban, szempontokban és gondolatokban gazdag bevezető tanulmányra, amely a maga nemében és témájában egyedülálló és hazai vonatkozásban kétség kívül minden további ezirányú kutatás kiindulási pontja lesz. E tanulmányban olvashatók olyan részek is, amelyeket Dörnyei előtt senki még meg nem írt, a közölt nyelvi, könyvészeti statisztikák mellett rendkívül érdekes például a disszertációk kereskedelmi forgalmáról, eredetiségéről, magyar nyelv-történeti jelentőségéről írott fejezet.

Hasonló bibliográfia összeállításával eddig ketten próbálkoztak Magyarországon: Győry Tibor – Szinyei József könyvészetét kivonatoló – összeállítása (1900) azonban nem csupán bibliográfiai adataiban hiányos, hanem a disszertációk jelentős részét még címről sem ismeri, Réti Endre jóval színvonalasabb munkája (1974) pedig számos hibával terhes és teljesnek sem mondható. A jelen bibliográfia 919 tételt tartalmaz és a jelenleg ismert valamennyi hazai disszertációról pontos leírást közöl: Dörnyei Sándor köteteinek különös értéket ad, hogy a szerző – benyomásunk szerint – minden munkát a kezébe vett és átolvasott, hibákra alkalmat adó szekundér forrásokból soha nem dolgozott.

A bibliográfia felépítése egyszerű és áttekinthető: Az egyes disszertációk a szerzők nevének abc-sorrendjében, folyamatosan számozva követik egymást. A teljes bibliográfiai leírás után a szerzők adatai következnek (névvariációik és vallásuk megjelölésével is, ami szintén újdonsága e feldolgozásnak), azt is megtudhatjuk, ki nek ajánlották írásaikat (a pártfogó neve gyakran bizonyul lényegesnek az életrajzi kutatásokban), ezután a dolgozat tartalmi kivonatával ismerkedhetünk meg, legvégül pedig a lelőhely megjelölését találjuk. A leírásokat portrék és az értekezésekből átvett illusztrációk egészítik ki.

A második kötet végén találjuk a mutatókat, amelyek kronológiai szempontból, a tárgyak,

a helyek, intézmények, illetve a nevek alapján segítik a tájékozódást és a visszakeresést. (A névmutató azoknak a személyeknek a nevét is tartalmazza, akik csupán az ajánlásokban szerepelnek!) Dörnyei bibliográfiájának egyik vitathatatlan érdeme a könyvészeti adatok rendkívüli pontossága, s ez a megbízhatóság – amely minden hasonló munka legfőbb erénye – az életrajzi adatokra és egyéb közlésekre is vonatkozik (noha nyilván a szándékolatlan rövid biográfiák még itt-ott javíthatók és bővíthetők, amint azt az első kötethez fűzött későbbi pótlások is bizonyítják).

A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár dolgozójaként, kollégáimmal együtt, Dörnyei disszertáció-bibliográfiájának első kötetét évek óta, rendszeresen használjuk kutatáshoz, olvasók tájékoztatásához. Megvallom, eddig nem találtunk benne hibát, vagy egyéb hiányosságot. S ennél többet, azt hiszem, nem mondhatok.

A belbecs után a külsínről is néhány szót: A szép kiállítású, igényesen szerkesztett, remek minőségű illusztrációkkal ékített kötetek sajnos „paperback” kiadásúak, ami – tekintve gyakori, forrásként való használatukat – nem túl szerencsés, bár kétségtelenül olcsóbb megoldás. Ugyancsak érthetetlen számomra, hogy az egyébként kitűnő tipográfiajú könyv szövege miért nem „sorkizárt” – ez a hiányosság nem bántó ugyan, de enyhén zavaró, mert hasonló színvonalú kiadványok esetében szokatlan.

Végül ne feledkezzünk meg a kötetek kiadójáról, a Borda-Antikváriumról sem. A tudós antikvárius-házaspár, Borsa Gedeon, Knapp Éva, Ecsedy Judit és Buda Attila értékes, bár kétségtelenül szűk olvasói körnek szóló könyvészeti munkáinak és a jelen kötetnek nem csupán szponzorálásával, hanem gondozásával és kiadásával minden dicséretet megérdemel. A Borda Antikvárium teljesítménye reméljük, példaképpen szolgál majd azon tehetősebb honfitársainknak, akik nem csak könyvek olvasásában, de létrehozásában is örömeiket lelnék.

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Dörnyei Sándor: A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944. Előszó: VIZI E. Szilveszter. Piliscsaba–Bp., 2002. Magyar Tudománytörténeti Intézet–Magyar Orvostörténelmi Társaság, 455 l. /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára. Fel. szerk. GAZDA István./

A Magyar Tudománytörténeti Intézet rendkívül hasznos, hiánypótló tudományhistóriai sorozatának legújabb köteteként jelent meg Dörnyei Sándor régóta várt, az 1944 előtti, magyar vonatkozású irodalmat összegző orvostörténeti bibliográfiája. Az immár majd háromszáz éves hazai orvostörténeti kutatás egyik legfőbb akadálya mindaddig a szakterületet átfogó bibliográfiák, lexikonok, kézikönyvek hiánya volt: a példátlanul gazdag és az utóbbi évtizedekben különösképpen produktív szakirodalom ellenére, sem magyar orvostörténeti monográfia, sem teljes szakmai bibliográfia, sem pedig magyar orvosi életrajzi lexikon nem állt a kutatók rendelkezésére. Weszprémi úttörő és mindmáig alapvető *Succinctája*, bibliográfiákkal is kiegészített, négykötetes orvosi életrajzyűjteménye (1774–1787) óta pedig számosan próbálkoztak egy-egy szakterület, időszak irodalmának feldolgozásával. Maizner János és Fekete Lajos kísérleteitől, Gyóry Tibor általános, Novák Ernő, Kelemen György, Znakovszky Emma, Gortvay György, Preisich Kornél, vagy Huszár György szakmai bibliográfiájáig és az *Orvostörténeti Közlemények* negyven évet felölelő mutatókötetéig munkák sora született különböző színvonalon, szárdékkal és terjedelemben. Különösen értékesnek bizonyult az Orvostudományi Dokumentációs Központ (a későbbi Országos Orvostudományi Könyvtár) bibliográfiai műhelye, amely nagyjából 30, az 1945 után irodalmat feldolgozó szakmai bibliográfiát hozott létre: ezek a maguk idején kurrens munkák ma már orvostörténeti adattárókként használhatók. Dörnyei Sándor maga is kivette részét e fontos előmunkálatokból, hiszen jelentős, főként könyvészeti vonatkozású munkássága mellett, ő állította össze az 1945 és 1960 közötti évek teljes orvostörténeti bibliográfiáját, amely 1961-ben, az Országos Orvostudományi Könyvtár kiadásában jelent

meg, és a kötetet ugyancsak ő egészítette ki az 1961 és 1970 között eltelt időszak, sajnos csak gépiratban – a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban – hozzáférhető bibliográfiájával.

A most megjelent, szép kiállítású kötet Dörnyei Sándor több évtizedes, fáradhatatlan kutatói és bibliográfusi munkájának és gazdag tapasztalatának gyümölcse. A bibliográfia mindazokat a cikkeket, tanulmányokat, könyveket a teljesség igényével gyűjtötte egybe, amelyek a magyar orvostudomány és gyógyítás történetével kapcsolatban bel- és külföldön, az adott időszakban megjelentek. Dörnyei gyűjtőmunkájának kiemelkedő, ám sajnos a hasonló kiadványokban igen ritka értéke, hogy a szerző nem csupán a szakfolyóiratok, szakkönyvek anyagát dolgozta föl, hanem a nagyobb, fővárosi sajtótermékek mellett, a vidéki, helyi lapok kincsesbányáját is feltárta. Dörnyei természetesen szelektálta is anyagát, hiszen az elképzelhetetlenül hatalmas, évtizedek munkájával átvizsgált adathalmazt kritikátlanul semmiképpen nem zúdíthatta olvasója elé, bizonyosak lehetünk azonban abban, hogy a szerző ítéletében megbízhatunk, és hogy semmi a kutatás szempontjából lényeges e kitűnő gyűjteményből ki nem maradt.

A bibliográfia felépítése, szerkezete – mint azt a szerző maga is hangsúlyozza tárgyyszerű előszavában – nem tér el a megszokottól: folyamatosan sorszámozott anyagát három főrészebe (általános, kronológikus, illetve szakterület szerinti egységekre) sorolja, majd szintén ésszerűen számozott alkorszakokra, illetve alterületekre bontva közli. Az átfedésekre a fejezet végi jelzőszámok utalnak. A személyek szerinti felosztástól terjedelmi okokból kellett eltekinteni és ugyanez indokolta a gyógyszerésztörténeti anyag elhagyását is. (Információink szerint azonban e szakterület, ugyancsak Dörnyei Sándor által összeállított bibliográfiája hamarost szintén napvilágot lát.) A kutatómunkát pontos személy- és helynévmutató könnyíti meg.

Reméljük, e bibliográfia folytatása sem marad el: erre történetek és történetek már kísérletek is: A Magyar Tudománytörténet Intézet említett sorozatában szintén nemrégben kiadott *A múlt magyar orvostörténetészei* című gyűjteményes kötet

végén Gazda István állította össze az 1981 és 2000 közötti időszak orvostörténeti könyvbibliográfiáját, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltárban pedig az *Orvosi Hetilap* Horus-rovatának, a hazai orvostörténet-írás egyik fontos fórumának bibliográfiája készül és a „Magyar Orvosi Életrajzi Lexikon” előmunkálatai is folynak. A számítógép-adta lehetőségek nyilván szintén megkönnyítik majd Dörnyei Sándor munkájának folytatását és kiegészítését.

A kötetnek, mint kivétel nélkül minden hasonló vállalkozásnak, természetesen akadnak hibái is, ezek a hibák azonban sosem érintik az adatközlés pontosságát, alaposágát, – a szerzőnek ahhoz is volt bátorsága, hogy egyes tévesnek bizonyult, vagy ismételt adatok helyét üresen hagyja – inkább a feldolgozás választott módjával kapcsolatosak. Gyakran ugyanis a tartalomjegyzék gondos áttanulmányozása és végigolvasása után sem tudjuk eldönteni, hogy egy adott témát hol keressünk, hiszen a tartalmi felosztás kétségtelen logikája ellenére, önkényesnek látszik, de hát más hogyan is lehetne. Ilyen vitatható megoldásnak tekinthető például az, hogy a kéziratos receptes könyvekről az „Orvosi szaknyelv és szakirodalom” fejezet egyik alfejezetében esik szó, nem pedig a „Laikus gyógyítás”, fejezet valamelyik alfejezetében. Máskor bizonyos fontos témákat, így a magia naturalist, a terápiákat, a táplálkozást stb. keressük a felsoroltak között – legalább is önálló egységként – hiába, és abba is könnyű lenne belekötöni, hogy például a balzsamozás miért a patológián belül jelenik meg e rendszerben. Minden lehető kifogás azonban mellékes, hiszen a kutatásban a továbbiakban, nemcsak az orvostörténések, hanem minden tudomány- és művelődéstörténész számára nélkülözhetetlen, páratlan alapos-sággal és becsülettel megírt bibliográfiát kaptunk Dörnyei Sándortól ajándékba, amelyért hálás köszönet illeti őt és kiadóját egyaránt.

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Fehér Katalin – Fodor László: Az erdélyi magyar nevelés évszázadai. Kolozsvár, 2002. Educatio Kiadó, 121 l.

Egy magyarországi és egy erdélyi magyar kutató neveléstörténeti tanulmányait jelentette meg a kolozsvári Educatio Kiadó. Már az e kiadványban is realizálódó tudományos együttműködés ezen újabb megnyilvánulásának is örülnünk kell, de értékessé teszi e közelmúltban napvilágot látott könyvet gazdag nevelés- és művelődéstörténeti tartalma is.

A három fejezetben közreadott tanulmányok közül az I. és a III. fejezet Fodor László írásait tartalmazza. Az elsőkben az erdélyi református kollégium-típusú nevelés 18–19. századi jellegzetességeit foglalta össze a szerző. E sajátosságok összegezése – még a viszonylag gazdag kollégiumi irodalom ellenére is – tanulságos és újszerű, nemcsak az erdélyi, hanem az egyetemes magyar művelődés szempontjából is. A harmadik fejezetben a szerző a kolozsvári tudományegyetem történetének kronológiáját tette közzé a 16. századi kezdetektől a Sapientia–Erdélyi Magyar Tudományegyetem 2001. októberében történt megnyitásáig

A kötet második, legterjedelmesebb fejezete híres erdélyi magyar pedagógusok pályaképeit tartalmazza. A nyolc tudós arcképe közül három: az Apáczai Csere Jánosról, Felméri Lajosról és a Schneller Istvánról készült portré szintén Fodor László munkája, amelyekben az erdélyi művelődés kiemelkedő személyiségeiről nyújt modern értékelést.

Ugyancsak e fejezetben található az az öt tanulmány, amelyek szerzője Fehér Katalin. Ő szintén az erdélyi nevelésügy kiváló, de többnyire méltatlanul elfelejtett személyiségeit mutatja be. Arcképeit legtöbbször eredeti források: egykorú művek, levelezések, kéziratok által teszi hitelesebbé. E személyek, akik Fehér Katalin írásaiban megjelennek, a nevelésügyi törekvéseik mellett a felvilágosodás eszméinek is a hir-

detői voltak. Így pl. Hari Péter, ez a nagy szégyenségből kiemelkedő tudós tanár, aki a nevelés célját a humanitásban látta, tanítványainak az olvasás fontosságát hangsúlyozta, és a kor legjelentősebb műveit ajánlotta számukra. Cserey Farkasról – szintén eredeti források alapján – sok újat tudunk meg. Megállapításai közül sok ma is időszerű, nemcsak a pedagógusok anyagi dotálását illetően, hanem akkor is, mikor kénytelen szembe találkozni a tömegemberek értetlenségével: „Az emberek meg vannak várászolva – írja – az emberi nemet emelő szándékokat nem szeretik teljesíteni...” Kazinczy vigasza is időtálló: „A jó embernek tiszte, hogy hallassa szavát.” A Kozma Gergelyről készült arckép azt mutatja, hogy a kor magasan képzett lelkészei még a halotti beszéd műfaját is felhasználták a modern eszmék terjesztése érdekében. Bár az id. Teleki Lászlóval és a polihisztor Brassai Sámuellel már foglalkozott a szakirodalom, életművük teljes feltárásával ma is adós a tudomány. A szerző róluk szóló írásai ezt igyekeznek törleszteni, amikor pl. Teleki Lászlóról megtudjuk, hogy Anglia példáját vetítette a kortársak elé, az olvasás, a könyvkiadás, és könyvkereskedelem jelentőségét hangsúlyozva.

A szerény formájú, de tartalmában gazdag és értékes könyv megjelenetése a két szerzőn kívül a kolozsvári Educatio Kiadó érdeme is. Egyedül azt hiányoljuk, hogy a kötetben nem tüntették fel az egyes tanulmányok szerzőit. Ahogy a szerzők, úgy a tanulmányok olvasása után az olvasók is tisztában lesznek azzal, hogy az elmúlt századok erdélyi tudósai, pedagógusai közül a kisebb és ismeretlenebb nevek is milyen jelentős érdemeket szereztek az egész magyar művelődés szempontjából. Nem is mindig a „nagyok” nyomában tették ezt, hanem gyakran – bár szerényebb eszközeikkel – de meg is előzték őket, előkészítve az utat számukra. Fáradozásaik, eszméik, törekvéseik ismerete ma is aktuális, a felvilágosodás eszméitől nem csak időben annyira eltávolodott korunkban, amikor az igazi műveltség értéke egyre vitatottabbá válik.

KÓKAY GYÖRGY

Kilián István: A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Bp. 2002. Universitas K., 429 l.

Az Universitas Kiadó idén megjelent kötetének borítóján a témában érdeklődést, tájékozódást fenntartók felismerhetik a Miskolci Egyetemi Kiadónál 2000-ben megjelent *A magyar dráma születése* című tanulmánykötet borítójának elemeit, nevezetesen a „Justus et Pastor” című 1731-es színlap részletét. Ez a hasonlóság nyilvánvalóan nemcsak annak köszönhető, hogy jelen kötet szerzője és a miskolci kötet egyik sorozatszerkesztője egyaránt Kilián István, hanem hangsúlyozni kívánja a két munka műhelyjellegét, egy töről fakadását is. Hiszen a régi magyar drámái emlékek kutatása ma már egyfelől részterületek állandó feldolgozását jelent, másfelől viszont a szintetizáló „nagy művek”, a monográfiák időszaka is elérkezett, lehetővé teszi ezt az alap kutatásokban feltárt anyag mennyisége, minősége.

A piarista színjátszással foglalkozó kötet több szempontból is a szintézis új lehetőségeit keresi. Mint címe is mutatja, egyszerre kívánja szem előtt tartani az irodalom- és a színháztörténetesek szempontjait, drámatörténeti, drámapoétikai elemzésekre ugyanúgy vállalkozik, mint dramaturgiai, színházesztétikai, színpadtechnikai vizsgálódásokra. A fejezetcímek azonban mutatják a kétféle nézőpont különválását is: külön fejezetben tárgyalja a történeti jellegű adatokat, majd külön a színházra és külön a drámára vonatkozó kutatási eredményeket.

A korábbiakban született monográfiák többnyire szerzetesrendek szerint csoportosítva tekintették át a drámatörténet e szeletét (Kilián István: *A minorita színjáték a XVIII. században.* Bp., 1992., Pintér Márta Zsuzsanna: *Ferences iskolai színjáték a XVIII. században.* Bp., 1993. valamint Varga Imre kutatásai a protestáns iskolai színjáték területén), vagy műfaj, téma szerint szűkítették (pl. Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna nemrégiben megjelent közös kötete a történeti színjátékról, vagy Demeter Júlia tanulmányai a régi magyar vígjátékirodalomról). Kilián István mostani munkája viszont megpró-

bálkozik a tágítás, a viszonyítás lehetőségével, és egyszerre tekint két szerzetesrendet, a jezsuitát és a piaristát, ami csak drámacímekben kifejezve több mint 2000 darabban való tájékozódást jelent. Ekkora adatmennyiség szinkron kezelése már önmagában is elismerésre méltó teljesítmény.

A kötet alcíme vitát válthat ki: „Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján”. A módszer jogosultsága melletti érveket az „Előszó” foglalja össze, magam csak azt emelném ki, hogy a „reprezentatív minta” önmaga csaknem ugyanannyi adat összehasonlítását jelenti, mint ahány adat a piarista dráma teljességét reprezentálja.

A munka felépítése kézikönyvszerű: először a XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás eddigi kutatási eredményeit foglalja össze, majd az iskolai színjátszás általános jellemzői következnek, és az első fejezet tér ki a protestáns és a katolikus színjátszás karakterére is. A következő fejezet a jezsuita iskolai színjátszásról szól: az elmélet és a színpadi gyakorlat leírása után külön elemzést kap a pozsonyi, a sárospataki, az egri és a székesfehérvári iskola színjátszás, majd összefoglalóan az előadások közönségéről szóló adatok. A következő nagy fejezet, amely a szövegnek mintegy felét jelenti, iskolákra bontva elemzi a piarista rend színjátszásbeli és drámatörténeti jelentőségét többnyire egy iskolatörténeti bevezető egy dráma- és színháztörténeti alfejezet és egy témarendi elemzés során. A sorrendet szigorúan a kronológiai szempont határozza meg, az iskolák alapításuk sorrendjében következnek. Az ismertetések egyik nagy erénye, hogy az előadás körülményei, a színpadtechnikai információk és mindaz, ami a dráma szövegén túl fontos a színrevitel szempontjából, itt ugyanolyan hangsúlyt kap, mint maga a szöveggel kapcsolatos ismeret. Tudomásom szerint ez a fajta megközelítés, az iskolai színjátszás – és nem iskoladráma (!) – elemzése nem megszokott szempont a dráma- ill. színházkutatók körében.

A következő, „Szerzők” címet viselő fejezetben életrajzi és életmű-összefoglalások olvashatók

a piarista rend minden olyan frójáról, akinek ismerjük fennmaradt drámaszövegét. Ezek a pályaképek egyben rendet kívánnak tenni a források, átvételek zürzavaros kapcsolatrendszerében is. A történeti részben megállapított eredmények tanulságait foglalja össze „A piarista színjáték típusai és a Piarista drámakatalógus” című fejezet, végül az európai összefüggések is említésre kerülnek az összefoglalást megelőzően. A szokásos apparátuson túl (irodalom- rövidítésjegyzék, helynév- és színjáték-mutató) angol és szlovák nyelvű összefoglalás zárja a kötetet, ahonnan én hiányolok német nyelvű összefoglalót is. Egyrészt a felvidéki érintettség tenné ezt indokolttá, másrészt a jezsuita elemző rész sokszor kalandozik a német nyelvterületen található források felé (Neumayr, Andreas Friz szerzők, grazi, bécsi kiadványok stb.). A független jelen esetben nem pusztán illusztratív, hanem erősen informatív jellegű: olyan színpadtechnikai ábrázolások is helyet kapnak itt, amelyek eddig még nem jelentek meg (A bártfai színház tervei), illetve olyan táblázatok, melyek összefoglalásszerűen ábrázolják a tanulmány következtetéseit. Vagy ellentmondásra hívják fel a figyelmünket! A szerző a 7. lapon kijelenti, hogy a jezsuita és a piarista színjátszás témáiban „a különbség csupán annyi – s ez nagyon lényeges szempont –, hogy a piarista iskolákban sokkal több profán tárgyú drámát vittek színre, mint vallásosat”. A táblázatok tanulsága szerint viszont az igazság az, hogy az 1183 vizsgált jezsuita adatból a vallásos és a világi színjáték aránya 337 : 664, ez az arány 1158 piarista esetében 232:684, ami különösen a világi adatokat tekintve nem olyan nagy különbség. Ugyanakkor magam is elismerem, hogy a szerzetesrendek különbsége olyannyira érezhető, hogy egy-egy dráma címét, címlapját főleg szövegét olvasva, szinte tudja a kutató, melyik szerzetesrendhez is tartozik a szerző-színrevívő, de nem biztos, hogy a fenti állítás a világi drámák túlsúlyát illetően nem sugall valótlan képet éppen a jezsuitákról.

A kötet legnagyobb érdeme az, hogy hatalmas filológiai apparátussal dolgozik. Apró tények sokaságából rekonstruál egy teljes világot, és

kutatásai során hétköznapi anekdoták válnak információközvetítő, lényeges elemmé. Mint például Esterházy Pál beszámolója a botrányba fulladt Keresztrefeszítés-előadásról, amikor társa égő gyertyával kezdte „érzezni” a Jézust alakító Esterházy kezét, aki ezt nem bírván tovább nagy neveltség közepette leszólt neki a keresztfáról. (50. l.) Ezek az anekdoták sokszor évtizedekre félrevezetik az olvasót, magam is valóságos történetként olvastam Fejér Judit cikkében a kecskeméti, komédiába siető cigány történetét, amelyről Kilián István a források ismeretében kideríti, hogy fikció, „pro interludio” adták elő 1716-ban. (216. l.)

A nagy mennyiségű adat kezelése nyilvánvalóan azonban pontatlanságokat is hoz magával. Kisebb értelemszaváró nyomdahibákat találunk, mint pl. 1693. január 6-a 1793. január 6-a helyett (311. l.), vagy a címmutatóban: Simai forrása, a Die verwandelten Frauenzimmer nem a 325., hanem a 326. lapon szerepel, az Attilius Regulus és a Hanno című dráma 266. lapon történt említése kimarad, az Artaxerxes és az Artaxerxes clementiae indolens említései összekeverednek.

Lényegesebb kiegészítés is fontosnak látszik:

1. Kilián István beszámol Takáts Sándor nyomán Benyák Bernát *Mauritius* című drámájáról (266. l.), amely 1767 és 1770 között került színre, és megállapítja, hogy azonos Kereskényi Ádám 1767-ben publikált drámájával, amivel a zárlat szöveges egyezést is mutat, majd azt mondja: „Takáts valószínűleg még Benyák átíratában olvashatta a művet.” Holott Benyák már átfírta a darabot. Talán nem is feltétlenül Kereskényiből, hiszen egy minorita *Mauritius*-változatot is ismer a kutatás. Lehetséges, hogy mint több jezsuita szövegről már korábban kiderült, nem egymáshoz van közvetlenül közük, hanem egy közösen használt latin esetleg magyar nyelvű eredetire mennek vissza. Sajnos ebben az esetben ezt nem tudjuk megállapítani, hiszen a *Mauritius*-dráma forrása jelenleg ismeretlen.

2. Benyák Bernát *Hanno* című drámáját összefüggésbe hozza Lestyán Mózes jezsuita szerző *Attilius Regulus* című Metastasio-adaptációjá-

val (266. l. és 315. l.) A két darab biztosan nem ugyanaz, Lestyánénak nincsen Hanno nevű pun király szereplője, csupán egy Amilkár nevezetű követ szerepel a darabban. Áruklodó Takáts Sándornak ez az idézett mondata is: „Az olvasót ma is megindítja az öreg és az ifjú Attilius hősiesség magatartása, emellyel még ellenségüket, Hannót is részvétre indítják maguk iránt.” Lestyánnál Attilius fiát Publiusnak hívják, és nem kettőjük hősiessége, hanem a hadvezér Attilius következetes magatartása áll a dráma középpontjában. Tehát a Benyák-drámának nem lehet közvetlen köze sem Lestyánhoz, sem Metastasiohoz.

3. A „Szerzők” című fejezet Simai Kristóf értékelésében több ponton is zavar mutatható ki: Simai időrendben második fordítását, a *Váratlan vendéget* értékelve Kilián megállapítja, hogy „A cselekményt Simai Alois Friedrich Brühl, *Der Bürgermeister* című művéből kölcsönözte. A szövegkiadás sajtó alá rendezője összehasonlítja a két darab cselekményét s megállapítja a két darab közötti hasonlóságot és különbséget is” (324. l.), majd idekapcsol egy jegyzetet. A *Der Bürgermeister* nem a *Váratlan vendég* forrása, hanem a következő, kronológiában a harmadik Simai-fordítás, az *Igazházi* című darabé, ahol ezt – most már helyesen! – meg is említi a szerző. A jegyzetben megadott *Magyar színháztörténet (Magyar színháztörténet 1790–1873)*. Szerkesztő: Székely György és Kerényi Ferenc. Bp. 1990.) pedig egyáltalán nem elemzi filológiailag az *Igazházit*, annál inkább a két jegyzetszámmal lejjebb megadott Erdélyi Károly. Valószínűleg itt a számítógép ördögének tipikus megjelenésével van egyébként dolgunk, és a bekezdés egyik fele elcsúszott a másikhoz képest, tehát elsősorban sajtóhibáról van szó. Ugyancsak a Simai-fejezetben mondja a szerző: *A házi orvosság* című „komédia mintája Christian Félix Weisse *Die verwandelten Frauenzimmer* című vígjátéka, amelynek egy táncjáték változatát 1834-ben már bemutatták”, holott Simai életművében még csak az 1793-as évben vagyunk. (Az adat a már említett *Magyar színháztörténet*ből származik.)

A fent említett pontosítások azonban éppen azokon a területeken merültek fel, amelyek a kötetnek a színháztörténeti folytonosságban betöltött szerepét mutatják: a piarista rend az, amely a legtöbb szállal kapcsolódik a hamarosan megjelenő hivatásos magyar nyelvű színháztörténethez. Szerzői, Simai, Dugonics, Egerváry Ignác, Koppi Károly a hivatásos színház első drámaírói is, a piarista iskolai színházi gyakorlatból nő ki a hivatásos magyar színház repertoárja. Innen nézve tűnik igazán értékesnek és jogosnak a Kilián István által kitűzött feladat teljesítése, a XVIII. századi piarista dráma és színház értékelő elemzése.

CZIBULA KATALIN

Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Vál. szerk. a tanulmányokat és a jegyzeteket írta HUDI József. Pápa, 2001. 400 l. /Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 2./

A kiadvány többet tartalmaz, mint amit címben jelez. Hudi József úgy szerkesztette meg a kötetet, hogy a polgári átalakulás minden lényeges eleme megjelenjen Pápa város életének 1831–1851 közötti időszakában. Pápát, a Bakonyalja és a Kisalföld találkozásánál fekvő várost a reformkorban Veszprém megye második városaként emlegették. A vármegye alközpontja volt, emellett az Esterházy grófok Pápa-Ugod-Devecser uradalmának birtokközpontja, olyan városi létesítményekkel, mint kórház, patika. Közigazgatási és gazdasági központ. Jelentős egyházi intézmények székhelye: a református egyház-kormányzat mellett a híres református kollégium teológiai és jogi felsőfokú képzéssel. A katolikus főplébánia, a pápai főesperesség központja volt. Két katolikus szerzetesrend működött a városban: ferencesek és a gimnáziumot fenntartó bencések. A város és a környék kereskedelmi, ipari életében kiemelkedő szerepet vivő zsidó közösség a hitközségen keresztül kapcsolódott a városkormányzathoz. Pápa ekkori fő-rabbija Lőw Lipót.

Petőfi és Jókai iskolavárosának a szabadságharc időszakára vonatkozó forrásait az előzményekkel, a reformkorra vonatkozó forrásokkal együtt adja közre a szerkesztő. Ennek tudományos indoklását az előszóban fejti ki. A romantikus-liberális történelemszemlélet az eszményítés, valamint a kortársak személyes érintettsége miatt nehezítette a tényfeltárást. A helytörténet számos részletet feltárt ugyan mind 19. század fordulóján, mind a két világháború között, de a nagyobb összefüggések figyelmen kívül maradtak. Az 1980-as évektől jelentek meg azok a várostörténeti illetve társadalomtörténeti monográfiák, forráskiadványok, amelyekben más kutatókkal együtt Hudi József éppen a szélesebb körű politika-, és társadalomtörténeti összefüggéseket tárta fel. Ezeknek az eredményeknek a figyelembevételével állította össze a közölt forrásokat a szerkesztő Hudi József, és ezzel biztosította a jelen kötet helytörténeten túlmutató értékét.

Külön fejezetben ismerteti az előszóban a szerkesztő a források kiadásának elveit és módszereit, ami a felhasználók számára egyértelművé teszi a forráskezelést. A források lelőhely megjelöléssel, ahol szükséges iratismertetéssel, fordításban kerülnek közlésre. Hudi József a magyar és német nyelvű, Köblös József a latin, Kránitz Zsolt a magyar forrásokat dolgozta fel. A szerkesztő a forrásokat öt fejezetben csoportosította: I. Pápa a reformkorban. (1831–1848.) II. Pápa a polgári átalakulás küszöbén (1848. jan. 2.–1848. jún. 26.) III. A város a honvédelem szolgálatában. (1848. jún. 27.–1848. dec. 31.) IV. Császári zászlók alatt. (1849. jan. 2.–1849. ápr. 29.) V. Végkifejlet. (1849. ápr. 28.–1851. júl. 16.) Az egyes időszakokra vonatkozó forrásokat bevezető tanulmányokra a későbbiekben még visszatérünk.

Az adott időszakon belül az állami, országos, városi és egyéni események mind bemutatást nyernek rendeletek, városkormányzati határozatok, polgári kérelmek, magánfeljegyzések, visszaemlékezések alapján. A város minden rétege megjelenik a forrásokban. A földesúri képviselő, a megyei, városi tisztviselők, a katolikus egyház papjai, a református kollégium tanárai,

diákjai, a város gazdag polgárai és szegénységi bizonyítványt kérő lakosai, a zsidó hitközség gazdag és nincstelen tagjai hitközségi és egyéni problémáikkal. A forrásokból az országos események iránti lelkesedés mellett kritikus hang is hallatszik, a város vezetőinek óvatos magatartása a személyes és anyagi biztonság megővésére való törekvésként tárul elénk. A források ugyan Pápára vonatkoznak, de bennük és mögöttük ott van a polgári átalakulásért, annak nehézségeivel, ellentmondásaival küzdő ország, az anyagi és személyi áldozatot kívánó szabadságharc, a visszatérő császári hatalom megtorlásokkal kezdődő berendezkedése, a városi és megyei tisztviselők kényszerű együttműködésétől az önkéntes kiszolgáltatásig. Indokoltan jegyezte meg a pápakovácsi plébános az egyik megyei tisztviselővel való beszélgetésekor az 1848. december végi hadi események következményeit taglalva: „Hiszen mi vagyunk az ország.” (N. 143.)

A szerkesztő ennek érzékeltetését a források széleskörű válogatásával valósította meg. Az a tény, hogy Pápa megyei jogú város levéltára a II. világháború alatt szinte teljesen elpusztult, egyetlen szempontból előnyt jelentett számára: a megyei és országos levéltárak, kéziratárak anyagából, a korabeli országos sajtóból és a korszak nyomtatott anyagából vett szemelvények nagyobb összefüggések felismerését, az események több szempontból való mérlegelését teszik lehetővé az olvasó számára is. Ezt szolgálják a szerkesztőnek – korábbi kutatásai és tanulmányai alapján – az egyes időszakok forrásai elé írt bevezetői. Az összefoglalók – reméljük – Pápa polgári átalakulásának monográfiáját előlegezik. Ennek lehetősége és jelentősége már túlmutat a várostörténeten.

A polgári Magyarország kiküzdésének és megszületésének fontos színterei voltak a városok, az egy kisebb régió közigazgatási, gazdasági, kulturális központja lévén a saját vonzáskörzetükben igazodó pontként szolgáltak. A recenzensnek nehéz volt lemondania arról, hogy a fentieket ne illusztrálja a forrásokból vett idézetekkel. Egy példától azonban nem tudott szabadulni. A gyermeki őszinteség megnyilván-

nulása a császári csapatok 1848. dec. 30–31-i bevonulásakor, és a felnőttkor mérlegelő józan-sága az 1849. ápr. 26-i kivonuláskor. A bencés rendfőnök írta le a gyerekek viselkedését: „A gyerekek legbátrabbak voltak, és egész naivsággal elejbök futottak, egymást biztatván: Jertek, nézzétek, ott jön az ellenség!” (N. 149.) Francsics Károly visszaemlékezésében így fogalmazott a kivonulás láttán: „Ez a hordozós-kodás kissé megrettenete bennünket: nem tudtuk, kié vagyunk vagy leszünk. Láttuk, hogy nagy mozgalom van az országban, de azt, hogy kinek kedvez a szerencse, meg nem tudhatuk sehogy sem.” (N. 206.)

A fenti példa azt is szemlélteti, hogy a szerkesztő figyelme mennyire átfogta és kibontotta a forrásokban lévő lehetőségeket. Ezt még növelte azzal, hogy bőséges jegyzetanyaggal segítette a tájékozódást és az olvasói, kutatói felhasználást. A régi szóhasználat értelmezésétől névazonosításig, események magyarázatától iratismertetésig, a latin kifejezések fordításától a kötetben szereplő személyek élet-, és pályarajzáig minden fontos információt megtalálhat a kötet használója. A nagyszámú jegyzetanyag indokolhatta azt, hogy a folyamatos forrásszámolás ellenére a jegyzetszámolás az adott időszak forráscsoportjain belül újra kezdődik. Ez a többször előforduló személyek esetében nehézkessé teszi az adott személyre vonatkozó összes információ áttekintését. Az első előfordulásra való utalás némileg csökkentette volna a jegyzetmennyiséget is. A szerkesztő – jó érzékkel – a mértékegységek és a hónapok magyar neveinek külön táblázatban való közreadásával mérsékelte a jegyzetelendő adatok mennyiségét. Időrendi táblázat összeállításával könnyíti meg az események időbeli elhelyezését. A források keretbe foglalására talán szerencsésebb lett volna az időrendi táblázatot a kötet elejére tenni. Mutatóként is szolgálhatott volna az időrendben következő forrásokhoz, amelyek áttekintését a kötet végén lévő tartalomjegyzék szolgálja.

A forráskiadványt összeállítója történelmi olvasókönyvként is ajánlja. Ennek fontosságát és hasznosságát nem kell, és nem is lehet elég-

gé indokolni és üdvözölni. A középiskolai tanulmányaik befejezésével minden pápai diáknak a ballagó tarisznyájában ott szeretném látni a kötetet. Vigye magával, és időnként elővéve emlékeztesse arra, hogy egykori diákelődei és azok tanárai részesei voltak nemcsak egy társadalmi és gazdasági jellegű átalakulásnak, hanem magukévá tették és elfogadták, sőt követendőnek tartották a közgondolkodás megváltozását. Számukra a szűkebb és tágabb haza, a közjavára való törekvés természetes és kívánatos magatartás volt, a felelősségtudattal rendelkező polgár gondolkodásának alapja.

A recenzens abban a szerencsés helyzetben van, hogy az egykori Református Kollégium néhány tanára jóvoltából diákként az 1960-as évek elején, Pápán ebben a szellemiségben még részeshülhetett. A Hudi József forrásközléséből szerzett ténybeli ismeretből engedtessek meg, hogy idézze – a Református Kollégium egykori tanárai előtti főhajtásként – reformkori diákelődjének visszaemlékezését az 1847-es esztendőre: „A tudományok a legnagyobb szabadelvűséggel adtak elő. Azért amidőn a pápai iskolába jöttem, úgy éreztem, mint aki egy homályos szobából – ahol a tárgyakat jobban csak tapogatva lehet észlelni – egy teljesen megvilágított terembe lép.” (N. 24.)

Hudi József forráskiadványa a „Pápai Református Gyűjtemények” kiadványai között a „Forrásközlések 2.” köteteként jelent meg. Ez a tény újra megerősíti a fogékony diákkorban megismert és elfogadott szellemiség erejét. Az egyes emberekben ez tovább élve képessé teszi őket – a jelen esetben – arra, hogy reménytelenséget sugalló helyzetből újjászervezzék a Református Kollégiumot, és annak a gyűjteményeiben tudományos és közgyűjteményi feladatot vállaljanak. Ennek bizonyossága Hudi József hiánypótló munkájának megjelentetése, amelyhez a már említettekén kívül munkatársként Jakab Réka, valamint a tipográfiailag is igényes kötet technikai-, és sorozatszerkesztőjeként Mezei Zsolt is hozzájárult. Reméljük és várjuk a következő köteteket.

Balsamo, Jean-Simonin, Michel: Abel L'Angelier et Françoise de Louvain (1574–1620). Suivi du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Agelier (1610–1620). Genève, 2002. Librairie Droz, 636 l. /Travaux d'Humanisme et Renaissance 358./

A történeti diszciplínák csak nehezen tartanak lépést az elméletiekkel. Ma már a könyv és az információs társadalom, az információs technológiák változásai az egyes történeti korokban, a könyv a társadalom életében stb. témák uralkodnak a tágabb értelemben vett könyvtörténeten belül. Egyes szociológiai, filozófiai iskolák elméleti eredményeit szembesítik azokkal az egyes történeti korszakokra vonatkozó tényekkel, amelyek megfelelnek az elmélet igazságának alátámasztására. Ezzel párhuzamosan a szűkebb értelemben vett könyvtörténet, mint történeti diszciplína vár arra, hogy alap kutatás szintjén végre számba vegyük, hogy melyik korszakban mit, hol, ki adott ki, és ezek a kiadványok hol találhatóak ma. Milyen volt az egyes kiadók kiadói politikája, hogyan épült fel az egyes országok kereskedelmi rendszere, illetve a nemzetközi kereskedelmi hálózat. Ha tetszik szeretnénk megteremteni egy összehasonlító könyvtörténetírás lehetőségének alapjait, folyamatosan kiegészítjük az elméletet kedvelők, elméletet írók potenciális érvrendszerét.

A tragikusan fiatalon elhunyt Michel Simonin és munkatársa Jean Balsamo évtizedekig dolgozott ezen a köteten. Igazi könyvtörténeti munka: kiadói katalógus, kiadás és kiadványtörténet, könyvkereskedelem története, illusztráció történet. Források, és kiérlelt monográfia egyben.

Az igazán sok újdonságot közlő része a kötetnek, a második, Abel L'Angelier 507, az özevgy 88 kiadványát mutatja be. Az egyes kiadások leírásában a szerzők eltérnek a francia retrospektív nemzeti bibliográfiának számító sorozatban (*Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième/dix-septième siècle*. Baden-Baden, Koerner) alkalmazott gya-

korlattól, és az egyes könyvek bemutatásának részletessége hasonló a magyar nemzeti bibliográfia részletességéhez (*RMNY*), amelyik ebből a szempontból eddig egyedülálló volt Európában. Ez azt jelenti, hogy nem csupán a kiadvány részletes formai leírását találjuk meg a kötetben, hanem minden egyes esetben a kiadás történetét is megismerjük, az ajánló levelek címzettjeit (általában a kiadvány támogatója), az előszavak íróit, levéltári forrásokat, ha a kifejezetten az illető kiadást érinti (cf. Nr. 508. pag. 385.). Ezen túlmenően a szerzők több száz könyvtárat látogattak végig, hogy lehetőleg valamennyi fennmaradt példányt regisztrálhassák kiadói katalógusukban (Franciaországon túl Nyugat-Európa és Észak-Amerika nagyobb gyűjteményei mellett a francia bibliográfia történetében nem túl gyakori módon Közép-Európában is jártak).

A könyv harmadik részeként több esetben in extenso közlik azokat a levéltári forrásokat, amelyekkel dokumentálni tudják az L'Angelier-kiadó kereskedelmi kapcsolatainak rendszerét. A család üzleti levelezésének jegyzékét, egyes kiadókkal, kereskedőkkel kötött megállapodásait, az átadott könyvek jegyzékét (Plantin, Moretus Antwerpenben), szerződések és priviligiumok jegyzékét. Az özvegy, Françoise de Louvain halála után készült hagyatéki inventáriumból a könyvek jegyzéke, az örökösök közötti osztozkodással együtt (*Partage du fonds de la librairie*, 1621) teljes terjedelmében szerepel a kötetben. Külön fejezetben tanulmányozhatjuk a kiadó által használt cifrákat, és a nyomdászjelvényeket.

A 130 oldalas bevezető tanulmányt tehát évtizedekig tartó alapkutatással, számos esettanulmánnyal alapozták meg a szerzők. A tanulmány első részében Abel L'Angelier és Françoise de Louvain életútját ismerhetjük meg olyan formában, hogy az 1520–1620 közötti évszázad párizsi kiadói életéről is érzékletes képet kapunk. Arnoul L'Angelier és Girarde Roffet házasságával az L'Angelier család az udvarhoz közeli csoportba került, gyermekeik már ezzel a kapcsolatrendszerrel a hátuk mögött alakíthatták életútjukat, kiadói politikájukat. Az öz-

vegy Girarde Roffet második házassága (Lucas Breyer) pedig a németalföldi kapcsolatokat bővítette, így a kapcsolatok a Plantin-Moretus üzemmel kibővíülhettek. Abel felesége Françoise de Louvain maga is gazdag udvari kereskedő családból származott, és első házasságából a Du Pré kiadó egy részét hozta a házasságba, amikor 1573-ban második férjéül Abel L'Angelier-t választotta. A bevezető tanulmány külön részben foglalkozik azzal, hogy ez a kiadói kör hogyan élte át a vallásháborúk időszakát, hiszen valamennyi a történetben szereplő családnak voltak hugenotta tagjai is.

A Roffet–Breyer–L'Angelier és a De Louvain–Du Pré körök kapcsolódtak tehát össze Abel és Françoise házasságával. A közös kiadó első felvirágzása a házasság utáni évtized volt. A feleségnek is megvolt a maga kiadói tapasztalata, nem tartozott azok közé a kiadó/nyomdász özvegyek sorába, akik csak a vagyont, illetve a kiadóhoz kötődő jogokat vitték a házasságba. A női kiadók történetében is jelentős hely illeti meg őt, két özvegyiségében maga vezette az üzemet. Már a L'Angelier testvérek kialakították azt a kiadói profilt, amely a jogi, az orvosi művekre, az antik szerzők francia fordításaira, illetve a kortárs irodalomra (filozófia, szépirodalom) koncentrált. Viszonylag kevés latin nyelvű munkát adtak ki. Abel L'Angelier folytatta ezt a hagyományt, de nagyobb gondot fordított nagyobb tekintélyű kortárs szerzők megnyerésének. Michel Montaigne először 1588-ben jelent meg nála, de azután rendszeres munkatársa lett a kiadónak. A másik jelentős kortárs egyéniség a kiváló fordító, diplomata, kabbalista gondolkodó Blaise de Vigenère volt. Általa a kiadó látóköre is kibővült a Török Birodalom, illetve Lengyelország irányába, számos antik szerző kiadásánál is munkatársa volt L'Angeliernek. Abel és Françoise közös munkája idején a kiadó számos Biblia-, illetve zsoltár kiadást valósított meg, több teológiai traktátust is kiadtak, katolikus és hugenotta oldalról egyaránt. A kortárs devóciós és a spiritualista áramlatok egyes művei is helyet kaptak a kiadói palettán.

Abel L'Angelier-nek és Françoise de Louvain-nek egyaránt fontos volt a kiadványok nyelvi

tisztasága, és a formai gazdagsága. A címlapok keretdszeiről, az illusztrációkról és a kiadó kötéseiről szóló értekezéssel zárul a bevezető tanulmány.

Hasonló, az egyes kiadókról szóló monográfiák elkészülte után feltehetően újra lehet majd írni a franciaországi könyvkiadás történetét. Ezzel együtt elméletileg is újra gondolhatóak lesznek a kommunikációtörténet ma csak részadatok alapján megfogalmazódott kérdései.

MONOK ISTVÁN

Barbier, Frédéric: Histoire du livre. Paris, 2000, Armand Colin, 304 l. /Collection U/ – **Barbier, Frédéric–Bertho Lavenir, Catherine: Histoire des médias de Diderot à Internet.** Paris, 1998., 2. kiad. 2000. 352 l. /Collection U/

Mi indokolja, hogy ezt a két könyvet együtt mutassuk be a magyar szakmai közönségnek? Először is talán azért, mert a médiatörténet évekkel ezelőtti megjelenése után a magyar szaksajtó mélyen hallgatott annak ellenére, hogy a szerzők száma média és kommunikáció szakokon nincsen ténylegesen használható tankönyv-e tárgyban (ma már a 2. kiadás fordítása legalább készül az Osiris kiadónál!). A másik indok a közös ismertetéshez az, hogy a szerzők a két könyvet egységes szemléletben írták. Igazolja ezt az is, hogy ezt az egységességet Frédéric Barbier személye biztosítja, a dolog azonban nem ilyen egyszerű. A francia – és az európai – könyvtörténetírás alapvető monográfiája, Lucien Febvre és Henri-Jean Martin *L'Apparition du livre* című műve bemutatta azt a folyamatot, ahogyan a könyv a XIV. századtól kezdve átalakult, azt a történetet, amelyen a könyvkiadás, és részben a könyv használata a nyomtatás felfedezésétől eljutott az ipari korszakig. Attól függetlenül, hogy ez utóbbi könyv még a második világháborút megelőző, és azt követő néhány év alapkutatásainak eredményét összegezhette, szemléletében ma is modernnek mondható. Már akkor a könyv társadalmi hatását is vizsgálta, a kommunikációs rendszerek változásait is követ-

te. Tehette ezt, hiszen olyan emberek írták, akik a könyv történetét nemcsak olvasták (hogy azután elméleti tanulságokhoz jussanak), hanem maguk is hosszú évtizedekig könyvtárakban, levéltárakban ültek, katalógusokat és forráskiadványokat állítottak össze. Henri-Jean Martin-nek két leginkább ismert tanítványa, Frédéric Barbier és Roger Chartier ezt a „kettősséget” külön-külön irányban vitték tovább. Chartier igazából elméleti szakember lett, az angolszász, de főként az amerikai irányba tájékozódott (csak újabban fordult figyelme a dél-amerikai térség felé). Barbier germanista lett, a francia és a német kiadók együttműködését kutatta, amelyik témából egyenesen következik érdeklődésének a kelet-európai térség felé való fordulása. (A három iskolatertő egyéniség művei magyarországi recepciójának paradoxona, hogy az idős mesterek alapműve később jelenik majd meg magyarul, mint a két legnevesebb tanítvány összefoglalásai. (A Chartier képviselte szemlélet egyik alapműve már megjelent. *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Szerk. Robert CHARTIER, Guglielmo CAVALLLO. Bp., 2000, Balassi. A Febvre–Martin könyvet Csernus Anikó és Szász Géza, a Barbier műveket Balázs Péter fordítja az Osiris kiadónak.) Barbier szemléletének központjában az összehasonlító tanulmányozás áll. Ő még igazi könyvtörténész, akit a történet maga is érdekel (hogy össze tudja hasonlítani az egyes területek jellegzetességeit). Szemléletének másik jellemzője az, hogy a könyv történetét a társadalmi kommunikációs rendszerek változásában mutatja be. Az ő kutatási területe elsősorban a XVIII–XIX. század, ott folytatja, ahol mestere Henri-Jean Martin abbahagyta, az ipari forradalomnál (ettől függetlenül részt vett a franciaországi ősnymtatvány-katalógus összeállításában, több helytörténeti kötetet is megjelent Valenciennes könyvtörténetéről). Ezért is először, közösen, főként a XX. századdal, az elektronikus médiumokkal foglalkozó Bertho Lavenir asszonnyal, a médiatörténetet írták. Jellemző a cím megválasztása, de az is, hogy a médiatörténet sem Diderot-val kezdődik, a könyvtörténet pedig – mintegy a médiatörténet később megírt bevezetése – a XX. századig tart. Mindkét kö-

tet célközönsége az egyetemisták, főként a könyvtár, a levéltár és a média-kommunikáció szakos közönség.

A könyvtörténetet (*Histoire du livre*) klaszikus módon tagolja Barbier négy korszakra. Fontos megjegyezni, hogy az olvasástörténet korszakolásának ettől eltérő voltával tisztában van a szerző, de a kettőt nem akarja összemosni. Nézőpontja mindig tisztán a könyv előállításának a történetéből ered, a korszakhatárok megjelölésénél ezt tartja mérvadónak, de a tágabb értelemben vett könyvtörténet egyéb szempontjait is érvényesíti egy-egy korszak bemutatásában.

Az első korszak a „Kéziratos könyv kora” (*Le temps du manuscrit*). Már az első fejezet szerkezete is jól példázza az előbbieken vázolt szemléletet: Az antik könyv történetében az írás, a könyv formája, a másolási módok, az olvasás, a kiadás, a kereskedelem és a könyvtárak története adja az alfejezetek témáját, és következetesen érvényesíti a szerző (könyve végéig egyébként) a társadalomtörténeti szempontot is. A második fejezet (kora középkor és a Karoling idők) kiegészült a hagyomány őrzésének és áthagyományozási módjainak vizsgálatával. Fontos kiemelni azt a tényt, külön alfejezetben ismerhetjük meg a Bizánci Birodalom könyves világát, illetve a muzulmán világ és a könyv viszonyát. A X–XV. századi fejleményeket (írás, helyesírás, szöveg, forma, díszítés, kötés, előállítási technológiák változásai, a professzionális könyves világ kialakulása), mint „nyitás a könyv felé” (*L’ouverture au livre*) folyamatot ismerjük meg. „Könyv”-ön nyilvánvalóan itt nyomtatott könyvet értünk.

A második korszak „A könyvnyomtatás forradalma” (*La révolution Gutenbergienne*) egy viszonylag terjedelmes művelődés- és eszmétörténeti bevezetéssel kezdődik. Ebben természetesen helyet kap annak a változásnak a bemutatása, amely az olvasási szokásokban zajlott le a XIII–XV. században, de francia szerzőtől nem a megszokott módon, a devotio moderna jellemzése mellett külön alfejezetet szán a huszita mozgalmak bemutatásának (*Les affaires de Bohème*). A könyvnyomtatás feltalálásának bemu-

tatásakor nem feledkezik meg Barbier a távolkeleti feltalálók megemlítéséről (Kína, Korea) sem. A könyves társadalom kialakulásának, és a nyomtatás elterjedésének nyomon követése mellett – a modern könyvtörténeti kutatásoknak megfelelően – külön fejezetben olvashatunk a könyv formái átalakulásáról, az ikonográfiai kérdésekről (*Formes, contenus, pratiques: les années 1500*). A korszakon belüli hetedik fejezetben a könyvkultúra politikai összefüggéseit taglalja a szerző. Ez a vizsgálati szempont tudtommal először jelent meg ilyen hangsúllyal könyvtörténeti összefoglaló műben (*Culture et politique: l’imprimé et l’humanisme*). Sőt, a második korszak végén egy külön összegző fejezetet iktat be Barbier az elbeszélés folyamatába a modern (nemzet)államok kialakulásának könyvtörténeti aspektusáról (*L’État moderne et la police de l’imprimé*), tehát reneszánsz kori cenzúratörténeti összefoglalással is gyarapodtunk.

A harmadik korszak „A kora újkori könyves világ” (*La librairie d’Ancien Régime (années 1520–années 1760)*.) Ennek a korszaknak a bemutatására négy fejezetet szán a szerző, ebből kettő szinte kizárólag Franciaországra koncentrál. A vizsgálat szempontjaiban megőrzi az előző korszakban kialakítottat, tehát a vallási és egyháztörténeti változások mentén mondja el a könyv történetét (*La foi, le souverain et l’imprimé*). Az Európa egészére tekintő fejezet is ezt a logikát követi (*Le paradigme de l’absolutisme: l’Europe classique et l’imprimé*), majd a könyvkereskedelem, az ellenőrzés és a könyvhasználati módok bemutatása (*La montée du public: l’imprimé et les Lumières*), majd a korszak könyvformájának vizsgálata, könyvesztétikai kérdések következnek (*L’Ancien Régime: formes de l’imprimé*).

A negyedik korszak Barbier igazi korszaka: „A könyv második forradalma és a tömegtermelés bevezetése” (*La seconde révolution du livre et l’invention de la médiatisation de masse (années 1760–1914)*). A könyvkiadás gazdaságtana a korszak bevezetése, a könyvhasználati módok bemutatásával összekötve, illetve a könyvtermelés mennyiségi mutatói elemzésének bemutatásával az első fejezet (*Ancien*

Régime et modernité). A második fejezet a korszakon belül kiszélesíti a földrajzi teret, és Amerikától Kelet-Európáig megrajzolja azt a tablót, amely kiterjed a nemzetek kulturális öntudatának erősödésére, az ezzel összefüggő könyvkiadási politikára, illetve arra, hogy a korszak könyvkereskedelme miként készíti elő egy nemzetek feletti kultúra megjelenését (Les médias et la Révolution politique). Magyarországról meglepően sokat olvashatunk itt, köszönhetően talán annak, hogy Frédéric Barbier, mint a *Revue française d'histoire du livre* főszerkesztője a folyóirat minden számában közöl egy Kárpát-medencét illető tanulmányt. A következő fejezetben a XIX. századi könyvet, folyóiratot, illetve a nyomdatechnikai újításokat, továbbá a kiadói és terjesztői stratégiákat ismerhetjük meg (Le produit).

Könyve végén Barbier röviden kitekint a XX. századra (Épilogue). Ebben a záró fejezetben a könyvkereskedelem globalizációjáról, a könyvüzletnek a tartalomtól való végleges elszakadá-

sáról és a harmadik, az elektronikus forradalomról beszél igen röviden.

Röviden, hiszen a XIX–XX. század a tárgya annak a médiatörténetnek, amelyhez könyvtörténetét bevezetésnek szánta. A médium e könyvben persze igen tágan értelmezett: a könyv, a sajtó (hangsúlyosan), a rádió, a mozi, a televízió és a digitális eszközök. A szerzőpáros e könyvben is megtartotta a könyvtörténetben már megismert szemléletét: a médiumok történetének a bemutatása a kultúra (és a társadalom) demokratizálódásának folyamatában ismerhető meg itt. Komolyan foglalkoznak a médiumok ellenőrzésének, gyakran cenzúrájának történetével. Földrajzi értelemben – annak ellenére, hogy a legtöbb példa természetesnek mondhatóan Franciaországból származik – Németország, Nyugat- és Közép-Európa, továbbá az Egyesült Államok média történetének legjellemzőbb jelenségei ismerhetők meg a kötetből.

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 13,23 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Gerics József–Ladányi Erzsébet</i> : Források Szent István királlyá avatásának történetéhez	213
<i>Steinmann Judith</i> : 16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában	225
<i>Viskolcz Noémi</i> : Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században	249
<i>Lakatos Éva</i> : A léghajón való kiadástól a csavargók újságjáig	272

KÖZLEMÉNYEK

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Segeth Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai	287
<i>Gömöri György</i> : Recenziók magyar szerzőkről az Acta Eruditorum korai évfolyamaiban	288
<i>Bessenyei József</i> : Nyomozás eltűnt könyvek után Nyitrán 1758-ban	293
<i>Fehér Katalin</i> : Egy angol népoktatási módszer sajtóvisszahangja a reformkori Magyarországon	295
<i>Orosz László</i> : Hajnóczy Iván „hagyatéka”. Adalékok Katona-szövegek pontosításához, kiégésítéséhez, forrásaihoz és magyarázatához	301
<i>Hornyak Mária</i> : Teleki Blanka és a sajtó	306
<i>Rózsa Mária</i> : Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban	317
<i>Hangodi Ágnes</i> : Hamvas, Powys és Zolnay – összefüggések A száz könyv kapcsán	322

FIGYELŐ

<i>Monok István</i> : Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványai újjraalapítása óta 1991–2001	328
<i>Rozsondai Marianne</i> : Írók könyvtárai. – Konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban	331
<i>Fried István</i> : Megjegyzések egy fontos bibliográfia ürügyén	337

SZEMLE

Honterus-emlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. /Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Szerk./hrsg. von W. Salgó Ágnes, Stemler Ágnes. Bp. 2001. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	342
Dörnyei Sándor. Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849. 1. köt. Bp. 1998., 2. köt. Bp. 2001. (<i>Magyar László András</i>)	345
Dörnyei Sándor: A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944. Piliscsaba–Bp. 2002. (<i>Magyar László András</i>)	347
Fehér Katalin–Fodor László: Az erdélyi magyar nevelés évszázadai. Kolozsvár, 2002. (<i>Kókay György</i>)	348
Kilián István: A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Bp. 2002. (<i>Czibula Katalin</i>)	349
Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Vál. szerk. Hudi József. Pápa, 2001. (<i>Körmenydy Kinga</i>)	352
Balsamo, Jean–Simonin, Michel: Abel L'Angelier et Françoise de Louvain (1574–1620). Suivi du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Angelier (1610–1620). Genève, 2002. (<i>Monok István</i>)	354
Barbier, Frédéric: Histoire du livre. Paris, 2000. – Barbier, Frédéric–Bertho Lavenir, Catherine: Histoire des médias de Diderot à Internet. Paris, 1998., 2. kiad. 2000. (<i>Monok István</i>)	356

SOMMAIRE

<i>Gerics, József – Ladányi, Erzsébet</i> : Sources historiques en rapport du sacre royal de St. Étienne	213
<i>Steinmann, Judith</i> : Reliures de Zurich du 16 ^e siècle à la Bibliothèque Nationale de l'Académie des Sciences Hongroise	225
<i>Viskolcz, Noémi</i> : Johann Heinrich Bisterfeld et l'édition des manuels scolaires de Gyulaféhérvár au 17 ^e siècle	249
<i>Lakatos, Éva</i> : Des éditions parues au bord d'un aéronef jusqu'au journal des vagabonds	272

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Les rapports hongrois de l'album de Tamás Segeth	287
<i>Gömöri, György</i> : Recensements des auteurs hongrois dans les premières années de l'Acta Eruditorum	288
<i>Bessenyei, József</i> : A la recherche des livres disparus à Nyitra, en 1758	293
<i>Fehér, Katalin</i> : L'écho d'une méthode d'enseignement populaire anglaise dans la presse hongroise de l'époque des réformes	295
<i>Orosz, László</i> : „Les legs” de Iván Hajnóczy. Contributions à la précision, au complément, aux sources et à l'explication des textes de József Katona	301
<i>Hornýák, Mária</i> : Blanka Teleki et la presse	306
<i>Rózsa, Mária</i> : Littérature hongroise dans la revue 'Jung Ungarn'	317
<i>Hangodi, Ágnes</i> : Hamvas, Powys et Zolnay – Rapports à propos de 'A száz könyv' (Cent livres)	322

CHRONIQUE

<i>Monok, István</i> : Les publications de 'Erdélyi Múzeum Egyesület' (Association de Musée de Transsylvanie) depuis son refondement 1991–2001	328
<i>Rozsondai, Marianne</i> : Bibliothèques d'écrivains – Session au Musée Littéraire Petöfi	331
<i>Fried, István</i> : Remarques à propos d'une bibliographie importante	337

REVUE

Hommage à Honterus. Session et exposition à l'occasion du 450 ^e anniversaire de la mort de Johannes Honterus à la Bibliothèque Nationale Széchényi, 1999. /Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Red./hrsg. von Ágnes W. Salgó, Ágnes Stemler. Bp. 2001. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	342
Dörnyei, Sándor: Thèses de doctorat médicales anciennes hongroises. Nagyszombat–Budapest, 1772–1849. Vol. I. Bp. 1998., Vol. II. Bp. 2001. (<i>Magyar, László András</i>)	345
Dörnyei, Sándor: Littérature de science médicale hongroise 1715–1944. Piliscsaba–Bp. 2002. (<i>Magyar, László András</i>)	347
Fehér, Katalin–Fodor, László: Les siècles de l'éducation hongroise en Transsylvanie. Kolozsvár, 2002. (<i>Kókay, György</i>)	348
Kilián, István: Le drame et le théâtre dans les écoles piaristes aux 17–18 ^e siècles. Bp. 2002. (<i>Czibula, Katalin</i>)	349
Sources à l'histoire de la ville de Pápa de l'année 1848/49. Choix et réd. de József Hudi. Pápa, 2001. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	352
Balsamo, Jean – Simonin, Michel: Abel L'Angelier et Françoise de Louvain (1574–1620). Suiui du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Angelier (1610–1620). Genève, 2002. (<i>Monok, István</i>)	354
Barbier, Frédéric: Histoire du livre. Paris, 2000. – Barbier, Frédéric – Bertho Lavenir, Catherine: Histoire des médias de Diderot à Internet. Paris, 1998., 2 ^e édition, 2000. (<i>Monok, István</i>)	356

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM

2002

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM 2002. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).
Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KÖPECZI BÉLA

A Vatikán és a Rákóczi-szabadságharc

Hogyan lehetséges, hogy a katolikus egyház feje szembefordul az igencsak hithű II. Rákóczi Ferencsel? E kérdésre nem a vallási érzelmek, hanem a politika adja meg a választ. A kezdetektől XI. Kelemen pápa a szabadságharcot „rebeliónak” tartja és 1707-től kezdve a császár mellé áll. Rákóczi ezzel szemben a magyarok jogai mellett lép fel és kész ennek érdekében a császárral szembe szállni. Azt reméli azonban, hogy a franciabarát pápa mellé áll és elfogadja nézeteit. Ez nem történik meg. Tehát két különböző politikai álláspontról van szó és ez magyarázza az ellentéteket.

Az Albani-családból származó pápát a bíborosok hosszas huzavona után 1700-ban választották meg. Ebben az időben halt meg a spanyol király, aki trónját XIV. Lajos unokájának, Anjou Fülöpnek ajánlotta fel. A francia király elfogadja ezt az ajánlatot és a pápa egyetért azzal, hogy a Bourbonok örököljék a spanyol trónt. Nem számol azonban azzal, hogy erre igényt tart Habsburg Károly is, akit nemcsak Bécs támogat, hanem az angolok és a hollandok is, akik félnek XIV. Lajos „univerzális monarchiájá”-tól.

Itáliában a császári csapatokkal szemben kezdetben a franciák győznek. 1706-ban azonban Savoyai Jenő Torinónál legyőzi őket és a császári hadsereg a pápai államon keresztül a Spanyolországhoz tartozó Nápolyba kíván jutni. 1707-ben a Szentszék ez ellen tiltakozik. Egy évvel később a pápa a Rómában őrzött Üdvözítő keresztjét hozatja ki felszólítva a lakosságot, hogy tiltakozzék a császári önkény ellen. A pápai csapatok Luigi Marsigli vezetésével megpróbálnak ellenállni, de a császáriak leverik őket.

Ebben a helyzetben a pápa elismeri Károlyt spanyol királynak s mind neki, mind pedig V. Fülöpnek megadja a „katolikus” címet, próbálva bizonyítani semlegességét. Párizs és Madrid megharagszanak és Spanyolországból hazaküldik az ottani nunciust. Károly elismerésével a pápa kibékül I. Józseffel és ennek eredményeképpen kerül sor a Rákóczit támogató magyar katolikus papság elleni breve kiadására.¹

Ilyen körülmények közben kerül sor 1707-ben Brenner Domokosnak, a Rákóczi által kinevezett szepesi prépostnak római utazására. 1705-ben állt át mint Széchényi Pál kalocsai érsek titkára Rákóczizhoz, aki kezdetektől fogva diplomáciai szol-

¹ PASTOR, L.: *Istoria dei papi*. Roma, 1933. XV. köt. Nem a német, hanem a későbbi olasz kiadást idézem. Megjegyzem, hogy ez a kiadás Rákóczi Ferencet Györggyel azonosítja. 874.

gálatokra használja. A préposti kinevezést a fejedelem a kegyúri jog alapján határozta el, miután az előd, Sigray János császárpárti volt.² Keresztély Ágost szász herceg, esztergomi érsek és hercegprímás tiltakozott a pápánál e kinevezés ellen, és XI. Kelemen elítélte ezt a lépést, felszólítva a felkelőket, hogy eljárásuk törvénytelen.³ Feltehető, hogy Rákóczi a pápa válaszárol nem értesült és ez magyarázza elhatározását.

A fejedelem május 4-én és 6-án ad utasítást Brennernek, hogy menjen Rómába.⁴ Az instrukcióban részletesen szól a magyarok sérelmeiről. Elmondja a szécsényi vallási rendeleteket, s megemlíti a jezsuiták kiűzését. Javasolja az erdélyi katolikus püspökség visszaállítását, a rendek beleegyezése alapján. Kéri, hogy a pápa ismerje el a „magyar nemzet igazát” és adja apostoli áldását. Külön is megemlékezik katolikus hitéről és a pápa iránti engedelmességről.

Brenner július elején érkezik Rómába, ahol a francia követ, La Tremoille közbenjárására a pápa fogadja.⁵ Ezek után találkozik Paolucci bíborossal, az államtitkárral, akinek átadja iratait.⁶ A francia követ szerint mindkét audienciával elégedett volt. Bead különböző iratokat, amelyekben felsorolja a felkelés okait, ismerteti a politikai eseményeket, a nagyszombati tárgyalásokat, a jezsuitákat védő megyék nyilatkozatát, az ónodi trónfosztást és természetesen préposti kinevezését. Kiad 400 példányban egy olasz nyelvű iratot is, amelyben ugyancsak felsorolja a magyarok sérelmeit, harcukat, és kijelenti „a magyarok életük utolsó cseppjéig küzdeni fognak jogaikért”.⁷ Ezek az iratok azonban semmiféle eredményt nem érnek el.

Míg Rákóczi utasításában az áll, hogy az Aranybulla egyik példánya a Vatikánban található és kéri annak megkeresését, a pápa nem ezt rendeli el, hanem azoknak az okleveleknek és nyomtatványoknak bemutatását, amelyek saját magyarországi jogáról és hatalmáról szólnak. Ennek nyomán megkeresik Szent Istvánnak II. Szilveszter pápához írt levelét és egyéb dokumentumokat, ezen kívül Baroni és mások nyomtatott könyveit, amelyek a pápát akarják igazolni.

Elkészítik 1707. december 2-án azt a brevét, amelyben a pápa felszólítja a katolikus papságot, hogy álljon el Rákóczitól, és külön hivatkozik saját hatáskörére is. Az egyik mondatban ezt írja: „de jure ac potestate sua”, tehát „az ő joga és hatalma” révén, így értelmezve a már említett iratokat. A brevét megküldi Bécsbe

² KÖPECZI B.: *Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomatája és publicistája*. Bp. 1996.

³ 1707. április 2. *Clementis XI. Epistolae*. Roma, 1729. 293–294.

⁴ *Ráday Pál iratai*. BENDA K. – MAKSAJ L. kiadása. II. Bp. 1961. 195 és köv., és BENDA K.: *Rákóczi és a Vatikán*. = Történelmi Szemle 1959.

⁵ 1707. szeptember 3. Rádaynak és Rákóczinak, uo. 304–305.

⁶ Vatikáni Levéltár, Fondo Albani 197. köt. és KÖPECZI B.: *Rákóczi követe Rómában*. = Történelmi Szemle 1982.

⁷ Magyar Kancellária. *Hung. Eszterhazyanae*, 38. csomó.

Marcantonio Santini ügyvivőnek, hogy mutassa be a császárnak és a hercegprímásnak. Ez meg is történik: Salm herceg és a hercegprímás tiltakoznak a szöveg ellen, arra hivatkozva, hogy Zsigmond király idejében kialakult egy megállapodás, amely megszüntette a pápa említett hatáskörét és különben is a magyarországi „eretnekek” ezt rossz néven vennék, ha erre hivatkoznának. Ezek után a szöveget megváltoztatják.

A brevét latin és magyar szöveggel közöljük, jelezve az egyházi ájtatosság és az „apostoli” keménység kifejezéseit.

Az úgynevezett „argumentumban” ez áll: „A magyar királyságban a zavarok és a nyomorúságos viszonyok (a pápát) különleges apostoli jogai és pártfogása alapján arra indítják, hogy ezekre felhívja a figyelmet. A katolikus papság rendjéből sokan részt vesznek ezekben a zavarokban, éppen ezért szigorúan figyelmezteti őket, hogy a királyi méltóság és auctoritás ellen lépnek fel, elítéli és elutasítja őket. Komolyan figyelmezteti az egyetemes papi rendet, ne vegyen részt akármilyen módon, az új király választásában, vagy kijelölésében, mert amennyiben ezt megteszi kánoni büntetésekben részesül”. Mint látjuk, az „argumentum”-ban a Szentszék hivatkozik az „apostoli jogra”, de magában a szövegben erről már nincsen szó.

A breve szövege így hangzik:

„Tiszteletreméltó testvérek, hercegprímás és püspökök, kedves fiaim, apátok, prépostok, más egyházi férfiak az egész magyar királyságban. Tiszteletreméltó testvérek és kedves fiaim, üdvözetemet stb.

Nagy aggodalomnak oka volt számunkra mindig is az a háború, ami a király nevének méltósága és magára vett méltósága ellen oly hevesen folyik, hogy úgy látszik, semmi igyekezet sincsen azok részéről, akik fegyvert fogtak, hogy az ország nyugalma helyreálljon, ami megegyezne Krisztusban kedves fiúnknak Józsefnek, választott római királynak és császárnak igyekezetével. Még nagyobb fájdalommal teltünk el, amikor halottuk, hogy sokaknak lelke a gyűlölségek és a fegyverek szava által úgy elvadult, hogy a király nevének sérelmére az interregnum kimondására és meghirdetésére merészelnék törekedni. Tiszteletreméltó Testvérek és Kedves Fiaim, végül bizony az is hozzájárul fájalmunkhoz, hogy tudunkra jutott, hogy nem kevesen hiányoznak az egyházi rendből, akik papi kegyességüket és buzgóságukat az ilyen mozgalmak megfékezésére és csillapítására nemhogy nem használták, de botránkozást kelte ezekhez csatlakoztak. Főképpen ha azok, akik által ez a királyság a jelen veszedelemben és így gyalázatba jutott, nem gondoskodnak a haza közös javáról, nem igyekeznek nagyjaik tanácsát és példáját követni, akiknek pedig a közjó mindenkinek járó egyenlő használatáról kellene gondoskodni. Nyilvánvaló az, amiben annaleseitek és emlékeitek ismeretében nem kételkedhetünk, hogy a legnagyobb és legkegyetlenebb harcokban, amelyek az előző századokban e helyen nem egyszer a polgárok és népek kiirtásáig fajultak, hogy a királyság elpusztulását megakadályozza, amikor a királyságban a legfőbb fejedelmek között is viszály volt, a Szentszéktől kért segítség mindig jelen volt, munkájával és tekintélyével a nehézségek legyőzettek, a veszélyek megszűntek, és mindenek nagy boldogságára létrejött az egyetértés. A dolgok ilyen zavaros vagy inkább veszedelmes állapotában mindenképpen követendő megfontolásnak látszik a jövőbeli főpapi szeretetnek biztos hite. Minthogy ebben a szellemben kívánván eljárni, és szem előtt tartva elődeink nyomdokaiban a kötelességeink teljesítését, hogy előmozdítsuk e királyságnak üdvét és különös fontossággal annak sérthetetlenségét, nem kevésbé azon feladatból kiindulva, amely csekélységünknek a legfelsőbb isteni hata-

lomnál fogva az egész egyházra vonatkozóan ránkízott, amit a keresztény világ népei és nemzetei felé kell alkalmaznunk, tudatában lévén pápai beiktatásunknak, (amit gyöngeségünk tudatában retteggéssel idézünk emléünkbe), amikor ünnepélyesen kihirdetett, hogy Üdvözítőnk helytartójának, a fejedelmek és királyok atyjának hívattunk meg, különös joggal azokban az ügyekben, ami pedig ezen királyságot illeti, (amelyet egykor első István híres nevében Magyarország királya Szent Péter apostol uralmának védelme és a Szentszék hatalma alá helyezett, s akinek emlékezetét az egyház ünnepeinek sorában e napon illendően és állandó odaadással megüljük), semmit sem gondolunk inkább, semmit sem kívánunk jobban, minthogy közvetíthessük szoktat az eszközöket, amellyekkel szeretetünkben és türelmünkben töl minden igazságtalanságot, ilyesféle bajoknak következményét távoltarthatunk. Mégis, nehogy főpapi gondoskodásunk közben bármit elhanyagoljunk, tartózkodjatok mindattól és ne helyeseljétek, ami ugyan a jog védelmében és a törvényszerű hatalommal rendeltetett, amelyeket azonban érvénytelennek és hiábavalónak ismerhetünk fel, bármi ami a jog vagy a szokás elleni, és a törvényes király hatalma ellen irányul. Mindnyájan tehát, akik a rendetekhez tartoznak, hatalmunknál fogva azt kívánjuk, hogy ne vegyenek részt semmiféle módon az új király választásában, kikiáltásában és jelölésében, különben az engedetlenség miatt kijáró szent kánonok és constitutiók büntetéseit és a Szentszék elleni makacskodók büntetéseit vonják magukra.

Akaratunk kinyilvánítása irántatok és azok iránt, akik készek érvelésünket elismerni és végrehajtani, azt kívánja, hogy ne hanyagoljátok el hivatalotok ellátását, amelyet helyesen és az Úr javára, vágyatok és a kiváltságok alapján végezhettek. Tisztelt testvérek és kedves fiaim, továbbra is kínálok apostoli áldásomat. Róma, a Santa Maria Maggiore templomban, stb. 1707. szeptember 2-án, a pontifexi hatalom 7. évében.”⁸

A brevével kapcsolatban meg kell említeni, hogy Simon Reboulet *Histoire de Clément XI.* című könyvében megállapítja: „levelében a pápa hivatkozott Szent István értelmezésére, ezt azonban a császár rossz néven vette, mert attól tartott, hogy a pápa igényt tart Magyarországra, bár ezek »elképzelte jogok« voltak.”⁹

Brennernek anyagi nehézségei támadtak, mert La Tremoille csak az első két hónapra fizetett s az udvar utasítására leállította a további segítséget. Ezt hallva, Rákóczi Des Alleurs követhet fordult, akinek már előbb kérte közbenjárását az udvarnál. A követ Versailles-nál fenntartásokkal élt azt állítva, hogy a segélypénzeket a hadak eltartására kell fordítani és nem a külföldi követségekre. Mondanunk sem kell, hogy a külügyi államtitkár ezt a nézetet fogadta el és ezért tiltotta meg a további támogatás nyújtását. Amikor erről Rákóczi értesül, október 22-én ezt írja Des Alleurs-nek: „Jogos neheztelésemet váltja ki ez a hátbatámadás, amely nemcsak személyemet éri, hanem hazám érdekeit is sérti.”¹⁰

⁸ Mindkét breve esetében Vizkelety Andrásnak köszönöm meg a fordításban nyújtott segítséget. A breve szövegét latinul lásd az 1. mellékleten.

⁹ REBOULET, Simon: *Histoire de Clément XI.* Avignon, 1752. 227. és köv.

¹⁰ KÖPECZI B.: *A Rákóczi szabadságharc és Franciaország.* Bp. 1966, a megfelelő rész és *Rákóczi Ferenc válogatott levelei.* Bp., 1958. 146.

A R G U M E N T U M

Hungarici Regni turbas, miseramque conditionem impensè dolet, propterea quòd illud speciali jure ad Apostolicæ Sedis tutelam pertineat; Multos ex Ordine Ecclesiastico, qui ejusmodi turbis sese immiscuerant, graviter arguit; & quæ contra Regiam Dignitatem, ac auctoritatem illic attentata fuerant, improbat, atque rescindit; Demùm univèrsam ejusdem Regni Clerum seriò admonet, ne ad electionem, vel designationem novi Regis ullo modo concurrant, aut consentiant, & Contumacibus Canonicis pœnas interminatur.

Venerabilibus Fratribus, Archiepiscopis, & Episcopis, ac
Dilectis Filiis Abbatibus, Præpositis, ceterisque
Ecclesiasticis Viris per Universum
Regnum Hungariæ.

C L E M E N S P. P. XI.

Venerabiles Fratres, ac Dilecti Filii, salutem &c. Ingens sanè Nobis molestia argumentum semper fuit exitiale bellum, quod isthuc adversus Regii nominis Dignitatem, atque auctoritatem susceptum, tam acriter modò geritur, ut nullum jam revocandæ publicæ tranquillitatis, nullum conciliandæ, ut par esset, gratiæ Charissimi in Christo Filii Nostri Josephi Romanorum Regis in Imperatorem Electi studium his, qui res suas vi, & armis urgere pergunt, inesse videatur. Multò autem graviùs indoluimus, cum audivimus horum ipsorum animos inter odia, armorumque tractationem usque adeò effervere, ut novà demùm, ac majori ejusdem Regii nominis injurià ad denunciandum, promulgandumque Interregnum temerè progressi sint. Verùm, Venerabiles Fratres, ac Dilecti Filii, tum demùm cumulus adjectus est dolori nostro, ubi Nobis innotuit non defuisse plures ex Ecclesiastico Ordine, qui Sacerdotalem pietatem, ac zelum in compescendis, atque sedandis hujusmodi motibus adeò non explicaverint, ut potiùs, nec sine scandalo, nova molestiis adhæserint. Sanè si illi, per quos Regnum istud in præsens discrimen, atque in tot jam calamitates adductum est, communi Patriæ bono prospicere voluissent, non defuissent ipsis consilia Majorum suorum exemplo ineunda, quòrum usu publicæ salutis æquiùs, tutiùsque consultum fuisset. Constat siquidem id, quod Annalibus, ac monumentis vestris demandatum esse non ambigimus, in maximis, acerrimisque contentionibus, quæ antea actis seculis isthuc non semel usque ad Civium, ac Populorum interfectionem exarserunt, cum certa Regno perniciës impenderet, ac de Regno ipso inter summos Principes disideretur, remedium ab hac Sanctâ Sede quæsitum semper affuisse, ejusque ope, atque auctoritate, devictis demùm difficultatibus, amotisque periculis, partam esse magnà omnium felicitate concordiam. Hoc ipsum consilium in hoc turbulento, sive potiùs calamitoso rerum statu

omninò suscipiendum videbatur certâ spe a futurâ statim Pontificiâ charitatis. Nos proindè animo hæc ipsa versantes, ac perpendentes nostri muneris esse inhærendo Prædecessorum nostrorum vestigiis, salutis, atque incolumitati istius Regni peculiari ratione opulari, nedùm scilicet ob eam curam, quam pro traditâ divinitus humilitati nostræ supremâ in Universam Ecclesiam potestate, omnibus Christiani Orbis populis, atque nationibus impendere debemus, memores Nobis in ipso nostræ in Pontificem inaugurationis actu (quod non sine trepidatione propter conscientiam infirmitatis nostræ recolimus) solemniter denunciatum fuisse Nos ad Officium Vicarii Salvatoris nostri, & Patris Principum, ac Regum vocatos esse, sed speciali Jure in his, quæ pertinent ad istud Regnum (quod olim Beati Petri Apostolorum Principis tutelæ, ac Apostolicæ Sedis authoritati Stephanus Primus inclyti nominis Hungariæ Rex, cujus hæc ipsâ die in fastis Ecclesiæ memoria opportunè recurrit, oblatum perpetuò devovit) nihil tam cogitamus, nihil tam cupimus, quàm ut Nobis contingat expedire media, quibus pro charitate, & æquitate nostrâ, citra cujusquam injuriam, finem hujusmodi malis afferre valeamus. Verùm ne intereâ Pontificiæ nostræ solitudini ullâ ex parte defimus, tamen omni Juris præsidio, & legitimâ potestate destituta, adeoque irrita prorsus, & inania per se fati esse dignoscantur quæcumque contra Jus, & fas, ac legitimi Regis Dignitatem isthic hætenus attentata fuerunt, perspectum tamen vobis esse cupimus ea à Nobis penitus rejici, atque improbari: Omnibus propterea, qui ex ordine vestro sunt, authoritate nostrâ cautum esse volentes, ne ad electionis, acclamationis, aut designationis novi Regis actum ullo modo concurrere, aut consentire præsumant, poenas alioquin à Sacris Canonibus, & Apostolicis Constitutionibus adversus inobedientes, & Sedis Apostolicæ Mandatis contumaces inflictas subituri. Ceterum de nostræ voluntatis proensione erga Vos, & erga eos, qui debitam Nobis observantiam, congruis argumentis testari parati sunt, ita existimare debetis. Nos nulli unquam officio, quoad rectè, ac cum Domino fieri poterit, desiderii, ac petitionibus vestris esse defuturos, Venerabiles Fratres, ac Dilecti Filii, quibus Apostolicam Benedictionem peramanter impertimur, Datum Romæ apud Sanctam Mariam Majorem &c. die 2. Septembris 1707. Pontificatus Nostri Anno Septimo.

Clementis XI. Epistolæ. Roma, 1723. 395–396.

A francia udvar La Tremoille beszámolója nyomán változtat álláspontján. Torcy október 8-án ezt írja a római követnek:

„Utazása talán mégsem lesz teljesen hiábavaló, ha be tudják bizonyítani a pápának, hogy a magyarországi háború nem lesz káros a vallásra nézve és hogy a magyarok nem vétkesek, amikor azért fognak fegyvert, hogy megvédjék javaikat, életüket és szabadságukat.”¹¹

Néhány nap múlva maga XIV. Lajos is ezt állapítja meg:

„Úgy tűnik, hogy (Rákóczi) számára lényeges meggyőzni Özsentségét biztos érvekkel arról, hogy a magyarokat nem lehet rebelleseknek tekinteni, hanem olyan népeknek, akiknek joguk van megtartani kiváltságaikat, amelyeket fejedelmeik jogosan ígértek meg, amikor ezzel a feltétellel elfogadták a koronát.”¹²

Ezek a meggondolások azonban nem indítják az udvart arra, hogy a római követnek engedélyt adjanak Brenner támogatására.

A követ hazajön, de eljövete előtt, 1708 márciusában Anconából ezt írja Rákóczinak:

„Felséged a háborút azért folytatja, hogy a haza szabadságát kivívja. A Vatikán csak diverziót lát benne és éppen ezért nem törődik vele, mi lesz a vége, ha már nincs többé szükség.”¹³

Végső következtetésében azonban nem a Vatikánt, hanem Franciaországot illeti: a fejedelmet arra szólítja fel, hogy kössön megállapodást a francia udvarral.¹⁴

1708 folyamán a pápai udvar, hivatkozva az említett brevére, Keresztély Ágosthoz írt levelében elismeri, hogy Brenner járt Rómában, de útját eredménytelennek tartja. Amikor Giulio Piazza názáreti érseket, mint nunciust Bécsbe küldik, ismét elismerik, hogy a pápa fogadta a magyar követet, de javaslatait nem hallgatta meg, bár azokat a francia miniszterek támogatták. Megemlítik, hogy éppen Brenner római tartózkodása idején készítették az említett brevét. Az esztergomi érsek még ezek után is aggályoskodik és idéz egy bécsi minisztert, aki csodálkozik azon, hogy a pápa Brennert nem űzte ki Rómából.¹⁵

Károly spanyol király elismerése és az egyházi állam területéről a császári csapatok visszavonulása után a pápa 1709. január 15-én aláírja a Józseffel kötött megállapodást, ezután teljes nyíltsággal fordul Rákóczi ellen. 1709. augusztus 17-én adja ki új brevét, amelyet megküld Keresztély Ágost esztergomi érseknek.

Az „argumentum” így szól:

„A pontifex szomorúan emlékezve a magyar királyság helyzetére, a legsúlyosabb büntetésekkel szólítja fel és kívánja, hogy a királyság világi és szerzetesi papjai ne merjék semmilyen módon támogatni a zavarokat, a lázadásokat és a megmozdulásokat,

¹¹ Francia Külügyi Levéltár Corr. pol. Hongrie, 11. köt. 480.

¹² Uo. 477.

¹³ Országos Levéltár, Rákóczi lt. I. 1. E. 113 és BENDA: *i. h.* 20.

¹⁴ BENDA: *i. h.* 21.

¹⁵ Ezek az iratok az említett Fondo Albani kötetében találhatóak.

és a büntetések végrehajtására kijelöli a szász bíboros esztergomi érseket, a királyság primását, akinek a szükséges jogokat adományozza.”

A brevében ezt írja:

„Kedves fiannak, Keresztély Ágostnak, a római szent egyház presbiterének, bíborosnak, XI. Kelemen pápa. Kedves fiam üdvözlétemet küldöm stb. Senkit sem találunk, aki a keresztényi kegyeletől vizsgálva e háború veszélyes tüzét, amely a hajdan oly virágzó magyar királyságot annyi éve pusztítja, ne borzadna el és ne érezné azon lelkek üdvét, akik ilyen módon e bajok szerzői vagy résztvevői, bár ők ezt titkolják. Kívánom, hogy a régebbi nyugalom vágya helyreálljon és a törvényes királynak, tehát a Krisztusban kedvelt fiúnknak, Józsefnek, a rómaiak királyának és megválasztott császárának engedelmeskedjenek, mert ebből a vallás terjedése és tisztelete nem kis mértékben származik. Atyai szeretetünk számára elég keserves látvány azon népek siralmas nyomorúsága, de ehhez hozzájárul, ami számunkra még súlyosabb és terhesebb, hogy – amint hallottuk – nem kevesen hiányoznak közöttük az egyházi rendből valók, akik nem rettennek vissza attól, hogy megfélelkezve saját állapotukról, ne növeljék a lázadók számát, ne keltsenek zavart, vagy ne táplálják azt. Megfékezni akarván ezen egyházi személyeknek azon, az ő hasznukat szolgáló intézmények ellen irányuló merszségét és vakmerőségét, az ezekkel szembe irányuló, nekik megfelelő orvosságokkal, a Te elővigyázatosságod orvosló segítségével, akinek próbált buzgalmában és kiváló bölcsességében, leginkább azonban Isteben bizakodva, tekintélyünknel fogva elsősorban is kihirdetjük, és meghagyjuk az engedelmesség parancsának terhe alatt minden ezen területeken élő klerikusnak, akár világinak, akár szerzetesnek, bármilyek állapotúak, rangúak, helyzetűek is legyenek, bármilyen kiváltságokat, említésre méltó előjogokat bírjanak, hogy azonnal hagyjanak fel és a jövőben tartózkodjanak minden olyan cselekedettől, amellyel akár közvetlenül, akár közvetve előidézhetnek, növelhetnek, vagy bárminő módon támogathatnak ilyesféle mozgalmakat, lázadásokat, háborúságokat, s ne mérszeljének okot, vagy alkalmat, vagy segítséget, tanácsot vagy kedvezményt adni az újítóknak és lázadóknak, méltóságuk, kanonikátusuk, apátságuk, commendájuk, egyházi juttatásuk, mindennemű egyházi javadalmuk megfosztása terhe mellett, élvezték legyen azokat laikusok, akár nemesek, akár méltóságok patronátusi jogán; a büntetés kiterjed az ezekre való örökös alkalmatlanságukra, ha szerzetesek, a nagyobb vagy kisebb tisztiségekre és méltóságokra való aktív vagy passzív választhatatlanságukra, hasonlóképpen ezekre való jelen és jövő alkalmatlanságukra, amely büntetések a jelen irat publikálásának napja után egy hónappal lépnek érvénybe. Akarjuk és rendeljük, hogy ezen kinyilvánított egyes és valamennyi büntetések és kinyilvánított szentenciák ügyében általad, kedves Fiúnk, Keresztély Ágost, a Római Szent Egyház szász kardinálisa, az esztergomi Főegyházmegye és apostoli engedéllyel az egész Magyar Királyság előljárója és primása által lehessen eljárni. Téged továbbá saját és az Apostoli Szék tekintélyénél fogva részesítünk a minden ilyen jellegű vétség büntetése végrehajtásának hatalmában, hogy azokat, akik az fent mondottakban vétkeztek, ezen ügyekbe bonyolódtak, lefokozz és megfossz, és más szükséges és hasznos dolgokban intézkedj, és végül mindabban eljárj, amik a jognál fogva történni szoktak és történhetnek, s amelyekkel a Római Szentszék konstitúcióiban foglalt büntetések végrehajtási joga alapján felruházunk. Ezért a Te körültekintő éberséged és erélyed feladata lesz, hogy azokat az egyházi személyeket, akik az egyházi rend gyalázatára ilyen vétségektől nem tartózkodnak, vagy a jövőben ilyeneket véghezvinni merészelnének, a Neked ezennel átadott hatalomnál fogva büntetések kiszabásával ezen botránys dolgoktól elretentssd, miközben Téged, kedves Fiúnk mindig részesítünk apostoli áldásunkban. Adott Rómában a Santa Maria Maggiore templomában stb. 1709. augusztus 17-én.¹⁶

¹⁶ A breve szövegét latinul lásd a 2. mellékleten.

1709. G. 29

A. R. G. V. O. M. E. N. T. V. M.

Pontificio explicato moerore ob miseram Regni Hungarici conditionem, omnibus Ecclesiasticis tam Secularibus, quam Regularibus ejusdem Regni sub gravissimis poenis inhiberi. Et injungit, ne turbas, seditiones, atque tumultus ibidem excitatos, ullo modo confovere videant; ac ejusmodi pœnarum executorum deputat. Cardinalem de Saxonis Archiepiscopum Strigoniensem, præfatique Regni Primatem, cui per amplas ac admodum honorificas attribuit.

Dilecto Filio Nostro, Christiano Augusto, S. R. E. Presbytero
Cardinali de Saxonia.

C. L. E. M. E. N. S. P. P. XI.

Dilecte Fili Noster, salutem &c. Ne invidiam esse arbitramur, qui Christianæ pietatis oculis spectet incendia feralis illius belli, quo florētissimum quondam Hungariæ Regnum tot jam annos flagrat, & non minime commoveatur, ac doleat eorum animos, in huiusmodi malorum Authores fuisse, aut participes esse dignoscuntur, usque adeo obcæcatis esse, ut spem, ac probè desiderium pristinae tranquillitatis, & debitam erga legitimum Regem, hoc est Charissimum in Christo Filium Nostrum Josephum Romanorum Rēgē in Imperatorem electum, obedientiam, imò etiam magnā ex parte, studium, ac cultum Religionis abjecisse videantur. Acerbum sanè Paternæ nostræ charitatis spectaculum sunt luctuosæ illorum Populorum calamitates, sed illud longè gravissimum, ac molestissimum Nobis accidit, quod non desunt, ut audivimus, ex Ordine Ecclesiastico quamplures, qui suæ conditionis immemores tumultuantium, ac perduellium numero accedere, turbasque excitare, vel confovere, non exhorreant. Quorum Nos Ecclesiasticorum hominum audaciam, ac temeritatem in attentandis rebus Insuper, quod præferunt, profusus copiosus, iis, quibus par est, remediis, ope Circumspectionis Turæ, de cuius spectato zelo, ac vigiliâ prudentiâ plurimum in Domino confidimus, coercere volentes, autoritate nostrâ in ut procedi possit, juris ordine servato, per Te Dilectum Filium Nostrum Christianum Augustum S. R. E. Cardinalem de Saxonis, Metropolitanæ Ecclesiæ Strigoniensis, ex concessione, & dispensatione Apostolica Præfulem, ac Primatem totius Regni Hungariæ. Tibi proinde nostrâ, & Apostolicæ Sedis autoritate impartimur facultatem deveniendi ad omnimodam huiusmodi pœnarum executionem, & eos, qui in præfatis deliquerint, & rei comperti fuerint, desituerint, & privandi, alia etiam quæcumque necessaria, & opportuna faciendi, ac demum ea omnia, quæ de iure fieri solent, ac possunt ab his, qui

primis indicimus, & sub præcepto obedientiæ mandamus omnibus Clericis tam Secularibus, quam Regularibus illarum Partium, cuiuscumque status, gradus, ac conditionis sint, etiam in vigore cuiuscumque privilegii, & prærogativæ speciali mentione digni habeantur, ut statim cessent, & in posterum omninò abstineant, a quocumque actuum, per quem directè, vel indirectè, suscitari, augeri, aut quoquo modo confoveri possint huiusmodi motus, tumultus, seditiones, ac bella, neque audeant causam, vel occasionem, sive opem, consilium, aut favorem præbere rerum novarum authoribus, ac perduellibus, sub pœnâ privationis Dignitatum, Canonicatum, Abbatiarum, Commendarum, Pensionum Ecclesiasticarum, nec non bñnium, & quorumcumque Beneficiorum Ecclesiasticorum, etiam si ea sint de iure patronatus Laicorum etiam Nobilium, & Illustrium, ac sub pœnâ perpetuæ inhabilitatis ad illa, & alia similia, vel dissimilia quæcumque in posterum quomodolibet obtinenda, & si Regulares sint, sub pœnâ privationis vocis activæ, & passivæ, ac Officiorum, ac Dignitatum, etiam maiorum, ac principalium, pariterque inhabilitatis ad illa, vel illa, assequenda in Futurum; quæ pœnæ acti, ac ipsi facto incurrantur post mensem a die publicationis præsentium. Ad quæcumque quidem statutum, & singularium pœnarum declaratoriam, seu declaratorias sententias volumus, & mandamus, huiusmodi pari autoritate demandata est executio pœnarum in Constitutionibus Romanorum Pontificum indictarum. Quamobrem tuæ perfectæ vigilantie, ac virtutis erit Ecclesiasticas Personas, quæ in dedecus Sacerdotalis Ordinis à similibus attentatis non desiterint, vel similia in posterum attentare præsumperint, afflictione pœnarum juxta facultates Tibi hæc nostris attributas ab huiusmodi scandalis deterrere, dum Nos Tibi, Dilecte Fili Noster, Apostolicam Benedictionem peramanter impertimur. Datum Romæ apud S. Mariam Majorem &c. die decimæ septimæ Augusti 1709. &c.

Mint látjuk, a pápa könyörületesség nélkül ítélkezik, a végrehajtást Keresztély Ágost esztergomi bíborosra bízta.

A. Krammer, aki 1936-ban jelentette meg a *Habsburg und Rom* című könyvét, azt állítja e brevével kapcsolatban, hogy XI. Kelemen belátta: „a Rákóczy Ferenc elleni felkelés a vallás számára veszélyes lehetett volna és hogy a császár volt az ügyvédje a katolicizmusnak Magyarországon.”¹⁷ Jegyezzük meg, hogy a Rákóczi-szabadságharc nem veszélyeztette a katolikus vallást, elismerte a létjogosultságát, éppúgy, mint a többi felekezetét. Az azonban igaz, hogy a Habsburg Ház lett a katolikus egyház legfőbb védője a század folyamán.

Rákóczi 1709. december 4-én fordult a Varsóban tartózkodó Brennerhez, hogy keresse fel a varsói nunciust és hívja fel a figyelmét, hogy ez a breve nemcsak a Szentszék tekintélyére káros, de az „egész ortodox hitre is veszélyes.” A Vatikán nem engedheti meg magának, hogy szabad államok polgáira hozzon határozatot, mert ha ezt teszi, mint Lengyelország esetében az altranstädti békével kapcsolatban, akkor rendbontásra kerül sor.¹⁸ 1710. március 10-én, amikor Bercsényi megkapja a brevét és a hercegrímás levelét, maga is kéri Brennert, hogy találkozzék a nunciussal.¹⁹ A követ eljár, de a varsói nuncius sem tudott változtatni a végeredményen.

Keresztély Ágost igyekezett megfelelni feladatának, megfosztotta tehát a szabadságharcot támogató papokat hivataluktól, fő ellenségének az idős Telekessy István egri püspököt tartotta. A püspök a felkelés idején Egerben maradt, részt vett a szabadságharc eseményeiben és aláírta az interregnumot. Rákóczi emlékirataiban ezt írta róla:

„Nagyon fontosnak tartottam rábeszélni az egri püspököt, akiknek egyházmegyéje 13 vármegyére terjedt, hogy ne hagyja el híveit. Ez a prelátus előkelő nemes volt, a Telekessy családból, minden püspöki erénnyel, s különösen szent egyszerűséggel és irgalommal megáldott, derék öreg ember, nem ragaszkodott a jezsuiták érzelmeihez és egyáltalában nem szerette az ausztriai uralmat.”²⁰

¹⁷ KRAMMER, A.: *Habsburg und Rom*. Innsbruck, 1936. 118.

¹⁸ *Archivum Rákócianum* (AR) II. 581.

¹⁹ Bercsényi ezt írja Brennernek: *Hisce adjungo breve pontificium cum subsecata Cardinalis Saxoniae sententia et admindversionum certa ex canone, cui plura R. D. V.ra pro sua prudentia superaddere sciet putaremque non incongruum fore, si S. D. Vra cum Nuncio Apostolico Varsaviae existenti loqueretur, qui in Republica libera jam existens, bene discernat in sententiam non satis bene fundatam esse, et considerabat similia in Regno libero et diversis religionibus mixto plane non convenire unde plura sequuntur scandala et augmentum religionum diversarum et abalinationumque animorum per similia procurata fuisse et presus temporibus patrum nostrorum.* AR, VIII. 207.

²⁰ *Emlékiratok*. Kritikai kiadás, Bp., 1978. 325.

Telekessy 1709. október 3-án megkapja a pápa brevét, és az érsek levelét.²¹ December 18-án megfosztják hivatalától. Szarvaskőről válaszol és tiltakozik az érseknél, Belez Mátyás jezsuitánál, Hevenesinél és ír Eszterházyhoz és a császárhoz, végül Rómához fordul. Tiltakozik az ellen is, hogy Csáky Imrét jelöljék ki egri püspöknek. Áldásy Antal a Vatikán *Segretaria di Stato Germania* megfelelő kötete alapján nyomon kísérte, miként végződött ez a per. Még tart a szabadságharc, amikor Piazza nuncius tiltakozik az esztergomi érseknél az ellen, hogy az egy püspököt függeszsen fel, erre csak a pápának van joga.²² Az államtitkár ezt a tiltakozást jóváhagyja s ezt teszi a pápa is.²³ Az érsek arra hivatkozik, hogy a breve erre lehetőséget nyújt, a pápa azonban fenntartja a maga álláspontját. Az érsek mégis Csákyt kinevezi egri püspöknek, mire a nuncius és a pápa tiltakozik.²⁴ Piazza szerint Telekesy kényszerből írta alá az abrenunciációt s hivatkozik arra, hogy a püspök 1710 őszén Egert megnyitotta a császáriak előtt.²⁵ Telekessy mint egri püspök 1715-ben halt meg Szarvaskőn.

A fentiekből kiderül, hogy a pápa és Rákóczi közötti ellentét politikai természetű volt. Később ez vallásivá alakult át. XI. Kelemen adta ki az *Unigenitus* című bullát, amely újból elítélte a janzenista tételeket. Rákóczi viszont Grobois-ban közel került ehhez az áramlathoz, Törökországban egyik írását az egyházi cenzorok janzenistának tartották.²⁶ A fejedelem ez ellen tiltakozott, és hivatkozott „ortodox” álláspontjára. Vallásos írásaiban megismétli a janzenista nézeteket és most már vallásilag is szembekerül XI. Kelemen pápával és a katolikus egyházzal.

²¹ LESKÓ J.: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV.* Eger, 1907, 425 és köv.

²² ÁLDÁSY Antal: *Történelmi Tár* 1896.

²³ *Epistolae* 1729, 1710. márc. 8. 723–724.

²⁴ Uo. 1711. febr. 8. 1491.

²⁵ SÓS I.: *Telekesy István szerepe az egri vár 1710. évi feladásában.* = Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve, 1962.

²⁶ KÖPECZI B.: *A bujdosó Rákóczi.* Bp. 1992, az idevonatkozó rész.

BÉLA KÖPECZI

François II Rákóczi et le Vatican

François II Rákóczi, prince de Transylvanie et duc des Hongrois confédérés s'est décidé en 1707 d'envoyer à Rome Dominique Brenner, prévôt de Szepes, afin de représenter au pape Clément XI les buts de la guerre d'indépendance et demander son aide. Le pape s'est trouvé dans une situation difficile: il a reconnu Philippe d'Anjou comme roi d'Espagne, mais il devait tenir compte d'un autre candidat, Charles de la maison des Habsbourg, appuyé par l'Autriche mais aussi par l'Angleterre et la Hollande. Au moment où les troupes françaises remportaient des victoires en Italie, le pape s'est considéré comme neutre, mais après la victoire des troupes impériales il devait se décider. Nous sommes en 1707 où l'armée impériale envahit Naples en traversant les États du Vatican. C'est à cette époque que Brenner arrive à Rome. Il est reçu en secret par le pape et son secrétaire d'État mais il ne peut obtenir aucun résultat.

Le pape se décide de publier le 2 décembre 1707 un bref invitant le clergé hongrois de ne pas aider la guerre, de ne pas accepter la déposition de Joseph Ier et de rester fidèle à Vienne. Dans sa première version il fait appel à ses droits apostoliques sur la Hongrie, mais la cour de Vienne proteste, et il accepte cette protestation.

Au début de 1708 les troupes impériales quittent les États du Vatican et le pape reconnaît Charles comme roi d'Espagne. Le 17 août 1709 le pape autorise le primat de Hongrie de punir tous les prêtres et moines de Hongrie qui ont collaboré avec le soulèvement. Nous publions les textes latins et hongrois de ces deux brefs.

FEHÉR KATALIN

A Felső Magyar Országai Minerva és a művelődés

I. Ferenc trónra lépése, és az általa meghonosított szigorú cenzúra a 19. század első évtizedeiben lehetetlenné tette a hazai hírlapirodalomnak az európaihoz hasonló fejlődését. Az új, korszerű politikai sajtó kialakulását nemcsak a Habsburg udvar, hanem a feudális magyar rendiség is ellenezte. Ebben az időszakban inkább a folyóirat-irodalom kibontakozására nyílt lehetőség hazánkban, ezért az *Erdélyi Múzeum*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Felső Magyar Országai Minerva*, illetve az *Élet és Literatúra* váltak a korszak magyar sajtójának jelentős képviselőivé. E folyóiratok nyelvi, irodalmi, kulturális vonatkozásban – de bizonyos fokig a társadalmi-politikai elméletek és a tudományok terén is – a 19. század első évtizedeinek eszméit és törekvéseit közvetítették az olvasókhöz, a polgári nemzetállam kérdéseit tárgyalták a maguk sajátos eszközeivel.

Sajtótörténeti irodalmunk a reformkori folyóiratok közül a *Felső Magyar Országai Minervával* keveset foglalkozott. Az 1942-ben megjelent monográfia¹ szinte kizárólag a lap irodalmi anyagát elemzi, aránytalanul keveset foglalkozik a társadalmi, politikai, tudományos és kulturális kérdéseket tárgyaló írásokkal. Sajtótörténeti kézikönyvünkben, a *Felső Magyar Országai Minerváról* szóló összefoglalás szerzője szerint a folyóirat anyagának zöme „súlyos korszerűtlenségről tanúskodik”. A lap erősen konzervatív, sőt „valóságellenes és retrográd”, amely „összegyűjtötte a hazai művelődés elavult és színvonalatlan törekvéseit”.²

Ez a súlyos kritika azonban nem helytálló. Ha alaposan átvizsgáljuk a folyóirat tíz évfolyamának negyven kötetét, (1833-ban szünetelt a lap) a megállapítással vitába kell szállnunk.

A *Felső Magyar Országai Minerva*, 1825 és 1836 között jelent meg Kassán, Ellingernél, havonta egy füzetben, 1828-ig negyedré, 1829-től nyolcadrét formátumban, 5 ív terjedelemben, Dessewffy József gróf támogatásával. A lap indítását engedélyező, 1824. szeptember 21-én kelt okirat³ feltételül szabta, hogy

¹ A folyóiratról egy hosszabb összefoglaló tanulmány jelen meg: BELEZNAY M. Cecília: *A Felső-Magyarországi Minerva*. Eger, 1942. 62 l.

² FENYŐ István: *Felső Magyar Országai Minerva*. In: *A magyar sajtó története I.* Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 337.

³ Az okirat szövegét közli SASHEGYI Oszkár: *A Felső-Magyarországi Minerva történetéhez.* = Magyar Könyvszemle 1941. 376.

a magyar nyelvű lap minden politikai megnyilatkozástól tartózkodjék, és tegyen eleget az előzetes cenzúrázás követelményének. A szerkesztő Dulházy Mihály⁴, Dessewffy „titoknoka és bibliothecarius” volt.

Az 1824. november 15-én kelt előfizetési felhívásban a szerkesztő és a kiadó bölcsességet és mértékletességet, könnyen érthető stílust és sokakat érdeklő tartalmat ígér.

A lap a több mint három évtizeddel korábbi *Orpheust* tekintette mintának, amelyben a szépirodalom és a tudományos anyag még együtt szerepelt. Közben azonban hazánkban is végbement a szépirodalom önállósulása, az enciklopédikus igényű tudományos folyóiratok már csak melléklapjaikban közöltek szépirodalmat. A kassai folyóirat, a reformkorban már valóban korszerűtlenül, együtt közölt tudományos és szépirodalmi anyagot.

Elmondhatjuk, hogy a lap szépirodalmi anyaga meg sem közelíti a vele egy időben megjelenő *Auróra* zsebkönyv, de még a *Tudományos Gyűjtemény* melléklapjai a *Szép-Litartatúrai Ajándék* és még kevésbé a Vörösmarty által szerkesztett *Koszorú* színvonalát. A húszas évek irodalmi tekintélyei, például Kölcsey és Kisfaludy, nem is adtak kéziratokat a lapnak.

A folyóiratban megjelent több mint kétszáz költemény több mit fele szonett és epigramma, amelyek a klasszicizmus hagyományait követik, másik fele alkalmi tárgyú vers, dicsőítő óda⁵, elégia, népdal, ballada, pásztoridill. A folyóirat prózai anyagának mintegy felét a történeti életrajzok, novellák, mondák és regék, valamint vígjátékok tették ki, de helyet kapott benne több útleírás is⁶, amely a korszak kedvelt és jellegzetes műfaja volt.

Az 1820-as évektől kezdve folyóirataink, (így a *Felső Magyar Országi Minerva* is) gyakran foglalkoztak a hazai tudomány és művelődés kérdéseivel, a magyar könyvek, újságok és folyóiratok, általában az olvasás népszerűsítésével, magyar nyelv helyzetével, az iskolai oktatás-nevelés, a magyar tanítási nyelv problémakörével, sokszor külföldi példákkal hasonlítva össze a hazai viszonyokat.

Számos angol és amerikai vonatkozású írást találunk a lapban melyek különböző oldalakról mutatják be a fejlett nyugati társadalmakat, és azokat követendő példaként állítják a magyar olvasók elé.

⁴ Dulházy Mihály (1786–1856) jogász, Dessewffy József titkára, később vásárbíró Kassán.

⁵ A dicsőítő óda a korszak sokak által megvetett műfaja volt, a reformkor színvonalas irodalmi lapjai ilyeneket nem szívesen közöltek. A *Felső Magyar Országi Minervában* megjelent nyolc óda, közül azonban, ha nem is irodalmi színvonalával, de szellemiségével kiemelkedett Dessewffy Józsefnek Széchenyi Istvánhoz írott verse, amely a grófbán a nemzet javáért tevékenykedő vezető politikust látja, aki nagy tetteket fog véghezvinni. A költeményt Bécsben, az utólagos felülvizsgálatnál súlyosan kifogásolhatónak találták, a lapnak ezt a számát kivonták a könyvkereskedői forgalomból, a cenzor pedig felelősségre vonták.

⁶ A *Felső Magyar Országi Minerva* közölte Újfalvy Sámuel „Siciliai Levelei”-t, és Kazinczy „Erdélyi Levelek” című munkáját. (1831. III.–IV.; 1832. I.)

1826-ban, egy látszólag jelentéktelen iskolaügyi témát tárgyaló cikkben⁷ arról olvashatunk, hogy a New York város nyilvános, az állam és magánszemélyek támogatásából fenntartott, jól felszerelt alsófokú iskoláiba évről-évre egyre többen járnak. A szerző által közölt, és egy meg nem nevezett amerikai lapból vett statisztikából kiderül, hogy míg az európai országokban a 6–12 éves gyermekeknek egy kis töredéke jár rendszeresen iskolába, (kb. 6–8%) addig New York népiskoláit az ott élő, és az említett korosztályhoz tartozó gyermekek közel egynegyede látogatja. Sok felnőtt korú ember is lehetőséget kap itt a tanulásra – írja a szerző. Az iskolák egészségesek, jól felszereltek, a tanítók képzettek. A cikk végén a következő sokatmondó megjegyzést olvashatjuk: „Amerika többet költ a Tudományokra, mint az Európai Státusok a Hadiseregekre. A Mívelő intézetekre tett költség... melly csekély a Dúló intézetekre tett költségekhez képest!”⁸

Terhes Sámuel sárospataki professzor, az angol kollégiumokat a hazaiakkal összehasonlító cikkében hosszasan elemzi hazánk elmaradottságának okait.⁹ Magyarországon rosszak az utak, nincsenek hidak, az ipar, a kereskedelem elmaradott, a tudományok nem virágoznak. Mindennek az oktatásügy elavult rendszere a legfőbb oka. Míg Angliában „egy közönséges kereskedő vagy mester-ember” szobájából sem hiányzik a „könyves-théka” addig nálunk a közemberek alig olvasnak, hiszen a könyvek nagyobb része latinul íródik. Míg Angliában a „legkissebb kézmény-seprő gyerkőcze is tudja, hogy neki jussa van a köz- ügyről beszélni és ítélni”, addig nálunk a közügyekbe csak a tanult emberek szólhatnak bele, hiszen a közigazgatás és a tudományok nyelve a latin. Nemzetünk csak akkor léphet a művelt európai nemzetek sorába, ha minden polgár az anyanyelvén tanulhatja a tudományokat, és ismerkedhet a közügyekkel, mint ahogy ez Angliában történik.

Egy másik szerző, Varga István református prédikátor szintén angol és amerikai példákat állít a magyar nemzet elé.¹⁰ Angliában és Amerikában rohamosan fejlődik az ipar, a kereskedelem. Utak, hidak, áruházak, kórházak, gyógyszertárak épülnek, szaporodnak az iskolák, évről évre nő a könyvek és a „heti olvasó és Tudósító Újságok” száma, növekszik olvasóközönségük. A magyaroknak is követni kellene a példát. „Nemcsak Föld-mívelőknek kellene lennünk, hanem Fábrikákban is kellene dolgoznunk” – vallja a szerző. Az iparosítás mellett a nép művelése a legfontosabb. „Hát nem több telne Papi és Világi embereinktől, mint amennyit most mutatnak?” – teszi fel a kérdést. Arra biztatja pap- és tanártársait, hogy fordítsanak, írjanak a lapokba magyarul, és az „Oskolákban serkentések a Tanulókat az írásra, ... hadd kapjanak tüzet a Literatúrához.” A magyar könyvek és újságok olvasása által a nép műveltsége is emelkedhet.

⁷ BALAJTHY József: *Statisztikai észrevételek az Észak Amerikai szövetséges Státusok nevezetesen az Új-Yorki Oskolák állapotjáról.* = Felső Magyar Országi Minerva 1826. I. 550–551.

⁸ Uo. 551.

⁹ TERHES Sámuel: *Magyar Hazánk Tudományos Intézeteinek az Angoly Collegiumokkal közgyenesegekről.* = Felső Magyar Országi Minerva 1827. I. 1124–1159.

¹⁰ VARGA István: *A tökéletesedésről.* = Felső Magyar Országi Minerva 1827. II. 1243–1247.

1828-ban Kis Jánosnak, a hazánkban még kevésbé ismert tudomány, a „politikai gazdaság” hasznáról szóló értekezését közli a lap.¹¹ A cikk az *Edinburgh Review* egy 1825-ben megjelent írásának magyar nyelvű kivonata, és kétségtelven az első jelentősebb közlemény a politikai gazdaságtan tárgyköréről magyar nyelven. Az angol gazdasági élet rohamos fejlődése minden európai nemzet számára példaként szolgálhat. A gazdasági gyarapodás a társadalmi és kulturális fejlődésre is jótékony hatással van.

„Mihelyt a szorgalom szerző ereje annyira gyarapodott, hogy többet keres vagy készít, mint amennyit a mindennapi szükség kíván, két dolog szükségképpen történik: egyyik az, hogy némely emberek a dolgozás kénytelensége alól felszabadulnak, s üres idejüket értelembeli és társasági örömekre fordíthatják, a másik az, hogy azok közül, kik még tovább is dolgozók maradnak, némelyek több ész és elmésséget kívánó munkákban foglalatoskodnak, mint amilyenek az életnek csupán eltartását tárgyazzák, s ez által arra bírattatnak, hogy lelki tehetségeiket kifejtsék, s az élet könnyebbségére szolgáló dolgokat nagyobb mértében tudják becsülni.... Tagadhatatlan, hogy minden polgári társaság ezen az úton lesz naponként értelmesebbé, csinosabbá és erkölcsibbé... A melly mértékben szorgalma és gazdagodása gyarapodik, ugyan abban nevelkednek lelki tehetségei.”¹²

A szerző tehát a gazdaság fejlődését tartja a nemzet szellemi emelkedése alapjának.

Balajthy József „Az Észak Amerikai szövetséges Státusok Tudós Társaságairól”¹³ szóló cikkében számba veszi az Amerikában 1783 óta alakult tudományos társaságokat, amelyek

„a metafizikai ábrándozások helyett a természeti és mesterségi széles kiterjedésű Tudományok ágai kiszélesítések és tökéletesítések körül foglalatoskodnak, a helyett, hogy holmi száraz s sovány transcendentalis Ideákkal bíbelődnének, azokat a Tudományokat teszik figyelemességek tárgyává, mellyek a hasznos tudományok mestersegek és művészi szorgalom körébe tartoznak, minéműek a Mathesis, Fizika, Chemia, Geológia, közönséges Természet-História, Mineralógia, Botanica, Zoológia, Anatómia, Medicina, Chirurgia, Pharmacia...”

Fájlalja, hogy „nyolcszáz esztendő's Constitutiojával méltán dicsekedhető édes Magyar Hazánk” egyetlen, nemrégiben létrejött tudós társasága kevés figyelmet fordít a hasznos tudományok művelésére, természettudományi művek kiadására.

A folyóirat 1828-as évfolyamában Kiss Károly hadnagy fordításában Irving Washington írásait is olvashatjuk, többek között az angol mezőgazdaságról,¹⁴ vagy a londoni nyomdák és könyvkiadás kérdéseiről.¹⁵

¹¹ SUP. K. J.: *A politikai Gazdaságról*. = Felső Magyar Országai Minerva 1828. I. 1564–1567.

¹² Uo. 1566.

¹³ BALAJTHY József: *Az Észak–Amerikai szövetséges Státusok Tudós-Társaságairól*. = Felső Magyar Országai Minerva 1828. II. 1658–1661.

¹⁴ KISS Károly: *Washington Irving Írásai közül holmi Darabok. Falusi-élet Angliában*. = Felső Magyar Országai Minerva 1828. III. 1825–1830.

Míg a *Felső Magyar Országi Minerva* irodalmi anyagának színvonala elmaradt a korszak többi lapjától, addig a tudományok, és a nemzeti művelődés kérdéseit érintő tanulmányainak szellemisége – mint ahogy azt az előzőekből is láthattuk – egyáltalán nem tekinthető korszerűtlennek.

Már az első évfolyam első számában napvilágot látott egy tanulmány, amely a tudományok és az irodalom művelésének fontosságáról szól.¹⁶ Bár az írás Montesquieu egy beszédének fordítása, a gondolatok a reformkor emberéhez is szólnak. A társadalom csak akkor fejlődhet, és lehet tagjai hasznára, ha a társadalmat alkotó emberek hozzájárulnak a változásokhoz, melyek legfőbb útja a nemzeti nyelv- és irodalom, a tudományok, az ipar és a kereskedelem kibontakoztatása a hazában. A kultúra szintje egy ország fejlettségének elsőrendű fokmérője.

Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik Kis János¹⁷, „Mi segíti elő a tudományok és szép mesterségek virágzását?” című cikke.¹⁸ A szerző nézete szerint csakis az az ország képes „a szép mesterségek és tudományok” művelésére, mely „a polgári szabadságnak” is birtokában van. Csak a polgári „nemzet és Igazgatás” képes az ország anyagi gyarapodását, „a kereskedés, a földművelés és a manufaktúrák” fejlesztésével elősegíteni, és ezzel összefüggésben a „nemzetet a kimíveltetésnek és tsinosságnak fő grádjára emelni.” Kis János fontosnak tartja, hogy az állam támogassa a tudósokat nagyobb összegű „pensiókkal” és tudós társaságok alapításával.

Egy K. J. jegyű szerző „Egy futó tekintet a Tudományok állapotjára”¹⁹ című cikkében a természettudományok korabeli gyors iramú fejlődéséről írva megállapítja, hogy az olyan új találmányok, mint a telegráf, a távcső, a gőzgép, a mikroszkóp felfedezése hatalmas léptekkel vitték előre a tudományok fejlődését. A tudományok csakis akkor fejlődhetnek tovább, ha az iskolák tananyagában is helyet kapnak a természettudományos tárgyak az eddigieknél jóval nagyobb mértékben.

A kultúra, a nemzeti műveltség és művelődés kérdése, mint a többi reformkori folyóiratunkban, sokszor helyet kap a *Felső Magyar Országi Minerva* hasábjain is.

¹⁵ Kiss Károly: *Washington Irving Írásai közül holmi Darabok. Könyv-csinálás mestersége Londonban.* = Felső Magyar Országi Minerva 1828. IV. 1977–1982.

¹⁶ *Minő okoknál fogva kell ösztönözhetünk a Tudományok művelésére?* = Felső Magyar Országi Minerva 1825. I. 1–4.

¹⁷ Kis János (1770–1846) evangélikus lelkész, a Magyar Tudós Társaság tagja. A soproni evangélikus líceumban, majd Göttingában tanult. 1793-ban hazatért. A Prónay családnál nevelőként, majd különböző dunántúli helységeken, végül 1808-tól Sopronban működött lelkészként. Versei és tanulmányai a kor különböző lapjaiban (pl. a *Mindenes Gyűjteményben*, a *Hadi s Más Nevezetes Történetekben*, az *Erdélyi Muzéumban*, a *Tudományos Gyűjteményben*, a *Felső Magyar Országi Minervában*, és a *Tudománytárban*) jelentek meg. Tankönyveket írt, fordításokat közölt. Önéletrajzi munkája forrásértékű kordokumentum.

¹⁸ Kis János: *Mi segíti elő a tudományok és szép mesterségek virágzását?* = Felső Magyar Országi Minerva 1825. II. 135–137.

¹⁹ K. J.: *Egy futó tekintet a Tudományok állapotjára.* = Felső Magyar Országi Minerva 1826. I. 649–651.

Magda Pál,²⁰ a sárospataki református kollégium professzora cikkében azt fejtegeti²¹, hogy műveltségre minden embernek szüksége van, az állam feladata, hogy ezt az összes polgára számára biztosítsa. „Minden ember bölcsességre és erőlszi tökéletességre teremtett... minden emberből válhat, ha el nem ásattatik talentoma, oly tökéletes, melly az emberi nemzet díszére szolgálhat.” – vallja a szerző. A kultúrából minden egyes embernek részesülnie kell. A kultúra és kulturálódás letéteményese elsősorban az iskola, tehát az emberi tehetségek sokoldalú fejlesztése az iskolák fő feladata. A szerző szerint a kultúra kétféle lehet: testi és lelki. A test kultúrája a testi erők – gyakorlás által történő – fejlesztésétől függ. Ezért, német példák nyomán szorgalmazza az iskolai testgyakorlás általános bevezetését a hazai oktatási intézményekben. Szól a lélek kultúrájáról is, amely három területre terjed ki, a szellem, az erkölcs és az esztétika területére. Szerinte az esztétikai kultúra kifejlesztése a legfontosabb, mely a természet és a művészeti alkotások (irodalom, zene, képzőművészet) elemzése, és az egyes művészeti ágak művelése által bontakozhat ki a leginkább. Az esztétikai kultúrának nagy befolyása van az emberek értelmi és erkölcsi kultúrájára is. A szerző azon az állásponton van, hogy az ép esztétikai érzésű ember, bár még nem éri el a tökéletes humanitást, mégis igen közel jut hozzá. Ezért tartja fontosnak az irodalom, a zene és a képzőművészetek – az eddigieknél szélesebb körű – oktatását a gimnáziumokban. Az iskolában megalapozott szellemi kultúrának Magda Pál szerint szintén nagyon jelentős a szerepe a társadalom fejlődése szempontjából. Mindent meg kell tanítani a fiataloknak, mely az egyén, és egyben az állam számára hasznos és szükséges, a humán tudományokat éppúgy, mint a természettudományos ismereteket. Ugyanilyen fontos az erkölcsi kultúra iskolai megalapozása is. Arra kell törekedni a nevelés során, hogy a gyermek ne csak az erkölcsi törvény iránti tiszteletből cselekedjen helyesen, hanem az erkölcsi törvényeket tegye magáévá, és belső késztetésből cselekedjen jól. A szerző végső következtetése az, hogy a kultúrát csakis a nevelés által szerezheti meg az ember.

„Mi akadályozhattya többek közt tudománybeli tökéletesedését a magyaroknak?”²² teszi fel a kérdést Terhes Sámuel református lelkész²³ a folyóiratban. Nézete szerint a ennek oka iskolarendszerünk elmaradottsága, a természettudományok megfelelő szintű oktatásának hiánya, de elsősorban a latin tanítási nyelv.

²⁰ Magda Pál (1770–1841) tanár, az akadémia levelező tagja. A Késmárkon és Pozsonyban végzett középiskolai, majd jénai egyetemi tanulmányok után, 1797-től a csetneki Tsitsch-féle nevelőintézetben, később Gömörön, Lőcsén, Besztercebányán, a sziléziai Teschenben, Karlócán, majd Sárospatakon (1824–1834) és Szarvason tanított. Számos nevelés-és művelődéssel foglalkozó tanulmányt és cikket tett közzé a krabeli lapokban latin, német és magyar nyelven.

²¹ MAGDA Pál: *A Kulturáról*. = Felső Magyar Országai Minerva. 1826. I. 561–577.

²² TERHES Sámuel: *Mi akadályoztatja többek közt tudománybeli tökéletesedését a Magyaroknak?* = Felső Magyar Országai Minerva 1825. IV. 495–501.

²³ TERHES Sámuel (1783–1863) lelkész, költő. A sárospataki református kollégiumban tanult. Számos tanulmányt és verset tett közzé a korabeli lapokban. „Magyar Árpádiás” (Sárospatak 1818) című elbeszélő költeménye jelentős alkotás.

Az írás hű tükrö az 1820-as években fellendülő latin elleni hangulatnak. A szatirikus cikk jó bepillantást nyújt abba a szerepbe, amelyet a latin – a falusi iskolától kezdve az akadémiáig – iskolarendszerünkben játszott és abba a tanítás-nevelési szellembe, mely azidőtájt már csak nálunk uralkodott. Míg a fejlett európai országokban a tudományok és az irodalom nyelve egy évszázad óta a nemzeti nyelv, addig hazánkban a latin nyelven történő iskolai oktatás gátolja a fejlődést, ez tudománybeli haladásunk legfőbb akadályá – vallja a szerző, majd így folytatja:

„Gyönyörködöm ugyan én magam is a Deák literatúrában, de azt ki nem állhatom, hogy szép Magyar nyelvemet eltolja helyéről. Bosszankodom, hogy egy tisztos megholt Római Matronát bebalzsamoz, bíbor ruhába öltöztet, sirat szüntelen a Magyar, élő, szelíd, ártatlan édes anyjáról annyira elfeledkezik, hihogy az kéntelen rongyosan koldúlni, s megvettetésben élni.”

A lélekölő, hosszú ideig tartó latin tanulmányok elfojtják az önálló gondolkodásra való törekvést, sőt elveszik az ifjak kedvét a tanulástól, a tudományok művelésétől. A megoldást a szerző az európai népek követésében látja. A magyar iskolákban az anyanyelv legyen a tanítás nyelve, minden tantárgyat tanítsanak magyarul. A holt nyelvek helyett az ifjak tanuljanak természettudományokat, matematikát, egészségtant. Ezentúl megfordítva legyen, hirdeti Terhes Sámuel a filantropista szerzők gondolatait ismételve: a természettudományok legyenek a főtárgyak; a nyelveket pedig csak mellékesen tanítsák az iskolákban. Ha ez megvalósul, a tudományokat művelő ifjak száma is emelkedni fog hazánkban.

Némethy Pál kassai prédikátor mindezekkel összefüggésben annak tulajdonítja a magyarok műveltségének külföldi lebecsülését a „A Magyar Műveltség alacsonyíttatása külföldön”²⁴ című cikkében, (amely a drezdai *Abendzeitung* 1832. évi 140. számában megjelent Magyarország műveltségi állapotáról szóló cikkekre történő válasz) hogy az iskolákban nem készítik fel az ifjakat a tudományok művelésére, hiszen a tanulási idő nagy részét a holt nyelvek tanítására fordítják. A magyar nyelv fejletlen, kevés a nemzeti nyelven megjelenő könyv, újság, kevés a magyarul olvasó ember, hiszen a városi polgárok nagy része német anyanyelvű. A szerző nézete szerint az fejlesztetné leginkább a magyar nyelvet, ha több újság és folyóirat, több könyv jelenhetne meg nemzeti nyelvünkön, ha kevesebb időt vesztegetnének az iskolákban a latin oktatására, ha a tanítás nyelve a magyar lenne.

Miklós László²⁵ professzor, aki felsőbb tanulmányait Göttingenben végezte, és húsz éven át, 1820 és 1840 között oktatott Sárospatakon politikát és államtant, bár elismerte a magyar tannyelv bevezetésének szükségességét és halaszthatatlanságát, mégis egész életén át küzdött a klasszikus nyelvek létjogosultságának ügyéért. Terhes Sámuelnek a klasszikus gimnázium ellen intézett támadását megfontolandó érvekkel utasította vissza a *Felső Magyar Országai Minerva* hasáb-

²⁴ NÉMETHY Pál: *A Magyar műveltség alacsonyíttatása külföldön*. = *Felső Magyar Országai Minerva* 1832. I. 97–106.

²⁵ Miklós László (1793–1840) Sárospatakon és Göttingenben tanult. 1820–1840-ig tanított a sárospataki református kollégiumban politikát és államtudományt.

jain²⁶. Elveit a német neohumanizmus eszmevilágából merítette. Tiltakozik az ellen, hogy a filológiai- történelmi tanulmányok és a természettudományok között mesterséges ellentétet támasszunk. Ezek kiegészítik egymást – vallja. Nem igaz, hogy a nyelvi ismeret csak a tudományos pályákra készülőknek szükséges. Helytelen lenne a „reális oskolák” megszervezése, mert ezek csak egyoldalú műveltséget nyújthatnak, hiszen ezek csak ipari és kereskedelmi pályákra előkészítő szakiskolák, de nem általános műveltséget nyújtó intézmények. Mély és igazi műveltséget, melyre minden magyar ifjúnak szüksége van, csakis a gimnáziumok adhatnak. Nézete szerint a gimnázium nem zárja ki a reáltudományokat, hiszen azok is igen fontosak, de a klasszikus nyelvek emiatt nem kerülhetnek hátrányba. Ezt sok érv igazolja. Először is, az emlékezőtehetséget csakis a nyelvtanulás fejleszti kellőképpen, emellett ez szoktatja a gyermeket legjobban a rendszeres munkára. Ugyanakkor, aki ifjú korában a nyelvtanulást elmulasztja, később sohasem pótolhatja, míg egyéb ismereteket később is megszerezhet, annál is inkább, mert a nyelvek által kicsiszolt elme bármely területen gyorsan képes új ismeretek megszerzésére. Végül a klasszikus nyelvek ismerete nélkül nincs alapos tudományosság, csak dilettantizmus, vallja a szerző. A sárospataki professzor szerint egy-egy tudomány mélyebb művelése föltételezi a tudomány addigi történeti fejlődésének alapos és forrásszerű ismeretét, ez pedig lehetetlen a klasszikus nyelvek ismerete nélkül. Miklós László a gimnázium feladatát Herder nyomán a következőképpen határozza meg: „a szelíd tudományoknak (humaniora) mindazt fel kell ébreszteni, ápolgatni, erősíteni az ifjában, ami az igazi emberiség bélyegét reányomja, ami az önérzetét, erkölcsiségét, képzését és közönséges kiformaltását, egyszóval humanitását előmozdítja.” Kiemeli, hogy „a klasszikusok tanulását úgy kell intézni, hogy azáltal az erkölcsi és esztétikai érzés, két faktora a humanitásnak, mindinkább kifejtessék.”²⁷ Elítéli Terhes Sámuel kívánalmát, hogy a klasszikusokat csak mellékesen tanítsák gimnáziumainkban. Lehetetlen ilyen sorsra kárhozotni azt a tudományt, amelyből az egész európai kultúra eredt, és amelynek tanulása mellett a nemzeti nyelv éppen úgy tökéletesedhetik, mint más művelt nemzeteknél. Legyen az oktatás nyelve magyar, hangsúlyozza a professzor, emellett szépen virágozhatnak az iskolában a klasszikus irodalmi műveltség is. Esztelenség volna arra törekedni, hogy a gimnáziumok tantervében ne szerepeljenek a természettudományos ismeretek, de ezeknek itt csak az alapjai adhatók elő. Úgy kell tanítani a természettudományokat, hogy az ifjú érdeklődését felkeltsük a terület iránt, de a természettudományok alapos és rendszeres tanítására csak az akadémián kerüljön sor. A nyelvtanulás se merüljön ki száraz grammatizálásban, hanem elsősorban a klasszikus írók olvasása és magyarázata álljon a középpontban.

Reformkori folyóirataink sokat foglalkoztak a nők művelődésének kérdéseivel. A *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain zajlott le az 1820-as években egy, a kortársak

²⁶ MIKLÓS László: *A tudomány és a Nyelvtanítás helyes összkötetéséről a Felsőbb Tudományos Intézetekben.* = Felső Magyar Országú Minerva. 1826. V. 681–690.

²⁷ Uo. 687.

körében nagy vihart kavaró sajtóvita a kérdésről.²⁸ A cikkek szerzői arról vitáztak, hogy van-e a nők és a férfiak értelmi képességei között különbség, hogy a nőket is megilletik-e a művelődés terén ugyanazok a jogok, amelyek a férfiakat, és a leánygyermeknek miért nem kapják meg azokat a lehetőségeket a tanulás terén, mint a fiúk.

Feltehetően e vita készítette a *Felső Magyar Országai Minerva* egyik cikkíróját arra, hogy félig tréfás, félig komoly hangú írásában kifejtse véleményét arról, „Mennyire legyen az Asszony-személy jártas a Tudományban?”²⁹ Az ismeretlen szerző nem ért egyet azokkal a kortársaival, akik a nőket örökös tudatlanságban kívánják tartani. „A Tudomány oly szép, hogy azok, akik az emberi Nemzet egész szép felét ezen gyönyörűségtől meg akarják fosztani, előttem kegyetleneknek látszanak.” Annál is inkább, mert a nők elméje „sokkal sokkal elevenebb és finomabb, mint a férfiaké. Sokkal serényebb, sokkal virgonczabb, mint sem kívánánk, és oly könnyen feltalálja magát, hogy sokszor bámulunk rajta. Ha annyit tanulnának, mint a mi tudósaink, miért nem lehetnének ezekhez hasonlók?”³⁰ Nézete szerint számos olyan tudomány van, melynek megismerése nemcsak hasznos, de gyönyörködtető is a nők számára. Ilyenek például a természettudományok, a csillagászat, és a filozófia. Mivel a leánygyermeknek nincs alkalmuk, hogy az iskolában sajátítsák el e tudományok alapjait, önképzéssel, könyvek és folyóiratok olvasása által ismerhetik meg azokat.

A folyóirat pár hónappal később, 1826 nyarán közölt egy cikket,³¹ amelynek szerzője kifejti: a főrendű asszonyoknak szükségük van magasabb szintű műveltségre, mégpedig azért, mert a főrendeknek példát kell mutatniuk. A szerző felteszi a kérdést: „Ha az asszonyi nyelvek oly örömet pörögnek, miért nem szoktatjuk őket arra, hogy örömet pörögjenek? Ha a napban található foltokról tudnának beszélni, akkor talán nem emlegetnék minduntalan az ő szomszédjaik hibáit. Ha az égi testeknek egymás eránt való állásokról s járásokról tudomány-jok volna, nem hallanánk tőlök mások szerelme vagy házasodása felől annyi balga magyarázásokat.” A szerző szerint a nők „elméje nem kevésbé alkalmas a tanulásra, mint a férfijaké...” Nem érti, miért fordítanak akkora gondot az arisztokrata családokban a fiúk nevelésre, és miért hagyják veszni a leányoknak a fiúkéhoz hasonló értelmi képességeit?

1827 júniusában, egy D. M. jegyű szerző, utalva a *Tudományos Gyűjtemény*, és más lapok hasábjain a női művelődéssel kapcsolatos „Penna-háborúra” kötelességének érezte, hogy véleményt nyilvánítson a kérdésről a *Felső Magyar Országai*

²⁸ A vitáról: FEHÉR Katalin: *Reformkori sajtóviták a nők művelődésének kérdéseiről*. = Magyar Könyvszemle 1995. 3. sz. 247–263.

²⁹ S. J.: *Mennyire legyen az Asszony-személy jártas a Tudományban?* = Felső Magyar Országai Minerva 1825. 176–178.

³⁰ Uo. 176.

³¹ *A Főrendű Asszonynak szükséges a Tudományokat tanulni*. = Felső Magyar Országai Minerva 1826. VI. 739–740.

*Minervában.*³² A cikk elején leszögezi, hogy a nők többségét tekinti irányadónak ítélete megfogalmazásakor. Elismeri, hogy „vagnak és lesznek is tudós Asszzonyok; de ezek kiléptek a nékiek a Természettől kiszabott helyheztesítésből... és szembe-tűnő helyet szereztek magoknak” a villágban, mint például „Madam Stäel, aki ... Európát bėjárván, a maga híres utazását és a tőle béutazott országok állapotját leírta.” A többség azonban nem ilyen.

A szerző az átlagos nők kötelességeit és jogait nem a saját szavaival fogalmazza meg, hanem egy kolozsvári prédikátor, Herepei Károly, egy 1826-ban, Gyulai Ferencné temetésén elhangzott beszédét közölve mutatja be. „A Férfiúnak más, az Asszzonynak megint más az elhivattatása”... szögezi le a prédikátor. „A Férfiú egy fényes és dicsőséges pályán izzadhat, a Haza, Státus és Társaság ügyében... Az Asszony egy csendes és keskeny körben, egy Familiának és kicsiny háznak falai között halgatva és gyakran nem láttatva és nem bámúltatva munkálódik.”³³ Mindkét területen végzett munka tiszteletre méltó – vallja a szerző. A nő elsősorban ember, és csak azután feleség, anya és gazdasszony, akinek emberi méltóságát minden körülmények között meg kell őriznie. Az emberi méltóságot a nőnek nem a tudományos ismeretek tömege adja, hanem az, ha a maga körében okosan tud cselekedni. Tehát a nő csak annyira legyen művelt, hogy bizonyos tárgyakban követni tudja férje gondolkodását. A műveletlen asszony nem lehet jó társa egy képzett férfinak. A művelt és az új ismeretek befogadására nyitott nő okosabban neveli gyermekeit, mint az, aki a háztartáson kívül semmi iránt nem érdeklődik. Mindezek mellett azonban a nő legyen jó feleség, kiváló anya, és gondos háziasszony. A legfontosabb azonban az, hogy „egy jó asszzonynak semmi gyönyörűséget nem szabad házán kívül keresni”, tehát a szükséges műveltséget is főként olvasással, önképzéssel szerezheti meg.

Mint ahogyan a korszak más lapjai, a *Felső Magyar Országi Minerva* is sokat foglalkozik az olvasás fontosságának kérdéseivel. 1825-ben egy K. S. jegyű szerző „A szép könyvek olvasásáról” című cikkében³⁴ összefoglalja mindazokat a gondolatokat, amelyek a reformkorban sokakat érdekeltek. Az olvasás a legnemesebb, leghasznosabb és legkellemesebb foglalatosság – vallja a szerző. Az értelmes ember azért olvas, hogy lelkét hasznos ismeretekkel gazdagítsa, szívét nemesítse. „Az olvasásnál való tzélunknak annak kellene lennie, hogy általa magunkat jobbitsuk, s olly tökéletességeket szerezzünk, mellyek által a közjót jobban előmozdíthassuk.”³⁵

Udvardy János³⁶ is hasonló véleményt fogalmaz meg „Olvasás” című cikkében.³⁷ Szerinte a rendszeres olvasás apródonként nemesíti a lelket. Minél többet

³² D. M.: *Az Asszonyi Virtusokról.* = Felső Magyar Országi Minerva 1827. II. 1250–1260.

³³ Uo. 1251.

³⁴ K. S.: *A szép könyvek olvasásáról.* = Felső Magyar Országi Minerva 1825. III. 379–382.

³⁵ Uo. 380.

³⁶ Udvardy Cserna János (1799–1890). Alsóbb iskoláit Pápán végezte, majd Pesten 1821-ben mérnöki oklevelet szerzett. Az Eszterházy majd az Orczy család birtokán dolgozott, majd Heves megye mémöke lett. 1832-ben a Magyar Tudós Társaság levelező tagjának választotta. Számos cikket írt

olvas az ember, annál többet tud, „annál tisztább józanabb elmére, s míveltebb lélekre tesz szert; – minnél tisztább lesz elméje, annál mélyebben bé lát a Természet titkaiba.” Hogy mit kell olvasni, arról a következőket mondja: „olvasni kell mindent, ami csak kezünkbe akad, és az alkalmatosságot mindenütt, mindenben meg kell ragadni... mert a bölcsesség mindenütt hever, még a szemétdombon is.”³⁸ Sokaknak azonban nincs elég idejük a könyvekre, ezért nekik az újságok és folyóiratok rendszeres olvasását ajánlja a szerző, hiszen ezekből számos hasznos ismeretre szert lehet tenni. „Ha nem olvasunk Folyó-írásokat, nem tudjuk, minő emberek közt lakunk? – minő században, s minő kortársak közt élünk? – hol állunk már az emberi tökély lajtorjáján, s a mívelt nemzetek láncz során?”³⁹

A szerző nézete szerint a magyarok többsége „irtózik az olvasástól”, függetlenül vagyoni helyzetétől, társadalmi hovatartozásától. „Az aranynál drágább időt” ezek inkább haszontalanságokra, „kártvázásra, kuglizásra, betyárkodásra” fecserlik. Inkább hallgatják a sületelen, ostoba beszédet, melyben mulatságot találnak, minthogy elméjüket könyvek, újságok olvasásával terheljék. Az olvasás nem kerül sok pénzbe. Aki nem tud könyveket venni, elmehet az egyre szaporodó „Casinókba” és „Olvasó kabinétekbe”, ahol kis összegért művelődhet. A hiba nem a jó magyar könyvek hiánya. „Akinak van kedve olvasni, talál holtáig eleget akár eredeti magyar könyvet, akár fordítottat.”

Egy másik szerző, Szigethy Gyula Mózes⁴⁰ szerint hatalmas az írók felelősége. Könyveikkel, cikkeikkel nagymértékben szolgálhatják a haza fejlődését. Arra biztatja a magyar írókat, hogy

„Dolgozzunk nagyobb és apróbb rendű könyveket és Repülő-írásokat, pártfogoljuk hazánknak mostan folyásban lévő többféle becses Idő-szaki és Pálya-írásait, Év-könyveit; minden nemzeteknél ezek ébresztették fel a Tudományok szeretetét, vetették meg a tökéletesség talp-kövét, hozták mozgásba a gondolkodó, ítélő, okoskodó tehetség erejét, a fentebb törekedés lelkét, s a nép világosítására használtak.”⁴¹

A *Felső Magyar Országi Minerva* 1832. évfolyamában egy névtelen szerző levélformában írott cikkében⁴² a magyar nyelvű újságok és folyóiratok szükségességéről és hasznáról értekezik. Hangsúlyozza, hogy Pesten számos német

---

a korabeli lapokba. Gazdasági témájú, népszerűsítő könyvei, (a *Gazdasági földmérő, avagy együgyű és világos útmutatás arra, miképpen lehessen kiki a maga földjeinek inzsellerje ... Székesfehérvár, 1825, Gazdasági vízmérő, avagy együgyű és világos útmutatás arra, miképpen lehessen kiki a maga határában található vizekre nézve inzseller ... U. ott, 1827., Gazdasági regulatiók tüköre a pallérozott mezei gazdaságnak kalauzul, a gazdasági könyveknek kulcsául ... Pest, 1828.*) az első magyar nyelvű összefoglalásai a témának.

³⁷ UDVARDY János: *Olvasás.* = Felső Magyar Országi Minerva 1832. III. 695–713.

³⁸ Uo. 699.

³⁹ Uo. 710.

⁴⁰ SZIGETHY Gyula Mózes: *Az Írók, ezeknek sorsok, elrendelgetések, minden dolgokra való szoros és általános befolyások.* = Felső Magyar Országi Minerva 1827. IV. 1454–1463.

⁴¹ Uo. 1463.

⁴² *Panasz a Magyar-zsurnálok kevés vóltáról.* = Felső Magyar Országi Minerva 1832. II. 257–263.

nyelvű újsághoz és folyóirathoz lehet hozzájutni, amelyekből tájékozódni lehet az eseményekről, de magyar nyelvű lap kevés van. „Én szeretek időszaki írásokat olvasni... és igen szeretném, ha a kávéházakban és olvasó társaságokban... magyar havi írások találtanánk” írja. Az újságok sok „hasznos eszméreteket” terjesztenek, arra készítetik az embereket, hogy sok, a haza számára fontos dologról közösen gondolkodjanak.

1836-ban a *Felső Magyar Országi Minerva* ismét közölt egy hosszú tanulmányt a sajtó műveltségközvetítő szerepéről és fontosságáról „Egy-két szó az Időszaki-iratokról, s ezek nem tenyészhetésüknek főbb okairól hazánkban”⁴³ címmel. A cikkíró hangsúlyozza a folyóiratok fontosságát a nemzet életében.

„Az értelmi közösülés csatornái, melyeken az ezer különmemű isméretek egyik nemzetből a másikba átfolynak, a Folyó-írások; s ezek, mint illyenek, megbecsülhetetlen kincsek a világosság új korának drága szüleményei között”⁴⁴

A folyóiratok alkalmasak arra, hogy az új gondolatokat gyorsan közvetítsék, az írókat és tudósokat gondolataik kicserélésére, vitákra készítsék. Az időszaki iratok többnyire olyan dolgokkal foglalkoznak, amelyek az emberek többségét érdeklik. Sokan, ha könyvet nem szívesen, újságokat, folyóiratokat mégis inkább olvasnak. Ezért fontos, hogy egy ország áldozzon a lapok kiadására, törekedjen hírlap- és folyóiratirodalma fejlesztésére, hiszen ezáltal a nemzet szellemi ereje, kultúrája is növekszik.

A szerző közli a hazánkban addig megjelent újságok, folyóiratok és zsebkönyvek címét, a lap megindulásának évszámát, a szerkesztők nevét. Hangsúlyozza, hogy íróink több folyóiratot indítottak meg, mint amennyinek fenntartására szellemi és anyagi tehetségük képes volt. Ennek következtében a sokféle folyóiratot nem tudták elegendő magas színvonalú, valódi irodalmi- és tudományos értékű cikkel ellátni. A szerkesztők gyakran tartalmatlan, üres cikkeket közöltek, csakhogy lapjukat kitöltsék. Mivel az olvasó nem talált bennük szellemi élvezetet, nem rendelte meg a lapot. Éppen ezért az irodalmi fejlődés ütemes menetét azzal biztosíthatnánk, ha csak négy tudományos folyóiratunk lenne: a *Tudományos Gyűjtemény*, *Felső Magyar Országi Minerva*, a *Kritikai Lapok*, és a *Tudománytár*. Ezekon kívül elegendő lenne három politikai hírlap, és egy szórakoztatásra szánt divatlap, amely hivatva lenne „a literatúrai s viseletbeni csinosb ízlést” terjeszteni. A túl sok lap megosztja az olvasókat.

A magyar nyelvű folyóiratok többségének nincs határozott szellemi irányzata. Enciklopédikus jellegűek, ezért a csak bizonyos témák iránt érdeklődő olvasók alig találnak rá a számukra fontos írásokra. A szerző külön kritikai, jogi, esztétikai, orvosi, mulattató, és oktató folyóiratok meghonosítását követeli Magyarországon. Egyik a másik szerepébe, hatáskörébe ne avatkozzék bele.

⁴³ ELEMÉR: *Egy két szó az Időszaki-iratokról, s ezek nem tenyészhetésüknek főbb okairól hazánkban*. = *Felső Magyar Országi Minerva* 1836. I. 1–36.

⁴⁴ Uo. 4.

Sajnos hazánkban az olvasók nem érdeklődnek kellő mértékben a magyar nyelvű sajtó iránt, nem úgy, mint például Amerikában, ahol a kis falvak lakosai is rendszeresen olvasnak. Ez a legfőbb oka annak, hogy lapjaink sorra megszűnnek.

*

Miután nagy vonalakban áttekintettük a *Felső Magyar Országi Minerva* fontosabb, művelődéssel foglalkozó cikkeit, megállapíthatjuk, hogy a kassai lap tíz éves fennállása alatt, a tudományok, a nemzeti művelődés és nevelés kérdéseit érintő tanulmányaival sokat tett az olvasók ismereteinek bővítésért, a reformkor fontos céljainak népszerűsítéséért. A szakirodalom korábbi megállapításaival ellentétben, ebben a tekintetben nem maradt el a korszak többi folyóiratától, tehát semmiképpen sem tekinthető „súlyosan korszerűtlennek”, „valóságellenesnek és retrográdnak”, olyan lapnak, mely „összegyűjtötte a hazai művelődés elavult és színvonalatlan törekvéseit”.

Ugyanígy nem fogadható el egyértelműen a szakirodalom megállapítása az olvasók összetételével kapcsolatban sem. Az előfizetők között valóban sok a főrendű, de a polgárok és értelmiségiek, ügyvédek, tanárok, orvosok, katonák, papok, jog- és orvostanhallgatók, nevelők, sőt könyvkereskedők, és kézművesek is olvasták a lapot, katolikusok, reformátusok és evangélikusok egyaránt.

A főrendűek közül érdemes azokat kiemelni, akik sokat tettek a nemzeti irodalom, művelődés és általában a haladás ügyéért. Előfizetett a lapra Andrassy György, Festetics László, Gyulay Lajos, Mednyánszky Alajos, Ráday Gedeon, Széchenyi István, Teleki József és Wesselényi Miklós.

Előfizettek a folyóiratra az iskolák és szerzetesrendek is. Járt a lap Pannónhalmára a bencéseknek, Szombathelyre a Szent Norbert szerzetesrend tagjainak, a cisztercieknek, a keszthelyi premonstreieknek, a sárospataki, a debreceni, a nagyenyedi református kollégiumnak, a soproni Magyar Társaságnak, a szatmári püspöki líceum hallgatóinak. Járatta és olvasta a folyóiratot Kövy Sándor, a neves sárospataki jogtanár, Méhes Sámuel, a kolozsvári matematikaprofesszor, Ertsey Dániel, a debreceni kollégium filozófia professzora éppúgy, mint lapszerkesztők, Görög Demeter, Kultsár István, Pánzél Dániel, Schedius Lajos és Döbrentei Gábor. Az előfizetők között találjuk az írók közül Rummy Károly Györgyöt, Fáy Andrást, Kazinczyt, Kis Jánost, Guzmics Izidort, Pápay Sámuel, Szemere Pált. A sort még folytathatnánk. Kevésbé valószínű, hogy a reformkor ennyi jeles személyisége előfizetett volna egy haladásellenes, korszerűtlen, érdektelen lapra.*

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T 037613)

KATALIN FEHÉR

The "Felső Magyar Országai Minerva" and the culture

Scientists dealing with the history of culture have not paid enough attention to the role of press. In Hungary in the first half of the 19th century books were mainly influenced by the ideas of earlier ages, but newspapers and periodicals followed more modern ideas. The Hungarian press was born in the last decades of the eighteenth century. It covered cultural topics from the beginning.

The Felső Magyar Országai Minerva (Minerva of North Hungary) was founded in Kassa in 1826 by an aristocrat, József Dessewfy. The periodical published poems, short stories and plays, but it published also studies on the different and questions of culture. The editor tried to continuously inform his readers on the latest cultural results of the foreign countries and Hungary too, and he considered it important to write about books on cultural topics.

The author writes about the articles on cultural topics published in the *Felső Magyar Országai Minerva* (1826-1837). She deals with the articles on the new cultural results of foreign (countries Britain, America, Germany etc.), on education of girls, on the battle for the Hungarian teaching language, the place and role of the press in Hungary, and some other interesting cultural themes. Although the fiction published in this periodical was mostly unvaluable, it also published several articles containing modern ideas on scientific and cultural questions. The study gives a comprehensive picture on the cultural articles of the *Felső Magyar Országai Minerva*, which was an important periodical of the age in Hungary.

BALÁZS NEMES

Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. I.*

Miklós Jankovich, dieser bedeutende ungarische Polyhistor, Antiquitätensammler und nicht zuletzt Bibliophile des 19. Jahrhunderts ist spätestens seit Berlász' grundlegendem Aufsatz über die Entstehung seines neben Antiquitäten auch an Büchern und Manuskripten besonders reichen „Museums“¹ als der „zweite Begründer“ der Ungarischen Nationalbibliothek in das Bewusstsein von Bibliothekaren und Forschern eingegangen.² Anhand von Akten- und Archivalienrecherchen hat Berlász eine unverzichtbare Orientierungshilfe, einen Kompass zu dem bis dato ungesichteten, an bibliotheksgeschichtlichem Material jedoch reichhaltigen Jankovich-Nachlass in die Hand der Forschung gelegt.³ Im Rahmen seiner Jankovich-Studien hat Berlász ein weiteres, unerforschtes Terrain betreten, als er sich vornahm, anhand von noch zu den Lebzeiten des bibliophilen Sammlers veröf-

* Hier möchte ich mich bei der Faludi Ferenc Akadémia herzlich bedanken, dass sie meinen Gastaufenthalt an der Budapester Eötvös Loránd Universität im Wintersemester 2001/2002 finanziell mitgetragen hat.

¹ BERLÁSZ, Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa* (Werdgang und Schicksal der Bibliothek von Miklós Jankovich). In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970–1971*, Bp. 1973, S. 109–173 (deutsche Zusammenfassung: S. 171–173) und in leicht veränderter Form, *Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei* (Die Lebensbahn von Miklós Jankovich und seine bibliothekarischen Sammlungen). In: BELITSKA-SCHOLTZ, Hedvig (Hg.), *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1985. S. 23–78. /*Művészettörténeti füzetek 17./*, (deutsche Zusammenfassung: S. 287–290) bzw. DERS.: *Az OSzK története 1802–1867* (Die Geschichte der Széchényi-Nationalbibliothek 1802–1867). Bp. 1981. bes. S. 246–252.

² DERS. [1981] 252 und [1985] 24 bzw. KELECSÉNYI, Gábor: *Jankovich Miklós 1773?–1846*. In: DERS.: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp. Gondolat, 1988. S. 234–247, hier: S. 245.

³ Die im Familienarchiv aufbewahrte private Korrespondenz von Jankovich und weitere Dokumente seiner Sammeltätigkeit hat sich die Nationalbibliothek von dem Urenkel des Sammlers erst 1959 erworben, s. WINDISCH, Éva: *Fondok az OSzK Kézirattárában* (Fonds in der Handschriftenabteilung der Széchényi-Nationalbibliothek). In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970–1971*. Bp. 1973. S. 141–159. bes. S. 143 und DIES.: *Jankovich Miklós személyi levéltára* (Das Personalarchiv von Miklós Jankovich). In: BELITSKA-SCHOLTZ, Hedvig (Hg.): *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1985. S. 259–276. /*Művészettörténeti füzetek 17./*, (deutsche Zusammenfassung: S. 300). Zum Nachlass gehören weiterhin jene Katalogwerke, die zusammen mit der 1832/36 gekauften ersten Sammlung in die Bibliothek des damaligen Nationalmuseums eingeliefert wurden.

fentlichten, aber in den meisten Fällen nicht mehr als summarische Angaben enthaltenden Bekanntmachungen, und anhand der Zahl von Handschriften, die durch moderne Beschreibungskataloge zu ermitteln war, die approximative quantitative Größe des mittelalterlichen Handschriftenbestandes dieser Sammlung spekulativ zu erschließen. Zwar war er von der Existenz unterschiedlicher Katalogwerke bestens unterrichtet, unterließ es aber, sie auf den mittelalterlichen Handschriftenbestand hin zu befragen. Besonders jene Handschriftenkataloge wären dabei einer näheren Betrachtung wert gewesen, die von Jankovich selbst angelegt und von unbekanntenen Personen weitergeführt wurden.⁴ Der von Berlász ermittelte Umfang der Jankovich'schen Handschriftensammlung soll im vorliegenden Aufsatz anhand der Angaben in diesen Katalogwerken geprüft werden.⁵

Da es sich im Fall des mittelalterlichen Handschriftenbestandes um einen relativ übersichtlichen und im Vergleich zu den Büchersammlungen von Jankovich gut dokumentierten Korpus handelt, empfiehlt es sich, außer den handgeschriebenen Katalogen zusätzlich alle bekannten, bereits in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts abgedruckten und von Berlász größtenteils unberücksichtigt gebliebenen Bekanntmachungen dieser Sammlung ebenso heranzuziehen. Einer Kollation aller durch diese Verzeichnisse erfassten und heute im Bestand der Nationalbibliothek aufbewahrten Handschriften – deren Ergebnisse in Form einer Synopse festgehalten werden sollen – ist es zu entnehmen, dass die modernen Beschreibungskataloge – von einigen Ausnahmen abgesehen – wenig zuverlässig sind, wollte man anhand ihrer Possessornennungen die faktische Größe der von mir untersuchten Handschriftensammlung ermitteln. In einem zweiten Schritt wird dann versucht, das stufenweise Zustandekommen der Jankovich-Sammlung zu rekonstruieren. Da die von Janko-

⁴ Quart. Lat. 2683: *Jankovich Nicolai Manuscriptorum Rerum Hungaricorum Catalogus Tom. I a Sec. VIII–XVII, Tom. II a Sec. XVIII–XIX*, Quart. Lat. 3872: *Catalogi manuscriptorum codicum bibliothecae Jankovichianae*, Fol. Lat. 37: *Elenchus Codicum Manuscriptorum extraneorum Jankovichianus* und Fol. Lat. 38: *Elenchus Manuscriptorum autographorum et synchronorum rerum hungaricorum a Sec. VIII–XVIII*. Seit BERLÁSZ' Aufsatz ist ein weiterer Beitrag zu der Jankovich-Sammlung erschienen, s. MAYER, Gyula: *A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez* (Beitrag zur Geschichte der Reisach- und Jankovich-Sammlung). = Magyar Könyvszemle (113.) 1997. S. 433–446. Zwar hat MAYER zwei der erwähnten Katalogen (Quart. Lat. 3872 und Fol. Lat. 37) benutzt, um in ihnen Handschriften der ehemaligen Reisach-Sammlung aufzuspüren, weiteres Interesse haben jedoch diese Katalogwerke selbst bei ihm nicht gefunden.

⁵ Von der Existenz eines „frühe(n) Katalog(s)“, der sich im Besitz der Jankovich-Familie befinden und neben Handschriftenbeschreibungen auch Standortnummer enthalten soll, berichtet VIZKELETY, András: *Beschreibendes Verzeichnis altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken* Bd. I, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1969. S. 11. Dieses Verzeichnis stand mir leider nicht zur Verfügung, es wäre aber einer näheren Untersuchung sicherlich wert. Trotz der wortkargen Nomenklatur würde es sich weiterhin lohnen, auch die im Jankovich-Nachlass enthaltenen Auktionskataloge einzelner (meist Wiener) Antiquariaten und Privatsammlungen (Quart. Lat. 3870, bes. Fol. 1–69) bzw. die zahlreichen Verzeichnisse der von Jankovich gänzlich oder teilweise erworbenen Privatbibliotheken (aufgelistet bei BERLÁSZ [1973] 117ff und [1985] 31ff bzw. WINDISCH [1985] 263–264) auf mittelalterliche Handschriften hin zu durchforschen.

vich erstellten Handschriftenbeschreibungen über das Inhaltliche hinaus keine Angaben zu den konkreten Erwerbungs Umständen (Ort und Zeitpunkt der Erwerbung, Verkäufer) liefern, muss von den handgeschriebenen Katalogwerken ausgehend gefragt werden, ob sich der Zeitpunkt der Erstellung der Handschriftenbeschreibungen und Katalogwerke bestimmen lässt. Wäre diese Frage positiv zu beantworten, so könnte das faktische Vorhandensein der von ihnen erfassten Handschriften zu einem gegebenen, im Laufe dieser Arbeit näher zu bestimmenden Zeitpunkt festgestellt und so die Bestandsentwicklung nachgezeichnet werden.

Neben der ersten Handschriftensammlung (1786/90–1832), die durch unterschiedliche (handgeschriebene oder gedruckte) Katalogwerke bestens dokumentiert ist, werde ich auf die zweite Sammlung (1833–1844) zu sprechen kommen: Ein bisher unberücksichtigt gebliebenes fragmentarisches Verzeichnis und mehrere Anschaffungen, die auf die antiquarische Tätigkeit von Sámuel Literáti Nemes zurückzuführen sind, machen uns auf Handschriften dieser von ihrem Umfang her wesentlich weniger bekannten Sammlung aufmerksam. Im Unterschied zu der Meinung der bisherigen Forschung, es sei nicht mehr zu entscheiden, ob Jankovich einige Stücke seiner ersten Sammlung dem Nationalmuseum vorenthielt⁶, wird sich zeigen, dass die zweite Sammlung durch Handschriften der ersten Sammlung zum Teil ergänzt und dank Literáti's Sammeleifer mit weiteren Stücken vermehrt wurde. Dass Literáti nicht nur die Jankovich-Sammlung, sondern auch die Theke anderer Zeitgenossen (István Horvát, Lajos Farkas) bereichert hat, beweisen mehrere Handschriften, die sich größtenteils den 1841–1842 unternommenen Anschaffungsreisen zuordnen lassen.

Zur Benutzung der Synopse

Die mittelalterlichen hebräischen, griechischen, lateinischen, italienischen, deutschen und niederländischen Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek wurden von Beschreibungskatalogen unterschiedlicher Tiefe vollzählig erfasst.⁷

⁶ VIZKELETY [1969] 10 bzw. BERLÁSZ [1973] 155 und [1985] 61

⁷ Dazu KOHN, Sámuel: *A Magyar Nemzeti Múzeum héber kéziratái* (Die hebräischen Handschriften des Ungarischen Nationalmuseums). = *Magyar Könyvszemle* (2.) 1877. S. 16–27, 90–105 (im Folgenden KOHN [1877a]) und DERS.: *Die hebräischen Handschriften des Ungarischen Nationalmuseums*. = *Magazin für die Wissenschaft des Judentums* 1877 (Berlin), S. 3–32 (im Folgenden KOHN [1877b]); ZAMBRA, Luigi: *I manoscritti italiani nella Bibliotheca Széchényi del Museo Nazionale Ungherese di Budapest*. = *La Bibliofilia* (Firenze) (12.) 1910/1911, S. 94–102; STRACKE, D. A.: *Niederlandsche Handschriften en Wiegendrukken in Oostenrijk-Hongarije*. Gent, 1914; BARTONIEK, Emma: *Codices manuscripti Latini I: Codices Latini medii aevi*. Bp. 1940. /A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke 12./ KUBINYI, Mária: *Libri manuscripti graeci in bibliothecis Budapestinensibus asservati*. Bp. 1956; VIZKELETY [1969] (s. Anm. 5) und LIEVENS, R.: *Middelnerlandse Handschriften in Oost-Europa*. Gent, 1963. Der Beschreibungskatalog mittelalterlicher slawischer Handschriften ist immer noch ein Desiderat. Im vorliegenden Aufsatz wurden die zahlreichen slawischen Kodizes der Jankovich-Sammlung nicht berücksichtigt, da sie in

Anhand der nun folgenden Synopse sollen sie auf ihre Possessornennungen hin geprüft werden. Handschriften, die von den Verfassern dieser beschreibenden Verzeichnisse nicht als Jankovich zugehörig erkannt wurden, in den noch zu den Lebzeiten des bibliophilen Sammlers abgedruckten oder zum Teil von ihm selbst geschriebenen Katalogen jedoch erwähnt werden, habe ich mit einem Sternchen (*) kenntlich gemacht. Da die meisten Handschriften der Jankovich-Sammlung von dem Nationalmuseum 1832/36 erworben wurden, geben die nach der jeweiligen Signatur in Klammer gesetzten Jahreszahlen die davon abweichenden Erwerbungsjahre an.

Die Angaben der zweiten Kolumne betreffen hauptsächlich deutsche, aber auch einige lateinische Kodizes. Abgesehen von einer einzigen deutschen Handschrift, die mit weiteren vier lateinischen (z.T. neuzeitlichen) Manuskripten aufgrund des Museal-Abkommens von 1933 in den Besitz der Österreichischen Nationalbibliothek übergang⁸, handelt es sich ausschließlich um Bavarica, die 1895 gegen das Hunyadi-Archiv des damaligen Bayerischen Reichsarchivs ausgetauscht wurden.⁹ Die Handschriften literarischen Inhalts hat das Reichsarchiv in der Zwischenzeit an die Bayerische Staatsbibliothek ausgeliefert, einzelne Stücke verblieben dabei entweder in München oder kamen an die Kreisarchive (heute Staatsarchive) Amberg, Bamberg und Würzburg sowie nach Speyer (heute Landesarchiv Speyer).¹⁰

Da Jankovich eine Reihe von Handschriften in Auktionen unterschiedlicher Privatsammlungen erworben hat, sind in der nächsten Spalte die Namen der jeweiligen Vorbesitzer enthalten, soweit sie anhand der Angaben moderner Beschreibungskata-

den von mir untersuchten Verzeichnissen nicht vorkommen. Die wenigen mittelalterlichen ungarischen Handschriften der Hungarica-Kataloge (Quart. Lat. 2683, Fol. Lat. 38 und z.T. Fol. Lat. 39) aufzufinden, wird kein Problem darstellen, deshalb sind sie hier ebenso unerwähnt geblieben.

⁸ ÖNB Ser. nova 3810–3814, s. dazu MAZAL, Otto / UNTERKIRCHER, Franz: *Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek „Series nova“* Teil 3., Wien, Georg Prachner, 1967.

⁹ Zu der Liste dieser teils mittelalterlichen, teils neuzeitlichen Handschriften s. CSONTOSI, János: *Emlékirat a müncheni Hunyadi-levéltár visszaszerzésének tárgyában* (Gedenkschrift anlässlich der Rückgewinnungsversuche des Münchener Hunyadi-Archivs). = Magyar Könyvszemle (14.) 1889. S. 252–310, bes. S. 271–289 (zum Zitieren: Seitenzahl/Nummer der jeweiligen Handschrift in der von CSONTOSI zusammengestellten Ablieferungsliste); ergänzend dazu BORSA, Iván: *A Hunyadi család levéltárának története* (Die Geschichte des Hunyadi-Familienarchivs). = Levéltári Közlemények (35.) 1964. S. 21–56, bes. S. 31–47. Zwei von den bei CSONTOSI verzeichneten Handschriften sind letztendlich doch in Budapest geblieben (Cod. Germ. 57, 58*), vgl. den Vermerk tévesen lebélyegezve (irrtümlich abgestempelt) im *Repertorium* der Quart-Handschriften.

¹⁰ Den heutigen Standort und die heute gültigen Signaturen dieser quer durch Bayern verstreuten Jankovich-Handschriften unterließ VIZKELETY im Jahre 1969 zu ermitteln (a.a.O. 12). Die Signaturen der in der Bayerischen Staatsbibliothek aufbewahrten Kodizes wurden mir freundlicherweise von Frau Karin SCHNEIDER (München) brieflich mitgeteilt. Ich bedanke mich weiterhin bei Herrn MEYR (Bayerisches Hauptstaatsarchiv: BHStA), J. MARTIN (Staatsarchiv Nürnberg: StAN) und P. FLEISCHMANN (Staatsarchiv Augsburg: StAA) für die gewährte Hilfe, den verbleibenden Rest mittelalterlicher Handschriften aus der ehemaligen Jankovich-Sammlung ausfindig zu machen.

taloge und eigenen Recherchen zu ermitteln waren. In manchen Fällen habe ich auch die Provenienz der jeweiligen Handschrift angegeben. Diese Angaben erlauben nicht nur, Rückschlüsse auf den Zeitpunkt der Erwerbung einzelner Handschriften zu ziehen, sondern sie informieren uns auch über die Vollständigkeit und Zuverlässigkeit der im Druck erschienenen oder mit der Hand erstellten Handschriftenkataloge.

In den nachfolgenden vier Spalten sind jene gedruckten Bekanntmachungen und Verzeichnisse der ersten Jankovich'schen Sammlung aufgelistet, die über wenig verlässlichen summarischen Angaben hinaus in stichwortartiger oder mehr ausführlicher Form auch konkrete Handschriften nennen.¹¹ Wenn ich mir einer Zuordnung nicht sicher war, habe ich es durch ein Fragezeichen (?) nach dem entsprechenden locus kenntlich gemacht.

Schließlich werden jene Handschriftenkataloge aufgeführt, die entweder auf Jankovich selbst zurückzuführen sind oder von uns unbekannteren späteren Händen geschrieben wurden. Im Fall des Fol. Lat. 37 habe ich immer auch das Wasserzeichen jenes Blattes angegeben, auf welchem die Beschreibung der jeweiligen Handschrift steht. Quart. Lat. 3872 umfasst drei Faszikeln mit immer neu einsetzenden Katalogisierungsversuchen. Die Minus- und Pluszeichen weisen auf Umstrukturierungen hin, die in den alphabetisch geordneten Katalogen der ersten Sammlung anzutreffen sind. Es kommt öfters vor, dass Handschriftenbeschreibungen durch Streichungen und Radierungen zunächst getilgt (-), dann aber anderweitig versetzt, d.h. umplatziert (+) wurden.

¹¹ FEJÉR, György: *T. Vadassi Jankovics Miklós Gyűjteményeiről* (Über die Sammlungen des Miklós Jankovics von Vadass). = *Tudományos Gyűjtemény* (1.) 1817. Heft 11. S. 3–46 (zum Zitieren: Seitenzahl); MEDNYÁNSZKY, Alajos: *Wissenschaftliche Sammlung des Herrn Niklas von Jankowits zu Pesth*. = Taschenbuch für die vaterländische Geschichte (Hormayr Wien) (2.) 1821. S. 329–356 (zum Zitieren: Seitenzahl); PERTZ, G. H.: *Verzeichnis von Handschriften zur Deutschen Geschichte im Museum des Herrn Niklas von Jankovich zu Pesth*. = *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 1831 (Hannover), S. 140–161 (zum Zitieren: Seitenzahl/Nummer der jeweiligen Handschrift in der von PERTZ zusammengestellten Liste); HÄNEL, Gustav Friedrich: *Ungedruckte Handschriftenkataloge I. Elenchus manuscriptorum Nicolai sen. Jankowich*. = *Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik oder Kritische Bibliothek für das Schul- und Unterrichtswesen* 1839 (Leipzig), 5. Supplementband, S. 591–639 bzw. 6. Supplementband (1840), S. 224–242 (um das Zitieren zu erleichtern, habe ich die auf der jeweiligen Seite beschriebenen Handschriften von oben nach unten durchnummeriert: Seitenzahl/Nummer der Handschrift). Von all diesen Katalogen ist das PERTZ'sche Verzeichnis trotz der Arbeit von KROMPECHER, Bertalan: *Jankovich Miklós irodalmi törekvései* (Die literarischen Bestrebungen von Miklós Jankovich). Bp. 1931. S. 13. der ungarischen Forschung weitgehend unbekannt geblieben. Der HÄNEL'sche Katalog wurde von den Autoren moderner Beschreibungskataloge (vgl. Anm. 7) in unterschiedlichem Maße benutzt: KUBINYI gibt bei den griechischen Handschriften (soweit sie bei HÄNEL verzeichnet sind) die entsprechende Auffindbarkeit an; BARTONIEK nutzt HÄNEL nur sehr begrenzt; VIZKELETY verweist auf diesen Katalog nur bei jenen deutschen Handschriften, die nach unterschiedlichen Tauschaktionen im Bestand der Nationalbibliothek geblieben sind; KOHN, ZAMBRA, STRACKE und LIEVENS ist dieses Verzeichnis unbekannt geblieben.

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1830)	FL 37			QL 3872			QL 2683	FL 38
										I.	II.	III.		
Cod. Germ. 1*	Cgm 6247	Reisach				592/7	14r: Joh. A. Heller				42r	55r		
Cod. Germ. 2						598/1	44v: Joh. A. Heller				48r			
Cod. Germ. 3*	StAA KL Karsheim 11a	Reisach			161/66	599/2	55v: In. Ledetsch							
Cod. Germ. 4*	StAN, v. Muffel, Bände Nr. 1				156/60	598/3	44v: Joh. A. Heller				48v			
Cod. Germ. 5						601/2	75r: In. Ledetsch (-) 72r: Vanderley 1833 (+) 46r: C&I Honig				51r			
Cod. Germ. 6														
Cod. Germ. 7*	Cgm 6245						75r: In. Ledetsch (-) ? 72r: Vanderley 1833 (+)				51r ?			
Cod. Germ. 8*	Cgm 6246						75r: In. Ledetsch (-) ? 72r: Vanderley 1833 (+)				51r ?			
Cod. Germ. 9*	BHSA Staatsverwaltung 1939		9	334	159/63	594/3	17r: In. Ledetsch 39r: C&I Honig				43r	56r		
Cod. Germ. 10		Milstatt												
Cod. Germ. 11						602/1	83r: Joh. A. Heller							
Cod. Germ. 12*	Cgm 6240	Derschau 1825				605/2	99v: In. Ledetsch 43r: C&I Honig ?							
Cod. Germ. 13							77r: Vanderley 1833							
Cod. Germ. 14														
Cod. Germ. 15						608/7	120r: In. Ledetsch			25r				
Cod. Germ. 16						618/2	147r: Joh. A. Heller							
Cod. Germ. 17			9	334									38v	69r
Cod. Germ. 18						597/3	38r: In. Ledetsch				47r			
Cod. Germ. 19*	Reichsstadt Nürnberg, Amts- und Stadtbücher Nr. 338	Ebner- Eschenbach			156/59	604/6	97v: Joh. A. Heller							
Cod. Germ. 20						608/8	120r: In. Ledetsch							
Cod. Germ. 21						607/7	116r: In. Ledetsch							
Cod. Germ. 22						607/4	114r: Joh. A. Heller							

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1830)	FL 37			QL 3872			QL 2683	FL 38
							I.	II.	III.	I.	II.	III.		
Cod. Germ. 23														
Cod. Germ. 24								53r: C&I Honig						
Cod. Germ. 25		Spohn						53r: C&I Honig 55r: In. Ledetsch						
Cod. Germ. 27			9	334	146/18								41v	91r
Cod. Germ. 28*	Cgm 6242							118r: In. Ledetsch						
Cod. Germ. 29*	Cgm 6243	Derschau 1825												
Cod. Germ. 30														
Cod. Germ. 31				335									42r	114r
Cod. Germ. 32*	Cgm 6243	Derschau 1825												
Cod. Germ. 33		Reisach						607/6						
Cod. Germ. 34*	StAN, Amts- und Stand- bücher Nr. 140	Ebner- Eschenbach			150/34			602/2						
Cod. Germ. 36			9	334				611/9						
Cod. Germ. 37*	StAN, Handschriften Nr. 264							610/3						
Cod. Germ. 38		Millsstatt												
Cod. Germ. 39*	Cgm 6254							607/3						
Cod. Germ. 40														
Cod. Germ. 41								609/8						
Cod. Germ. 42*	StAN, Handschriften Nr. 301	Ebner- Eschenbach						611/6						
Cod. Germ. 43			9	334	159/64			609/2					15r	51r
Cod. Germ. 44*	Cgm 6248													
Cod. Germ. 45*	StAN, Handschriften Nr. 305				157/62			611/3						
Cod. Germ. 47*	StAN, Handschriften Nr. 307	Ebner- Eschenbach			157/61			612/4						
Cod. Germ. 48								609/6						

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1830)	FL 37			QL 3872			QL 2683	FL 38
										I.	II.	III.		
Cod. Germ. 49*	ÖNB Ser. nova 3814					599/3	55v: In. Ledetsch							
Cod. Germ. [50]*	Cgm 6244						126r: C&I Honig							
Cod. Germ. 51*	BHSA Staatsverwaltung 1949/1		9		149/30	600/6	58v: Joh. A. Heller bzw. 75r: In. Ledetsch (-) 59r: Vanderley 1835 (+)							
Cod. Germ. 52														
Cod. Germ. 56													15v	53r
Cod. Germ. 57	(285/180)	Ebner- Eschenbach			151/35	607/1	111r: In. Ledetsch							
Cod. Germ. 58*	(285/182)						124r: In. Ledetsch							
Cod. Germ. 63						627/6	164r: Joh. A. Heller							
Cod. Germ. 64							64r: Joh. A. Heller							
Cod. Germ. 65						621/5	153r: Joh. A. Heller							104v
Cod. Germ. 67						626/4	162r: Joh. A. Heller							
Cod. Germ. 68														
Cod. Holl. 1*						598/4	55r: In. Ledetsch				17r	48v		
Cod. Holl. 2*						603/4	87v: In. Ledetsch (-) 88v: C&I Honig (+)							
Cod. Holl. 3*						600/3	58v: Joh. A. Heller					50r		
Cod. Holl. 4*						598/2	44v: Joh. A. Heller					48r		
Cod. Holl. 7*						600/5 (?)	58v: Joh. A. Heller					50v		
Fol. Graec. 4						601/9	83r: Joh. A. Heller (-) 80v: C&I Honig (+)				24v			
Quart. Graec. 2														
Fol. Hebr. 1		Carpzow	5	349		591/2	1r: Joh. A. Heller				1r	40r	53r	
Fol. Hebr. 4						598/5	55r: In. Ledetsch				17r	48v		
						595/1	24r: Joh. A. Heller				13r	44r		

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1830)	FL 37	QL 3872			QL 2683	FL 38
								I.	II.	III.		
Cod. Lat. 27							22r: Joh. A. Heller					
Cod. Lat. 28*						596/2	33r: In. Ledetsch	14v	45r			
Cod. Lat. 30		Reisach				592/6	14r: Joh. A. Heller	9r	42r	55r		
Cod. Lat. 31							20v: Joh. A. Heller					
Cod. Lat. 32						594/8	24r: Joh. A. Heller	15v	44r			
Cod. Lat. 33									50v		3r	
Cod. Lat. 34							45r: C&I Honig					
Cod. Lat. 35							15r: Vanderley 1833					
Cod. Lat. 36						593/1	14r: Joh. A. Heller	9v	42v	55v		
Cod. Lat. 39		Millstatt					34r: C&I Honig					
Cod. Lat. 40 (1852)												
Cod. Lat. 41		Reisach				593/5	14v: Joh. A. Heller	9v	42v	55v		
Cod. Lat. 42						593/6	14v: Joh. A. Heller		42v	55v		
Cod. Lat. 44						594/1	17r: In. Ledetsch	10r	43r	56r		
Cod. Lat. 45											6r	120r
Cod. Lat. 46		Spohn 1820				594/2	17r: In. Ledetsch	9r	43r	56r		
Cod. Lat. 47*							37v: In. Ledetsch					
Cod. Lat. 48 (1852)		Iadera/Dal- matia										
Cod. Lat. 49						593/4	14v: Joh. A. Heller	9v	42v (-) 43r (+)	56r		
Cod. Lat. 51		Reisach				592/5	13r: Joh. A. Heller	7r	41v	54v		
Cod. Lat. 53						595/9	31r: Joh. A. Heller	15v	45r			
Cod. Lat. 54							12r: In. Ledetsch					
Cod. Lat. 55					148/25	594/5	20r: Joh. A. Heller	15v	44r (-)			

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1830)	FL 37			QL 3872			QL 2683	FL 38
										I.	II.	III.		
Cod. Lat. 56														
Cod. Lat. 57 (1852?)							19r: Joh. A. Heller					45r (+)		
Cod. Lat. 58		Literáti												
Cod. Lat. 59						596/5	37r: In. Ledetsch	14v	45v					
Cod. Lat. 60*						596/6	37r: In. Ledetsch	14v	46r					
Cod. Lat. 61						597/1	38r: In. Ledetsch	17r	47r					
Cod. Lat. 62						594/6	20r: Joh. A. Heller	13r	44r					
Cod. Lat. 63							40r: C&I Honig							
Cod. Lat. 64 (1852)		Literáti					41r: C&I Honig							
Cod. Lat. 65						597/5	38v: In. Ledetsch	19v	47v					
Cod. Lat. 69														118r
Cod. Lat. 70					160/65	601/3	75v: In. Ledetsch		51v					
Cod. Lat. 71						595/2	25r: Joh. A. Heller	13v	44r					
Cod. Lat. 73						597/11	44r: Joh. A. Heller		47v					
Cod. Lat. 74							48r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 75						599/5	55v: In. Ledetsch		49v					
Cod. Lat. 76							26r: C&I Honig							
Cod. Lat. 77							115r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 79						601/4	75v: In. Ledetsch	19v	51v					
Cod. Lat. 80						599/1	55r: In. Ledetsch	19r	49r					
Cod. Lat. 81							49r: C&I Honig							
Cod. Lat. 82							56r: C&I Honig							
Cod. Lat. 84						593/7	17r: In. Ledetsch		43r				56r	

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1840)	FL 37			QL 3872			QL 2683	FL 38
							I.	II.	III.	I.	II.	III.		
Cod. Lat. 85														
Cod. Lat. 86						599/4	55v: In. Ledetsch	17v						
Cod. Lat. 87			6, 19			594/7	24r: Joh. A. Heller	15r	44r					
Cod. Lat. 88						594/4	17v: In. Ledetsch	14v	41v	54v		6v	18r	
Cod. Lat. 90							47r: In. Ledetsch	9r	43v	56v				58r
Cod. Lat. 92			19	338				17v				16r	56r	
Cod. Lat. 96			18	338				14r				5r	6r	
Cod. Lat. 97							33v: In. Ledetsch							
Cod. Lat. 98						601/1	75r: In. Ledetsch (-) 70v: C&J Homig (+)	18v						
Cod. Lat. 99							71r: C&J Homig							
Cod. Lat. 100 (1852)			19	338								5v	6r	
Cod. Lat. 101							74r: C&J Homig							
Cod. Lat. 102							25r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 103						593/2	14v: Joh. A. Heller	9r	42v	55v				
Cod. Lat. 104						596/4	37r: In. Ledetsch	13r	45v					
Cod. Lat. 106							134v: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 107						597/12	44r: Joh. A. Heller	18v	47v					
Cod. Lat. 108												7r	119r	
Cod. Lat. 109*						597/2	38r: In. Ledetsch		47r					
Cod. Lat. 110						601/10	83r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 111		Millstatt					82r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 112* (1852)		Literati Venedig												
Cod. Lat. 114						602/3	83v: Joh. A. Heller							

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1830)	FL 37			QL 3872			QL 2683	FL 38
							I.	II.	III.	I.	II.	III.		
Cod. Lat. 115					144/8	605/1	99r: In. Ledetsch							
Cod. Lat. 116					145/10		85v: C&I Homig	26r				37v		
Cod. Lat. 117						603/1	87r: In. Ledetsch							
Cod. Lat. 118						603/2	87r: In. Ledetsch							
Cod. Lat. 119						603/3	87v: In. Ledetsch							
Cod. Lat. 120							88v: C&I Homig							
Cod. Lat. 122						603/5	87v: In. Ledetsch	24r						
Cod. Lat. 123							113r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 124												37v		65r
Cod. Lat. 127*		St. Paul: Lavanthal					91r: C&I Homig							
Cod. Lat. 129*						597/10	44r: Joh. A. Heller			47v				
Cod. Lat. 130						601/8	79r: Joh. A. Heller			51v				
Cod. Lat. 131*	ÖNB Ser. nova 3810													68r
Cod. Lat. 133						600/4	58v: Joh. A. Heller	17r						
Cod. Lat. 134							92r: In. Ledetsch							
Cod. Lat. 135							92r: In. Ledetsch							
Cod. Lat. 136			19					17v, 21r				15r		23r
Cod. Lat. 137						595/3	25r: Joh. A. Heller	14v	44r					
Cod. Lat. 138						604/5	97v: Joh. A. Heller (-) 96r: Vanderley 1833 (+)							
Cod. Lat. 139* (1852)		Literáti 1841: Venedig												
Cod. Lat. 140							95r: Vanderley 1833							
Cod. Lat. 141									44v			39r		116r

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1830)	FL 37			QL 3872			QL 2683	FL 38
							I.	II.	III.	I.	II.	III.		
Cod. Lat. 207						597/6	38v: In. Ledetsch	18r	47v					
Cod. Lat. 212						597/13	44r: Joh. A. Heller	19v	48r					
Cod. Lat. 213							51r: C&I Honig							
Cod. Lat. 217						596/1	31r: Joh. A. Heller	13r	45r					
Cod. Lat. 221						599/6	58r: Joh. A. Heller	19r	49v, 50r					
Cod. Lat. 224					152/36									
Cod. Lat. 225		Spohn 1820				609/3	121r: In. Ledetsch	28v						
Cod. Lat. 228		Derschau 1825						26v				36v	63r, 97r	
Cod. Lat. 229							94r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 230							125r: Vanderley 1833							
Cod. Lat. 231						610/2	6r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 232														
Cod. Lat. 233*						597/4	38r: In. Ledetsch	18v	47r					
Cod. Lat. 235						610/4	6r: Joh. A. Heller	25v						
Cod. Lat. 236		Spohn 1820				610/5	6r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 237							67r: Wasserzeichen ?							
Cod. Lat. 239														
Cod. Lat. 240*						610/8	6v: Joh. A. Heller	26r				42r	114r	
Cod. Lat. 242							109r: Vanderley 1833							
Cod. Lat. 245						611/1	6v: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 246						595/5	25r: Joh. A. Heller	13r	44v					
Cod. Lat. 247							86r: C&I Honig							
Cod. Lat. 248					149/31	604/4	97r: Joh. A. Heller (-) 95v: Vanderley 1833 (+)							

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1830)	FL 37			QL 3872			QL 2683	FL 38
							I.	II.	III.	I.	II.	III.		
Cod. Lat. 249														108r
Cod. Lat. 254*		Eberndorf					129v: C&I Honig							
Cod. Lat. 255		Spohn 1819				611/4	132r: In. Ledetsch (-)	24v						
Cod. Lat. 256							131r: C&I Honig	24v						
Cod. Lat. 257								28r						109r
Cod. Lat. 258		1800				596/3	36r: Joh. A. Heller	15v	45r					
Cod. Lat. 260			20	338	144/7							39v	103r	
Cod. Lat. 261							102r: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 262						611/7	132r: In. Ledetsch	26v						
Cod. Lat. 263		Spohn 1819				611/8	133r: In. Ledetsch	24v						
Cod. Lat. 264							75v: In. Ledetsch (-) 76r: C&I Honig (+)							
Cod. Lat. 265														
Cod. Lat. 269*						602/5	83v: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 270*	ÖNB Ser. nova 3813													
Cod. Lat. 272							84r: C&I Honig							
Cod. Lat. 273						601/5	75v: In. Ledetsch		51v					
Cod. Lat. 274						612/3	133v: In. Ledetsch							
Cod. Lat. 275*						612/1	133r: In. Ledetsch	26v						
Cod. Lat. 276*														
Cod. Lat. 277														
Cod. Lat. 278						610/9	6v: Joh. A. Heller							
Cod. Lat. 280														
Cod. Lat. 282*						601/6	75v: In. Ledetsch	18v	51v					
Cod. Lat. 283*							100r: In. Ledetsch							
Cod. Lat. 284							78r: C&I Honig							

Die Handschriftensammlung von Miklós Jankovich

Kodizes	Aktuelle Signaturen	Vorbesitzer	Fejér (1817)	Mednyánszky (1821)	Pertz (1821)	Hänel (um 1830)	FL 37			QL 3872			QL 2683	FL 38
							I.	II.	III.	I.	II.	III.		
Cod. Lat. 285		Spohn 1820				612/6				24r				
Cod. Lat. 286		Spohn 1819												
Cod. Lat. 287										26v ?				
Cod. Lat. 288*						612/5				24v				
Cod. Lat. 289						601/7				17r		51v		
Cod. Lat. 290		Spohn 1820				613/1				24r				
Cod. Lat. 292					145/9					28r			36v	
Cod. Lat. 301*			19	338									41v	
Cod. Lat. 309*						620/6								
Cod. Lat. 314						632/2								
Cod. Lat. 316														
Cod. Lat. 322														
Cod. Lat. 323														
Cod. Lat. 325 (1876)		Nagy István	20	338									38v	69r
Cod. Lat. 329 (1884)		Literáti												
Cod. Lat. 335* (1884)		Literáti												
Cod. Lat. 337 (1884)		Literáti												
(Cod. Lat. 441)														
(Cod. Lat. 442)														
Cod. Lat. 519 (1958)		Millsatt												
Cod. Lat. 524			20	338									38r	67r

Die handgeschriebenen Kataloge der ersten Handschriftensammlung

Untersucht man die Einträge des Katalogs (Fol. Lat. 37), der am umfangreichsten ist, so lassen sich daran wenigstens zwei Phasen der Beschreibungs- und Katalogisierungsversuche ablesen: die während der ersten Arbeitsphase beschriebenen Handschriften heben sich anhand des Duktus der Schreiberhände (Jankovich und zum Teil Tagesschreiber) von den übrigen, wie ich meine später erstellten Handschriftenbeschreibungen ab. Dieser ältere Teil des Fol. Lat. 37, der mit Sicherheit die Vorlage des von Hänel abgedruckten Verzeichnisses war¹², wird im Folgenden der „Urkorpus“ des Katalogs genannt. Ließe sich der Urkorpus datieren, so würden wir über eine sehr umfassende Liste von Handschriften verfügen, die zu einem gegebenen Zeitpunkt mit Sicherheit im Besitz von Jankovich gewesen sind. Für die in dieser Liste nicht verzeichneten Kodizes käme damit eine spätere Erwerbungszeit in Frage vorausgesetzt, dass alle Handschriften, die zum Zeitpunkt der von Jankovich durchgeführten Katalogisierungsarbeit vorhanden waren, vom Urkorpus tatsächlich erfasst wurden.

Um der Datierung des Urkorpus näher zu kommen, gehe ich zunächst von der Frage aus, wann das Verzeichnis, das dem Urkorpus entspricht, Hänel zugeschickt wurde? Aus einer bislang wenig berücksichtigten Fußnote des Hänel'schen Katalogs geht hervor: Hänel habe das Verzeichnis von Fejérváry de Eperjes zugeschickt bekommen.¹³ Der Name Fejérváry ist der Jankovich-Forschung nicht unbekannt: 1799 wurde die Sammlung des Károly Fejérváry von Jankovich erworben.¹⁴ In dem von Hänel genannten Fejérváry ist höchstwahrscheinlich der Sohn von Károly, Gábor Fejérváry (1780–1850) zu erkennen.¹⁵ Sein Neffe, Károly Pulszky, der spätere Direktor des Nationalmuseums¹⁶, berichtet in seinen Tagebüchern, Fejérváry habe sich im Jahre 1829 in das Pulszky-Haus von Eperjes eingezogen, wo er dann

¹² Die augenfällige Ähnlichkeit zwischen dem HÄNEL (s. Anm. 11) zugeschickten Verzeichnis und dem Fol. Lat. 37 hat auch MAYER [1997] 435 konstatiert, ohne jedoch erkannt zu haben, dass es sich hier um HÄNEL's Vorlage handelt. In der älteren Literatur hat August HARTMANN darauf hingewiesen, dass HÄNEL's *Elenchus* einem der Jankovich'schen Kataloge – HARTMANN nennt das [*Catalogus*] *Mscr. Rerum Hungaricarum* (wahrscheinlich Quart. Lat. 2683) – wörtlich entnommen worden sei, vgl. *Deutsche Meisterlieder-Handschriften in Ungarn. Ein Beitrag zur Geschichte des Meistergesanges*. München, Christian Kaiser, 1894. S. 4.

¹³ HÄNEL [1839] 591 Anm. 2.

¹⁴ Dazu BERLÁSZ [1973] 122 und [1985] 33.

¹⁵ Vgl. NAGY, Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* (Die Adelsfamilien Ungarns samt ihrer Wappen und in genealogischer Übersicht). Pest, 1858. S. 140.

¹⁶ Zum Verhältnis der beiden Antiquitätensammler zueinander s. SZINNYEI, József: (Art.) *Pulszky Ferenc*. In: DERS. (Hg.), *Magyar írók élete és munkái* Bd. 11. Bp. 1906. S. 221–246. bes. S. 222–224; CSORBA, László: *Pulszky Ferenc életútja* (Das Leben von Ferenc Pulszky). In: *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteménye. Bp. 1997. S. 11–18, bes. 11–12 (englische Fassung: S. 119–128) bzw. SZILÁGYI, János György: „*Ismerem helyemet*“ – *A másik Pulszky életrajz* („Ich kenne meinen Platz“ – Eine andere Lebensbeschreibung von Pulszky). In: ebd., S. 24–36, bes. S. 24–26 (englische Fassung: S. 132–146).

bis zum Ende seines Lebens geblieben sei.¹⁷ Dass Fejérváry Jankovich und seine Sammlung gekannt hat, geht aus Pulszkys Aufzeichnungen aus dem Jahre 1830 hervor.¹⁸ Es ist also auszuschließen, dass Hänel das vom Urkorpus des Fol. Lat. 37 abgeschriebene Handschriftenverzeichnis vor 1829 hätte erhalten können.

Eine dem Abdruck von 1839 hinzugefügte Anmerkung hilft uns, auch den terminus post quem non zu ermitteln. Es wird hier gesagt, die Sammlung sei nun dem Pester Nationalmuseum überlassen worden.¹⁹ Ob dieser Kommentar vom Herausgeber der Zeitschrift oder von Hänel selbst stammt, ist nicht zu entscheiden: bis 1839 erfolgte tatsächlich die Ratifizierung des 1832 unterzeichneten Vertrags durch den Landtag und 1836 ging die erste Jankovich-Sammlung definitiv in den Besitz des Nationalmuseums über.²⁰ Wurde Hänel dieser Handschriftenkatalog demzufolge erst nach 1836 zugeschickt? Diese Frage ist schwer zu beantworten, denn es ist nicht auszuschließen, dass Hänel das Verzeichnis bereits vor 1836, ja vor 1832 bekommen und trotzdem mit der erwähnten Anmerkung den *Neuen Jahrbüchern* zugeschickt hat. Unter Umständen vergehen bis zur Veröffentlichung eines Katalogs Jahre. Dies sehen wir zum Beispiel anhand des Pertz'schen Verzeichnisses: obwohl es bereits 1821, anlässlich einer Ungarn-Reise des Verfassers zusammengestellt wurde, ist es erst 1831 in den Druck gegangen.²¹ Auch dafür, dass man angesichts einer Anmerkung, die Sammlung sei in den Besitz des Nationalmuseums übergegangen, nicht unbedingt vom Jahr 1836 ausgehen kann, kann ich ein Beispiel nennen: die Überschrift einer im Jahre 1826 erschienenen Bekanntmachung lautet: „Was enthält die dem Pester Nationalmuseum nun schon überlassene Jankowich'sche Sammlung?“²²

In Zusammenhang mit dem Urkorpus, der in der von mir postulierten ersten Phase der Erstellung des Fol. Lat. 37 geschrieben wurde, blieb eine Frage offen: wenn Hänel dieses Verzeichnis frühestens 1829 zugeschickt bekam, wann ist dieser Teil nun entstanden? Als terminus post quem kann ich das Jahr 1825 angeben, denn der Cod. Lat. 228, den Jankovich auf der Nürnberger Auktion der Derschau-Sammlung erworben hat,²³ in einem Verzeichnis (Quart. Lat. 3872) beschrieben wird,

¹⁷ PULSZKY, Ferenc: *Életem és korom* Bd. I. Bp. 1880. S. 29. (im Folgenden PULSZKY [1880a]) und DERS.: *Meine Zeit, mein Leben* Bd. I. Pressburg/Leipzig, 1880. S. 39. (im Folgenden PULSZKY [1880b]).

¹⁸ PULSZKY [1880a] 24 und [1880b] 44–45.

¹⁹ HÄNEL [1839] 591 Anm. 3.

²⁰ BERLÁSZ [1981] 213–215, 219 bzw. BOGENG, G. A. E.: *Die grossen Bibliophilen. Geschichte der Büchersammler und ihrer Sammlungen* Bd. I. Leipzig, 1922. S. 365.

²¹ Vgl. die PERTZ'sche Berichterstattung vom Oktober 1821 über die Ergebnisse seiner Bibliotheksreise, In: *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 1822, S. 190–191. (s. auch Anm. 11), dazu KROMPECHER [1931] 13ff.

²² In: *Jahrbücher der Literatur* 35 (Wien 1826), Anzeigblatt 35, S. 40–42; s. dazu BERLÁSZ [1973] 144–146 und [1985] 51–53.

²³ Zu der Person des kgl. preussischen Hauptmanns Hans Albrecht von Derschau und den Handschriften seiner in Nürnberg 1825 verauktionierten Sammlung s. WOLF, Jürgen: *Die Sächsische Weltchronik im Spiegel ihrer Handschriften. Überlieferung, Textentwicklung, Rezeption*. München, Fink, 1997. S. 265–267 /Münstersche Mittelalter-Schriften 75./

das mit Sicherheit zu den ersten Katalogisierungsversuchen von Jankovich zu rechnen ist und die Erstellung des Fol. Lat. 37 vorweggenommen hat (dazu unten). Der Urkorpus ist sehr wahrscheinlich spätestens bis 1832 zusammengestellt worden. Im September des Jahres 1832 wurde der Vertrag unterschrieben, der den Kauf der Sammlung durch das Nationalmuseum sichern sollte. Nach diesem Zeitpunkt durften keine weiteren Neuerwerbungen die erste Sammlung bereichern, denn der Bestand wurde bis zur Ratifizierung des Vertrags im Jahre 1836 unter Verschluss gestellt. Die Erstellung des ältesten Teils von Fol. Lat. 37 sollte demnach in einer Zeitspanne von maximal sieben Jahren (1825–1832) stattgefunden haben. Ob jene Handschriftenbeschreibungen, die nicht mehr zum Urkorpus gehören, im Auftrag und unter Aufsicht des Jankovich von Tageschreibern erstellt wurden oder ein neu erwachtes Interesse an der definitiven Katalogisierung der Handschriftenbestände dokumentieren und mit den Inventarisierungsversuchen aus den Jahren 1832–1838 in Zusammenhang zu bringen sind, soll im Folgenden näher beleuchtet werden.

Entz war noch der Meinung, dass man es 1838–1840 nicht unterließ, die vom Nationalmuseum übernommenen Kunststücke und Antiquitäten des Jankovich-„Museums“ in einem Inventar zu erfassen, versäumte man jedoch dasselbe im Falle der Bücher- und Handschriftensammlung.²⁴ Zwar gab es nach 1832 Versuche, die einzelnen Klassen der Jankovich-Sammlung zu inventarisieren und zu katalogisieren, hat man es aber im Fall der „Handschriften“ – die im Jankovich-Haus in der Hatvani-Strasse deponiert wurden – nicht einmal vermocht, die Urkunden in Form einer Inventurliste vollständig zu erfassen. Nach 1833 wurden alle Katalogisierungsversuche aufgegeben, die Handschriften in Kästen gepackt, anschließend abgestempelt und an demselben Ort liegengelassen.²⁵ Mátray, der 1837–1875 vorerst als Tageschreiber, dann aber als Kustos im Dienst des Nationalmuseums tätig war²⁶, berichtet in seinem Buch über die Geschichte dieser Institution²⁷, der für die Bibliothek des Nationalmuseums zuständige Palatin József habe 1837 verordnet, die ganze Jankovich-Sammlung unverzüglich zu inventarisieren und zu übernehmen. Für die Übernahme von Büchern und Handschriften hatte man eine Kommission ernannt, die zuerst das Haus in der Kerepesi-Strasse öffnete, wo die bibliotheca externa universalis seit 10 Jahren (!) in 165 abgestempelten Kästen verschlossen lag. Die in der Hatvani-Strasse befindlichen Hand-

²⁴ ENTZ, Géza: *Jankovich Miklós, a műgyűjtő* (Miklós Jankovich, der Kunstsammler). = *Archeológiai Értesítő* 1937. S. 165–186. bes. S. 168–169.

²⁵ BERLÁSZ [1973] 149–150 und [1985] 56–57 bzw. [1981] 219.

²⁶ SOMKUTI, Gabriella: *A könyvtáros Mátray Gábor* (Gábor Mátray, der Bibliothekar). = *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 1998. S. 48–54, bes. S. 49 und DIES.: *Szervezet, igazgatás és személyzet a Széchényi Könyvtárban 1867–1875* (Struktur, Organisation und Personal der Széchényi-Nationalbibliothek 1867–1875). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1994–1998*. Bp. 2000. S. 227–256, bes. S. 235–236.

²⁷ MÁTRAY, Gábor: *A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai* (Die Epochen des Ungarischen Nationalmuseums). Bp. 1868. S. 37–41.

schriften wurden ebenso in abgestempelten Kästen und „in höchster Ordnung“ vorgefunden: in den nächsten Monaten hat man sie Stück für Stück katalogisiert und ins Nationalmuseum gebracht. 1840 war die Inventarisierung aller Bestände abgeschlossen.²⁸ Die Späteinträge des Fol. Lat. 37 sind m.E. auf die von den Beauftragten des Nationalmuseums erbrachten Inventarisierungsanstrengungen zurückzuführen.²⁹ Da nun das Hänel zugeschickte und mit dem Urkorpus äquivalente Verzeichnis keine der Handschriften aufweist, die unter den Späteinträgen anzutreffen sind, dürfte es Hänel spätestens 1837 erhalten haben.

Bevor ich nun auf die Rekonstruktion und Bestandsentwicklung der mittelalterlichen Handschriftensammlung eingehe, sollen die übrigen handgeschriebenen Kataloge der ersten Sammlung vorgestellt werden. Das erste größere Katalogwerk der Handschriftensammlung, das uns erhalten ist, stellt der Faszikel Nr. I des Quart. Lat. 3872 (Fol. 1–39) dar. Untersucht man die recht flüchtig geschriebenen Einträge dieses Faszikels, hat man den Eindruck, als hätte Jankovich seine mittelalterlichen Handschriften der Reihe nach genommen und beschrieben.³⁰ Allein die Chronologie (die Kodizes sind nach ihrer angeblichen Entstehungszeit, vom 8. bis 15. Jahrhundert geordnet), nicht aber die richtige alphabetische Reihenfolge konnte bei dieser Beschreibungsarbeit vorerst beachtet werden. Entstanden ist dieses Ver-

²⁸ MÁTRAY a.a.O. 39. Die Überführung der Bestände aus dem Jankovich-Haus in der Hatvani-Strasse, das von der verheerenden Donaufut des Jahres 1838 stark bedroht war, in das Waffenlager des Rathauses hat im März desselben Jahres stattgefunden. Von diesem provisorischen Aufbewahrungsort, wo die Handschriften wieder in Kästen verpackt wurden, hat man sie 1840 in das Ludoviceum transportiert. Erst 1846 hat es mit der Peregrination der Handschriftensammlung aufgehört, als sie in dem neu errichteten Gebäude des Nationalmuseums „endgültig“ untergebracht wurde, s. BERLÁSZ, Jenő: *A Széchényi-Könyvtár az 1838-i árvíz idején* (Die Széchényi-Bibliothek während der Donaufut aus dem Jahre 1838). = *Oszk Híradó* (11–12.) 1968. S. 161–164; DERS. [1981] 219–225 bzw. DERS.: *Kísérletek a Könyvtár elhelyezésére a XIX. században* (Versuche zur Unterbringung der Bibliothek im 19. Jahrhundert). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1986–1990*. Bp. 1994. S. 149–168, bes. S. 156–162.

²⁹ Die Richtigkeit dieser Annahme hängt davon ab, ob die im Wasserzeichen bestimmter Blätter ablesbaren Zahlen (vgl. u.a. Bl. 15: Vanderley 1833, Bl. 3: Vanderley 1834, Bl. 59: Vanderley 1835) auf das Herstellungsjahr des Papiers bezogen werden können. Anhand des zur Katalogisierung verwendeten Papiers und Duktus der Schreiberhände lassen sich zwei Handschriftenkorpora im Fol. Lat. 37 deutlich voneinander abgrenzen: die im Urkorpus enthaltenen Handschriften wurden ausschließlich auf Blätter mit dem Wasserzeichen Joh. A. Heller – In. Ledetsch eingetragen, einen Großteil der Späteinträge findet man dagegen auf neu hinzugefügten Blättern (Wasserzeichen: C&I Honig – Vanderley) verzeichnet. Dazu kommt noch, dass sich wenigstens zwei Hände für die Späteinträge ausmachen lassen, die auf beider Art vom Papier anzutreffen sind (vgl. Cod. Lat. 12, 27, 56 usw.): sie unterscheiden sich in ihrem Duktus unzweideutig von den von Jankovich (und Tagesschreibern?) beschriebenen Handschriften des Urkorpus. Während einige der vom Urkorpus erfassten Handschriften bereits in früheren handgeschriebenen oder gedruckten Katalogen verzeichnet wurden, findet man die von späteren, uns unbekanntem Schreiberhänden katalogisierten Handschriften nur im Fol. Lat. 37 und in keinem der sonst erhaltenen Kataloge der ersten Sammlung beschrieben!

³⁰ MAYER [1997] 435 spricht in diesem Zusammenhang von Jankovich erstellten „frühen Skizzen“.

zeichnis mit Sicherheit erst nach 1825: es wird hier der Cod. Lat. 228 aufgeführt, den Jankovich – laut eines Vermerks in der Handschrift selbst – auf der Nürnberger Auktion der Derschau-Sammlung 1825 erworben hat. Die hier verzeichneten Handschriften wurden später entweder in den Urkorpus des Fol. Lat. 37 oder in einen der Hungarica-Kataloge der ersten Jankovich-Sammlung nicht mehr chronologisch, sondern alphabetisch geordnet aufgenommen (vgl. Synopse).

Im Unterschied zu diesem ersten Faszikel werden die im Faszikel Nr. II (Fol. 40–52) enthaltenen Handschriften in jener alphabetischen Reihenfolge aufgelistet, wie sie in dem von Hänel abgedruckten Urkorpus zu finden sind. Auf die Beschreibung der Handschriften des 15. Jahrhunderts hat Jankovich entweder verzichtet oder ist dieser Teil des Katalogs abhanden gekommen. Noch fragmentarischer ist das Faszikel Nr. III (Fol. 53–56): die Aufzählung der Handschriften bricht bereits mit dem 13. Jahrhundert ab.

Den größten Teil der im Fasz. Nr. I des Quart. Lat. 3872 aufgeführten mittelalterlichen Hungarica findet man im Fol. Lat. 38, einem der Hungarica-Kataloge der ersten Jankovich-Sammlung wieder (Ausnahmen: Cod. Lat. 116 und 292). Manche von diesen Handschriften wurden zwar auch in die beiden anderen, bereits besprochenen Faszikel des Quart. Lat. 3872 nachträglich aufgenommen, auf eine Beschreibung hat man dort jedoch verzichtet: stattdessen wird mit der Formel *Vide, Elench. Mss. Hungaricorum* auf die entsprechenden Einträge des Fol. Lat. 38 verwiesen. Solche Verweise sind im Fall des Cod. Lat. 141 und 179 im Fasz. Nr. II bzw. Cod. Lat. 87 im Fasz. Nr. III. des Quart. Lat. 3872 anzutreffen. Der Hungarica-Katalog Fol. Lat. 38 lässt sich aufgrund des hier aufgeführten Cod. Lat. 228 mit Sicherheit auf die Jahre nach 1825 datieren und rückt sich damit in die unmittelbare zeitliche Umgebung der fragmentarischen Verzeichnisse des Quart. Lat. 3872, ohne dass die Frage nach ihrem Abhängigkeitsverhältnis zueinander definitiv zu beantworten wäre.

Einen weiteren Hungarica-Katalog stellt das Quart. Lat. 2683 dar: im ersten Band dieses groß angelegten Verzeichnisses findet man neben Urkunden und neuzeitlichen Handschriften auch die mittelalterlichen Kodizes der Hungarica-Sammlung beschrieben. Vergleicht man die Einträge der beiden Hungarica-Kataloge mit den Handschriftenbeschreibungen, die der Urkorpus enthält, stellt man gleich fest, dass es sich hier größtenteils um solche Manuskripte handelt, deren Aufnahme in Fol. Lat. 37 von vornherein nicht beabsichtigt war (Ausnahme: Cod. Germ. 65). Die zeitliche Abfolge und das Verhältnis der beiden Hungarica-Verzeichnissen zueinander kann zwar nicht mehr ermittelt werden, es ist jedoch anzumerken, dass die Aufteilung der Hungarica auf Urkunden bzw. Handschriften des Mittelalters (bis ins 15. Jh.) und der Neuzeit (bis ins 19. Jh.) wie sie vom Quart. Lat. 2683 exemplarisch vorgeführt wird, strukturelle Ähnlichkeiten zu jener Auflistung zeigt, die dem 1832 unterschriebenen Vertrag beigelegt wurde.³¹

Zusammenfassend lässt sich sagen, die erhaltenen handgeschriebenen Kataloge der ersten Sammlung von Jankovich sind mit Sicherheit in den Jahren zwischen

³¹ Zum Vertrag s. BERLÁSZ [1973] 144 und [1985] 51

1825–1832, in einer heute nicht mehr ermittelbaren zeitlichen Abfolge entstanden. Dieser Zeitraum von sieben Jahren lässt sich sogar noch enger fassen, die äußerste zeitliche Grenze kann noch präziser festgelegt werden: Jankovich hat im Jahre 1830 eine Bekanntmachung veröffentlicht, in der die einzelnen Klassen seiner Sammlung aufgelistet werden mit dem Zweck, sie dem Nationalmuseum zum Kauf anzubieten.³² Den früheren, von Fejér und Mednyánszky herausgegebenen Bekanntmachungen gegenüber, wo man die Handschriften zusammen mit frühen Drucken angeführt findet, bezeugt die von Jankovich selbst zusammengestellte Bekanntmachung, dass es bis 1830 zu einer Trennung von Gedruckten und Geschriebenen gekommen ist, eine Trennung, die sich bereits für das Jahr 1825 belegen lässt.³³ Die oben vorgestellten Handschriftenkataloge sind meines Erachtens im Vorfeld der von Jankovich veröffentlichten Bekanntmachung anzusiedeln und dokumentieren die bis 1830 vollzogene Trennung zwischen Frühdrucken und Handschriften. Damit wäre der dem Hänel'schen Verzeichnis äquivalente Teil des Fol. Lat. 37 auf die Jahre kurz vor 1830 zu datieren.³⁴ Von Fejérváry zugeschickt bekam Hänel diesen Katalogteil in den Jahren zwischen 1829–1837, wobei die Vervollständigung dieses umfassenden Katalogwerkes der ersten Jankovich-Sammlung erst 1837–1838, im Rahmen der Inventarisierungsarbeiten erfolgte.

³² *Jankovich Miklós Gyűjteményeinek Osztályai* (Die Klassen der Jankovichschen Sammlung). = *Tudományos Gyűjtemény* (14.) 1830. Heft 8. S. 117–123 als Flugblatt verbreitet unter dem Titel: *Magyar hajdankor emlékeinek jeles gyűjteményét hazájának mély tisztelettel ajánlja W. J. M. Pest, 1830.* (bzw. Pozsony, 1835.), S. 3–15; s. auch (Art.) *Jankovich v. Vadas, Nicolaus*. In: *Oesterreichische National-Encyklopädie* Bd. (3.) 1835. S.17–19.

³³ Vgl. den Abdruck eines Briefes von Jankovich an den für das Nationalmuseum zuständigen Palatin József (s. Anm. 22)

³⁴ Auch BERLÁSZ geht von der Annahme aus – ohne sie jedoch zu begründen! –, dass das Fol. Lat. 37 den Handschriftenstand des Jahres 1830 widerspiegelt, vgl. DERS. [1973] 139 und [1985] 47

KÖZLEMÉNYEK

Milyen könyveket forgatott Csokonai (s miket nem)?

„Hafiznak az Életét gyűjtögetem most, ki a' tenerumban legelső Napkeleti Poéta: de nem tudom, hol kaphatnék a' Revitzky Specimen Poëseos Persicaet? A' mi Bibliothecánkban nem találhatik. – Nints é a' Tekintetes Úrnak Gleimja, és a' Degen' vagy Schneider Kiadásából való Anakreonja? Nints é új Editióú Eschenburgja, a' Beyspiel-sammlungjával együtt? Szükségem volna még egy német Batteuxra, akár a' Ramler', akár a' Schlegel' fordításából volna, – és egy Sulzer' Lexiconjára. Mind ezekből semmit sem találni nálunk. A' mi belőlök a' Tekintetes Úrnak megvagyon, kérem méltóztassa nékem az első lehető móddal megküldeni; hogy az Anakreon' és Hafiz' Életéről 's az Anakreoni és Persa Poézisről való Értekezésemet annál tökéletesebbé tehessem. Az Anacreoni Daljaim' elejébe akarom azt tenni, mind azért hogy a' Könyvetske vastagabbodván formásabb legyen, mind azért hogy azon Értekezés által Interesséje nevedkjen;”¹

1803-ban írta Csokonai ezeket a sorokat Kazinczy Ferencnek, amikor az *Anakreoni Dalok* kötetéhez szánt jegyzetek és értekezések összeállításán dolgozott. Ehhez a munkához próbált segítséget kapni a szükséges könyvek megszerzésével.² A gyűjtemény igen fontos szerepet tölt be a költői életműben. Az 1797 és 1800 között, valamint 1803-ban keletkezett versek szorosan illeszkednek abba a hagyományba, amelyet a XVIII. századi magyar irodalomban – a német költészet hatására – az anakreóni dalköltészet teremtett, ugyanakkor kiemelkednek a hasonló témájú művek sokaságából. Az összeállítás és kiadás a költő számára több volt pusztá üzleti vállalkozásnál, több pusztá hagyománykövetésnél, több egy költői divathoz való csatlakozásnál. „A magyar Anakreon”-t (ahogy magát Csokonai a kötet jegyzeteiben nevezte) kortársainál mélyebb, szorosabb viszony fűzte a görög költőhöz. A csalódások, a földi boldogság és boldogulás minden lehetőségének meghiúsulása után Anakreón könnyed, derűs életszemlélete a boldogság új útját kínálta számára. A többi magyar anakreontikussal ellentétben ő határozottan elutasította a dalok fordítását is, szerinte inkább „az ő tőle kedvelt édes tárgyokról, az ő tulajdon könnyűségével, vidám humorával, és kellemetes elő-

¹ Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: DEBRECZENI Attila. Bp. 1999. (a továbbiakban Cs/Lev.), 244.

² A 18 anakreóni dalt tartalmazó kötet munkálatai 1801-ben kezdődtek (vö. Cs/Lev. 128.), de csak 1806-ban jelent meg – 1803-as évszámmal: *Anakreoni Dalok Cs. Vitéz M. által*. Bétsben, 1803. (a továbbiakban AD.). Márton József, a költő barátja adta ki, akit Csokonai a debreceni kollégiumból ismert (l. róla Cs/Lev. 621.). A végén olvashatóak külön lapszámozással a jegyzetek: „Jegyzések és Értekezések az Anakreoni Dalokra” (a továbbiakban AD/j., 1–56.). Törédékes munkáról van szó, ugyanis a jegyzetek a XV. dal után félbeszakadnak, illetve a tanulmányban Csokonai utal egy I. és II. „Kiereszkedés”-re, amelyekben többek között Anakreón életéről és költészetéről elmélkedett volna, ezek elkészültéről azonban nincsen tudomásunk, tehát a „Jegyzések és Értekezések”-ből igazából csak a „jegyzések” készültek el.

adásával” kell „rövid és tsínos Dalokat szerezni.” A költemények művészi megformálása, könnyed hangvétele jelzi, hogy ezt leginkább neki sikerült megvalósítani a kortársak közül, kötetével betetőzőjévé, összegzőjévé vált a műfajnak.

Mint a fent idézett levélből kiderül, a dalok mellé tervezett jegyzeteket és értekezéseket csupán kiegészítésnek szánta a szerző, ennek a szándéknak azonban ellene mond a tudományos igényesség, pontosság, amellyel azokat készítette. A munka, bár sajnos töredékes, irodalomtörténetileg mégis több szempontból értékes, alaposabb vizsgálatra érdemes alkotás. Nem csupán azért, mert ez az első megjelent magyar nyelvű értekezés Anakreónról³ és az anakreóni dalokról, hanem azért is, mert általa újabb vonásokkal gazdagodik a tudós, sokoldalúan művelt, klasszicista iskolázottsággal rendelkező, ugyanakkor új utakat kereső költő képe.

A tanulmány az első oldalhoz⁴ írott jegyzettel kezdődik, ez tulajdonképpen egy elméleti bevezetés, amelyben a szerző összegzi mindazt, amit Anakreónról, költészetéről, műveiről, hatásáról, kiadóiról, fordítóiról, valamint a róla szóló írásokról tudott. Ezután következnek az egyes dalokhoz készült tárgyi és nyelvi magyarázatok. A jegyzetekhez azonban továbbiak kapcsolódnak, mintegy 58 lábjegyzet, amelyekben közel hetven szerzőt és munkát nevez meg Csokonai. A könyvek egy része elméleti, esztétikai jellegű, ezeket főként a bevezetéshez használta a költő, másik a népszerű Anakreón-kiadásokat és Anakreónról szóló írásokat foglalja magában, a harmadik csoporthoz pedig azokat a lexikonokat, természettani és szépirodalmi műveket sorolhatjuk, amelyekből a tárgyi és nyelvi magyarázatok elkészítésénél dolgozott.⁵ Ez a hatalmas jegyzetanyag fontos adatokkal szolgál Csokonai műveltségére vonatkozóan: Egyrészt újabb bizonyítékát láthatjuk a költő széles körű tájékozottságának, másrészt rámutat azokra az esztétikai munkákra, amelyek irodalmi tájékozódásának alapjául szolgáltak. A felsorolt munkák jelzik műveltségének klasszicista gyökereit, ugyanakkor rávilágítanak egyéni érdeklődésére, új utakat kereső próbálkozásaira is. A lábjegyzetek, források alapos vizsgálata mindezen túl egy érdekes filológiai problémára derít fényt. Csokonai ugyanis sajátos jegyzetelési módszert alkalmazott (valószínűleg nem csupán ebben a munkájában): jó néhány hivatkozás, cím csak látszólag származik közvetlenül tőle, valójában nem a saját olvasmányai alapján készítette őket, hanem két-három mű szolgált alapul, belőlük idézett, anélkül, hogy jelölte volna.

1. Népszerű és új irányba mutató esztétikai művek

Bán Imre Csokonai irodalomelméleti műveltségéről szólva felsorolja a meghatározó fontosságú elméleti munkákat: „Hogy Scaliger *Poetices libri septem* (1561) c. nagy művét (MM II. 204, 207, 212) vagy Morhof *Polyhistorát* (1688–92), Bayle *Dictionnaire*-jét (1697) jól ismeri, az természetes (mindkettő pl. MM II. 217). Legfőbb irodalomelméleti forrásait: Sulzert, Ramlert (Batteux német fordítóját), Marmontelt maga is felsorolja az Anakreoni dalok »jegyzéseiben«.”⁶ E felsorolás a mi szempontunkból azért különösen figyelemreméltó, mert teljes egészében a „Jegyzések...”-en

³ Csokonai előtt Révai Miklós írt magyar nyelvű értekezést Anakreónról, de nem önállóan, hanem a német Johann Friedrich Degen tanulmánya (I. a 21. sz. lábjegyzetet) alapján, de mivel nem jelent meg, nem került be az irodalmi köztudatba (a kézirat bemutatását I. CSAPLÁR Benedek: *Révai Miklós élete I–IV.*, Bp. 1881–1889., III. 415–430.).

⁴ Itt ez áll: „Anakreoni Dalok Cs. Vitéz M. által. Bétsben, Pichler Antal betűivel, 1803.”

⁵ A lábjegyzetekben megnevezett művek többsége ma is megtalálható a debreceni református kollégium könyvtárában.

⁶ Vö. BÁN Imre: *Csokonai világirodalmi távlatai*. In: *Költők, eszmék, korszakok*, Debrecen, 1997. 293. A zárójelben megjelölt oldalszámokon Csokonai általunk tárgyalt tanulmánya olvasható (vö. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. MM., Sajtó alá rendezte: VARGHA Balázs., Bp. 1973. II. 204–223.).

alapszik. Valamennyi szerző szerepel a tanulmányban, de – mint alább kiderül – nem egyforma hangsúllyal vannak jelen, és nevüknek, művüknek idézéséből nem feltétlenül következtethetünk arra, hogy munkáik egyaránt a költő irodalomelméleti műveltségének alapjául szolgáltak.

Leggyakrabban a német Johann Georg Sulzer és Johann Joachim Eschenburg nevével találkozunk. Sulzer lexikonának (*Allgemeine Theorie der schönen Künste in einzelnen, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden Artikeln abgehandelt*, első kiadás: Leipzig 1771–1774.) 1786–87-es kiadását Kazinczytól kérte és kapta meg a költő.⁷ A négykötetes mű, amely külön szócikkekben tárgyalja a poétikai fogalmakat, végigkísérve kialakulásukat, történetüket, évtizedekig nagy hatással volt a kortárs irodalomra.⁸ Csokonai az elméleti bevezetésben többször hivatkozik rá, sőt ez volt Anakreónról szóló ismereteinek legfontosabb forrása, a magyarázatokban pedig egy-egy irodalmi fogalommal, adattal kapcsolatban utal a lexikonra. Eschenburg költészettani műve (*Entwurf einer Theorie und Litteratur der schönen Wissenschaften*, Berlin und Stettin 1783.) a hozzá tartozó szöveggyűjteménnyel együtt (*Beispiel-Sammlung zur Entwurf einer Theorie und Litteratur der schönen Wissenschaften*. 1–8. Berlin und Stettin 1788–1795.) a felvilágosodás korában nem csupán Csokonainak volt kedvelt, műfajelméleti kérdésekben is irányadó kézikönyve.⁹ Ő – a fent idézett levél szerint – a kötet újabb kiadását is szerette volna megszerezni, de a rendelkezésünkre álló adatok azt igazolják, hogy nem sikerült.¹⁰ A tanulmány elején Eschenburg alapján határozza meg a lírai műfajokat, és hivatkozásokat emel ki könyvéből.

A korábbi századok elméleti szerzői közül főként Scaliger és Morhof neve szerepel a jegyzetekben. Julius Caesar Scaliger, latinul író olasz költő, irodalomelméleti író *Poëtices libri septem...* (Lyon 1561.) c. műve a költészetről alkotott eszmék egyik legteljesebb 16. századi rendszerezése volt, nézetei Európa-szerte nagy hatást gyakoroltak a következő korszak irodalomszemléletére, Daniel Georg Morhof, német költő, irodalomkritikus kétkötetes műve (*Polyhistor, Literarius, Philosophicus et Practicus. Cum accessionibus virorum clarissimorum Joannis Frickii et Johannis Molleri, Editio tertia, cui praefationem, notitiamque diariorum litterariorum europae praemisit Joannis Albertus Fabricius*, a tanulmányban idézett kiadás: Lubeckae 1732.) pedig átfogó képet adott a kor minden tudományágáról. E két forrást irodalmi, verstani fogalmak értelmezéséhez, valamint régebbi századokban élt híres emberekkel kapcsolatos események, vélemények bemutatásához használta Csokonai.

Ramlerre és Marmontelre a jegyzetekben mindössze egyszer, az elméleti bevezetésben hivatkozik a szerző. Karl Wilhelm Ramler, német költő volt az egyik, aki lefordította és kibővítette Charles Batteux Közép- és Kelet-Közép-Európában igen népszerű, klasszicista szellemű poétikáját (*Principes de la littérature*, Párizs 1755.),¹¹ a német fordítás címe: *Einleitung in die schönen Wissenschaften. Nach dem Französischen des H[er]rn. Batteux, mit Zusätzen vermehret von Karl Wilhelm Ramler*. Kazinczytól ezt vagy a Schlegel-féle fordítást próbálta megszerezni a költő, de szintén sikertelenül,¹² tanulmányában tehát – bár nem jelöli – közvetve, Eschenburgból idézte a hi-

⁷ Vö. Cs/Lev. 247.

⁸ Hatásáról, korabeli népszerűségéről, megítéléséről I. CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Bp. 1990., 134. valamint MARGÓCSY István: *Verseghy Ferenc esztétikája*. = ItK 1981. 545–546.

⁹ Vö. Cs/Lev. 28., 47., 88., 244., 288. és a hozzájuk fűzött jegyzeteket, valamint SZAJBÉLY Mihály: *„Idzádnak a’ magyar tollak” Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*. Bp. 2001. 142–156.

¹⁰ Tudjuk, hogy Kazinczy nem tudta neki elküldeni (vö. Cs/Lev. 247.), azt is, hogy a „Jegyzések és Értekezések” autográf fogalmazványában az 1789-es (stuttgarti), tehát a keresett „új Editió” szerepel (az oldalszám megnevezése nélkül), az AD/j.-ben viszont már az 1783-as kiadás.

¹¹ Vö. CSETRI Lajos: *i. m.* 132.

¹² Vö. Cs/Lev. 244., 247.

vatkozásokat.¹³ Marmontelnek az Enciklopédia számára írt költészettani cikkét (*Poétique française*, Párizs 1763.) azonban nem más munkájában, az epopeáról szóló értekezésben is említi. Azt írja, hogy egy nagyobb terjedelmű poétikai rendszerező tanulmányon dolgozik, s ebben példaként a francia író poétikáját állítja maga elé.¹⁴ A munka elkészültéről azonban nincs tudomásunk, s azt sem tudjuk, mennyi valóság alapja volt ennek a kijelentésnek.

Csokonaival kapcsolatban többen utaltak arra a tényre, hogy szépirodalmi műveiben és elméleti írásaiban a herderi gondolatokkal rokon vonásokkal találkozunk. Mindez elsősorban a nemzeti és nem antik hagyományok felé fordulásban jelentkezett. A témával foglalkozó írások jelzik, hogy bár ennek nyomait más XVIII. századi magyar szerző munkáiban is megtaláljuk, ebben az időszakban Csokonai irodalmi és esztétikai tájékozódásában fedezhetjük föl leginkább – még ha elszórtan is – e szemléletmód megnyilatkozását.¹⁵ A „Jegyzések...”-ben szintén fölbukkan néhány erre utaló jel, azonban épp ez a munka teszi kétségessé, hogy valóban találkozott a költő Herder írásaival. Az anakreóni dalokról szóló értekezések ismertetésében ezt írja: „Még egy felette hasznos Német Gyűjteményben igen szépen és derekasan le van írva az Anakreóni Daloknak valóságos természetek; de azzal sem élhettem.” A gyűjtemény szerzőjét nem nevezi meg, a lábjegyzetben csupán ennyi áll: „Fragmenten über die neuere deutsche Litteratur. (I. Th. S. 338. f.)”. Az utalást – anélkül, hogy jelezte volna – Sulzer „Anakreón” szócikkéből másolta ki (a címet helytelenül írva: Fragmente helyett Fragmenten), s ott sem szerepel a szerző neve.¹⁶ Szauder József ezt az adatot idézi annak bizonyosságául, hogy a költő valószínűleg nem ismerte Herder írásait, azt azonban ő sem zárja ki, hogy a herderi gondolatkör elemei ne juthattak volna el hozzá.¹⁷ Ezt erősítik meg a „Jegyzések...” azon kijelentései, amelyekben a szerző a nemzeti hagyomány, a nemzeti múlt értékeinek föltárására szólít föl,¹⁸ valamint a lábjegyzetben megemlített néhány mű, amelyeknek fölfedezése és elismerése a nem antik hagyományok alaposabb megismerésének szándékát iga-

¹³ A lábjegyzetben ez áll: „RAMLER (Batteux, Th. III. S. 3. ff.) MARMONTEL (Poétique Française Tom. II. Ch. 15.)”. Eschenburgnál pedig a következőt olvashatjuk: „Ramlers Batteux, Th. III. S. 3ff. [...] Poétique Fran[çoise] de Marmontel, T. II. Ch. XV.” (ESCHENBURG: *i. m.* 107.) Marmontelre sem közvetlenül utal, ezt igazolja, hogy a francia szerző poétikájának megfelelő fejezetét Eschenburg is tévesen jelöli, nem a XV. hanem a XVI. szól az ódáról, ezt azonban Csokonai változtatás nélkül átvette.

¹⁴ Vö. Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. Sajtó alá rendezte: VARGHA Balázs., Bp. 1973. II. 131., valamint MEZEI Márta: *Poétikai kérdések Csokonainál.* = It 1974. 414–419. és SZAJBÉLY M.: *i. m.* 154–155.

¹⁵ Vö. SZAUDER József: *Csokonai poétikájához.* In: *Mesterség és alkotás*, Bp. 1972., 79–98., DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdekés költője.* Db., 1993. 151–158., SZAJBÉLY M.: *i. m.* 101–106., DEBRECZENI A.: *Nemzet és identitás a 18. század második felében.* = ItK 2001. 5–6. sz. 513–552.

¹⁶ Sulzer a következőt írja: „In den Fragmenten über die neuere deutsche Literatur (I. 338. u. f.) ist der eigenthümliche Charakter der Anakreontischen Dichtart sehr glücklich entworfen.” (SULZER: *i. m.* „Anakreón”, I. 87.)

¹⁷ Vö. SZAUDER J.: *i. m.* 80., valamint DEBRECZENI A.: *Csokonai, az újrakezdekés költője.* 131.

¹⁸ Immár szállóigévé váltak a következő mondatok: „Magyarjaim! Literátorok! ne tsak a' külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a' rabotázó együgyü Magyarat az ő erdeiben és az ő Scythia pusztáiban, hányátok fel a' gyarló énekes könyveket, a' veszekedő Predikáziókat, a' szűr bibliopoliomon kiterített szennyes Romántzokat, hallgassátok figyelemmel a' danoló falusi leányt, és a' jámbor puttonost; akkor találotk rá az Árpád' Szerentsi táborára, akkor lelitek fel a' nemzetnek ama' mohos, de annál tiszteletesebb maradványit, a' mellyeket az olvasott és útazott uratskáknak társaságában haszon-talan keresnétek.” (A tanulmányból származó idézeteket a kritikai kiadás készülő kötete alapján közöljük, ezt a továbbiakban külön nem jelöljük. Az idézett gondolat összefüggéséről az életmű többi darabjával és az európai irodalommal l. DEBRECZENI A.: *i. m.* 155–158., valamint SZAJBÉLY M.: *i. m.* 98.)

zolja. Az egyik Robert Lowthnak a zsidó költészetéről szóló híres értekezése: *De sacra Poësi Hebraeorum praelectiones accademicae. Notas, et epimetra adjecit Joannes David Michaelis*, Göttingae 1770., a másik pedig William Jones, angol orientalista nevezetes munkája: *Poëseos Asiaticae Commentariorum Libri Sex, Ex Editione Jo. Gottfr. Eichhorn. Lipsiae 1777.*, amely a keleti költészet értékeit tárja föl. Mindkettőre csupán egyszer hivatkozik Csokonai – két különböző helyen. Az elsőnek a héber ódáról szóló fejezetére (Odae hebraeae), a másikkól pedig „egy Török Poéta” versére. Szauder József mélyrehatóan foglalkozott e művek jelentőségével az európai és magyar irodalomban, s bemutatta, hogyan indították el a költőben – a legnagyobb Lowth inspirálta gondolkodótól, Herdertől függetlenül – azt a folyamatot, amely a zsidó poézis értékeinek elismerésével és felmagasztalásával a görög és római antikvitás kizárólagos mintaszerűsége mellé más, hasonlóképp mintaszerű költészetet állított.¹⁹ E folyamat eredménye az a hosszú könyvkivonat is, amelyet *Az ázsiai poézisről* címmel Jones könyve alapján készített, és nem hagyhatjuk figyelmen kívül Képes Géza feltételezését sem, aki Csokonai Háfiz-kultuszának forrásait kutatva arra a következtetésre jutott, hogy Jones könyvéből ismerkedett meg Háfizzal és a perzsa költészettel.²⁰ Ezek az adatok, valamint az életmű más darabjaiban előforduló utalások határozottan jelzik a költő hagyomány szemléletének a kortársakat megelőző alakulását.

2. Anakreón-irodalom – Német minta

A lábjegyzetek alapján bizonyosnak látszik, hogy Anakreónról, költeményeiről, verseinek kiadásairól elsősorban a német irodalom, pontosabban Sulzer lexikona alapján tájékozódott a tanulmány szerzője. A bevezetésben, a görög poéta költészetének bemutatásában a német esztétikus gondolatait fűzi tovább, majd a kiadásokat, értekezéseket és költeményeinek különböző nyelvű fordításait tekinti végig. Tanulmányában főként az ott említett kiadásokat, értekezéseket és fordításokat emeli ki. A kiadások között szerinte „A'Dégen kiadása német fordítással együtt, [...] leghaszná-

¹⁹ Vö. SZAUDER J.: *i. m.* 81–95., FEKETE Csaba: *Csokonai tanulmányai.* = *Studia Litteraria* 1986., 80–84., valamint HORVÁTH Iván: *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földtől Aranyig).* = *ItK* 1970. 290–305. és *Cs/Lev.* 28., 437., 439., 783., 789.

²⁰ A tanulmány részletesen bemutatja Jones és a perzsa költészetéről értekező, valamint Háfiz verseit fordító magyar gróf, Reviczky Károly kapcsolatát (Háfiz-fordításainak és a perzsa költészetéről szóló értekezésének kiadása: *Specimen poeseos persicae sive Muhammedis Schems-eddini, notioris agnomine H a p h y z i ghazelae, sive Odae sexdecim, ex initio Divani de promptae, nunc primum latinitate donatae, cum metaphrasi ligata et soluta, paraphrasi item ac notis.* Vindobonae 1771.), s igazolja, hogy Jones munkájában a grófnak több fontos gondolata fölfedezhető, majd további adatokat idéz annak bizonyítására, hogy „Reviczky sugározta ki a Háfiz iráni rajongást 1768 és 1774 közötti időben egész Európába”. Semmi sem bizonyítja, hogy Csokonai olvasta a gróf könyvét, sőt inkább ennek ellenkezőjére vannak adataink levelezéséből. (Reviczky munkáját hiába próbálta megszerezni, s éppen a „Hafiz és a' Persiai dolgok miatt” nem tudta befejezni tanulmányát. Vö. *Cs/Lev.* 292., 300., 302., 309., 868., 789., 866.). Képes Géza végül megállapítja, hogy „a feltétel nélküli rajongást – és a rajongás anyagi alapjait is! – adta át Reviczky Jonesnak, akitől aztán Csokonai mindezeket megkapta, hogy úgy mondjam: visszakapta. Tehát: tökéletes körforgás történt, amelynek kiinduló és bezáró pontja ez esetben egy-egy magyar költő” (vö. KÉPES Géza: *Háfiz és Csokonai.* = *Filológiai Közlemények* 1964. 397–405.).

vehetőbb.²¹ A' prosodiára és philológiára, legjobb a' Bárnésé." Valószínűleg nem véletlenül vélekedik így, hiszen Sulzer hasonlóan ítélt Josua Barnes kötetéről (*Anacreon Teius, Poeta lyricus Summâ Curâ et Diligentia, ad fidem etiam Vet. MS. Vatican. Emendatus. Pristino Nitori, Numerisque suis Restitutus, Dimidiâ ferè parte Auctus, Aliquot nempè justis Poematiis, et Fragmentis plurimis, ab undiquaque conquisitis. Item Anacreontis VITA etc. Aliaque, quorum seriem sequens Pagina notat. Operâ et studio JOSUAE BARNES Cantabrigiae 1705.*), s az általa írt Anakreón-életrajzot találja a legjobbnak.²² Csokonai a görög költő életének, költészetének, műveinek bemutatásához főként ezt a jegyzetekkel ellátott, görög és latin nyelvű kiadást használta, sőt egy kivonatot is készített belőle, amelyet minden bizonnyal a Kazinczyhoz írott levelében emlegetett Anakreón-életrajzhoz, a végül el nem készült „I. Kiereszkedés”-hez használt volna föl.²³ Ebben vázlatosan leírja Anakreón egész életét, különösen kiemelve, mennyire nagy becsben tartották őt a korabeli nagy emberek.

A fönmaradt Csokonai-kéziratok között találunk egy másik hasonló témájú, de az előbbinél sokkal rövidebb, vázlatosabb, részben latin, részben magyar nyelvű följegyzést,²⁴ ez pedig a tanulmányban szintén gyakran emlegetett Born-kiadás előszava alapján készült. A kötet címe: *Anacreontis et Sapphus Carmina Graece recensuit notisque illustravit perpetuis ex optimis interpretibus, quibus et suas. Adiecit Fredericus Gottlob Born, Lipsiae 1789.*²⁵

A kiadások közül Csokonai még kiemel néhányat: „Pompás kiadások Rómában a' Spalettié; és a' két Pármai.” Spaletti kiadásáról (*Anacreontis Teii Convivalia, hemiambia, Romae, in aedibus Spaletti 1781.*) Sulzer is hasonlóan vélekedik,²⁶ a két pármiai kiadást pedig a költő minden bizonnyal a tanulmánya elején említett Teleki Sámuel gróf katalógusából ismerte (*Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars 1-4. Bécs 1796-1819.*)²⁷

Egy számára igen kedves kötetet különösen dicsér:

²¹ Johann Friedrich DEGEN, német teológus, filológus görög (*Anacreontis carmina ex recensione Brunckii edidit varietatem lectionis selectam et indicem adiedit M. Ioannis Fridericus Degen. Edit. III. Erlangae 1781.*), illetve német nyelvű (*Anakreons Lieder, Erlangen 1782.*), jegyzetes Anakreón-kiadása egyébiránt igen népszerű volt nem csupán a német (vö. SULZER: *i. m.* „Anakreón”, I. 86., ESCHENBURG: *i. m.* 116.), hanem a magyar költők körében is. Ezt használta Révai, Földi és Kazinczy, Csokonai azonban e tanulmány összeállítása idején nem tudta megszerezni (vö. KECSKÉS András: *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig.* Bp. 1991. 132., CSAPLÁR Benedek: *Révai Miklós élete.* Bp. 1881-1889. III., 421-429., *Kazinczy Ferenc levelezése. I-XXI.* Közzéteszi VÁCZY János, Bp. 1890-1911. II. 156., Cs/Lev. 244., 247.).

²² „Das, meines Bedünkens, beste Leben des Dichters ist von Barnes, bey der Ausg[abe] desselben befindlich” (SULZER: *i. m.* „Anakreón”, I. 87.).

²³ Ezt a följegyzést először Toldy adta ki „Anacreón” címmel (vö. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkái.* Kiadta SCHEDEL [TOLDY] Ferenc. Pest 1844. 836-839.), a kritikai kiadás készülő kötetében a „Följegyzések” között jelenik meg.

²⁴ MTAK. K 679/I. 70a, szintén a „Följegyzések” között jelenik meg.

²⁵ Ezt az Anakreón-kiadást a korabeli magyar költők közül Édes Gergely is használta, egyik Kazinczyhoz írott levelében hivatkozik rá (vö. *KazLev.* III. 81., IX. 116.).

²⁶ „zu Rom gab Spaletti 1781. Fol. die schon von Barnes benutzte Handschrift, ganz vollständig und sehr prächtig und genau heraus.” (SULZER: *i. m.* „Anakreón”, I. 86.)

²⁷ Csokonai a jegyzetben ezt írja róluk: „Az egyik nagy betűkkel c. Commentario, et B. Theca Anacreonteia, et var lection, 1785. 4. ex typ. reg. a' másik apróbb betűkkel, a' híres Bodoni' typogr. Olasz fordítással, in 4. maximo.” A Teleki-katalógusban ez áll: „praefixo Commentario et Bibliothecae Anacreonteia. c. var. lectionib. graecis literis uncialibus in 4to. Parmae. 1785. ex typ. regia. [...] graece, litteris minusculis, cum vers. italica E. Pilenei. in 4to. Parmae. typ. Bodonianis. 1793.” (Vö. *i. m.* 9.)

„legszebb, legjobb, legbővebb, és mind külső mind belső érdemére nézve legfeljebb a' Parisi, a' mellyben nem tsak a' Görög Textus legcorrigáltabb, a' Deák fordítás mind versben, mind folyóbeszédben legderekabb; hanem a' Daloknak száma is több újjonnan feltalált Darabokkal van szaporítva, az Író képzeletei pedig Párisnak mái híres Piktorjai és Metszői által Táblákra vagynak tétetve, 's a' mi több az oda-való legnagyobb Muzsikuskok által a' Görög Textus Muzsikái Compositióra van véve.”

Jean Baptiste Gail, francia költő munkája (*Odes d'Anacreon, traduites en Français avec le texte grec, la version latine et notes critiques, par la Citoyen Gail, avec estampes, odes grecques, mises en musique par Gosséc, Mehul, le Sueur et Cherubini, et un discours sur la musique grecque. Edition plus complete que toutes celles qui ont paru jusqu' à ce jour, Párizs 1799.*) 64 dalt, 57 töredéket és azok francia nyelvű fordítását tartalmazza, valamint négy kottamelléklet és három rézkarlenyomatot.²⁸ A könyv ma is megtalálható a debreceni kollégium könyvtárában,²⁹ benne Tóth Mihály, helyettes könyvtáros 1813. szeptember 4-i latin nyelvű kéziratos bejegyzésével, amely szerint Csokonai Bécsből kapta,³⁰ s anyjától, Diószegi Sárától vásárolta meg a könyvtár 33 Rhénes forintért.³¹ Az *Anakreoni Dalok* 1806-os kiadásának előszava szerint ez a kiadás mintaként szolgált volna a költő számára saját gyűjteménye megszerkesztésében.³²

Az Anakreónról szóló értekezések közül csak néhányra utal Csokonai, de egyértelműen kiderül, hogy egyiket sem ismerte: Degennek „Anákreónra tett halhatatlan gondolatait a' könyvnek nem léte miatt” nem közölte, mert „sem kiadását, sem Értekezését” nem találta meg, és a másik két szerző, Herder és Schneider könyvét sem olvasta.³³ Ez a tény azonban nem csökkenti Csokonai érdemeit, inkább azt igazolja, hogy valóban minden előzmény, minta nélkül írta meg saját tanulmányát.

²⁸ A kötetet részletesen bemutatja PELLE Erzsébet: *Un poète cosmopolite du XVIII. siècle: Michel Csokonai et la littérature française. – Csokonai Mihály és a francia irodalom.* Szeged 1933. 28–29.

²⁹ Jelzete: G. 128.

³⁰ Ellentmondásos adattal szolgál ezzel kapcsolatban Márton József egyik levele, mely szerint a következő könyvet (vagy könyveket?) küldte el Bécsből Csokonainak: „Odes d'Anacréon. de 31 ft. 's egynéhány kr. a' mint bele van írva. Degentől.” (vö. Cs/Lev. 292.). Ez egyrészt azért furcsa, mert úgy tűnik, mintha egyetlen műről lenne szó, Degennek viszont nem volt francia nyelvű Anakreón-kiadása, másrészt azért, mert Degen nevével találkozunk ugyan a tanulmányban, de azt írja róla a szerző, hogy „sem kiadását, sem Értekezését fel nem találhattam.” Arról lehet szó, hogy Márton József Gail művét küldte el Bécsből, s Degen neve tévedésből került oda. Valószínűleg az utóbbit is kérte barátjától Csokonai. A „Jegyzések...” fennmaradt fogalmazványa szintén ezt a feltevélezt erősíti meg, mert egyértelműen kiderül belőle, hogy Gail kiadásának adatai utólag kerültek a szövegbe.

³¹ L. ehhez még VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődési jelentősége.* Debrecen 1945. 71. és 228., ahol a híres kiadások között szerepel a mű, mint Csokonai Vitéz Mihály könyve.

³² Vö. AD. IV.

³³ Herderre vonatkozóan l. a 15. lábjegyzetet, amit pedig SCHNEIDER idézett munkájáról (*Anmerkungen über den Anakreon, Lipsce 1770.*) ír – „Schneider is sok szép jegyzéseket tesz az Anákreón' Poézisáról, az ő követőiről 's ezeknek elmebeli erejéről.” – teljesen megegyezik a Sulzernél olvasható gondolatokkal: „Die, mir bekannten, wichtigsten eigentlichen Erläuterungsschriften sind die Anmerkungen über den Anakreon (von J. Gottl. Schneider) Lepz. 1770. 8. (in deren ersten Abschnitt gute Bemerkungen über die Dichtungsart selbst, über die Unterschiede zwischen dem Anakreon und seinen Nachahmern, über das verschiedene Genie der Dichter in dieser Manier, u. a. m. enthalten sind.)” (SULZER: *i. m.* „Anakreon”, I. 87.).

Az elméleti források után a szerző megnevezi Anakreón legszerencésebb követőit, külföldi és magyar fordítóit – az előbbiekkal kapcsolatban ismét Sulzerre támaszkodva, anélkül, hogy erre utalna. Az anakreontikusok közül egyet emel ki: „Minden nemzeteknél vagynak már a' kik Anákreontismusokat, vagy Anákreon' lelke szerént frott apró Dalokat tsináltak; de egy sem vitte a' Poézisnak ezt a' Nemét olyan tökéletességre, mint a' Németeknél GLEIM, a' kit azután, (a' szokás szerént) egész sereg nyomorúltt hímezők követtek és bosszontottak.”³⁴ Johann Ludwig Gleimről, „a német Anakreónról” más munkájában is elismerően nyilatkozik, A' *Tavaszi* jegyzeteiben ezt írja: „Gleim, egy a' legjobb és legkellemetesebb német poéták, jelesbben a' lírikusok közül: Kleisttal egyidőbeli, s néki barátja.”³⁵ Próbálta megszerezni kötetét (*Versuch in scherzhaften Liedern*, első kiadása: 1744., a jegyzetben az 1749-es berlini szerepel és egy másik kötete: *Lieder nach dem Anakreon*, Berlin 1766.), de ismét sikertelenül.³⁶

A külföldi fordításokról röviden értekeznek: „Az Olaszoknál és Frantziáknál már több fordította 12 Poétánál; az Ánglusoknál 6 fordítása van; Németül és Spanyolul pedig az eredeti metrumon próbálták fordítani.” A jegyzetben ez áll: „Német lábakon próbálta MEINECKE (Leipzig. 1776. 8.). Spanyol nyelven pedig Estevan Man. VILLEGAS, (az ő *Erotica*nak Iső Részében. Najera. 1617. 4.) –”³⁷ Nem valószínű, hogy ismerte ezeket a fordításokat, annál bőségesebb jegyzetet ír viszont a magyar anakreontikusokról, akik közül Édes Gergelyt, Zechenter Antalt, Földi Jánost, Dayka Gábort, Rajnis Józsefet, Ráday Gedeont és Kazinczy Ferencet nevezi meg, s nem hallgatja el egyéni véleményét sem az egyes költők próbálkozásainak színvonaláról.

3. A tárgyi és nyelvi magyarázatokhoz használt lexikonok, természettani munkák, szépirodalmi művek

Az egyes dalokhoz készült magyarázatok nagyrészt tárgyi és nyelvi jellegűek: mitológiaiával, általános műveltséggel kapcsolatos fogalmakat (Lyaeus, Cythére, Polymnia, Parnasszus, Orgiák, Idalia, Jámbus, Sirius, nepenthes, Thales, Guarini), a kötetben használt elavult, népnyelvi vagy kevésbé ismert szavakat (Lomb, kókkadni, Martalék, keser'édés), illetve a természettan területéről származó neveket (Jázmín, Szamótzsa, Rukercz, Nardus, ámbra) értelmez a költő. Ehhez különböző jellegű könyveket használt: lexikonokat, szépirodalmi műveket, valamint természettani munkákat.

Különösen sok adat származik – gyakran utalás nélkül – a francia Pierre Bayle híres lexikonából (*Dictionnaire historique et critique, par Mr. Pierre Bayle. Cinquieme edition, revue, corrigée, et augmentée. Avecla vie de l'Auteur, par Mr. des Maizeaux*, Basel 1738.). Ebben a szerző a viszonylag rövid szócikkekhez terjedelmes, anekdotákkal, magyarázatokkal bővített jegyzeteket fűzött, főként ezekből merített Csokonai. A debreceni kollégiumban ma is megtalálható a felvilágosodás idején igen népszerű mű,³⁸ melynek korabeli megítélésére vonatkozóan érdekes adalékkal szolgál Sárvány

³⁴ Sulzer így ír Gleimről: „Gleim ist der erste Deutsche, der glücklich in der Art des Anakreons gedichtet hat. Der Beyfall, womit seine scherzhaften Lieder aufgenommen wurden, hat eine Menge elender Nachfolger hervorgebracht.” (SULZER: *i. m.* „Anakreon”, I. 86.)

³⁵ A' *Tavaszi*. Írta KLEIST. Fordította CSOKONAI VITÉZ Mihály. Második kiadás. Nagyvárad 1806. Szükséges Jegyzések.

³⁶ Vö. Cs/Lev. 244., 247.

³⁷ Ezek az adatok Sulzertől származnak, aki viszont sokkal bővebben szól a fordításokról, nem csupán számokat, hanem neveket is említ (vö. SULZER: *i. m.* „Anakreon”, I. 86–87.).

³⁸ Kölcsey Ferenc debreceni tanulmányai idején szintén dolgozott ebből a műből, igazolják ezt 1809-es, Debrecenben keletkezett, görög filozófiai tárgyú jegyzetei, amelyeknek forrása Bayle lexikona (vö. VASSÁNYI Miklós: *Pierre Bayle hatása a görög filozófiát jegyzetelő Kölcseyre.* = *ItK* 1992. 83–89.).

Pál 1802-ből való följegyzése, aki a könyvtár használati szabályzatába a következő tanárkari végzést jegyezte föl: „Mivel a kir. helytartó tanács elrendelte, hogy olyan könyvek, melyek a vallásra, az erkölcsre vagy a közrendre vonatkozóan ártalmas tanításokat tartalmaznak – mint különösen Voltaire, Rousseau, Helvetius és a Bayle szótára –, csak annak kölcsönözhető ki, aki vállalkozik megcáfolásukra; a tanári kar az eddigi könyvtárhasználati utasításokat megtoldja »sub poena cassationis« – egy újjal, mely szerint a könyvtárosok a fent megnevezett vagy hasonló könyveket senkinek – professzorokat és a helybeli református egyház lelkipásztorait kivéve – ki ne kölcsönözzenek.”³⁹

Más külföldi és magyar szerzők lexikonait, szótárait is megtaláljuk a szómagyarázatokban: Carolus Stephanus: *Dictionarium Historicum, Geographicum, Poëticum...* (Genf 1596.) c. munkája mellett a XVII. századi német orvos, Stephan Blancard orvosi lexikonát: *Lexicon Medicum triperitum, renovatum, in quo artis medicae termini, in Anatome, Chirurgia, Pharmacia, Chymia, Re Botanica, Etc. Editio novissima, addidit et interiecit D. Jacobus Fridericus Isenflamm*, Lipsiae 1777. I–II. A könyvben, mely jelenleg is megtalálható a debreceni kollégium könyvtárában, két kéziratot bejegyzés olvasható, a második Csokonaira vonatkozik.⁴⁰

Szenczi Molnár Albertről és latin–magyar, magyar–latin szótáráról (*Dictionarium latinoungaricum és Dictionarium ungaricolatinum*, Nürnberg 1604.) mély tisztelettel nyilatkozik: „MOLNÁR ALBERT, az a’ minden tekintetben nagylelkű és hasznos hazafi, a’ kinek érdemeire nekünk maradékoknak tsak azért is szemesebben kellene ügyelnünk, hogy eleink háladatlanságát valamennyire jóvá tennők, – Molnár Albert sok gyökérszókat megtartott számunkra, a’ mellyeknek vesztesége pedig mindenkor a’ leggazdagabb forrásait dugja bé a’ nyelv bővítésnek.” A jegyzetben utal arra, hogy „Szívre-ható, a’ mit Pápai PÁRIZ Ferentz ír az ő Deák Dictionáriumának Előbeszédjében a’ szegény Molnár Albert felől, és a’ mit ott bizonyítanak a’ BISTERFELD’ Versei. Lásd életét és munkáit a’ BOD Péter’ Magyar Athénássában, a’ 181–184 lap. és a’ Gróf RÁDAY’ tudósítását az Orpheus II. Kötetj[ének] 97 lapj[án].” A magyarázatokban egyes szavakat (Lomb, Martalék) e szótára alapján értelmez Csokonai.

A jegyzetek, magyarázatok háttérben egyértelműen fölfedezhető a költő természettudományos érdeklődése, amelynek nyomaival az életmű más darabjaiban is találkozunk.⁴¹ Különösen a botanika érdekelte, egy-egy növény nevéhez részletes tudományos magyarázatot fűzött. A források között legtöbbször Linné (*Systema Naturae...*) és Plinius (*Historiae Naturalis Libri XXXVII.*) műveire hivatkozik, emellett korabeli német és magyar tudósok könyveit említi: Johann Friedrich Blumenbach: *Handbuch der Naturgeschichte* (Göttingen 1791.), Carl Philip Funke: *Naturgeschichte und Technologie...* (Braunschweig 1794–95.), valamint Georg Christian Raff népszerű tankönyvét (*Naturgeschichte für Kinder*), illetve ennek magyar fordítását (*Természeti história a’ Gyermekeknek, mellyet Raff György Kristián göttingai tanító után, Némelly hozzáadásokkal, és szükséges változtatásokkal, a’ maga köliségén Magyarúl kiadott, és kinyomtatott Fábrián József*. Veszprém 1799.). E munka lefordítása egyébként Csokonai tervei között is szerepelt.⁴² A magyar szerzők közül Melius Juhász Pétert és Földi Jánost nevezi meg. Melius könyvéhez (*Herbarium. A fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*, Kolozsvár 1578.) nem

³⁹ Vö. VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége.* = Db. 1945. 92–93.

⁴⁰ Jelzete: Q. 1269. Az első kötetben Nagy Sámuelnek, Csokonai barátjának a bejegyzése, a másodikban pedig: „est Michaëlis Csokonai Debrec. 1^a Junii. 1793.”

⁴¹ Erről a témáról részletesen I. BEKE Ödön: *A botanikus Csokonai.* = ItK 1959. 478–482.

⁴² Vö. Cs/Lev. 88., 551.

jutott ugyan hozzá, s az adat, amit idéz, helytelen,⁴³ de elismerően nyilatkozik róla az egyik láb-jegyzetben:

„Ez a nagy és tudós ember született Horhi nevű falujában Somogy Vármegyének, [...] igaz neve vólt Juhász, de a' mit az akkorbéli szokás szerént görögül Méliusnak tsinált. Vólt ő Debretzeni Pap, és Püspök. Nagy embert játszott a' Reformatio' idején. A' híres Duditussal sok illetlen visszázkodást tsináltak. Megholt 1572 eszt[endőben]. Kár, hogy Herbariuma, a' midőn ezeket írom, kezemhez nem kerülhet! –”⁴⁴

Földi Jánosnak két természettani munkáját idézi: *Rövid Kritika és Rajzolat a' Magyar Fűvésztudományról*, Bécs 1793., valamint *Természeti história. A' Linne Systémája szerént. Első tsmó. Az állatok országa*, Pozsony 1801. Az utóbbit a szerző halála után Csokonai maga kívánta folytatni, mivel – mint írja –

„Egy Európai Nemzet sem ditsekedhetik még azzal, hogy ő néki tiszta, világos, okos, és Systematica nomenclatioval bíró Nat[uralis] H[isto]riája volna. Homály, zűrzavar és egész Chaos uralkodik, a' Németbe szintűgy, mint a' Frantziába, vagy akármellyikbe. A' Magyar mutathatott volna ebben a' fontos pontban remeket; ha a' Halál tőlünk nem irgylente volna Földiben ezt a' szerentsénket. Én az említett Tuddással 6 esztendeig voltam szoross barátságban, esmérem studiumit, esmérem kézírásait.”⁴⁵

Ez a terve azonban – Raff könyvének lefordításához hasonlóan – nem valósult meg.

A tárgyi és nyelvi magyarázatok lábjegyzeteiben sok szépirodalmi művet találunk. A nem antik szerzők közül – az említett Anakreón-fordítókon és róla értekezőkön kívül – nagyon keveset említ Csokonai: Heinrich von Kleistot,⁴⁶ a francia Jacques Delille-t, a korábbi századokból pedig Guarinit és Morus Tamást, ókori szerzőktől (pl. Homérosz, Athénaiosz, Vergilius, Horatius, Státius Tibullus, Lucanus, Ovidius, Plutarkhosz, V. Paterculus, Aelianus, Dionüszosz Longinosz, Diogenész Laertiosz) azonban annál többet idéz. Néhányukra többször utal, más-más vonatkozásban, általában konkrét szöveghelyet jelölve, illetve idézve tőlük. Vergiliusszal kapcsolatban azt is tudjuk, melyik kiadást használta: Christoph Gottlob Heyne, német klasszika-filológus, göttingai professzor, 1787-es Vergilius-kiadásához (P. Virgili Maronis: *Opera varietate lectionis et perpetua adnotatione illustrata a Chr. Gottl. Heyne*, Lipsiae 1787–89., I–IV.) 1802-ben jutott hozzá.⁴⁷ A lábjegyzetekben előforduló szerzőknek, műveknek körülbelül egyharmadát teszik ki antik költők, írók munkái. Mindez a költő klasszicista műveltségéről tesz tanúbizonyságot. Meg kell azonban állapítanunk, hogy itt is fölfedezhető a költő sajátos jegyzetelési módszere. Gyakran tűnik úgy, hogy elsődleges forrásból idéz, illetve arra utal, valójában viszont az utóbbi hat szerzőre, illetve a konkrét szöveghelyekre – ismét anélkül, hogy ezt külön jelölne – Bayle lexikonának megfelelő szócikkei alapján hivatkozik.

⁴³ „Mélius vagy Horhi Juhász Péter, a' maga Magyar Herbariumában, a' Bellist Rukertznek nevezi”. A könyvben szerepel ugyan a *Bellis*, de a *Rukertz* elnevezés nem (vö. MELIUS JUHÁSZ Péter: *Herbarium*. Sajtó alá rendezte: SZABÓ T. Attila, Bukarest, 1979. 192–193., valamint BEKE Ödön: *i. m.* 480.).

⁴⁴ A költő más írásában is említi őt, mint olvasásra érdemes régi magyar író (vö. *A' Tavasz*. Írta KLEISZT. Fordította CSOKONAI Vitéz Mihály. Komárom, 1802. XII.).

⁴⁵ Vö. Cs/Lev. 232–233.

⁴⁶ Kleist kötetét Kazinczy 1792-ben ajándékozta Csokonainak (vö. Cs/Lev. 250., 401.).

⁴⁷ Vö. Cs/Lev. 159., 667.

Dolgozatunkban megpróbáltuk fölvezetni Csokonai egyik összetett, sokrétű tanulmányának forrásait. A lábjegyzetekben megjelölt művek itt bemutatott hosszú, de nem teljes listája reményeink szerint tovább színesítheti a költőről alkotott képet. Az elméleti bevezetéshez használt esztétikai munkák jelzik irodalomelméleti tájékozódásának irányát: jól ismerte és haszonnal forgatta a felvilágosodás idején, valamint a korábbi századokban nagyra tartott költészettani munkákat, de érdeklődése, tájékozottsága révén olyan műveket is felfedezett, amelyek új irányba, a herderi szemléletmód felé mutatnak. Az Anakreón-irodalom bemutatásában megjelölt szerzők, művek – mint láthattuk – nagyrészt Sulzer lexikonából származnak. Ez a tény jól szemlélteti, hogy a magyar anakreontikusok számára valóban a német irodalom szolgált mintaként, nem csupán az anakreóni dalköltészetben, hanem a kiadásokban, illetve a róla szóló elméleti írásokban is. Ugyanakkor rámutat a hiányságokra: az új ízlés eljutott ugyan hozzánk, s költőink közül sokan követték, de nagyon keveset ismertek az ilyen témájú fordítások, kiadások, értekezések közül, vagy ha ismerték őket, nem vagy csak nagyon nehezen tudtak hozzájutni egy-egy kötethez. Csokonai tehát merész feladatra vállalkozott, amikor minden előzmény, mint a nélkül hozzákezdett az *Anakreoni Dalok* jegyzeteinek, valamint „az Anakreón’ és Hafiz’ Életéről ’s az Anakreoni és Persa Poézisről való Értekezés” megszerkesztéséhez, mégis – lehetőségeihez képest – nagyon körültekintően, tudományos igényességgel próbálta megírni tanulmányát, leginkább talán a jegyzetekhez, a tárgyi és nyelvi magyarázatokhoz fölhasznált könyvek száma és sokszínű témája jelzi ezt. Különösen érdekesek ebből a szempontból a természettani munkák, amelyek tanúsítják a természettudományok iránt is élénken érdeklődő tudós költő tájékozottságát, olvasottságát. A rendelkezésünkre álló adatok szerint Csokonai élete végéig gyűjtögette az anyagot e számára igen fontos munkához, de sajnos – éppen az előbb említett nehézségek miatt – befejezni már nem tudta.

A „Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokra” c. tanulmány lábjegyzeteiben szereplő művek számbavétele és alaposabb vizsgálata mindezen túl segítségünkre lehet filológiai problémák megoldásában is: támpontot adhat a sokat jegyzetelő, de ezek forrását gyakran meg nem nevező költő által ismert, szívesen forgatott könyvek listájának összeállításához vagy egy-egy följegyzés forrásának azonosításához. Emellett tanulságos példákat szolgáltat annak bizonyítására, hogy ha Csokonai megemlíti ezekben neveket, műcímeket, abból nem feltétlenül következtethetünk arra, hogy valóban ismerte, olvasta is őket.

OROSZ BEÁTA

„**Ofner Medizinsch-Chirurgische Bibliothek**”. A magyarországi könyvkiadás XVIII. századi története voltaképpen még feldolgozatlan. Érvényes ez a megállapítás a szakkönyvek, így az orvosi művek megjelenítésére. A nagyobb összefoglaló munkákban csak apró utalásokat találunk, s kevés ide vonatkozó adatot közölnek a nagyobb nyomdatörténeti monográfiák is, csak néhány tanulmány foglalkozik érintőlegesen ezzel a kérdéssel.¹

Ezért érdemes bemutatásra a – sajnos, csak pár évig működő – könyvsorozat, amely először próbált szervezeten gondoskodni a hazai orvosok, seborvosok (sebészek) szakirodalmi igényei-

¹ GORTVAY György: *Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. I. Bp. 1953. – KÓKAY György: *A könyvkereskedelelem Magyarországon*. Bp. 1997. – KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kiad. Bp. 1996. – továbbá GAZDA István: *A szakkönyvkiadás kezdete Pesten*. = Technikatörténeti Szemle 1993. 159–172. – KAPRONCZAY Katalin: *A cenzúra szerepe a magyarországi természet- és orvostudományi szakirodalom kiadástörténetében*. = Orvostörténeti Közlemények 2000. 170–173. köt. 85–101.

nek kielégítéséről. Az eddig előkerült szórványos adatokból csak vázlatos kép alakul ki a vállalkozásról, de ez is hozzájárulhat a további kutatásokhoz.

1797 májusában Knie Márton József orvos beadványban kért engedélyt, hogy egy budai társaság előfizetési felhívást bocsásson ki olyan könyvsorozatra, amely új és neves külföldi orvosi művek utánnyomásait tartalmazza. A kérelem a budai cenzori hivataltól máj. 20-án került a Helytartótanács cenzúrával és könyvrevízióval foglalkozó ügyosztályára. Az engedélyt – Berezovich József cenzor véleményezése alapján – az illetékes bizottság 1797. jún. 6-i ülésén meg is adta.²

Ennek alapján 1797. júl. 23-i keltezéssel elkészült a 4 lap terjedelmű előfizetési felhívás: „*Ankündigung. Mit gnädigster Bewilligung der hohen Königl. Hungarischen Landesstelle wird zu Ofen eine Sammlung der neuesten und berühmtesten praktisch-medizinisch- und chyrurgischen ausländischen Werke von einer Gesellschaft auf Pränumerazion herausgegeben.*”³

A felhívás bejelenti, hogy havonként 30 nyolcadretű ív készül el, s ez írópapíron 1 forint 30 krajcár, nyomópapíron 1 forintba fog kerülni, vagyis olcsóbb lesz, mint a hasonló külföldi kiadványok. A nyomtatást a budai Egyetemi Nyomda végzi, s előre szavatolják a papír fehérségét és simaságát, a nyomtatás szépségét és finomságát. 1797. dec. 20-ig kérték az első negyedévi előfizetési díj beküldését. A határidő betartása azért is fontos, mert az előfizetők jelentkezése alapján állapítják meg a példányszámot, s az első 30 ív 1798. febr. 1-jére már meg is jelenik.

A havi 30 ívvel negyedévenként teljes mű készül el, így az előfizetők nincsenek kényszerítve további előfizetésre. Ezek alapján kéri az orvosokat, seborvosokat (sebészeket) és e szakmák tanulóit, hogy kellő számban éljenek a kedvező lehetőséggel, mert a vállalkozás sikeres folytatásához kellő számú előfizetőre van szükség. Fel is sorolták a sorozat első három tervezett darabját, egyúttal kérték az előfizetőket, hogy maguk is javasoljanak kiadásra további műveket, mert a kiválasztáskor az igényeket figyelembe kívánják venni. Végül felsorolták az előfizetésgyűjtőket, de postai úton közvetlenül is jelentkezhetnek a „főbizományosnál”, Steinhauser János polgári könyvkötőnél a budai Várban. A sorozat céljáról az előfizetési felhívás a címben elmondottaknál többre nem terjed ki. Ennél kissé bővebb elképzelésről árulkodik Leonhard Leeg pozsonyi könyvkereskedő újságban közzétett előfizetési felhívása. Ő jobban hangsúlyozza, hogy a kiválasztott művek a gyógyító gyakorlatot hivatottak segíteni. Megindokolja, hogy a kiadványok miért mind német nyelvűek. Így ugyan a Habsburg Birodalom egész területén használhatják őket az orvosok és seborvosok.⁴

Knie beadványában és az előfizetési felhívásokban is „a kiadók” (die Herausgeber) és „egy társaság” (eine Gesellschaft) szerepel, név szerint azonban csak Knie Márton Józsefet ismerjük, holott többen kellett lenniök, pontosabban legalább háromnak, kettő esetében ugyanis aligha használták volna ezt a megjelölést.

Az előfizetési felhívások mellett sikerült megszerezni az országos főorvos, Vezza Gábor támogatását is. Ő 1798. szept. 19-i körlevelében felhívta az ország orvosainak, seborvosainak és gyógyszerészeinek a figyelmét a könyvsorozatra. Ajánlotta, hogy használják ki a kedvező lehetőséget, a sorozat jutányos áron történő megszerzésével szép és hasznos gyűjtemény birtokosai lehetnek. A megyei főorvosok figyelmét külön felhívta arra, hogy ösztönözzék a kiadványok beszerzésére a seborvosokat, akik szakmai ismereteiket ezúton gyarapíthatják.⁵

² Országos Levéltár. Helytartótanácsi iratok. C 60. 92.csomó Nr.19. és Protocollum 1797. 11528.

³ Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában.

⁴ Pressburger Zeitung 1798. 22.sz.

⁵ LINZBAUER, Franciscus Xaver: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tom. III/1. Budae, 1853. 809.

A kiadói társaságban nyilvánvalóan vezető szerepet játszó Knie Márton József 1758-ban született Pesten. 1777-ben iratkozott be a bécsi egyetemre,⁶ de az orvosi diplomát a pesti egyetemen szerezte meg 1781-ben.⁷ 1782 és 1788 között Szegeden volt városi főorvos. Nem túl hosszú működése alatt a városi iratok szerint igyekezett Szeged egészségügyi viszonyait javítani. A hazai orvostörténetbe azzal írta be a nevét, hogy először ő számolt be írásban halott anyán végzett császármetszésről.⁸ 1788 elején megvált szegedi állásától, és Budára költözött. Először a budai katonai kórházban működött,⁹ majd – magánygyakorlata mellett – a Szent Erzsébet apácák vízivárosi női kórházának a főorvosa is volt. A kórház 1796. évi betegforgalmáról nyomtatásban is kiadott egy egylapos jelentést.¹⁰ 1799 végén a később tárgyalandó közleményét is így írta alá: „Joseph Martin Knie, der Arzneykunde Doktor, bey St. Elisabeth Physikus”. Az 1785-ben II. József által Budára telepített apácák kórházának története 1800 előtt csak egy orvos (pontosabban az is seborvos) nevét említi: Kéry Ferencét. A fennmaradt szórványos iratokban 1800-tól már Christen Ferenc, illetve Beer János orvosdoktor szerepel.¹¹ 1800-tól azonban Knie névvel máshol sem találkozunk, feltételezésünk szerint ekkor meghalt, bár sem a felső-, sem az alsóvízivárosi, sem a tabáni anyakönyvekben nem találtuk a nevét.

Knie Márton József már korábban is kapcsolatban állt pesti könyvkereskedőkkel. A Weingand és Köpff cég Johann Georg Köpff halála után ketté vált. Köpff üzletrészét az özvegytől Strohmayr Ignác vette át. Ő 1788. július 1-jén kelt kötelezvényével átvállalta a korábbi cég egy adósságát is. Knie Márton „enyedi” (valószínűleg elírás vagy téves olvasat „szegedi” helyett) orvos 1400 forintot követelt a cégtől, s kénytelen volt perelni is Strohmayert. Panaszát azonban visszavonta, mert szavatosságot vállaltak a tartozás visszafizetéséért. A pénzt azonban mégsem kaphatta meg, mert Strohmayr halála után az 1793. nov. 22-én megindult csődeljárás során – más hitelezők között – ismét megtaláljuk Knie nevét, ekkor már budai orvosként, s a tartozás összege 1570 forintra emelkedett.¹²

Knie tehát jelentős összeggel támogatta a még közös Weingand és Köpff céget. A kettéválás után Weinganddal való további kapcsolatát nem zavarhatta meg a tartozás körüli jogvita, így érthető, hogy később Weingand lett az Ofner-Medizinische Bibliothek pesti bizományosa, amint erre alább kitérünk.

Kapcsolata volt Kniének Landerer János Mihállyal is, hiszen 1788-ban, Budára történt visszatérése után egy kis füzetben számolt be szegedi tapasztalatairól. Ezt a 24 lapos könyvecskét a Landerer-műhely nyomtatta ki.¹³

Míg Knie Márton Józsefről viszonylag sok adat került elő, s vezető szerepe a vállalkozásban igazoltnak tekinthető, a többi „üzleltárs” személyét nem ismerjük, esetükben feltételezésekre kényszerülünk. A kiadásra kerülő művek kiválasztása lehetett Knie legfőbb feladata a „társaságon” belül, szükség volt azonban olyan személyre (vagy személyekre), aki az előfizetegyűjtést megszervezi, a terjesztőkkel a kapcsolatot tartja, valamint az elkészült ívek és kötetek szétküldéséről gondoskodik.

⁶ KISS József Mihály: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789*. Bp. 2000. 78.

⁷ DÖRNYEI Sándor: *Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772–1849. I.* Bp. 1998. 278.

⁸ CSAJKÁS Bódog: *Szeged egészségügyének története a XVIII. században*. Szeged, 1944. 44–45.

⁹ KNIE, Joseph Martin: *Clinische Anekdoten*. Pest, 1788. 14.

¹⁰ KNIE, Martin Joseph: *Verzeichniss der hauptsächlichen Krankheiten, welche im Krankenhaus der Ehrwürdigen Frauen Elisabethinerinnen in Ofen ... angenommen, gestorben, gesund entlassen ... sind, vom 1. Jänner bis letzten Dezember 1796*. [Ofen, 1797]. Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár.

¹¹ POKORNY Emanuel: *A Szent Erzsébet-szerzet*. Bp. [1935]. 132.

¹² GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp. 1930. 302.

¹³ L. a 9. jegyzetet.

Ezekre a feladatokra számításba vehető elsősorban az előfizetési felhívásban „főbizományosként” említett Steinhauser János budai könyvkötő. Műhelye a Várban volt, így igen előnyös volt az ő bekapcsolása, hiszen az ugyancsak a Várban lévő Egyetemi Nyomdától könnyebben vehette át a kinyomtatott ívet, és a szállítási költségek tetemes részét megtakaríthatták. Steinhauser végezhetett így a kiadványok szétküldését az előfizetőknek és a terjesztőknek. Jelentősebb kiadói, könyvkerekedői tevékenységéről nem tudunk, így a terjesztői hálózat kiépítése, működtetése nem illik az ő személyéhez, ez a vállalkozás harmadik résztvevőjének a feladata lehetett.

További gondolatmenetünkhöz ismerjük meg kissé a hálózatot. A fentebb tárgyalt előfizetési felhívás felsorolja az előfizetések gyűjtésére vállalkozókat. A 49 név közül 27 hazai, 22 pedig külföldi. A hazaiakat összehasonlítottuk az Egyetemi Nyomda 1798. évi bizományosainak a jegyzékével.¹⁴ Ezen 35 név szerepel, közülük 34 hazai, egy pedig zágrábi. A nyomda saját kiadványai között – a bevételek szempontjából – legjelentősebbek a tankönyvek voltak. A bizományos hálózatot elsősorban ezek terjesztésére szervezték. Így érthető, hogy a 35 név között 9 tanár volt a 20 könyvkötő, 1 könyvkereskedő, 2 nyomdász és 3 egyéb foglalkozású mellett. Az orvosi könyvsorozat 27 hazai előfizetegyűjtője közül 18 szerepel az Egyetemi Nyomda bizományos jegyzékében. Ez a kétharmados egyezés felveti azt a gondolatot, hogy az Egyetemi Nyomda valamelyik vezetője is résztvett a vállalkozásban a terjesztés kiépítésének a támogatásával. Itt elsősorban Matuschek József gondnok neve merül fel, hiszen ő látta el a számvevői, levelezői feladatokat is.¹⁵

A külföldi terjesztés kívül esett az Egyetemi Nyomda kapcsolatkerén, a vállalkozás megindításakor pedig ezt komoly súllyal vették számításba. Itt tehát gondolhatunk egy negyedik társ közreműködésére is. Két személy látszik leginkább számításba vehetőnek. Az első Leonhard Leeg, aki 1795-től működött könyvkereskedőként Pozsonyban.¹⁶ Mellette szól, hogy az orvosi könyvsorozat megindulásakor már főként külföldi, német nyelvű könyveket árusított, ehhez pedig biztos feltételezhetünk külföldi kereskedői kapcsolatokat. Előnyössé tehetette az ő lehetséges szerepét az Ausztriához és Csehországhoz való közelsége. (A 22 külföldi terjesztő közül 14 ausztriai, 5 pedig csehországi.) Leeg kezdettől szerepelt az előfizetegyűjtők között, s újsághirdetési közé rendszeresen felveszi később is az orvosi könyvsorozat darabjait. Már hivatkoztunk arra, hogy Leeg bővebben ismertette a vállalkozás szándékait, mint a kiadók előfizetési felhívása. Ez alaposabb tájékozottságra utal. Hirdetéseiben azonban sehol sem utal közelebbi érdekelttségére, kívülállóként említi a „budai társaságot” (eine Gesellschaft zu Ofen). Az 1797-i előfizetési felhívásban nevét is pontatlanul írták: Leeg helyett Lechnek.

Az ezekben az években működő budai-pesti könyvkereskedők közül gondolnunk kell Johann Michael Weingandra is, hiszen neki hosszabb szakmai gyakorlata és kiterjedt külföldi kapcsolatai voltak. Említettük, hogy Knie a korábbi években hitelezett a Weingand és Köpff cégnek, így ismeretségben kellett lenniök. 1799–1800-ban Weingand az orvosi könyvsorozat bizományosaként szerepelt a pesti vásáron. Neve azonban nem található az előfizetegyűjtők egyik jegyzékében sem. (Pesten Exner könyvkötő volt a megbízott.) Így nem bizonyítható a szereplése a kiadói társaságban, de sem Leeg, sem Weingand nem zárható ki teljesen, harmadik lehetséges személyre pedig nem akadtunk.

A terjesztői kör az első előfizetési felhívás (1797. júl. 23.) és az utolsó (1799. dec. 10.)¹⁷ között feltűnően megváltozott. Csökkent a névsor: a 49 terjesztő 41-re apadt, nagyobb a változás azon-

¹⁴ IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 197. (163. jegyz.)

¹⁵ Uo. 109.

¹⁶ Leeg működését Pavercsik Ilona kutatásaiból ismerjük. Eddig nem közölt adatainak rendelkezésünkre bocsátását ezúton is köszönjük.

¹⁷ *Pressburger Zeitung* 1799. 98.sz. 1142–1143.

ban a hazaiak és a külföldiek arányában. 1797-ben 27 hazai és 22 külföldi, 1799-ben viszont csak 17 hazai, ellenben 24 külföldi található a jegyzékben. A hazaiak számának jelentős visszaesése mellett a külföldieké kissé emelkedett. Változott a külföldiek területi eloszlása is. Néhány kisebb város (Baden, Klosterneuburg, Kremsmünster, Krems, Znaim) helyett bekerült pl. Salzburg, és a Habsburg Birodalom határain kívülről Augsburg, Bamberg, München, Passau. Szembetűnő eltolódás érzékelhető a terjesztők összetételében is. Az alábbi táblázatban az Egyetemi Nyomda említett bizományosi jegyzékét és a két előfizetésgyűjtői névsort vetjük össze:

	Egyetemi Nyomda		1797		1799	
	hazai	külföldi	hazai	külföldi	hazai	külföldi
Könyvkereskedő	1	–	1	5	1	22
Könyvkötő	19	1	13	6	8	1
Nyomdász	2	–	5	6	3	1
Tanár	9	–	5	3	2	–
Egyéb	3	–	3	–	3	–
Ismeretlen	–	–	–	2	–	–

Ebből a táblázatból is kiderül, hogy a külfölddel szemben nálunk a könyvkereskedelemben a XVIII. század végén a könyvkötők szerepe milyen jelentős, illetve milyen kevés volt a tulajdonképpeni könyvkereskedő. Témánk szempontjából azonban elsősorban azt a jelentős változást kell kiemelnünk, ami a külföldi terjesztői kör 1797-i „sokszínűsége” után 1799-ben a könyvkereskedők közel kizárólagos szerepében mutatkozik. (Az 1799-ben már nem szereplő városokban is korábban könyvkötők voltak a terjesztők.)

Míg az Egyetemi Nyomda és az 1797-i jegyzék közötti különbség egyszerűen magyarázható azzal, hogy a tankönyvekkel foglalkozók egy része nem kívánt a számukra kissé idegen orvosi könyvek terjesztésében részt venni, addig az 1797-i és 1799-i adatok több következtetésre adnak módot. A hazai terjesztők „fogyása” azt sugallja, hogy a belföldi kereslet elmaradt a várttól, a külföldi terjesztői kör átalakítása ennek ellensúlyozására az export növelését célozta. A külföldiek között a hivatásos könyvkereskedők látványos előtérbe kerüléséből arra is gondolhatunk, hogy a terjesztést szervező személyében is történetelt változás a két időpont között. Mintha egy nagyobb üzleti körrel kapcsolatban álló személy vette volna át ezt a feladatot. S itt ismét vissza kell térnünk Weingandhoz. A vállalkozással valamilyen kapcsolatba került személyek közül az ő belépése vagy nagyobb szerephez jutása magyarázatot adna erre a változásra, bizonyítékok hiányában azonban meg kell maradnunk a bizonytalan feltételezésnél. A vállalkozás az előfizetési felhívás ígéretének megfelelően 1798 elején megindult. 1798. márc. 18-án már bejelentik, hogy az első kötet, Selle *Medicina clinicája* ápr. 10-ig elkészül.¹⁸ A további kötetek megjelenését is elsősorban az újságokban közzétett hirdetések alapján tudjuk nyomon követni.¹⁹ 1798 folyamán négy mű került az előfizetőkhez összesen 129 és 1/4 ív terjedelemben, 1799-ben újabb négy munka 151 és 1/2 ív terjedelemben.

A sorozat egyes köteteiben általában ugyanaz az impresszum található: „gedruckt auf Kosten der Herausgeber in der königl. Pester Universitäts-Buchdruckerey”. A kiadók névtelenségét őrzik a kiadványok: egyikben sincs kiadói előszó, előfizetési névsor vagy hirdetés.

¹⁸ Ofner Zeitung 1798. 22.sz.

¹⁹ Pressburger Zeitung 1798. szept. 28. 834.; 1798. okt. 12. 882.; N. Courier aus Ungarn 1798. nov. 11. 90.sz. Beylage; Pressburger Zeitung 1799. dec. 10. 1142–1143.

Ugyancsak nem szerepel a könyvekben sorozatcím. Állandó és egységes sorozatcímet nem is találunk. Az engedélyezési iratokban, illetve az első előfizetési felhívásban *Sammlung der neuesten und berühmtesten praktisch-medizinisch- und -chirurgischen ausländischen Werke* megjelölés szerepel. A kissé terjedős cím a későbbiekben valamelyest tömörebbé válik: *Sammlung der medizinisch-chirurgisch-ausländischen Werke* (1798. márc. 18.), *Medizinisch-chirurgische Bibliothek* (1798. nov. 11.), végül *Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek* (1799. dec. 10.).

Mintegy a vállalkozás első két évének a lezárásaként olvashatjuk az 1799. dec. 10-i tájékoztató írást – ezúttal Knie Márton József aláírásával.²⁰ Az addig kiadott nyolc mű felsorolása és a további előfizetésre való felhívás mellett Knie ismertette a terveket. Knie maga kíván összeállítani egy nagyszabású gyógyszerlexikont, amely Christian Reuss 1786-ban megjelent *Dispensatorium universale* című művén alapulna, de jelentősen bővebb lenne, mert tartalmazná a legújabb felfedezéseket és recepteket is. Betűrendben ismertetné az egyes vénymintákat összetételük, elkészítési módjuk, hatásuk és alkalmazásuk leírásával. A nagy mű mintegy 30 ívre terjedő első kötetének a megjelenését 1800 augusztusára ígérte Knie.

Ugyancsak tervbe vette, hogy német fordításban kiadja Chenot Ádám erdélyi főorvosnak az 1770–71-i erdélyi pestisjárványról frott művét. Ezt a kéziratban maradt írást 1799-ben „sumptibus typogr. Reg. Univers. Pestensis” adta ki Schraud Ferenc, aki 1788-tól – feltehetően éppen Knie javaslatára – szegedi városi főorvos, 1793-tól pedig pesti egyetemi tanár volt.²¹ Ez a két tervezett mű nem jelent meg, s később semmiféle adatot nem találtunk róluk. A fentebb már elmondottakat figyelembe véve ez is azt a feltételezést látszik igazolni, hogy Knie Márton József 1799 legvégén vagy 1800 első felében meghalt, s a tervezett művek ezért nem készültek el.

A sorozat elakadása, Knie feltételezett halála után, vagyis 1800 elejétől a vállalkozás „utóéletéről” van még néhány adatunk.

Schedius Lajos pesti vásárkatalógusában 1799-ben a sorozat első négy darabját, 1800-ban pedig a második négyet olyan megjegyzéssel közli, hogy „in Commiss. b. Weingandt in Pest”.²² A jegyzékek a József-napi (márc. 19.) vásárra megjelenő könyveket sorolják fel, nyilván hosszabb időt igénylő adatgyűjtés után. Weingand ugyancsak 1800-ban kiadott saját könyvjegyzékében ezek a művek már nem szerepelnek, vagyis Weingand valamikor 1800 folyamán megvált a további bizományosságától.²³

Hamarosan akadt azonban valaki, aki átvette Weingandtól a megmaradt raktárkészletet. Az 1800 folyamán Bécsből Pestre telepedett Joseph Leyrer működése első évében kiadott könyvjegyzékében megtaláljuk az orvosi könyvsorozat köteteit, a második könyvjegyzékben aztán még az egyes művek részletes (több lap terjedelmű) tartalomjegyzékét is közölte.²⁴

Leyrer azonban nemcsak a korábbi kötetek árusítását vette át és folytatta, hanem újabb orvosi könyvek kiadásával a sorozatot is megpróbálta életre kelteni. 1800. okt. 9-i keltezéssel egyik hirdetésében új kiadványt jelent be: „Von der auserlesenen medizinisch-chirurgischen Bibliothek, wovon 2 Lieferungen mit Sprengels Pathologie erschienen sind, jede Lieferungen 45 Kr kostet, und alle Monate pünktlich fortgesetzt wird” – írta.²⁵ A korábbi sorozat címére történő utalás, az íven-

²⁰ Pressburger Zeitung 1799. dec. 10. 1142–1143.

²¹ GYÖRY Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Bp. 1936. 176.

²² SCHEDIUS, Ludwig: *Verzeichnis der Inländischen Bücher welche auf den Pester Josephi Markt des 1799 (1800) Jahres herauskommen sollen*. Pest, 1799–1800.

²³ *Verzeichnis der Verlags- und Commissionsbücher, welche bey J. W. Weingandt und Compagnie ... zu haben sind*. [Pest], 1800.

²⁴ *Verzeichnis der Bücher ... welche bey Joseph Leyrer Buchhändler in Pest ... zu haben sind*. Pest, [1800–1803].

²⁵ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1800. 81.sz. 1004., majd 83.sz. 1028.; 84.sz. 1040.

kénti megjelentetés, a külföldi művek utánnomása mind a folytatás szándékát mutatja. Kurt Sprengel *Handbuch der Pathologie* című műve valóban megjelent Pesten 1801-ben három kötetben, az impresszumban „bey Joseph Leyrer” kiadói jelzéssel. A folytatás tehát megkezdődött, az eredeti vállalkozói társaság azonban megszűnt.

Leyrer – már a saját neve alatt – kiadott még néhány orvosi könyvet, a továbbiakban azonban a sorozatcímet nem említi. Első könyvjegyzékében viszont „Medizinische Bibliothek” cím alatt felsorol 14 művet, ezek azonban Bécsben jelentek meg. 1797 végén vagy 1798 elején ugyanis Bécsben megindult egy „Auserlesene Medizinische Bibliothek, oder Sammlung der neuesten und besten Werke in der Heilkunde und darin verwandten Wissenschaften” című sorozat, impresszuma szerint „mit Ghelenschen Schriften”. Ez a budai vállalkozáshoz hasonlóan a német könyvpiacra sikeresnek mutakozó orvosi művek utánnomásából állt.²⁶ Mind az egyes kötetek kiválasztásában, mind a németnyelvűségben, mind az előfizetési terjesztési módban párhuzamosnak látszik a bécsi és a budai sorozat – nemcsak a hasonló címben. Lehet, hogy a bécsitől való megkülönböztetés miatt került a budai sorozat címébe az „Ofner” jelző. A két sorozat között további összefüggést nem találtunk, úgy látszik mindkettő mögött más üzleti vállalkozás rejlik.

Az említett 14 bécsi kiadvány között szerepel Sabatier Budán is megjelent *Lehrbuch für praktische Wundärzte* című műve. A bécsi kiadás 1800-ban jelent meg három kötetben. A budai kiadás 1. kötete 1799-ben, 2. kötete 1800-ban, a 3. kötet pedig csak 1802-ben készült el. A két kiadás terjedelemben és szedésben is lényegesen eltér egymástól, nemcsak az impresszumban.

Leyrer vállalkozása azonban rövid életűnek bizonyult. Lehet, hogy nem tudta átvenni vagy kelően működtetni a terjesztői hálózatot, kiadványai nem fogytak elég jól, s ez lehetett az oka, hogy állandóan pénzügyi nehézségekkel küzdött.²⁷

Gárdonyi Albert elég sok adatot említ eladósodásáról, különböző balsikerű üzleti vállalkozásairól és csődjeiről.²⁸ Ezek között az adatok között szerepel, hogy Leyrer „a Medizinische Bibliothek című munkát Trattnernél hitelre kinyomatta, de olyan rossz munkát kapott, hogy nem tudott a könyv számára kellő kelendőséget biztosítani. Ekkor kezdett kölcsönöket felvenni.” Ez a „Medizinische Bibliothek” feltehetően az 1800 októberében részben már kinyomtatott, de teljes egészében csak 1801-ben elkészült Sprengel *Handbuch der Pathologie* című háromkötetes munka volt. A nyomdát nem nevezi meg a könyvön, így lehet, hogy azt a korábbi sorozattól eltérően nem az Egyetemi Nyomda, hanem Trattner nyomtatta. Leyrer többi kiadványáról Gárdonyi ezt írta: „Közben újabb orvosi munkákat nyomtatott ki, amiért a pesti Trattnernek, a bécsi Schmidnek, a váci Gottliebnek s a pesti Patzkónak, valamint a budai egyetemi nyomdának mintegy 25,000 forintot fizetett ki”.

A csődeljárás során 1806 áprilisában készült leltárból derül ki, hogy saját kiadványai mellett bizományban volt nála Lenhossék Mihály *Untersuchungen über Leidenschaften* című munkája, amelyet Trattner Mátyás nyomott ki 1804-ben. (Gárdonyi nyilván a leltározási jegyzőkönyv tévedése alapján *Menschliche Leidenschaften* címet és megjelenési évként 1808-at ad meg.) Leyrer 1803 után már nem folytatta az orvosi könyvek kiadását. Kinyomtatott ugyan Patzkónál egy *Vierundzwanzig untrügliche Recepte* című könyvecskét 1000 példányban. Ez azonban valójában nem gyógyszerrecepteket, hanem a szépség és fiatalság „csalhatatlan” receptjeit tartalmazza.

Kérdéses viszont, hogy milyen szerepe volt Leyrernek Sabatier már említett sebészeti könyve harmadik (és esetleg második) kötetének a kiadásában. Ennek a műnek az első kötete még 1799-ben, a második 1800-ban, a harmadik pedig 1802-ben jelent meg. Mindhárom címlapján az „Ofen

²⁶ Vö. Wiener Zeitung 1798. nov. 7. 335.

²⁷ PAVERCSIK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig*. In: ECSEDY Judit, V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában*. Bp. 1999. 336.

²⁸ GÁRDONYI: i. m. 67–78.

verlegt auf Kosten der Herausgeber" megjelölés szerepel. A második kötet pontos megjelenési idejét 1800-on belül nem ismerjük, így lehetett az eredeti sorozat utolsó megjelent kötete, de lehetett Leyrer első saját kiadványa is. A harmadik kötet azonban csak 1802-ben készült el. Leyrer talán nem tartotta forgalmazhatónak a csonkán maradt művet, s az eredeti impresszum megtartásával jelentette meg a befejező kötetet.

Az 1797-i előfizetési felhívásban beígért három kötet közül csak Selle említett *Medicina clinicája* jelent meg, a másik kettő: Franz Home *Clinische Versuche* és Philipp Friedrich Meckel *Baudeloque's Anleitung zur Entbindungskunst* című műve viszont nem. Az „Ofner Medizinisch-Chyurgische Bibliothek” sorozatban tehát az alábbi művek jelentek meg:

SELLE, Christian Gottlieb: *Medicina clinica oder Handbuch der medizinischen Praxis*.

Ofen 1798 gedruckt auf Kösten der Herausgeber in der königl. Pester Universitäts-Buchdruckerey. 584 p. – 8°

BROWN, Johann: *Grundsätze der Arzneylehre*. Ofen 1798 gedruckt auf Kosten der Herausgeber in der königl. Pester Universitäts-Buchdruckerey. XVI, 392 p. – 8°

WEDEKIND, Georg: *Ueber die Kachexie im Allgemeinen, und über die Hospitalkachexie insbesondere, nebst einer praktischen Anleitung über die Natur des lebendigen Körpers*. Ofen 1798 ohne Drucker. 208 p. – 8°

BELL, Benjamin: *Abhandlung über den bössartigen Tripper und die venerische Krankheit*. Bd. 1–2. Ofen 1798 ohne Drucker. [8], 398 + [8], 454 p. – 8°

BETHKE, Karl Christlieb: *Ueber Schlagflüsse und Lähmungen oder Geschichte der Aplexie, Paraplegie und Hemiplegie aus ältern und neuern Wahrnehmungen*. Th. 1–2. Ofen 1799 auf Kösten der Herausgeber gedruckt in der k. hung. Universitätsdruckerey. 432, [4] + VIII, 152 p. – 8°

WALLIS, Georg: *Die Kunst, Krankheiten vorzubeugen und die Gesundheit wieder herzustellen*. Ein Buch für Jederman. Bd. 1–2. Ofen 1799 gedruckt auf Kösten der Herausgeber in der k. hung. Pester Universitätsbuchdruckerey. 392 + 660 p. – 8°

ZEVIANI, Giovanni Verardo: *Ueber die Hypochondrie, hypochondrische Flatulenz, Windsucht und die übrigen Blähungsbeschwerden. Ärzten, besonders über Hypochondristen gewidmet*. Aus dem Italienischen übersetzt. Mit Anmerkungen des Uebersetzers. Ofen 1799 verlegt auf Kosten der Herausgeber. 262, [3] p. – 8°

SABATIER, [Raphaël] Bienvenu: *Lehrbuch für praktische Wundärzte, in welchem diejenige chirurgische Operationen, welche am häufigsten vorkommen, abgehandelt sind*. Aus dem Französischen übersetzt und mit Anmerkungen und Zusätzen begleitet von Wilhelm Heinrich Ludwig Borges. Neueste und verbesserte Auflage. Th. 1–3. Ofen 1799–1802 verlegt auf Kosten der Herausgeber. XLVIII, 462 + XLVIII, 518 + XXXVI, 531 p. – 8°

A Joseph Leyrer kiadásában megjelent orvosi tárgyú könyvek pedig a következők:

Der sorgfältige Zahnarzt, oder hergeleitete Ursachen der Zahnschmerzen sowohl bey Kindern als Erwachsenen, dann Präservative zur Reinigung der Zähne, und schmerzstillende Mittel für hohle und flüssige Zähne. Ein Hilfsbuch für alle Menschen in Städten und auf dem Lande. Zweyte durchaus verbesserte und vermehrte Auflage. Pest 1800 bey Joseph Leyrer. 52 p.

SPRENGEL, Kurt: *Handbuch der Pathologie, oder Lehre von dem widernatürlichen Zustande des menschlichen Körpers*. Bd. 1–3. Pest 1801 bey Joseph Leyrer. 755 + XII, 526 + 614 p.

BELL, Benjamin: *Lehrbegriff der Wundarzneykunst*. Aus dem Englischen mit einigen Zusätzen und Anmerkungen. 3. Ausgabe. Th. 1–5. Pest 1801–1803 bey Joseph Leyrer.

HERZ, Markus: *An den D. Dohmeyer, Leibarzt des Prinzen August von England, über die Brutalimpfung und deren Vergleichung mit der humanen*. (Aus Hufelands Journal der praktischen Heilkunde.) Pesth 1802 bey Joseph Leyrer. 88 p.

AIKIN, C. R.: *Kurze Uebersicht der wichtigsten Erfahrungen über die Kuhpocken.*

Aus dem Englischen. Pest 1802 bey Joseph Leyrer. 52 p.

DARWIN, ERASMUS: *Zoonomie, oder Gesetze des organischen Lebens.* Aus dem Englischen übersetzt von J. D. Brandis. Bd. 1–4. Pest 1802 bey Joseph Leyrer.

Az „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek” kiadványainak áttekintése alapján megállapítható, hogy a kiadók valóban olyan műveket választottak ki utánnyomásra, amelyek külföldön már kelendőeknek bizonyultak, több kiadásban, fordításban is megjelentek.

A sorozat első darabja Christian Gottlieb Sellének (1748–1800), II. és III. Vilmos porosz király udvari orvosának az orvosi gyakorlat ismereteit összefoglaló kézikönyve. Berlinben és Bécsben már hét kiadást ért meg, de kiadták Montpellier-ben is, lefordították latinra.²⁹

Selle művének az értékére utal magyar vonatkozása is. Amikor Rácz Sámuel alaposan átdolgozva és kibővítve 1801-ben újra kiadta Anton Störck *Orvosi tanításának* magyar fordítását, „A Selle Christián Praxissából-is sok betegségek ebbe a második kiadásba által tettetek”.³⁰

A második kötet szerzője, a skót John Brown (1736–1788) a XVIII. század végén az egyik legnépszerűbb orvosi elmélet kiagyalója. Szerinte minden betegség az inger és az ingerület egyensúlyának a megbomlása, az orvos feladata mindössze annyi, hogy megállapítsa, az ingerlékenységet fokozni vagy csökkenteni kell.

A „brownizmus” a kötet megjelenése idején már más úton is eljutott hazánkba. 1799 novemberében A. Werth győri orvos felhívást tett közzé, amelyben kéri a hazai orvosokat, hogy közöljék vele tapasztalataikat, amelyek a Brown-féle tanok akár helyes, akár helytelen voltát bizonyítják. Ezeket ő „Observationes practicae praecipuorum medicorum Regni Hungariae” címmel kötetben kívánja megjelentetni.³¹ Ez a tervezett könyv nem jelent meg – a magyar orvostörténet nagy kárára. Rácz Sámuel előbb említett, a latinul nem tudó seborvosok tankönyvéül készült művében magyarra fordítva közölte Brown egyik művét, és toldalékot is csatolt az 1. kötethez a „browniánusokról és antibrowniánusokról”, védelmébe véve Brown „új orvosi systemáját”. Ugyancsak 1801-ben egy névtelen szerző *Ueber das Brownische System* című röpiratában cáfolja a skót orvos tételeit, bár *Physiologiájának* csak 275–352. lapjait olvasta, a többihez nem volt sem türelme, sem ideje, és az alkaioszi mondást idézi: „ex ungue leonem”, vagyis a körme ismeretében lefesthető az egész oroszlán.³²

Georg Wedekind (1761–1831), a harmadik kiadvány szerzője a napóleoni francia hadsereg orvosa, a strassburgi katonai kórház igazgatója, később Darmstadtban a hesseni nagyherceg udvari orvosa volt. Ez a műve Lipcsében 1796-ban jelent meg.

Benjamin Bell (1749–1806) Edinburgh-i sebészorvos bejárta Európát, hosszabb ideig működött Párizsban. Számos műve több kiadást ért meg. Legjelentősebb a Budán is kiadott *Abhandlung*, ebben különböztette meg elsőként a szifiliszet és a gonorrhéát. Edinburghban 1793-ban és 1797-ben, Philadelphióban 1795-ben, Lipcsében 1794-ben, a budai kiadást követően Párizsban 1802-ben, Albanyban 1814-ben jelent meg.

Kevésbé jelentős személy Karl Christlieb Bethke (1739–1812). Ő városi főorvos volt a Lipcse melletti Delitzsch-ben, sőt egy ideig a polgármesteri hivatalt is betöltötte. Ez a műve 1797-ben jelent meg Lipcsében.

²⁹ A szerzőkre vonatkozó adatok forrása elsősorban HIRSCH, August: *Biographisches Lexikon der hervorragender Ärzte aller Zeiten und Völker.* Wien–Leipzig, 1884.

³⁰ RÁ CZ SÁ MUEL: *Orvosi tanítás.* Budán 1801. A két kötet előszavai.

³¹ Pressburger Zeitung 1799. 95.sz. 1109.

³² *Ueber das Brownische System.* Ofen 1798.

Georg Wallis (1740–1802) Londonban az elméleti és gyakorlati orvostan tanára volt. Ez az elég terjedelmes (ezren felüli lap!) munkája „mindenkinek” szól, vagyis inkább ismeretterjesztő jellegű.

Giovanni Verardo Zevianit veronai működése alapján a XVIII. század közepén jó gyakorló orvosként tartották nyilván. Könyve olaszul 1761-ben és 1765-ben jelent meg Veronában.

Raphael-Bienvenu Sabatier (1732–1811) francia sebész, professzor, Napoleon sebésze volt. Kiterjedt szakirodalmi munkásságából kiemelkedik a Budán is megjelent háromkötetes, igen alapos sebészeti műtéttani kézikönyve.

A Leyrer kiadásában megjelent művek szerzői közül Kurt Sprengel (1766–1833) elsősorban hatalmas, alapvető orvostörténeti műveiről ismert. Markus Herz (1747–1803) berlini orvos és filozófus elsőként tartott előadásokat a kísérleti fizikáról. Charles Rochmont Aikin (1775–1847) londoni orvos volt. Könyve a nemrégén felfedezett és hazánkban is akkor megindult himlőoltás terjedése szempontjából érdekes. Erasmus Darwin (1731–1802) költőként, filozófusként, botanikusként, zoológusként egyaránt nevet szerzett magának. Ez a műve tartalmazza a fajok eredetének és az ember származásának a megfogalmazását, amelyet alaposabban később unokája, Charles Darwin dolgozott ki. (Rácz Sámuel ismerte ezt a könyvet, és többször hivatkozott rá említett művében.)

Végül szenteljünk néhány mondatot azoknak az adatoknak, amelyek az „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek” egyes köteteinek elterjedtségéről pillanatnyilag rendelkezésre állnak. Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomatványok Szerkesztőségében felállított példánynyilvántartás a nyolc műből összesen 92 példányt ismer. Ez a hazai közgyűjtemények állományáról megközelítő teljességgel ad képet, a külföldi könyvtárakban és a magángyűjteményekben lévőek számbavétele természetesen távolról sem teljes. Érdekes, hogy a 93 ismert példányból 66 az akkori (50 pedig a mai) országhatárokon belül található. A külföldön őrzött 27 példányból 13 az egykori Osztrák Birodalom területén (6 bécsi, 5 csehországi, 2 pedig zágrábi könyvtárakban) van. Németországban 7, az Egyesült Államokban 5, Angliában és Lengyelországban 1-1 példányról tudunk. Nagyon nagy a szóródás, mert az 50 hazai példány 19 könyvtár tulajdona, közülük 12-ben csak 1-2 példány van. Az Országos Széchényi Könyvtár 12, az Orvostörténeti Könyvtár 6 és a Pécsi Egyetemi Könyvtár 5 példánnyal vezeti a sort. Az egykorú tulajdonosok közül – a megtekintett példányok alapján – két ismert orvos nevét találtuk: Czapovsky András János Nyitra megyei és Patkovich József pécsi városi főorvosét. Mindkettő szorgos vásárlója lehetett a szakmai irodalomnak, hiszen előbbinek több könyve bukkant elő az Országos Széchényi Könyvtárban, utóbbinak pedig számottevő gyűjteménye ma a Pécsi Egyetemi Könyvtár régi állományában található.³³

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy az „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek” az első hazai kísérlet volt orvosi szakkönyvek rendszeres kiadására. Magyarország területén a XVIII. század utolsó éveiben kevés orvos és seborvos működött, a belföldi igény nem biztosított megfelelő kelendőséget a kiadványoknak. A külföldi piacon pedig nem tudták felvenni a versenyt főleg a bécsi könyvkereskedők kínálatával.

A sorozat megindítását bizonyára elsősorban üzleti cél vezette, de a hazai – abban az időben elsősorban latin és német szakirodalomhoz szokott – orvostársadalom továbbképzéséhez kétségtelenül hozzájárultak a vállalkozók. Sajnálatos, hogy a sorozat éppen akkor szűnt meg, amikor az első lépéseket tervezték hazai szerzők műveinek a kiadására.

DÖRNYEI SÁNDOR

³³ Vö. MORÓ Mária Anna: *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klíma-könyvtár katalógusa*. 1. rész. Bp. 2001.

Egy katolikus szellemiségű lap az erdélyi magyar nevelésügy szolgálatában: az Erdélyi Iskola.

„Ez a folyóirat éppen azért alakult, hogy segítségére legyen a tanítósnak az önképzés munkájában, sokoldalúan foglalkoztassa érdeklődését, s művelődésében támogassa. (...) Iskolánk a rendeltetését csak akkor tölti be, ha a tanítósnak lelkiismeretét sikerül megmozgatni e cél szolgálatában. Nem szép szólam, hanem élő valóság az, hogy az erdélyi magyarság jövője a magyar tanítók kezében van letéve.”¹

– írta Lux Gyula 1934-ben arról a katolikus szellemiségű lapról, mely a nehéz helyzetben lévő magyar nevelésügyet szolgálta a két világháború közötti Erdélyben.

A két világháború közötti erdélyi magyar oktatásügy helyzete jól ismert. A román hatóságok átvették az állami iskolákat, és azokba új intézményeket költöztettek, melyekben – kevés kivétellel – csak románul folyt a tanítás, s így a beolvasztó törekvések akadálymentesen érvényesülhettek. Meghirdették az elemi iskolák átszervezését, kialakították a „nemzeti elemi iskolák és óvodák” típusát, és csak az állami iskolák felállítását engedélyezték azokban a községekben, amelyeket román településeknek minősítettek. Statisztikai kimutatások szerint az 1919–20-as tanévben még 14 állami főgimnáziumban, 21 polgári iskolában, egy tanítóképzőben, 6 felsőkereskedelmi iskolában és 10 ipari szakiskolában magyarul folytatható az oktatás, de alig tíz év múlva ezekből már csak a nagyváradi Gozdsu Líceumban és a kolozsvári főkereskedelmiben találunk magyar osztályokat.² Az állami hálózatból kiszorított magyar nyelvű oktatásra egyedül az egyházak vállalkozhattak. Ők hamarosan tanintézetek százait hozták létre és kezdték el működtetésüket. Lassan majd az egyházak iskolaalapítási jogát is korlátozni kezdték, a magyar tannyelvű állami elemi felállításával is a felekezeti visszaszorítására törekedtek.

Az új hatalom nevében fellépő Kormányzótanács első intézkedése az volt, hogy 1919 februárjában hűségeskü letételére hívta fel az állami iskolák alkalmazottait. A Kormányzótanács határozata értelmében azt, aki a hűségesküt az új hatalomra nem teszi le, úgy tekintik, hogy állásáról önként lemondott, és az új országban semmilyen állást nem nyerhet.³ Nyilvánvaló, hogy ez a rendelkezés nagymértékben megkönnyítette a volt magyar iskolahálózat épületeinek, felszerelésének átvételét és az addigi tanári kar jó részének gyors menesztését. A magyar nemzetiségű tanárok és tanítók zöme végül 1921 elején tette le a hűségesküt.

Másik szigorítás, ami a kisebbségi tanerőket érintette, az a román nyelvvizsgára való kötelezés volt: az állami és a felekezeti iskolák tanárainak is román nyelvvizsgát kellett tenniük, a tanintézmények pedig csak miniszteri hozzájárulással alkalmazhatták tanáraikat. Akinek a román nyelvi tudását nem találták kielégítőnek a nyelvvizsgán, annak előírták elbocsátását, és megvonták tőle a nyugdíj jogosultságot. A magyar tanítók és tanárok okleveleinek egyenjogúsítása is igen sok akadályba ütközött. A hatalmváltással az állam a magyar településeket állami iskolák építésére kötelezte, így a már meglévő támogatására nem jutott pénz a községi költségvetésből. Ha mégis jutott volna a felekezeti magyar tanintézetnek belőle, gyakran előfordult, hogy az új közigazgatási tisztviselők nem engedélyezték a kifizetését, hisz a községi önkormányzatokat teljesen felfüggesztették a hárs év alatt. Nem maradt más megoldás tehát, mint az, hogy az amúgy is magas adókkal terhelt szülők támogatását kérik, a magyar tanítói kar pedig kénytelen volt beérni az állami fizetéseknél

¹ Dr. Lux Gyula: *A munkaiskola és a tanítói önképzés.* = Erdélyi iskola II. évf. 1934/35. 3–4. sz. 143–145.

² B. KOVÁCS András: *Szabályos kivétel – A romániai magyar oktatásügy regénye.* Bukarest – Kolozsvár, 1997. 19.

³ Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929 in B. KOVÁCS A.: *i. m.* 21.

sokkal szerényebb jövedelemmel. (Megjegyzendő, hogy külön jogi szabályozással csökkentették a felekezeti és a magánoktatásbeli fizetéseket: megszabták, hogy az állami béreknél kisebbeknek kell lenniük.) 1925 végén magánjellegű oktatásnak nyilvánították a felekezeti oktatást, ezáltal ezek az intézmények elvesztették a vizsgáztatás és az állami érvényű oklevelek kibocsátásának jogát.

Angheliescu miniszterelnök nevéhez fűződik a módszeresen megtervezett sorvasztás egyik leg-szörnyűbb lépése: a „kultúrzónák” létesítése, melyet az 1924. július 26-án meghirdetett elemi iskolai törvény alkalmazásával teljesítettek ki. A törvény értelmében a „kultúrzóna”-beli állami iskolákba más megyében született és tanult tanítókat kell küldeni, akik az áttepedésért ötven százalékos fizetésemelést és tíz hektár ingyen használható földet kapnak. Ezért sok helyen előfordult, hogy diák és tanító nem értették meg egymást, minek következtében a magyar írástudatlanság rohamosan nőni kezdett. 1928-ban, Csík megyében például arról tesznek jelentést, hogy az állami iskolákban teljesen megszűnt a magyar nyelvű oktatás. A törvény azt is egyértelműen kimondja, hogy az állami óvodákban a román a kizárólagosan használható nyelv. A magánoktatási törvényt később a középiskolásokra is kiterjesztették.

Az állami magyar nyelvű ipariskolai és kereskedelmi szakoktatás gyakorlatilag elsorvadt az első tíz év alatt, a román osztályokba pedig egyre kevesebb magyar tanulót vettek fel. A felsőoktatás terén a felekezetek kísérletet tettek magyar nyelvű egyetem létrehozására, de ezt a tervet is megghiúsította a hatóság. A kolozsvári tudományegyetemen csak egy magyar nyelv és irodalom tanszékét engedélyeztek, így sok továbbtanulni vágyó fiatal Magyarországon folytatta tanulmányait.

„A román hatóságok több mint ezer magyar tannyelvű iskolát szüntettek meg, a felekezeti iskolákba visszaszorult magyar nyelvű oktatás biztosításához az egyházak semmiféle állami segílyt nem kaptak. Az 1931–32-es tanévben 483 református, 297 katolikus, 36 unitárius és 6 evangélikus iskola fenntartása terhelte a felekezeteket. Az egyházi iskolákba 76.255 tanuló járt, a magyar tankötelesek 57,6%-a. A többieknek elméletileg magyar nyelvű iskolákban vagy a román iskolák magyar tagozataiba kellett volna járniuk, mivel azonban ezek száma rohamosan csökkent, gyakorlatilag a magyar gyermekek jelentős része román tannyelvű iskolákat volt kénytelen látogatni. Még rosszabb volt a helyzet a középfokú oktatásban. Míg 1918-ban 116 magyar tannyelvű felekezeti középiskola működött, az 1930–31-es tanévben már ennek csupán a fele: 23 polgári iskola, 17 líceum, 7 tanítóképző, 4 felsőkereskedelmi és 4 gazdasági téli iskola”

– írja P. Szőke János közvetlenül az 1989. decemberi események után kiadott munkájában.⁴ Erdélyben csupán a lelkészképzésről gondoskodhattak a katolikus, református és unitárius teológiai akadémiák. Az 1935/36-os tanév adatait így foglalja össze a következő iskolai év során megjelentetett pedagógiai folyóirat, az *Erdélyi Iskola*:

„Románia összes állami iskoláinak száma 4295 s ebből a miniszteri kimutatás szerint a magyar tannyelvű és tagozatú iskolák száma 427. Ma azonban ténylegesen 112 magyar nyelvű és tagozatú iskola működik s ezekben a magyar tanulók száma 11 484. Az 1933. évi statisztikai adatok szerint Romániában 261 400 magyar nemzetiségű tanuló korban levő gyermek volt. Ebből 75 580 tanuló hitvallásos iskolában tanult, 96 809 pedig állami elemi iskolában. A százezret megközelítő állami elemi iskolai magyar tanuló közül tehát még 10 % sem részesült saját anyanyelvű oktatásban.”⁵

⁴ P. SZŐKE János: *Márton Áron*. Nyíregyháza, 1990. 81–82.

⁵ *Hírek*. = Erdélyi Iskola IV. évf. 1936/37. 3–4. sz. 222–224.

ERDELYI

ISKOLA

NEVELÉSTUDOMÁNYI ÉS NÉPNEVELŐ FOLYÓIRAT

SZERKESZTIK:

MÁRTON ÁRON

GYÖRGY LAJOS

LAPTULAJDONOS ÉS FELELŐS
SZERKESZTŐ: VERESS ERNŐ

CLUJ, VI. ÉVF. 7-8. SZÁM • 1938/39. MÁRC.-APR.

Inregistrat sub No. 3853-1938.

Mivel a magyarországi diplomák elfogadtatása ismét bonyolult procedúrát jelentett, sokan inkább felvállalták a román nyelven való tanulást, így lassan megjelennek a magyar diákok a kolozsvári egyetemen.

1928 és 1933 között, a nemzeti parasztpárt, illetve a Iorga-féle párt kormányzása idején kicsit enyhült a tanügyi háborús helyzet, de 33-tól újra a nemzeti liberálisok kerültek uralomra. A kisebbségellenes Anghelescu tanügyi miniszter újabb támadásokkal bombázta a magyar iskolákat, s főleg azok tanárait. Ismét visszaállították a nyolcosztályos líceumot, a tanároknak pedig előírták, hogy az egyetem elvégzése után ún. képesítővizsgát (examen de capacitate) tegyenek, ha középiskolában akartak dolgozni. Ezen, a tanügyben „véglegesítési” fokozatot nyújtó próbatételen magyar tanár csak kivételesen juthatott át. De a liberális kormány a nyelvvizsgákat is szigorította. Az addig érvényben levő előírás szerint a románul nem tudó felekezeti tanerőket nyelvvizsga letételére voltak kötelezte, most pedig kiegészült ez a megkötés azzal a sok visszaélésre alkalmas adó kitételrel, hogy ha a sikeres vizsgázóról utólag mégis kiderül, hogy nem tud kellőképpen románul, akkor külön tanfolyam hallgatására utasítható. Az új módosítás szerint a tanár nemcsak tanfolyam hallgatására, hanem új nyelvvizsgára is kötelezhető, s ha azon nem megy át, eltilthatják a tanítástól.

A magyar középiskolákban tanítani szándékozó pedagógusok minden korosztálya veszélybe került tehát: a fiatal tanárokat a képességvizsgán, az idősebbeket a nyelvvizsgán rostálták meg. Ha a nyolcosztályos líceumokban hatnál kevesebb volt a sikeresen vizsgázók száma, az iskolát a bezárás fenyegette.

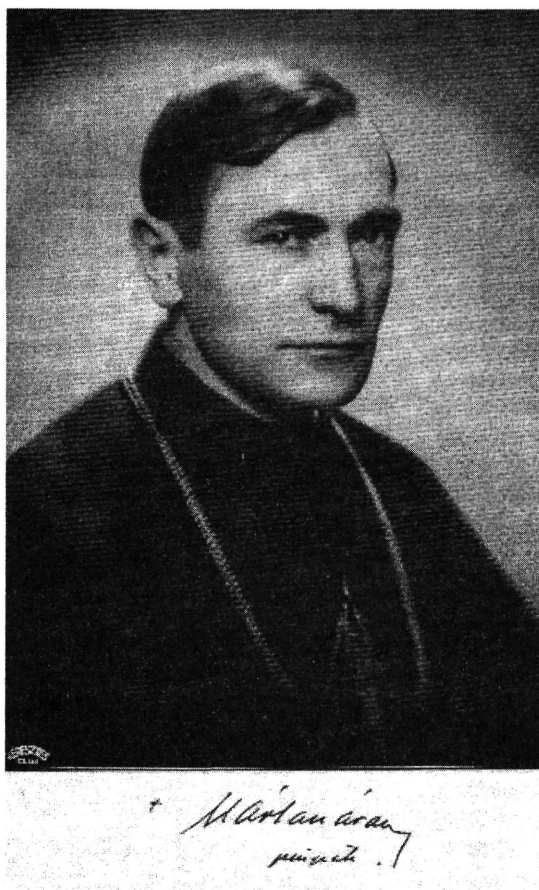
Mindent összevetve, tanárnak és diáknak is hátrányos megkülönböztetést kellett elszenvednie. A tanár gyakran az amúgy is szerény megélhetést biztosító állásától kellett megválnon, a diák pedig amellett, hogy sok esetben nem anyanyelvén tanult, a nemzeti neveléstől is teljesen megfosztódott, ami azonosságudatának csorbulását vonta maga után.

Az erdélyi magyarságnak ez a magárahagyott, árva helyzete tette szükségessé egy olyan lap indítását, amely a fiatalok nevelésével foglalkozik és a kisebbségi magyar iskolák tanárainak, vezetőinek a tudomány eredményei mellett a keresztény magyar szellemet is közvetíti.

A kolozsvári egyetemista ifjúság pasztorációjával megbízott fiatal Márton Áron és a nyelvész György Lajos vállalkoztak ennek az egyedülálló kezdeményezésnek a megvalósítására: az erdélyi szellemi élet bevonásával havonta megjelenő folyóiratot indítottak, amellyel az ifjúság valamint a szegényen és tanulatlanul maradt és kisebbségi sorsba taszított nép nevelését igyekeztek szolgálni. Világosan látták, hogy az erdélyi magyarság gazdasági, szellemi, lelki felemelkedése csak akkor fog bekövetkezni, ha gyors és hatékony módszerekkel megkapja azt a képzést, ami látásmódját alakítja, és ésszerű cselekvésre sarkallja. Nemzeti erejét ugyanis nem a létszám, hanem a minőség határozza meg, amit az egyre inkább ellehetetlenülő helyzetben is erősíteni lehet.

Fáradságot nem ismervé kell tehát az ifjúság és a nép neveléséhez fogni, hirdették Márton Áronék. Hivatás- és felelősségtudatot kell ébreszteni, megragadva a szellemi váltás kínálta lehetőségeket. Ők egészen újat akartak. Egy lapot, amelynek hasábjairól hiányzik a politika, az embert ember ellen uszító hangnem, az üres demagógia. Olyan kiadványt, ami a világ „újraeremtése” érdekében értelmet oktat és lelket, erkölcsöt nevel. Hasonló gondolkozású, a különböző szaktudományokban otthonosan mozgó fiatal barátaiak közreműködésével így született meg 1933-ban az *Erdélyi Iskola*, amely a két világháború között az egyetlen, de – megkockáztatom az állítást – máig a legszívnonalasabb magyar nyelvű oktatásügyi és népnevelő folyóirat Erdélyben.

Az *Erdélyi Iskola* fejlécébe a „nevelésügyi” jelzöt írták, jelezve, hogy lapjuk első sorban a tanítók, nevelők rendjét célozza meg. Az erdélyi magyarság „minősége” szempontjából ugyanis kulcsfontosságú, hogy milyen képzettségű pedagógusok, papok ülnek a katedráknál vagy prédikálnak a szószékekről. Őket is nevelni kell, hogy az, amit ők adnak tovább, minőségi, haladó, az európai szellemnek és színvonalnak megfelelő legyen.

Ahogyan Venczel József írta 1942-ben, az újraindított *Erdélyi Iskola* hasábjain:

„Egyébként is a nevelői rend a kisebbségi Erdélyben mindennek az előfeltétele. Nélkülük nincs társadalmi szervezet, gazdasági mozgalom és természetes, hogy nincs művelődési élet. A nevelői rend vezető értelmiségünk törzse, egész népközösségi életünk felelőssége az ő vállukon nyugszik: a kisebbségi időszakban a pap nemcsak pap, a tanító nemcsak tanító, a tanár nemcsak tanár, hanem betölt sok olyan funkciót is, amelyet ma már a közigazgatás és az újonnan alakult társadalmi szervezetek töltenek be.”⁶

Az *Erdélyi Iskola*, mint nevelésügyi folyóirat nagyon sokat lendített előre a harmincas évek iskola-ügyén. Védte, minden ártó bajtól óvta a magyar iskolapolitikát, új nevelési módszereket, irányokat mutatott, lelkesített, buzdított. Az iskolához is oly szorosan kapcsolódó népneveléssel sem foglalkoztak sokan. Ezért is hirdeti rendszeresen az *Erdélyi Iskola* a nevelésügyi programokat, vázlatokat, a népközösségi életbe szervesen beépülő népiskola tervét. Helyes felismerés volt a „kiszélesített iskola”, hiszen az iskolapadból kikertülő fiatal is nevelésre szorult, fizikai, erkölcsi,

⁶ VENCZEL József: Az *Erdélyi Iskola*. = Erdélyi Iskola VIII. évf. 1942. 2. sz. 180–182.

lelki érettségét még nem érte igazán el. Nem is beszélve azokról, akik nem jutottak – vagy csak alig – tanulási lehetőséghez.

Az *Erdélyi Iskola* kötetei vezérkönyveket pótolnak, sőt tanulmányok és folytatások közlések formájában szakkönyvek anyagát is hozták. A pedagógiai írások széles területeket fogtak át: módszertani, lélektani, nevelés-lélektani problémákat elemeztek. Márton Áron és György Lajos arra törekedtek, hogy a lapot kézikönyvként is használni lehessen az oktató-nevelő munkában.

Az *Erdélyi Iskola* nagy anyagmennyiséget dolgozott fel egy számban, így elégséges volt az iskolai tanévhez igazított évi négy lapszám megjelenítése. (Az 1942-es újraindítás után is megmarad a négyszeri kiadás, de ezennel már a naptári évhez igazítva, háromhavi periodicitással.) Az *Erdélyi Iskola* népes olvasótáborra volt, amit abban az időben kevés folyóirat mondhatott el magáról. „Mert bátor cselekedet volt az Erdélyi Iskola ötezernyi nyomtatott lapja, akik közelében állunk e munkának, tudjuk, mennyi nehézség közt született és mennyi nehézséggel küzdött” – emlékezik a kényszerszünet utáni újraindító, Venczel József dr. 1942-ben.⁷

A lapban két nagy rész volt elkülöníthető: az egyik az iskolai, a másik az iskolán kívüli oktatással foglalkozott. A nevelésügyi rész szorosan összefüggött a népnevelési résszel. Mindkettő keretében gondoskodtak arról, hogy a kevés jövedelmű tanítók, tanárok és papok olyan általános ismeretekhez, új tudományos kutatási eredményekhez jussanak, amelyeket csak szakkönyvekből szerezhetnének meg.

Az első hét évfolyam, amelyből hatot Márton Áron neve fémjelez, mindkét részhez rovatbeosztást rendelt. (Az 1942-ben újraindított kiadványban már nem találkozunk ezzel, csupán az „Oktatásügy” és „Népnevelés” főcímekeket találjuk.) Állandó rovat volt a Nevelésügy, a Módszertan (később *Hogyan tanítsunk?* címmel), a Nyelvünk és Kultúránk. Több számba került Neveléstörténet vagy Szülők Iskolája című rovat is.

A két nagy fejezet között kisebb közleményeket, könyv- és folyóiratszemléket, híreket, üzeneteket, tanácsokat közöltek, melyek az előző egyhasábossal ellentétben kéthasábos tördelésben voltak olvashatóak. A Könyv- és Folyóiratszemlében főként nevelési, pedagógiai, didaktikai, vallásos és új ismeretterjesztő könyvek recenziója szerepelt. Külön helyen, az Üzenetek és tanácsok rovatban válaszoltak az olvasói kérdésekre.

A második nagy részt a népnevelésnek szánták Ezek az oldalak főként az egyesületi vezetők munkáját hivatottak támogatni. Az egyesületek foglalkoztatására alkalmas, kidolgozott anyagot közöltek. Mivel a népművelés tárgyköre igen hatalmas, az egyesületi élet pedig erősen differenciált volt, ez a rész is változatos, gazdag anyagot hozott. Az első évfolyam (1933) első számában összefoglalást közölnek a szerkesztők a népművelés céljáról, tartalmáról és módjáról. Szükség volt erre, hiszen az iskolán kívüli népneveléssel Erdélyben úttörő munkába fogtak. A Népművelés című részen az első hat évfolyamban két állandó rovata volt: az Előadások című (általában hat darab, különböző témájú anyag) és az Ünnepnapok. Ez utóbbi az aktuális egyházi (katolikus) és világi ünnepek bemutatására, a hozzájuk kapcsolódó különböző irodalmi alkotások közlésére vállalkozott. Ritkábban találkozhatunk a Melléklet című rovattal, amely játékokat, egyházi énekeket, kánonokat, népdalkottákat közölt.

A katolikus lelkipásztor, Márton Áron, szerkesztőtársa a lapnál a nyelvész György Lajos, aki a Magyar Tudományos Akadémia tagja és az Erdélyi Múzeum Egyesület főtitkára volt abban az időben. Gyakran szerepelt írásaival a lap hasábjain a zenetörténész Domokos Pál Péter, az erdélyi piarista tartományfőnök Bíró Vencel, a református egyháztörténész Cselényi Béla, a szociológus Venczel József, a kutató matematikus Cseke Vilmos, a politikus Bitay Árpád, a kritikus Paál Árpád, a katolikus teológus Veress Ernő, a szociálpolitikus és közigazgatási szakember Puskás Lajos és sokan mások.

⁷ Uo.

Az *Erdélyi Iskola*, bár eleinte fejlécében ott állt a katolikus jelző, és kiadója is a katolikus egyház felszentelt papja – Márton Áron – volt, ökumenikus jelleggel bírt. Márton Áron püspökként is mindig hangoztatta, hogy az Erdélyben élő, különféle nemzetiségekhez és felekezetekhez tartozó embereknek meg kell ismerniük egymás kultúráját, nyelvét és vallását. A lapban közölt népnevelő emberek is bármely felekezet számára egységes modellként szolgált.

Erdély első nevelésügyi folyóirata az 1933-as kezdetektől hét évfolyamon át rendszeresen megjelent, majd a háború kezdetén háromévi kényszerszünetre lett ítélve. 1942-től újra életre kelt a lap, ezennel Veress Ernő szerkesztésében, majd 1944-ben külső kényszer hatására ismét, immár végleg, megszűnt.

1938-as püspöki kinevezéséig Márton Áron az *Erdélyi Iskola* szerkesztői feladatainak ellátása mellett rendszeresen publikált is a folyóiratban. A hat évfolyam alatt tizennégy írása jelent meg a következő gondolatkörökhöz kapcsolódóan: iskolai nevelés, hitvallásos nevelés az iskolában, az iskolán kívüli nevelés, a család és nemzeti kultúránk védelme. Ezek általában vezércikkek voltak, két oldalas terjedelemben. Két esetben hosszabb anyagot is közölt: „Kiszélesztett iskola” címmel az első évfolyam első számában és „Világnézet és nevelés” címmel ugyanezen évfolyam hatodik számában. Az ő külön műfaja tehát a vezércikk volt és így írásai a lap karakterének, eszmei irányultságának alapvető meghatározóiként jelentek meg.

Márton Áron olyan iskolát hirdet, amely minden új iránt nyitott, tanárai bátran vállalják az önképzést, az új módszerek, elvek megtanulását és alkalmazását. Optimistán állnak a feladatok elé és diákjaikat is erre nevelik. Az iskolát csak így tudja elképzelni: „szélesre tárt ajtókkal, melyeken ki és beáramlik az élet”.⁸ A pedagógus igazi misszionárius kell legyen, írja, aki elkötelezetten vállalja a nevelés nem könnyű feladatát iskolában és azon kívül is, munkaidőben és azon túl is. Látván, hogy az egyoldalú műveltség nem kielégítő, hangoztatta, hogy nevelésre van szükség, amelyben a családi érzés és a családi gondolkodás kialakítása is fontos helyet kap; ugyanúgy mint a honismeretek átadása, melyek az egyén akarati és érzelmi világát is teljesebbé teszik. Rendkívüli fontosságúnak tartotta a társadalmi műveltség és a kultúra, a keresztény kultúra ügyét is, és mindezek átadására a pedagógusokat és papokat szólította missziós munkára:

„Ha a lerongyolódott magyar értelmiség, a tizenöt év nélkülvéseiével megkínzott tanár- és tanítóttestülettel az élén felismeri hivatását, ez a csupa rongyos, de lázas-szemű kis csapat a világ egyetemes borulatában is olyan keresztény életet fog itt felszítani, hogy nincs az alvilágnak az a vihara, amely be tudja kormozni, s egy népet olyan mélyre vert ezerágazású gyökérzettel fog megkötni, hogy apái földjéről sem történelmi földindulások, sem gonosz szándékú politikai szelek nem tudják eltépni.”⁹

A lelkipásztor meghatározása szerint az emberi erőfeszítés, amit a négy abszolút értéknek: „az igaznak, jónak, szépnek és isteninek a tartalmából megfogott és megvalósított”¹⁰, minden nevelés alapjául kell szolgálgjon.

Márton Áron az *Erdélyi Iskola* hasábjain keresztül útmutatást, gyakorlati tanácsokat kívánt nyújtani az Erdélyben sokfelé dolgozó, de egymásról mit sem tudó népművelőknek is. A népnevelésnek – vallomása szerint – kettős célja van: gyarapítani az egyéni és társadalmi műveltséget. Mindenek előtt azonban a személyiség kibontakozásának kell a középpontban állnia:

⁸ MÁRTON ÁRON: *Iskola kitárt ajtókkal*. = Erdélyi Iskola III. évf. 1935/36. 1–2. sz.

⁹ MÁRTON ÁRON: *A kiszélesztett iskola*. = Erdélyi Iskola I. évf. 1933/34. 1–2. sz. 5–8.

¹⁰ MÁRTON ÁRON: *Nemzet és kultúra*. = Erdélyi Iskola II. évf. 5–6. sz. 1934/35. 265–266.

„Néptünk életmegújulása elválaszthatatlan a lélek nemességétől, a szellemi magatartás tisztaságától, az értelem eleven frissességétől és az akarat szilárdságától függ. Lehet társadalmi utópiák fölött elmélkedni, lehet gazdasági terveket készíteni, lehet merész reformokért tüzesedni, de észjárásunk csak akkor jut a valós szükségletek közelébe, ha számbaveszi a bajok okát: s ez a nép kellő műveltségének hiánya”¹¹

– vallja. Márton Áron, a népnevelő, nem üres szövegeket, hanem tetteket akart látni, gyakorlati formákat keresett. Az *Erdélyi Iskola* hasábjain a népnevelés gyakorlatát szolgálta minden: a tudomány, a művészet, az irodalom, a történelem, a földrajz és a néprajz.

Népnevelési elveiben két gyakorlati szempontot követett: 1. A nép lelki világképe egyszerű, de nagyfokú igényesség jellemzi. A népnevelőtől világos, szabatos és magyar beszédet kíván hallani, kritikai szelleme azonnal megérzi és felrója a készülletlenséget. Szakítani kell tehát a népnevelési primitívizmussal, a nyegleséggel. A népnevelés mint alkotó szellemi munka nehéz, igényes és körültekintő gondosságot és felkészülést kíván, lelkiismeretességet az anyag megválasztásában és művészetet annak közvetítésében – vallotta a népnevelést szorgalmazó, arra útmutatást adó írásai-ban. 2. Másik szempontja a népnevelő szellemi magatartására vonatkozott. A nép nyelvében, zenéjében, költészetében, díszítőművészetében, építésmódjában, közösségi életformájában, gondolkodásában, világnézetében az ősi magyar kultúra emlékeit őrzi és továbbítja. A magyar hagyományoktól idegen, polgári lelkülettel rontás nélkül nem lehet közeledni a néphez. A népnevelőnek úgy kell a műveltség terén haladást hirdetnie, hogy közben a gyökereket erősíti – vallja a fiatal nevelő.

A folyóiratnak a két világháború közötti utolsó – hetedik – évfolyamában (1939/40) közre adták Márton Áron püspök megnyitó beszédét, amelyet az Egyházmegyei Tanács 1939. november 16-i közgyűlésén mondott el. Ez a beszéd mindenképpen kordokumentumnak számít, amelyben elemez, kiértékel és újra programot hirdet:

„(...) A küzdelmek és erőfeszítések, amelyeket értékein védelme és intézményeink sorsa reánk kényszerített, hosszú évek óta kemény próba alatt tartják idegzetünket, erkölcsi és anyagi teherbírásunkat, és igénybe veszik minden figyelmünket. Mindenik esztendőnek volt számunkra egy keserű meglepetése, az előző bajokhoz mindenik hozzáadott valamit, a mai helyzet azonban minden eddiginél súlyosabb; ezért előszólt minden felelősséget és minket is arra kötelez, hogy a dolognak ne melléje beszéljünk, hanem a tényeket és kötelességeinket komolyan vegyük számba. Az Egyházmegyei Tanács munkájának, szervezeti szabályzata szerint, két sarkpontja van: a templom és az iskola. (...) Az adatok szerint elemi iskoláink tanulóinak száma 1921-ben 45 ezer volt, ma pedig 14.879. Az utolsó húsz esztendő alatt tehát a katolikus gyermekeknek majdnem 70 százaléka maradt iskoláink falain kívül. S ha a jelenleg beírtak számát az összes katolikus tankötelesek számával vetjük össze, arra az eredményre jutunk, hogy gyermekeinknek mindössze 25 százaléka látogatja a mi iskoláinkat. (...)

Az egyház, bármilyen alkudozásokra és megegyezkedésekre kényszerült is, a neveléshez való jogát alku tárgyává nem tette soha. S természetes, hogy minden hívőnek és még inkább minden egyházi testületnek kötelessége, hogy az egyház szándékát kövesse minden körülmények között. Isteni parancs, hogy gyermekeinket hitükre megtanítsuk, vallásunk erkölcsire szoktassuk s az őstől átvett hagyományok szellemében és tiszteletében neveljük. (...)

Középkoraink kereteit nagyjából megmentettük. Ami hiányzik, megtértül másik oldalon az időszerű, gyakorlati célú új iskolákban. (...) Legtöbb főgimnáziumunk, erősen lecsökkentett létszámmal, éppen csak tengődik. Tanáraink dicséretes oda-

¹¹ GYÖRGY Lajos: *Közösségben Márton Áron püspök atyával*. In: P. SZÖKE János: *Márton Áron*. Nyíregyháza, 1990. 132.

adással dolgoznak, vállalták és vállalják a helyzet áldozatait, a változó pedagógiai és didaktikai rendszerek nehézségeit. A többség a hivatás buzgósgával ereje javát adja bele ebbe a munkába, hogy növendékeit ellássa az élet küzdelmeihez megfelelő erkölcsi habitussal és ismeretekkel, de igyekezetünk jórészt önkínzó munka, nem jár arányos eredményekkel, mert a gondozásuk alá került anyag átlagos minősége jobb lehetne. (...)

A mi fiainknak minden pályán és foglalkozásban kemény versenyt kell megállniuk, az előnyökbe beleszületettek és kiváltságoltak tömegével kell fölvenniük a harcot, hogy a maguk számára a helyet kiverekedjék és megtartsák; és ezenkívül: mindenkinek, akinek végzettsége van, közösségi munkát is kell vállalnia, kisebb vagy nagyobb körben, politikai, társadalmi, gazdasági, népjóléti vagy egyházi téren vezetőnek kell lennie. Mind a két igény tehát egyaránt azt sürgeti, hogy felkutassuk, kiválasszuk és természetű gondozásba azokat vegyük, akikben a legtöbb tehetség mutatkozik. (...)

Az idők vizsgálata kötelességeinket és azok vállalását még erősebben aláhúzza. Úgy érezzük, mintha az eseményekben, amelyek az ősz elején kirobbantak és megremegtették egész Európát, egy sötét végzet kelt volna fel, hogy végrehajtsan egy szörnyű ítéletet az emberiségen. Gigantikus erők kolosszusteste indult el Keleten és Nyugaton, s mi a közepén állva lélegzetvisszafojtva figyeljük, hogy a hatalmas tömegek feltorlott hulláma merre zúdul, a megindult hegyek merre mozdulnak, mit tippornak el, hol zuhannak egymásnak, s mi lesz ennek az apokaliptikus mérkőzésnek a kimenetele: a vég következik-e, vagy új élet kezdete?¹²

A kényszerszünet után, 1942-ben újraindított lapot – a korábbi gyakorlattól eltérően – már nem az iskolai évhez, hanem a polgári esztendőhöz igazítják. Ez is évente négy füzetben jelent meg, szerkesztősége és kiadóhivatala továbbra is Kolozsváron maradt, nyomdája viszont a Szent Bonaventura lett. Két éven át, formájában és tartalmában is szerényebb színvonalon, de élt még a lap, 1944-től viszont örökre megszűnt...

Az Erdélyi Iskola nagynevű szerkesztői és publicistái a szellemi váltásnak ebben az időszakában komoly elhivatottsággal és szakértelemmel vették kézbe a nevelés kérdését. S hogy e folyóirat léte nem volt jelentéktelen e földön, Veress Ernő alábbi sorai is tanúsítják: „Az Erdélyi Iskola a kezdet nehézségein túljutva megnyerte a lelkeket. Erdélyben és a még megszállás alatt levő Felvidéken is nagy sikerei voltak. A magyar nevelés őrhelyei valláskülönbség nélkül megbecsülték és támogatták.”¹³

OZSVÁTH JUDIT

Olvasók és olvasmányok a két világháború között. A magyar olvasáskultúra huszadik századi történetével, illetve a század első felével, az ún. Horthy-korszak olvasástörténetével elég keveset foglalkozott eddig a könyvtörténeti kutatás. A legismertebb kortárs művek, pl. Kőhalmi Béla *Könyvek könyve* és *Az új könyvek könyve* című könyve, illetve az ezeket feldolgozó munkák¹ hátránya, hogy csak a közismert értelmiségiek olvasási szokásairól nyújt képet. Hogy milyen volt az átlagolvasó, mik voltak a szokásai, milyen volt a könyvekhez való viszonya, az ezekből a tanulmányokból nem tudható meg.

¹² MÁRTON Áron: *Templom és iskola*. = Erdélyi Iskola VII. évf. 1939/40. 3–4. sz. 121–126.

¹³ VERESS Ernő: *Köszöntjük az olvasót*. = Erdélyi Iskola VIII. évf. 1942. 1–2.

¹ PI. UGRIN Aranka: *Olvasmányok, könyvélmények. Az irodalmi érdeklődés alakulása 1893 és 1937 között*. = Irodalomtörténet 1976. 3. sz. 683–697.

Az alábbiakban néhány – jórészt eddig ismeretlen – cikket szeretnék ismertetni az általam tanulmányozott két folyóiratról, amelyek vélhetőleg használható adalékként szolgálnak egy majdan elkészülő összefoglaló munkához. A cikkek többsége a *Literatúrában*, Supka Géza folyóiratában jelent meg, amelyről tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy minden egyes betűje az irodalommal, és a könyvekkel foglalkozott, két cikk pedig a *Színházi Életről* való, amelynek az idézett két képes riportja talán csak reklámnak készült ugyan, de szintén fontos adatokat tartalmaz az átlag-olvasónak számító színészek olvasmányairól.

Könyvkölcsönzés elleni liga

Ráth-Végh István évekig a *Literatúra* cikkírója volt, s az „Irodalmi kuriózumok” című rovatban a régi könyvekről, kultúrhistoriai érdekességekről írt.

„A könyvtolvaj” című cikkében azzal foglalkozik, hogy miképpen lehet távoltartani a nemkívánatos személyeket a könyvtárunktól. Ex libriseket említ, amelyeken akasztófa látható, hogy a tolvaj értsen a szóból, bökkverseket, amiben a tulajdonos a tolvajokat fenyegeti stb. De a cikk végén már nem csak a múltból, a jelenről is beszél. „A kölcsönkérőtől a tolvajig csak egy lépés a távolság. Aki könyvet kölcsön ad, vegyen tőle búcsút, aligha látja viszont.”² – vélekedik, majd hozzáteszi: „Könyvet kölcsönkérni nem illik, tessék megvenni.” De mit tehetünk, ha mégis kölcsönkérnek tőlünk könyvet? Egy francia példára hivatkozik. Paul Lebox 1911-ben egyesületet alapított ezzel a névvel: Liga a könyvkölcsönzés ellen. Most Ráth-Végh azt javasolja, hogy alapítsák meg Magyarországon is ezt a ligát. Nem kell alapszabály, nem kell tagsági díj, aki be akar lépni, az aláírja a következő nyilatkozatot: „Belépek a Könyvkölcsönzés elleni ligába és kötelezem magam, hogy könyvet nem adok kölcsön.” Ezt a névsort a *Literatúrában* közzétennék, s ez a lista szolgálna „tagsági igazolványként”.³

A kezdeményezésre hamarosan megérkezett az első reakálás. Szilassy Lajos Szombathelyről, a Faludi Irodalmi Társaság tagja így írt:

„A vidéki esték unalmas órái, az anyagi viszonyok rosszabbodása és néhol a takarékosági hajlam éppen vidéken termelik ki igen nagy számban az olvasni szerető, de könyvet semmi áron nem vevő »kölcsönkukacok« típusát. Ezek kitűnő szimattal és szinte beteges izgalommal fűrják be magukat minden könyvtárba (ahol fizetni nem kell), ahol új és újabb könyvek meglevését sejtik és valóban csak tizedrésze kerül vissza tulajdonosához, az is véletlenül és szánalmat gerjesztő külsővel. Egy értékes könyvem két évre rá ... a negyedik faluban találtam meg véletlenül, mint beiktatott tulajdonát a kölcsönkérő sógora, menyasszonya jegyzőbátyjának és – bár nyomtatott jelzésem látható volt – még én kaptam ki, hogy »ráfogtam« hogy az enyém. Ha kölcsönadom: elveszik. Ha nem adom oda: elveszítem a kölcsönkérő jó véleményét és kigyót-békát kiált kapzsi személyemről.”⁴

A levélíró elmondja még azt is, hogy náluk (egy 40000 lakosú városban) a legnagyobb siker Szabó Dezső *Az elsodort falu* és Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című műve volt. Alig

² A cikk átdolgozva megjelent: *A könyv komédiája*. Bp. 1978. 115–118.

³ RÁTH-VÉGH István: *A könyvtolvaj*. = *Literatúra* 1931. 8. sz. 275–276.

⁴ *Literatúra* 1932. március II–III.

található olyan műveltebb ember, aki ne olvasta volna ezeket, holott a helyi kereskedőknél mindösszesen 12 illetve 17 darab fogyott el két év alatt!⁵

A levélíró szerint nemcsak bibliofilek, hanem kiadók és kereskedők is tagjai lehetnének a ligának. Megoldható lenne egy kis táblácska szétoztása, amelyet a könyvespolc fölé lehet akasztani. Ezzel máris „hivatalos” lenne a kölcsönkérés megtagadása.

De nem csak egyetértő levelek jöttek. Ego (Rózsavölgyiné Fried Margit) pl. így ír:

„Szerkesztő úr kérem, muszáj kölcsönadnom a Literaturát is, és más könyveket, folyóiratokat is. Ön is tudja, hogy az emberek ma olyan könyvéhesek és olyan szegények! [...] ...a mai rettenetes gazdasági helyzet direkt azt parancsolja, hogy ma igenis adjunk kölcsön könyvet. [...] A könyvtárak nem pótolhatják azt a könyvet, amelyet lélektani alapon válogatunk ki és adunk át a fiataloknak, fiúnak, lánynak, anyának, elkeseredett embernek, zavaros eszűnek, hogy tanulja meg a dolgokat... [...] Én bizony kölcsönadom a Literaturát, egyebet is, annak akinek kell. Ha visszahozzák – és néha két-három év múlva hozzák vissza – annál jobb. És ha megharagszunk emiatt rám a könyvkereskedők és a könyvkiadók: nincs igazuk. Tudom, hogy új, igényes olvasótáborot neveltek. Tudom, hogy a magyar kultúra ügyét szolgálom.”⁶

Ugyanezen az oldalon közlik Kollár Lajos budapesti olvasó rövid levelét is, amely szerint ez az akció „a bibliofiltársadalom osztatlan tetszésével találkozott”, és úgy véli, hogy Ráthnak kellene elvállalni a vezetést. Mindkét levélre reflektál Ráth a következő számban. Egyrészt leszögezi, hogy a ligát mindenképpen megszervezik, másrészt Egonak válaszol: ez az altruizmus „nemes és ritka mint a fekete kócsag” – írja. Régebben voltak gazdag könyvgyűjtők, akik megtehették, hogy több példányban vettek meg egy könyvet kölcsönadás céljából. „De hát olyan jelentékeny fogatkozás állt be pénzben és erkölcsökben, hogy a mi keservesen összeszededegetett kis könyvtárunkat magunknak akarjuk megtartani.”⁷

Az utolsó hozzászólásban Kardoss Béla szilasbalhási olvasó még inkább az érzelmeit hozza fel érvként. Többet között ezt írja:

„...a kölcsönkönyvkérőnek típusai vannak. Van veszedelmes és szelíd kölcsönkérő. Az előbbi elviszi a könyvedet és sohasem látod viszont, mert vagy saját könyvei között süllyeszti el, vagy kölcsönadja és a láncot soha többé nem tudom elfogni... A másik a kedvesebb, mert az borítópapírt tesz a könyvre, védi, olvassa, ez az Ego levelében körülírt típus, akit nevelni lehet könyvszeretetre. De én nem akarok nevelni senkit, mert annyira szeretem könyveimet, hogy aggódom minden vonalnyi kis gyűrődésért, minden parányi, lehelletnyi foltért, és egyik-más könyv – és ezt nem szégyellem bevallani – valósággal a szeretőm lett az évek során, még ágyba is fekszem vele (mert az éjszakák jelentős részében olvasok-olvasok.)”⁸

Hogy valóban működött-e a nemhivatalos Liga Ráth-Végh István irányítása alatt, legalább annyiban, hogy ex librist adott ki, az ma már aligha kideríthető. A *Literaturában* mindenesetre nem esik több szó róla.

⁵ Hasonlóképpen ír ugyanebben az évben Nagy Lajos is, a szintén ugyanekkora Szolnokról: egy nagy könyvsiker itt egyetlen példányban kelt el, de aki megvette az „húsz-harminc másikkal adja kölcsön.” (NAGY Lajos: *Három magyar város*. In: *Nagy Lajos válogatott művei*. Bp. 1973. 680.)

⁶ *Literatura* 1932. május III.

⁷ *Kölcsönözzünk – ne kölcsönözzünk?* I. = *Literatura* 1932. június II.

⁸ *Kölcsönözzünk – ne kölcsönözzünk?* II. = *Literatura* 1932. június III.

„Könyvet sohasem vesznek!”

A fenti címmel, (k.e.) aláírással jelent meg egy vitaindító cikk a *Literatúrában* 1936-ban. Többek között ezt olvashatjuk:

„Elismerem, súlyos gazdasági viszonyok közepette élünk ... sok vágy még csírájában pusztul el. És a vágyat követi a lemondás... Azonban ... a legtöbb embernél ... legkönnyebben esik a könyvről lemondani... a kultúrskiűségletekből egyszerűen kifelejtették a könyvvásárlás rovatot. Olyan tervszerűen, előre megfontolt szándékkal nem vesznek könyvet, mint ahogy egészséges ember nem vásárol gyógyszert. [...] Egy bizonyos embertípusnál, a volt-intellektueleknél ... enyhe hiányérzetet okoz, némelyiknél esetleges lelkiismeretfurdalást, de mindig elaltatják háborgó lelkiismeretüket azzal, hogy a könyv luxuscikk, s a mai lecsökkentett életnívó mellett nem jut rá pénzük. [...] ... egy másik hatalmasabb tábor ... egyáltalán nem indokolja meg, miért nem vásárol könyvet. Egyszerűen, nyíltan, férfiasan hirdeti, hogy nem vesz könyvet. Ez nála elv ... erre rettenetesen büszke. [...] Mindenre szívesebben költenek az emberek, mint könyvekre... Ez a sokat emlegetett „korszellem”.⁹

Egy hónappal később Gelei Sándor debreceni olvasó reagálását közlik a lapban: először egy tanárról ír, aki eddig rendszeres könyvvásárló volt, de most elhatározta, hogy inkább kölcsönözni fogja az olvasmányait – holott nemrég „még utálatát fejezte ki a mocskos, sok kézen elrongált könyvek” iránt. A levélíró szerint „sajnos a könyvkiadók nem tudják, mit és hogyan kell hirdetniük ... Csak a könyvet reklámozzák ... Magának az olvasásnak a megszerettetését még sohasem láttuk propagandájuk szolgálatában.”

Gelei leír egy esetet, amelyben az egyik „vidéki egyetemi városban” egy jogász megkérdezte társait milyen írókat kedvelnek és mit olvasnak, a válasz legtöbbször az volt: semmit! Nem ismerték a legnagyobb írókat sem.¹⁰ Szerinte egyébként a magyarországi könyvvásárlók a lakosság csak mintegy 0,5%-át teszik ki, vagyis kb. negyvenezer emberről van szó:

„De sajnos ez a szám magában foglalja a kalendárium-, biblia-, imakönyv-, és zsolttár-vevőket is. No és ha ezekután figyelembe vesszük, hogy a megvásárolt könyvek egynegyede ajándékozási célt, szellemi reprezentálást kíván kifejezni, és legalább másik negyede olvasatlan marad, akkor készen lehetünk véleményünkkel.”

Ezek után újfent a felelősség kérdését veti fel, mégpedig az írókét és a könyvkiadókét. „Folytattak-e az írók és a könyvkiadók valaha is komoly, tartós tanulmányt a magyar lélek megismerését illetőleg? Tudják-e milyen az egyes társadalmi rétegek ízlése? Tudják-e hogy a közönség gondolkodási módja megváltoztatható és nemesíthető?”¹¹

Újabb egy hónap múlva Fabók Ferenc evangélikus lelkész reagált Gellei levelére. Ő nem keszli a reklámokat, inkább túlzottnak is tartja őket. A probléma gyökerét másban látja: egyrészt „a mai nemzedék olyan rettenetes lelki és anyagi válságokon ment keresztül a világháború alatt és után”, hogy a „beteg lelkével” már nem tudja élvezni a szép dolgokat, másrészt tényként kell elfogadni azt, hogy az a társadalmi réteg, amely az olvasóközönséget adná „ma olyan szegénységben tengődik, hogy egy-egy könyv megvétele számára valóban probléma”. Enyhíteni lehetne a helyzeten, ha a kiadók

⁹ (k.e.): „Könyvet sohasem vesznek!” = *Literatura* 1936. július 1. bor. 2. old.

¹⁰ Erről a kérdéstről lásd pl. KENYERES Imre: *Egyetemi hallgatók olvasmányai.* = *Magyar Szemle* 1936. 26. köt. 199–208.

¹¹ GELEI Sándor: *Könyvkiadás és könyvvásárlás.* = *Literatura* 1936. augusztus 1. bor. 2. old.

az „idegen ponyvák” helyett a „komoly magyar könyvek” olcsó kiadásával foglalkoznának, illetve ha a folyóiratok, napilapok ezeket propagálnák.

Határozottan kikel viszont Gelei azon mondata ellen, mely szerint a könyvvásárlók alacsony számában „sajnos” benne vannak a „kalendárium-, biblia-, imakönyv- és zsoltárvásárlók is”. Véleménye szerint „ez a tény a magyar nemzet java szemében nem sajnálatos, hanem örvendetes! ... Mert bizonyos, hogy Moszkva ügynökei nem a bibliavásárlók közül kerülnek ki!” És ráadásul a kalendáriumokat előbb említi, mint a Bibliát!¹²

Gelei természetesen nem hagyja szó nélkül a vádakat. Mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy leveleiben az olvasás megszerettetését célul tűző propaganda hiányát kárhoztatta, s ezt a véleményét továbbra is fenntartja. Abban az inkriminált mondatban pedig nem azt tartja sajnálatosnak, hogy az emberek vallásos könyveket vesznek, hanem azt, hogy ez a réteg „egyéb irodalmi terméket nem vásárol, hogy valójában nem olvasó-közönség, hogy tehát valójában a félszázaléknál is kisebb a könyvvásárlók száma”. A kalendáriumok első helyen való említésével pedig „egy népréteg kulturális igényeit” kívánta jellemezni. Végül újra kihangsúlyozta az első levelében leírtakat: a közönség olvasási ízlését meg kell ismerni, és azt szükség esetén nemesíteni kell.¹³

Mit szeretne a közönség olvasni?

Gelei felvetése persze nem újdonság. A *Literatura* már 1926-ban egy körkérdést intézett az olvasóihoz: milyen könyvet szeretnének olvasni, amilyen magyar nyelven még nem jelent meg?¹⁴ A következő számban már közölték is a körkérdés eredményét. Az olvasók legnagyobb része szép-irodalmi művet szeretne olvasni. Az egyik legjellemzőbb levél így szólt:

„Érdekelne egy nagy magyar regény, amely terjengő nagyképűség és únásig ismert frázisok nélkül, érdekes tartalom mellett, ennek a pesszimista, magát gyilkoló, hullásnak indult mai társadalomnak erőt, hitet, célkitűzést, bizakodást, több emberszeretetet, valami szép nagy eszmét szuggerrálna. [...] Regény legyen, mert a regénynek van a legnagyobb közönsége, és mert szórakoztató, szép meseszöveg keretében könnyebben találunk termő talajra a nagy ideák is. Magyar író írja, aki ismeri sok bajunkat, érzi fájdalmainkat...”¹⁵

Mások a jövőről szeretnének inkább olvasni, egyfajta új „Jövő század regénye” érdekelné őket. Egy olvasó megemlíti Wells nevét is: az ő műveihez mérhető magyar fantasztikus regényt szeretne. Megint mások újfent a mai bizonytalanságra utalnak: kellene egy könyv, amely megmondaná az embernek, hogy „mi a célja a földön és mi a célja a földnek és az egész makrokozmosznak”. Sokan keresnek egy modern irodalomtörténeti munkát, amelynek segítségével a legújabb irodalom „roppant útvesztőjében” tájékozódni lehetne. E célból bőséges és jó magyar könyvkritikát is várnak.

1931-ben visszatérnek a témára. Rónay Mária ezt írja cikke bevezetőjeként: „A kiadóktól minduntalan hallani a határozott hangú és ellentmondást nem tűrő kijelentést, hogy »A közönség ezt

¹² *Levél a szerkesztőhöz.* = *Literatura* 1936. szeptember 15. bor. 3. old.

¹³ *Literatura* 1936. november 1. bor. 3. old.

¹⁴ *Az olvasóé a szó!* = *Literatura* 1926. 7. sz. 24.

¹⁵ *Az olvasóé a szó!* = *Literatura* 1926. 8. sz. 10.

szereti olvasni! A közönség ezt nem szereti olvasni!» Holott az a tény, hogy valamely fajta irodalomnak van kelendőse, még nem jelenti azt, hogy a közönségnek nem kell más.¹⁶

A közölt olvasói hozzászólások jobbára hasonlóak az öt évvel azelőttiekhez. Egy varrónő viszont „királyokról, királynőkről és udvari emberekről” szeretne olvasni, egy kereskedő „a tömegesen gyártott kalandorregények helyett” – a mai kalandorok életére kíváncsi. Egy mindeneslánya „szép szerelmes történetet” olvasna, amelyben „jópofa alakok” is vannak, stb. Azonban olvashatjuk itt néhány ismertebb irodalmár véleményét is. Nem tudni, hogy ők is mint egyszerű olvasók reagáltak-e a kérdésre, vagy őket külön keresték meg. Vajthó László pl. a régi magyar irodalom elfelejtett értékeinek sorozatos kiadását hiányolja – ezt a sorozatot éppen ő kezdi el szerkeszteni abban az évben. Szabó Lőrinc „egy mai Stendhal, vagy egy mai Goethe művére” lenne kíváncsi. Bálint György arra a könyvre vágyik, „amely mindent magába foglal, egy könyvre a Faust, a Karamazovok, a Zaubenberg fajtájából.”

Rónay Mária később újabb cikket ír az olvasókról – mintegy a tapasztalatait összegzi: Vannak mindenekelőtt azok, „akikben élménnyé lesz az írás, amelyet elolvastak, – ha egész lélekkel olvasták el. ... A »jó olvasó« átengedi magát teljes mértékben az olvasás gyönyörűségének. Fenntartás nélkül engedi a lelke mélyére hatolni az író szavait és visszhangzik azokra, mint a hárfa húrja.”¹⁷

A továbbiakban kifejti, hogy az olvasóknak különböző válfajai vannak, s ez a különbség már ott megnyilvánul, hogy mi alapján választják ki az elolvasandó könyveket. Egyesek csak a barátjuk, vagy a barátnőjük által ajánlott művet veszik a kezükbe, mert egyforma ízlésük garancia arra, hogy nekik is tetszeni fog, ami amannak tetszett. „Nőknél nem ritka jelenség, hogy minden tetszik nekik, ami annak a férfinak tetszett, akit szeretnek....”

Sok olyan olvasó van, aki napilapja kritikusanak véleményére alapján vesz a kezébe könyvet, pedig nem titok, hogy a napilapok kritikái mennyire nem a kritikus valódi véleményének függvényei voltak, hanem az adott lap gazdasági és politikai kapcsolataié¹⁸.

Külön kategória az ún. sznoboké, akik csak azokat a könyveket olvassák el, amelyek divatban vannak, hogy ha egy társaságban szóba kerül a „divatos könyv”, akkor hozzá tudjanak szólni. Rónay szerint ez tipikusan „kisebbrendűségi komplexus”; ezek a emberek attól félnek, hogy leszólják őket, ha nem ismerik ezeket az új dolgokat.

Vannak olyanok, akik bizonyos írókkal szemben előítélettel viselkednek. A legjobb példa erre Oscar Wilde, akit sokan azért nem olvasnak el, mert szerintük az író magánélete erkölcsstelen. Ehhez hasonló az az eset, amikor Maurice Maeterlinck újabb műveit az író a világháború alatti viselkedése miatt nem olvassa el valaki. Persze a két eset között nagy a különbség is, szögezi le Rónay, mivel az író szerelmi élete az ő magánügye, de „az egyetemes emberiséggel szemben tanúsított álláspontja, amely az írásaiban is reflektálódik, már döntő fontosságú.”

A cikkíró leír ezek után néhány gondolatot az ún. divatos témákról (pl. Oroszország a forradalom után), divatos stílusokról (pl. a népies hangú parasztregevények), divatos könyvfajtákról (pl. regényes életrajzok). Vannak ezenkívül olyan olvasói típusok is, amelyek egészen különleges módon választják ki olvasmányaikat: ez a könyv „túl vastag. Nincs türelmem, hogy hozzáfogjak”, illetve: ez a könyv „túl vékony. Nagyon hamar a végére érnek. Én sokáig szeretek egy könyvet élvezni...”

Mivel a könyvekről sok szó esik társaságban, az is típusokra osztható, hogy ki hogyan beszél róluk. Van ki minden könyvet beszél, mindent egy nagy klasszikushoz mér. Van olyan aki köny-

¹⁶ [RÓNAY Mária] (r. m.): *Mit szeretne a közönség olvasni?* = *Literatura* 1931. július. 81.

¹⁷ [RÓNAY Mária] r. m.: *Habent sua fata... (Beszéljünk egyszer az olvasóról is.)* = *Literatura* 1932. december. 780–782.

¹⁸ Erről lásd pl. KEMÉNY István: *I. K. Sz. (Irodalmi Kritikusok Szindikátusa)* = *Literatura* 1935. november 15. 337–339.

vet ugyan alig olvas, de elolvassa a kritikákat, s ez alapján beszél róla, általában „főlényesen, nagyképűen”. És végül itt van a „naiv és vitatkozó készséggel nem rendelkező olvasó, akit könyvekig meghat egy-egy könyv, de mégsem tud róla beszélni. Csak túlzott lelkesedésre képes, de megindokolni ritkán tudja a lelkesedését.”

Ehhez a cikkhez szorosan kapcsolódik egy másik, melyben Kemény István egy kölcsönkönyvtárban szerzett tapasztalatait teszi közzé:¹⁹

„Egy-két hétig vendégszerepeltem az ismert lipótvárosi könyvtár helyiségében. Odaálltam a pult mögé és figyelő szemmel igyekeztem lerögzíteni az ezer különös jelenetet, a furcsaságok tarka színjátékát, amellyel minden napnak úgyszólván minden órája bőségesen szolgál. Hol mosolyt kellett elpalástolnom a grotteszk jelenetek nyomán, hol pedig – leginkább – sírni szerettem volna.”

Jószerevével olyan eseteket ír le, amelyben az olvasói tájékozatlanság derül ki: vagy a könyv íróját, vagy a könyv címét rosszul tudják. Pl. az olvasó a Kávéskanál című regényt kéri, amelyről csak hosszás töprengés után derül ki, hogy Galsworthy *Ezüst kanál* című műve... Gulácsy Irén *Fekete vőlegényekjét* – ki tudja miért – Fekete lovak címen kérte valaki.

Az olvasók lélektanához adalék lehet az is, hogy egyetlen olyan emberrel sem találkozott, aki Courths-Mahler könyveit – önmaga számára kölcsönözte volna ki. Mindenki magyarázkodott, hogy a felesége, lánya, anyja vagy egyéb nőrokona részére viszi. Másrészt Franz Werfel *A Musza Dagh negyven napja* című regényét „mindenki olvasni akarja, bosszankodik, ha nem jut mindjárt hozzá és amikor végre megkapja – sürgősen visszahozza... az ezernégy száz oldalas hatalmas munkát eddig ötven ember huszonnégy órán belül hozta vissza.”

Végül Kemény azt a nőolvasót említi meg, aki – miután nem kapta meg a kért könyvet – ezzel utasította el a javaslatot, hogy válasszon másikat: „A többit már olvastam!”... „Ezt a hölgyet bármelyik napilap irodalmi rovatvezetőnek alkalmazhatná...” – teszi hozzá mosolyogva a cikkíró.

Sport és irodalom

Van köze egymáshoz a sportnak és az irodalomnak? – tette fel a kérdést Pásztor Árpád a *Literatúrában* 1928-ban.²⁰ „Az irodalomnak feltétlenül van köze a sporthoz, mert az irodalom nem magabazárt, elhatárolt valami, hanem ... az egész világ észrevevése, vívódása, vergődése, bírálata. ... De hogy a sportnak van-e köze az irodalomhoz ... hogy valaki azért olvas könyvet, mert jó futó, ugró, futballozó, vagy uszó? – az reménytelen kérdés.” Az író a nézőközönséget kérdezte meg, „amely egyformán távol áll a sporttól és az irodalomtól, és egyformán közel áll mind a kettőhöz.” – mármint hogy egyiket sem csinálja, csak szemléli.

A „mesterséges” Margitszigetre betelepített „mesterséges” játék, a lovaspóló nézője a „legfelsőbb kétszáz” tagja. A kérdésre, hogy mit szokott olvasni, a „méltóságos asszony” így felel:

„Á kéhem... Á dolgaim annyira igénybe vesznek... Álíg van időm... De most ajánltak egy ehdekes olvasmányt... Válámi Do Passo írta... Manhattan Transfer...”

¹⁹ [KEMÉNY István] (k. i.): *Kiszolgáltam egy kölcsönkönyvtárban.* = *Literatura* 1934. április 15. 122–123.

²⁰ PÁSZTOR Árpád: *A sport-tribünök és a könyvek.* = *Literatura* 1928. 7. sz. 220–222.

Magam nem olvasok... Csak megveszem, ha lesz időm, majd nyáron... Magyar? Magyar ritkán... A Jókai... igen ... az jó író..."²¹

A futball az „ellenkező véglet. Mindenki tribünje, mindenki mulatsága.” A feleletek is sokfélék: „Courths-Mahler, Jack London, Erdős Renée, Móricz Zsigmond, Wallace... Itt mindent olvasnak! Ez a közönség, ez egész Budapest.” De persze itt is van olyan, aki – saját bevallása szerint – csak a *Sportújság*ot és az adósságait olvassa, „könyvet soha!”

Pásztor megkérdezi egy negyedéves műgyetemistát az atlétikaversenyen: „A könyv az drága. De nincs is időm. Annyira igénybe vesz az egyetem.” Utoljára egy Mikszáthot olvasott: a Noszty-film hatására vette elő a regényt. Kissé arrébb egy hölgytársaság, akik egy „minisztériumi tisztviselő hozzátartozói” Csathó Kálmánt, Herczeg Ferencet, Surányi Miklóst, Pekár Gyulát – tehát a Singer és Wolfner kiadóhoz tartozó írókat – és Zilahy Lajost olvasnak. Az író ezután visszatér a szigetre, ahol egy teniszversenyen az úgynevezett „jó publikum” közé vegyül. Itt is „mindent olvasnak: Beniczky Bajza Lenkétől Proustig. Intelligens emberek finom gyülekezete volt ez a tribün. De itt is többen felelték: – nem érünk rá olvasni!”

Ezután egy ökölvívó-mérkőzés a helyszín: „rikkancsvilág, rikkancshangulat. Valami a külváros légköréből. Leradírozott fülek, sportsapkák, szvetterek, jasszbeszéd. Mit keres itt a kérdés: – Mit olvas? – Detektívregényt!... – Melyiket? – Nem tudom... a címe mindegy!... – Valóban... Mindegy.”

A pingpong viszont „szelíd játék”. Itt „egy kipirult arcú kisleány” volt az alany, aki bevallása szerint egy „nagyon jó könyv”-et olvas, de nem tudja ki írta, és a címére sem emlékszik, de „egy indiai táncosnőről” szól. „Szegény írók! Szegény könyvek!” – teszi hozzá Pásztor.

Az utolsó helyszín a lóverseny. Egy „kis színésznőcske” kapja a kérdést, hogy szokott-e olvasni. „Soha drágám! – feleli isteni ártatlansággal – Két év előtt olvastam utoljára Elinor Glyntől, de a címét már elfelejtettem...” „Más a sport és más az irodalom” – állapítja meg végül Pásztor: „A sport is mindenkié, az irodalom is mindenkié. Ennyiben találkozhatnak, de mégsem találkoznak.”

Az ezután következő cikk ugyanezt a témát boncolgatja. A szerkesztőség megkérdezett néhány sportbajnokot, hogy milyen a viszonya a könyvekhez. Vajon a sport befolyásolja-e az olvasmányait, vagy az olvasmányok befolyásolják-e a sportot?²²

Petschauer Attila, Magyarország vívóbajnoka, (később, a visszavonulása után Az *Est* munkatársa) így ír:

„A sportoláson kívül egyedüli szenvedélyem az olvasás és leginkább az új franciák érdekelnek, így elsősorban André Gide, Fouchardiére, a színpadi írók közül pedig Savoir, Lenormand és az olasz Pirandello. Nem vagyok híve a feltétlenül újnak, az örök emberi érzések megírónál megmaradtam. Az *Éducation sentimentale*²³ pedig naponként a kezemben van.”

Somfai Elemér százados, atléta diplomatikusan csak annyit mond, hogy ahogy a sportban, úgy az irodalomban is minden érdeklő. Mindent elolvas tehát – kivéve a filozófiai munkákat. Stöck Albert futballista így nyilatkozik:

²¹ A három pontok ebben az esetben nem az idézetekből való kihagyást jelentik: az eredetiben is ott voltak, és a hölgy beszédmódját érzékeltetik. Az általa említett könyv – John Dos Passos műve – *Nagyváros* címmel jelent meg magyarul abban az évben.

²² *Sportbajnokaink és a könyvek.* = *Literatura* 1928. 7. sz. 222–223.

²³ FLAUBERT, Gustave: *Érzelmek iskolája.*

„... kedvelt olvasmányaim Jókai, Herczeg Ferenc, Heltai Jenő és Mikszáth Kálmán művei, igen szeretem Szomaházy István munkáit is, a külföldi írók közül Anatole France és Kellermann a kedvenceim. Vidám természetű lévén, nagy élvezetet találtam mindig a fent említett jeles és kiváló hazai írók derűs és humortól duzzadó írásaiban. A sport annyiban befolyásolja olvasmányaimat, hogy küzdéshez szokott sportember lévén, ki nem állhatom a szentimentális írásokat...”

Szerb Elek hosszútávfutó, mint a közgazdasági egyetem végzett hallgatója, a szociálpolitikai tárgykörű doktori értekezéséhez olvassa Werner Sombart és Bebel könyveit. Hóra Ferenc többszörös gyaloglóbajnok elolvas „mindent”, ami csak a kezébe kerül, de a kedvencei Jókai Mór és Dumas. Zolát viszont nem szereti, mert írásai „olyan ridegek”. Fájlalja, hogy olyan kevés saját könyve van, és hogy anyagi viszonyai miatt nem tud beszerezni egy világtörténelmet.

Matura Mihály birkózbajnok az egyetlen, aki válaszolt a második kérdésre is, ő határozottan párhuzamot von az olvasás és a birkózás közt: „Bizton tudom, hogy a sportban való kialakulásomra, a tulajdonképpeni ésszerű birkózásra nagy befolyással volt az irodalomban való némi jártasságom.” Ugyanakkor hozzát teszi, hogy „a könyveknek az az előnye mindig meglesz a birkózással szemben, hogy itt nem érhetik az embert igazságtalan mellőzések.” Kedvenc írói a magyarok közül Jókai, Mikszáth és Karinthy, a külföldieknél „nincs határozott irány”-a.

Színészek könyv mellett

A *Színházi Élet*ben egy héttel az 1930-as könyvnap után tette fel az ismeretlen cikkíró a „Mit olvas?” kérdést néhány ismert színésznek.²⁴ Arra a mondanásra hivatkozott, hogy „Mondd meg kik a barátaid és megmondom ki vagy. A könyv szintén az ember legjobb barátai közé tartozik.”

Bajor Gizi *A varázshegyet* olvassa Thomas Manntól. Bársony Rózsi Jack London: *A nagy ház asszonykaja* című művét („Gyönyörű!” – teszi hozzá). Beregi Oszkár a „nehéz német és angol könyvek után – üdülésül – Jókait” olvas, Delly Ferenc pedig *A vérző aréna* című művet Blasco Ibaneztól. Fejes Teri a következőt írja: „Sok külföldi regényt olvastam az utóbbi időben. Most azután kedvem támadt a színdarabokhoz. Ezen a héten olvastam el Molnár Ferencnek azokat a darabjait, amiket nem láttam a színpadon.” Góth Sándor Bonavente spanyol drámaíró „kitűnő munkáit” forgatja (a képalírás szerint meg a felvonások szüneteiben is), de hozzát teszi, hogy a legjobb könyv, amit életében olvasott az a *Karamazov testvérek* volt.

Honthy Hanna a *Forsyte Sagát* olvassa Galsworthytól. Hegedűs Gyula Jakob Wassermann *A Maurizius-estet* című könyvét. Kiss Ferenc Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című nagy sikerű regényét, Lehotay Árpád viszont szintén a *Forsyte Sagát*. Márkus Emília Stanyiszlavszkijt forgatja, amelyet lánya (aki Nizsinszkij felesége) küldött neki. Egyébként „esténként elalvás előtt” Elinor Glyn *Three hours* című könyvét olvassa. Ódry Árpád a Színművészeti Akadémia számára néz át néhány könyvet, a legjelentősebb olvasmányélménye viszont Dante *Isteni színjátéka* (pontosabban a Pokol).

Péchy Erzsi Delacieu *Woman are like that* (Ilyenek az asszonyok) címmel megjelent elbeszéléseit olvassa („kedves történetek”), ezen kívül „nagyon tetszett” neki Arlen *Lili Christine* című műve. Petheő Attila a *Színházi Élet*ben éppen futó folytatásos regényt, Kálmán Jenő *Az omszki randevűjét* olvassa: „azért tetszik nekem, mert a háborúról szól és mégis vidám, szellemes és szórakoztató.” Rátkay Márton Wells *Világtörténetét* lapozgatja, amely „tanít és szórakoztat”. Ró-

²⁴ *Pardon, mi az amit olvas?* = *Színházi Élet* 1930. 21 sz. (május 18–24.) 14–16.

zsahegyi Kálmánnak a lánya olvassa fel a *William Clissold*ot, szintén Wellstől. Somlay Arthur éppen ötödször olvassa a *Háború és békét*. Somogyi Erzsí Mann *Buddenbrook házát*, Tasnády Ilona Stephan Zweig *Ámokját* olvassa.

Tökés Anna kedvencei az északi írók, most éppen Hamsunt olvas. Uray Tivadar Anatole France *Az istenek szomjaznak*, Vaszary Piroska Jack London *Martin Edenjét*, Zilahy Irén pedig Szomorj Dezső *Takáts Alice* című színdarabját olvassa.

A cikk szerzője elégedetten állapítja meg végül, hogy a pesti színészek ugyanazokat az írókat olvassák, „akik Berlinben, Párizsban vagy Londonban divatosak”. Mi viszont azt állapíthatjuk meg (kevésbé elégedetten), hogy magyar írókat a 23 megkérdezett közül csak négyen olvasnak, abból ketten drámai művet, ami tulajdonképpen „kötelező” is a színészeknek, a harmadik magyar pedig a nem túl jelentős Kálmán Jenő – a negyedik pedig az obligát Jókai.

Néhány évvel később a lap egy újabb képriportban foglalkozott az olvasó színészekkel. Az ismeretlen cikkíró először Boccaciot idézi: „írni csak nőknek érdemes”, majd Lily Braun német írónőt: „az asszonyok legtöbbször a könyvekben éli ki azokat a regényeket, melyeknek ő szeretne hősnője lenni”. Ennek kapcsán tíz (valójában 15) ismert színésznőt kérdez arról, hogy mit és mikor olvas, s valamennyi nyilatkozóról fotó is készült, amint éppen kedvenc fotejükben, az ágyukban, vagy éppen a könyvespolcuk előtt állva lapozgatják könyvüket...²⁵

Góthné Kertész Ella Dos Passos *Negyvenkettedik szélességi fok* című regényét olvassa:

„Érdekes és különös könyv ... megdöbbentő módon tárja eléink, hogy a ránk szakadt világesemények hogyan sodorják az embert, belenyúlnak magánéletébe, megsemmisítik terveit. [...] Könyvkereskedőm már automatikusan küldi a piacon megjelenő francia, német, angol és magyar könyveket. Minden nap rendszeresen olvasok legalább két órát. Csak így ismerhetem meg a világot amiben élek...”

Muráti Lili (a cikkíró szerint emlékeztet az orosz diáklányokra: csupa mohó becsvágy), mindent elolvas, „rapszódikusán és rendszertelenül”. Ezen a héten Hans Fallada: *Mi lesz veled emberke?*, Franz Werfel: *Barbara*, Shaw: *Ember és felsőbbrendű ember*, Bergson: *A nevetés*, Durant: *A gondolat hősei* című könyve volt a kezében. De hozzát teszi, hogy nagyon szereti a női írókat: „Most éppen Erdős Renée Santerra bíborosa fekszik az éjjeliszekrényemen... Nem győzöm bámulni, hogy ez a kitűnő írónő milyen remekül tudja tudatra emelni a legbonyolultabb lelki problémákat is.”

Ákos Erzsí André Maurois Disraeliről, Stefan Zweig Fouchérol, valamint Marie Antoinette-ről szóló életrajzait, Strachey: *Angliai Erzsébet*, és Joseph Roth: *Hiob* című műveit olvasta legutóbb. Lázár Mária így nyilatkozik: „Azokat az írókat olvasom, akik mesterei a lélekboncolásnak, mert az ő írásaikon keresztül ismerem meg legjobban a természet legnagyobb csodáját: az embert.” Ezek után viszont éppen Forró Pál *Társasutazás* című regényét említi jelenlegi olvasmányaként – amely szerzőt az irodalomtörténet nem igazán a „lélekboncolás mestereként” tart számon...

Makay Margit a következőket vallja: „Minden író szeretek, akinek mondanivalója van, akinél nem érzem, hogy csak fecseg.” Jelenleg Georg Fink *Éhes vagyok* című könyvét olvassa, amely „megrázó erejű, remek írás”, csak Knut Hamsun *Éhsége* hasonlítható hozzá. Vaszary Piri saját bevallása szerint csak komoly könyveket olvas. Wells, Zweig (nem írja, hogy melyik, nyilván neki is Stefan) és Axel Munthe a kedvencei, de most éppen Thomas Mann *Jákobját* olvassa, amely „leánygőző, magával ragadó könyv”.

Kosáry Emmy sokat utazik, de mindig visz magával könyvet útitársul. Négy nyelven olvassa a világirodalmat, s lehetőleg a legmodernebb írókat és a legfrissebben megjelent könyveket veszi

²⁵ *Színésznők – könyv mellett.* = Színházi Élet 1934. 17. sz. (április 15–21.) 68–73.

meg, mert ezeken keresztül ismeri meg a kort, melyben él. Most éppen Alexandra Rachmanova *Szerelem, cseka, halál...* című regénye révén teszi ezt... Fejes Teri „falja” a könyveket. Jelenleg Richard Hughes *Szélvihar Jamaikában* című bestsellerét olvassa, amelyben az „elbűvölő fantázia, robbanó tempó, az írásnak valóságos jazz-szerű hangszerelése” ejti ámulatba.

Röck Marika, aki ekkoriban már a berlini UFA filmstúdióban dolgozik, lehetőleg magyar írókat olvas: Herczeg Ferenc, Móricz Zsigmond, Zilahy Lajos, Jókai és Mikszáth a kedvencei. Most élvezettel lapozgatja Farkas Imre (a *Színházi Élet* népszerű Lelki klinikájának rovatvezetője) *Jó éjt szívem* című kulcsregényét, mert annak a szereplőit ismeri a valóságban is... Ágai Irén a filmfelvételek hosszú szüneteiben olvas. Erich Ebermayer *Az ifjúság élni akar* című könyve „tökéletesen újszerű, furcsa regény, amely arról szól, hogy milyen másfajta embereket lehetne a társadalom számára nevelni...”

Dajbukát Ilona így ír: „Életem minden hangulata és eseménye végeredményben a könyvekhez vezet. A magyar íróknak minden könyvét elolvasom, de hozzám legközelebb Móricz, Földi Mihály, Bródy Lili, Szabó Dezső és persze Zilahy Lajos állnak.” Külön kiemeli legutóbbi olvasmányát, Móricz Zsigmond *Az asszony beszél* című könyvét.

A cikk lezárásaként egy fotón négy fiatal színésznőt látunk. A kép aláírása szerint „Bárony Erzsi, Buttykay Emmi, Simon Zsuzsi, Réthy Anny szövetkezeti alapon vették meg Erdős Renée Lavinia Tarsin című regényét. Minthogy nem tudtak az olvasás sorrendjében megegyezni, egyszerre olvassák.”

Észrevehetjük, hogy itt már több magyar író szerepel mint a korábbi cikkben, némelyik nevet kétszer is említették a megkérdezettek. Másrészt az is kitűnik, hogy nagy számban olvassák a hitleri Németországból ebben az időben emigrált írók műveit.²⁶ Ehhez kapcsolódva az ezeket megjelentető középkiadók (Káldor, Kosmos, Dante) szerepe is jelentős.

Egyébként a *Színházi Élet* éppen ezekben az években kezdte kibővíteni „Irodalmi élet” című rovatát. Havonta eladási listákat közöltek a könyvesboltok adatai alapján, Nagy Endre rendszeresen írt ismertetőket az újonnan megjelent regényekről, s éppen a színésznők kedvenc olvasmányait bemutató cikk után Márai Sándor ír arról, hogy sokan támadják a „irodalmi csevegés”-fajtájú írásokat, de inkább csevegünk az irodalomról, mint hallgassunk róla...

*

Összegzőképpen végül megtehetjük, hogy az idézett cikkekben szereplő „kedvelt” írók nevét felsoroljuk, az említésük számának sorrendjében – az egyszerűség kedvéért csak azokat, akiket legalább kétszer megneveztek. A magyar szerzőknél Jókai Mór az abszolút kedvenc hat szavazattal, utána Mikszáth Kálmán következik négy említéssel, őket követi Erdős Renée, Herczeg Ferenc, Móricz Zsigmond és Zilahy Lajos három, végül Szabó Dezső két említéssel.

A külföldi írónál a következő a sorrend: Thomas Mann és H. G. Wells négy említéssel, majd John Galsworthy, Jack London és Stefan Zweig következik hárommal. Két szavazatot többen kaptak: Hedwig Courths-Mahler, John Dos Passos, Dosztojevszkij, Anatole France, Elinor Glyn, Knut Hamsun, E. M. Remarque és Franz Werfel.

Hogy sokkal több külföldi szerzőt neveztek meg a válaszadók, bizonyos mértékben érthető is az ilyen kis országok, mint hazánk esetében. Azonban, úgy vélem, többet mond el a magyar olvasók ízléséről, hogy a két legkedveltebb író ekkor már kb. két évtizede halott (az idézett cikkek

²⁶ Erről bővebben: GEOFFROY, René: *Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál 1933–1944 között megjelent művei.* = MKSz 1995. 1. sz. 51–67.

1928 és 1934 között jelentek meg), és életművüket egy teljesen más társadalmi és politikai környezetben írták meg. Az olvasóközönség úgy látszik a kortárs írók könyveiben nem találta meg azt, amit keresett (a saját „hullásnak indult” társadalmuk katartikus megjelenítését, illetve útmutatást, kiutat stb.), ezért inkább egy letűnt világ nosztalgikus felidézéséhez menekült, s így adódott, hogy továbbra is Jókai vezet (még hozzá toronymagasan) az olvasott írók között.

A külföldieknél kiegyensúlyozottabb a helyzet, nincs egy kiemelkedő kedvenc, az első helyen is két író áll, még hozzá mindkettő kortárs, és a világirodalom legjobbjai közt számon tartott szerző. Thomas Mann éppen 1929-ben kapott Nobel-díjat – népszerűségéhez nyilván ez is hozzájárult.

BÁLINT GÁBOR

FIGYELŐ

Kétszáz éves fennállását ünnepelte az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum. 1802. november 26-a jeles nap a magyar történelemben. Ezen a napon fogadta el II. Ferenc császár Széchényi Ferenc gróf felajánlását, amellyel cenki gyűjteményét, „ezt a részben nyomtatott, részben kéziratossá művekből álló könyvtárt, valamint pénzérmék, földrajzi térképek, képek s végül a magyar történelmet bármilyen szempontból érintő vagy ezekkel kapcsolatban álló címerek gyűjteményeit ... a drága hazának ... és a közhaszonnak” szentelte.¹ E nemes adománynak köszönheti létét az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum. Mindkettő alapfeladata – az alapító szándékának megfelelően – összegyűjteni, gondosan megőrizni, szakszerűen, tudományos alapossággal feltárni és mindenki számára hozzáférhetővé tenni a magyar nemzet történelmére vonatkozó emlékeket.

A bicentenáriomot a két intézmény egész éven át tartó rendezvénysorozattal, közösen ünnepelte, szélesre tárva mind a könyvtár, mind az időközben felújított Nemzeti Múzeum kapuit. A nemzeti és nemzetközi megemlékezéseken, szakmai tanácskozásokon kívül nagyszabású, eddig Magyarországon még nem látott tárgyi emlékeket, dokumentumokat bemutató kiállításokat rendeztek a tárlatokra járó közönség nagy örömeire. A kiállítási katalógusok, képeskönyvek és tudományos kiadványok tanúi lesznek a rangos eseménysorozatnak csakúgy, mint az alkalomra megjelent évfordulós bélyeg, és ezüst emlékpénzérme.

Ennek az egész nemzetet megszólítani kívánó emlékévnek a jelmondata is Széchényi Ferentől származik. „Légy tudatában értékeidnek!” A programok egy-egy, jubileumhoz kapcsolódó gondolat köré csoportosultak.

1. A „Hagyomány és nemzettudat” alap gondolat jegyében 2002. január 22-én a Magyar Kultúra Napján Széchényi Ferenc szobrának megkoszorúzása indította el az ünnepi év eseményeit a Nemzeti Múzeum kertjében. Az ünnepségnek a védnöke Rockenbauer Zoltán kulturális miniszter volt. Délután az OSzK-ban a Magyar Kultúra Napján szokásos ünnepi előadást Szörényi László, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója tartotta. Közreműködött Bánffy György színművész és Berecz András ének- és mesemondó. Február 15-én nyílt meg ugyancsak az OSzK-ban a *Múzsák kertje – A magyarországi múzeumok 200 éve* című kiállítás a Pulszky Társasággal közösen, amely a múzeumalapítás időszakában létrejött – ma részben határainkon kívül eső – legjelentősebb gyűjtemények bemutatásával bizonyította közgyűjteményeink átfogó kulturális küldetését. Február 22–23-án tudományos konferenciát tartott az OSzK, a MTA Irodalomtudományi Intézete és a Bod Péter Társaság Bod Péter születésének 290. évfordulója alkalmából. Egy hónappal később, március 23-án Internet Fiesta zajlott a nemzeti könyvtárban *Hagyományok és kihívások* címmel a 200 éves könyvtár új szolgáltatásairól, amelyet az Internet Society közösen rendezett a Magyar

¹ Részlet a könyvtár alapítóleveléből. = BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 46.

Tudományos Akadémiával, a Hungarnet Egyesülettel, a NIIF Programirodával, a Neumann Kht-val és az OSzK-val.

A Magyar Nemzeti Múzeumban ebben az időszakban lehetett itthon is megtekinteti *A magyar kereszténység 1000 éve* és *A nagyszentmiklósi aranykincs* című, sok érdeklődőt vonzó kiállításokat.

2. „Egyén – család – társadalom” volt az alapgondolata a sorozat második szakaszának, amely a Széchényi emléknapi ünnepséggel vette kezdetét április 29-én. Ekkor a Múzeum földszinti rotundájában egy-egy márványtáblát avattak fel a korábbi múzeumigazgatók illetve a kiemelkedő donátorok emlékezetére. Délután a Széchényi emléknapi szokásos eseményeit (a Széchényi emlékérem és a Keresztury Dezső által alapított díj átadását) követően leplezte le Ecsedy István, a NKÖM helyettes államtitkára a könyvtárigazgatók nevét megőrkítő márványtáblát. Ekkor nyílt meg állandó kiállítás keretében Széchényi Ferenc eredeti, több száz kötetet számláló könyvtára is az OSzK főigazgatói folyosóján.

Az év legrangosabb eseménye az OSzK Kézirattárának vezetője, Karsay Orsolya által rendezett *Uralkodók és Corvinák* című kiállítás, amelyet Mádl Ferenc köztársasági elnök nyitott meg május 16-án. Ez a tárlat Mátyás világhírű könyvtárának legszebb kéziratait mutatta be, elsősorban azt a 24 ma Firenzében őrzött kódexet, amelyekről kiderült, hogy eredetileg a Bibliotheca Corviniana számára készültek. Melléjük díszes, antikizáló stílusú kódexeket állítottak ki Bécsből, Wolfenbüttelből és az OSzK gyűjteményéből. Ekkor lehetett megtekinteni az OSzK tulajdonában lévő 35 corvina digitális változatát is, amelyek CD-ROM és DVD változatban azóta már kaphatók.

Ugyanekkor rendezték meg a Magyar Nemzeti Múzeumban az *A világ magyarjai a Magyar Nemzeti Múzeumért* című kiállítást, amely a hasonló elnevezésű pályázathoz kapcsolódóan a felhívásra küldött adományok közül a legszebb tárgyakat és dokumentumokat mutatta be, kiegészítve a legutóbbi negyedszázad új szerzeményeivel.

3. „A kultúra egyetemessége” volt a harmadik negyedév eseményeinek, amelyhez első-sorban nemzetközi részvételű rendezvények kapcsolódtak. Augusztusban tartották a „Magyar Könyvtárosok VI. Világtalálkozója”-t és a „Magyar Könyvtárosok Egyesületének vándorgyűlésé”-t. Így ismét Budapesten találkozhattak a világ magyar származású könyvtárosai, és augusztus 9-én mindnyájan egy teljes napot tölthettek el az OSzK-ban, amikor is a nemzeti könyvtár bemutatkozott. Remek lehetőség nyílt a személyes konzultációkra, könyvtáros-vendégeink megismerkedhettek a könyvtár gyűjteményeivel és az itt folyó munkákkal. Egy hónappal később, szeptember 25. és 28. között ugyanitt rendezték meg „Az európai nemzeti könyvtárak vezetői”-nek tanácskozását.

A Magyar Nemzeti Múzeumban szeptember 9. és 11. között került sor a „Magyar múzeumigazgatók országos értekezleté”-re, majd az „International Council of Museums (ICOM) Régészeti és történeti bizottságának konferenciájá”-ra. *A Magyar Nemzeti Múzeum klasszicista épülete és megújulása* címmel pedig kiállítás nyílt a múzeumépületről, keletkezése történetéről és mostani megújulásáról.

4. Végül a „Nemzeti intézmények – polgári művelődés” gondolkör jegyében került sor a Széchényi Könyvtárban arra a konferenciára, amely az európai nemzeti könyvtárak alapításának történetét tárgyalta. Ugyanekkor harmadik alkalommal, november 21-én és 22-én találkoztak a Kárpát-medence legjelentősebb, magyar könyvállományt őrző könyvtárvezetői. Ehhez a tanácskozáshoz csatlakozott az *Aere perennius* című közös *Kiállítás a két intézmény történetéről*, amelyet Glatz Ferenc akadémikus, az MTA korábbi elnöke nyitott meg.

A Múzeumban az „Európai nemzeti múzeumok igazgatóinak találkozója”-nak fő témája november 26-án és 27-én a nemzeti múzeumok szerkezeti felépítése, gyűjtőtevékenysége és szerepe országa és Európa kulturális életében a XXI. században.

A jubileumi év hivatalosan november 25-én ért véget a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett díszünnepséggel és az *Évezredek nyomában* című, régen várt, állandó régészeti kiállítás megnyitásával. Ezt a kiállítást is Mádl Ferenc, a köztársasági elnök nyitotta meg.

Az OSzK jelenlegi és régi munkatársai „Nemzedékek kézfogása” címmel november 27-én házi ünnepséget rendeztek. Az ott előadást tartó munkatársak kutatásaikra támaszkodva illetve egyéni emlékezések alapján mutatták be a könyvtár egy-egy korszakát. December 9-én tartották az év végén szokásos „Tudományos ülészak”-ot, amelynek keretén belül az egyéni kutatásokat végző munkatársak számoltak be új kutatási eredményeikről.

A jubileumi esztendőben igen sok kiadvány látott napvilágot. Felsorolásuktól ezen a helyen eltekintünk, mivel ezeket recenziók fogják ismertetni. Itt csupán azokra a kötetekre hívjuk fel a figyelmet, amelyek kifejezetten az alapító személyéhez, gyűjteményéhez és az OSzK történetéhez kapcsolódnak. Ilyen mindenekelőtt az Alapítólevél hasonló kiadása, amely Somkuti Gabriella bevezetőjével jelent meg az OSzK „Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae” sorozatában. Ugyancsak neki köszönhető Az *Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918* című összefoglalás. S végre 2002-ben megvalósult a Hungarica könyveit gondosan szerkesztett katalógusokban közreadó Széchényi Ferenc álma is: megjelent kéziratos térképgyűjteményének és atlaszainak katalógusa (szerkesztette: Plihal Katalin). Nyomtatott formában és CD-ROM-on is kapható, és az OSzK Térképtárának honlapján keresztül elérhető interneten is. Így a nemes adományozó eredeti könyvtárának éppen az az állományrésze vált a számítógépes technikának köszönhetően legelőször egyetemes közkinccsé, amelyet a kortársak katalógusból nem ismerhettek! Így él tovább a könyvtár és a múzeum mindenkori dolgozóiban Széchényi Ferenc szelleme: közkinccsé tenni értékeinket, miután „nemes szorgalommal” összegyűjtöttük és feltártuk azokat.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2001-ben

Rövidítések:

Évford	= Évfordulóink a műszaki és természettudományokban
HajdBihMeLevtÉvk	= A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve
KisalfKvt	= Kisalföldi Könyvtáros
KF	= Könyvtári Figyelő
KK	= Könyv és Könyvtár
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN	= Könyv és Nevelés
KomEsztMeyKönyvtÉvk	= A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat József Attila Megyei Könyvtára Évkönyve
MagyMezőgazdMúzKözl	= A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
MegyhtVázl	= Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
MG	= Magyar Grafika
MK	= Magyar Könyvgyűjtő
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MM	= Magyar Média
NmunkmozgTört	= A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből
NógMeyMúzÉvk	= A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve
OrvHetl	= Orvosi Hetilap
OrvostörtKözl	= Orvostörténeti Közlemények
PSzle	= Pécsi Szemle
TermVil	= Természet Világa
Typ	= Typographia
VSzle	= Veszprémi Szemle
Honterus emlékkönyv...	= <i>Honterus emlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban 1999.</i> = <i>Honterus Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999.</i> Szerk. W. SALGÓ Ágnes. Bp.: OSZK – Osiris, 2001. 244 p. ill.

A magyar térképészet nagy- = A magyar térképészet nagyjai. Lipszky János (1766–1826), Mikoviny Sámuel (1700–1750). Tudományos emlékülések előadásai és kiállítási katalógus. = Die Großen der ungarischen Kartographie. Vorträge wissenschaftlicher Gedenktagen und Ausstellungskatalog. Bp.: OSzK – Osiris. 2001. 305 p. ill.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

BÉNYEI Miklós: A megyei sajtóbibliográfiák a magyar bibliográfiák rendszerében = KisalfKvt 2001. 1. 34–41.

HORVÁTH József: Az időszaki kiadványok bibliográfiájának anyaggyűjtési és szerkesztési tapasztalatairól = KisalfKvt 2001. 1. 54–68.

KLINDA Mária: Az 1601 előtti nyomtatványok feltárása könyvtárunkban = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1997–1998. 109–118.

KOCSY Lászlóné: Mit tehetünk, mit tegyünk a 300 éves magyar sajtó megismertetéséért? = KisalfKvt 2001. 1. 42–53.

SZÉCHENYI Ágnes: Jámbor szándék a sajtótörténeti tanítás tapasztalatainak megosztására és a sajtótörténeti kutatások újraindítására = MM 2001. 2. 75–83.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

A 19. századi magyar képzőművészeti folyóiratok repertóriumai I. = Ars Hungarica 1999. 2. 461–483. [Magyar Képzőművész 1864. 1–6.; Műcsarnok 1868–69, 1–22.]

Acta Historiae Artium. Index to volumes I–XL. Editional assistance: Júlia ANDORKA = Acta Historiae Artium 1998. 3–4. 197–255.

AGYAGÁSI Klára–KUKUCSKA Csilla: Index Tringinta Voluminis Annalis Institutii Philologiae Slavicae Universitatis Debreciensis de Ludovico Kossuth nominatae 1961–2000 = Slavica 2000. 269–300.

BÁRDOS Istvánné: Az Esztergom Évlapjai repertóriumai (1925–1994) = Esztergom Évlapjai 2000. 321–343.

A Belvedere Meridionale és a Belvedere kis-könyvtár sorozat repertóriumai (1989–1998). Összeáll. BALOG Éva. Szeged: Belvedere, 1999. 87 p.

CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szak-

irodalom 2000-ben = MKsz 2001. 4. 495–508.

Forrás 1969–1998. Repertórium. Összeáll. LISZTES László. [Kecskemét]: Forrás K., 1999. 367 p.

Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája (1779–1995). Szerk. HORVÁTH József. Győr: Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, 2000. 912 p., ill.

A Herman Ottó Múzeum kiadványai. Bibliográfia és repertórium 1978–1998. Összeáll. CSÁK Leventéné, HIDEG Ágnes. Miskolc: HOM, 1999. 164 p.

Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1551–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Viliam ČIČAJ, MONOK István, ZVARA Edina. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Művelődéstörténeti Intézete, 2001. 240 p. (Könyvtártörténeti füzetek, 9)

JÁSZBERÉNYI Ferencné: A Győri Szemle 1930–1944 repertóriumai. Győr: Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 1999. 84 p.

KLINDA Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCB Cat.). Bp.: FSzEK, OSzK, 2001. 761 p. ill.

KOLTAI András: A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának kéziratkatalógusa. Bp.: OSzK, 2000. 189 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 13)

KUSZÁLIK Péter: A romániai magyar sajtó 1989 után. Bp.: Teleki László Alapítvány, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2001. 445 p. (Kisebbségi adattár, 10)

A Magyar Családtörténeti Szemle repertóriumai 1935–1944. Összeáll. HERNÁDI László Mihály. Bp.: Tarsoly K., 2000. 140 p.

A Mozgó Világ repertóriumai 1989–1998. Szerk. SÁNDOR Viktória. Győr: Városi Könyvtár, 2000. 228 p.

NUSSBÄCHER, Gernot: Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des Kronstädter Humanisten Johannes Hon-

- terus (Stand 25. April 2000) = Honterus emlékkönyv... 150–190.
- A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa I. rész. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa. Összeáll. MÓRÓ Mária Anna. Bp.: Tarsoly K., 2001. 695 p. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 1)
- SCHMIDT József: Komárom-Esztergom megye könyvtáraitra vonatkozó újság- és folyóiratcikkek repertórium (1976–1985) = Kom-EsztMegyKönyvtÉvk 1994. 129–162.
- SCHMIDT József: Komárom-Esztergom megye könyvtáraitra vonatkozó újság- és folyóiratcikkek repertórium (1986–1995) = Kom-EsztMegyKönyvtÉvk 1996. 99–123.
- SCHMIDT József: Komárom-Esztergom megye könyvtáraitra vonatkozó újság- és folyóiratcikkek repertórium (1996–1997) = Kom-EsztMegyKönyvtÉvk 1998. 185–192.
- SCHMIDT József: Komárom-Esztergom megye könyvtáraitra vonatkozó újság- és folyóiratcikkek repertórium (1998–1999) = Kom-EsztMegyKönyvtÉvk 2000. 206–215.
- Somogy megye múltjából repertórium. I. 1970–1994. Összeáll. DOMOKOSNÉ SZALAI Zsuzsanna. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 1998. 240 p.
- SZABADVÁRY Ferenc: A Technikatörténeti Szemle repertórium (1962–1998) (X–XXIII. kötet), betűrendes mutató = Technikatörténeti Szemle 1999–2000. 19–79.
- A Szeged repertórium 1988–1998. Szerk. SZÁNTÓ Tiborné. Szeged: Somogyi Kvt., 1998. 174 p.
- SZEMÁN Erzsébet: A Kincskereső c. folyóirat repertórium 1986–1995 = A Kincskereső története, repertórium 1986–1995. Szerk. SUPPNÉ TARNAY Györgyi. Bp.: MKE Gyermekkönyvtáros Szekciója, DE Kovács Máté Köre, 2000. 72–316.
- T. HORVÁTH Ildikó: A Déri Múzeum Évkönyvei 1979–1990. A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok közleményei 1979–1992 = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1994. 407–455.
- Távlatok. Repertórium 1–50. Összeáll. GYORGYOVICH Miklós. Bp.: [Jézus Társasága Magyar Rendtartománya], 2001. 112 p.
- Az Új Forrás repertórium 1989–1998. Tatabánya: József Attila Megyei Könyvtár, 1999. 185 p.
- Cenzúratörténet és más jogi szabályozások**
- Egy szovjet majom kalandjai. Fejezet a szovjet cenzúra történetéből. Ford. SZILÁGYI Ákos = 2000. 2001. 7–8. 60–69.
- GAÁL Bernadett: II. József cenzúrendeletének megítélése a korabeli német nyelvű röpirat-irodalomban = Sic Itur ad Astra 2001. 1–2. 119–143.
- GYÖRFFY Gábor: Az erdélyi magyar kultúra a kommunista cenzúra árnyékában = MM 2001. 1. 6–15.
- KAPRONCZAY Katalin: A cenzúra szerepe a magyarországi természet- és orvostudományi szakirodalom kiadástörténetében = Orvostört-Közl 2000. 170–173. 85–101.
- SZABÓ G. Zoltán: Öncenzúra és szövegHITELESÉG = 2000. 2001. 7–8. 59–71.
- Könyvtörténet**
- Középkori kéziratosság, kódexek*
- BOTOS Imre: Fragmente eines kroatisch-glago-litischen Missals aus dem 14. Jahrhundert = Studia Slavica 1999. 1–2. 1–22.
- Breviarium notatum Strigoniense saeculi XIII. Szerk. és bev. SZENDREI Janka. Bp., 1998. 73, [656] p. (Musicalia Danubiana, 17)
- GESZTELYI Tamás: A Korvin könyvtár Plinius-kódexe, avagy hogyan készült egy humanista szövegkiadás = KK 2000–2001. 5–25.
- Az Istanbuli Antifonále. 1360 körül. Faksimile kiadás és tanulmányok. Közreadja: SZENDREI Janka. A tanulmányokat írta CZIGLER Mária, DOBSZAY László, SZENDREI Janka, WEHLI Tünde. Bp.: Akadémiai K., 1999. 93 p., [304] fol.
- KISS Sebestyén: A lipcsei és a drezdai Sallustius-kéziratokról = KK 2000–2001. 169–174.
- RICHTER Pál: Ergänzungen zum thematischen Verzeichnis der Kompositionen in den Franziskanerhandschriften in Ungarn = Studia Musicologica 2001. 3–4. 279–348.
- SARBAK Gábor: Pálosaink írásbelisége a középkor végén = Vigilia 2001. 2. 112–119.
- SEBESTYÉN Attila: Hagymány és újítás a halotti búcsúztató versekben. Debreceni kollegiumi kéziratok költészete (1736–1800) = KK 2000–2001. 73–104.

- STEFANOVIĆ, Dimitrije: Три кирилска рукописа некадашног православне цркве у Адонју. = *Studia Slavica* 2001. 3–4. 219–269.
- VARGA Zsuzsa: Középkori könyves kultúránk történetéből. Székesfehérvár: Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet, 1999. [46] p. ill. [Székesfehérvárhoz „közvetlenül és közvetetten” kapcsolható középkori könyves emlékek]
- VAMOS Éva Katalin: Az íróeszközeink rövid története = *Papíripar* 2001. 3. 107–109.
- VESZPRÉMY László: Kiegészítések az Assisiben található Árpád-kori ferences Missaléhoz = *MKsz* 2001. 1. 100–101.
- WEHLI Tünde: A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár cseh psaltériumának illusztrációi = *Kalocsa történetéből*. Szerk.: KOSZTA László. Kalocsa: Önkorm., 2000. 97–108. Ill.
- V. ECSEDY Judit: Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára = *Honterus-émlékkönyv...* 119–149. ill.
- GÉCS Béla: Johannes Herrgott lipcsei könyvnyomtató és könyvúrus vértanúhalála –1523 = *MG* 2001. 5. 83–87. ill.
- HOLLER László: Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből = *MKsz* 2001. 1. 101–112. ill.
- PERSOVITS József: A kurzív betű titkai = *Typ* 2001. 11. 10.
- PERSOVITS József: A nyomtatott betű és helyesírás a magyar könyvnyomtatás kezdeti időszakában = *MG* 2001. 4. 75–77. ill.
- PERSOVITS József: Ötszáz éves a nyomtatott dőlt betű = *MG* 2001. 5. 87–89. ill.
- PILINYI Péter: Az első könyvkiadók, a magyar műzene emlékei = *Typ* 2001. 6. 5.
- T[IMKÓ] Gy[örgy]: Az első magyar nyelvű könyvet 1533-ban nyomtatták. Az Zenthe Paal leveley magyar nyelven = *MG* 2001. 3. 77.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő művek

- BÁNDI László: A veszprémi nyomdák története = *VSzle* 2001. 1–2. 28–49. Ill.
- BITSKEY István: Az egri egyházmegye szerepe a régió művelődésében (1687–1848) = *MEgyhtVázl* 1999. 1–2. 65–74.
- BITSKEY István: Szellemi műhelyek a kora újkori Magyarországon = *Hitel* 2001. 5. 67–79.
- FRIGYIK Katalin – BRAILA Mária – TAVASZI Ágnes: Régi könyvek a Szent István Király Múzeum könyvtárából. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, [1997]. 24 p. ill.
- GÉCS Béla: Külföldi nyomdász céhek – régmúlt idők szakmai egyesületei = *MG* 2001. 1. 79–83. ill.
- TIMKÓ György: Még egyszer a 42 soros Bibliáról. Mi volt a punktúra, a punktírozás? = *MG* 2001. 2. 67–71. ill

16. század

- BÁNFI Szilvia: Még egyszer a Melius-féle nyomtatvány-töredékről = *MKsz* 2001. 2. 249.
- BOR Kálmán: Adalékok a XVI. századi cirill betűs szerkönyvek történetéhez = *MKsz* 2001. 3. 340–346. [Sbornik. Sasa Sebeš 1580 Co-resi]

17. század

- KESERŰ, Bálint: Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636) = György Enyedi and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries. Ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ. Bp.: Balassi K., cop. 2000. 107–124.
- PILINYI Péter: I. Rákóczi György könyvnyomtatói = *Typ* 2001. 5. 7.

19. század

- GÉCS Béla: A plakát indulása és régmúltja = *MG* 2001. 2. 55–58. ill.
- HORVÁTH Géza: A komáromi Szigler nyomda nyitrai vonatkozású nyomdatermékei 1855–1865 = *KomEsztMegyKönyvtÉvk* 1996. 54–64.
- HORVÁTH Géza: Mezőgazdasági tárgyú művek a komáromi Szigler nyomda termésében (1850–1890) = *KomEsztMegyKönyvtÉvk* 1998. 104–109. [A nyomda termékeinek tematikai, kiadványtípusok szerinti megoszlása]
- PERSOVITS József: A Linotype szedőgép feltalálója = *Typ* 2001. 1. 8.
- PILINYI Péter: János-ünnepélyről három tételben. 2. Magyar múlt = *Typ* 2002. 6. 1.

19–20. század

- BORSY Károly: Hochrein József akadémiai festő és litográfus = PSzle 1999. tél. 45–54. ill.
- BORSY Károly: A Taizs nyomdász-család Pécssett = PSzle 1998. ősz-tél. 91–97. ill.
- BUZÁS Ferenc: Bayer Pál és Klósz György és Fia Grafikai Műintézet Rt. = MG 2001. 2. 49–51.
- GAÁL Endre: A szegedi nyomdászat kétszáz éve. 1–2 = MG 2001. 2. 27–33; 65–70. ill.
- GARÁNÉ BARDÓCZY Irén: Az Athéneum Nyomda Rt. története = MG 2001. 1. 17–19.
- MALATYINSZKI József: Százhuszonöt éves az orosházi nyomdászat = MG 2001. 5. 73–74.
- PAP József: Hódmezővásárhelyi nyomdai részvénytársaságok 1896–1928 = MG 2001. 4. 431–448.
- PILINYI Péter: A Gutenberg-otthon története = Typ 2001. 4. 5.

20. század

- Halasi klisék. A Papíripari Vállalat Kiskunhalasi Gyára, a Halaspack Rt. és a Keményfém és Társa Kft. nyomdai kliséi 1963–1996. A kiállítás rend. SZAKÁL Aurél. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum, 2000. 12 p. (Thorma János Múzeum füzetei, 3)
- PÁLMANN Judit: Száz éve kezdte meg működését Pósa Endre könyvnyomdája = VSzle 2001. 1–2. 50–60. ill.
- PRAZNOVSZKY Mihály: A veszprémi tradíciók: a Prospektus Nyomda = VSzle 2001. 1–2. 61–72. ill.
- RÁKÓCZY Rozália: 1956-os röplapok a Hadtörténelmi Levéltár kisnyomtatványgyűjteményében. 3. rész = Hadtörténelmi Közlemények 2001. 1. 216–222.

Könyvművészet, illusztráció

- DEÁK Annamária: Medicina és művészet = TermVil 2001. 11. CLXVIII–CLXX.
- HARGITAI Henrik: A sajtóművészet kezdetei. Az újságtördelés fejlődése 1620–1849 = MM 2001. 3. 17–35.
- JANTSITS Gabriella: Heitzmann Károly illusztrációi = OrvostörtKözl 2000. 170–173. 179–187. ill. [H. K. (1836–1896)]

- LENKEY István: Kovács József, a gyűjtő = Kisgrafika 2001. 1. 4–5.
- PAPP Katalin, G. = Képeskönyveink természete = Magyartanítás 2001. 1. 3–6.
- PILINYI Péter: A hazai kártyagyártás történetéből = Typ 2001. 1. 7.
- P. R.: Az élcslap kiadója = Typ 2001. 2. 8.
- PRISZTER Szaniszló – KÁDÁR Zoltán: Die naturwissenschaftliche Illustrationstätigkeit von Raoul Francé = MagyMezőgazdMúzKözl 1992–1994. 447–452. ill. [Raoul H. Francé (1874–1943)]
- PRISZTER László – BUNKE Zsuzsanna: Ungarische Pflanzenabbildungen im XVIII. und XIX. Jahrhundert = MagyMezőgazdMúzKözl 1992–1994. 443–446. [Növényábrázolásokat tartalmazó „fontosabb” 18–19. századi kiadványok felsorolásával]
- RÓZSA György: Bemerkungen zu einem neuen Katalog. Andrea TEUSCHER, Die Künstlerfamilie Rugendas 1666–1858, Augsburg 1998 = Acta Historiae Artium 1998. 3–4. 190–196. ill.
- SOLTRA Elemér: Kovács József emlékezete = Kisgrafika 2001. 1. 3–4.
- SOMOGYI György: Magyar tenger magyar vésővel (Morelli Gusztáv fametszetein) = Pannon Tükör 2001. 2. 8–11. ill.
- Walter Crane and Hungary. Walter Crane és Magyarország = Ars Decorativa 2001. 7–51. ill. [A „Walter Crane reconsidered-focusing on his presence in Hungary and his influence on Hungarian Art about 1900” c. szimpózium (Bp., 2001. márc. 26.) három előadása]
- WEHLI Tünde: A budapesti Egyetemi Könyvtár Inc. 16 jelzetű ősnymtatványának díszítéséről = Ars Hungarica 2001. 1. 5–8. ill.
- ZSÁKOVICS Ferenc: A rézkarművészet megújulása Magyarországon az első világháború után = Új Holnap 2001. 4. 74–77.
- ZSÁKOVICS Ferenc: A rézkarcoló nemzedék 1921–1929. A rézkarművészet megújulása Magyarországon az első világháború után. Miskolc: Miskolci Galéria, 2001. 222 p. ill.

Térképészet

- BARTHA Lajos: Johannes Honterus égboltképe = Honterus-emlékkönyv... 101–118. ill.
- HOLLÓ Szilvia Andrea: Ismeretlen Pest-Budai térkép 1793-ból. (Franz Neuhauser: Pest-

Buda térképe a nevezetes épületek, templomok és utcanevek feltüntetésével.) = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1997–1998. 101–107.

KISARI BALLA György: Kogutowitz Manó első és második térképe = Pannon Tükör 2001. 3–4. 45–48. ill.

Lipszky János. Tudományos emlékülés előadásai (1998. december 14.) Szerk. PLIHÁL Katalin – REISZ T. Csaba. = A magyar térképészet nagyjai... 2001. 15–132. ill.

Mikovinyi Sámuel. Tudományos emlékülés és kiállítása (2000. március 23.) Szerk.: PLIHÁL Katalin – TÖRÖK Enikő. = A magyar térképészet nagyjai... 2001. 137–305. ill.

PLIHÁL Katalin: Erdély térképi forrásai a 16. században. = Honterus-emlékkönyv... 73–100. ill.

TÖRÖK Zsolt: Honterus: Rudimenta cosmographica (1542) – Kozmográfia és/vagy geográfia? = Honterus-emlékkönyv... 57–70. ill.

Papír

RETZLER Pálné Gál Éva: Gondolatok a pécsi aranyművesek céhleveléről = PSzele 1999. tavasz. 30–33. ill. [Datálások problémája és a vízjeleik]

TÓTH-OROWAN Lóránt: Iszlám érdemek a papírgyártás elterjedésében. 1–3. rész = Papírpar 2001. 2. 68–70.; 3. 102–103.; 4. 140–141. ill.

TRISCHLER Ferenc: A papirustól a papírig = Papírpar 2001. 27–30. ill.

Kötéstörténet

BITSKEI István: Debreceni festett pergamenkötések = KK 2000–2001. 189–192. [Ehangzott a Debreceni Déry Múzeum kiállításának megnyitóján, 2000. nov. 2.]

JASCHIK Álmos: A könyvkötőipar múltjából. Békéscsaba: Typografika Kft, 1997. 99 p. ill.

ROZSONDAI Marianne: Történeti könyvkötések a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban = KLINDA Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCB Cat.). Bp.: FSzEK, OSzK, 2001. 721–761.

Könyvkereskedelem

FÖLDEVÁRI Sándor: Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései = KK 2000–2001. 193–209.

MONOSTORI László: Szeged könyvkereskedése és könyvterjesztése 1835–1998. Szeged, Bába és Társai K., 1999. 418 p.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó munka

HORVÁTH József: Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának történetéről = Győr-Moson-Sopron időszaki sajtójának bibliográfiája (1779–1995) Győr: Kisfaludy Károly Megyeyi Könyvtár, 2000. 23–54.

17–18. század

Első folyóirataink. Orpheus. Sajtó alá rend. DEBRECZENI Attila. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 2001. 571 p. ill. (Csokonai könyvtár. Források, 7)

Első folyóirataink: Uránia. Szerk. SZILÁGYI Márton. Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 1999. 369 p. (Csokonai könyvtár. Források, 6)

G. ETÉNYI Nóra: Pázmány Péter és a korabeli publicisztika = Pázmány Péter és kora. Szerk. HARGITTAY Emil. Piliscsaba: PPKÉ Bölcsészettudományi Kar, 2001. 176–188.

SÜLD Erzsébet: Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság rövid története és repertóriumának webes alkalmazása = KF 2001. 2. 253–262.

18–19. század

BATÓ Szilvia: Közvélemény és büntetőjog a reformkori Magyarországon = Aetas 2001. 3–4. 182–216.

CSAPÓ Csaba: Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság a korabeli sajtó tükrében = MKsz 2001. 4. 467–473.

DEÁK Eszter: A tudományos élet és magyarországi kapcsolatai Cseh-Morvaországban a felvilágosodás korában = Aetas 2001. 3–4. 29–45.

- DIÓSZEGI György – BAKOSNÉ DIÓSZEGI Mónika: Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap a társadalmi változásokért. Bp.: Variant-Média Reklám és Kiadó Kft. 2001. 216 p. ill.
- FEHÉR Katalin: Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp.: OPKM, 2001. 268, [72] p. ill.
- FEHÉR Katalin: A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés = MKsz 2001. 4. 411–430.
- LIPTÁK Dorottya: Az újság és a közönség kapcsolata a 19. századvégi Közép-Európában = MM 2001. 2. 16–41.
- MARTIN József: Március idusától az aradi Golgotáig. Lapozgató 1848–49-es forradalom és szabadságharc sajtójából. Bp.: Hungarvox K., 2000. 173 p.
- NAGY Zoltán: Aki megtalálta a helyét. 175 éve született Roboz István = Somogy 2001. 6. 506–520.
- RÉVÉSZ Emese: Képi elbeszélés és popularizálás az 1850 és 1870 közötti sajtóban megjelent történeti képek példáján = Művelődéstörténeti Értesítő 2001. 1–2. 147–172. ill.
- SZÁLLÁSI Árpád: Az „Egészség” 1900-as évfolyama = OrvHetl 2001. 34. 1859–1861. ill.
- UVJÁRI Hedvig: Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I–II. = MKsz 2001. 2. 189–203.; 3. 318–331.
- 19–20. század*
- BARKÓCZI Jolán: Vasúti tisztviselők és szaklapjaik az Osztrák–Magyar Monarchia korában = A Közlekedési Múzeum Évkönyve 1996–1998. 337–347. ill.
- LIPTÁK Dorottya: Polgári kulturális gyakorlat és nemzeti jelleg a középeurópai sajtóban = Aetas 2001. 3–4. 46–83.
- A Magyar Hivatalos Közlöny 150 éve. Szerk. KISS Elemér. Bp.: Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 1998. 238 p.
- NAGY Csaba: A Zalai Közlöny a századfordulón = MM 2001. 2. 42–55.
- TAUBER Gabriella: Prohászka Ottokár közírói működése az Esztergom című hetilapban 1896–1905 között = Limes 2001. 1–2. 189–200.
- VARGA Imréné: A sajtóbibliográfia készítésének levéltári forrásairól = KisalfKvt 2001. 1. 25–33.
- 20. század*
- Apollo. Középeurópai humanista folyóirat. 1934–1939. Bp.: Argumentum, 2001. 3 db. [13, 480, 176; [628]; 290 p., [30] t.] ill. [Az 1–2. kötet hasonmás. A 3. kötet a folyóirathoz kapcsolódó dokumentumokat, bibliográfiát és repertóriumot (p. 239–339.) tartalmaz]
- BERTHA Zoltán: Száz éve született Németh László. Magyarság és minőség. Íróink Tanú-korszakáról = Új Horizont 2001. 2. 9–16.
- BORBÁNDI Gyula: „Túl friss seb a nemzetem”. Németh László és az Új Látóhatár = Forrás 2001. 4. 84–92.
- CONTA, Michel: A Les Temps Modernes és Jean-Paul Sartre (1946–1949). Közli és jegyz. HAVEL Józsefné SZIKI Vilma = NMunkmozgTört 2002. 141–143. [A munkás- és szocialista sajtó történetéből]
- ERDŐSNÉ Márta Mária: A Könyv és Nevelés című folyóirat Ifjúság és irodalom rovatának elemzése 1974–1987-ig = KN 2001. 3. 131–141. ill.
- Cz. FARKAS Mária: The Hungarian Quarterly (1936–1944) = Hungarológiai Évkönyv 2001. 149–159.
- FENYŐ Mária: A Nyugat hőskora és háttere. Debrecen: Csokonai K., 2001. 221 p. [eredeti kiadás: Literature and Political Change: Budapest, 1908–1918. The American Philosophical Society, Philadelphia, 1987]
- GÖRÖMBÖLYI László: A privatizáció hajnalán = MM 2000. 3. 17–30.
- GULYÁS Ágnes: Bulvárlapok a rendszerváltás utáni Magyarországon = Médiakutató 2000. 1. 18–31. ill.
- HARSÁNYI Iván: La Nueva Eva (1901–1902) = NMunkmozgTört 2001. 120–127. [A munkás- és szocialista sajtó történetéből]
- JEMNITZ János: The Socialist Review (1926) = NMunkmozgTört 2001. 127–131. [A munkás- és szocialista sajtó történetéből]
- KAPRONCZAY Károly: Ötvenéves az Orvostörténeti Könyvtár = OrvHetl 2001. 23. 1235–1236.
- KÁRPÁLY Mihály: Русскаяязычная периодика Венгрии: газеты Андрея Вродия (1938–1944) = Studia Russica 2001. 60–67. [Русская Правда, Русское Слово]
- LENGYEL András: A szegedi napilapok hírversenye a 20. század elején = MKsz 2001. 4. 476–483.

- LOVAS István: Az Acta Physica Hungarica sorsa (1994–2000) – egy sikertörténet = Magyar Tudomány 2001. 5. 583–587.
- MARAFKÓ László: Adalék Illyés és a Magyar Nemzet kapcsolatához = Tekintet 2001. 4–5. 177–179.
- MEDVE A. Zoltán: Méreg és ellenméreg. Hatvan éve jelent meg a Sorsunk első száma = Jelenkor 2001. 9. 973–978.
- MONOK István: A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből = MKsz 2001. 4. 489–494.
- MÓZES Huba: Vékás Lajos levelei Dsida Jenőhöz a Pásztortűz szerkesztéséről = MKsz 2001. 3. 370–372.
- MÜLLER Rolf: A Tiszatáj-ügy állampárti dokumentációja, 1986 = Kortárs 2001. 7. 39–68.
- PAÁL László: Az elmeosztály főapolójának 115%-os teljesítménye. Vázlatrajz a Magyar Dolgozók Pártja somogyi sajtójának első öt évéből (1948–1953) = Somogy 2001. 2. 158–163.
- PUNTIÁN József: Losonc sajtója 1918–1944 = NógMegyMúzÉvk 2000. 155–170.
- STARK Tamás: Nyilas írások 1945 után = Történelmi Szemle 2000. 3–4. 291–308.
- TARJÁN Imre: 50 éves a Fizikai Szemle = Évford 2001. 231–273.
- H. TÓTH Ilona: A századik kötet. Szegedi történetész folyóirat jubileuma = Szeged 2000. 1. 47. ill. [Acta Historica]
- TÜRÖCZI Zsuzsanna: A Kincskereső c. folyóirat története = A Kincskereső története repertórium 1986–1995. Szerk. SUPPNÉ TARNAY Györgyi. Bp.: MKE Gyermekkönyvtáros Szekciója, DE Kovács Máté Köre, 2000. 7–71. ill.
- VADÁSZ Ferenc: A Magyar Nap (1936–1938) = Múltunk 1996. 4. 137–146.
- VÁMOS Éva: A Technikatörténeti Szemle a 20. században = Technikatörténeti Szemle 1999–2000. 5–6.
- M[ÁTRAHÁZI] Zs[uzsa]: Magyarország és Erdély leghíresebb bibliotékája = MK 2001. 10. 4–5. ill.
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa: „Paradicsomkert” Pannónhalmán = MK 2001. 7. 5–7. ill.
- MEZEI Zsolt: Ferences kolostori könyvtárosok Veszprém megyében = Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok 2000. 97–105.
- MONOK István: A ferences könyvkultúráról és könyvtárakról = TAKÁCS J. Ince – PFEIFFER János: Szent Ferenc fiai a Veszprémi egyházmegyében a 17–18. században 2. Pápa-Zalaegerszeg, 2001. 886–895.
- SZALAI Kornélia: Könyvtáralapító Klimó püspök = MK 2001. 1. 4–5. ill.
- ZSÁMBOKI László: Könyvtár, levéltár, múzeum = 50 éve Miskolcon. Fejezetek a Miskolci Egyetem történetéből. Miskolc: Miskolci Egyetem, 1999. 239–248. ill.

17–18. század

- DÉNESI Tamás: Missziótól a kollégiumig. (Jezsuiták Pozsonyban 1635-ig) = MEgyhtVázl 1998. 3–4. 87–115.
- FARKAS Gábor Farkas: A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításakor. Bp.–Szeged: OSzK–Scriptum Rt., 2001. 258 p. ill. (A Kárpát-medence korai könyvtárai, 3)
- FEKETE Csaba: Debreceni könyvtáros deákok 1700 előtt (Újabb adalékok) = KK 2000–2001. 211–232.
- MÁRZA, Iacob: Drucksachen aus den Niederlanden (des XVI-ten Jahrhunderts) in der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia = MKsz 2001. 1. 67–82.
- TAKÁCS J. Ince – PFEIFFER János: A Veszprémi egyházmegyei ferences kolostorok könyvtárai = Szent Ferenc fiai a Veszprémi egyházmegyében a 17–18. században 2. Pápa-Zalaegerszeg 2001. 551–575.

Könyvtártörténet

Több évszázadot átfogó munkák

- FARKAS Gábor: 125 éve adták át az Egyetemi Könyvtár épületét = Évford 2001. 183–187.
- GYÓNI Gyula: Kalandos sorsú könyvkincsek. A gyöngyösi ferenceseknél = MK 2001. 5. 4–5. ill.

19. század

- GODA Éva: A debreceni egyesült Polgári Casino története 1849–1867 között = HajdBihMeLevtÉvk 1999. 145–177. [Benne: A kaszinó könyvtára, A könyvtár folyóirat- és hírlapállománya]

- KÉRINGER Mária: Plébániai könyvtárak a váci egyházmegyében = MEgyhtVázl 1997. 3–4. 99–103.
- SZÁSZ Károly: Közkönyvtáraink s az egy országos könyvtár = KF 2001. 3. 437–448. [Másodközlés; eredetileg megjelent: 1871]
- 19–20. század*
- BÉNYEI Miklós: Polgárosodás és nyilvános könyvtárak Debrecenben = KKK 2001. 1. 31–38.
- GÁLNÉ FLÓRIÁN Mária: A társbérlettől az új könyvtáráruházig. Martsa Alajos szerepe az esztergomi Városi Könyvtár felépítésében = KomEsztMeyKönyvtÉvk 2000. 86–104.
- GODA Beatrix: Az iskolai könyvtárak helyzete a századfordulón = KN 2001. 4. 78–82.
- KENYÉRI Kornélia: Az ászári Római Katolikus Iskola a századfordulón (1892–1902) = KomEsztMeyKönyvtÉvk 1994. 82–104. ill.
- LUKÁCSNÉ VARGA Eszter: Közművelődés, népkönyvtár = Pilismarót története II. A XIX. század elejétől az I. világháború végéig. Pilismarót: Önkormányzat, 2000. 182–184.
- MÁZI Béla: Százhetvenöt éves az Akadémiai Könyvtár = Évford 2001. 162–171.
- MONOK István: Gondolatok a könyvtárról. 175 éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára = MKsz 2001. 1. 140–142.
- MURÁNYI Lajos: 175 év a tudósok és a tudomány szolgálatában = Magyar Tudomány 2001. 6. 670–680. ill.
- TIBOLD Gábor Attila: A pannonhalmi könyvtár története. Különös tekintettel annak fejlődésére 1802-től napjainkig. Pannonhalmi: Bencés K., 1999. 117 p. ill.
- VELLADICS Márta: Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782–1790) = Levéltári Közlemények 2000. 1–2. 33–52.
- 20. század*
- FÁY Zoltán: A templom, a kolostor és a könyvtár sorsa a szocializmus éveiben = Ferencesek Gyöngyösön. Bp.: A Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány kiadása, 1999. 125–130.
- GÁBOR Kálmánné: Találkahely, szellemi itatóvályú. A Genfi Magyar Könyvtár rövid története a könyvtáralapító Szabó Zoltán viszszaemlékezése alapján = KKK 2001. 2. 37–39.
- GERŐ Gyula: Emlékek Szabolcs-Szatmár-Bereg megye könyvtárainról, könyvtárosairól = KKK 2001. 1. 25–31.
- GRÉGÁSZ Miklós: A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára Zeneműtárának története = Hajdú-Bihar megyei könyvtári Téka 2001. 1. 3–20. ill.
- KATSÁNYI Sándor: Szabó Ervin és Teleki Pál = MKsz 2001. 3. 363–366.
- KÉGLI Ferenc: „Könyvet a tömegekhez!” Fejér megye települési könyvtárainak megalapítása az 1950-es évek elején = KF 2001. 3. 469–480. ill.
- ÓDORNÉ GRACZA Tünde: A PTE OEC Könyvtára történetének első fejezete = KKK 2001. 2. 40–48. [A Pécsi Tudományegyetem Orvostudományi és Egészségtudományi Centrum Könyvtára]
- ÓDORNÉ GRACZA Tünde: Rejtett kincsek a Pécsi Tudományegyetem Orvostudományi és Egészségtudományi Centrum Könyvtárában = OrvHetl 2001. 40. 2205–2206. [A Tóth Lajos Könyvtár története]
- Ötvenéves a Keller Lajos Városi Könyvtár. Szerk. FUCHSZNÉ BENÁK Katalin. Mindszent: Keller Lajos Városi Könyvtár, 1998. 51 p. ill.
- Pataki Téka. Sárospatak a könyvtárak városa. A 800 éves város könyvtárai = Theca Patachiana Civitas bibliothecarum. Szerk. KISS Endre József. Sárospatak, 2001. 311 p. ill. (A Sárospataki Zrinyi Ilona Városi Könyvtár kiadványai, 2)
- A Petőfi Sándor Városi Könyvtár 50 éve 1949–1999. Emlékkönyv. Kiskunfélegyháza: Petőfi Sándor Városi Könyvtár, 2000. 235, [11] p. ill.
- RAVASZ Éva: Egy iskolai könyvtár alapításának kezdetei = KomEsztMeyKönyvtÉvk 1996. 65–69. [Tatabánya, Árpád Gimnázium]
- SCHMIDT József: A Komárom-Esztergom megyei napilap a József Attila Megyei Könyvtárról az alapítástól a rendszerváltozásig = KomEsztMeyKönyvtÉvk 1994. 26–36.
- TAKÁCS Anna – MONOSTORI Imre: A József Attila Megyei Könyvtár elmúlt évtizede = KomEsztMeyKönyvtÉvk 2000. 9–24.
- TUBA László: A nyilvános könyvtári ellátás története Mosonmagyaróváron (1951–2001). 50 éves a Huszár Gál Városi Könyvtár. 1. rész = KisalfKvt 2001. 2. 9–21.

TURI Róbert: „Szilánkok” Komárom megye iskolai könyvtárainak történetéből (1977–1990) = *KomEsztMegyKönyvtÉvk* 2000. 57–74.

Bibliofilia

BERECZ Ágnes: Ráday Gedeon aukciós könyv-vásárlásai II. Az Esterházy-aukció = *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 1999. 191–204.

CZEGLÉDI László: Egy könyv Tisza István miniszterelnök könyvtárából = *MKsz* 2001. 4. 473–476.

ERDEI Klára: *Hungaricumok a XVI–XVIII. századi észak-német magánkönyvtárakban*. Szedged: *Scriptum Rt.*, 1999. [14] p. (A *Lymbus* füzetei, 42)

EREDICS Péter: *Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei* = *MKsz* 2001. 1. 112–117.

FÖLDYÉNYÉ VIRÁNY Judit: *Lippóczy Norbert könyvgyűjteménye a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban* = *MagyMezőgazdMúzKözl* 1992–1994. 325–339. ill.

HANGODI Ágnes: *Könyvgyűjtési szokások a XVIII. század első negyedében Oroszországban* – A. D. Mensikov könyvtára = *KKK* 2000. 8. 35–42.

HANGODI Ágnes: *Könyvgyűjtési szokások a XVIII. század első negyedében Oroszországban* (II. rész) – Jakov V. Brjun könyvtára = *KKK* 2001. 4. 46–53.

KÖSZEGFALVI Ferenc – BORUS Gábor: *Esperist János és könyvei*. Makó: *Önkormányzat*, 2000. 173 p. ill. (A *Makói Múzeum füzetei*, 93) [E. J. (1879–1931) újságíró, ügyvéd, politikus]

MOLNÁR László Sándor: *Könyvtár a könyvtárban*. (Sárközy István bibliotékája) = *MKsz* 2001. 3. 356–363.

NAGY Csaba: *Keresztury Dezső emlékház Zalaegerszegen* = *MK* 2001. 7. 8–9. ill.

OJTOZI Eszter: *Fáy András három könyvavandéka sajátkezű dedikációival* = *MKsz* 2001. 138–139.

OJTOZI Eszter: *Lesznai Anna hímezett ex librise* = *KK* 2000–2001. 237–238.

OJTOZI Eszter: *Néhány könyv Kazinczy Gábor könyvtárából* = *KK* 2000–2001. 233–235.

PIFKÓ Péter: *A Majer gyűjtemény az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban* = *KomEsztMegyKönyvtÉvk* 1994. 57–66. ill. [Majer István (1813–1893)]

POGÁNY György: *A Magyar Bibliophil Társaság története I–II. 1920–1949.* = *MK* 2001. 9. 16–17; 10. 18–19. ill.

POMPOR Zoltán: *A bibliofil Rádayak* = *MK* 2001. 8. 6–7. ill.

D. TÓTH Béla: *Könyves Tóth Mihály 1849-ben elkobzott vagyona* = *HajdBihMeLevtÉvk* 1998. 347–358. [Benne: K. T. M. könyveinek jegyzéke]

VARGA Zita: *Gárdonyi Géza könyvtára*. Eger: *Bródy Sándor Megyei és Városi Kvt.*, 2000. 83 p. ill.

Kiadástörténet

Több évszázadot átfogó munkák

Kapronczay Károly: *A hazai egészségügyi felvilágosítás vázlata = Valóság* 2001. 5. 31–41.

KISS László: „Dioscorides írja, Matheolus bizonyítja” 500 éve született P. A. Mattioli orvosbotanikus = *OrvHetl* 2001. 48. 2690–2692. ill. [M. munkájának – *Commentarii in libros sex Pedacii Dioscorides Anazarbei de materia medica* (Velence, 1554) – különböző kiadásai, fordítása]

Sz[ÉNÁSI] Zs[ófia]: *Cicerone zenei könyvekhez* = *MK* 2001. 10. 14–15. ill.

SZÉNÁSI Zsófia: *Főúri és közönséges konyhák-ról. Régi magyar szakácskönyveink* = *MK* 2001. 9. 12–14. ill.

15–16. század

FERENCZI Ilona: *A csíksomlyói töredék, mint reformációs emlék = Palócföld* 2001. 6. 521–525.

JOBST Ágnes: *Tizenhatodik századi kalendáriumaink egészségügyi előírásai = OrvostörtKözl* 2000. 170–173. 29–50. ill.

PILINYI Péter: *A Magyarok Krónikája. Mátyás király elégedetlen volt = Typ* 2001. 8. 7.

17–18. század

BARANYI Bernadett: *Pósaházi János élete és munkássága = TermVil* 2000. 1. IV–VI.

CSEPREGI Zoltán: *Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések = Magyar pietizmus 1700–1756*. Bp.: *Teológiai Irodalmi Egyesület*, 2000. 30–50.

- GYÜRKI László: A bibliafordító Szántó (Ara-
tor) István és Káldi György = Vasi Szemle
2001. 5. 523–530. ill. [A bibliafordítás kö-
rülmenyeiről, kiadásáról]
- HAUSNER Gábor: A Sz. Patricius Purgatoriom-
járól való historia kiadásának történetéhez =
MKsz 2001. 3. 332–340. [Bécs, 1660, 1661]
- KNAPP Éva: Egy ismeretlen magyar nyelvű or-
vosi nyomtatvány 1660-ból. Szegények pa-
tikája = MKsz 2001. 3. 301–317. ill.
- KNAPP Éva: Pietás és irodalom. Irodalomkíná-
lat és művelődési program a barokk kori
társulati kiadványokban. Bp.: Universitas
Kvk., 2001. 317 p. ill. (Historia litteraria, 9)
- ROZSONDAI Rita: A győri Streibig-nyomda 18.
századi kalendáriumai = MKsz 2001. 1.
132–138.
- TÓTH Ferenc: Egy szombathelyi janzenista ki-
advány keletkezésének történetéhez = Vasi
Szemle 1998. 6. 691–696.
- 18–19. század*
- BÉNYEI Miklós: Kossuth Lajos és Debrecen 1848-
ban = HajdBihMeLevtÉvk 2000. 109–138.
[Benne: „... nemzetünk nemtője”, A pony-
vák hőse – K. L. munkásságával, személyével
foglalkozó korabeli debreceni kiadványok]
- CSOMA Zsigmond: A mezőgazdasági ismeret-
terjesztés kezdetei. Történeti vázlat = Való-
ság 2001. 5. 16–30.
- FAZEKAS Csaba: Ismeretlen egyházpolitikai rö-
pírat 1849-ből = MKsz 2001. 4. 454–466.
- FEHÉR Katalin: Első magyar nyelvű pedagógiai
kézikönyvek = KN 2001. 1. 113–126.
- GYULASSY Józsefné VADNAI Sarolta: Könyv és
kenyér. A Weidinger család története =
PSzle 1999. tél. 20–35. ill.
- KISS Elemér: Kétszázéves a Disquisitiones arith-
meticae. A két Bolyai kézikönyve volt =
TermVil 2000. 8. 371–373. [Carl Friedrich
Gauss, 1801, Lipcse]
- POMPOR Zoltán: Filít-falat könyvetskék. Szép-
apáink gyermekkori olvasmányai = MK 2001.
5. 12–13. ill.
- 19–20. század*
- GAZDA István: Értékközlő tudomány. Jeles kiad-
ványok a Magyar Természettudományi Társu-
lat első száz évében = Valóság 2001. 5. 42–55.
- IVANCSÓ István: Apostolos könyvek a magyar
görög katolikus egyházban = Studia Biblica
Athanasia 2001. 153–170. [Vasárnapi és
Ünnepi apostolok... Eger 1882. Olvasmá-
nyok, apostolok... Ungvár 1902]
- NAGY Mária: Manzoni magyarul. „A jegyesek”
kiadástörténete = Irodalomismeret 2001. 3–
4. 133–134. ill.
- SŐPTEI Imre: Mint kenyérbén a kovász. Kösze-
gi József (1861–1945) vázlatos életrajza
= Köszei Lapok 1999. 5. 1–4. ill.
- SPÁNYI Antal: A Szent István Társulat. Laudatio
a Magyar Örökség-díj átadásához = Magyar
Iparművészet 2001. 2. 78–79.
- 20. század*
- BÁLINT Gábor: A Palladis, az Athenaeum és
a Nova „egy pengős” perei 1936-ban = MKsz
2001. 1. 83–99. ill.
- BÁLINT Gábor: Az Új Idők Lexikona (1936–
1942) = KKK 2001. 3. 46–49.
- BÁLINT Gábor: Zentai Dezső, statisztikus és szer-
kesztő = MKsz 2001. 2. 239–242. [Beszélő
számok c. sorozatról]
- BART István: Könyvkiadás a hatvanas évek Ma-
gyarországon = Világosság 2001. 4–5. 92–
109.
- BART István: Világirodalom és könyvkiadás
a Kádár-korszakban 1–3 = Kritika 2001. 1.
6–9.; 2. 3–7.; 3. 8–12.
- BLAZSETIN István: A magyarországi horvátok
könyvkiadása 1945-től napjainkig = Barát-
ság 2001. 3. 3206–3208.
- BÓDISS Tamás: Csomasz Tóth Kálmán himno-
lógiai öröksége. Az 1948-as magyar refor-
mátus énekeskönyv szerkesztési munkáinak
megindulása, elvi alapvetése = Magyar Egy-
házzene 2000/2001. 2–3. 229–235.
- LENGYEL András: Egy unikális József Attila-kö-
tet = MKsz 2001. 3. 366–372. [Nem én ki-
áltok, Szeged 1925]
- LUKÁTS János: Szerkezet és tartalom. Kísérlet
a magyarországi nemzetiségek könyvkiadá-
sának elemzésére 1990–1999 = KKK 2001.
3. 22–35.
- MONOSTORI Imre: A Komárom-Esztergom Me-
gyei Önkormányzat József Attila Megyei
Könyvtára mint szellemi műhely és kiadó =
KomEsztMegyKönyvtÉvk 1994. 17–25.
- SÁRI László: Ázsiai utazás – Marosszékből =
MK 2001. 8. 12–13. ill.

Olvasástörténet

- CSORBA Sándor: Reformkori diákegyesületek Paktakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban. Bp.: Akad. K., 2000. 312 p. ill.
- DEBRECZENI Attila: Nyilvánosság és társulás a 18. század végének magyar irodalmában = KK 2000–2001. 105–128.
- GODA Éva: 1848–49-es dokumentumok az egyesült Debreceni Polgári Casino-ban = MKsz 2000. 2. 249–251.
- GODA Éva: A Debreceni Casino megalakulása és tevékenysége 1833 és 1849 között = Debreceni Szemle 2001. 3. 409–430. ill.
- HANGODI Ágnes: A „habent sua fata libelli” tétel igazságának vizsgálata egy könyvtárudományi gyűjteményrészben = KF 2001. 3. 451–468. ill.
- HÉJJA Julianna Erika: Egy XVIII. századi Békés vármegyei kisnemes Hrabovszky László olvasmányai = MKsz 2001. 3. 351–355.
- HORVÁTH Géza: „... a honi s külföldi literatúra termékeiből szellemi élményt szerezni.” A Komáromi Kaszinó és a művelődés (1836–1843). Forrásismertetés = KomEszMeygKönyvtÉvk 1994. 67–76. ill.
- HORVÁTH László: Az Erdélyi Szépművés Céh pedagógus előfizetői a két világháború között Győr-Moson-Pozsony és Sopron vármegyében = Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar Évkönyve 1999/2000. 177–180.
- HUDI József: Ciceró-levelek a molnármesternél. A veszprémi polgárság könyvkultúrája a 18–19. században = Új Horizont 2001. 5. 155–160.
- LENGYEL Ágnes: Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok a nógrádi térségben = NógMeygMúzÉvk 1998. 147–168. ill.
- LENGYEL Ágnes: A parasztság és az írásbeli kultúra a NógMeygMúzÉvk 2001. 191–200.
- NÉMETH Judit: Az Illyés Gyula Megyei Könyvtár váraljai német nemzetiségi olvasótáborainak története 1980–1998. Szekszárd: Illyés Gyula Megyei Könyvtár, 1999. 32, [43] p. ill.
- ÓDOR Imre: A pécsi Nemzeti Casino a reformkorban = PSzle 1998. ősz-tél. 45–48. ill.

A múlt neves bibliográfusai, könyvtárosai, újságírói

- BÉNYEI Miklós: Gáspár Imre debreceni újságíró kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz = HajdBihMeLevtÉvk 1999. 179–202. [Benne: G. I. (1854–1910) pályájáról, újságírói tevékenységéről]
- FÁRI Irén: Tömörkény István a könyvtár- és múzeumigazgató (1904–1917) = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1998. 89–99.
- FÖLDES Anna: Az Irodalmi Újság arcképcsarnokából I. Főszerkesztőnk: Béla bácsi = MM 2000. 3. 38–50. [Illés Béla (1895–1974)]
- FÖLDES Anna: Az Irodalmi Újság arcképcsarnokából III. „Akart vaksággal”: Lányi Sarolta beszédes hallgatása = MM 2001. 1. 49–55.
- FÜGEDI Péterné: A bibliográfus Csúry István = KK 2000–2001. 239–245.
- HAJDÚ Péter: Györke József (1906–1946). Bp.: MTA, 2001. 13 p. ill. (Emlékbeszéd az MTA elhunyt tagjai felett)
- HELTAI Nándor: Tóth László, a hírlapíró és szerkesztő, a történelem krónikása. [Kecskemét]: Kecskeméti Lapok, Print, 2000. 191, [9] p. ill.
- KAPRONCZAY Károly: Toldy Ferenc emlékezete = OrvHetl 2001. 20. 1067–1068.
- KATSÁNYI Sándor: A könyvtáros és kora. Vonnások Szabó Ervin könyvtárpolitikai arcképehez = KF 2001. 4. 633–645.
- KÓKAY György: Hajnóczy József és a sajtó = MM 2000. 3. 31–37.
- KOVÁCS Barna: Az újságíró Thury Zoltán = MM 2001. 1. 16–31.
- KOZMÁNÉ SIKE Emese: Bod Péter, „a magyar könyvek rokonszenves szerelmese” = KKK 2001. 3. 36–46.
- LENGYEL András: Egy Pardon-cikk utóélete. A publicista Kosztolányi portréjához = MM 2001. 2. 5–15.
- NÉMETH G. Béla: Keresztury Dezső (1904–1996). Bp.: MTA, 2001. 12 p. ill. (Emlékbeszéd az MTA elhunyt tagjai felett)
- NYÁRÁDY Gábor: Musa vetat mori. Emlékezés Nagy Kázmérra (1920–1985) = MM 2001. 1. 56–75.

- NYÁRÁDY Gábor: Az újságíróból minden lehet. Emlékezés Markos Györgyre [1902–1976] = Múltunk 2001. 1. 298–323.
- ÓDORNÉ GRACZA Tünde: Pekár Mihály, a könyvtáralapító = OrvHetl 2001. 51. 2858–2860.
- PÉNTEK Imre: Könczöl Imre, a szerkesztő = Fejér Megyei Könyvtáros 1999. 2. 5–8.
- SZABÓ Agnes: Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz = MKsz 2001. 1. 117–125.
- UDVARI István: Adalékok Sztripszky Hiador pályakezdéséhez = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 2001. 303–323.
- UDVARI István: Sztripszky Hiador az erdélyi ruszinokról = Magyar Nyelv 2001. 3. 362–366.
- UJVÁRY Gábor: Kultúrpolitikus, diplomata és tudományos menedzser. 75 esztendeje hunyt el Gragger Róbert = Európai utas 2001. 3. 68–72.
- VIZKELETY András: Tarnai Andor (1925–1994). Bp.: MTA, 2001. 11 p. ill. (Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett)
- WISINGER István: Joseph Pulitzer élete és kalandjai. Cselekménysorozat egy életrajzi tévéfilmsorozathoz = MM 2000. 3. 5–16.

CZÖVEK ZOLTÁN – PERGER PÉTER

SZEMLE

Czeglé Imre: A sajtó (periodika) zsengei. Röplapok-újságlapok-röpiratok (1503–1730). Sárospatak, 2001. 211 l.

Könyvtárak, gyűjtemények, de gyakran a periodika-kutatásnak is mostoha gyermekei azok az aprónyomatványok, amelyek megelőzték az időszaki sajtó megjelenését. A sajtótörténetek általában a rendszeresen megjelenő újságok előzményeiként szokták emlegetni, de mivel hiányzik náluk az időszakos megjelenés, többnyire nem fordítanak túl sok figyelmet rájuk. A röplapok és röpiratok a nyomtatott újságlapoknál is elhanyagoltabb témái a kutatásnak. Hubay Ilona összeállítása (*Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok és röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Bp. 1948.) és Benda Kálmán könyve (*A török kor német újságirodalma*. Bp. 1942.) óta nem jelent meg a témával kapcsolatos összefoglaló mű.

Czeglé Imre összeállítása egy gyűjteményben, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában található újságlapokat, röplapokat dolgozta fel. A munka érdekességét növeli, hogy ezt az aprónyomatvány-gyűjteményt 1807-ben a könyvtár Kazinczy Ferenctől vásárolta meg. Az íróról tudjuk, hogy nagy figyelmet szentelt – akárcsak nagyatyja – a régi és az egykorú újságoknak. Az is értékes számunkra, hogy a külföldi nyomtatott újságlevelek, amelyeket egyébként egysesek a mai bulvárlapok őseinek tartanak, bőségesen tartalmaznak magyar vonatkozásokat. Ezt főleg a Magyarország területén e korszakban folyó török háborúk eredményezték, hiszen a nyugati köz-

vélemény is érdeklődéssel figyelte e harcok kimenetelét.

A kötetben több olyan nyomtatvány leírása található, amelyeket Hubay Ilona nem ismert, így nyilván ezek az Országos Széchényi Könyvtárból is hiányoznak. Az összeállításban az újságlapokon kívül számos olyan kisnyomatványt és rölapot is találunk, amelyek tartalmuk szerint sem tekinthetők újságleveleknek. A köztük fennálló hasonlatosság azonban, akárcsak Hubaynál, indokolhatták együttes feldolgozásukat, de talán nem ártott volna különválasztani őket.

A nyomtatványok leírásánál Hubay Ilona gyakorlatát követte az összeállító. Az egyes tételeknél hivatkozás történik az OSzK anyagát tartalmazó jegyzékre, ahol ez a hivatkozás hiányzik, ott kétségtelenül többletről van szó, a Hubay-féle bibliográfia anyagához képest. Czeglé Imre munkája ezért is és Kazinczy egykori gyűjteményének alaposabb feltárása miatt is értékes összeállítás.

KÓKAY GYÖRGY

Szirmai, J. A. [János Sándor]: The archeology of medieval bookbinding. Aldershot, 1999. Ashgate. 352, XVI l. 202 ábra.

A könyv szerzője, Szirmai János Sándor 1925-ben született az akkori Csehszlovákiában. Orvostudományi egyetemre járt Budapesten (1942–44) és Pozsonyban (1945–47), majd Amszterdamban (1947–52), ahol orvosként végzett. 1952 óta holland állampolgár. A kutató, tudományos munkát még budapesti orvostanhallgatóként kezd-

te, ezt folytatta Hollandiában, ahol 1956–1971 között a leideni egyetem új reumakutató intézetének munkatársa, osztályvezetője, végül igazgatója volt. 1963 és 1976 között magántanárként és rendkívüli egyetemi tanárként a leideni és a rotterdami egyetemen sejtbiológiát és szövettant oktatott. 1971-ben a leideni intézet anyagi okokból megszűnt, ekkor, 46 évesen kezdett Szirmai János új pályát. Képzőművészet iránt érdeklődő és hajlammal rendelkező emberként 1971-ben a svájci Ascona-beli „Centro del bel Libro” könyvkötő központban magas színvonalú kiképzést szerzett a könyvkötésben, és ettől kezdve, kb. két évtizeden át, önálló műhelyében művészi kötéseket készített. Kötései mintegy húsz egyéni vagy csoportos kiállításon szerepeltek, köztük az Országos Széchényi Könyvtárban 1986–87-ben rendezett „Művészi könyvkötések régen és ma” c. bemutatón is. Könyvkötés-művészetét több kitüntetéssel és díjjal ismerték el; művészi kötéseit vannak holland, brit, szovjet és magyar közgyűjteményekben és világszerte több magángyűjteményben.

Az utóbbi évtizedben érdeklődése fokozatosan a könyvkötési technikák történetének feltárására és régi kötések kutatása felé fordult. Mintegy ötven tanulmánya jelent meg holland és nemzetközi folyóiratokban a könyvkötés különböző szempontjairól, és számos nemzetközi konferencián tartott előadást a könyvkötési technika történetének mások által eddig nem kutatott kérdéseiről. 1986-ban vendégtanárnak hívták meg az amszterdami egyetemre, hogy tanítsa a „könyvkötés régészetét”. 1989–1994 között a hollandiai Zuthpen „láncos” könyvtára restaurálási programjának tanácsadója, 1990–1998 között pedig a stuttgarti Akademie für bildenden Künste vendég-előadója volt, ahol a papír- és könyvrestaurátor hallgatók képzésében a könyvkötés-technika történetét tanította.

Az előszóban a szerző rámutat arra, hogy az amszterdami egyetemen a könyvkötés régészetéről tartott előadás-sorozata után azt gondolta, nem lesz nehéz a létező hiányokat a már meglévő monográfiák alapján kitölteni, és megírni a könyvet, amire felkérték. Ezek a monográfiák azonban nem léteznek, mivel a középkori köté-

sek szerkezeti kérdéseiről nem készült még átfogó könyv. A 19. század végén kezdődött a könyvnek mint tárgynak a kutatói megközelítése, amikor Angliában és Németországban a kötések díszítését kezdték tanulmányozni, ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyva a belső szerkezetet. Még az 1987-ben megjelent, 8000 tételt tartalmazó, és csaknem teljesen mondható bibliográfiának (Schmidt-Künsemüller) is csak kb. 10%-a tartalmaz a kötési technikára és a szerkezetre vonatkozó irodalmat. Ennek egyik oka az volt, hogy azok, akik nem értettek a könyvkötő szakmához, nehezen birkóztak meg a technikai részletek feltárásával. A könyvkötők számára könnyebb volt múltjuk vizsgálata, amint azt Paul Adam (1849–1931) és Berthe von Regemorter (1879–1964) munkássága bizonyítja. A szerző véleménye szerint azonban még ők is eltévedtek néha ezen a sikamlós úton; az újabb kutatásoknak – ahelyett, hogy a tévedéseket a nagy tisztelet miatt ájultan ismételtetik – gondosan és kritikusan újra kellene értékelnie megállapításait.

Szirmai János könyve a kódex fizikai szerkezetének fejlődését követi nyomon, létrejöttétől (Kr. utáni első századok) a 16. sz. végéig. A meglévő irodalomból származik a kötésszerkezetekre vonatkozó legtöbb adat. A szerző saját, tíz évig folytatott kutatása kb. 1000, többségében közép- és nyugat-európai – svájci, holland, német, angol, osztrák, magyar – kötést érintett, valamint – a köpt kötések tekintetében – a new yorki Pierpont Morgan Library-t.

A mű két részre (I. A mediterrán örökség, II. A középkori kódex a nyugati világban) és tíz fejezetre oszlik; a két főrész mindegyikéhez jegyzetekkel ellátott bevezető tartozik. A tíz fejezet a könyvkötés-típusok, bizonyos fizikai jellemzők előfordulása, valamint részben földrajzi és időbeli határok szerint alakult ki. A fejezetek azonos tagolásúak, és ahol lehetséges, ugyanazokat a kötésttechnikai elemeket és szempontokat (mint a fűzés, előzékek, táblák és a tábla felerősítése, körbevágás, oromszegő, borítás és díszítés, kapcsok, a funkcionalitás) tárgyalják. Ahol ez nem lehetséges, ott a speciálisan az illető témára jellemző elemek szerepelnek (mint például az

1., „Az első egyíves kopt kódexek” c. fejezetben a Nag Hammadi kódexek tipológiája és borítói, más egyíves kódexek jellemzői és a könyvtest az egyíves kódexekben). Ha egy elemmel kapcsolatban valami lényeges különbség jelentkezik, akkor ennek az elemnek külön fejezetet szentel a szerző (például „A tábla felerősítésének módszerei” téma először a bizánci kódexeknél található külön pontban; addig a fűzéssel vagy a tábla anyagával, formájával szerepel együtt). Minden fejezet végén rendkívül gazdag és alapos jegyzetanyag van, amelyre a szövegben hivatkozás található.

A könyvnek kb. egyharmadát kitevő „Mediterrán örökség” c. első főrészt a szerző a kódex legkorábbi formáinak szentelte, amely formák korszakunk első századában fokozatosan felváltották a tekercset, valahol a mediterrán medence keleti része körülötti országokban. Bizonyíthatóan a korai keresztény szövegek jelennek meg ebben a formában: a 4–5. századból (1. fejezet) származó első, egyíves kopt kódexek, amelyeknek szerkezetét lényegében a Nag Hammadi nevű egyiptomi faluban 1945 körül megtalált tucatnyi gnosztikus szöveg alapján írja le. A 2. fejezet az első többíves kódexekkel foglalkozik, amelyek szintén kopt kéziratok (bibliai szöveget tartalmazó kisméretű, fatáblás könyvek) a 4–6. századból; közülük csak egy tucat maradt fenn, a legtöbb sérült és szétszedett állapotban. Az utolsó leletet, egy alig 17×12 cm méretű zsoldáros könyvet egy egyiptomi kopt temetőben ásták ki 1984-ben. Ezeket a legkorábbi kódexeket egy láncöltéses technikával fűzték. Az ívek összekapcsolásának erre a zseniális módjára igen sok variációt ír le a szerző. Ez a fűzés maradt az alapja a késői, 9–10. századi kopt kódexeknek is, amelyeknek papirusz töredékekből összeragasztott táblájuk volt (3. fejezet). Ezek a táblák így, az etióp könyvkötésekhez alkalmazva maradtak fenn a mai napig (4. fejezet), hasonlóan az iszlám könyvkultúrához, amelynek első örökül maradt darabjai a 9. századból származó Koran töredékek, szintén kötésre használva (5. fejezet). Végül, a láncöltéses fűzés volt az alapja a bizánci kötéseknek, amelyek bizonyára a Bizánci Birodalom korai napjaiból eredtek, de ame-

lyekre az első évezredből – tömeges pusztulásuk következtében – majdnem semmi bizonyíték nem maradt. A legtöbb bizánci kötés a középkor végéről és még későbből datálható. Ezek, nyugati utánzataikkal, az ún. *alla greca* kötésekkel valamint az örmény kötésekkel együtt, a 6. fejezetben találhatóak.

A könyv II. része a nyugati könyvszerkezetekről szól. Az egyes típusok, stílusok tárgyalása a korai irodalom és a jelen kutatások áttekintésével kezdődik; több kornál az az elem, eszköz, mozzanat kerül a fejezet élére, amely abban a korban újdonságként jelent meg a könyvkötési technikában (mint pl. a fűzőállvány a román kori kötések készítésénél). A nyugati, fatáblás szerkezetek egy jellegzetes új elemmel, a fűzsalappal rendelkeznek. A szerző véleménye szerint ez a nyugati könyvkötő válasza az egyébként kitűnő láncöltéses fűzés hiányosságainak egyikére, azaz a tábla felerősítésének gyengétségére: míg a láncöltés az íveket tökéletesen összetartja, a fűzőcérna önmagában túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy tartós kapcsolatot hozzon létre a tábla és a könyvtest között. A karoling kötések legelső fűzési módja a halszálla-fűzés volt, amely a szerző elképzelése szerint a láncöltésből származhatott, oly módon, hogy az öltésekbe egyszerűen bevezettek egy dupla zsinógot, amellyel így létrejött az az elem, ami a könyvtestet a táblához kapcsolja. Ezt kiemelten bemutatja a 7. fejezet, amely nagyrészt a szerzőnek eredeti, a St. Gallen-i apátsági könyvtárban folytatott kutatásain alapul. A szerző olyan szerencsés volt, hogy ebben a könyvtárban százánál több, eredeti állapotban lévő, 8–12. századi karoling kötetet fedezett föl (köztük sok olyat, amelyek túléltek őseink jól ismert 926-os St. Gallen-i betörését is). A 8. fejezet a főleg 11. és 14. század közötti román stílusú kötések tárgyalja, amelyek közül nem több mint kb. 400 maradt fenn eredeti állapotban, legtöbbjük Franciaországban és Angliában, de szétszóródva más európai országokban is. Ezeknek a kötéseknek a fűzsalapját jellegzetes, vastag borszjak képezik. A kötések egy része gazdagon van díszítve vaknyomással, másik részüket pedig egy külső borító fedi (ún. palástos kötések). A fatáblás kö-

tések utolsó, gótikus típusát részletesen bemutatja a 9. fejezet; ezek az ősnymtatványokról és a későbbi, de még korainak tekinthető nyomtatványokról egész Európában ismertek, mint a késő középkori (14–16. századi) kötések közül a legjobban ismert fajták. Ez a fejezet tartalmazza a díszítési technikák, közöttük a bőrmetszés és (cuir ciselé), a bélyegzőkkel, görgetőkkel és lemezekkel készített vaknyomás és az aranyozás különböző típusainak ismertetését is. A 10., utolsó fejezetet a középkori puha bőr- és pergamenkötéseknek szentelte a szerző. Ezek a középkori könyvtárak díszítés nélküli hamupökök, amelyekre eddig alig fordítottak figyelmet.

A könyv (fényképes és rajzos) illusztrációs anyaga kivételesen gazdag; a fejezetenként előlről kezdett számozás összesen 202 fényképre és rajzra utal, ténylegesen azonban ennél jóval több ábrát találunk, mivel egy számon belül több, akár 13, betűkkel jelölt rajz is lehet. A fényképek a szerző saját felvételei, vagy könyvtáraktól, levéltáraktól, egyénektől kapott képek reprodukciói; hasonlóan a rajzok is a szerző saját rajzai, amelyeket kutatásai során készített vagy hivatkozik a forrásra, ahol az általa megrajzolt ábra eredetije található. A fényképek és rajzok szervesen a szöveghez tartoznak; pontosságuk, világosságuk, részletgazdagságuk által messze többet adnak a pusztán illusztrációnál: magyarázzák és bizonyítják a szövegben leírtakat, a szöveg sokszor általuk válik érthetővé, továbbá néha olyan részletekre mutatnak rá, amelyek létét csak az eredeti kötésekéről készített képekkel lehet bizonyítani.

Azokban a fejezetekben, amelyeket nagyobb számú kötés tanulmányozásával lehetett elkészíteni, táblázatokat is találunk; a legtöbbet (16) a gótikus kötések fejezetében. A táblázatok a különböző kötéselemek és -jellemzők számszerű előfordulását foglalják össze, és a százalékos arányok bemutatásával általánosabb megállapításokat tesznek lehetővé. Néhány táblázatcím: „130 karoling kötés borítóanyag”; „A füzésalapok száma 210 román kori kötésben”; (ugyanez) 810 gótikus kötésben; „A fatáblák anyaga 91 román kori kötésben”; „A füzőcérna – 'S' vagy 'Z' – végsodrata 76 román kori kötésben”; „A füzés

szerkezete 146 gótikus kötésben”; „914 gótikus kötés fatáblájának külső táblaprofilja”.

Az irodalomjegyzékben azok a művek szerepelnek, amelyekre a szövegben utalás történik; felépítése azt szolgálja, hogy a hivatkozott tételek könnyen megtalálhatók legyenek. A szövegben úgy utal az irodalomjegyzékre, hogy a felhasznált mű szerzőjének neve és a megjelenés éve szerepel, sokszor azzal az oldalszámmal együtt, ahonnan az adat vagy információ származik. A bibliográfia a felhasznált 1800 előtti műveket is tartalmazza.

Az index részletes és összetett, amennyiben egy-egy kötéstéchnikai fogalom vagy elem különböző variációit és a különböző korokban való előfordulásukat egy szócikkben tartalmazza, a megfelelő elnevezéssel, technikával vagy korról, stílussal határozva meg azokat a szócikkekben belül, és előfordulásuk oldalszámával pontosan utalva megtalálhatóságukra. Az előfej a bal oldalon a fejezet címét, a jobb oldalon a fejezet és az alfejezet sorszámát és az alfejezet címét tartalmazza.

Az utóbbi száz év könyvkötésről megjelent írásaival ellentétben, amelyeket majdnem kizárólag a díszítés külsődleges szempontjának szenteltek, ez a könyv – ahogy azt az „archeológia” szó is jelzi – a könyv fizikai szerkezetének korai történetére koncentrálna. A maga nemében az első, teljességre törekvő munka, amit gazdag, kritikus szemmel összeállított (és sok téves adatot kiegészítve tartalmazó) bibliográfia egészít ki. A szerző hozzáteszi, hogy az anyag, amit tanulmányozhatott, meglehetősen csekély, mivel nagyon kevés (1–5%) középkori könyvkötés maradt fenn eredeti állapotában, az elhasználódás miatt való eldobás, a tömeges pusztulás (károsodás), a különböző korok divatja szerinti átkötések és a gyakran szükségtelen vagy nem megfelelő restaurálás miatt is. Ma már több a „tudós” restaurátor, aki nem teszi tönkre, nem dobja el az eredeti kötetet. Számunkra, itt, ahol a történelmi események gyakorlatilag minden középkori könyvet és kötetüket is elpusztították, kevés vigaszt nyújt az a tudat, hogy a nyugati könyvtárakban a veszteségek majdnem ilyen komolyak: a szomorú példák egyike, amelyeket ez a könyv említ az, hogy a Vatikáni Könyvtár 4700 görög kéziratának

mindössze 2%-án maradt fenn az eredeti bizánci kötés. A szerző tudatában van a hiányosságoknak; átmenetinek és nem teljesnek tartja művét, de ha az eddigi kutatási eredményeit nem publikálta volna, akkor azokat a jövőben nem korigálhatnák. Joggal óv attól, hogy túlértékeljék azokat az adatokat, amelyeket ilyen kevés anyag alapján lehet nyerni, és sürgeti, hogy a kötes-kutatás gondoskodjék arról, hogy könyv-örökségünk utolsó gyöngyszemei közül a továbbiakban egyetlen eredeti kötés se vesszen el. A kötések-ről való tudomás és a megőrzés jobb biztosításának igénye hozta magával azt, hogy néhány európai országban (Olaszország, Franciaország, Anglia, Németország) kötés-leltárakat, leírásokat készítenek; ezek a munkálatok az utóbbi 15–20 évben kezdődtek, és ma is folyamatban vannak.

KASTALY BEATRIX

Fehér Katalin: Hatvani István és tanítványai. Bp. 2002. 138 l.

Az Országos Pedagógia Könyvtár „Mesterek és Tanítványok” című, Jáki László szerkesztésében most induló sorozata azon kívül, hogy modern feldolgozásban kívánja megismertetni az olvasókat a kiemelkedő hazai tanárok életével és munkásságával, betekintést nyújt e mesterek működésének talán legjelentősebb eredményeibe: az általuk nevelt tanítványokra gyakorolt hatásra is. A sorozat első kötetében Fehér Katalin Hatvani Istvánnak, a Debreceni Református Kollégium tanárának, a „magyar Faust”-ként emlegetett európai hírvé fizikusnak a munkásságáról és a jelentős tanáregyenység hatásáról nyújt gazdagon dokumentált áttekintést.

A tudós-tanár életéről korábban megjelent szakirodalom eredményeit felhasználva, azok tévedéseit és ellentmondásait korigálva, a kötet szép összefoglalását nyújtja a híres magyar polihisztor életének és tevékenységének. A szerző a munka viszonylag rövid terjedelme ellenére elkerüli Hatvani eddigi méltatónak egyoldalúságait: sokan ugyanis csak valamelyik tudományággal kapcsolatos teljesítményét és érdemeit emelték

ki, pedig Hatvani igazi polihisztorként a filozófiától és a fizikától a kémián át az orvostudományig és a teológiáig alkotott jelentőset emellett, hogy életének negyven évét a katedrán töltötte, ifjak százait oktatva a korszerű természettudományos ismeretkre. Fehér Katalin Hatvanival kapcsolatban teljes pályakép felvázolására törekszik, és ezt sikerrel meg is oldja. Érdemes lenne tudomány- és irodalomtörténetünk sok más kiváló, nagy irodalommal rendelkező alakjáról is hasonló tömör de a korábbi szakirodalmat is figyelembe vevő összefoglalásokat készíteni.

A kötet második felében a tanítványok legkiválóbbjairól olvashatunk. A sok száz ifjú közül akikre Hatvani erőteljesen hatni tudott, a szerző a legjelentősebbekről nyújt áttekintést, kiemelve, hogy mesterük mennyire hatott pályaválasztásukra, gondolkodásmódjukra, erkölcsi elveikre, de nem utolsó sorban tudományos munkásságukra. A Hatvani tanítványok közül is kiemelkedett Weszprémi István, Tessedik Sámuel, Péczeli József, Pálóczi Horváth Ádám, Pethe Ferenc, és a nálunk kevésbé ismert, de az európai szakirodalom által számon tartott Chernák László. Hatvani István, aki gazdag tudományos és pedagógiai eredményeket ért el életében, tanítványai által később is hatni tudott. Ők terjesztették tovább azokat az eszméket és ismereteket, amelyeket tudós professzoruktól ismertek először meg.

Példája erőt és a tanári hivatáshoz szükséges hitet nyújthat a mai pedagógusnemzedéknek.

KÓKAY GYÖRGY

Gilly, Carlos: Die Manuskripte in der Bibliothek des Johannes Oporinus. Verzeichnis der Manuskripte und Druckvorlagen aus dem Nachlass Oporins anhand des von Theodor Zwinger und Basilius Amerbach erstellten inventariums. Basel, 2001, Schwabe und Co. AG. Verlag. 217 l. /Schriften der Universitätsbibliothek Basel. Bd. 3./

Nem véletlenül Martin Steinmann, Johannes Oporinus monográfusa, levelezésének kiadója írt előszót Carlos Gilly legújabb könyvéhez. A tudós

kézíratáros, és a korai újkor nonkonformista szellemi áramlatainak kutatója közös szereplésével is jelzi számunkra, hogy igazán új eredményekre az elsődleges források nagy elméleti felkészültséggel való megszólaltatásával juthatunk. Gilly könyve ugyanis ilyen: a kiadott forrás – Johannes Oporinus kézíratainak jegyzéke – tételeinek azonosítása során külön-külön kis tanulmányokat írt a szerző.

A bázeli nyomdászat történetének írói (Bietenholz, Gilly, Steinmann) felhívják a figyelmet arra a jelenségre, hogy a kiemelkedő nyomdászok közül csak nagyon kevesen vannak született bázelieliek. Oporinus (1506–1568) igazi bázeli. Aláhúzza a szakirodalom azt is, hogy a bázeli városi tanács okos politikával szabályozta a nagyszámú nyomdász tevékenységét. Ezzel sikerült elkerülni a Német Birodalom – amelytől a város 1501-ben szakadt el – beavatkozását a városon belüli vitákba, de más kellemetlen eseteket is. Oporinus egyike volt azoknak, akiket a város, kiadói politikája miatt időleges elzárással is sújtott. Ő maga is folyamatosan szembesült azokkal a kérdésekkel, amelyeket a nyomdájában megjelent szerzők műveikben felvetettek, a XVI. század végeláthatatlan vallási vitáitól kezdve a filozófiai, illetve történeti kérdésekig. Az Amerbach, a Frobenius, a Perna, a Petri, a Henricpetri stb. műhelyekkel közösen a bázeli tudományos könyvkiadást olyanná tették, hogy az, a párizsi officinákkal való nemes versengésben meg tudta határozni a század tudományos arculatát. Bazel emellett a közép-európai térség könyvellátásában is alapvető szerepet játszott. Az itáliai nonkonformista gondolkodói, a lengyelországi és erdélyi unitáriusok, a francia, a spanyol és az angol vallási szabadelvűek kedvelt találkozóhelyeként a város – és nem utolsósorban Oporinus nyomdája – a kora újkori Európa egyik legfontosabb szellemi műhelyévé vált.

A hatalmas könyvtermésből Johannes Oporinus 750 könyv kiadásával vette ki részét. Házi kiadója volt Sebastian Castellionnak, rokona volt Zwinger és Amerbach, de ismerte sokak közt Postelt, Paracelsust, a lengyel Modreviust, a magyar Dudith Andrást, vagy Zsámboki Jánost is.

Carlos Gilly, aki a bázeli könyvkiadás spanyol kapcsolatairól írta egyik első könyvét (*Spanien und der Basler Buchdruck. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*. Basel, Stuttgart, 1985), most Johannes Oporinus magánkönyvtára történetének, illetve a kézírathagyaték elemzésének szentelte figyelmét.

Oporinus halála előtt elhatározta, hogy kényeszerűségből, hatalmas tartozásai miatt eladja teljes nyomdai felszerelését és könyvtárát. Könyvtárának katalógusa röviddel halála után megjelent (közel 4000 címet sorol fel), kézíratait pedig Oporinus unokaöccse, Theodor Zwinger, és sógora, Basilius Amerbach írta össze. Gilly a kéziratok katalógusának előszavában először a könyvtár történetét foglalta össze.

Oporinus 1563-ban határozott először úgy, hogy – anyagi ellehetetlenülése miatt – eladja a könyvtárát. Az első érdeklődő Augsburg városa volt, a közvetítő Hieronymus Wolf, de a vételárát, amelyet a nyomdász kért, túl magasnak tartották. A következő év 1567 volt, amikor harmadik felesége (Faustina Amerbach) halála után sógora szorgalmazta az adósságok csökkentését, s ezért a könyvek eladását. Oporinus először a nyomdát adta el, majd meghalt. A könyvtárát ezúttal Strasbourg városa akarta megvenni. Végül azonban – Oporinus adóssága fejében – Casiodoro de Reyna kapta meg (tévedésből néhány kézirattal együtt).

Johannes Oporinus kéziratgyűjteményében több olyan kötet is volt, amely csak egy-egy szövegkiadás előkészítése miatt volt éppen nála. Zwinger és Basilius Amerbach minden segítőkészsége ellenére sem tudták minden esetben a jogos tulajdonosnak visszajuttatni az egyes darabokat. Oporinus kézíratai ma 16 könyvtárból ismertek, de minden bizonnyal kerülnek még elő, ahogy az európai kutató könyvtárak feltárják közép-, illetve korai újkori kéziratállományukat. A kéziratok tartalma, szellemi újdonsága minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy gyakran cseréljenek gazdát. Ez a jegyzék azonban, összevetve az Oporinus-levelezés darabjaival, az egyes szövegek XVI–XVII. századi kiadásainak előszavaival lehetővé tette Gilly számára, hogy

az Oporinusnál megjelent könyvek szövegtörténetéhez közelebb kerüljön. A kézirat-katalógus egyes tételeinek azonosításával kiegészítette számos korabeli humanista tevékenységére vonatkozó ismeretünket is. Az egyes magánkönyvtárak története is fontos adatokkal gazdagodik Gilly jegyzeteiből. Csak két példát említek jellemzés képpen: Andreas Dudítius könyvtárának darabjai sorra kerülnek elő a legutóbbi összefoglalás (*Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció*. Összeáll. utószó: JANKOVICS József, MONOK István. Szeged, 1993. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12/3./) óta is Rómából, Halléből. Gilly most a katalógus 118.1. tételének történetében hívja fel a figyelmet egy újabb darabra. A szóban forgó Andreas Fricius Modrevius a szentháromságról és a csecsemő-keresztiségről írott kéziratát Dudith Krakóban 1568-ban másolta meg, ma Leidenben a Vossius kéziratok között található. A kézirat történetét Gilly Krisztina svéd királynővel kezdi, kihagyva a Dietrichstein-könyvtárat, ahova Dudith özvegyétől került, s amelyet a svéd csapatok 1645-ben szállítottak Stockholmba.

A másik példa Johannes Sambucus, akinek könyvtára és kéziratgyűjteménye is ismert a kutatók előtt (*A Zsámboky-könyvtár katalógusa. Gulyás Pál olvasatában*. Bev. ÖTVÖS Péter. Bibliográfia: VARGA András. Szerk. MONOK István. Szeged, 1992. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12/2./; GERSTINGER, Hans: *Johannes Sambucus als Handschriftensammler*. In: *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien*. Wien, 1926. 250–399.) Zsámboki egy Bonfini-kódexe (Apollonius Dyscolus: *Syntaxis*) Oporinus könyvtárával együtt került Casiodoro de Reynához, amelyet a tulajdonos sikertelenül kért vissza. Zsámboki Nonnos Panopolitanus Dionysiaca kéziratáról készült az a másolat is, amely Oporinustól került a németalföldi költőhöz, Karel Utenhovehoz, hogy aztán 1569-ben Plantinnél megjelenjen. Oporinus és Zsámboki kapcsolatára még más kódexek története is utal (pl. Wolfgang Lazius *Commentariorum Reipublicae Romanae libri* című műve).

Carlos Gilly legújabb munkája tehát sok feladatot ad Európa szerte azoknak a szakemberek-

nek, akik az egyes szövegek történetének kutatói, vagy bizonyos gyűjtemények története érdekli őket. Példa minden esetre arra, hogy a kora újkori hagyatéki összeírások egyes tételeinek értő azonosítása apró de sokszor fontos adalékokkal szolgálhatnak a korszakról alkotott képünk pontosításához.

MONOK ISTVÁN

Les trois revolutions du livre. Catalogue de l'exposition de Conservatoire Nationale des arts et métiers, Paris, de 8 octobre 2002. à 5 janvier 2003. Catalogue réuni par Alain MERCIER. Paris, 2002, Imprimerie Nationale, 511 l.

Hosszú, közel négy éves előkészületek után megnyílt az a könyvtörténeti világiállítás, amely „A könyv három forradalma” címet viseli. A munka szervezése alapvetően Alain Mercier-re hárult, de segítségével állandóan a teljes francia könyvtörténeti szakmát maga mögött tudhatta attól függetlenül, hogy ki, melyik iskolához tartozik. Az utolsó két évben pedig egy nemzetközi ügynevezett „Tudományos tanács”-ot is felkértek a koncepció bírálatára, illetve a megvalósítás segítésére. A szervezők e testület véleményét azután vagy elfogadták, vagy nem (nagyobb részt nem), a végeredmény azonban imponáló, nagyszerű kiállítás. Igazi francia kiállítás – azaz támaszkodva a franciaországi nagyon gazdag gyűjtemények anyagára, a mezopotámiai agyagtábláktól és peccételöktől kezdve, a kínai, a koreai, a japán korai írásos emlékeken, kéziratos és nyomtatott könyveken át, az egyiptomi írásfejlődést bemutatva jut el az antik görög és a római világba, hogy a keresztény könyvkultúrát részletesebben tárhassa fel. A három forradalom, az írott könyv megjelenése, a nyomtatás feltalálása, majd tömegessé válása, illetve az elektronikus médiumok, az e-book megjelenése.

Azt is mondhatnánk, hogy ez a történet már a könyvünkön jön ki, divattéma. Az intézmény, amelyik megrendezte a kiállítást alapvetően technikatörténeti múzeum. Ennek megfelelően a könyvtörténet is ebből a szempontból

jelenik meg, és az a mozzanat már külön érdekessé teszi a kiállítást: a könyvtártörténet, vagy az olvasástörténet szakemberei, de a könyvtörténészek is, akik történészként, irodalomtörténészként művelik szakmájukat sokat tanulhatnak ebből a szemléletből.

A katalógus több a kiállításnál. Tanulmányok sora (39 szerző), és az egyes tárgyleírások (14 szerző) egy „folyamatos” könyvtörténetet teremt. A kiállítás szervezéséhez az is hozzátartozik, hogy kéthetente előadásokat is szerveztek a bemutatott anyagról. Itt a tanulmányok szerzői, illetve az említett tudományos tanács tagjai az előadást meghallgatva nyilvános kerekasztal-beszélgetést folytatnak. Nagyon jó kommunikációs formája ez az anyagnak, akár egyetemi kurzusnak is felfogható. (Van is olyan doktori iskola, amelyik szervezeten viszi a hallgatóit ezekre az alkalmakra.)

Vannak azonban feltűnő hiányosságai a kiállításnak és a katalógusnak is. Ezek csak kis részben magyarázhatóak anyagi gondokkal (drága a kölcsönzés, a biztosítás, a szállítás, stb.). A könyvtörténet technikatörténeti megközelítése különösen kiemeli azt a társadalomtörténeti szempontot, hogy az egyes kultúrákban hogyan szerveződött (vagy miért nem) a könyves világ mögé egy olyan társadalmi réteg, amely anyagiilag is érdekelt volt a folyamatos technikai változtatásokban. Felértékelődött tehát az a szempont, hogy a könyvnek milyen társadalmi hatása volt az egyes országokban. Kína, Japán, vagy Korea ilyen nézőpontból szükséges és elégségesen van jelen a kiállításon. Arányos a korai arab és a zsidó írásbeliség szerepeltetése is. Teljesen hiányzik azonban India, illetve az amerikai féltéke indián kultúrái (maja kódex szerepelt ugyan az elképzelésekben, de a fennmaradt három darab közül akár egynek a kölcsönzése horribilis összeggel terhelte volna a kiállítás költségvetését). Alapvetően hiányzik azonban a keleti és nyugati kereszténység könyvhasználatára közti különbség bemutatása. Így nincsen örmény, vagy grúz anyag, és a görög keresztény darabok sem ebből a szempontból kerültek kiállításra. De nem csupán a kiállításból hiányoznak ezek, hanem a katalógus tanulmányai sem

térnek ki arra a kérdésre, hogy az egyes kultúrák hagyományát átörökítő folyamata miként tér el egymástól. Egy-egy tanulmány említi ugyan a kérdést, de csak az éppen bemutatott társadalom kapcsán tesz megjegyzést, nincsen összehasonlító szándék. Pedig napjaink világpolitikai feszültségei is jelentős mértékben e kultúrák különbözőségeiből adódnak, és jó adalékul szolgálhatott volna a kiállítás ahhoz a vitához is, hogy hol húzódnak Európa határai.

Az egyes könyvelőállítási technológiák továbbélése a peremterületeken figyelhető meg. A tekercset felváltotta a kódex, és a legutolsó bemutatott darab a XIII. századból származik (pag. 150.) A tekercs forma azonban továbbél ebben a műfajban, így érdekes lett volna látni humanista tekercset (pl. a Bibliotheca Corvianiana állományából fennmaradt Genealogia Turcorum Imperatorum, OSzK), vagy nyomtatott tekercset is (a XVII. századból több nagyobb család is élt genealógiájának ebben a formában való megörökítésére). A technológia és a hagyomány átörökítésének hatékonyságának összefüggésire ki kellett volna térni a „hosszú kéziratosság korszakán” átment nemzetekre. Főként közép-európai kultúrákról van szó. A lengyel, vagy a magyar irodalom a XVIII. század végéig nagyobb részben kézíratos formában terjedt, jó példák is lettek volna: Cserei Mihály történeti munkája a XVIII. század végén 302 kézíratos másolati példányban volt ismert. A XIX. század első feléből ismerünk olyan családi könyvtárat, amelyben tucatnyi, másutt megjelent nyomtatvány kézíratos másolata volt megtalálható, jelezve az igényt a könyvre és az olvasásra, és jelezve a könyvkiadás, de főként a kereskedelem hiányosságait.

Említettem már, hogy igazi francia kiállításról van szó. Ez leginkább a kiállításnak a nyomtatott könyv korai történetét bemutató részén érhető tetten. Vannak a francia példák, természetesen a könyvnyomtatást a németek találták fel, Itáliában is jelentős volt a nyomtatás (igaz kevés példával szerepel) és érdekességként láthatunk máshonnan is darabokat (pl. glagolita ősnymtatvány). A technikai nézőpont itt boszszulta meg magát leginkább, hiszen Közép-Euró-

pában (vagy a Köztes-Európában?) kevés a technikai innováció. A Congregatio de Propaganda Fidei örmény betűkészlete, vagy Misztótfalusi Kis Miklós grúz karakterei nem fértek bele a képbe, jóllehet a „technikai innováció – hagyományok átörökítésének mikéntje” kérdéskörben releváns mondandója lett volna ezeknek a példákknak is. Igen, a decemberi kerekasztal beszélgetésnek tárgya lesz a „nyomatás keleti expanziója”. Örültünk volna, ha a kiállítás részeként is láthattuk volna ezt.

A kiállítást nem véletlenül dedikálták Henri-Jean Martinnek. Az ő Lucien Febvre-el közösen írt könyvének gondolatmenete köszön vissza a kiállítás koncepciójában is. Ez a koncepció persze kiváló, csak ma már Franciaországban is jelent meg olyan monográfia (BARBIER, Frédéric: *Histoire du livre*. Paris, 2000, Armand Colin), amelyik legalább a nyugati-keresztény Európát tekintve egységesen szemléli a területet, és koncepció szintjén is szervesen veszi tudomásul a „Köztes-Európa” (ebből a szempontból a keleti és nyugati keresztény együttélés területe), illetve a nyugatibb (értsd francia, angol stb.) eszmék – e területre való – német mediációjának létezését.

MONOK ISTVÁN

Lauer, Reinhard: Göttingen und die Slaven. Begleitheft zur Vorlesung. Sommersemester 2002. Göttingen, 2002. Seminar für Slavische Philologie der Georg-August-Universität, 44 l. /Der blaue Turm. Kleine Schriften zur Slavistik. Hg. von Reinhard Lauer, 24./

Sokféle egyetemi segédkönyv létezik, sajnos, egyre kevesebb az olyan jellegű, amely azzal az igénnyel lépne föl, hogy bevezesse a hallgatót, az érdeklődőket a kutatásba. Másképpen szólva: az olyan jellegű prozemináriumok segédanyagában mutatkozik Európa-szerte hiány, amely a bio-bibliográfia célszerű készítésére, használatára készítené föl a kutatásban kezdő lépéseiket megtévő diákokat. A göttingai egyetem szlavisztikai szemináriuma (tanszéke, inté-

zete) ebből a szempontból mintaszerű munkát végez, rendszeresen jelentet meg füzetszerű kiadványokat, amelyek egészen példás megszervezettsége önmagában eligazító lehet a filológiában még járatlan, de a filológiától nem idegenkedő (csekély létszámú) egyetemisták számára. Ugyanis a meghirdetett „főkollégiumhoz” (a jelen esetben a göttingai egyetem és a szlávok egészében jól ismert, részleteiben azonban még további föltáró munkát igénylő kapcsolatai a téma) megjelentetett füzet nemcsak a tervezett előadásorozat címszavas vázlatát adja, hanem részint az elolvasható, elolvasandó szakirodalomban tallóz, részint a szóba jöhető személyiségek rövid, a témához kapcsolható életrajzával szolgál, kiegészítve mindazokkal a bibliográfiai jellegű-érdekű tudnivalókkal, amelyek tájékoztatják a füzet olvasóit Göttinga és a szlávok kapcsolatairól. (Ez a füzet főfejezete!)

A füzet fölépítése a következő: fél oldalas előszó, az előadás-sorozat tagolása; a szlavisztikai tematikájú megnyilatkozások a kutatásban és az oktatásban, az egyetemi könyvtár szláv (vonatkozású) állománya, szláv diákok Göttingában, göttingai professzorok a szláv államokban, a Királyi Társaság szláv tagjai, Göttinga a szláv irodalmakban. Ezt a programot követi egy válogatott bibliográfia (főleg német és orosz nyelvű művek), majd a bio-bibliográfia, amelyről a följebbiekben már volt szó. A füzetet egy rövidítésjegyzék zárja. A bibliográfiából kitetszhet, hogy Göttingának az úgynevezett „nemzeti ébredés” korában voltak a legélénkebb kapcsolatai a szlávokkal, s bár részint a klasszika filológia, részint a modern filológia professzorai vonzották a szláv (és nyilván a nem szláv) hallgatókat, mindenekelőtt Schlözer újságíró-kollégiumaiban, Heyne szemináriumain és a Göttingával kapcsolatos költők művein (például Albrecht Halleréin, aki egyébként utópisztikus, államregényeket is írt, a XIX. század elejétől Heynéin) nevelődött szláv értelmiségiek a német-szláv kapcsolatoknak lettek népszerűsítői, hatásuk egészen Puskinig elért. A XX. században pedig Roman Ingarden volt az, aki a Husserlnél tanultakat irodalomtudományos/elméleti munkáiban hasznosítani tudta. Az ábécé-rendbe sora-

kozottatott bibliográfia valóban bevezetés a szláv Göttinga ismeretébe, és egyben alapja egy olyan művelődéstörténeti gondolkodásnak, amely az oktatás szerkezetének elemzésétől az egyes tudományágak összetevőikig foglalja össze az egyes szláv nemzeti mozgalmak szépirodalmi, ideológiai, szűkebb értelemben vett nemzeti tendenciáit, és mindezeket egyfelől kapcsolattörténeti, másfelől tudományelméleti aspektusból teszi. Ugyanis azért célszerű és a kutatást inspiráló ez a biobibliográfia, mert az életrajzi tényezők és a diszciplínák meg a művek között megleti a megfelelő egyensúlyt, és így egyként nyit egy kontaktológiai meg egy irodalom/tudományközi vizsgálódás felé. Az egyes „szócikkek” terje-

delme nem a tudománytörténeti fontosság, hanem a „Göttinga és a szlávok” címmel ellátott témakör szerint formálódik, a német és a szláv nyelvű szakirodalmi adatok pedig jelzik a feldolgozottság fokát.

A szüntelenül alakuló magyar egyetemi oktatás, amely nem az európai divatok, hanem az európai eredményesség irányában kell(ene) tájékozódjék, a szeminárium-szervezésnek és az előadás műfajának kialakításához kap követni érdemes példát az európai hírű szlavista, Reinhard Lauer füzetében. Jó volna, ha minél többen forgatnák!

FRIED ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,37 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Köpeczi Béla</i> : A Vatikán és a Rákóczi-szabadságharc	361
<i>Fehér Katalin</i> : A Felső Magyar Országi Minerva és a művelődés	373
<i>Nemes, Balázs</i> : Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. I.	387

KÖZLEMÉNYEK

<i>Orosz Beáta</i> : Milyen könyveket forgatott Csokonai (s miket nem)?	411
<i>Dörnyei Sándor</i> : „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek”	421
<i>Ozsváth Judit</i> : Egy katolikus szellemiségű lap az erdélyi magyar nevelésügy szolgálatában: az Erdélyi Iskola	431
<i>Bálint Gábor</i> : Olvasók és olvasmányok a két világháború között	439

FIGYELŐ

<i>P. Vásárhelyi Judit</i> : Kétszáz éves fennállását ünnepelte az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum	451

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2001-ben	454

SZEMLE

<i>Czegle Imre</i> : A sajtó (periodika) zsengei. Röplapok – újságlapok – röpiratok. (1503–1730.) Sárospatak, 2001. (<i>Kókay György</i>)	467
<i>Szirmai, J. A.</i> : The archeology of medieval bookbinding. Aldershot, 1999. (<i>Kastaly Beatrix</i>)	467
<i>Fehér Katalin</i> : Hatvani István és tanítványai. Bp. 2002. (<i>Kókay György</i>)	471
<i>Gilly, Carlos</i> : Die Manuskripte in der Bibliothek des Johannes Oporinus. Basel, 2001. (<i>Monok István</i>)	471
<i>Les trois revolutions du livre. Catalogue de l'exposition de Conservatoire Nationale des arts et métiers. Paris, 2002. (Monok István)</i>	473
<i>Lauer, Reinhard</i> : Göttingen und die Slaven. Göttingen, 2002. (<i>Fried István</i>)	475

Ára: 400 Ft

SOMMAIRE

<i>Köpeczi, Béla</i> : La guerre de liberté de Rákóczi et le Vatican	361
<i>Fehér, Katalin</i> : La revue 'Felső Magyar Országí Minerva' et la culture	373
<i>Nemes, Balázs</i> : Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. I.	387

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Orosz, Beáta</i> : Quels livres avait lu Csokonai ? (et lesquels non ?)	411
<i>Dörnyei, Sándor</i> : „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek”	421
<i>Ozsváth, Judit</i> : Un journal d'esprit catholique au service de l'éducation hongroise de Transylvanie: L'École de Transylvanie	431
<i>Bálint, Gábor</i> : Lecteurs et lectures entre les deux guerres mondiales	439

CHRONIQUE

<i>Vásárhelyi, Judit, P.</i> : Le Musée National de Hongrie et la Bibliothèque Nationale Széchényi ont célébré leur 200 ^e anniversaire	451

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2001	454

REVUE

<i>Czegle, Imre</i> : Les prémices de la presse (périodique). Feuilles volantes – journaux. (1503–1730.) Sárospatak, 2001. (<i>Kókay, György</i>)	467
<i>Szirmai, J. A.</i> : The archeology of medieval bookbinding. Aldershot, 1999. (<i>Kastaly, Beatrix</i>)	467
<i>Fehér, Katalin</i> : István Hatvani et ses disciples. Bp. 2002. (<i>Kókay, György</i>)	471
<i>Gilly, Carlos</i> : Die Manuskripte in der Bibliothek des Johannes Oporinus. Basel, 2001. (<i>Monok, István</i>)	471
Les trois révolutions du livre. Catalogue de l'exposition de Conservatoire Nationale des arts et métiers. Paris, 2002. (<i>Monok, István</i>)	473
<i>Lauer, Reinhard</i> : Göttingen und die Slaven. Göttingen, 2002. (<i>Fried, István</i>)	475